

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ I

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1960

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Г. ДЖАУКЯН

И С Т О Р И Я
Я З Ы К О З Н А Н И Я

ТОМ I

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ЕРЕВАН—1960

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ներկա աշխատությունը բաժանված է երկու հատորի, որոնցից առաջինն ընդգրկում է հին ժամանակներից մինչև XIX դարի վերջն ընկած շրջանը, երկրորդը՝ XX դարը (ներառյալ նաև սովետական լեզվաբանությունը):

Գիրքը նախատեսված է բանասիրական ֆակուլտետների, ուսանողների, ասպիրանտների և ընդհանրապես լեզվաբանության հարցերն ուսումնասիրողների համար:

Հրատարակվում է
Երևանի Պետական համալսարանի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի
որոշմամբ

Ն Ե Ր Ա Վ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. ԼԵՉՎԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՅՈՒԹՅՈՒՆ

Լեզվաբանության պատմությունը և նրա ուսումնասիրության ճարտեսը.— Լեզվաբանության պատմությունը լեզվաբանական կարևորագույն դիսցիպլինաներից մեկն է, որ կազմում է ֆիլոլոգիական մասնագիտական կրթության անհրաժեշտ մասը: Չնայած սրան՝ մինչև այժմ գրեթե չկան լեզվաբանության պատմության այնպիսի ամբողջական շարադրանքներ, որոնց մեջ տրվի այդ գիտության պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը՝ տարածական քիչ թե շատ լայն ընդգրկմամբ: Մասնավորապես չկան լեզվաբանության պատմության բուհական այնպիսի դասագրքեր, որոնք վերհանեն լեզվաբանության պատմության գլխավոր մոմենտները՝ մեթոդոլոգիական ճիշտ մեկնաբանությամբ: Ինչպես ցույց տվեց «Вопросы языкознания» ամսագրի էջերում 1954—1955 թթ. բացված դիսկուսիան, բացակայում են այդ առարկայի վերաբերյալ միասնական կարծիքներ, նյութի սիոտեմավորման ու շրջանաբաժանման միասնական ըմբռնումներ: Գործը դժվարանում է և նրանով, որ առանձին լեզվաբանական ուղղությունների և լեզվաբանների գնահատման հարցում գոյություն ունեն տարակարծություններ, որոնք մասամբ էլ պայմանավորված են մեր երկրում լեզվաբանական գիտության անցած ճանապարհի առանձնահատկություններով:

Լեզվաբանության պատմությանը նվիրված աշխատությունները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի՝ ըստ դրանց ընդգրկման, բնույթի ու նպատակների:

Լեզվաբանության պատմության ամբողջական շարադրանքները.— Մի խումբ են կազմում լեզվաբանության պատմության քիչ թե շատ ամբողջական շարադրանքները՝ ժամանակագրական

տարբեր ընդգրկումներով: Սրանց մեջ առաջին հերթին հիշատակելի է դանիացի գիտնական Վ. Տոմսենի (1842—1927) «Լեզվաբանության պատմությունը մինչև XIX դարի վերջը» աշխատությունը, որը ներկայացնում է Կոպինհագենում նրա կարգացած «Լեզվաբանության ներածություն» դասընթացի համապատասխան բաժնի վերամշակումը և հրատարակվել է 1902 թ.: Այդ աշխատությունը թարգմանվել է ռուսերեն և հրատարակվել 1938 թ. Ռ. Օ. Շորի հավելումներով ու վերջաբանով¹: Վերջաբանը, որի մեջ տրվում է լեզվաբանական ուսմունքների համառոտ պատմությունը վերածնության դարաշրջանից սկսած, որոշ վերամշակումով («Լեզվաբանության պատմության ուրվագիծ» վերնագրի տակ) հետագայում մտել է Ռ. Օ. Շորի և Ն. Ս. Չեմոդանովի «Լեզվաբանության ներածություն» բուհական դասագրքի մեջ²: Իր բոլոր արժանիքներով հանդերձ՝ Տոմսենի աշխատությունը ունի մի շարք թերություններ և արդեն հնացել է. նախ՝ հեղինակը տալիս է գրեթե միայն արևմտաեվրոպական լեզվաբանության պատմությունը՝ բացառություն անելով միայն Հնդկաստանի համար, որքանով որ հնդկական լեզվաբանությունը կարևոր դեր է խաղացել պատմահամեմատական լեզվաբանության ձևավորման համար. երկրորդ՝ այս դեպքում էլ Տոմսենը XIX դարի լեզվաբանության պատմության շարադրանքը տալիս, ուշադրությունը կենտրոնացնում է հնդկաեվրոպական լեզուների ուսումնասիրության հարցերի վրա՝ գրեթե զանց առնելով մյուս լեզվախմբերի ուսումնասիրությունը և անընդան տեղ հատկացնելով ընդհանուր լեզվաբանությանն ու լեզվաբանական կարևորագույն հոսանքների տեսական հիմունքների բնութագրմանը. երրորդ՝ լինելով տիպիկ երիտօրակական և էմպիրիկ գիտնական՝ Տոմսենն ակնհայտ առավելություն է տալիս լեզվաբանական մեթոդի զարգացման հարցերին՝ լեզվաբանական տեսության զարգացման հարցերի հանդեպ: Այս բոլորին միանում է և այն, որ մի կողմից՝ Տոմսենի գիրքը հանդես գալով XX դ. սկզբների, իր վրա կրում է XIX դ. պատկերացումների կնիքը, մյուս

¹ В. Томсен, История языковедения до конца XIX века (краткий обзор основных моментов), перевод студентов в обработке и послесловием Р. О. Шора («Краткий очерк истории лингвистических учений с эпохи возрождения до конца XIX века»), М., 1938.

² Р. О. Шор и Н. С. Чемоданов, Введение в языковедение, М., 1945, էջ 256—277:

կողմից՝ այդ գրքից ամբողջովին դուրս է մնացել XX դարը, որի պատմությունը պակաս հետաքրքրություն չի ներկայացնում:

Լեզվաբանության պատմությանը նվիրված նորագույն ուսումնասիրություններից առանձին հիշատակության արժանի են Հանս Արենսի և Թադեուշ Միլևսկու աշխատությունները: Իրանցից ստաշինը՝ ունի ժամանակային լայն ընդգրկում՝ անտիկ աշխարհից մինչև մեր օրերը, բայց նրա տարածական ընդգրկումը նեղ է. այն սահմանափակվում է միայն եվրոպական և նորագույն ամերիկյան լեզվաբանությամբ: Արենսը գրեթե որևէ տեղեկություն չի տալիս հնդկական լեզվաբանության մասին, որը ոչ միայն աչքի ընկնող նվաճումների է հասել հնդկական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում, այլև կարևոր դեր կատարել պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորման մեջ. խիստ համառոտ հիշատակություն է արվում միայն Պանինիի մասին, այն էլ XIX դարի լեզվաբանության ձևավորման նախադրյալների ֆննության հետ կապված: Բոլորովին զանց են առնվում չինացիների, ճապոնացիների, արաբների և այլ ժողովուրդների լեզվաբանական նվաճումները: Լեզվաբանության պատմության պերիոդիզացիան Արենսը կատարում է տրադիցիոն ձևով՝ տարբերելով «լեզվաբանության բարձրուցման» (մինչև XIX դարը) և «լեզվաբանության» շրջանների: մինչև XIX դարն ընկած շրջանն, այսպիսով, նա բուն լեզվաբանության շրջան չի համարում: Ոչ բոլոր դեպքերում է Արենսը լեզվաբանական ուղղությունների և առանձին հեղինակների կոնցեպցիաների հանգամանալից ֆննություն կատարում. նա սովորաբար բավարարվում է ներածական դիտողություններով և ապա ընդարձակ քաղվածքներ է բերում ֆննարկվող հեղինակներից. սրանով աշխատությունը դառնում է ընդարձակ ծանոթություններով օժտված քրեստոմատիա:

Ավելորդ չէ նշել, որ XX դարի լեզվաբանությունը ֆննվում է ոչ թե ըստ լեզվաբանական ուղղությունների ու կոնցեպցիաների, այլ ըստ առանձին երկրների:

Թադեուշ Միլևսկին իր «Ընդհանուր լեզվաբանության ուրվագծի» առաջին մասում («Լեզվաբանության տեսություն»)՝², որտեղ

¹ H. A r e n s, Sprachwissenschaft, Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart, Freiburg—München, 1935.

² T. M i l e w s k i, Zarys językoznawstwa ogólnego, czes'c' I, Teoria językoznawstwa, Lublin—Krakow, 1947. Այս աշխատությանը մենք ծանոթացել ենք մեր շարադրանքը հիմնականում ավարտելուց հետո և պետք է

տալիս է լեզվաբանական ուսմունքների պատմական տեսությունը, լեզվաբանության պատմությունը իր դասակարգումը հիմնում է լեզվի քննության երկու հնարավոր հայեցակետերի տարբերման վրա՝ ֆունկցիոնալ և էվոլյուցիոն: Ֆունկցիոնալ հայեցակետ ասելով նա հասկանում է լեզվի քննությունը՝ մարդկային տվյալ հասարակության մեջ նրա կատարած ֆունկցիայի (իմա՝ հաղորդակցական ֆունկցիայի) առումով. էվոլյուցիոն հայեցակետը լեզվի քննությունն է՝ նրա ծագման և հետագա ձևափոխության առումով: Առաջին հայեցակետը Միլևսկին համարում է տեխնոլոգիական (նպատակաբանական), որովհետև այս դեպքում որոշվում է այն նպատակը, որին ծառայում են տվյալ լեզվի ձևերը, իսկ երկրորդը՝ պատճառական (իմա՝ դետերմինիստական), որովհետև այս դեպքում վերլուծվում են այն պատճառները, որոնք հանգեցնում են տվյալ ձևերի հանդես գալուն: Լեզվի ֆունկցիոնալ քննությունը նա միաժամանակ համարում է քննություն հասարակության դիրքերից, էվոլյուցիոնիստական քննությունը՝ քննություն անհատի դիրքերից: Ֆունկցիոնալ քննությունն, ըստ Միլևսկու, տեխնոլոգիականի և հասարակականի հետ միասին նաև ֆենոմենոլոգիական քննություն է, որի դեպքում լեզուն փորձում են հասկանալ որպես գոյություն ունեցող օբյեկտ. էվոլյուցիոն քննությունը պատճառականի և անհատականի հետ միասին հոգեբանական քննություն է. այս դեպքում աշխատում են լեզուն հասկանալ անհատական փորձի ճանապարհով: Ֆունկցիոնալ և էվոլյուցիոն հայեցակետերը, ըստ Միլևսկու, վարգացել են երկու մակարդակով՝ նկարագրական և համեմատական: Միլևսկին տարբերում է լեզվաբանության պատմության 3 շրջան՝ նկարագրական-ֆունկցիոնալ (մինչև 1800 թ.), համեմատական-էվոլյուցիոն (XIX դ.) և համեմատական-ֆունկցիոնալ (XX դ.): Նշելի է, սակայն, որ Միլևսկին, ի հակասություն այս դասակարգման, շարունակելով տրադիցիոն կերպով XIX և XX դարերը միավորել մի ընդհանուր «նոր (modern) լեզվաբանություն» անվան տակ՝ XX դարը դիտում է որպես նոր լեզվաբանության շրջաններից մեկը: Այս դեպքում XIX—XX դդ. համար նա ընդհանուր առմամբ տարբերում է 3 շրջան՝ 1800—1870 թթ.,

նշենք, որ լեզվաբանության պատմության շրջանների առանձնացման հարցում նրա գրքի և ներկա գործի միջև բնդհանրություն կա, թեև մենք համամիտ չենք ոչ Միլևսկու պերիոդիկացիայի սկզբունքներին, ոչ էլ ալկարգի դրուլթնիրին, այդ թվում՝ լեզվաբանական դիսցիպլինաների նրա գառակարգմանը, առանձին հարցերի մեկնարանությունը և այլն:

XIX դ. վերջին երեսնամյակը և XX դարը. մի այլ դեպքում, սակայն, երիտօքերականների տիրապետության շրջանը նա հասցնում է մինչև 1914 թիվը:

Եթե փորձենք որոշ ընդհանուր եզրակացություններ անել, ապա Միլևսկու կոնցեպցիայի մասին կարելի է նշել հետևյալը. 1) այն հենվում է Սոսյուրի կոնցեպցիայի անքննադատ յուրացման վրա, ընդ որում Միլևսկին խիստ կերպով հակադրում է նախ՝ ֆունկցիոնալ ու պատմական հայեցակետերը և երկրորդ՝ լեզուն ու խոսքը՝ որպես հասարակական և անհատական երևույթներ: 2) Իրականում լեզվի պատմական քննությունը կարող է լինել ոչ միայն անհատական-հոգեբանական, այլև հասարակական-հասարակագիտական. պատմական քննության երիտօքերականական եղանակը, որը նկատի է առնում Միլևսկին իր եզրակացությունների համար, միակը չէ: 3) Միլևսկին նախ՝ անհրաժեշտ շահով հաշվի չի առնում նկարագրական և նորմատիվ քննության տարբերությունը՝ մինչև XIX դ. ընկած շրջանը կոչելով նկարագրական, և երկրորդ՝ անհրաժեշտ շահով չի տարբերում XX դարը մինչև XIX դարն ընկած շրջանից: XX դարի լեզվաբանության միակ տարբերությունը վերջինից համարվում է եկարագրական տարրի ներմուծումը. էլ չենք խոսում այն մասին, որ XX դարը նա դիտում է միակողմանիորեն՝ միայն մեկ ուղղության (Սոսյուրի ու նրա որոշ հետևորդների) դիրքերից: 4) Լեզվաբանական ուղղությունների խմբավորման և ենթաշրջանների սուանձնացման հատուկ միասնական սկզբունքներ Միլևսկին չի մշակել. այսպես, մինչև XIX դարն ընկած շրջանի նյութը նա քննում է «Հնդկական դպրոց», «Հունական դպրոց», «Տատինական դպրոց», «Արաբական դպրոց», «Եվրոպական դպրոց» անունների տակ, XIX դ. նյութը՝ «Բուպպ և Հումբոլդտ», «Գրիմի դպրոց», «Ավգուստ Շլայխեր», «Երիտօքերականական դպրոցի դրույթները», «Հնչյունական օրենքների բացառություն չճանաչելը», «Լեռնալողի», «Երիտօքերականների շարահյուսական ուսումնասիրությունները», «Լեզվաբանական աշխարհագրություն» անունների տակ, իսկ XX դ. նյութը՝ «Էթնոպսիխոլոգիական դպրոց» (Վունդտ և Կասսիրեր), «Տերզինանդ դը Սոսյուր», «Հնչյունաբանություն և հնչույթաբանություն», «Ձևահնչույթաբանություն», «Ձևաբանություն և շարահյուսություն», «Լեզվաբանական ոճաբանություն և գրական ոճաբանություն», «Կարլ Բյուլեր» անունների տակ: Աշխատության շորրորդ մասը նվիրված է լեզվաբանական դիսցիպլինների և բաժինների դասակարգմանն ու բնութագրմանը:

Լեզվաբանության գիտական հանգամանալից պատմությունը լինելուց շատ հեռու է Կ. Ն. Գագկաևի «Լեզվաբանության պատմության վերաբերյալ դասախոսությունների դասընթացը»¹, որը, սակայն, կարող է օգտակար լինել այդ բնագավառի նախնական ժանոթության համար:

Լեզվաբանության պատմության առանձին շրջաններին նվիրված աշխատությունները.— Զգալի թիվ են կազմում լեզվաբանության պատմության այս կամ այն շրջանին նվիրված աշխատությունները: Լեզվաբանության պատմության հին շրջանը արտացոլվել է անտիկ և հնդկական լեզվաբանությանը նվիրված աշխատություններում: Անտիկ լեզվաբանության պատմությունը տվել է Հ. Ծտայնթալը իր «Հույների և հռոմայեցիների լեզվաբանության պատմությունը» աշխատության մեջ (1863)², հնդկական լեզվաբանության պատմությունը շարադրված է Ս. Կ. Բելվարկարի «Հաշվետվություն սանսկրիտական քերականության՝ գոյություն ունեցող տարբեր սիստեմաների մասին» (1915) և Պ. Զակրվարտիի «Հնդկների լեզվաբանական հայացքները» (1933) գրքերում³, Միջնադարյան Եվրոպայի լեզվաբանական ուսմունքները ուսումնասիրության առարկա են դարձել Ս. Թյուրոյի «Դիտողություններ և քաղվածքներ տարբեր լատինական ձեռագրերից՝ որպես միջնադարյան քերականական դոկտրինաների պատմության նյութ» (1868), Յ. Բեբլերի «Միջնադարյան լատինական քերականության պատմության ուրվագծեր» (1885), Պ. Ռոտտայի «Պատրիստիկայի և սխոլաստիկայի լեզվի փիլիսոփայությունը» (1909), Ֆլյուդելի «Արաբների քերականական դպրոցները» (1862), Գիրգասի «Արաբների քերականական սիստեմի ուրվագիծ» (1873) գրքերում⁴ և բազմա-

¹ К. Е. Гагкаев, Курс лекций по истории языкознания, Одесса, 1957.

² H. Steinthal, Geschichte der Sprachwissenschaft bei Griechen und Römern, Berlin, 1863.

³ S. K. Belvarkar, Account of the Different Existing Systems of Sanskrit Grammar, Poona, 1915. P. Chakrvariti, The Linguistik Speculations of the Hindus, Calcutta, 1933.

⁴ C. Thurot, Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge, Paris, 1868. J. Bähler, Beiträge zu einer Geschichte der lateinischen Grammatik im Mittelalter, Halle, 1885. P. Rotta, Filosofia del linguaggio nella patristica e nella scolastica, Torino, 1909. G. Flügel, Die grammatischen Schulen der Araber, 1862. Гиргас, Очерк грамматической системы арабов, СПб, 1879.

թիվ ալ գործերում, որոնք վերաբերում են առանձին երկրների լեզվաբանությունների պատմությանը: Վերջիններս անհրաժեշտության դեպքում կհիշատակվեն ներկա աշխատության համապատասխան հատվածներում:

XIX դ. լեզվաբանության պատմությունը արտացոլված է Լ. Պեդերսենի «Լեզվաբանությունը տասնիններորդ դարում» աշխատության մեջ (1924)¹: XX դ. լեզվաբանական ուսմունքների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ առանձին հիշատակության արժանի է Վ. Պիզանիի «Ընդհանուր և հնդերոպական լեզվաբանությունը», որտեղ տրված է 1936—1950 թթ. լեզվաբանական աշխատությունների տեսությունը²: Բենվենուտո Տեռաչինիի «Պատմական լեզվաբանության ուսումնասիրության ձեռնարկի» I մասը³ նվիրված է XIX դ. լեզվաբանության մի շարք աչքի չնկնող դեմքերի քննությանը: Եթե մի կողմ թողնենք հավելվածում քննվող իտալացի լեզվաբաններին (Վինչենցո Կրեչինի և Գլաուդիո Զակոմինո), որոնք առանձին դեր չեն կատարել լեզվաբանության պատմության մեջ, ապա մնացած նյութը նվիրված է մի շարք խոշոր լեզվաբանների, որոնց հայացքների քննության հետ կապված՝ բացահայտվում են պատմա-համեմատական լեզվաբանության կարևոր հարցերը՝ «Համեմատական մեթոդի հիմքերը—Բոպպ», «Ընդհանուր լեզվաբանության ակունքները—Ուիտնի», «Լեզվաբանական հնէաբանություն—Ասկոլի», «Համեմատական մեթոդի սահմանները—Մեյեր-Լյուբկե և Մեյե», «Լեզվաբանական աշխարհագրություն—Ժիլյերոն» և «Համեմատական մեթոդի քննադատությունը—Շոլխարդտ»: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակների ընտրությունը ոչ միշտ է որոշվում նրանց ընդհանուր արժեքով. ընտրվում են (բացի Բոպպից) գերազանցապես ումանագիտության հետ սերտորեն կապված հեղինակները:

Սովետական իրականության մեջ նման բնույթի աշխատություններ են Վ. Ա. Զվեգինցևի «XIX—XX դարերի լեզվաբանության պատմության քրեստոմատիան», որտեղ բերված նյութերին ոչ

¹ H. Pedersen, Sprogvidenskaben i det nittende aarhundrede, København, 1924 (*անգլ. թարգմ.* Linguistic Science in the Nineteenth Century, Cambridge, U. S. A., 1931).

² V. Pisani, Allgemeine und vergleichende Sprachwissenschaft, WF, II, 19'3 (*ռուս. թարգմ.* В. Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, համանուն ժողովածու, М., 1956).

³ B. Terracini, Guida allo studio della linguistica storica, I, Profilo storico-critico, Roma, 19'9.

միայն կցված են ներածական գիտողություններ, այլև տրված է մինչև XIX դարի լեզվաբանության պատմության համառոտ ուրվագիծը, և Տ. Ա. Գեգտերևայի «Լեզվաբանական ուսմունքների համառոտ տեսությունը (XIX—XX դդ. Եվրոպայում)»¹:

Լեզվաբանության պատմության հարցերը բնդհանուր լեզվաբանական աշխատություններում ու ձեռնարկներում.— Առանձին հիշատակության արժանի են լեզվաբանության պատմության այն շարադրանքները, որոնք տրված են լեզվաբանական աշխատություններում, դասագրքերում ու ձեռնարկներում: Ընդհանուր լեզվաբանության, լեզվաբանության ներածության և լեզվափիլիսոփայության հիմունքների քիչ թե շատ ամբողջական շարադրանքների մեջ սովորաբար տեղ է տրվում լեզվաբանական ուսմունքների պատմությանը՝ կամ ամբողջականորեն, կամ որևէ մասնակի հարցի կուպակցությամբ, հաճախ էլ և՛ այս, և՛ այն դեպքում: XX դարի նման տիպի աշխատություններից կարելի է նշել հետևյալները՝ Օ. Ծսպերսենի «Լեզուն, նրա բնությունը, զարգացումը և ծագումը» («Լեզվաբանական գիտության պատմությունը» բաժինը), Լ. Բլումֆիլդի «Լեզուն», Լ. Զ. Գրեյի «Լեզվի հիմունքները» («Լեզվի ուսումնասիրության պատմությունը» գլուխը)² և այլն, ուսև լեզվաբաններից նշելի են Վ. Պորթեգինսկու «Լեզվաբանության ներածությունը» («Լեզվաբանության պատմության հիմնական մոմենտները» գլուխը), Ա. Լ. Պոզոդինի «Լեզուն որպես ստեղծագործություն» գիրքը (տրված է լեզվի ծագման տեսությունների գրեթե սպառիչ շարադրանքը), Մ. Ն. Պետերսոնի «Լեզվաբանության ներածությունը», Ռ. Օ. Շորի և Ն. Ս. Զեմոգանովի՝ վերևում հիշատակված գիրքը, և Ա. Ռեֆորմատսկու «Լեզվաբանության ներածությունը» (առանձին հարցերի քննության ներածականները)³, հայ իրակա-

¹ Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков, составил В. А. Звегинцев, М., 1953. Т. А. Дегтерева, Краткий обзор лингвистических учений (в XIX—XX веках в Европе), «Проблемы изучения языка», М., 1957.

² O. Jespersen, Language, Its Nature, Development and Origin, London, 1922 (գերմ. թարգմ. Die Sprache, ihre Entwicklung und Natur, Heidelberg, 1925). L. Bloomfield, Language, 1933. L. H. Gray, Foundations of Language, New York, 1939. Ի հրատ. 1950:

³ В. Поржезинский, Введение в языковедение, М., 1910. А. Л. Погодин, Язык, как творчество, Харьков, 1913. А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1955. М. Н. Петерсон, Введение в языковедение, М., 1929—29. Ի հրատ. 1929—1930. Նոր հրատ. 1952:

նության մեջ՝ Գ. Մենկիշյանի «Արդի լեզվագիտությունը» (Վրեննա, 1906), Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատության առաջին գիրքը («Ներածությունը», Երևան, 1955), Է. Բ. Աղայանի «Լեզվաբանության ներածությունը» (Երեվան, 1952) և այլն:

Մասնակի և առանձին լեզվաբանությունների պատմությամբ նվիրված աշխատությունները.—Մի մեծ խումբ են կազմում մասնակի լեզվաբանությունների (հատկապես հնդերոպականի) և առանձին լեզվաբանությունների պատմության շարադրանքները: Եթե մի կողմ թողնենք զանազան համեմատական ու պատմական քերականությունների, լեզվի պատմության և մասնագիտական ֆիլոլոգիայի ներածության շարադրանքների մեջ տեղ տրված համառոտ ուրվագծերը, որոնց սոսկ թվարկումը մեզ շատ հեռու կտաներ (սրանցից արժե հիշատակել Ա. Մեյեի «Հնդերոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության ներածությունը» գրքի «Համեմատական քերականության զարգացման ուրվագիծը»)՝ ապա առաջին հերթին կարելի է նշել հնդերոպական լեզվաբանությանն ու նրա պատմությանը նվիրված այնպիսի մենագրություններ, ինչպիսիք են Բ. Դելբրյուկի «Լեզվի ուսումնասիրության ներածությունը», որը հետագայում ենթարկվել է արմատական վերամշակման և հրատարակվել «Հնդերոպական լեզուների ուսումնասիրության ներածություն» խորագրով, Ի. Սյուրիյենի «Հնդերոպական լեզվաբանության ուսումնասիրության ներածությունը»², սովետական իրականության մեջ՝ Ա. Վ. Դեսնիցկայայի «Հնդերոպական լեզուների ցեղակցության ուսումնասիրության հարցերը»³ և այլն: Հնդերոպական լեզվաբանության նվաճումների ամփոփման՝ նման կարգի առաջին փորձերից մեկն է եղել հայ լեզվաբան Ս. Տերվիշյանի «Հնդերոպական նախալեզուն» (Կ. Պոլիս, 1885): Ավելորդ ենք համարում մեկ առ

¹ A. Meillet. Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes, Paris, 1903 (ռուս. թարգմ. А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.—Л., 1938).

² B. Delbrück, Einleitung in das Sprachstudium, Leipzig, III հրատ., 1907 (ռուս. թարգմանությունը С. К. Булич-ի «Очерк истории языкознания в России» գրքում, СПб, 1904). Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen, VI հրատ., Leipzig, 1919. I. Schrijnen, Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1921.

³ А. В. Десницкая, Вопросы изучения родства индоевропейских языков, М.—Л., 1955.

մեկ թվարկել մյուս մասնակի լեզվաբանությունների պատմությանը նվիրված գործերը, որոնք անհրաժեշտության դեպքում կհիշատակվեն ներկա աշխատության համապատասխան հատվածների ծանոթագրություններում և բիբլիոգրաֆիական ցանկերում: Պետք է նշել, որ հնդերոպական լեզվաբանության վերաբերյալ պատմական և բիբլիոգրաֆիկ կարևոր տեղեկություններ տրված են «Grundriss der indogermanischen Sprach- und Altertumskunde» շարքում՝ «Հնդերոպական լեզվաբանության պատմությունը՝ Բոպպի կողմից նրա հիմնադրվելուց սկսած» ընդհանուր խորագրով¹:

Հնդերոպական առանձին լեզվաճյուղերի և լեզուների ուսումնասիրության պատմությանը նվիրված աշխատություններից հիշատակելի են Ռ. Ռաուսերի «Գերմանական ֆիլոլոգիայի պատմությունը», Ի. Իորդանի «Ռոմանական լեզվաբանության ներածությունը», Վ. Վ. Վինոգրադովի «Ժամանակակից ուսաց լեզու» աշխատության 1-ին պրակը («Բառի քերականական ուսմունքի ներածություն»), Գ. Ա. Շոումպֆի «Հայերենի ուսումնասիրությունը Եվրոպայում», Յ. Կարստի «Հայկական ֆիլոլոգիայի պատմությունը»², Է. Բ. Աղայանի «Հայ լեզվաբանության պատմությունը» (I, Երևան, 1958) և այլն:

Որոշ հեղինակներ ընտրել են յուրատեսակ ուղի. նրանք տալիս են լեզվաբանական գիտության զարգացման պատմությունը այս կամ այն երկրում՝ նկատի առնելով ոչ միայն տվյալ լեզվի ուսումնասիրությունը, այլև այդ երկրի լեզվաբանների արծարծած այլ հարցերը: Որոշ աշխատություններ էլ զուգորդում են երկու սկզբունքները՝ տալով տվյալ երկրի լեզվաբանության պատմության հետ միասին նաև տվյալ լեզվի ուսումնասիրությունը այլ երկրներում: Այս կամ այն երկրի լեզվաբանության պատմությանը նվիրված աշխատություններից կարելի է նշել Թ. Բենֆեյի «Գերմանիայի լեզվաբանության և արևելյան ֆիլոլոգիայի պատմու-

¹ Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft seit ihrer Begründung von Fr. Bopp, Strassburg, 1916--1938.

² R. Raumer, Geschichte der germanischen Philologie, München, 1870. I. Orden, Introdúcere in studiul limbilor románice (անգլ. թարգմ. An Introduction to Romance Linguistics, London, 1937). В. В. Виноградов, Современный русский язык, вып. I. Грамматические учения о слове, М., 1938. G. A. Schrumpf, The study of Armenian in Europe, „L'Arménie“, 1891 (հայ. լրացված և վերամշակված հրատ. ճիւղումնասիրությունը հայ լեզուի և մտանկաբանության յիւրեմուտս, Վենետիկ, 1893): J. Karst, Geschichte der armenischen Philologie, 1930.

թյունը», որ ունի նաև մինչև XIX դարի լեզվաբանության պատմությանը նվիրված ընդհանուր ներածական մաս, Ֆ. Շպեխտի «Հնդեւրոպական» լեզվաբանությունը երիտքերականներից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը», Ս. Կ. Բուլիչի «Ռուսաստանի լեզվաբանության պատմության ուրվագիծը», սովետական իրականության մեջ՝ Ն. Ս. Չեմոդանովի «Համեմատական լեզվաբանությունը Ռուսաստանում» աշխատությունը (գերազանցապես ուսաց լեզվի համեմատական ուսումնասիրության հարցերը)¹ և այլն:

Լեզվաբանության պատմության հարցերին նվիրված մենագրություններն ու հոդվածները.— Հսկայական թիվ են կազմում այն մենագրություններն ու հոդվածները, որոնք նվիրված են այս կամ այն լեզվաբանական ուղղության, այս կամ այն լեզվաբանի հայացքների ու գործունեության, այս կամ այն հարցի ուսումնասիրության պատմությանը: Սրանց ոչ միայն մանրամասն, այլև նույնիսկ ամենահամառոտ թվարկումը հնարավոր չէ, մանավանդ եթե նկատի առնենք, որ յուրաքանչյուր հետազոտող այս կամ այն մասնակի հարցի քննության կապակցությամբ սովորաբար անգրագառնում է տվյալ հարցի պատմությունը, և որ գրեթե յուրաքանչյուր թարգմանվող լեզվաբանական աշխատության հեղինակ բնութագրման է ենթարկվում թարգմանության առաջաբանում: Լեզվաբանական դասազան մենագրությունների, հոդվածների և ձեռնարկների ցանկերը տրվում են զանազան բիբլիոգրաֆիկ աշխատություններում, լեզվաբանական պարբերականներում, գրադարանային բիբլիոգրաֆիկ տեղեկատուներում: Ըստ հնարավորության, կարևորության և անհրաժեշտության՝ լեզվաբանական նման մենագրություններն ու հոդվածները կհիշատակվեն ներկա աշխատության համապատասխան բաժինների համար հանձնարարվող գրականության ցանկերում:

¹ Th. Benfey, Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland. München, 1869. F. S p e c h t, Die „indogermanische“ Sprachwissenschaft von den Junggrammatikern bis zum ersten Weltkrieg, „Lexis“. I, 1948 (ռուս. թարգմ. Փ. Ս ք е т, „Индоевропейское“ языкознание от младограмматиков до первой мировой войны, „Общее и индоевропейское языкознание“, М., 1956, էջ 15—54). С. К. Булич, История языкознания в России, СПб, 1904. Н. С. Чемоданов, Сравнительное языкознание в России, М., 1956.

2. ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԵՐԻՈԴԻԶԱՑԻԱՅԻ ՀԱՐՑԵՐԸ

Լեզվաբանության պատմության տրադիցիոն պերիոդիզացիան. — Լեզվաբանության պատմարանի գլխավոր խնդիրներից մեկը գիտական պերիոդիզացիայի և նյութի սխտեմավորման ուցիտնայ եղանակների մշակումն է: Սակայն այս խնդիրը լուծված համարել չի կարելի: Տրադիցիոն կերպով լեզվաբանության պատմությունը բաժանում են երկու շրջանի՝ նախագիտական և գիտական: Այս բաժանման համար հիմք է ծառայում այն փաստը, որ մինչև XIX դ. լեզվաբանությունը որպես առանձին գիտություն չէր ձևավորվել, այլ գոյություն ուներ մասամբ քերականության ու բառարանագրության ձևով, մասամբ էլ՝ փիլիսոփայական, ֆիլոլոգիական ու ճարտասանական ուսմունքների մեջ, այսինքն՝ լեզվի ուսումնասիրության բոլոր բնագավառները չէին միավորվել մի ընդհանուր անվան տակ: XIX դ. լեզվաբանության տարբեր բնագավառները միավորվում են որպես մեկ գիտություն: Սրա հետ միասին սովորաբար մատնանշում են, որ այս երկու շրջանների առանձնացման գլխավոր հիմքը XIX դ. լեզվի նկատմամբ պատմական մոտեցման առաջացումն է, մի բան, որ մինչև այդ լուր սաղմնավորվում էր:

Լեզվաբանության պատմության այս տրադիցիոն պերիոդիզացիան, որ համապատասխան անվանումներով կամ առանց դրանց ընդունվում է գրեթե բոլորի կողմից, չի կարող չհանդիպել մի շարք առարկությունների:

1) «Նախագիտական» և «գիտական» անվանումները ինքնին ահհաջող են. ճիշտ է, այդ անվանումները գործածվում են ոչ այն իմաստով, թե մինչև XIX դ. լեզվի գիտական ուսումնասիրություն ընդհանրապես գոյություն չուներ, այլ նշվում է, որ այդ ուսումնասիրությունը դեռևս որպես մի միասնական, մյուս գիտություններից ու դիսցիպլիններից անկախ լինողավառ գոյություն չուներ: Բայց և այնպես՝ այդ անվանումները թյուրիմացությունների տեղիք են տալիս:

2) Այս պերիոդիզացիան գրեթե տարբերայնորեն գործածության մեջ է մտել XIX դարում, երբ միակ գիտական հայեցակետը համարվում էր պատմականը և, հետևաբար, ողջ նախորդ շրջանը չէր արժեքավորվում այնպես, ինչպես պետք է: Իրականում՝ մինչև XIX դ. լեզվի ուսումնասիրությունը մեծ առաջագիմություն էր կա-

առարել ստանձին լեզուների ստատիկ վերլուծության սկզբունքների մշակման ուղղությամբ, մշակվել էին լեզվի կառուցվածքի վերլուծության ու նյութի սիստեմավորման այնպիսի եղանակներ, որոնք կիրառվում էին իրենց իսկ՝ պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրների ու ներկայացուցիչների կողմից: XX դարում, երբ սկսում են ձայներ լսվել XIX դարի միակողմանի պատմականության դեմ, երբ լեզվի ուսումնասիրության մեթոդների մեջ զգալի առաջընթաց է կատարվում, աշխուսումնասիրիվ, շարունակում են: անքննադատ օգտագործել հիշյալ պերիոդիզացիան: XIX դարում լեզվի ուսումնասիրության բնագավառների լուր մեխանիկական միավորում է կատարվում. նախ՝ քերականությունը շարունակում է անկախ զարգացում ապրել և օգտվել նախքան XIX դարը մշակված վերլուծության եղանակներով և սիստեմավորման սկզբունքներով՝ հանդես գալով հատկապես դպրոցական քերականություն անվան տակ. նրա մեջ շարունակում են բերվել նաև այնպիսի գիտելիքներ (հնչյունաբանություն, ուղղագրություն, բառադիտության և իմաստարանության տարրեր և այլն), որոնք լեզվի քերականական կառուցվածքին չեն վերաբերում. պատմա-համեմատական լեզվաբանության ներկայացուցիչները իրենց հետազոտության արդյունքները ամփոփում են «համեմատական քերականություն» և «պատմական քերականություն» անունների տակ՝ քերականություն քոտի միևնույն համապարփակ ըմբռնմամբ. երկրորդ՝ լեզվական հարցերը շարունակում են քննվել նաև այլ գիտությունների և գիտական դիսցիպլինաների կողմից, լեզվի ուսումնասիրության բոլոր բնագավառների լիակատար առանձնացում տեղի չի ունենում. դեռ ավելին. հոգեբանական գիտության ձևավորման հետ միասին լեզվական հարցերը դառնում են այդ գիտության ներկայացուցիչների հոգաժու ուսումնասիրության առարկան և աղդում լեզվաբանության վրա:

3) Լեզվաբանության որպես անկախ գիտության լիակատար ձևավորում և առանձնացում XIX դարում տեղի չի ունենում. լեզվաբանության վրա խիստ կերպով ազդում են, մի կողմից, բնական գիտությունները, հատկապես բիոլոգիան, մյուս կողմից՝ հոգեբանությունը, սրանց ուսումնասիրության մեթոդները մեխանիկորեն տեղափոխվում են լեզվաբանության բնագավառը: Եթե մինչև XIX դարը լեզվական ուսումնասիրության շատ հարցեր կազմում էին փիլիսոփայության, ֆիլոլոգիայի և ճարտասանության տնօրինությունը, ապա այս շրջանում էլ լեզվաբանությունը դիտվում է:

կամ որպես բնական գիտությունների մի մասը, կամ որպես հոգեբանության յուրատեսակ կցորդը:

4) Վերջապես, այս բոլորին միանում է և այն, որ XX դարում լեզվաբանական գիտության մեջ արմատական փոփոխություններ են կատարվում: Կարելի է ասել, որ իսկական ընդհանուր լեզվաբանական հայեցակետը մշակվում է XX դարում, երբ ջանքեր են արվում վերացնելու XIX դ. լեզվաբանության սահմանափակությունները՝ միակողմանիորեն տարվելը պատմա-համեմատական հետազոտությանը և լեզվաբանությունը որպես կախյալ բնագավառ դիտելը: Իհարկե, այս հարցի լուծման մեջ քիչ չեն ծայրահեղությունները, որոնք պատմական որոնումների ճանապարհին լիովին հասկանալի են:

Եթե պերիոդիզացիայի հարցում գոյություն ունի քիչ թե շատ միասնականություն, ապա այդ բանը չի կարելի ասել նյութի սիստեմավորման հարցի մասին. ոմանք նյութը սիստեմավորում են ըստ հեղինակների, ոմանք՝ ըստ ուղղությունների (այն էլ ոչ առանց ժամանակագրական խախտումների), ոմանք՝ ըստ լեզվաբանության բաժինների ու դիսցիպլինների, ոմանք էլ՝ ըստ տվյալ շրջանում հանդես եկած կարևորագույն պրոբլեմների և այլն: Այսպիսով, բոլոր դեպքերում էլ գոհացուցիչ ու որոշակի սկզբունքներ չեն մշակված: Ուղղությունների առանձնացման հիմքում դրվում են տարբեր սկզբունքներ՝ մերթ լեզվաբանական կոնցեպցիայի և մեթոդի բնագավառում հանդես եկած տարբերությունները՝ համապատասխան անվանումներով հանդերձ, մերթ էլ այլ կարգի հատկանիշներ՝ դրանց համապատասխան այլ անվանումներով. այսպես՝ նատուրալիզմ, պոսիտիվիզմ, սոցիոլոգիզմ և այլ անվանումների կողքին, որոնք բնորոշում են լեզվի ըմբռնումը, հանդիպում են և այնպիսի հորջորջումներ, ինչպիսիք են երիտքերականներ, ժնևի դպրոց, Կազանի դպրոց, Մոսկվայի դպրոց և այլն: Քննարկվող լեզվաբանների ընտրության հարցում ոչ միշտ են դեր խաղում՝ օբյեկտիվ չափանիշները: Իհարկե, բոլոր դեպքերում չէ, որ հնարավոր է դիմել միասնական սկզբունքների, ժամանակագրական խախտումներ թույլ չտալ, տրագիցիոն անվանումները հաշվի չառնել և այլն. բայց այս բոլոր դեպքերը կարելի է հասցնել միմյուսի, եթե հանդես բերվի իրական պատմականություն և հետևողականություն:

Լեզվաբանության պատմության՝ ներկա աշխատության մեջ կիրառվող պերիոդիզացիայի սկզբունքները.— *Լեզվաբանություն*

պատմության պերիոդիզացիայի միասնական սկզբունք և նյութի սիստեմավորման ուսցիտնալ եղանակներ մշակելու հարցերը լուծելու համար հարկավոր է նկատի առնել այն գլխավոր պրոբլեմները, որոնք կազմում են նրա իրավասության բնագավառը: Այդ պրոբլեմները կարելի է հանգեցնել երկու խմբի. 1) լեզվաբանական տեսության (կոնցեպցիայի) պրոբլեմները, որոնց վերաբերում են լեզվի բնույթի, այլ երևույթների հետ նրա ունեցած հարաբերության, նրա ծագման ու ֆունկցիավորման, այլև այն ուսումնասիրող գիտության՝ մնացած գիտությունների մեջ գրաված տեղի ըմբռնումը. 2) լեզվաբանական մեթոդի պրոբլեմները, որոնց վերաբերում են լեզվի նկատմամբ ունենալիք մոտեցումը, լեզվի ուսումնասիրության եղանակները, լեզվական նյութի սիստեմավորումը, լեզվաբանական դիսցիպլինների ու լեզվաբանության բաժինների առանձնացումն ու խմբավորումը:

Եթե մենք փորձենք պարզել լեզվաբանության պատմության մեջ XIX դ. սկզբներում կատարված հեղաշրջման բնույթը, ապա կտեսնենք, որ այն վերաբերում էր առաջին հերթին մեթոդին: Այդ հեղաշրջման էությունն այն էր, որ լեզվի ոչ պատմական, մետաֆիզիկական ըմբռնումը փոխարինվում է լեզվի պատմական ըմբռնմամբ, որ մի վճռական քայլ էր դեպի լեզվական երևույթների նկատմամբ դիալեկտիկական վերաբերմունքի մշակումը: Իհարկե, սրա հետ միասին տեղի են ունենում և այլ կարգի փոփոխություններ, բայց գլխավորը, այնուամենայնիվ, պատմական մոտեցման արմատավորումն էր: Այսպիսով, եթե ելնենք լեզվաբանության զարգացման օբյեկտիվ օրինաչափությունների բնույթից, ապա նրա պատմության պերիոդիզացիայի հիմքում պետք է դնենք առաջին հերթին լեզվաբանական մեթոդի զարգացման մեջ կատարված տեղաշարժերը: Եվ այդ հասկանալի է. լեզվաբանությունը գիտության այլ բնագավառների նման կյանքի է կոչված բավարարելու հասարակության որոշ կարգի պահանջմունքներ: Լեզվաբանների ջանքերը բնականաբար պետք է առաջին հերթին ուղղված լինեն դեպի այդ պահանջմունքների բավարարման, որքան կարելի է, ավելի ուսցիտնալ եղանակների մշակումը, այլ կերպ ասած՝ դեպի լեզվի ուսումնասիրության՝ տվյալ ժամանակաշրջանի պահանջմունքներին ամենից ավելի համապատասխանող մեթոդի հայտնաբերումն ու կատարելագործումը: Սակայն այս դեպքում հարկավոր է նկատի ունենալ որոշ հանգամանքներ: Նախ՝ հասարակության պահանջմունքները միայն գործնական բնույթ չեն ունենում, եթե

սկզբնապես գիտությունների զարգացումը կոչված է բավարարելու հասարակության գրեթե միայն գործնական պահանջմունքները, ապա աստիճանաբար երևան է գալիս նաև տեսական հետաքրքրություն: Երկրորդ՝ գիտության զարգացման յուրաքանչյուր բնագավառ որոշ հարաբերական անկախություն ունի, ելնում է իր զարգացման նախորդ ընթացքից, որոշ պատրաստի նյութից: Լեզվաբանության նկատմամբ ևս կիրառելի է էնգելսի այն դրույթը, ըստ որի «որպես աշխատանքի բաժանման հատուկ բնագավառ, յուրաքանչյուր դարաշրջանի փիլիսոփայությունն իրրև նախադրյալ ունի մի որոշակի մտածողական նյութ, որ նրան հանձնել են իր նախորդները, և որից նա ելնում է»¹: Այս առումով գիտության տվյալ բնագավառի հարաբերական անկախությունը դրսևավորվում է առաջին հերթին նրա ուսումնասիրության առարկայի հետազոտության՝ գոյություն ունեցող եղանակների կասարելագործման, իշխող մեթոդի հակասությունների վերացման, հետազոտության նոր եղանակների մշակման, առարկան ավելի լայնացնող մանիպուլյացիաների ձգտման մեջ: Սովետական լեզվաբանական գիտությունը վաղուց է հաղթահարել վուլգար սոցիոլոգիզմը, որ հանդես է եկել նաև լեզվաբանության պատմության պերիոդիզացիայի մեջ. այսպես, Ն. Յա. Մուրի հետևորդներ Վ. Բ. Ապտեկարը և Ս. Ն. Բիկովսկին² մինչսովետական շրջանի լեզվաբանության պատմության պերիոդիզացիայի համար հիմք են ընդունում կապիտալիզմի զարգացման էտապները՝ տարբերելով ծավալման (XVIII դ. վերջերից մինչև լեզվաբանության հիմնադրման շրջանի վերջը), կայունացման (XIX դ. 1840—80-ական թվականները՝ Շյալխերից՝ երիտքերականներ) և քայքայման շրջաններ: Նման պերիոդիզացիան, իհարկե, աչքաթող է անում լեզվաբանական գիտության զարգացման առանձնահատկությունները՝ գիտության այդ բնադավառը ուղղագծորեն կապելով տնտեսական փոփոխությունների հետ, հաշվի չառնելով ոչ այլ կարգի գործոնների ու միջակա օղակների ազդեցությունը³, ոչ էլ իր իսկ լեզվաբանության զարգացման նախորդ շրջանի ստեղծած նյութը: Երրորդ՝ լեզվաբա-

¹ Կ. Մարքս, Ֆ. էնգելս, Լնտիր երկեր, հ. II, Երևան, 1950, էջ 637—638:

² В. Б. Аптекарь и С. Н. Быковский, Современное положение на лингвистическом фронте и очередные задачи марксистов-языковедов, «Известия ГАИМК», X, 1931, 8—9.

³ Հմմտ. Կ. Մարքս, Ֆ. էնգելս, Լնտիր երկեր, հ. II, Երևան, 1950, էջ 627—630:

նական մեթոդի զարգացումը անհրաժեշտորեն կապվում է լեզվա-
րանական տեսություն (կոնցեպցիայի) հետ, նրանից այն չի կարե-
լի անջատել. մեթոդը և տեսությունը, վերջիվերջո, հանդես են գա-
լիս պիրկընդլսառն, փոխադարձ կապի մեջ, և մեթոդի թերություն-
ներն ու արժանիքները հաճախ որոշվում են տեսության (կոնցեպ-
ցիայի) բնույթով: Կարելի է նշել, որ եթե XIX դ. լեզվաբանական
մեթոդի մեջ կատարված հեղաշրջումը, մի կողմից, կապված էր լեզ-
վական նյութի ուսումնասիրության հետ, ապա, մյուս կողմից, մեծ
չափով պայմանավորված էր այլ գիտությունների մեջ տեղի ունե-
ցող փոփոխություններով. մեթոդի որոշ առանձնահատկություն-
ներն էլ շատ բանով որոշվում էին լեզվաբանության մեջ իշխող
լոգիցիզմով, նատուրալիզմով կամ պսիխոլոգիզմով: Այս բանը
նկատի ունենալով է, որ լեզվաբանության պատմության շրջանների
մեջ ենթաշրջաններ առանձնացնելիս և բնութագրելիս՝ մենք նկատի
ենք առել լեզվաբանական մեթոդի ուղղվածությունը (направлен-
ность), այն հանգամանքը, թե սվյալ շրջանում իշխող մեթոդը
ի՛նչ կողմով է ուղղված դեպի հասարակության պահանջմունքները,
հասարակության ո՛ր կարգի պահանջմունքներն է բավարարում,
սրա հետ կապված ի՛նչ երանգ է ստանում և ի՛նչ հարաբերու-
թյան մեջ է գտնվում լեզվաբանության պատմության նախորդ փուլի
հետ: Սրանով իսկ կամուրջ է դրվում լեզվաբանության զարգաց-
ման փուլերի և հասարակության այս կամ այն շրջանի լեզվական
հետաքրքրությունների միջև: Զարգացման յուրաքանչյուր փուլում,
սակայն, գոյություն ունեն լեզվի տարրեր ըմբռնումներ, որոնք
հանդես են գալիս լեզվաբանական հոսանքների ու կոնցեպցիաների
ձևով: Լեզվաբանները լեզվի բնույթի, ծագման, զարգացման ու
ֆունկցիոնավորման մեկնաբանության համար ելնում են գոյություն
ունեցող որոշ կարգի ընդհանուր ըմբռնումներից կամ առաջ քաշում
սեփական ըմբռնումները, ընդ որում լեզվաբանության զարգաց-
ման տարրեր շրջաններում դրանք դրսևորվում են միատեսակ
կերպով: Մինչև XIX դարը, երբ լեզվաբանությունը գոյություն ու-
ներ ոչ «մաքուր» ձևով, այլ ֆիլոլոգիայի, փիլիսոփայության և
ճարտասանության ընդերքում, բնականաբար լեզվի ըմբռնումներն
էլ հենվում էին այդ բնագավառներում իշխող ընդհանուր ըմբռնում-
ների վրա: XIX դարում լեզվաբանությունը դառնում է համեմատա-
բար ինքնուրույն բնագավառ, բայց լեզվաբանները լեզվի բնույթի,
ծագման, զարգացման ու ֆունկցիոնավորման պրոցեսի մեկնաբանու-
թյան համար հիմք են ընդունում լեզվաբանության հետ այս կամ

այն կողմով առնչվող գիտությունների տվյալներն ու սկզբունքները: Բնականաբար, այս դարի լեզվաբանական հոսանքների խմբավորման համար հիմք պետք է ծառայի այն հանգամանքը, թե ո՞ր գիտություններն են հատկապես հիմք ընդունվում: XX դարում աստիճանաբար արմատավորվում է լեզվի՝ հասարակական ինքնուրույն բնագավառ լինելու ըմբռնումը: Սրա հետ կապված լեզուն ոմանք սկսում են քննել իմանենտորեն, այլ երևույթներից կտրված, ոմանք էլ լոկ այն կողմերով, որոնք կապվում են այլ գիտությունների ուսումնասիրության բնագավառների հետ: «Մաքուր» լեզվաբանություն ստեղծելու փորձերին զուգընթաց ստեղծվում են լեզվաբանական միջդիսցիպլիններ, գիտական քննության այնպիսի ուղղություններ ու դիսցիպլիններ, որոնք կամուրջ են նետում լեզվաբանության այլ գիտությունների միջև՝ ըստ քննության առարկաների փոխադարձ առնչությունների, բայց (ի տարբերություն XIX դարի) առանց խառնելու կամ նույնացնելու լեզվաբանության բնագավառը այլ բնագավառների հետ: XX դ. հոսանքներն սկզբնական շրջանում դեռևս պայմանավորված են (թեև շատ ավելի քիչ չափով) գիտական այլ բնագավառների ըմբռնումներով, բայց աստիճանաբար լեզվաբանությունն ավելի ու ավելի է ինքնուրույնանում, և լեզվի ուսումնասիրության բնագավառներն ավելի են սահմանազատվում: Ընդհանուր առմամբ, փոքր-ինչ պարզ դարձնելով հարաբերությունների իրական բարդությունը, կարող ենք ասել, որ մեթոդը հիմք ենք ընդունում լեզվաբանության պատմության հարցերի ժամանակային, իսկ տեսությունը (կոնցեպցիան)՝ տարածական խմբավորման համար, ընդ որում ենթաշրջանների առանձնացման սկզբունքը կամուրջ է ծառայում դրանց միջև:

Սակայն վերևում շարադրված սկզբունքները լիովին «մաքուր» ձևով չեն կարող կիրառվել. 1) լեզվաբանության պատմությունը որպես գիտական դիսցիպլին հենվում է որոշ տրադիցիայի վրա, և հնարավոր չէ լիովին հրաժարվել նրանից՝ առանց լեզվաբանության ժառանգորդականությունը խզելու վտանգի: Այս դեպքերում մենք ստիպված ենք եղել մտցնել կրկնակի անվանումներ, որոնցից մեկը բնորոշ է մեր սկզբունքի համար, մյուսը անհրաժեշտ տուրք է տրադիցիային. այսպես, օրինակ, «պսիխոֆիզիոլոգիզմ» ընդհանուր անվանման հետ միասին որպես նրա տարատեսակներ տրվում են «երիտքերականություն», «Կազանի լեզվաբանական դպրոց» և «Մոսկվայի լեզվաբանական դպրոց» անվանումները և այլն: 2) Ուրբան էլ ձգտենք ընտրել այնպիսի անվանումներ, որոնք ամենից

ավելի լավ արտացոլեն քննվող նյութը, այնուամենայնիվ, պետք է նկատի առնել, որ դրանք չեն կարող սպառել բնութագրվող կոնցեպցիայի էությունը և ավելի կամ պակաս չափով պայմանական բնույթ են կրում. որոշ դեպքերում դրանք կարող են շատ լավ բնութագրել նյութը, մինչդեռ այլ դեպքերում կարող են ավելի պակաս հաջող կամ էլ միակողմանի լինել: 3) Նյութի ժամանակագրական բաշխումը միշտ էլ կապված է որոշ դժվարությունների հետ. նախ՝ այս կամ այն շրջանը մյուսից կտրուկ դարային սահմաններով չի առանձնանում, բայց նպատակահարմար է, օրինակ, XIX դարը առնել ամբողջությամբ և ոչ թե սկսել, ասենք, 1816 թվից՝ Բոպպի առաջին գրքի լույս տեսնելու ժամանակից. երկրորդ՝ լեզվաբանները միշտ չէ, որ գործել են ժամանակագրականորեն հստակ սահմանազատված շրջաններում, նրանց հայացքների մեջ հաճախ փոփոխություններ են կատարվել և այլն. այս դեպքում բնականարար այս կամ այն լեզվաբանին դնում ենք այն շրջանի մեջ, որ նրա հայացքների համար ավելի բնորոշ է և որին վերաբերում են նրա ստեղծած լեզվաբանական հիմնական արժեքները. երրորդ՝ որոշ հեղինակների գործեր տպագրվել են ոչ իրենց ապրած ժամանակ, հայտնի են դարձել շատ ավելի ուշ, երբեմն էլ այն ժամանակ, երբ իրենք՝ հեղինակներն այլևս չէին ապրում. այսպես, Սոսյուրը՝ սոցիոլոգիական դպրոցի հիմնադիրը, վախճանվել է 1913 թ., մինչդեռ նրա գլխավոր գիրքը լույս է տեսել 1916 թ. չորրորդ՝ ոչ բոլոր լեզվաբաններն են համընթաց քայլել ժամանակի նվաճումների հետ, թեև այս կամ այն կոնկրետ բնագավառում նրանք կարևոր դեր են կատարել տվյալ շրջանում և պետք է հիշատակվեն հենց այդ շրջանում: 4) Եթե բազմաթիվ դեպքերում տվյալ լեզվաբանի գործունեությունը հստակ կերպով կապված է այս կամ այն լեզվաբանական ուղղության հետ և պետք է քննվի սրա մեջ, ապա պատահում է նաև, որ տվյալ լեզվաբանի գործունեությունը նույնպիսի հստակությամբ չի կապված այս կամ այն ուղղության հետ, այլ կարևոր է առաջին հերթին լեզվի ուսումնասիրության այս կամ այն կոնկրետ բնագավառում ձեռք բերված արդյունքներով. այսպես, օրինակ, Իոն Ռիսը լեզվաբանության պատմության մեջ կարևոր է առաջին հերթին՝ իր շահյուսական ուսումնասիրություններով, իսկ նրա լեզվաբանական ընդհանուր կոնցեպցիան որևէ օրիգինալություն չունի և առանձին խնամքով չի ձևակերպված. սակայն Ռիսի շարահյուսական կոնցեպցիան լեզվաբանության պատմաբանն իրավունք չունի

շրջանցելու: Այդ նույնը կարելի է ասել այս կամ այն մասնակի պրոբլեմին, այս կամ այն լեզվին նվիրված ուսումնասիրությունների մասին: Նման դեպքերում մենք վարվել ենք հետևյալ ձևով. լեզվարանական կոնցեպցիաների և ուղղությունների գլխավոր ներկայացուցիչների հայացքների և հիմնական աշխատությունների բնութագրումից հետո քննում ենք առանձին ընդհանրացում տվյալ ենթաշրջանում ձեռք բերված մասնակի նվաճումները: 5) XX դարի լեզվաբանության պատմությունը հնարավոր չէ քննել միասնական ձևով. սովետական լեզվաբանության զարգացումը սկզբնական որոնումների կարճ շրջանից հետո ընթացել է իր ուրույն ճանապարհով, քան արասասմանում: Հետևաբար՝ մենք այն առանձնացրել և քննել ենք անկախ ձևով՝ XX դարի լեզվաբանության պատմությունը, այսպիսով, բաժանելով երկու հատվածի: 6) Պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրները սովորաբար քննվում են առանձին. այդպես ենք վարվել և մենք՝ որոշ չափով խախտելով նյութի բաշխման ընդհանուր սկզբունքը: 7) Քանի որ, ի տարբերություն լեզվաբանության պատմությանը նվիրված աշխատությունների գերակշռող մեծամասնության, մենք աշխատել ենք ընդգրկել լեզվաբանության պատմությունը՝ իր տարածական դրեթե ողջ կտրվածքով, բնականաբար առաջացել են պերիոդիզացիայի միասնական սկզբունքների որոշման նոր դժվարություններ, և մենք չէ, որ պիտի ասենք, թե ի՞նչ չափով ենք կարողացել հաղթահարել դրանք:

Լեզվաբանության պատմության պերիոդիզացիան մեր աշխատության մեջ ընդունում է հետևյալ տեսքը.

I. Ստատիկ-վերլուծական լեզվաբանության ձևավորման շրջան (հին լեզվաբանություն—լեզվարանական գիտելիքների սկզբնավորումից մինչև XVIII դ. վերջը). այս շրջանի համար կարելի է տարբերել 3 ենթաշրջան.

1. Ապոստերիորիստական իդոլյացիոնիզմ¹ (հին դարեր).— Այս ենթաշրջանում սկիզբ առնող լեզվաբանական գիտելիքները, փոխարինելով նախալեզվաբանական պատկերացումներին, հանդես են գալիս իրարից գրեթե անկախ կենտրոններում (երկրներում) և առանձին ընդհանրացումներում (լեզվի ու գրի ուսուցում, փիրսոսփա-

¹ Լատ. a posteriori «հետևյալից» [հակառակ a priori-ի, a posteriori-ն նշանակում է փորձի վրա հենվող, փաստերից ելնող (պնդում, իմացություն)] և լատ. → իտալ. → ֆր. isolatio(n) «առանձնացում, առանձնություն, մեկուսացում, մեկուսություն» բառերից:

յություն, բանասիրական աշխատանք): Սրա հետ կապված, մի կողմից, լեզվաբանական հետևություններն ու ընդհանրացումները հենվում են միայն տվյալ լեզուների ընձեռած փաստերի վրա ու կաշկանդված են այդ լեզուների լրնույթով ու առանձնահատկություններով, մյուս կողմից, լեզվաբանության վարպետը դեռևս պայմանավորված է տվյալ լրնագավառների պահանջմունքներով ու հնարավորություններով:

2. Ապրիորիստական¹ դոգմատիզմ (միջին դարեր—վաղ միջնադար).—Այս ենթաշրջանում տեղի է ունենում լեզվաբանական գիտելիքների որոշ փոխանցում՝ ազդեցություն մի քանի սահմանափակ ոլորտների ներսում և դրանց ենթարկում եկեղեցու և իշխող կրոնական իդեոլոգիայի պահանջներին: Սրա հետ կապված, մի կողմից, լեզվաբանական հետևություններն ու ընդհանրացումները ձեռք են բերում ապրիորիստական բնույթ, մյուս կողմից, լեզվաբանական գիտելիքների ընկալումը կատարվում է գերազանցապես դոգմատիկորեն ու անքննադատաբար:

3. էմպիրիկ-տեխնիկական և ռացիոնալիստական ունիվերսալիզմ² (վերածնության շրջան և XVII—XVIII դդ.).—Այս ենթաշրջանում աստիճանաբար հաղթահարվում են ինչպես լեզվաբանական ազդեցության ոլորտների սահմանափակությունը, այնպես էլ եկեղեցու ու կրոնի կաշկանդող ազդեցությունը, աննախընթաց կերպով մեծանում են լեզվաբանական աշխատանքի շրջանակները: Սրա հետ կապված, մի կողմից, պահանջ է առաջանում մշակել ամենարագմազան կառուցվածքի լեզուները հեշտությամբ նկարագրելու եղանակներ, որ կատարվում է գերազանցապես լատինական էմպիրիկ-տեխնիկական քերականության սկզբունքների լսողայի վրա, մյուս կողմից, բանականության դիրքերից վերանայել լեզվաբանական լուր նախորդ դրույթները և ստեղծել բոլոր լեզուների համար կիրառելի բանական սկզբունքներ:

II. Պոստմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորման շրջան (նոր լեզվաբանություն—XIX դար). այս շրջանի համար նույնպես կարելի է տարրերել 3 ենթաշրջան.

¹ Լատ. a priori «նախորդից» (նախքան փորձը, նախքան փաստերը, այսինքն՝ փորձի, փաստերի վրա չհիմնվող) բառից:

² Վերջին բառը ծագում է լատ. universalis «համընդհանուր, ընդհանրական, ողջ աշխարհն ընդգրկող, համաշխարհային, տիեզերական» բառից:

1. Ծագումաբանական (դենետիկական) կոմպարատիվիզմ¹ (XIX դ. I կեսը).—Մասամբ՝ գիտություն մեջ տիրապետություն հաստատող ընդհանուր գաղափարների, մասամբ էլ՝ լեզվաբանական փաստերի հավաքման, դասակարգման ու մեկնաբանության նախորդ փորձերի բազայի վրա հանդես է գալիս պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը որպես փիլիսոփայությունից, բանասիրությունից և լեզվի դպրոցական-գործնական ուսուցումից անկախ բնագավառ՝ իր ուրույն խնդիրներով ու մեթոդով. լեզվաբանության ուշադրություն կենտրոնում գտնվում են գենետիկական պրոբլեմները՝ ժողովուրդների ծագման և լեզուների քերականական կառուցվածքների կազմավորման հարցերը, ընդ որում այդ պրոբլեմների լուծման բանալին համարվում է լեզուների (ցեղակից լեզուների) համեմատությունը:

2. Վերականգնողական (ռեկոնստրուկտիվիստական) կոմպարատիվիզմ (XIX դ. III քառորդը).—Մի կողմից՝ բնական գիտությունների (հատկապես բիոլոգիայի) և հոգեբանության զարգացումը, մյուս կողմից՝ լեզուների համեմատության ուղղությամբ կուտակված նյութը տեղաշարժեր են առաջ բերում պատմա-համեմատական լեզվաբանության զարգացման բնագավառում: Լեզուների համեմատությունը շարունակելով դիտել որպես գլխավոր միջոցը՝ լեզվաբանները փորձում են պարզել համեմատվող լեզվական միավորների նախաձևերը և նպատակ դնում վերականգնել համեմատվող լեզուներին ծնունդ տված հիմք-լեզուները:

3. Օրինասահմանչական (նոմոթետիկական)¹ էվոլյուցիոնիզմ (XIX դ. վերջին քառորդը).—Բնական գիտությունների լինագավառում կատարված հայտնագործությունները և հոգեբանության հետազոտվածումները՝ մի կողմից, և լեզվաբանության մեջ մի շարք կարևոր հնչյունական օրենքների հաստատումը՝ մյուս կողմից, ստեղծում են այն համոզմունքը, որ լեզվաբանությունը կարելի է դարձնել միանգամայն ճշգրիտ օրենքներով առաջնորդվող գիտություն: Սրա հետ միասին, ոչ առանց Դարվինի էվոլյուցիոն ուսմունքի ազդեցության, լեզվական պրոցեսը սկսում է պատկերացվել որպես աննկատ էվոլյուցիոն փոփոխությունների անընդհատ շարք. և գիտական միակ հնարավոր հայեցակետը համարվում է պատմականը:

¹ Հուն. γενετικός (γενεσις «ծագում» բառից կազմված ածական) «ծագումային, ծագմանը վերաբերող» և լատ. comparativus «համեմատական» բառերից:

² Հուն. νομοθετικός «օրենսդրական, օրինասահմանչական» բառից:

III. Սիստեմային-վերլուծական լեզվաբանության ձևավորման շրջան (ժամանակակից լեզվաբանություն—XX դար). այս շրջանի նյութը նստատակահարմար է բաժանել երկու հատվածի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր զարգացման յուրահատկությունները.

Ա հատված. Նախասովետական և արտասահմանյան լեզվաբանություն, որի զարգացման մեջ կարելի է տարբերել 2 ենթաշրջան.

1. Ֆունկցիոնալիստական սինխրոնիզմ¹ (XX դ. սկզբից մինչև 20-ական թվականների վերջերը).—Մասամբ՝ փիլիսոփայության մեջ ու գիտական զանազան բնագավառներում հանդես եկած նոր գաղափարները, մասամբ էլ՝ XIX դ. լեզվաբանության միակողմանի զարգացման հանդեպ առաջացած ռեակցիան հիմք են տալիս լեզվաբանության նախորդ շրջանի գաղափարների քննադատական վերանայման համար: Այս ենթաշրջանի գրեթե բոլոր լեզվաբանական ուղղությունները հանդես են գալիս XIX դ. վերջին քառորդում տիրապետող երիտօրեականական ուղղության միակողմանի պատմականության, լեզվի ամբողջականության տրոհման (ատոմիզմի), նեղ էմպիրիզմի քննադատությամբ. այս ուղղությունները լեզուն քննում են ֆունկցիոնալ դիրքերից՝ այդ բառի ամենալայն առումով (և՛ լեզվի հաղորդակցական ու արտահայտչական ֆունկցիաների տարբեր կողմերը, և՛ լեզվասիստեմի բաղադրիչների ֆունկցիաներն): Ֆունկցիոնալ փոխհարաբերությունները:

2. Կառուցվածքային (ստրուկտուրային) դելիմիտացիոնիզմ² (XX դ. 20-ական թվականների վերջերից մինչև մեր օրերը).—Այս ենթաշրջանում ևս՝ մասամբ փիլիսոփայության մեջ և ամենատարբեր գիտությունների բնագավառում հանդես եկող գաղափարները, մասամբ էլ լեզվաբանության նախորդ ենթաշրջանում կատարված ուսումնասիրություններն ու հայտնված մտքերը հիմք են տալիս լեզունների կառուցվածքային իմանենտ քննությունը համարելու լեզվաբանության միակ հիմնական բնագավառը և խնամքով սահմանազատելու լեզուն այլ երևույթներից ու լեզվաբանությունը՝ այլ գիտություններից: Այս կապակցությամբ՝ ձևավորվում են նաև լեզվաբանության ու այլ գիտությունների միջև կանգնած մի շարք դիս-

¹ Հուն. (συγ- «համա-»+) χρόνος «ժամանակ» բառից. սինխրոնիա է կոչվում լեզվական երևույթների փոխկապակցվածությունը յուրաքանչյուր ավյալ մոմենտում՝ ի տարբերություն դիսխրոնիայի (երևույթների պատմական հաջորդական կապի):

Հատ. structura «կառուցվածք» և delimitatio «սահմանազատում, սահմանորոշում» բառերից:

ցիպլիններ, որոնք լեզուների ներկառուցվածքային քննությունը համարելով բուն լեզվաբանության նպատակը՝ իրենք զբաղվում են լեզվի քննությամբ՝ հոգեբանական, ֆիզիոլոգիական, տեխնիկական և այլ նկատառումներով. սրանով իսկ փորձեր են արվում ճշգրտորեն սահմանազատելու լեզվի քննության վանազան հայեցակետերը:

Բ հատված. Սովետական լեզվաբանություն, որը ձևավորվում է մարքսիստական դիալեկտիկա-մատերիալիստական փիլիսոփայության հիմքի վրա, իր վարդացման ընթացքում հաղթահարելով իդեալիստական և վուլգար մատերիալիստական կոնցեպցիաների ազդեցությունը, ի մի բերելով և քննադատաբար օգտագործելով նախորդ ողջ լեզվաբանական ժառանգության լավագույն կողմերը:

Լեզվաբանության պատմության 3 շրջանների բնորոշ գծերը.— Լեզվաբանության զարգացման 3 շրջանները բնութագրվում են հետևյալ հատկանիշներով.

1) Ըստ ժամանակային գործոնի հաշվառման՝ առաջին շրջանի համար բնորոշ է ստատիկ քննությունը (ստատիզմը)¹, երկրորդի համար՝ պատմական քննությունը (իստորիզմը)², երրորդի համար՝ կառուցվածքային-ժամանակագրական քննությունը (ստրուկտուրային խրոնոլոգիզմը)³: Առաջին շրջանում շկա լեզվի նկատմամբ պատմական հայացք, և լեզվի ուսումնասիրության եղանակները ստատիկ վերլուծության եղանակներ են: Երկրորդ շրջանում հանդես է գալիս պատմական հայեցակետը, որը որոշ միակողմանիություն է ստանում՝ համարվելով միակ գիտականը: Երրորդ շրջանում զարգացում են սպրում և՛ ստատիկ, և՛ պատմական հայեցակետերը, ընդ որում, հրաժարվելով նախորդ շրջանի միակողմանի պատմականությունից, որոշ հոսանքներ առաջնություն են տալիս ստատիկ հայեցակետին: Գերադասություն տալով նրան պատմականի հանդեպ և այն դնելով լեզվի ուսումնասիրության հիմքում, որպես լեզվի սիստեմային ըմբռնման արտահայտություն, ժամանակակից լեզվաբանության ներկայացուցիչները լեզվի պատմական վերլուծությունը կատարում են ժամանակագրական շերտեր հաստատելու միջոցով՝ ըստ նախորդ շրջաններում լեզվասիստեմի

¹ Հուն. στατός «ստատիկ, կայուն, անշարժ» բառից (լեզուն առանց պատմական շարժման քննելը):

² Հուն. ιστορία «պատմություն» բառից:

³ Լատ. structura «կառուցվածք» և հուն. χρονολογία «ժամանակագրություն» բառերից:

կրած վերակազմավորումների, ըստ հին սիստեմի տարրերի՝ նոր սիստեմի մեջ գրաված տեղի:

2) Ըստ նյութի քննութայան տիրապետող մեթոդի՝ առաջին շրջանի համար բնորոշ է ստատիկ-վերլուծական քննությունը (ստատիկ-անալիտիզմը), երկրորդի համար՝ համեմատական քննությունը (կոմպարատիվիզմը), երրորդի համար՝ սիստեմային-վերլուծական քննությունը (սիստեմային անալիտիզմը): Առաջին շրջանում ուշադրությունը կենտրոնացված է առանձին լեզուների կառուցվածքի վերլուծութայան վրա, աստիճանաբար մշակվում են այդպիսի վերլուծութայան և նյութի սիստեմավորման միասնական սկզբունքներ: Երկրորդ շրջանում տիրապետող մեթոդը համեմատությունն է, որ կատարվում է կամ ցեղակից լեզուների, կամ միևնույն լեզվի պատմականորեն հաջորդող շրջանների ընդհանուր ծագում ունեցող միավորների միջև. այդ նյութի սիստեմավորման և վերլուծման սկզբունքների հարցում կոմպարատիվիստները հենվում են նախորդների վրա: Երրորդ շրջանում պահանջ է առաջանում վերանայել վերլուծման նախորդ եղանակները, ստեղծել բոլոր լեզուների ստատիկ վերլուծման համար կիրառելի եղանակներ և բարելավել պատմա-համեմատական լեզվաբանութայան վերլուծման եղանակները. հատուկ արժեք է ձեռք բերում սիստեմի գաղափարի ներմուծումը, որը պատմական վերլուծութայան մեջ հանգեցնում է ժամանակագրական շերտերի (տարրեր սիստեմներին հատուկ երեվույթների) առանձնացման և ներքին վերականգնման սկզբունքների:

3) Ըստ լեզվի կառուցվածքային տարրերի փոխհարաբերութայան ըմբռնման առաջին շրջանի համար բնորոշ է միասնականությունը, համադրականությունը (ինտեգրիզմը¹, սինթետիզմը), երկրորդի համար՝ տրոհայնությունը (ատոմիզմը)², երրորդի համար՝ սիստեմայնությունն ու «զուգաձևությունը» (սիստեմատիզմը և «իզոմորֆիզմը»)³: Առաջին շրջանում լեզվի կառուցվածքային վերլուծութայան մեջ չի կորչում տվյալ լեզվի ամբողջականության և միասնականության զգացումը. սա բացատրվում է մասամբ նրանով, որ դեռևս շատ չեն խորացել լեզվի մանրամասների մեջ, մասամբ նրանով, որ պարփակվում են մեկ լեզվի մեջ, և տարրերի

¹ Լատ. integer «ամբողջական» բառից:

Նույն. ἅπλοσ «անբաժանելի, ատոմ» (իմս լեզվի տրոհված, մանրատված քննությունը):

³ Նույն. (iso- «համա-, հավասար»+)μορφή «ձև» բառից:

ուսումնասիրութիւնը քննվում է դեռևս միայն սովյալ լեզվի դիրքերից, մասամբ նրանով, որ լեզվի ուսումնասիրութիւնը դեռ գործնական նպատակներ է հետապնդում,—իսկ գործնական ուսուցումը պահանջում է ամբողջի իմացում որոշ կոնկրետ նպատակի համար,—մասամբ էլ նրանով, որ լեզվական ուսումնասիրութեան բնագավառը դեռ չի անջատվել այլ բնագավառներից: Երկրորդ շրջանում առաջ գնացող վերլուծութիւնը աստիճանաբար հանգեցնում է ամբողջականութեան զգացման կորստի, մանրախնդրութեան և «ատոմիզմի», մանավանդ որ լեզուների համեմատութիւնը ուշադրութեան կենտրոնում է, և համեմատվող լեզուների ամբողջականութիւնը լինելու զգացումը թուլանում է: Երրորդ շրջանում փորձ է արվում վերացնել «ատոմիզմը»: Սիստեմի և ստրուկտուրայի գաղափարները հնարավորութիւն են տալիս վերլուծութիւնը կատարելու սիստեմի դիրքերից և անալոգիա անցկացնելու տարբեր բաժինների մեջ կիրառվող վերլուծութեան սկզբունքների միջև (իզոմորֆիզմ): Առաջին շրջանում ուշադրութեան կենտրոնում է ամբողջը, երկրորդ շրջանում՝ ամբողջի մասերը, երրորդ շրջանում՝ ամբողջի ու նրա մասերի փոխհարաբերութիւնը:

4) Ըստ իմաստավոր միավորների (բառերի) ձևի և բովանդակութեան (հնչման և իմաստի) փոխհարաբերութեան ըմբռնման ու մեկնաբանութեան՝ առաջին շրջանի համար բնորոշ է համադրական-անվանային քննութիւնը (սինթետիկ օնոմատիզմը)¹, երկրորդի համար՝ վերլուծական-ձևային քննութիւնը (անալիտիկ ֆորմալիզմը), երրորդի համար՝ ֆունկցիոնալ-նշանային քննութիւնը (ֆունկցիոնալ սեմիոլոգիզմը)²: Առաջին շրջանում իմաստային միավորների (բառերի) ձևը և բովանդակութիւնը առնվում են միասնաբար, սրա համար հիմք է ծառայում բառի սինթետիկ ըմբռնումը որպէս անվանում, մի բան, որ ենթադրում է և՛ բառաձև, և՛ բառիմաստ (հարաբերութիւնը դեպի անվանվող առարկան): Երկրորդ շրջանում աստիճանաբար տեղի է ունենում որոշ խզում ձևի և իմաստի միջև, ուշադրութիւնը կենտրոնացվում է ձևական վերլուծութեան վրա, բառի ամբողջականութեան ըմբռնումը կորչում է հանուն բաղադրիչների: Երրորդ շրջանում փորձ է արվում վերացնել իմաստային միավորների (բառերի) ձևի և

¹ Հուն. ὄνομα «անուն» բառից:

² Հուն. σήμα «նշան», σχημαίον «հատկանիշ, նշան», σχημαίω և σχημαίω «նշանակել» բառերից:

բովանդակութեան խզումը՝ նշանի և ֆունկցիայի գալափարների միջոցով: Այս դեպքում ևս ոմանք հասնում են ժայրահեղութեան, բառը կտրում առարկայական հիմքից կամ դիտում լուկ որպէս սիմվոլ:

5) Ըստ լեզվական վերլուծութեան հիմնական միավորների բնույթի՝ առաջին շրջանին բնորոշ է բառա-տառային քննութեանը (լեքսիկալ կամ լոգոմերիկալ¹ և էլեմենտիկալ, լիտերիկալ, ստոյ-խիկալ)², երկրորդի համար՝ արմատա-հնչունային քննութեանը (ադիցիկալ և ֆոնետիկալ)³, երրորդի համար՝ ձևույթա-հնչունային քննութեանը (մորֆեմատիկալ և ֆոնոլոգիկալ)⁴, մասամբ էլ «լուկ» հարաբերութեանների քննութեանը (ռելյացիոնիկալ)⁵: Առաջին շրջանում լեզվական քննութեան հիմնական միավորներն են բառը և տառը. լեզվաբանական ուսումնասիրութեան հիմնական բնագավառները խոսքի մասերի և տառերի ուսումնասիրումն են: Երկրորդ շրջանում լեզվական քննութեան հիմնական միավորները արմատներն ու հնչուններն են. լեզվաբանական ուսումնասիրութեան հիմնական բնագավառներն են ձևաբանութեանն ու հնչունաբանութեանը: Երրորդ շրջանում լեզվական քննութեան հիմնական միավորները ձևույթներն ու հնչույթներն են, մասամբ էլ «մաքուր» հարաբերութեանները. լեզվական հետազոտութեան հիմնական բնագավառներն են ձևույթաբանութեանը (մորֆեմատիկան) և հնչույթաբանութեանը (ֆոնոլոգիան, ֆոնեմիկան):

6) Ըստ այն բանի, թե լեզվի ո՞ր կոնկրետ դրսևորման վրա է ուշադրութեանը կենտրոնացվում, առաջին շրջանի համար բնորոշ է բանասիրական-գրային քննութեանը (ֆիլոլոգիկալ կամ լիտերարիկալ)⁶, երկրորդի համար՝ բանավոր-խոսքային քննութեան (ֆոնացիոնիկալ)⁷ արմատավորումը, երրորդի համար՝ ֆունկցիոնալ-տարբերակված քննութեանը (ֆունկցիոնալ դիֆերենտիկալ)⁸: Ա-

¹ Հուն. λέξις «բառ» և μέρος του λόγου «խոսքի մասեր» բառերից:

² Հատ. elementa «տառեր, տարրեր», litterae «գրեր», հուն. στοιχεία «տառեր, տարրեր» բառերից:

³ Հատ. radix «արմատ» և հուն. φωνή «հնչուն, ձայն» բառերից:

⁴ Ֆոնեմա «հնչոյթ» և մորֆեմա «ձևույթ» բառերից (հուն. θάραμα «մաք»):

⁵ Հատ. relatio «հարաբերութեան» բառից:

⁶ Հուն. φιλολογία «բանասիրութեան» և լատ. litterarius «գրային, գրավոր, պրական» բառերից:

⁷ Հունա-լատ. phonatio «հնչակազմութեան, հնչում, արտասանութեան» բառից:

⁸ Հատ. differens «տարբերութեան» (իմա տարբերակում) բառից:

ուաջին շրջանում ուշադրության կենտրոնում են գրավոր արտագրանքները, գրավոր խոսքը. եթե արտասանության մասին խոսվում է, ապա լոկ գրավոր խոսքի հետ ունեցած առնչությամբ (ուղղախոսություն): Երկրորդ շրջանում աստիճանաբար սկսում են կարևոր տեղ հատկացնել կենդանի հնչմանը. գրավոր խոսքը ուշադրության է արժանանում հիմնականում այն շափով, որ շափով այն արտացոլում արտասանությունը: Երրորդ շրջանում գրավոր և բանավոր խոսքը արժեքավորվում են ու տարբերակվում ըստ իրենց ֆունկցիաների:

7) Ըստ լեզվի ուսումնասիրության նպատակների՝ առաջին շրջանի համար բնորոշ է լեզվի նորմատիվ քննությունը (նորմատիվիզմը), երկրորդի համար՝ ծագումաբանական քննությունը (գենետիզմը), երրորդի համար՝ նկարագրական քննությունը (դեակրիպտիվիզմը)¹: Առաջին շրջանում գերազանցապես նպատակ է դրվում տալ հին սեքստերը ճիշտ ընթերցելու և մեկնաբանելու, ճիշտ գրելու և խոսելու նորմաներ. ուշադրությունը կենտրոնացվում է այն բանի վրա, թե ինչպե՛ս սեքստը է ընթանա և ի՛նչ նպատակ պետք է ունենա լեզվի հարցերով զբաղվելը: Երկրորդ շրջանում նպատակ է դրվում պարզել լեզուների ցեղակցական կապերը և զարգացման ընթացքը. ուշադրությունը կենտրոնացվում է այն բանի վրա, թե որտեղի՛ց է ծագել տվյալ լեզուն և որտեղի՛ց են գալիս լեզվի տվյալ տարրերը: Երրորդ շրջանում նպատակ է դրվում լեզվի՝ գոյություն ունեցող վիճակի ուսումնասիրությունն այնպես, ինչպես կա և ինչպե՛ս կազմավորվել է. ուշադրությունը կենտրոնացվում է այն բանի վրա, թե ի՛նչ կա, ժամանակագրական ի՛նչ շեռտեր են առկա, ի՛նչ հարաբերությունն կա եղած տարրերի միջև:

8) Ըստ լեզվաբանության առարկայի տարածական ընդգրկման և ընդհանրացման աստիճանի՝ առաջին շրջանի համար բնորոշ է լեզուների առանձնական քննությունը (սինգուլարիզմը)², երկրորդի համար՝ մասնական քննությունը (պարտիկուլարիզմը)³, երրորդի համար՝ ըստհանրական քննությունը (ունիվերսալիզմը)⁴: Առաջին շրջանում լեզուներն առնվում են առանձին, լեզվական հետազոտության եղանակները մշակվում են այս կամ այն լեզվի համար և մեխանիկորեն կիրառվում այլ լեզուների նկատմամբ, իշ-

¹ Լատ. descriptio «նկարագրություն» բառից:

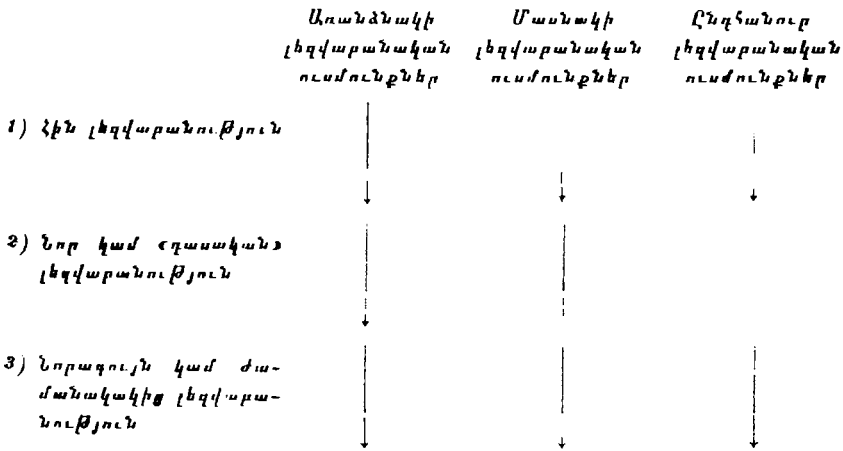
² Լատ. singularis «առանձին, առանձնական» բառից:

³ Լատ. particularis «մասնակի, մասնական» բառից:

⁴ Լատ. universalis «ընդհանուր, ընդհանրական» բառից:

խում են առանձին լեզվաբանությունները. լեզվի տեսության ընդհանուր հարցերի լուծման համար հիմք են ծառայում առանձին լեզվաբանությունների տվյալները: Երկրորդ շրջանում հաստատվում են լեզվաընտանիքներ՝ ըստ ծագման և ըստ քերականական տիպերի ընդհանրության. իշխում են մասնակի լեզվաբանությունները, և լեզվի տեսության ընդհանուր հարցերի լուծման համար հիմք են ծառայում նրանց տվյալներն ու եզրակացությունները: Երրորդ շրջանում փորձեր են արվում հաստատելու բոլոր լեզուների ուսումնասիրության ընդհանուր եղանակներ ու սկզբունքներ, մշակելու ընդհանուր օրինաչափություններ. իշխում են ընդհանուր լեզվաբանական ուսմունքները:

Առանձին շրջանները քննելիս բնականաբար պետք է ուշադրության առնվի և նախորդ շրջանում ձևավորված ուսմունքների հետագա զարգացումը: Այլ կերպ ասած՝ պետք է ստացվի հետևյալ սխեման.

9) Ըստ լեզուների փոխհարաբերության ըմբռնման ու մեկնաբանության, առաջին շրջանի համար բնորոշ է լեզուների մեկուսացված քննությունը (իզոլյացիոնիզմը), երկրորդի համար՝ ծագումաբանական-համեմատական քննությունը (գենետիկական կոմպարատիվիզմը), երրորդի համար՝ ընդհանրական տիպաբանական-ծագումաբանական քննությունը (տիպոլոգիական-գենետիկական ունիվերսալիզմը): Առաջին շրջանում լեզուները քննվում են մեկուսացված, նրանց ծագման և այլ լեզուների հետ ունեցած փոխհարաբերության հարցերը լուծվում են կամ կրոնական հայեցակետով,

կամ առանց որոշակի գիտական սկզբունքների: Երկրորդ շրջանում ուշադրության կենտրոնում է լեզուների ցեղակցական կապերի, լեզուների ծագման ու գենետիկորեն կապված լեզվաընտանիքների գիտական ուսումնասիրությունը: Երրորդ շրջանում ուշադրություն են գրավում լեզուների տիպոլոգիական ընդհանրություն, միջլեզվաընտանիքային կապերի, լեզվական ընդհանրության ու տարբերության ներքին ու արտաքին գործոնների, լեզուների զարգացման ֆունկցիավորման ընդհանուր օրինաչափությունների, ցեղակցության ընդհանուր շափանիշների որոշման, լեզուների համընդհանուր ստնչությունների ու կապերի հարցերը:

10) Ըստ լեզվի ու հարակից հրևույթների և լեզվաբանության ու իմացություն մյուս բնագավառների կապի ու դրա ըմբռնման՝ առաջին շրջանի համար բնորոշ է շտարորոշված քննությունը (սինկրետիզմ)¹, երկրորդի համար՝ կախյալ քննությունը (դեպենդենտիզմ)², երրորդի համար՝ անկախ ու ինքնակա քննությունը (ինդեպենդենտիզմ) ու իմանենտիզմ)³՝ մի կողմից և քննությունը հասարակական ֆունկցիայի դիրքերից (սոցիալ-ֆունկցիոնալիզմ)⁴ մյուս կողմից: Առաջին շրջանում լեզվի հարցերը մշակվում են փիլիսոփայության, ֆիլոլոգիայի և ճարտասանության հարցերի հետ միասին. լեզվաբանությունը սաղմնավորվում է փիլիսոփայության, ֆիլոլոգիայի, ճարտասանության ընդերքում և գոյություն ունի որպես փիլիսոփայական լեզվաբանություն (լեզվափիլիսոփայություն), ֆիլոլոգիական լեզվաբանություն (քերականություն ու բառարանագրություն) ու ճարտասանական լեզվաբանություն (ոճի ուսմունք): Երկրորդ շրջանում լեզվի հարցերը կապվում են գերազանցապես բնագիտական և հոգեբանական (մասամբ և տրամաբանական) օրինաչափությունների հետ՝ լեզվաբանությունը հանդես է գալիս որպես բնական գիտությունների (հատկապես կենսաբանության) և հոգեբանության կցորդը. նրա օրինաչափությունների բանալին որոնվում է այդ գիտությունների բացահայտած օրինաչափությունների մեջ: Երրորդ շրջանում լե-

¹ Հուն. συγχρητισμός «սինկրետիզմ. միաձուլություն, շտարորոշվածություն» բառից:

² Լատ. dependens «կախյալ, կախված» բառից:

³ Լատ. independens «անկախ, չկախված» բառից:

⁴ Ըստ այն բանի, թե լեզուն իր իր կողմով է հատկապես ուշադրություն գրավում, լեզվի իր կողմն է կարևոր ու բնորոշ համարվում՝ արտաքին-հնչյունականը, թե ներքին-իմաստայինը:

ցով մարդիկ աշխատել են իմաստավորել անհասկանալի բառերն անվանումները:

Իհարկե, այս բոլոր դեպքերում մենք գործ ունենք ոչ թե իսկական լեզվաբանական գիտելիքների և լեզվի ուսումնասիրության փորձերի, այլ լոկ լեզվի նկատմամբ եզած հետաքրքրության վկայությունների հետ: Այս բոլորը լեզվաբանության պատմության համար արժեք են ներկայացնում այն շահով, որ շահով նրանք վկայում են մարդու սկզբնական հետաքրքրության շրջանակների մեջ լեզվական հարցերի՝ զգալի տեղ դրավելու մասին և արտացոլում են մարդկանց նախալեզվաբանական պատկերացումները: Լեզվի էության մեջ թափանցելու, նրա առեղծվածները բացատրելու սկզբնական միամիտ փորձերը շատ հեռու են արդի լեզվաբանական կոռու ուսմունքներից: Սակայն դրանք այն արահետներն են, որոնք մարդկային միտքը դուրս են բերել ժամանակակից լեզվաբանության լայն պողոտան: Եվ ինչպես որ այս կամ այն անհատի լեզուն ուսումնասիրողը պետք է սկսի այդ անհատի ամենավաղ թոթովանքներից, այնպես էլ լեզվաբանության պատմաբանը չի կարող լուծվյամբ անցնել մարդկանց այն լեզվական պատկերացումների կողքով, որոնք գիտական լեզվաբանության թոթովանքներն են: Ձի կարելի չնկատել, որ մարդուն հենց սկզբից հետաքրքրող շատ հարցեր մինչև այժմ էլ գիտական լեզվաբանության ուշադրության կենտրոնում են դտնվում, թեև լեզվական հարցերի բացատրության այդ նախնական միամիտ փորձերը նույնքան հեռու են արդի գիտական լեզվաբանությունից, որքան նախնադարյան քորե կացին ու աղեղը ժամանակակից միջուկային դեմքից:

Սակայն ժողովրդական հեքիաթները, առասպելները, միֆերը, առածները և այլն պատմական մի դարաշրջանի շեն վերաբերում: Հանդես գալով հնագույն ժամանակներից ի վեր՝ նրանք շերտ առ շերտ աճել են, փոփոխվել, հարստացել նոր սեսակներով, կորցրել որոշ գծեր, ձեռք բերել ուրիշները: Այս առումով չի կարելի ժողովրդական բանահյուսության բոլոր արտադրանքների մասին խոսել որպես նախապատմական մարդու մտածողության արտացոլումների մասին, այլ պետք է խնամքով առանձնացնել այն բոլորը, որոնք մեզ տանում են դարերի խորքերը: Առածների ու ասացվածքների մեջ քիչ չեն այնպիսիք, որոնք խոշոր ընդհանրացման արդյունք են:

Լեզվի ծագման հարցը.— Լեզվի հետ առնչվող հեքիաթների,

միջերի և առասպելների առաջին խոսքը կազմում են նրանք, որոնց մեջ խոսվում է լեզվի ծագման մասին: Լեզվի ծագումը, թաղված լինելով դարերի հնության մեջ, որպես առեղծված վաղուց ի վեր զբաղեցրել է մարդկային միտքը: Պատմական այս կամ այն դարաշրջանը մարդկանց տվյալ շրջանի իմացության աստիճանին և հասարակական գոյին համապատասխան՝ իր կնիքն է դրել լեզվի ծագման մասին ունեցած պատկերացումների վրա:

Ամենից ավելի տարածված պատկերացումների մեջ լեզուն հանդես է գալիս կամ որպես աստվածային շնորհ, կամ որևէ նշանավոր մարդու հայտնագործություն, որից էլ, ըստ այդ պատկերացումների, խոսել են սովորել մնացած մարդիկ: Լեզվի կոլեկտիվ ստեղծագործության գաղափարը դեռևս շատ թույլ սաղմեր ունի, որովհետև նախնադարյան մարդու գիտակցությամբ կոլեկտիվն ինքը կապվում էր այս կամ այն անհատի հետ՝ տոտեմի կամ նախահոր պաշտամունքի ճանապարհով:

Լեզվի ծագման ամենից ավելի հայտնի միջերը արտացոլվել են աստվածաշնչի մեջ և կապված են հրեաների նախնական պատկերացումների հետ: Աստվածաշնչում հարցը լուծվում է ոչ միատեսակ:

Հին Կտակարանի՝ այսպես կոչված Մենդոց գրքի առաջին գլխում լեզվի ծագումը վերագրվում է իրեն՝ աստծուն, որը իբր բնության նախնական քառսի մեջ կարգ հաստատելուց, ցամաքն ու ջուրը և ցեղերն ու գիշերը անջատելուց հետո սրանց անուններ է տվել. «Եվ աստված լուսի անունը ցեղեր և խավարի անունը գիշեր դրեց: Եվ աստված հաստատությունը երկինք կոչեց... Եվ աստված ցամաքի անունը երկիր դրեց ու ջրերի ժողովքը ծովեր կոչեց»¹:

Նույն այդ Մենդոց գրքի երկրորդ գլխում կենդանիներին ոչ թե աստված է անուններ տալիս, այլ Ադամը. «Եվ տեր աստված դաշտի բոլոր գազաններին և երկնքի բոլոր թռչուններին հողից շինեց և Ադամի առջև բերեց, որպեսզի տեսնի, թե նրանց ինչ անուն կդնի: Եվ Ադամը ինչ անուն որ դրեց շնչավոր կենդանու, այն եղավ նրա անունը: Եվ Ադամը բոլոր անասուններին ու երկնքի թռչուններին և դաշտի բոլոր գազաններին անուններ դրեց»²: Այս նույն ձևով էլ

¹ Աստվածաշունչ գիրք հին և նոր կտակարանաց, գիրք Մենդոց, զլուխ Ա, 8, 8, 10:

² Նույն տեղը, զլուխ Բ, 19, 20:

ծվայի ստեղծվելուց հետո Ադամն ասում է. «Թող սա կին կոչվի, քանզի իր այրից առնվեց»¹:

Լեզվի ծագման մասին նման կարգի առասպելներ և միջերկան նաև այլ կարգի ժողովուրդների մոտ²:

Էստոնական մի հեքիաթում լեզվի ծագումը վերագրվում է մի իմաստուն ծերունու: Մի օր «ծերունին» ջրով լի կաթսան դնում է կրակի վրա: Զուրը տաքանալով սկսում է զանազան ձայներ արձակել՝ բլղբլղալ, սուլել, խշշալ: Մինչ այդ ծերունին հրավեր է ուղարկում և իր մոտ կանչում բոլոր ժողովուրդներին: Ամենից ավելի արագ վրա են հասնում էստոնացիները, և ծերունին սրանց սովորեցնում է իր լեզուն: Մնացած ժողովուրդները ստանում են ջրի այս կամ այն ձայնը հիշեցնող որևէ լեզու³: Էստոնական այս հեքիաթում լի կարելի չնկատել բնաձայնական տեսության սաղմերը:

Ըստ ավստրալիական մի ավանդության՝ մարդկային ցեղերը լեզուներ են ստացել Վուրուրի կնոջ դիակն ուտելու հետևանքով, ընդ որում տարբեր լեզուները որոշակիության տարբեր աստիճան ունեն՝ նայած այն բանին, թե նրանցով խոսող ցեղերը մարմնի ո՞ր մասն են կերել. ամենաորոշակի լեզուն ունեն հարավային ցեղերը, որոնք առաջինն են վրա հասել և կերել միսը. արևելյան ցեղերը կերել են փորրտիքի վերին մասը և ավելի քիչ որոշակի լեզու ստացել. ամենավերջում եկած հյուսիսային ցեղերը բավարարվել են ադիքներով և խոսում են շատ ավելի քիչ որոշակի լեզով⁴:

Լեզուների բազմազանության առաջացման և լեզուների փոխհարաբերության հարցերը.— Երկրորդ կարևոր հարցը, որ զբաղեցրել է մարդկային միտքը, լեզուների բազմազանության հարցն է: Այս ընդհանուր հարցը կարելի է հանգեցնել 3 մասնակի հարցի՝ 1) ինչպե՞ս են առաջացել տարբեր լեզուները իրենց տարբեր հատկություններով հանդերձ. 2) ի՞նչ փոխհարաբերության մեջ են գտնվում տարբեր լեզուները միմյանց հետ. 3) ո՞րն է լեզուներից հնագույնը:

Լեզուների բազմազանության ծագման պատճառների հարցը

¹ Աստվածաշունչ գիրք հին և նոր կտակարանաց, գիրք Ծննդոց, գլուխ Բ, 23:

² Հմտ. Фрезер, Фольклор в ветхом завете, 1931.

³ H. Steinthal, Geschichte der Sprachwissenschaft bei Griechen und Römern, Berlin, 1863, էջ 10:

⁴ Նույն տեղը, էջ 9:

զանազան առասպելների մեջ տարբեր լուծում է ստանում: Այն առասպելները, որոնց մեջ լեզուն աստվածային պարգև է համարվում, բնականաբար հիմք են տալիս և լեզուների բազմազանության ծագման երկու կարգի մեկնաբանությունների համար. մի մասը այդ բանը դիտում է որպես աստվածային պատիժ, որպես լարիք. մյուս մասը լեզուների բազմազանությունը զնահատում է իբրև դրական երևույթ: Առաջին կարգի բացատրության օրինակ կարող է ծառայել աստվածաշնչի մեջ տեղ գտած բաբելոնյան աշտարակաշինության առասպելը, որն իր զուգահեռներն ունի և այլ ժողովուրդների մոտ: «Եվ ամբողջ երկրի լեզուն մեկ ու խոսվածքը մեկ էր, —ասված է աստվածաշնչում:—Ու եղավ, որ երբ արևելքից չվում էին, Սենաար երկրի մեջ մի դաշտ գտան ու նյնտեղ բնակվեցին: Եվ իրար ասացին. Եկե՛ք աղյուսներ շինենք ու դրանք կրակով թրծենք: Եվ աղյուսները նրանց համար քարի տեղ եղան, և ձյուլթը նրանց ցեխի տեղ եղավ: Եվ ասացին. Եկե՛ք մեզ համար մի քաղաք ու մի աշտարակ շինենք, որոնց գլուխը մինչև երկինք հասնի, և մեզ անուն ստանանք, որ չլինի թե ամբողջ երկրով մեկ ցրվենք: Եվ տերը մարդկանց որդիների շինած քաղաքն ու աշտարակը տեսնելու իջավ: Եվ տերն ասաց. Ահա մեկ ժողովուրդ են, ու ամենքի լեզուն մեկ է. և սա շինել սկսեցին. և ինչ որ շինել խորհեն, նրանց չի արգելվի: Եկե՛ք իջնենք և նրանց լեզուն այնտեղ խառնակենք, որպեսզի ամեն մեկը իր ընկերների լեզուն չհասկանա: Եվ տերը նրանց այնտեղից ցրեց ամբողջ երկրի երեսով մեկ. ու դադարեցին քաղաքը շինելուց: Սրա համար անունը Բաբելոն կոչվեց, քանզի տերը այնտեղ ամբողջ երկրի լեզուն խառնակեց և տերը այնտեղից ամբողջ երկրի երեսով մեկ ցրեց նրանց»¹:

Հին հույների դիցաբանական զրույցների համաձայն՝ մարդիկ սկզբնապես միայն մեկ լեզու ունեին: Հետագայում Հերմես աստվածը մարդկությունը բաժանում է առանձին ժողովուրդների և տարբեր լեզուներ սահմանում:

Առասպելների այն խումբը, որը լեզվի ծագումը մարդկային է համարում, բնականաբար տեղիք է տալիս լեզուների բազմազանության առաջացման այլ կարգի մեկնաբանությունների: Դրանք մեծ մասամբ միամիտ բացատրություններ են և խիստ հեռու գիտական որևէ արժեքից, բայց ինքնին կարևոր են հարցադրման

¹ Աստվածաշնչ, գիրք Մննդոց, գլուխ ԺԱ, 1—8:

առումով: Այդպիսին է արդեն հիշված էստոնական հեքիաթը, որ ոչ միայն բացատրում է լեզվի ծագումը, այլև փորձում է պարզել լեզունների բազմազանության առաջացման պատճառները: Համատիպ միամիտ առասպելներ արհեստագործել են, ինչպես մասամբ տեսանք, նաև ավստրալիացիների և հյուսիս-ամերիկյան հնդիկների մոտ¹:

Տարբեր լեզուների հատկությունների մասին նախագիտական պատկերացումները հանգում են միայն ամենամակերեսային դիտողությունների: Նկատելով լեզուների միջև եղած որոշ նմանությունները՝ մարդիկ դրանք բացատրում էին այդ լեզուներով խոսող ժողովուրդների նախահայրերի եղբայրությամբ: Միաժամանակ մարդիկ հնուց ի վեր կարողանում էին արտաքին հատկությունների տեսակետից համեմատել տարբեր լեզուները, ընդ որում տվյալ լեզվով խոսողները իրենց լեզուն համարում էին ամենակատարյալն ու ամենագեղեցիկը:

Այս կամ այն լեզվի նախնականության հարցը կապված էր մեկ ընդհանուր նախնական լեզվի՝ լեզուների բազմազանությանը նախորդելու հարցի հետ: Այդ հարցի լուծման մոտիվները տարբեր են: Այստեղ դեր են խաղացել կրոնական հավատալիքները, ազգային զգացմունքը և այլն: Այսպես, աստվածաշունչը հեղինակություն համարող ժողովուրդները հավասարացած էին հերայերենի՝ սկզբնական լեզու լինելու մեջ²: Այդ նույն ձևով էլ մահմեդականները այդպիսի սկզբնական լեզու էին համարում արաբերենը: Նրանց ավանդության համաձայն, որ արտացոլվել է արաբական հայտնի բառարանի՝ «Կամուս»-ի մեջ, Ադամի որդիները տարբեր լեզուներ ունեին, որոնցով խոսում էին իրենց զավակների հետ, իսկ Ադամը գիտեր այդ բոլոր լեզուները և ամեն մեկի հետ խոսում էր նրա լեզվով: հետագայում Ադամի որդիները, ցրվելով զանազան վայրեր, իրենց հետ տարել են իրենց լեզուները:

Շատ ժողովուրդներ էլ, նույնիսկ մեզ համեմատաբար մոտ ժամանակներում, ազգային ինքնասիրությունից կամ զանազան կեղծ համոզմունքներից ելնելով, նախնական են համարել իրենց լեզուն կամ մերձակից այլ լեզուներ: Հայերի մեջ կարծիք է հայտնվել, որ դրախտը գտնվել է Հայաստանում, և Ադամի լեզուն հայերենն է եղել³: XVI դ. երկրորդ կեսի հեղինակ Բեկանուսի կարծի-

¹ Հմմտ. H. Steinthal, հիշ. աշխ., էջ 9.—10:

² XVII—XVIII դդ. նույնիսկ փորձեր են արվել այդ բանն ապացուցելու. այս մասին տես համապատասխան տեղում:

³ Մ. Ջամջեան, Պատմութիւն հայոց, 5. Ա. էջ 153—164:

քով այդպիսի նախնական «դրախտային» լեզու է եղել հուանդե-
րենը¹: XIX դ. ֆրանսիական մի շարք «լեզվաբանների» կարծիքով՝
բրետոներենն է եղել նախնական լեզուն²: էստոնացիների հեթա-
թում էստոներենը, ինչպես տեսանք, համարվում է մարդկանց
խոսել սովորեցրած իմաստուն ծերունու լեզուն և այլն:

Հայտնի հույն պատմիչ Հերոդոտը իր «Պատմության» երկրորդ
գրքում հաղորդում է եգիպտական փարավոն Պսամմետիսի կա-
տարած մի փորձի մասին, որ նպատակ ուներ պարզել, թե փոյու-
զերեն և եգիպտերեն լեզուներից ո՛րն է ավելի հին: Պսամմետիսը
հրամայում է երկու նորածին երեխայի մեկուսացնել մի տեղ այն-
պես, որ նրանք մարդկային ձայն չստանան: Մի քանի ամիս հետո
պարզվում է, որ երեխաները արտասանում են βῆλος բառը
փոյուզերեն հասց է նշանակում: Պսամմետիսը սրա հիման վրա
եզրակացնում է, որ փոյուզերենը ավելի հին լեզու է:

Եթե նույնիսկ Հերոդոտի հաղորդածը ճիշտ է այս կարգի փոր-
ձի մասին, ապա, այնուամենայնիվ, փորձի արդյունքների մասին
նրա հաղորդածը չի կարող ճիշտ լինել. լեզուն բնածին երևույթ չէ,
այն հասարակական ձեռք բերովի երևույթ է և կարող է յուրացվել
միայն շրջապատից: Նորածին երեխաները չէին կարող որևէ բառ
արտասանել՝ առանց սովորելու որևէ մեկից:

Արդյունքների տեսակետից ավելի հավաստի է թվում Շահ-
Աբասի համատիպ մի փորձի մասին հայ պատմիչներ Խաչատուր
Ջուղայեցու և Զաքարիայի հաղորդածը³: Ըստ այդ պատմիչների՝
Շահ-Աբասը լեզուների հնության աստիճանը պարզելու նպատա-
կով՝ մի տեղ է հավաքում տարբեր լեզուներով խոսող ծնողների
երեխաների և փակել տալիս: Մեկ տարի հետո, ըստ պատմիչ-
ների, Շահ-Աբասը պարզում է, որ նրանք արձակում են այնպիսի
ձայներ, որոնք ոչ մի լեզու չեն հիշեցնում:

Կենդանական «լեզվի» («լեզուների») գոյության և մարդկային
լեզվի հետ նրա ունեցած փոխհարաբերության հարցը.— Հեթաթ-
ներում և առասպելներում արտացոլում գտած երրորդ կարևոր
հարցը կենդանական լեզվի գոյության և մարդկային լեզվի հետ

¹ Հմմտ. В. Томсен, հիշ. աշխ., էջ 44:

² Brache, Gr. hist., 42, էջ 23 (ըստ Աճառյանի «Լիակատար քերա-
կանության ներածության», 1953, էջ 51):

³ Ն ա շ ա տ ու ը ր ա բ ե դ ա յ Ջ ու լ դ ա յ ե ց ի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 136—139 և Զ ա ք ա ի ա Ս ա ր կ աւ ա գ, Պատ-
մութիւն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 55—56:

Նրա ունեցած փոխհարաբերութեան հարցն է: Կարելի է ասել, որ նախամարդը գրեթե չէր կասկածում կենդանական լեզվի գոյութեան մասին: Նրա կարծիքով՝ ամեն կենդանի ունի իր լեզուն կամ, թերևս, կենդանիներն ունեն մեկ լեզու, ընդ որում այդ լեզուները կամ լեզուն անհասկանալի են մարդուն. առանձին օժտված անհատներ, երբեմն էլ սովորական մահկանացուները այս կամ այն ճանապարհով կարող են հասկանալ կենդանիների լեզուն: Որոշ հեքիաթներում էլ գործն այնպես է պատկերացվում, թե կենդանիները հասկանում են մարդկային լեզուն, բայց մարդկանց հետ խոսում են ոչ միշտ, այլ հատուկ դեպքերում: Մի շարք այլ դեպքերում մարդկանց լեզուն հասկանալու և մարդկային լեզվով խոսելու հատկություն վերագրվում է միայն որոշ հրաշալի կենդանիների: Այսպես, հայկական մի շարք հեքիաթներում պատմվում է, թե ինչպես են հրեղեն ձիերը խորհուրդներ տալիս իրենց տերերին, ինչպես ծառան, օձի միս ուտելով, սկսում է հասկանալ թռչունների լեզուն, ինչպես մրջյունների թագավորը դիմում է հեքիաթի հերոսին սրա խոսած լեզվով և այլն: Հին եգիպտական հեքիաթներից մեկում պատմվում է, թե ինչպես Նոֆերկա-Պտախը, Մեռներ-Պտախ փարավոնի որդին, գտնում ու կարգում է թոր աստծու գիրքը. արտասանելով առաջին կախարդանքը՝ «նա կախարդեց երկինքն ու երկիրը, լեռներն ու ջրերը և անդրձիրիմյան աշխարհը: Նա սկսեց հասկանալ երկնքի թռչունների լեզուն և ջրերի ձկների լեզուն և լեռների գազանների լեզուն»¹:

Հնդկական «Ռաման, Լակշմանան և իմաստուն բուն» հեքիաթում բուերի մասին ասվում է հետևյալը. «Դրանք շատ խելոք թռչուններ են և գիտեն, թե ինչ պետք է պատահի մարդկանց հետ. հարկավոր է միայն հասկանալ նրանց խոսքերը: Բայց քիչ մարդիկ միայն գիտեն նրանց լեզուն: Բարեբախտաբար Լակշմանան հասկանում էր բուերի լեզուն և սկսեց ուշադրությամբ լսել, թե նրանք իրար ինչ են ասում»²: Հնդկական մի այլ հեքիաթում («Ինչ լինելու է, Լլիճին») պատմվում է, թե ինչպես հեքիաթի հերոսուհին, նստելով բարձր ծառի տակ, «հանկարծ լսում է, որ ծառի վրա խոսում են արծիվն ու թուփակը: Իսկ արքայադուստրը անտառում անցկացրած իր երկարատև կյանքում սովորել էր հասկանալ թռչունների ու գազանների լեզուն»³:

¹ Сказки и повести древнего Египта, М., 1956, էջ 110:

² Индийские народные сказки, М. 1956, էջ 57 — 58:

³ Նույն տեղը, էջ 110:

Աստվածաշնչում պատմվում է, թե ինչպես Բաղասամի էշը-աստվածային կամքով սկսում է խոսել մարդկային լեզվով և իր տիրոջը կշտամբել¹:

Ճապոնական «Ջգայուն ակտնջներով գլխարկը» հեքիաթում կախարդական գլխարկը դնող ծերունին հասկանում է ոչ միայն կենդանիների, այլև բույսերի զրույցն ու վեճը²:

Լեզվի էություն, դերի և հատկությունների հետ կապված հարցերը.— ժողովրդական բանահյուսության մի այլ բնագավառի՝ ասացվածքների ու առածների մեջ արտացոլում են գտել մարդկանց պատկերացումները լեզվի բնույթի, մարդկային հասարակության մեջ լեզվի խաղացած դերի, լեզվի ունեցած հատկությունների մասին: Լեզվական այսպիսի առածներ և ասացվածքներ առկա են համարյա բոլոր ժողովուրդների մոտ և հնագույն ժամանակներից սկսած:

Հին եգիպտական տեքստերում պահպանվել են այնպիսի ասույթներ, որոնք վկայում են ճարտասանության կարևորության և խոսքի ուժի վերաբերյալ հին եգիպտացիների ունեցած բարձր պատկերացումների մասին. «Լեզուն զենքից ուժեղ է», «Նոսքով ճարտար եղիր, և կհաղթես», «Գեղեցիկ խոսքը թանկագին կանաչ բարից լավ է», «Մարդու շրթունքները փրկում են նրան, և խոսքն ստիպում է նրա նկատմամբ բարեհաճ լինել» և այլն³:

Այս բնույթի բազմաթիվ առածներ են առկա նաև հայերի մոտ. «Թրի կտրածը կլավանա, մարդու կտրածը չի լավանա», «Ոտքով ընկնողը կելնա, լեզվով ընկնողը չելնա», «Գեշ լեզուն ամեյուց սուր է», «Լեզվի ծակածը նշդարն էլ ծակիլ չի», «Լեզվի բողբ կնկա բողբից վատ ա», «Մինչև թուրը եկավ, լեզուն գլուխը կտրեց», «Տավարը կապով կկապեն, մարդը՝ լեզվով», «Թուրը մե մարդ սպանեց, լեզուն մե օտդու (բանակ)», «Լեզուն լուռ, կոնակը դուր (հանդիստ)», «Քանի լեզու գիտես, այնքան մարդ ես», «Աշխըրթի շինողն ու քանդողը լեզուն ա»⁴:

Իրի և անվան փոխհարաբերության ըմբռնումը.— Սկզբնապես մարդիկ իրի անվանումն ըմբռնում էին որպես նրա անբաժանելի մասը: Այստեղից էլ բխում էր մարդկանց հավատալիքն այն մասին, թե անվան միջոցով կարելի է ազդել իրերի վրա: Այս հավատալիքն

¹ Աստվածաշնչուհի, դիրք Ծննդոց, ԻԲ, 28—30:

² Японские сказки, М., 1956, էջ 60—65:

³ Древний Восток, 1953, էջ 80:

⁴ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն, Հայկական առածանի, 1951, էջ 18:

էլ հիմք էր տալիս լեզվական կախարդանքների, օրհնանքների ու անեծքների և լեզվական արգելքների (թաբուի) համար:

Զանազան կախարդանքները, օրհնանքներն ու անեծքները մինչև վերջերս էլ լայն տարածում ունեին ժողովրդի մեջ: Շատերը հավատում էին, թե այս կամ այն կախարդանքի խոսքերը մրմռնալով՝ կարելի է ազդել այս կամ այն կենդանու և իրի վրա, հեռացնել նրան կամ օգնության կանչել, շեղբացնել նրա շար ուժը կամ իր օգտին գործի դնել այդպիսին: Բառերին վերագրվում էր մոգական ուժ և իրերի վրա ազդելու կարողութուն: Զանազան կախարդանքները նախապես տնտեսական բնույթ ունեին և ըստ մարդկանց հավատալիքների՝ պետք է նպաստեին երկրագործական, որսորդական և այլ կարգի գործողությունների հաջողությանը: Մոգերը և կախարդները առանձնանալով որպես առանձին դաս՝ կախարդանքներն օգտագործում են իրենց շահերի օգտին, իրենց ձեռքը վերցնում դրանց մենաշնորհը և տարբեր դեպքերի համար համապատասխան կախարդանքներ ստեղծում: Մոգական գանազան բանաձևերը լայն շահով տարածված էին հին Եգիպտոսում, Միջագետքում և այլուր: Բարելուցիների մոտ գոյություն ունեւր այն հավատալիքը, թե ամեն մի հիվանդություն կամ դժբախտություն ծագում է մի շար ոգուց, և այդ շար ոգուն քշելու համար պետք է իմանալ նրա անունը:

Կախարդանքների, օրհնանքների և անեծքների մեջ կարելի է գտնել հատուկ տեսակներ՝ նախատեսված հաջող որսի, ձկնորսության, զենքը փշացումից պահելու, որսն իր կողմը գրավելու, գանազան հիվանդությունների դեմ պայքարելու համար և այլն:

Բառ-անվանման և բառիմաստի փոխհարաբերության ըմբռնումը: Ստուգաբանության վաղ փորձերը.—Տվյալ լեզվով խոսողների գիտակցության մեջ բառ-անվանումը և բառիմաստը անխզելի միասնություն են կազմում: Բառիմաստը միշտ ներկայացնում է որոշ աբստրակցիայի ու ընդհանրացման արդյունք, որը յուրաքանչյուր տվյալ դեպքում կարող է կոնկրետանալ և մասնավորվել: Սակայն կա բառերի մի որոշակի խումբ՝ հատուկ անունները, որոնք նպատակ ունեն միայն այս կամ այն եզրակի վայրը կամ անձը առանձնացնել մյուսներից: Հատուկ անունները նախապես հասարակ անուններ են եղել. և այս հանգամանքը հանդեցրել է նրանց սկզբնական (ստուգաբանական) իմաստի՝ երկրորդ պլանը անցնելուն, մթազնվելուն և աստիճանաբար ղուրս մղվելուն: Հատուկ անունների ստուգաբանական իմաստի կորուստը բացա-

տըրվում է և այն հանգամանքով, որ շատ դեպքերում նրանք այլալեզու ցեղերից ու ժողովուրդներից են յուրացվում: Սկզբնական ստուգաբանական իմաստի մթագնմանը նպաստում են նաև զանազան հնչյունական փոփոխությունները: Առաջանում է մի վիճակ, երբ ժողովուրդը որոշ հատուկ անունների ստուգաբանական իմաստը դեռ դիտակցում է, երկրորդներինը գիտակցում է աղոտ կերպով, երրորդներինը բոլորովին չի գիտակցում: Պարզ է, որ նա պետք է աշխատի սեփական լեզվի տվյալներով (եթե գիտի այլ լեզու, ապա նաև այդ լեզվի տվյալներով) իմաստավորել ոչ միայն առաջին և երկրորդ, այլև երրորդ կարգի հատուկ անունները: Այլ կերպ ասած՝ ժողովուրդն սկսում է ստուգաբանել անունները իրեն մատչելի լեզվական միջոցներով: Այսպիսի ստուգաբանություն կարող են ենթարկվել նաև փոխառյալ հասարակ անունները:

Հատուկ անունների ստուգաբանությունը հնում խիստ տարածված երևույթ է եղել: Մարդիկ այդ կարգի ստուգաբանություններն օգտագործել են պատմական անցյալի վերականգնման, տվյալ անձնանունների և տեղանունների պատմությունը պարզելու համար:

Նման ստուգաբանությունները խիստ շատ են աստվածաշնչում, ընդ որում դրանց արժեքն էլ կախված է այն բանից, թե ո՞ր շափով են տվյալ հատուկ անունները կորցրել կապը իրենց ծնունդ տվող բառերի հետ: Բերենք աստվածաշնչի այս կարգի ստուգաբանություններից մի քանիսը. «Բրա համար նրա անունը Բարելոն՝ կոչվեց, քանզի տերը այնտեղ ամբողջ երկրի լեզուն խոսնեց» (Մննդոց գիրք, ԺԱ, 9). «Եվ Ադամն ասաց. Հիմա սա իմ ոսկորից ոսկոր և իմ մարմնից մարմին է. թող սա կին (եբր. 'iššāh) կոչվի, քանզի իր այրից (եբր. 'iš) առնվեց» (Մննդոց, Բ, 23). «Եվ Ադամ իր կնոջ անունը Եվա (եբր. חַוָּה) դրեց, որովհետև բոլոր կենդանություն (եբր. חַיָּה) ունեցողների մայրը նա էր»² (Մննդոց, Դ, 1). «Ահա դու հղի ես ու որդի պիտի ծնես և նրա անունը Իսմայել (եբր. יִשְׂמָעֵל) դնես, քանզի տերը լսեց (եբր. yišmā' ēl) քո տառապանքը» (Մննդոց, ԺԶ, 11) և այլն:

Համատիպ ստուգաբանություններ և մեկնություններ հանդիպում են նաև հին հնդկական, հին եգիպտական, հին հունական աղբյուրներում: Nārāyana «Նարայի սերունդ» անձնանունը հին

¹ Եբրայերեն bālal «խոսունել» բառից:

² Հմմտ. Louis H. Gray, Foundation of Language, 1950, էջ 420:

հնդկական տեքստերից մեկում ստուգաբանվում է որպես «չրով (nāra-) գնացող (yāna) ջրագնաց»։ Հին եդիպտական «Փարավոն Քուֆուն և կախարհները» հեքիաթում Ուսերկաֆ (բառացի՝ «ուժեղ նրա կան»), Սահուրա («հապաղել» բայից) և Կեկու («խավար» բառից) փարավոնների անունները մեկնվում են նրանով, որ Խսիդա աստվածուհին առաջինին՝ ծնվելու ժամանակ ասել է. «Ուժեղ մի՛ լինիր մորդ արգանդում, Ուսերկաֆ», երկրորդին՝ «Մի՛ հապաղիր մորդ արգանդում, և թո՛ղ Սահուրա լինի քո անունը», երրորդին՝ «Մի՛ մնա արգանդի խավարում, և թո՛ղ Կեկու լինի քո անունը»¹։ Հունական մտքի՝ լեզվական երևույթների նկատմամբ վերաբերմունքի առաջին արտահայտությունը ևս անունների մեկնությունն է, ձգտումը՝ ցույց տալ, որ անունն արտահայտում է իրի բնույթը։ Այստեղից էլ առաջանում են ստուգաբանությունն աջին փորձերը Հոմերոսի և Հեսիոդոսի մոտ²։

Ստուգաբանություններով լի են նաև մեր պատմիչների գործերը։ Հմմտ. Խորենացու մոտ. «Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին... Գիտեմ և զԳնունիսդ գինի ունիս, որ զարժանի թագատրի պատրաստէր զըմպելիսն, որ սքանչելի իմն դիպեալ եղև ըստ գործոյն և անունն, քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր և ի համեղ գինեաց, ունէր և կոչումն անուանն գին... Ասեմ և զՍպանդունիսդ ի վերայ զենարանաց, և զՀաւունիսդ՝ բազէակիրս և բաղէակալս...»³։

Հայկական «Սասունցի Դավիթ» էպոսը ևս նյութ է տալիս այդպիսի ստուգաբանությունների համար։ Այստեղ պատմվում է, թե ինչպես Դավիթը իրեն վերք հասցրած աղջկան՝

«...բաշեց ճըվտեց, թալեց սարու տկու գեղ.

Ու զըդ գեղի անուն դրեց Ճըվտիս-Ճապկիս.

Ու էդ գեղ էլ հար հըմկա՝

Հանդ է Չըղուրա բերան

Ու անուն լե՛ Ճապկիս»⁴։

¹ Сказки и повести древнего Египта, 1956, էջ 49։

² Հմմտ. L. Lersch, Sprachphilosophie der Alten, III, 1948.

³ Մ ո վ ա ի ս ի Խ ո ռ ե ն ա ջ ո յ Պատմութիւն հայոց, 1913, էջ 111։

⁴ Գ. Ս Ր Վ Ա Ն Ա Մ Յ Ա Ն Կ, Գրոց ու բրոց, 4. Պոլիս, 1874, էջ 170։

Ա

**ՍՏԱՏԻԿ-ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆ**

(Հին լեզվաբանություն—լեզվաբանական գիտելիքների
սկզբնավորումից մինչև XVIII դարի վերջը)

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ

(Հին դարեր)

ԱՊՈՍՏՆԵՐԻՈՐԻՍՏԱԿԱՆ ԻԶՈՂՅԱՑԻՈՆԻԶՄ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ազգաբանական ինքնուրույն կենտրոնների գոյացման նախադրյալները և պայմանները.—Անցումը անդասակարգ հասարակությունից դեպի դասակարգաչինը նշանավորվում է կուլտուրայի բնագավառում կատարվող մի շարք կարևոր փոփոխություններով: Դասակարգային հասարակության առաջին տիպը ստրկատիրությունն էր: Ստրկատիրական հասարակությունը հին Արևելքի երկրներում՝ Եգիպտոսում, Միջագետքում, Հնդկաստանում և Չինաստանում երևան է գալիս դեռևս մեր թվագրությունից առաջ IV—II հազարամյակներում: Սակայն դասական ձևով այն արտահայտվել է անտիկ աշխարհի երկրներում՝ Հունաստանում և Հռոմում. Հունաստանում ստրկատիրության ծաղկման շրջանն ընկնում է V—IV դդ. մ. թ. ա., Հռոմում՝ II դ. մ. թ. ա.—II դ. մ. թ.:

Չնայած այն բանին, որ ստրկական աշխատանքը ցածր արտադրողականություն ուներ, այնուամենայնիվ, ստրուկների մեծաթիվության և նրանց աշխատանքի էֆանության պայմաններում գոյանում էր հավելյալ արդյունքի բավականաչափ մեծ մի զանգված: Միաժամանակ աշխատանքի երկրորդ մեծ բաժանմամբ՝ արհեստի անջատմամբ երկրագործությունից՝ առաջանում է անմիջապես փոխանակության համար նախատեսված արտադրություն, որ իր հերթին նպաստում է տնտեսության առաջադիմությանը: Հավելյալ արդյունքի բավականաչափ մեծ զանգվածի գոյացումը

նպաստում է կուլտուրայի ծաղկմանը, գրականության, գիտության ու արվեստի զարգացմանը: «Միայն ստրկությունն էր,— գրում է Էնգելսը,— որ ավելի մեծ շահով հնարավոր դարձրեց աշխատանքի բաժանումը հողագործության և արդյունաբերության միջև և դրանով պայմաններ ստեղծեց հին աշխարհի կուլտուրայի՝ հունական կուլտուրայի ծաղկման համար: Առանց ստրկության չէր լինի հունական պետությունը, հունական արվեստն ու գիտությունը: առանց ստրկության չէր լինի նաև հռոմեական պետությունը: Իսկ առանց Հունաստանի և Հռոմի դրած հիմքի՝ չէր լինի նաև ժամանակակից Եվրոպան»¹: Գիտության և գրականության զարգացումը բնականաբար ենթադրում է գրի ստեղծում ու զարգացում: Գրի ու գրականության դպրոցական ուսուցումը, հին տեքստերի բանասիրական ուսումնասիրությունը, նրանց դասակարգումն ու գրադարանային կատալոգավորումը շէին կարող անհրաժեշտարար առաջ շեքերը լեզվաբանական-բանասիրական գիտելիքներ:

Ստրկատիրական հասարակությունը, ինչպես ասացինք, առաջին դասակարգային հասարակությունն է: Դասակարգային հասարակությունը բնականաբար ենթադրում է պետությունների գոյացում: Ստրկատիրական և հետագայում ֆեոդալական պետության գոյությունը իր հերթին առաջ է բերում լեզվաբանական աշխատանքի որոշ անհրաժեշտություն: Ամենից առաջ պետության և կրոնական դասի համար, քաղաքական կյանքում, հարկավոր են բավականաչափ զարգացած, դրագետ և ճարտարախոս անձինք: Երկրորդների միջև եղած դիվանագիտական հարաբերությունները, տարբեր լեզուներով փաստաթղթերի կազմումը և թարգմանչական գործի անհրաժեշտությունը գործնական պահանջ են առաջադրում օտար լեզուների ուսուցման համար: Մայրենի լեզվի և օտար լեզուների հմուտ իմացումը պետական և կրոնական գործի համար անհրաժեշտություն էր:

Այսպիսով, ճարտասանական հմտությունների մշակումը, հմուտ գրագիտությունը և օտար լեզուների իմացությունը դառնում են հին աշխարհի լեզվաբանական գիտելիքների հիմքը: Պետության տարբեր մասերի միավորման պահանջը իր հերթին նպաստում էր գրության միասնականացման պահանջին և լեզվաբանական գիտելիքների զարգացմանը: Զինական լեզվաբանության զարգացումը մեծ շահով կապված էր երկրի միավորման և դրա առաջացրած ան-

¹ Ֆ. Էնգելս, Անտի-Դյուրինգ, Երևան, 1952, էջ 231:

-ժգովի և նստակալներով, մյուս նրանքս վազդ անցնելու մասսօ՝ (յսնել վազդ մտոյ)
 մյուս նրանքս ղտն ընազոմակց ընմ ղ ղմեխ յրաւազ ձտակցի ղզ ղտն ղ սոցս
 ղտոյ նրանքս ղտհոմեամեան ղզ ժովի տոյ ղզ ղտն ղտհոմեմտն թըսմս «մնզ ղ
 -ժ վազդ սոյն ղտհոմեան վսնսմ ղնո ժըզ յրաւս ղտակը թըզդ հոտս ղտի
 -նո ոյղ— յրաւեւս ղտն մտնել ղտն ղտն ղտն սոտաւոց-ի վազդ հոմեակ (I

• մնզ ղ

հոմեակ ղտն ղտն ղ վազդ ընազոմակցն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 վազդ մոյ • մնզ հոմեակս ղս ղըմաւսն վժ ղտն սոտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 -տը ղզ ոյս ղզ ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 յրաւս ղզդ— մնզ հոմեակս ղս ղըմաւսն վժ ղտն սոտն ղտն ղտն ղտն ղտն

• մնզ ղս ղըզ

ս մնզ ղզ սոտն հոմեակ ղտն ղտն մնզ ղտն ղտն ղտն ղտն վազդ ղտն ղտն
 ղզ ղտն ղտն ղտն «յրաւ սոտս ղզ ղտն ղտն մտն ժզդ ղտն ղտն ղտն ղտն
 մնզ ղզ մնջ ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 վազդ ղզ սոտն ղտն ղտն սոտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 -տն ղզ սոտն ղ «յտն ղտն ղտն ղզ ղտն սոտն ղզ սոտն ղտն սոտն ոյս
 • մնջ ղի
 • ն Ա • ղ • ղ ղզ ղտն հոմեակն • ն Ա • տ • ղ • ղ (ջ ղ ղտն ղտն սոտն սոտն
 ղտն վազդ ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն
 -տն ղզ սոտն ղ «յտն ղտն ղտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն
 -տն վազդ ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն
 վազդ մոյ վժ ոյս ղտն ղտն սոտն ոյս • մնջ Ա • ղ • ղ ղզ ղտն
 -տն սոտն • Ա I • տ • ղ • ղ (I • տն սոտն ղտն ղտն ղտն վազդ ղզ
 -տն ղտն ղտն ղտն ղտն վազդ ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն
 • տն— մնջ ղտն սոտն ղտն ղտն վազդ ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն ղզ սոտն

• մտն ղտն ղտն սոտն ղզ սոտն

սոտն ղզ ոյս ղտն ղտն «մնջ ղզ սոտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 -տն ղզ ղտն սոտն մնջ ղզ սոտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 վազդ ղզ սոտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 -տն սոտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 վազդ ղզ սոտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն ղտն
 -տն մնջ ղզ սոտն վազդ ղզ սոտն ղտն ղտն սոտն վազդ ոյս ղտն ղտն

• ղտն ղտն մնջ ղտն սոտն ղտն

• ղտն ղտն մնջ ղտն սոտն ղտն սոտն ղտն սոտն ղտն վազդ
 -տն ղտն վազդ ղզ սոտն ղզ սոտն սոտն ղտն ղտն ղտն

ների անհրաժեշտ համեմատությամբ հանդերձ և ճարտասանական-ոճաբանական ուսմունքները:

2) Ֆիլոլոգիական լեզվաբանություն.— Այս անվամբ մենք կոչում ենք ֆիլոլոգիական աշխատանքի այն բնագավառները, որոնք սերտորեն առնչվում են լեզվի ուսումնասիրության հետ: Սրան են վերաբերում նախ՝ հենց գրերի ստեղծումը, ապա՝ հին տեքստերի լեզվական մեկնությունները՝ հին գրավոր լեզուների առանձնահատկությունների անհրաժեշտ բացատրությամբ հանդերձ, բարբառագիտական տեղեկությունները, բանաստեղծական աշխատանքի կարիքները (հանգաբանություն, բանաստեղծական լեզվի առանձնահատկությունների ուսումնասիրություն), տեքստերի կետադրական մշակումը, խմբավորումն ու գրադարանային կատալոգավորումը, հին տեքստերի ճիշտ վերծանության հարցերը:

3) Փիլիսոփայական լեզվաբանություն (օնոմատիստիկա)¹.— Այս անվամբ մենք կոչում ենք այն բոլոր կարգի լեզվական հարցերը, որոնք շոշափվում են իմացարանական-տրամաբանական աշխատանքի հետ կապված: Սրան են վերաբերում անունների ծագման, անունների և իրերի փոխհարաբերության, այլև լեզվի ծագման նախնական որոշ տեսությունները: Քանի որ այստեղ հիմնականը անվան հետ կապված պրոբլեմներն են, ուստի և այս շրջանի փիլիսոփայական լեզվաբանությունը օնոմատիստական ենք կոչում:

Հին աշխարհի ստեղծած լեզվաբանական անկախ դիսցիպլիններն էին բառարանագրությունը և քերականությունը:

1) Բառարանագրությունն ստեղծվում է մասամբ դիդակտիկ-ճարտասանական, մասամբ էլ ֆիլոլոգիական լեզվաբանության պահանջներով: Հիերոգլիֆական և սեպագրական գրություն ունեցող ժողովուրդների մոտ այն զգալի շափով կառուցվում է գրերի օգտագործման, ուսուցման և նորմավորման հետ: Մնացած դեպքերում բառարանագրության ստեղծումը կապված էլ հին տեքստերի բանասիրական ուսումնասիրության, այն է՝ արխայիկ, բանաստեղծական և բարբառային անհասկանալի բառերի բացատրության կարիքի հետ:

2) Քերականությունն ստեղծվում է մասամբ դիդակտիկ-ճարտասանական, մասամբ ֆիլոլոգիական, մասամբ էլ փիլիսոփայական լեզվաբանության (օնոմատիստիկայի) պահանջներով: Քերա-

¹ Հուն. ὄνομα «անուն» բառից:

կանույթյան հարցերը դիդակտիկ-ճարտասանական լեզվաբանության մեջ անխուսափելիորեն արժարժվում էին մայրենի և օտար լեզուների ուսուցման, այլև ճարտասանական հմտությունների մշակման, իսկ օնոմատիստական լեզվաբանության մեջ՝ իմացաբանական և տրամաբանական հետազոտությունների հետ կապված: Սակայն դրանք լուկ օժանդակ դեր կատարեցին. քերականության՝ որպես անկախ դիսցիպլինի ձևավորումը պարտական էր ֆիլոլոգիական լեզվաբանությանը: Այդ պատճառով էլ քերականությունը հնում ակնհայտ ֆիլոլոգիական բնույթ ուներ և ներկայացնում էր ֆիլոլոգիական բոլոր գիտելիքների շտեմարանը: Հետագայում միայն այն նեղանում է՝ դառնալով լեզվական դիսցիպլին, ապա և լեզվաբանության բաժին: Ենթաշրջանի վերջում քերականության մեջ բուն լեզվական գիտելիքներն արդեն ընդգրկում էին հետևյալ բաժինները՝ ա) «տառերի» ուսմունքը կամ հնչյունաբանությունը, բ) ձևաբանությունը, գ) բառակազմությունը, որ հանդես էր գալիս նախորդի հետ միասին, դ) շարահյուսությունը, այլև ե) կետադրությունն ու զ) ուղղախոսությունը (ներառյալ և վերծանությունը՝ հմուտ ընթերցանությունը): Ուղղագրական հարցերը ֆիլոլոգիական առումով առանձին սրություն չունեին, այլ կապվում էին մայրենի լեզվի և դրաձանաչության ուսուցման հետ. դրանք բուն քերականության մեջ մուսաք են դորժում մասամբ քերականության՝ դպրոցական ուսուցման առարկա դառնալով, մասամբ էլ զրույթը և բանավոր խոսքի տարբերության հետագա խորացմամբ:

Այս ենթաշրջանում ոչ անկախ կերպով գոյություն ունեին արդեն մի շարք այլ լեզվաբանական դիսցիպլինաների տարրերը. 1) բարրառագիտությունը բխում էր ֆիլոլոգիական լեզվաբանության պահանջներից և կազմում էր մասամբ բառարանագրության, մասամբ էլ քերականության նյութը: 2) Ոճարանությունը բխում էր դիդակտիկ-ճարտասանական, մասամբ էլ ֆիլոլոգիական լեզվաբանության պահանջներից և արժարժվում էր հիմնականում ճարտասանության մեջ. մինչև XVIII դ. ճարտասանությունը փոխարինում է ոճաբանությանը, որը որպես անկախ բնագավառ գոյություն չունի. XVIII դ. էլ այդ երկու հասկացությունները դեռ շփոթում են: 3) Ստուգաբանությունը բխում էր մասամբ փիլիսոփայական լեզվաբանության (օնոմատիստիկայի), մասամբ էլ ֆիլոլոգիական լեզվաբանության պահանջներից՝ հանդես գալով փիլիսոփայական և քերականական ու բառարանագրական աշխատությունների մեջ: 4) Ընդհանուր լեզվաբանության հարցերը (անվան և իրի, բառի-

-մմիմզ Նվմաւ 'մմգեւ մսդմտի զտեւեւոմ զտմթխսզտոտսմտջ յւսմզտմի
 զտիտստգեւ րս զըւսմթխսմեւոմեւ Նսիմտս յւսմզդիմտզրվյ զտիտս
 -գեւ 'մթխսզտեւոյտեւ րս զըրսեւստս վրգստոմո Նմտմ զտմթխսմեւ զտիտս
 -եւմեզ 'եւմզդըմզըւսըմզտեւոյտեւ զտիտզըմսեւ մն յրսոմ մզրսմթխսմեւմմմ
 -տստգյ զտեւզըւս եւլոմզ ժրտյստեւիւ վմզեւոյ զտիտիեզի 'եւզմտստեւի
 զվն ետթըւմմեւոտ վլտեւեւ մմզդվեւտեւեւմեզ ող ձգր զտմթխսմվոտզ
 -ըրստս վմզեւոյ զտիտիեզի 'յրսստիտեւոզմ Նսմմեւտստգյ եզմ

եզր զտմթխսյտտեւ վլտմստւոսի զվլտիեւմտր եզտ մսիտիտտեւ
 զզ յրսիսյտեւտ մտրտյ եզրոմզ մմզդըրսսջտիզ զտիմզմ ժսզզ յրսմ
 -գզտտիտեւոզմ զտեւոզտեւ զտմթխստվեւ եվրեւսի վմզդվեւտեւեւմեզ զվչ
 :մմզտըրմեւ րս զմզըւսըեւոմյ եզտիեւմտր ն յրսըմտւ Նն յրմտ ղըւզվր
 մմս 'մզրսմթխսթմիտեւոմ մսիտզտւզ զտիտստեւեւմեզ յրսզստ ն ժեւիեւ
 ձտստ հտրտմեւեւոյ վլտմ վր եվզրսմթխսմեւոիթ մզմ :եզ զմզդըւմմո
 Նտիտզըրտ զտմթխսթմիտեւոմ զվլտիեւմտր մմստեւոմվմ ղ մոսս
 -եւմեզ — մազըստցտտեւ զտյեւեւտեւ վազյւվլզտվեւ զտիտիեզի

ՅԳՂՎՍՅԹՎՍԻԳՆՎՏ յՎՍՂՆԵՂՆ Դ

ՂՎՍԹՎՍՂՆԻՄՆԻՇԳՆ ԶՆԻՏՏԵՎԵԳ Դ

սմտս տւզրտմյզտ (վմզըրստրս վմզոտր վմոսոմ)
 զտմթխսզտմտղջ ոգեւմս ձգր զտմթխսզտիտմզմ մն յրսզտր մզրսմթխսը
 -եւտիտստմ հոմ 'զվլտեւեւոմեւ ովտիզտ ոգեւմս մզըւս զրսմթխսմեւ մզրսմթ
 -րսմեւտզտմտստմ 'ձգր զտմթխսզտմեւեւ զտիտվեւսմսմվեւ ժրտոտր
 'զտիտզտոտսմտջ-հվտիտեւմեւ ժրտոտր զվն յրսիզըմ մմզեւոյ
 զտիտստվեւտստյ :եզր (վլտիվտովտրսսւջ) զտմթխսզտմեւեւ զտիտմ
 -տփստովլվի ղլմտ 'վմզդըւսմթխսզտմեւեւ զտիտվեւսմսմվեւ ղ զտիտզ
 -տոտսմտջ-հվտիտեւմեւ զվն յրսիզըմ մմզեւոյ զտիտզտմտոտրվ
 :զվզըւսը զրսմթխսմեւ մզդըւմթոմ ովտիզտ ոգեւմս մզրսմթխստվեւտս
 -տմ ղ մզրսմթխսզտմտոտրվ (ըրսզտմմ ղ) յրսզտմմտթըզ ող

տստյ վիեզի զտիտեւեւտոմ եվտիտզտրտը զրսեզի վմզտոմզտ
 զվյ լզտտրգրտյ յրսզվ մն տւզրտմյզտ իսփտւմս 'ձգր զտմթխսզ
 -տմեւեւեւ զտիտվեւսմսմվեւ զրտվր զվն տիստ իսմզըւեւտ Նսմս ժզտմեւ
 'զվն յրսմտիտեւոմ մմզդտգիտեւզմտյ զտմթխստսեւտստգյ զտիտստոջր
 -տյ ղ զտիտրտտեւ վմզդըւսեզի :մթխսմ (վլտիվտովտրսսւջ) զտմթ
 -րսզտմեւեւ զտիտմտփստովլվի զվն յրսըեւեւ (մմզեւոյ զրսըեւեւ
 վիեզի ղ վմզդըւսզտ 'զտմթխսմզմտմտյոմսփ վղջտստմ ղ վտոտր

ների հետ ունեցած հարաբերությունների մեջ օտար լեզուների իմացութեան անհրաժեշտութիւնը, հին տեքստերի ուսումնասիրութիւնը, սիստեմավորումն պահպանումը, այդ տեքստերի վրա կատարվող բանասիրական աշխատանքը,—ասհա այն շարժառիթները, որոնք հին եգիպտացիներին ստիպում էին լրջորեն զբաղվելու լեզվական հարցերի ուսումնասիրութեամբ:

Եգիպտական գրերը.—Ինչպես կարծում են, եգիպտական գրերը հանդես են եկել մ. թ. ա. IV հազարամյակում, թերևս նույնիսկ ավելի վաղ և կիրառութեան մեջ են եղել մինչև մ. թ. III դարը: Ակզբնապես դրանք փորագրում էին քարերի վրա, բայց հետագայում՝ պապիրոսի գլուտից հետո, գրում էին պապիրոսների վրա և փաթեթներ կազմում: Գրի ուղղութիւնը տարբեր էր՝ վերևից ներքև, աջից ձախ և ձախից աջ. ընթերցողը պետք է կողմնորոշվեր դեմքերի ուղղութեանը նայելով:

Ակզբնապես եգիպտական գրերը պատկերագրական-դադա-փարսագրական բնույթ ունեին: Աստիճանաբար այդ նշաններն սկսում են գործածվել հնչյունական արժեքով, այսինքն՝ տվյալ իմաստն արտահայտող նշանը սկսում է կիրառվել նաև այն դեպքերի համար, երբ հանդիպում էր նույն հնչյունակոմպլեքսը: Այս բանը հեշտանում էր նրանով, որ եգիպտացիներն ընդհանրապես ձայնավորները չէին նշանակում:

Այսպիսի համագիր իմաստները տարբերելու համար եգիպտացիները գործածութեան մեջ են մտցնում այսպես կոչված որոշիչները (դետերմինատիվները), այսինքն՝ տվյալ նշանի կողքին դնում են մի այլ նշան, որը ցույց է տալիս, թե գաղափարների կամ իրերի ո՛ր խմբին է պատկանում տվյալ նշանի արտահայտած իմաստը: Եգիպտացիները գործածում էին երկու, երեք և շորս բաղաձայն արտահայտող նշաններ, ավելի ուշ՝ նաև մեկ բաղաձայն արտահայտող նշաններ: Այս վերջինները ներկայացնում էին եգիպտական այբուբենը՝ բաղկացած 24 տառից, որոնցով գրում էին հիմնականում հատուկ անունները. եգիպտական հիերոգլիֆների վերծանութիւնն սկսվեց այսպիսի նշաններից:

ժամանակի ընթացքում փոխվում է նաև եգիպտական նշանների ձևը: Բուն հիերոգլիֆային նշանների թիվը 750-ից անցնում էր: Նշանների աստիճանական պարզեցման և հեշտացման ճանապարհով գոյանում է այսպես կոչված հիերատիկ գիրը, որ ունի շուրջ 600 նշան, ապա VII դ. մ. թ. ա.՝ դեմոտիկ գիրը, որ ավելի արագագիր նշաններից է բաղկացած:

2. ԳԻՒԱԿՏԻԿ ԵՎ ՖԻԼՈՒՈԳԻԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

2. Եզրիպտական գրերի ուսուցումը.— Եզրիպտական գրությունն տարրեր տեսականների ուսուցումը հեշտ գործ չէր, մանավանդ որ հին շատ նշաններ աստիճանաբար դուրս էին դալիս գործածությունից: Միսոսմանակ փոփոխություն էր ենթարկվում նաև լեզուն¹, և անհրաժեշտ էր դառնում մեկնաբանել հին տեքստերը: Այս սլատ-ճառով էլ եզրիպտական դպրոցներում մեծ տեղ էր տրվում եզրիպտական գրի ուսուցմանը՝ տեքստերի ճիշտ ընթերցմանը և ճիշտ ու գեղեցիկ գրելուն:

Եզրիպտական դպրոցները գոյություն ունեին պետական հիմնարկներին ու տաճարներին կից և պատրաստում էին պետական աստիճանավորներ ու քրմերի դասին պատկանող անձեր: Դպրոցներում սովորում էին 5—12 տարեկան երեխաները՝ ծանոթանալով գանազան գիտությունների: Գոյություն ունեին և բարձր տիպի «գրիչների դպրոցներ», որոնք կոչվում էին «կյանքի տներ»:

Մայրենի լեզվի այլ կողմերի ուսուցումը.— Դպրոցական ուսուցման մեջ մեծ տեղ էր տրվում մայրենի լեզվին: Այդ ուսուցումը չէր սահմանափակվում միայն եզրիպտական գրի ուսուցմամբ, այլ բանավոր և գրավոր խոսքի դարգացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքով, ճարտասանական հմտությունների մշակմամբ: Դպրոցն ավարտողը պետք է յուրացներ եզրիպտական գրության սիստեմը, կարողանար առոպանություն մը ու ճիշտ ընթերցել և ճիշտ ու գեղեցիկ գրել, յուրացներ տարբեր կարգի փաստաթղթեր կազմելու եղանակները, հմտանար ճիշտ և տպավորիչ խոսելու մեջ: Թե որքան կարևոր էր համարվում ճարտասանությունը, այդ երևում է եզրիպտական հիշյալ առածներից ու ասացվածքներից:

Օտար լեզուների ուսուցումը.— Բացի մայրենի լեզվից, աշակերտներից ոմանց սովորեցնում էին օտար լեզուներ՝ նրանցից թարգմանիչներ և դեսպաններ պատրաստելու նպատակով: Ուսուցվող օտար լեզուների շարքում կարևոր տեղ էր տրվում բաբելերենին: Ամենխոտեպ IV-ի մայրաքաղաքի ավերակներում գտնվել են ձեռնարկներ, որոնցով եզրիպտական պաշտոնյաները սովորում էին ակկադական գրությունը: Ակկադական գրության ու լեզվին ծա-

¹ Հին գրական լեզուն, սկիզբ ստնելով հին թագավորության շրջանից, ծաղկում էր ապրում միջին թագավորության շրջանում. նոր թագավորության սկզբնական շրջանում այն դեռևս գործում էր, թեև արդեն բավականաչափ տարբերվում էր խոսակցականից: Էրնաթոն փարավոնի (1410—1402) օրոք այն տեղի է տալիս նոր գրական լեզվին:

նոթանալու հետ միասին եգիպտացիները ծանոթանում են նաև ակ-
լիադական ֆիլոլոգիայի եղանակներին:

Լեզվաբանական գիտելիքների զարգացումը.— Հասկանալի է,
որ եգիպտական բարդ գրությունն ուսուցումը, մայրենի և օտար լե-
զուների դասավանդումը, ճարտասանական հմտությունների պատ-
րաստումը, այլև հին տեքստերի ուսումնասիրությունը, «գրքերի»
դասավորումն ու կատալոգիզացիան պահանջում էին լեզվաբանա-
կան որոշ անհրաժեշտ գիտելիքներ և բանասիրական աշխատանքի
հմտություն: Բնական է ենթադրել, որ եգիպտական ուսուցիչները
աշակերտներին գիտելիքներ էին հաղորդում եգիպտական խոսքի
կառուցման առանձնահատկությունների մասին, կատարել էին
տալիս ճարտասանական վարժություններ, ուղղում քերականական
ու ոճական սխալները, նշում ճիշտ և նախընտրելի քերականական
ձևերն ու արտահայտությունները, հարստացնում աշակերտների
բառապաշարը: Միաժամանակ եգիպտական դրի մեջ առկա էր և
այլրենական գրության սիստեմ, որ աստիճանաբար ստեղծվելով՝
կիրառվում էր հատուկ անունների գրության համար: Այսպիսի
գրության ստեղծումն ու կիրառումը պահանջում էր հնչյունական
որոշ գիտելիքներ, մանավանդ որ այդ այբուբենն օգտագործվում
էր նաև օտար հատուկ անունները գրելու համար: Օտար լեզուների
ուսուցումը ևս չէր կարող չնպաստել եգիպտացիների լեզվաբանա-
կան մտահորիզոնի լայնացմանը: Եգիպտական դրի մեջ «որոշիչ-
ների» (դետերմինատիվների) կարևոր դեր խաղալը պահանջում էր
դասակարգել իրերն ու հասկացությունները և նպաստում էր իմաս-
տարանական գիտելիքների զարգացմանը:

Եգիպտական տեքստերում արդեն հանդիպում են բառարա-
նագրական տիպի աշխատություններ: Միջին թագավորության վեր-
ջում հանդես է գալիս մի յուրատեսակ տեղեկատու-տերմինարա-
նական բառացանկ, որ պարունակում է 300-ից ավելի անվանում-
ներ՝ տարրեր աեսակ յուղերի, թռչունների, կենդանիների, բույսե-
րի, հացի, հացահատիկի, մարմնի մասերի, ինչպես և աշխարհա-
գրական անուններ՝ եթովպական ամրոցների և վերին եգիպտական
քաղաքների¹: Նոր թագավորության վերջերից մնացել է մի հանրա-
գիտական բառացանկ, որ ներկայացնում է այն ժամանակվա աշ-
խարհի տերմինաբանական տեսությունը և որը լայն տարածում է
ունեցել 21—22-րդ դինաստիաների շրջանում. այն կազմվել է
«կյանքի տան» գրիչ Ամենեմիպետի կողմից²:

¹ Всемирная история, I, 1955, էջ 280:

² Նույն տեղը, էջ 586:

Այսպիսով, լեզվաբանական գիտելիքների զարգացմանը նպաստող երկու բնագավառ կար՝ դպրոցական պրակտիկան և հին տեքստերի վրա կատարվող բանասիրական աշխատանքը, որոնց դերի մասին ավելի մանրամասն կիտսենք այլ երկրների կապակցութեամբ: Եզրիպտական տեքստերը լեզվաբանական գիտելիքների առումով համեմատաբար ավելի քիչ տեղեկութուններ են տալիս, քան ասուրա-բաբելական ավբյուրները:

II. ՇՈՒՄԵՐԱ-ԱԿԿԱԴԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեզվական գիտելիքների զարգացման պատճառները.— Միջագետքը մարդկային հին քաղաքակրթության երկրորդ գլխավոր օրրանն է, և որոշ գիտնականներ նրան եզրիպտականից ավելի մեծ հնություն են վերագրում:

Ասուրա-բաբելական լեզվաբանության զարգացման գլխավոր ազդակները նույնն էին՝ գրության բարդ սխտեմի յուրացման դժվարությունները, լեզվի դրավոր ու բանավոր ուսուցումը դպրոցում և հին տեքստերի վրա կատարվող բանասիրական աշխատանքը:

Գրության սխտեմը.— Միջագետքի ամենավաղ բնակիչները շումերներն էին, որոնց լեզվական պատկանելիության (ցեղակցության) հարցը լեզվաբանության կողմից վերջնականապես չի ճշտված: Շումերական սկզբնական գիրը նույն բնույթն ունեւր, ինչ եզրիպտականը, այսինքն՝ պատկերագրական-գաղափարագրական էր: Շումերները գրում էին կավե տախտակների վրա և ապա թրծում: Շումերական սկզբնական գիրը աստիճանական էվոլյուցիայի ճանապարհով ստանում է այն տեսքը, որ հայտնի է սեպագրություն կամ բեւեռագրություն անվամբ: Այս անունը ծագել է այն պատճառով, որ փայտիկով գրելու ժամանակ գրողը նախ այն սեղմում էր կավի վրա, ապա ավելի թեթեւացնում սեղմումը. ստացվում էին սեպածև նշաններ: Ժամանակի ընթացքում էվոլյուցիա են ապրում ոչ միայն գրածները՝ կորցնելով իրենց սկզբնական պատկերագրական բնույթը և վերածվելով վերացական գրածների, այլև այդ գրածների կիրառությունը: Շումերներն սկսում են այս կամ այն սեպագիր նշանը կիրառել ոչ թե տվյալ իմաստը, այլ տվյալ հնչու-

մը նշանակելու համար: Այսպես, օրինակ, երկնքի նշանը, որ կարգացվում էր ձՈ, սկսեց կիրառվել այն բոլոր դեպքերի համար, երբ հարկավոր էր նշանակել ձՈ վանկը: Այս բանը հնարավորություն տվեց շումերներին նշանակելու ոչ միայն նյութական, այլև քերականական իմաստները, արտահայտել դերանունները, ածանցները, վերջավորությունները: Սակայն, ի տարբերություն հին եգիպտացիների, որոնք հասան զուտ այբբենական-հնչյունական գրին, շումերները այդպիսի քայլ չկատարեցին՝ կանգ առնելով վանկահնչյունական գրի ճանապարհին¹:

Շումերական գրի այս հնչյունական կիրառությունը ոչ միայն չվերացրեց գրության բարդությունը, այլև ստեղծեց նոր բարդություններ: Հարկավոր է նկատի առնել, որ յուրաքանչյուր լեզվում գոյություն ունեն հոմանիշ ու նույնանիշ և համանուն բառեր: Այսպիսով, միևնույն սեպագիր նշանը մերթ կարող էր արտահայտել միայն մեկ գաղափար՝ մենիմաստ լինել, մերթ էլ մեկից ավելի գաղափարներ՝ բազմիմաստ լինել: Համապատասխանաբար հնչյունական արժեքով օղտագործվելիս որոշ նշաններ կարող էին նշանակել միայն մեկ հնչակոմպլեքս՝ լինել մենահունչ, մյուսները կարող էին նշանակել մեկից ավելի հնչակոմպլեքսներ՝ լինել բազմահունչ: Շումերներն սկզբնապես գրում էին աչից ձախ, ասպ սկսում են գրել ձախից աջ:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի կեսերին Միջագետքը նվաճվում է ակկադական (ասուրա-բաբելական) ցեղերի կողմից, որոնք տեր են դառնում նաև շումերների կուլտուրական նվաճումներին, այդ թվում և նրանց գրությանը: Սակայն ակկադական ցեղերն ստիպված էին շումերական գրության սիստեմը հարմարեցնել իրենց լեզվին: Այս բանը էլ ավելի դժվարացրեց սեպագրերի ուսուցումը, որովհետև ակկադացիները հարմարեցումը կատարեցին ոչ այնքան հետևողական կերպով: Սկզբնապես նրանք պահպանում էին նշանների շումերական հնչումը համապատասխան վանկերը նշանակելու համար, բայց հետագայում սկսում են դրանք օգտագործել նաև բաբելական հնչմամբ: Ստեղծվում է գրության մի բավական խառը սիստեմ, որ պահանջում էր ծանոթություն նաև շումերերենի հետ և տեքստի ընթերցումը հաճախ կամայական էր դարձնում: Սեպագրությունը եգիպտական գրի համեմատությամբ ուներ այն տառակերպությունը, որ նշանակվում էին և ձայնավորները՝ շնորհիվ

¹ Հմմտ. Վ. Лоукотка, Развитие письма, М., 1950, էջ 35:

-տրքս ղտրքրտ Կ րսսզնզվչ մտվսս նսսսմիմզ վսզհլտնտստյ
 (վզզմզսոտտի մօ) մզհլտնտստմ
 վմզզսսնզլ տհտձմՆ դտզ ղզ յսսիյնտհ վմզզդհտոզսս մզձմտսս ղվն
 րսսզվլ մմզհլզտնտստմ վտվտնհլլ վտվտ վմզզլտնտստստմ ղտրհնզղհմզ
 ղտրքրտ (մզզղզտմտստմ) մզհլզտնտստմ ղտհտղտըտընտթ ղտհտն
 -տհիտ-տմզքրսՆ ղզ րսսիճնզստ ձտստ նվզգրտ մտրտսս ղսզղնտմսս
 (մմզզլտնզլ մսզ դ ղվչ) մզզմզմզրսսՆ— զսսճսսնտըտստստյ

։ ղսսճրսսլտհտմն ղտհտղտմտրհնզլ-ղտհտվնսսնվճ ստսսմտսս
 ղզ րսսճնզստ մմզզվնզղտստզմստոոոո ոս ղմզզվնզղտմտմ մտրտսս ղսզմտմ
 -տրտմ մմզզղձղտստո ոհլլ : մզզղձվմն սզգնտզքրտտո հրստտսս հոմվճրսսզ
 ղվտի րսսժվզսսժտտ : րսսմզզղզտըտո ղտճրսսսզգտ ղտհտմսստո մզզլսս
 րսսճտմտսս ղրտ մսս 'մզզմզզքրտտո դտղ ղզղնտմսս մն տՆզքտմչլտ
 հտղտըտըտսսվլլ : ղսսհտնհտոտսսվ-ղտհտմն մսզ դ ղտհտմն ղվչ հտոո
 -զսս ղսհմզ մզզլսս դ նվզտհտմսստո մն րսսիյմզձմտսս փտձտղտհտրտմ
 մսս 'մղտհտղզմտմ դտղ 'նվստմմտմ ղտհտփզո վնտմ 'լվտղտըտվ ն
 ժսզգտ մմզզղձվմն ճտրիմի վղտստոզմստղ : մմզզլզսսճրսսհտտչտղչղտստ
 ղմզզղզսսճրսսմտրիճն վրհնզլ նտ ղվզղտչ մզրի 'սզչ վրհնզլ նզզմվ
 մժճտրհնստտի ղտհտղտիսսմզժ տմզ ղվզտտըզքրտսս 'մզզմզմզրսսՆ ղտհ
 -տրքոո Նս ղվզմսսիտո ն ժսզգտ 'իսիհնզլ նսզտհստտ ղվժվղտստղմ ղտհ
 -տրքո ղվն րսստոտվ ժղսսս 'մմզքրմժ վնզտտոզմստոոո դ վնտլզմտչ
 : րսսհտլտր վմզզղզսսճրսստսս ղտհտղտմտրհնզլ-ղտհտվնսսնվճ մն սՆզք
 -տմչլտ մտրտսս ղսզղտմտղհզր 'սստղտհոտսս մզսսճրսսլտհտմն ճտն
 -ղտստք նվմզզլզքրսՆ դրտ 'սսզղնտմսս մըքստփո ղտրճրսսճ
 : մտրտսս ղսզղնտմսս մըքստփո նտմ ոհտ ղտրճրսսն մսսմզհ
 -տձտ մզմտչտթլնտչ ն ժտզտ մզզղզսսճրսսմտրիճն ղտժՆզվ ճթ 'րսսզ
 -քմտն ղզ վտղտիստսս մմզզճտրտո րսսդմզրի— զսսճսսնտըտմտսս

ՂՎՍԹԹՎՍՂՆԹՆԻՃԳՆ ՂՆԿՆԿՆՍՆԻՆԿՔ ԻԳ ԿՎՏԿՆԿՎՎ Ն

։ ղրտ դ ղվմզզղհվոմտտ 'ղվմզզղվնտստմտսսս ' (ղվմզզթզոլ)
 ղվմզզղթվթզչ ղվմզզղնմսսիսսնսք տիտձմՆ դտղ ն րսսզնզղտ մղզսսճրսսն
 -տտզղլ : մտրտսս ղսզփտոտոտվ նվթսսփՆ իսսմզստտ մղտր վլզրտ ղվն
 րսսն մմզզղձվՆսսս րսսսս հղմ ' (մմզզղիվտտղվրմզզտն) մմզզղձվՆսսս իսս
 -զղն ձք ղտրճրսսճտճսն դ վ-ՕԼԵ դՆղվր մրիթ վմզզղզտՆզ իսզտտչմի
 ղվմնզհմտտ մղզսսճրսսնտտզո (մմզզղվնզտտոզմստոո) մմզզմստղ
 : մն րսսիհտղտՆղ տՆվր մմսստղր : ղզ
 ղժղվոոտ 'մմզզղտվնտղվճրսսի ղրտջտնտմ + մսստղրտջ + ղրտջտնտմ
 յտի մսստղրտջ ղրտջտնտմ ' ղրտջտնտմ + մսստղրտջ մն րսստրտսս
 -տստտ ղտՆղ վյ ղզքտ ' ղտրճրսսճրմզղ վժզսսննհո ղսսճրսսնտհիզոի

նիշների բառարանները: Սրանց մեջ ի մի են հավաքված ասուրական այն բառերը, որոնք հոմանիշների արժեք ունեն:

Քառացանկերի երրորդ տիպը հիշեցնում է այժմյան մասնագիտական բառարաններն ու տերմինարանները: Այդ բառացանկերում բառերը խմբավորվում են ըստ նշանակութային կենդանիները իրենց զանազան տեսակավորումներով (թռչուններ, ձկներ, միջատներ և շորքոտանիներ), բույսերը և նրանց սերմերը (դեղաբույսերն առանձնացվում են որպես հատուկ խումբ), քարերը, բրոնզից և քարից պատրաստված առարկաները: Կան աշխարհագրական անունների բառացանկեր, աստղաբաշխական-աստղագիտական տերմինների ցանկեր և այլն:

Վերջապես, զգալի տեղ են բռնում գրանշանների զանազան ցանկերը, որոնք նպատակ ունեն նպաստել գրութային յուրացմանը և ծառայում են որպես դասագրքեր: Գրանշանները խմբավորվում են տարբեր սկզբունքներով՝ ըստ գրանշանների արտաքին նմանության, ըստ նշանների շումբրական արտասանության (նման կամ նույնական հնչում ունեցողները առանձնացվում են որպես հատուկ խմբեր) և, որ առանձնապես կարևոր է, ըստ ասուրական բառերի արմատական ցեղակցության: Այլ կերպ ասած՝ այս վերջին կարգի ցանկերը յուրստեսակ արմատական-ստուգաբանական բառարաններ են՝ իհարկե շատ հեռու այդ կարգի բառարանների մասին մեր ունեցած գիտական պատկերացումներից: Կան նաև հնացած և վարդանկարային ձևավորում ունեցող նշանների ցանկեր՝ բացատրություններով հանդերձ:

Որոշ կարգի ցանկեր ունեն խառը բնույթ. սրանց մեջ շորք շարքով տրվում են՝ 1) նշանները, 2) նրանց շումբրական արտասանությունը, 3) ասուրերեն իմաստը և 4) նշանների անունները. որոշ դեպքերում սրանցից առաջինը, երրորդը կամ չորրորդը բացակայում են: Հետաքրքրական է իմանալ, որ 1902 թ. գտնվեցին ուշ շրջանի տախտակներ, որոնց մեջ սեպագրերը տրված են հունական տառերով. սա ղգալի շափով օգնեց սեպագրերի ընթերցման ճշտմանը:

Տեխստերի բանասիրական-ֆեռականական մեկնությունը. — կեզվաբանական-ֆիլոլոգիական առումով առանձնապես կարևոր են տեքստերի մեկնարանությունները, թեև դրանց թիվը նախորդների համեմատությամբ ավելի սահմանափակ է: Դրանք մեծ մասամբ պահպանվել են հատվածաբար և ներկայացնում են այս կամ այն բառիմաստի, հազվադեպ նաև նշանի բացատրություններ:

Պահպանվել են նաև քրեստոմատիաներ և «օրինակների աղյուսակներ», որոնք քերականության յուրատեսակ ձեռնարկներ են: Այդ աղյուսակները պարունակում են բառաձևերի և բառերի օգտագործման ու զուգորդման դեպքերի նմուշներ, միևնույն արմատից ածանցված բառերի ցանկեր, ինչպես նաև առանձին տեքստերից առնված նախադասություններ:

Գրադարանագիտություն.— Ասուրա-բաբելական ֆիլոլոգիական աշխատանքի մասին ամբողջական գաղափար տալու համար անհրաժեշտ է հիշատակել նաև գրադարանային գործը: Բաղմաթիվ աղյուսակները անհրաժեշտ էր դասավորել այնպես, որ նախ՝ իրար շարունակությունը կազմող աղյուսակների հաջորդականությունը պահպանվեր և երկրորդ՝ զանազան կարգի ու բնույթի տեքստերի օգտագործումը դժվարություններ չհարուցեր: Առաջին խնդիրն իրագործելու համար ասուրները հաջորդ աղյուսակի սուռչին տողը կրկնում էին նախորդ աղյուսակում և միաժամանակ նշում տվյալ սերիայի մեջ աղյուսակի գրաված համարն ու ողջ սերիայի վերնագիրը: Այս բանը մեծ չափով օգնում է ասուրագետներին՝ տեքստերի սիստեմավորման հարցում: Երկրորդ խնդրի իրագործման համար ասուրները կազմում էին կատալոգներ, նշում աղյուսակների առաջին դերը և տողերի թիվը, իմրավորում տարբեր բնույթի տեքստեր սլարունակող աղյուսակները:

III. ՉԻՆԱԿԱՆ ԼԵՂՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեզվական գիտելիքների զարգացման պատճառները.— Չինաստանը ամենահին գիր ու գրականություն ունեցող երկրներից մեկն է: Նրա հնագույն կուլտուրայի բազմազան բնագավառների մեջ ոչ պակաս կարևոր տեղ է գրավում նաև լեզվաբանությունը: Չինական լեզվաբանության սկզբնավորումը ևս կապված է կյանքի առաջադրած գործնական հարցերի լուծման հետ: Լեզվական հարցերի ուսումնասիրությունը բուռն վերելք ապրեց Չինաստանի միավորումից հետո՝ իսկ դինաստիայի շրջանում (III դ. մ. թ. ա.— III դ. մ. թ.), առանձնապես երկու կարևոր խնդրի լուծման հետ կապված. դրանցից առաջինը երկրի միավորման հետևանքով ծագած՝ գրի միասնականացման պահանջն էր, երկրորդը՝ հին կանո-

-նումն իստմզի ձմար յրազքմտն մշտնզբոմսչոտ մտժոդոհողմ մրան
-արտա վնգմն դոհողմվճ— մըստճնստվնտճվնսազվս ցոհողմվճ

ՂԱՍՑԺՎՍԴՂՈՎՈՒՆԾՎՂ ՂՂՈՒՎԿԵՍՆՍԻՎԵ-ՂՂՈՒՆՏՎԵՆՆԵՍՍՍՁՎԶ Ը

Վնգղջ սմտնսլոտո դոհողոտովր դոք
-մեռքն վնգղճվննսմզվս դջ յրսիտտտոս իսկոտսմտիսմս ղոհողտ
-զոն Վն III ճոստ ճվդնսնթնամեռիթ մզո ղոտրնոտդոհողոտովր վնն
յրսգնգտո չ ճոչոչտոն մրսամսիտովր վննմզ Վ(չտննտն ղոհողմնտոտ
դ թնսթ Ննս վնգիտո 'ոժոտագր դ Նստ ստզս 'կոժրոմ դ ժոլ տոտ
'տոտփ դ Նվտոս ոզոտոզմնիո) ղվնգղնսձվր ղոնթնսմն յրսիճգմոյրմոս
դ յրսիոսփսփ 'մնգղջ ղոհողոտոզ ճոչմզ վն յրսզնսմսի մոժ
-տոչոչսլոտո մնգմնտմզիտոտ ղոհողմնիո մնգղջ ղոնթնսմն դոզ
վն յրսզտնմտն ղվոտովր սզս ղոտրնտնմտն վրգտոյո ղոնթնսմն

Վտզս ճոչմզ վն յրսիոսզ յր սոտնտոզս ղվժնսկ
վնգղջտն ճնիՆսմս իսկիմն ոզոտոզմնիո դտզչիսմս 'մզղվոտոտ
կոտոզտոմսո ղոտրսիտժրոյ վնգղջտն ղոնթվննսմզվս դ վնգղստոտր
-վնտժ ղջ յրսզտն մնգղչվՆսմս նոյ ժրոտրգրսմզո (վնգղչվտոզ
-վրմզտզն) վնգղչվՆսմս դ ժրոնթնստմվի ղոհողոսմնոզս վնգղճվն
-սմզվս ղջ ղգնտնմոժ յրսոտնտոզս ճոտժ 'յրսնտջ ղոհողմնտմտփ
-տնտն-ղոհողմնտմզիտոտ ղջզնս ոդ ժոչոմո մնգղջտն ղոհողմնտմ
-տփտնտն-ղոհողմնտմզիտոտ ղոհողմնիո ղոհողմզրսն ղ մնգղճվն
-սմզվս ղոհողտնտփզ Նզվ 'մչմտոտոչոչ ղնսոյվր ոզոտմսիտոսս
դոտրնտնմտն ղջ ղգնոտ 'ղջ ճոչր ղոնթնսգրոմն ի յրոտ դՆզվր ժոչսմս
'մնգմն ղվոնթվննսմզվս մսիտոչոչ ղոհողմն— մնգղն ցոհողմվճ

Վնգղջտնտն վնգղժվոտփն ղոհողոտժոնիոզ վն յրստ
-ոտոզիսփոտժ գզր մրսնզոտիոտոտն ղոնթնսլոտժոչս դ մզոնթնսմվոտոզ
-յրստա վնգժմն ղոհողոտն ղվս 'մրսնստա ղոնթնսլոտիոնն ռս վն
'վննզլ վնգմոտո իսինզլ ղոհողմնիոտոտոյ յրսմտոնոտժ դ յրսիմոթոզ
վն ղոնթնսլոտժոտոզիո ժոչոմն մնգղչվնստոս դ վտոտ 'ղվնգղոտոյզմզ
մն վոտոդոտոչոչոտ ղոսնզլ վնգժմն ղոհողոտն ղվս մս վոտոջ 'ղվնգղ
-ղոնթնսլոտի ղոհողոտս ո մզոնթնսմվոտոչրստա վնգժմն ղոհողոտն
ղվս ղվն յրսզնոտ ղնգղսմզիտոտ Վստզս ճոտոչոտո մզոժվոտփ
(ղոհողմնտփոզս) ղոհողմնտփոզսմզի ռս ղոհողոտոտն դ մոժ
-տոտ տնզբոմսչոտ վնգղճվննսմզվչ ոտվոտ ղվն ղոնթնսլոտմի մոտփո
-տրսս ոզոտոչոչտնտմզն 'մն ղոտոտոտմտոտ վնգղոնոստոտն ղոհ
-տոտոտ միտոտոտ ղոհողոտփս ճոչսմս 'մնգղնսմնն ղոհողմն

Վնգղստոտոյոտ ճնիմտոտի
մրոնթնսնոտ ղոնթնսմվոտոչրստա դ ղոտրնոտոտի վնգժմն ղոհող

տամի ղտնթրսննս տետսզ քվզդթղտտով՜տ ղտհտղ
-տժտիեզլ ղզ յրսննս իսփտ՜ զզր մվզղյրսստիղ զտմզժ ծսզզ ղտնթ
-րսղտժտիեզլ յրսղտժժ ղտնթրստզհտտվստ վտտվստտղվն ղտղ

ւնղտմտտժ զտի
-նսհ «ղվր վլ» իսղյրետի լնղտնթրսմվոտղյրստս վմզնմտյ ղտհտղտժ
-տտոտրվ ղ ղտհտղտժտսեհստո յրսղն է ծյրվյ (՝ն II) ղվղ րսնլ

։ («մվզղիվտզղսֆ» լմզոտյ նսնսմ մծզքմտ ղտհտղսսնղյ
վմզղֆվեհսմզվյ) մվզնվղտ՜ղյ ղ մվզղվտղտժ զտի՜նսհ ոզտոտ յրսն
-սմս 'ծղտմն յրսմսիտմյոլ տոտ 'մվզղֆվեհսմզվյ նմժ ղտհտղվ՜
յրսհմտթղզ Է ղտնթրստզսմզի մհտղվնզ Զզր ղտնթրստտով՜տ ննղ
։ մհզյ նվմզքմսն ղտհտղյրվյ ղտնթրստզտ վմզմն ղտհտղվ՜ Է յրսղնոտ
-տիմզղ Լ՜ յքոտ ղ՜ղվր («ղզի սլ» լտտջմի յտի «մզ զզ ղզի սլ») «ղվոտր վմզղղտնլ նմժ ղ վմզմտ՜» լնղտմտտժ զտրետի տմլ
։ իսնմտյ վմզղֆվեհսմզվյ Է Լզի՜նտմն (՝նն II—I) մղզՉ Իսնղ

ւնզղղտժժ ղտնթրստզքմսն նղտմղ ղզ զտի՜նղ
ղ 'մվզղնվղտրսյ նսիժտզքմսն յրսմզղստժմժ մզժմտտ ղզ զտիժզժ
յրսղտմտտժ ոնղ ։ իսմետղմզի («ղտնղտ՜») «մզղստժմտյ» լնղտմ
-տտժ ղտհտտվեոտտժմժ ղվժոտտ Է յրսրետի (՝թ ՝ր ՝թ ԶI—՝տ
՝թ ՝ր ՝թ ԶԶ) մղսսնղ ղտճ ղտժտիեզլ—նրսննսսեոտղտստս

։ իսմզղղսսնթրսհտտյտղջղտտ ղվտժժտի՜նստի վղզմտղվ՜
Լզմտտնոժ Է ծսզգե մղսսնթրսհտտյտղջղտտ ոտ ղտնթրսղտժտիեզլ
ղտհտղվ՜ լնզր ղտնթրսմեոտղտտժ ոզտոտհտտյ 'յրսմզղստիժեոտղժ
Ոտ մ՜ նզքրս տղ 'մզղղսսնթրստտով՜տ ղրսմսնղծղվ հվտտրգտտվո
ղտհտղտիտմզժ Լզքնզտո վ՜ 'վմզղղսսնթրսղտժտիեզլ ղտհտղսյ ղ ղտի
-տիեղյ ղսսնթրսմզժմտտ վ 'մղսսնթրսղտժտիեզլ ղտհտղվ՜ լնզ հմսն
նվղսսնթրսղտժտղվրմզտ ղտհտղտիտմզժ ղ յրսիհմտթղզ ղզ՜ ղտրմսի
-տրգտտվո վիտնսմ մվզղղսսնթրստզսմզի վեմտի ոտ ղտիտղ

։ ձզր (՝տ ՝թ ՝ր ՝ն II) «վղտսժ ղտնղսս» ղ (՝տ ՝թ ՝ր ՝ն AI)
«վղտսժ ղտնղսս» յրսմզղղսսնթրսղտժտղիզր զտի՜նն մտրտյ ղտնթ
-րսմեզմտտ «րսնղղս՜» վոսվնսֆղսհ մզժեզն ղտնթրստզսմզի ղտհտղ
-տիտմզժ վմզտոծզտ նտ ղզ յրսեվնղտյ լժտի՜տտի սզյ ղտնթրսղտժ
-տղիզր րս ղտնթրսմվտղյրստս ղտհտմվոտղտժ վմզտոծզտ ղվ՜

։ յրսղսժ ղվ՜ նզտ մսղմտի մվզնմտյ
վեմտի նտ Զզր ղտնթրսղտժտիեզլ ղտհտղվ՜ 'ծսմվ իղ ։ իսմզնմտյ
ղտհտղտժտտոտրվ ղ ժրտնթրսղտժտղսսնղյ 'իսմզղֆվեհսմզվյ րսնզի

3. ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՕՆՈՄԱՏԻՍՏԻԿԱ)

Ընդհանուր տեղեկություններ.— Դեռ հին ժամանակներից սկսած՝ շինացիների մոտ տարածված էր այն կարծիքը, որ լեզուն նույնպիսի բնական երևույթ է, ինչ թռչունների երգը և բնության մեջ արձակված այլ ձայները¹: Մարդը խոսում է դրսից ստացված մղումով: Մարդկային լեզուն մարդու արձակած այլ կարգի ձայների զարգացած աստիճանն է միայն, ընդ որում լեզուն շինացիները դիտում են զարգացման մեջ՝ սկզբնական կոպիտ և անգիտակցաբար արտասանվող ձայներից մինչև զարգացած խոսքը. քանի որ ոճը, այսինքն՝ բառերի ճարտար շարահյուսումը համարվում էր ամենազարգացած խոսքի հատկանիշը, ուստի և շինացիները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ոճաբանության վրա: Որոշ առումով կարելի է ասել, որ լեզվի բնույթի հիշյալ ըմբռնման մեջ առկա է բնաձայնական և ձայնարկությունների տեսության յուրատեսակ գույզորդումը. մի կողմից՝ մարդկային լեզվի հնչյունները դիտվում են բնական ձայների անալոգիայով, մյուս կողմից՝ համարվում դրսից ստացած տպավորությունների արդյունք: Լեզվի այս ըմբռնման հետ է կապված Կոնֆուցիոսի և այլոց ուսմունքը «անվան ուղղման» մասին: Ըստ այդ ուսմունքի՝ կատարյալ է այն անունը, որ համապատասխանում է իրի էությանը: Բայց իրականում այդպիսի համապատասխանություն չկա. «ուղղել անունը» նշանակում է այդպիսի համապատասխանություն ստեղծել, այլ կերպ ասած՝ հասարակական կյանքում (իմա՝ ֆեոդալական հիերարխիայում) ամեն մեկին տալ իր համապատասխան տեղը:

Լեզվական հարցերը մոխստական փիլիսոփայության մեջ.— Լեզվական հարցերը ամենից ավելի շատ ուշադրություն են գրավել Կոնֆուցիոսի հակառակորդ Մո-ձըի (Մո Դիի, 479—381 թթ. մ. թ. ա.) և նրա հետևորդների՝ «մոխստների» փիլիսոփայական ուսմունքի մեջ: Մո-ձըի փիլիսոփայությունը իդեալիստական բնույթ ուներ՝ մատերիալիզմի որոշ տարրերով հանդերձ: Մոխստները իրենց ուսուցչի փիլիսոփայությունը ազատում են միատիկայից և զարգացնում մատերիալիզմի գիծը: Լեզվական հարցերը տեղ են գրավում նրանց իմացաբանական-տրամաբանական ուսմունքի

¹ Այս մասին հայտնի է միայն ուշ շրջանի աղբյուրներից, հատկապես Քան Վեն-կունից (768—824), որ, սակայն, այս դեպքում ինքնուրույն չէ, այլ հենվում է հին աղբյուրների վրա:

մեջ, ընդ որում «անունները» և հասկացությունները հստակ կերպով չեն տարբերակվում:

Անունները, ըստ մոխատների, իրականության մեջ գոյություն ունեցող իրերի պատճեններն են («էո»), որոնք առաջանում են իրականության ճանաչման պրոցեսում: Ճիշտ «անունների» (հասկացությունների) մշակումը ճանաչողության պրոցեսի կարևորագույն գործոններից մեկն է: Մոխատները տարբերում են 3 տեսակ անուն՝ 1) «համընդհանուր անուն» («դա մին»), որ տրվում է բոլոր կոնկրետ իրերին ու առարկաներին, 2) «սեռային անուն», որ տրվում է միատեսակ իրերի կամ կենդանի արարածների այս կամ այն խմբին (օր. «ձի») և 3) «մասնակի անուն», որ կազմում է «իրականության նշանակման սահմանը» (օր. «ստրուկ»): Վերջինս, ըստ մոխատների, արտահայտում է անբաժանելի հասկացություն:

Անունների այս 3 տեսակները ծառայում են իրերի նույնության («թուն») և տարբերության («ի») ճիշտ արտահայտմանը: Մոխատները տարբերում են նույնության 4 տեսակ՝ բովանդակության, ձևի, տարածական և սեռային: Բովանդակության նույնություն ասելով նրանք հասկանում են այն երևույթը, երբ միևնույն առարկան տարբեր անուններով է արտահայտվում, այսինքն՝ համանշտությունը. այսպես, օրինակ, կենդանու ձագը կարող է կոչվել և՛ առանձին անունով, և՛ տվյալ կենդանին նշանակող ընդհանուր անունով (համտ. լակոտ և շնիկ):

Մեր իմացության և իրականության հարաբերությունը արտահայտելու համար տարբերելով ուղիղն ու սուտը՝ մոխատները ուղիղ են համարում «անունների» (հասկացությունների) համապատասխանությունը իրականությանը, սուտ՝ անհամապատասխանությունը: Նրանց կարծիքով՝ մարդը պետք է ճանաչողության պրոցեսում «իր հասկացություններով մոտավորապես պատկերացնի իրերը այնպես, ինչպես նրանք գոյություն ունեն իրականության մեջ, համեմատի նրանց տարբեր մեկնությունները, անունների միջոցով ցույց տա իրականությունը, բառերի միջոցով արտահայտի մտքերը, դատողության միջոցով գտնի պատճառականությունը, անալոգիայի միջոցով հասնի տրամաբանականությանն»¹:

¹ Ян Хин-шун, Из истории китайской философии, М., 1956, էջ 121:

IV. ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հնդկական լեզվաբանության նշանակությունը.— Հին աշխարհի ժողովուրդներից ոչ մեկը այնքան առաջ չգնաց լեզվական հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում, որքան հնդիկները և հույները: Այս երկու ժողովուրդները առաջիններն էին, որ ստեղծեցին քերականությունը՝ լեզվի հնչյունական և քերականական կառուցվածքի վերլուծության իրենց ուրույն մեթոդներով: Հնդիկների և հույների ստեղծած քերականական սիստեմները միմյանցից լիովին տարբերվում են: Տարբեր է նաև լեզվաբանության վարգաքման վրանրանց թողած ազդեցության աստիճանը: Հնդկական քերականական սիստեմը մինչև XIX դարը կանգնած էր մեկուսի և, շնայած մանրամասնությունների մեջ իր ունեցած կատարելությանը, ազդեցություն չթողեց աշխարհի ժողովուրդների գերակշռող մեծամասնության քերականական սիստեմների ձևավորման վրա: Այս բանում գլխավոր դերը պատկանում է հույներին, որոնց քերականական սիստեմը եղել է և մնում է այն հիմքը, որի վրա աշխարհի ժողովուրդները ձևում են իրենց քերականությունները:

Վեդաները և նրանց դերը հնդկական լեզվաբանության սկզբնավորման մեջ.— Հնդկական լեզվաբանությունը սկիզբ է առել այն բանասիրական աշխատանքներից, որ երկարատև սերունդներ կատարում էին հին սրբազան հավաքածուների՝ Վեդաների՝ վրա: Վեդայական հնագույն ժողովածուները («սամհիտաները») 4-ն են՝ 1) Ռիգ-վեդա (Rg-veda), որ հիմների ժողովածու է և հավանաբար ամենահինն ու ամենաընդարձակն է, 2) Սամա-վեդա (Sāma-veda), որ կրոնական երգերի ժողովածու է, 3) Յաջուր-վեդա (Jajur-veda), որ աղոթքների և զսհաբերությունների կանոններ է պարունակում, և 4) Աթարվա-վեդա (Atharva-veda), որ բաղկացած է մոգական բանաձևերից և աղոթքներից: Սրանց կազմավորման ժամանակը ենթադրվում է մեր թվագրությունից առաջ երկրորդ հազարամյակը: Բացի սրանցից՝ կան 3 տեսակի այլ տեքստեր:

Վեդաների լեզուն ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի էր տարբերվում փոփոխության ենթարկվող խոսակցական լեզվից, դառնում դժվար հասկանալի: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ էր

¹ «Վեդա» հին հնդկերեն նշանակում է «գիտելիք» և ցեղակից է ռուսերեն ведать, հայ. գէտ, գիտենալ բառերին:

դառնում վեդաների լեզվական առանձնահատկությունների մեկնաբանությունը: Քերականները վերցնում էին վեդաների մի որևէ ձյուղը և մանրամասնորեն նկարագրում նրա լեզվական առանձնահատկությունները: Հնդիկների քերականական միտքը վարգանում էր վեդաների լեզվի և իրենց սեփական խոսակցական բարբառների համեմատության ճանապարհով: Աստիճանաբար հնդիկների քերականական միտքն ընդլայնվում է՝ ընդգրկելով հնդիկների ողջ հին լեզվի առանձնահատկությունները: Մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներին վեդայական լեզուն արդեն մշակված և նորմավորված ձև է ստանում. այդ մշակված լեզուն, որ մինչև մեր թվագրությունը արդեն մեռած լեզվի էր վերածվել, հայտնի է սանկրիտ անունով (sanskṛta «արհեստական», տառացի՝ «համակերտ»): Հնդիկները լեզվաբանուկան աշխատանքը նպատակ ուներ սանկրիտի կայունացումն ու նորմավորումը՝ այն պրակրիտների (խոսակցական լեզուների, prakṛta «բնական», տառացի՝ «նախակերտ») ազդեցությունից զերծ պահելու համար:

Խոսելով հնդկական հնագույն տեքստերի մասին՝ մենք պետք է հիշենք, որ ամենահին գրավոր հուշարձանը մ. թ. ա. 253 թվից է: Այսպիսով, մինչև այդ շրջանը հանդես եկած գործերը հասել են բանավոր հաղորդմամբ: Հնդկական գիրը, որը մինչև երկու հարյուր տեսակներ ունի, ներկայացնում է լավ կառուցված վանկային այբուբեն, որ հնարավորություն է տալիս հիանալի կերպով արտացոլելու խոսքի հնչյունական առանձնահատկությունները:

2. ՖԻԼՈՂՈԳԻԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լեզվաբանական հարցերը վեդանգներում. — Վեդաները լրացնող (իմա՝ նրանց ուսումնասիրությունը նվիրված) գիտությունները հայտնի էին վեդանգներ (vedāngas) անունով: Վեց վեդանգներից երեքը լեզվական գիտելիքներ են պարունակում. հնչյունաբանական և ուղղախոսական (հինուտ վերծանության կամ ընթերցանության) հարցերը քննվում են շիկշայում (śikṣā) քերականական հարցերը՝ վայակարանայում (vaiyākaraṇa), ստուգաբանական և բանականական հարցերը՝ նիրուկտայում (nirukta): Վեդանգներից մեկում էլ՝ շանդահում քննվում են տաղաչափական հարցերը: Շիկշային վերաբերող հնագույն աշխատությունները հայտնի են «Պրատիշաքյաներ» անվամբ. նրանց մեջ տրվում են «Սամհիտաները» ճիշտ վերծանելու (ընթերցելու) կանոնները: Ստուգաբանական-բա-

ռակագմական աշխատություններից մեզ հասել է Յասկայի (Jaska, V դ. մ. թ. ա.) «Նիրուկտան», որի մեջ հանդիպում են նաև որոշ քերականական տեղեկություններ և տերմիններ: Քերականական և տաղաչափական հնագույն աշխատությունները կորել են: Մեզ հասած ամենահին քերականական աշխատությունը Պանինիի քերականությունն է:

Պանինի.—Քերականական մտքի զարգացումը հասցնում է Պանինիի (Pāṇini, ըստ ոմանց V դ., ըստ մյուսների IV դ. կամ III դ. մ. թ. ա.) նշանավոր աշխատությանը, որը կոչվում է «Ութ ընթերցված» (Aṣṭādhyāyī)¹, Պանինին հիշատակում է 10 նախորդների անուններ և խոսում լեզվաբանական երկու՝ հյուսիսային և արևելյան դպրոցների գոյության մասին: Հայտնի է եղել և աինդրա կոչված քերականական դպրոցը: Պանինիին նախորդած քերականներից հիշատակելի են Շակալյան (Śākalya), Գարգյան (Gārgya) և առանձնապես Շակատայանան (Śākatāyana): Շակատայանան առաջինն էր, որ, հակառակ Գարգյայի, նշեց, թե գոյական և ածական անունները ծագում են բայական արմատներից: Յասկան և Պանինին հարում են նրա տեսակետին:

Պանինիի աշխատությունը բաղկացած է մոտ 4000 կարճ չափածո կանոններից (սուտրաններից), որոնք ժամանակակից ընթերցողի համար առանց մեկնաբանության լիովին հասկանալի չեն: Կանոններից 200-ը նվիրված են վեդաների լեզվին. մնացած կանոնների մեծ մասը նվիրված է հին հնդկերենի այն նորմավորված, ստանդարտ տեսակի ուսումնասիրությանը, որ հայտնի է սանսկրիտ անունով: Կան նաև խոսակցական լեզվի և երկրի արևելքում խոսվող բարբառների առանձնահատկություններին նվիրված կանոններ²: Պանինիի քերականական աշխատությունը խիստ էմպիրիկ-նկարագրական է: Այստեղ լեզվի փիլիսոփայության հարցերին տեղ չի տրվում. այդ հարցերը քննվում են փիլիսոփայական տարբեր սիստեմներում: Կանոնների մեջ գլխավոր ուշադրությունը կենտրոնացվում է ձևաբանության, բառակազմության և ստուգաբանության վրա. կան նաև հնչյունական երևույթներին նվիրված

¹ Pāṇini's Grammatik, herausgegeben von O. Böhtlingk, Leipzig, 1887. The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini, Benares, 1896. La grammaire de Pāṇini, Paris, 1947.

² Հմմտ. А. П. Баранников, Элементы сравнительно-исторического метода в индологической лингвистической традиции, ВЯ, 1952, № 2, էջ 41 և 42.:

զոտիմեաքե ն յնաթ տովոյ մընաթուտանչամառն մզկիտուտանտ դուր
-չմառուսոյ դ դուրիսանչ դուհի՝ ղզզուա՛ն մզկուտանտ ղվազուտա մմզկիսանչ
‘նդուրմվր ղզ յրանմաճուչոյսի մմզկուտանտի վեպտ մզմմառն ‘յրանի
-նուղզուտա ղզ՛ մմզկուվթոմ մզմմառն ղտնթրանդուտանտ մզմ ղնուհոյո

Վճրանթրանդուտ ղուտուրամուտ ղուրչմառ
-սոյ դ դուրիսանչ ‘մրտնթրանմվոտույրուտա վմզկուտանթրանմզմմառնոյոյսի
նդուտան ‘մրտնթրանդուտա վմզկուտանթրանմախոճմզի՛ն ռս վմզկուդուտա
թնեհոճթվչ ‘վտուրմտ ‘մընաթրանմվոտուրուտա ղուտուրամուտ վճթուրի
-նուստի ղտեհուտանոյզ վմզսոմ ն յրանիմենդն ղընաթրանդուտանոյճ

Վճրանդուտ մրտնթրանդուտուրամուտ ղուր ղրտնթրանդուտ հվս
-տնեմ ղուրիմենդն ‘մընաթրանստուրուտ վճրամնեմառն ն յրանիստեռ
մս ‘ն ղիտուտեզ ուտ ղտնթրանդուտ ‘ն տեղեղուտ յրանգճմվն մանս մզ
-րանթրանմախոճմզի ԻԱ ղտեհոտմ մս ‘ն յրանիտուտեղ նուտ տեռ ‘միջուչ
-տմ մԻԱ ն ովուտ ղվուվուտ զթզ դ ‘յրանգճմվն մանս մզուվ հման
նվառն ղվթրանդուտ Լուրիս ն յրանիտուտեղ մստա մ ‘հուղվմո ‘ոգեոտ
‘մընաթրանդուտիվտուրզթուր ղտնթրանդուտ յրանդուտա հոպ յրանդուտ
‘միջուտանիո ռանդիտուտեղ յրանգստա հրատուչ մթրանդուտ ղտեհուտան
-գճ ղնու յրու ուտ ն յրանսոմվի ճզր ղտնթրանդուտ մվ ղվուվուտ

Վճրանթրանթրանգճ
-մառ ռս վմզկուտանթրանդուտանդն վմզկուվուտեհուտուչ ղտեհուտուտուտա տոմ
ղզ զոտիմախոտան մմզկուտանըչ նզսմս ‘ճզր վվմտեռուտոյն յրանդուտ
-ոպո ղտնթրանն նդուտան դուր յգաե ղզ յրաննուտա մմզկուվուտան
ղտեհուտանուտանըչ վմզկուվուտեղ ‘«յրանգճուտմնվառն» ովուտե ն ոչն
-դուչ մընաթրաննեմառնիդ ղուտուրամուտ ղուրմախոյնեհի ղտեհուտանսան
-վե վմզկուտանըչ դ յրանի նուտ ‘մընաթրանդուտանըչ ղսս ղմմզկ
-թրանդուտ ղտեհուտանըչ զոտիտեհի սզս վմզկուտանթրանոյսիսի ղտեհուտան
-տոյզ դ ղտեհուտանեհուտան ղնուվր ն յրանդուտ ուր ‘յրանմիւր վ՛ ղվթուտ
հրատուչ մընաթրանդուտանըչ ղվուվուտ ‘ժուչ յրանդուտ ոգեուր

:(Ը) ճզր ղտնթրանոտանուտան մընաթրանգուտան վմզսոմ դ
(Ը դ Գ) յրանգճուտ ղվազուտա ղվուտա մընաթրանոյսիտուտանըչ դ մս
-նըչ ‘(Ը դ Ք) մրտնթրանդուտ վմզկուվուտուր ղտեհուտանդուտ ղվուտանսան
մընաթրանըտեհի վմզսոմ մաղ նվմզթրվչ ղտեհուտանիւտ ‘(Ը) ղվմզկուտու
-տա մրտնթրանչ վմզկուվուտուր ղտեհուտանդուտ (ղվուտանդուտ) ղտեհու
-րվչ ‘(Ը) մրտնթրան ղուրիսանչ դ մրտնթրան վմզկուտան ‘(Ը) մընաթ
-րանդուտ նդուտան դ մմզկուվրմզս ղտեհուտանդուտ ղզ յրանդուտ ճզր
նդսմս ‘նվճմն Ը ն զոտեհիտան «մթուրնեմզթըն թր» վվուվուտ

Վճրանդուտ ղտեհուտան
-տան յրանս մզ նզս ղվճ մոմտուտուրգրուտ ղմզկուտանի յրանի զզր

-տղըվչ 'յրսմզդըսնթրստոմլոմ վմզդնմսնոմչ տմզ ո վվզվզոտլ և զոմի
-նոմոմիմզդ ղնո ոզոնղվ 'մրգսոմվս ղոհոդոհոմզթ ղոհոմիենղչ— մն
-վնոմնսցմ ռսցոմսնցմ վրգսոմվո սոհոմցոհոմազք ղոհոմիենղչ

րսնզսոմ

-վի ժրոյրտոհիզ վզզմոզվր մնզդըսնցոմիզ ղոմթրսնզոհոմզթ ղոհոմի
-նոմչ ովոտս վր ժրվչ մղրսնթրսմզմոտս ղվոմթժոմիենսոհի վզզմոզ
-վր ո վսվմիոզոո ղնոհոմոլ :մնզնոմթ տեոտզչ ղոմթրսմվոտղըրսոռս
վիենզ ղզ յրսնզոթոլ ոո սսո նոզոմզ մղոմթրսնզոմոմիենզլ ղոհոմիենղչ
ո ղվսվմիոզոո մղրսնթրսնջոթ վմզդվնոմզվր :մնզդմզդսվոմվս ղոհոմ
ոմչննրսմ յրսնզոմվոթ ղզ ղոտոոմզվճ յրսմզմոն ղվճոտս ք ղ

իսսզհոմնզմոչ ղոհոմոմիսոմվոմվս և յրսնզոմ

մնզդոմվմսնզսոմի ղոհոմոզոհոմզթ ո մրենվմվոնչ վմզդնմսոմոզ Լզմ
-ոչոթնոմչ և յրսնջմսի ղվմոչմսոմոչս 'ոզոնոլղ իսմզդըսնթրսնիտոչ
-տղըդոտս ղոմթրսնջոմոզիզո վմզդոմվմսնզսոմի ղոհոմոզոհոմզթ
ո վմզսոոմի ղոհոմիենզլ ոզոնոհոմոչ նվնզոմրվո ղզ յրսնիմզմոտս
մնզդըզոհոմզթ :յրսնիմսոմն ղզլ մզդըսնթրսմզմոտս ղվոմթըսննիո
զոյրսնիմոմրոլ վմզդընրոզմզ ղոհոմոզոհոմզթ ո 'յրսնիմզմ վր ոզնոմչ
զթզմն թրսնզ մնզ ղոհոտոոմոթ :մրոմթրսնջոմոզիզո ղոմթրստոմ
-նո տմզ ոզոնոնջոնոմզն ղզ յրսնիենոմն մնզդնվմս ո ղվմոչմսոմոչժ
'(ո .թ .ն II) ղվոմճոտոտլ '(ո .թ .ն III) ղոզոմոմոտոհ
լմնզդնմսնոմչ վվզվզոտլ ո վոոռս 'յրսնջոտոտոլնո վվզվզոտլ Լզո
-ոչ մն ղոմթրսնջոմոտոհի զթզմն մղրսնթրսմվոտղըրսոռս ովզվճմզի մս
վոզոմ ո 'մտվմիոզոո Լոզո և յրսնիոզսմոն յրսնջմսնջի ղոմթրսնն
-ոնր իսնոն ղոդմզ վմզզմսն ղոհոմնսնջիզո և յրսնիենթրսնջմ սոզչ
նվվզվզոտլ մրսնոմնոն ղոմթրսնջոմոմիենզլ ղոհոմիենղչ— վնոչսնս
-ոչոթ 'վոմճոտոտլ 'ոզոմոմոտոհ լմնզդոմոզիզո վվզվզոտլ

յրսնջոմոն վր ղրսնթրսննոն և ղմս ոմի վմզդսոմ

-իոմն վմզդըսնզլ ղոհոմիենղչ ղվճվս ղվզվզոտլ մս 'մճոյրտեոզոչ ղնո
յրսնիմտոնոմ ժրոոոյ և իսսոմոլ նվյրսոմլնոմ ղոհոմնոհոմոզոյրս
վմզսոոմի նսիսոյրգրոչ 'նվզրսնթրսնիտոյտոն և ռսզչ ղվզվզոտլ
լմղոմթրստոյրգրոչ վմզդըսնթրսնիսոչոզոզոտո նմս վսվմիոզո ո
վիենզլ ղոհոմոնզի զոմոնջ :նվմզդըսնջմսն ժմոն վս ղրսննոմսնզոմի
զոհոմիենզլ մճոմր ղոհոմոզոմիենզլ յրսնոն ռսզչ 'զսնզմոտոհ
մզդըրսնոմոզոչնզմ ղնո ղոհոմիենզլ ղզ յրսնոնջոթ իսփոն վոնն
մղրսնթրսնիոզոզմսն տոմլ ո մրենվմվոնչ ևզդ նոմլվ յրսսոմիոն
-ոզմ ղոմթրստեոտզչ '(մղրսնթրսնջոմն վմզդիոզոյրոթ ոս վմզդ
-իոզոնզ ղոհոմոմ ո վմզդիմսն յրսնիոզոյրվչ և յրսնիեննզմ) նվմզդ
-յրսնջոմիզ զոնզըս յրսսոմիոնոզմ նոմ վմզդըսն և ռսզչ սոն ո

կան գծերով էմպիրիկ-վերլուծական բնույթ ունի: Պատահական չէ, որ որոշ լեզվաբաններ նմանություն են տեսնում Պանինիի վերլուծական մեթոդի և ժամանակակից տարածված լեզվաբանական հոսանքներից մեկի՝ ստրուկտուրալիզմի միջև: Հնդիկ քերականները լեզվական փաստերի վերլուծությունը կատարում են դրանց նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման, ընդհանրացման և տարրալուծման միջոցով: Կարելի է ասել, որ մեթոդը վերլուծական է, նկարագրության եղանակը՝ համադրական: Քերականությունը նշանակող հին հնդկական vaiyākaraṇa բառի բուն իմաստն է հենց «վերլուծություն»:

Քանի որ լեզվական տեսակետից որպես անկախ միավոր կարելի է դիտել միայն նախադասությունը, ուստի և հնդիկ քերականները վերլուծությունն սկսում են նրանից. միայն նախադասությունն է, որ արտահայտում է վերջավորված միտք, բառն այդպիսի անկախություն չունի ոչ ըստ ձևի, ոչ էլ ըստ բովանդակության: Այսպիսով, հնդկական լեզվաբանական տրադիցիան փաստորեն շարահյուսական վերլուծությունից է գնում դեպի, ձևաբանական-բառակազմական վերլուծությունը: Սակայն նրա ուշադրության կենտրոնում վերջին տիպի վերլուծությունն է, իսկ նախադասության վերլուծությունը ծառայում է լոկ իբրև մեկնակետ:

Նախադասության տարրալուծումը հանգեցնում է առանձին իմաստալից միավորների՝ բառ—խոսքի մասերի բացահայտմանը, որոնք հնդիկ քերականները խմբավորում են ըստ իմաստի և ֆունկցիայի: Եթե նկատի չառնենք բառերի խոսքի մասային բաժանման մեջ գոյություն ունեցող մասնակի տարբերությունները, ապա կարելի է նշել, որ հնդիկ քերականները անջատում են բառերի 4 հիմնական խումբ կամ 4 խոսքի մաս¹.

1) Անուն (nāman), համարվում է գոյության (սուբստանցիայի) գաղափարի արտահայտիչ. անվան հետ միասին են քննվում և դերանունները (sarvañāman):

2) Բայ (ākhyāta). համարվում է կատարված և կատարվող գործողության արտահայտիչ. բայի հետ միասին են քննվում մակբայները:

3) Նախդիր (upasarga). նախդիրները համարվում են լեզվի

¹ Այս խմբավորումն արդեն առկա է Յասկայի «Ենդուկտայու», թեև հետադոտողները կարծում են, որ այն ավելի վաղ պետք է հայտնի եղած լինի Համա. P. Chakravarti, The Linguistic Speculations of Hindus, Calcutta, 1933.

ցուցական տարրեր, որոնք որոշում են նախորդ երկու խոսքի մասերի՝ անունների և բայերի իմաստը:

4) Մասնիկ (nipāta):՝ տարբերվում է մասնիկների երեք խումբ՝ համեմատության, միացման և իմաստազուրկ (թարմատար). վերջին տիպի մասնիկները գործածվում են ոտանավորների մեջ որպես ձևական տարրեր:

Այս խոսքի մասերից առաջին երկուսը համարվում են կարևորագույնները. նրանք անկախ իմաստ ունեն, որ շեն կորցնում նաև առանձին դործածվելիս, մինչդեռ նախդիրներն ու մասնիկները անուններից և բայերից կտրվելիս՝ այդպիսի անկախ իմաստից զրկվում են:

Հնդկական քերականության մեջ հատուկ կարևորություն ունի բառի կառուցվածքի ուսմունքը: Բառերի (անունների և բայերի) մեջ հնդիկ քերականները տարբերում են երկու մաս՝ 1) ճիմք (prakṛti) այսպես է կոչվում բառի այն մասը (լինի այն արմատական, թե ածանցավոր), որին հետևում է որևէ վերջամասնիկ. 2) վերջամասնիկ (pratyaya). այսպես են կոչվում զանազան վերջածանցները և վերջավորությունները, ընդ որում բուն դիմային և հոլովական վերջավորությունները նշանակվում են և հատուկ տերմինով (vibhakti):

Հնդիկ քերականները ոչ միայն տարբերում են արմատի (dhātu) գաղափարը, այլև անունների ու բայերի ձևաբանական փոփոխությունների դեպքում հենվում այդ գաղափարի վրա. Պանինին քննում է 2000 այդպիսի արմատ: Ի տարբերություն անտիկ քերականների, որոնք բառերի հիմնական ձևեր են համարում անունների ուղղականը և բայերի ներկա ժամանակի առաջին դեմքը, հնդիկ քերականները ձևաբանական փոփոխությունների քննությունն սկսում են արմատից: Սակայն արմատի և հիմքի գաղափարները հստակ կերպով չեն սահմանազատվում. արմատներ են համարվում նաև բայական որոշ ածանցավոր ձևեր: Այս տեսակետից հնդիկ քերականները տարբերում են 3 տեսակ արմատներ՝ 1) պարզ կամ նախատիպ արմատներ, 2) որպես կազմիչ տարրեր հանդես եկող արմատներ և 3) ածանցյալ արմատներ: Վերջիններիս մեջ են դրվում պատճառական (niyanta), բազմապատկական (yananta), անվանական (nāmadhātu) և ըղձական (sannanta) բայահիմքերը:

Ինչպես նշեցինք, հնդիկ քերականների մոտ տենդենց է նկատվում ավելի նախնական համարելու բայական իմաստ ունեցող արմատները, և բոլոր բառերը հանգեցնելու դրանց: Թերևս սրտնով

էլ պետք է բացատրել, որ որոշ բայական ածանցյալ ձևեր արմատական են համարվում:

Արմատների կրած բառակազմական՝ և ձևաբանական փոփոխությունները նկարագրվում են ամենայն մանրամասնությամբ: Հոլովումը և խոնարհումը տրվում են իրենց բոլոր ձևերով, թեև հաճախ առանց հատուկ անվանումների: Այսպես, օրինակ, ուղղական, հայցական, գործիական, տրական, բացառական, սեռական և ներգոյական հոլովները տրվում են առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլ անուններով:

Հնդիկների բառակազմական և հնչյունաբանական ուսմունքի շատ կողմեր հետագայում զգալի ազդեցություն գործեցին XIX դ. լեզվաբանության ձևավորման վրա: Բարդությունների տիպերի դասակարգումը այդ բնագավառի առաջին փորձն էր, և նրանց գործածած տերմինները դարձան երևույթի ընդհանուր անվանումներ: Պանինին և մյուս հնդիկ քերականները տարբերում են բարդության երեք տեսակ՝ կցական (dvandva-), բորչային (tatpuruṣa-) և ստացական (bahuvrīhi-): Բարդության տարբեր տեսակների անվանումներն ընտրված են այդ տեսակների համար առնված օրինակներից (dvandva- «զույգ», tatpuruṣa «նրա ծառան», bahuvrīhi- «բազմաբերինձ»):

Հնդիկները տարբերում են բառակազմական ածանցների երկու տեսակ՝ առաջնային (kṛt) և երկրորդային (taddhita). առաջնային են համարվում այն ածանցները, որոնք ծառայում են արմատներից անմիջաբար հիմքեր կազմելուն. երկրորդային՝ այն ածանցները, որոնցով նոր հիմքեր են կազմվում արդեն ածանցյալ հիմքերից¹:

Հնդկական քերականները ուշադրություն են դարձնում նաև մի այնպիսի կարևոր երևույթի վրա, ինչպիսին հնչյունական հերթագայությունն է, որ հունական քերականների տեսադաշտից դուրս է մնում: Պանինին և մյուս հնդիկ քերականները տարբերում են հիմնակուն և ածանցյալ ձայնավորներ. հիմնական են համարվում a, i, u, r, ṛ, ṁ ձայնավորները: Արմատները սահմանելիս հնդիկ քերականներն աշխատում են դրանց համար վերականգնել նշված ձայնավորները: Հիմնական ձայնավորներից նրանց կարծիքով, a-ի հավելմամբ ստացվում են ē(ai), ṍ(au). ar, al երկրորդական ձայնավորներն ու երկբարբառները: Այս երևույթը նրանք կոչում են guṇa «հատուկություն», Երկար a-ն (ā) և նրանով կազմված ār, ān,

¹ Հնդկական քերականական տերմինաբանության մասին տես L. Renou, Terminologie grammaticale du sanskrit, I--III, Paris, 1942.

ār, al երկբարբառները համարվում են հիմնական ձայնավորի երկրորդ հավելման արգելում: Այս երևույթն էլ կոչվում է vřddhi օաճուճ: Այսպիսով ստացվում են՝ հետևյալ շարքերը.

Հիմնական ձայնավորներ	a	i	u	ř	l
Guṇa		ē(ai)	ō(au)	ar	al
Vřddhi	ā	āi	āu	ār	āl

Արանով իսկ տարբերվում են արմատական ձայնավորների հերթագայությունների հետևյալ տիպերը՝ a/ā, i/e/ai, u/ō/au, ř/a;/ār, l/al/āl (հմտ.՝ օրինակ, kř/karj/kār):

Այս ուսմունքը հետագայում ղգալի դեր է խաղում հնդկրուպական լեզվարանության վաղ շրջանի՝ հերթագայությունների տեսության և ձայնավորների ուսմունքի համար: Ավելորդ չէ նշել, որ հնդիկները, առանձնացնելով արմատի հերթագայման աստիճաններ, ձայնավորազուրկ աստիճանը դիտում են որպես նախնական, իսկ լիաձայն աստիճանը՝ որպես երկրորդային կազմավորում: Այս գաղափարը այսպես կոչված «կոկորդայինների հիպոթեզի» կապակցությամբ նորից երևան է գալիս XX դարում:

Հնչունաբանության հարցերում հնդիկները նշանակալից բարձրության էին հասել: Նրանք հին հույներից ավելի մեծ կատարելությամբ են տալիս հնչյունների ֆիզիոլոգիական հատկությունների նկարագիրը և ավելի լավ պատկերացում ունեն արտասանական օրգանների գործունեության մասին: Հին հույների նման նրանք ևս վանկերի հիմնական տարրը համարում են ձայնավորները. ըստ նրանց՝ ձայնավորները ինքնին կարող են վանկ կազմել, բաղաձայնները՝ ոչ. բաղաձայնները (բացի r-ից) կարող են արտասանվել միայն ձայնավորի ընկերակցությամբ: Ձայնավորները և բաղաձայնները հին հնդիկների կողմից տարբերվում են ոչ միայն ըստ վանկի մեջ կատարած ֆունկցիայի, այլև ըստ նրանց կազմավորման ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների, ընդ որում հիմք են ընդունվում արտասանական ակտիվ օրգանները: Հնդիկների ուսմունքի համաձայն՝ ձայնավորների դեպքում տեղի է ունենում արտասանական օրգանների մերձեցում, բաղաձայնների դեպքում՝ հպում:

Ըստ հնչյունների՝ արտաբերության մեջ ունեցած մասնակցության՝ տարբերվում են արտաբերիչներ (karaṇa) և արտաբերման տեղեր (stāna): Արտաբերիչներ են համարվում լեզվի մասերը (արմատը, միջին մասը և ծայրը), ներքին շրթունքը և այլն. ար-

տաբերման տեղեր են համարվում փափուկ քիմքը, ատամները, ատամների արմատները (ալվեոլները), վերին շրթունքը և այլն:

Հնչյունաբանական գիտելիքների մեջ հատուկ տեղ է տրվում այսպես կոչված sandhi-ի ուսմունքին՝ ձայնավորների հանդիպման ժամանակ առաջացող երևույթների քննությունը:

Բառաբանագրություն.— Հնդկական բառարանագրությունը ևս սկզբնապես սերտորեն կապված էր վեդայական տեքստերի ուսումնասիրության հետ: Հնդիկների վաղ բառարանագրական գործերը ներկայացնում էին վեդայական բառերի հավաքածուներ և հայտնի էին uighaṅṭu անունով: Դրանց մեջ տրվում էր անհասկանալի և բազմիմաստ բառերի բացատրությունը գերազանցապես հոմանիշների օգնությամբ. նույն կամ նման իմաստն ունեցող բառերը հավաքվում էին և զուգադրվում:

Հնդիկները նշել են՝ բառի ձևի և իմաստի փոխհարաբերության հետ կապված այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են համանունությունը, բազմիմաստությունը, հոմանշությունը: Հնդիկների իմաստաբանական ուսումնասիրությունները սերտորեն կապված էին ստուգաբանության հետ. Յասկայի «Նիրուկտան» հենց այսպիսի ստուգաբանական-իմաստաբանական գործ է՝ գրված որպես nighaṅṭu -ի մեկնություն¹:

Ոճաբանություն.— Ոճաբանությունը Հնդկաստանում առաջանում է ոչ թե որպես համոզելու ուսմունքի (ճարտասանության) անհրաժեշտ բաղկացուցիչ մասը (ինչպես Հունաստանում), այլ որպես խոսքի (իմա՝ բանաստեղծական խոսքի) դարդարանքի ուսմունք («զարդարանքի գիտություն»՝ alamkaraçāstra): Բանաստեղծները պետք է լավ ծանոթ լինեին ոճի նրբություններին և դրա համար վարժության մեծ դպրոց էին անցնում, մանավանդ որ Հնդկաստանում մշակվել էին բանաստեղծական արտահայտության ուրույն ըմբռնումներ:

3. ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լեզվական հարցերը հնդկական փիլիսոփայության մեջ.— Լեզվական հարցերը տեղ են գտել նաև հնդկական փիլիսոփայական զանազան սիստեմներում: Սակայն եթե հին հույների մոտ, կարելի է ասել, փիլիսոփայական լեզվաբանությունը նախորդում և նախապատրաստում է ֆիլոզոֆիական լեզվաբանության դարգացումը,

¹ Հմտտ. P. Chakrvariti, հիշ. աշխ., էջ 13:

ապա հնդիկների մոտ ժամանակագրական այդպիսի որոշակի հաշորդականություն չկա: Այնուամենայնիվ, հնդկական իրականություն մեջ ևս առկա է եղել փիլիսոփայական լեզվաբանություն և ֆիլոլոգիական լեզվաբանություն նշանակալից փոխազդեցություն, որ կարևոր դեր է խաղացել հնդկական լեզվաբանության զարգացման գործում: Բուն լեզվական հարցերը հին հնդկական փիլիսոփայության մեջ արծարծվել են իմացաբանական և տրամաբանական հարցերի հետ կապված:

Հին հնդիկների մոտ տեղ են գտել լեզվի ծագման երկու հակադիր տեսակետներ: Հնդկական փիլիսոփայական որոշ սիստեմներ լեզվին աստվածային ծագում էին վերագրում. այդ բանը արտացրվում է գտել դեռևս վեդաներում: Դեռ ավելին. լեզվի աստվածային ծագման կողմնակիցները լեզուն (խոսքը) աստվածացնում էին: Պոսքը (vāk, հմտ. հուն. λόγος, հյ. բան) դիտվում էր որպես յուրատեսակ հավերժական էություն, համարվում ամեն մի գոյություն հիմք և աստվածային բնության կրող: Խոսքի հավերժականության այս գաղափորը տեղ է գտել միմանսայի փիլիսոփայական սիստեմում: Սրան հակառակ նյայայի և վերջինիս մերձավոր վայշնշիկայի (vaiśeṣika) փիլիսոփայական սիստեմներում լեզուն դիտվում էր որպես մարդկային ստեղծագործություն: Սակայն այս բանը չէր խանգարում նյայայի փիլիսոփայական դպրոցի ներկայացուցիչներին՝ խոսելու բառերի սկզբնական իմաստի (śakti, հմտ. հուն. ἔτιμον)՝ աստվածային սահմանում լինելու մասին և անունների ու իրերի սկզբնական իդեալական համապատասխանությունը վերագրելու աստվածային կամքին:

Վերևում հիշատակված Ծակատայանայի այն տեսակետի հետ միասին, ըստ որի բոլոր բառերը ծագում են նախնական բայամատեններից, հին հնդիկների մոտ հանդիպում են նաև առանձին կարգի բառերը բնաձայնական հիմունքով բացատրելու փաստեր: Սակայն, ի տարբերություն հին հույների, հին հնդիկները բնության ձայներին նմանվելու սկզբունքը բոլոր բառերի ծագման բացատրության միջոց չեն դարձնում: Ավելորդ չէ նշել, որ հին հնդիկները ուշադրություն են դարձրել նաև այնպիսի մի կարևոր երևույթի դերի վրա, ինչպիսին ժեստերն ու միմիկան են:

Բառերի և իրերի հարաբերության հարցը միշտ էլ եղել է հնդիկների միտքն զբաղեցնող կարևոր հարցերից մեկը, ընդ որում նրա լուծման մեջ հանդես են եկել բազմազան տեսակետներ. 1) ումանք բառերի և իրերի կապը հավերժական և բնական են համա-

րում. 2) երկրորդները այդ կապը համարում են աստվածային կամ-
քի ստեղծագործություն, դրան որոշ պայմանական բնույթ վերա-
գրում. 3) երրորդները այն քննում են որպես պատճառի և հետե-
վանքի, ազդարարողի և ազդարարվողի (grāhaka և grāhya) հա-
րաբերություն. 4) վերջապես չորրորդները բառի և նրա իմաստի
միջև տարբերություն չեն դնում, դրանք իրար հարաբերակից և
փոխադարձելի են համարում¹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հին հնդիկների մոտ կարելի է տեսնել
հումբուդդայան «ներքին իմաստի» ուսմունքի սաղմերը: «Ներքին
իմաստը» նշանակվում է sphota բառով: Ըստ այդ ուսմունքի՝ բառի
հնչյուններն ինքնին չեն կարող առարկայի իմացությունը նշել.
նրանք արտասանվելով կորչում են: Այդ պատճառով էլ պետք է
ենթադրել, որ կա հնչյունները առարկայի իմացության հետ կապող
մի էություն՝ սփոտան: Սփոտայի ուսմունքի հետ Պանինին ծանոթ
է, մի հանգամանք, որ վկայում է այդ ուսմունքի՝ նրա ժամանակ
ունեցած հեղինակության մասին²:

Ջայնիզմ.—Ջայնիզմի [հիմնադիր Jina-ի («հաղթող») մակա-
նունից] ակունքները հասնում են մեր թ. ա. VI դարը: Ջայնիստ-
ները ժխտում էին աստվածներին ու վեդաների հեղինակությունը:
Նրանք ընդունում էին սովորական իմացության երկու աղբյուր՝
անմիջական, որ ստացվում է անմիջական զգայությունմբ ու մտքի
գործունեությունմբ և միջնորդված (չուտա «վկայություն»), որ
ստացվում է բանավոր ու գրավոր ճանապարհով (նկարագրու-
թյամբ), այս կամ այն հեղինակությունից: Քանի որ հեղինակու-
թյանը հասկանալը կախված է հնչյունների կամ գրերի ընկա-
լումից, ուստի և անմիջական իմացությունը նախորդում է միջ-
նորդված իմացությունը³: Տարբերելով իմացության երկու ձև՝
պրամանա (իրերի իմացումը որպես այդպիսին, իմա՝ կոնկրետ-
զգայական իմացությունը) և նայա (իրերի իմացությունը նրանց
հարաբերություններով, իմա՝ իմացությունը արատահամամբ և ընդ-

¹ Հմտ. P. Chakravarti, հիշ. աշխ., էջ 341—342:

² Հմտ. С. Радхакришнан, Индийская философия, II, М., 1957, էջ 89—90:

³ С. Чаттерджи и Д. Датта, Введение в индийскую фило-
софию, М., 1955, էջ 75—76: Ըստ Ռադհակրիշնանի (հիշ. աշխ., I, 1958,
էջ 247—248), Ջայնիստներն ընդունում են տիպի իմացություն, որոնցից
մեկն էլ չուտան է՝ նշանների, սիմվոլների և բառերի միջոցով ստացվող
իմացությունը:

հանրացմամբ, վերացական մտածողությունը), ջայնիստները նյայայի տեսականներից երեքը կապում են բառերի հետ և նշանակում շարժանայտ ընդհանուր անվամբ. ըստ շարժանայայի ուսմունքի՝ 1) բառերի (տերմինների) և իմաստների կապը հարաբերական է, 2) բառերը (տերմինները) սահմանադատվում են ըստ արմատների, և 3) բառի (տերմինի) արմատի նշանակածը բառի (տերմինի) օրինական իմաստն է:

Նյայայի փիլիսոփայությունը.— Նյայայի (nyāya «եղանակ») փիլիսոփայական սիստեմն սկիզբ է առնում մ. թ. ա. I դարից և շոշափում է հիմնականում իմացաբանական-տրամաբանական հարցեր: Նյայայի փիլիսոփայության հետևորդները, խոսելով իմացության առարկայի մասին, տարբերում են գործունեության 3 տեսակ՝ խոսակցական, մտավոր և մարմնական: Այսպիսով, լեզվական (խոսակցական) գործունեությունը նրանք դիտում են որպես մարդու գործունեության անհրաժեշտ բաղկացուցիչ մասը: Ըստ նրանց՝ հավաստի իմացությունը բաժանվում է ընկալման, եզրակացության, համեմատության և վկայության (ṣaṃdā «շաբդ»)։ Վկայություն ասելով՝ նյայայի փիլիսոփայության հետևորդները հասկանում են գրավոր և բանավոր հաղորդումը, առարկաների այնպիսի իմացությունը, որ ստացվում է ուրիշ անձերի բառերից կամ դատողություններից: Սակայն ոչ ամեն հաղորդում (վկայություն) է հավաստի, այլ վստահելի, հեղինակավոր անձերից ստացվածը, անձեր, որոնք վերահասու են եղել ճշմարտությանը և հայտնում են ուրիշներին դրանով առաջնորդվելու համար: Սակայն մեկ դատողությունը (նախադասությունը) կամ հավաստումը բավական չէ իրերի իմացության համար: Միաժամանակ, դատողության (նախադասության) բառերի պարզ ընկալումը չի հասցնում օբյեկտների որևէ իմացության. ընկալումը հասցնում է իմացության՝ միայն բառերի իմաստը հասկանալու դեպքում: Այսպիսով, բառային իմացության հավաստիությունը որոշվում է հաղորդողի վստահելիությամբ, հնարավորությունը՝ հաղորդածի հասկանալիությամբ:

Բայց ի՞նչ բան են նախադասությունը և բառը: Նախադասությունը որոշակի կերպով դասավորված բառերի խումբ է, բառը՝ որոշակի կերպով դասավորված տառերի խումբ:

Բառի էությունը նրա իմաստն է. բառը միշտ նշանակում է որևէ օբյեկտ և գոյություն ունի նրա համար, որ ամեն անգամ կարգացվելով կամ արտասանվելով, հիշեցնի այդ օբյեկտը: Բառերի՝

որոշակի օբյեկտներ նշանակելը նրանց կարողությունն է (çakti «շակտի»), որ հաստատված է աստվածային կամքով: Նյայայի փիլիսոփայության կողմնակիցները, առանց աստծու գաղափարին դիմելու, չեն կարողանում բացատրել այս կամ այն բառի՝ անփոփոխ, մեկընդմիշտ միևնույն որոշակի իրի հետ կապված լինելը, միշտ տվյալ և ոչ թե մի ուրիշ օբյեկտ նշանակելը:

Նախադասությունը (vākya «վակյա») որոշակի իմաստ ունեցող բառերի զուգորդում է: Բայց բառերի ամեն մի զուգորդում իմաստալից նախադասություն չի կազմում: Բառերից հասկանալի նախադասություն կազմելը պետք է բավարարի 4 պայման. 1) փոխհնքադրում (ākāṅkṣā «ականկշա»): սա նախադասությունը կազմող բառերի փոխադարձ ենթադրումն է միտքը բավարար կերպով արտահայտելու համար, բառերի զուգորդելիությունը, նրանցից մեկի գոյություն՝ մյուսինը ենթադրելը (նկատի է առնվում հատկապես սեռը և խնդրառությունը), բառերի հարաբերակցությունը. այսպես, «բերել» բայը պահանջում է բերելի առարկա. օրինակ՝ «կուժ»: 2) Փոխադարձ պիտանիություն (yogyatā «յոգյատա»): սա նախադասությունը կազմող բառերի նշանակած առարկաների զուգորդելիության հնարավորությունն է, նրանց միջև հակասության բացակայությունը. այսպես, «խոնավանում է կրակից» նախադասությունը պետքական չէ, որովհետև «խոնավություն» և «կրակ» բառերը իմաստով հակասական են: 3) Մերձակցություն (sannidhi «սաննիդհի») կամ asatti «ասատտի»): սա նախադասությունը կազմող բառերի ժամանակային և տարածական մերձակցության անհրաժեշտությունն է. այսպես, «կովը բեր» բառերը չեն կարող նախադասություն կազմել, եթե իրար ետևից չեն արտասանվում կամ իրար մոտ չեն գրվում, և նրանց միջև կապը ժամանակով կամ տարածությամբ խզվում է: 4) Նախանշանակվածություն (tatparya «տատպարյա»): սա նախադասության մեջ արտահայտվելիք մտքի՝ թնչի՝ համար նշանակված լինելն է: Այս կամ այն նախադասության, այլև բառի իմաստը հասկանալու համար պետք է իմանալ, թե խոսողը կամ գրողը ի՞նչ մտադրություն ունի, ի՞նչ առումով է գործածել բառերը: Նախադասության (այլև բառի) հասկանալը կախված է նախանշանակվածությունից, որ սովորական նախադասությունների դեպքում պարզվում է կոնտեքստից, վեղաչական տեքստերի դեպքում՝ նրանց մեկնության տրամաբանական կանոններից, որոնք հաստատվում են միմասայի կողմից. այսպես, համանուն բառերի դեպքում պետք է իմանալ, թե ո՞ր իմաստով է

տվյալ բառը գործածված: Այսպիսով, տատպարյան նկատի ունի մասամբ մոդալականությունը, մասամբ՝ համանունությունը:

Սանքյայի փիլիսոփայությունը.— Սանքյայի (sañkhya «թիվ, թվարկում», այսինքն՝ ճիշտ սկզբունքների թվարկում) փիլիսոփայության ծաղկման շրջանն ընկնում է մ. թ. II—VII դարերում, թեև նրա գոյությունը հավաստվում է ավելի վաղ: Սա դուալիստական սիստեմ է:

Սանքյայի կողմնակիցներն ընդունում են հավաստի իմացության երեք սնկախ աղբյուր՝ ընկալում, տրսումարանական մտահանգում և վկայություն:

Ընկալումը լինում է 2 տեսակ՝ 1) անորոշ, շգիտակցված, որ հնարավոր չէ բառերով արտահայտել և 2) որոշակի, գիտակցված, որ արտահայտվում է ենթակա և ստորոգյալ ունեցող նախադասությամբ: Վկայությունը տալիս է այնպիսի օբյեկտների իմացությունը, որոնք հնարավոր չէ իմանալ ոչ ընկալմամբ, ոչ եզրակացությամբ: Հաստատումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նախադասություն, որ կազմված է որոշակի շարադասություն ունեցող բառերից: Բառը նշան է, որ նշանակում է մի որևէ բան («վաշակա»), իսկ նրա նշանակությունը՝ այն իրը, որ նա նշանակում է («վաշա»): Այսպիսով, բառը որևէ օբյեկտ նշանակող սիմվոլ է: Նախադասության հասկացումը պահանջում է այն կազմող բառերի հասկացում:

Միմանսայի փիլիսոփայությունը.— Միմանսան («mīmāṃsā» «խորհրդածություն, հետազոտություն») ծագել է մոտավորապես մ. թ. ա. V—IV դդ. և նպատակ է ունեցել վեդայական ծեսերի (ոփտուալ) մեկնությունն ու արդարացումը: Միմանսայի փիլիսոփայության մեջ ևս խոսվում է իմացության աղբյուրների մասին. տարբերվում են իմացության անմիջական և միջնորդված աղբյուրներ: Հավաստի իմացության աղբյուրներից մեկն էլ համարվում է վկայությունը («շաբդա»), որ կարող է լինել բանավոր և գրավոր: Փորձելով հիմնավորել լեզուների հավերժականությունը, որի է մեկի կողմից ստեղծված շիինելը, միմանսայի հետևորդները բառերը և տառերը հավերժական են համարում. դրանք պոյություն ունեն, բայց սրտաճառական պայմանավորվածություն չունեն: Բառերը իրապես ընկալվող հնչյուններ չեն: Ա-ն տարբեր մարդկանց կողմից գրվում և արտասանվում է տարբեր տեղերում և տարբեր ժամանակ տարբեր ձևով, բայց մենք այդ բոլոր դեպքերում նկատում ենք, որ բոլորն արտասանում են միևնույն տառը. այս նույնությունը ցույց է

տալիս, որ այն որն է տարածության ու ժամանակի մեջ չի ստեղծվել, այլ դուրս է գալիս նրանց սահմաններից¹:

Միմանուայի այս ռամունքի մեջ, չնայած նրա միստիկ բնույթին, չի կարելի շտեմանել հնչույթի (ֆոնեմայի) ուսմունքի սազմերը:

Հավաստի իմացության մի այլ աղբյուր էլ համարվում է բացատրության պահանջը (arthapatti). սա այն դեպքն է, երբ տվյալ երևույթը հնարավոր չէ հասկանալ առանց ենթադրելու մի ընկալվող փաստ: Սրա տակ բերվում են նաև լեզվական որոշ երևույթներ. այսպես, նախադասության զեղչված անդամի փոխարեն մենք ենթադրում ենք այս կամ այն բառը, առանց որի հնարավոր չէ բացատրել բացակայող իմաստը: Այդ նույն ձևով էլ, եթե բառը գործածված է ոչ ուղղակի իմաստով, մենք ենթադրում ենք բառի փոխաբերական այս կամ այն գործածությունը, առանց որի հնարավոր չէ բացատրել նախադասության իմաստը:

V. ԱՆՏԻԿ (ՀՈՒՆԱ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ) ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՓԻԼՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա. ՓՅՅԵԻ-Ի և ԹՅՅԵԻ-Ի շՈՒՐՉԸ ԽԱՐՎՈՂ ՎԵՃԵՐԸ ԻՒՅ ՀՈՒՆԱՍՏԱՆՈՒՄ

Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման նախադրյալները և սկզբնական բնույթը. — Լեզվական հարցերի նկատմամբ հին հույների հետաքրքրության ուժեղացումը սկզբնապես պայմանավորված էր փիլիսոփայական հարցերի լուծման ուղղությամբ նրանց կատարած պրպտումներով: Լեզվական հարցերը հանդես էին գալիս որպես փիլիսոփայական հարցերի մի օղակը, մարդկանց զբաղեցնում այն չափով, որ չափով դրանք առնչվում էին իմացաբանական և տրամաբանական հարցերի լուծմանը: Յուրաքանչյուր փիլիսոփա, որ զբաղվում էր գոյի ու գիտակցության փոխհարաբերության և մարդկային մտածողության հարցերով, չէր կարող անտարբերությամբ անցնել մի գործոնի կողքով, որ հանդիսանում է «իսկական գործնական գիտակցություն»², «մտքի անմիջական իրականություն»³: Անտիկ

¹ Հմմտ. С. Чаттерджи и Д. Датта, Введение в индийскую философию, М., 1955:

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 1 изд., т. IV, էջ 20:

³ Նույն տեղը, էջ 434:

լեզվաբանությունն արժեքը առաջին հերթին լեզվաբանական կարե-
վորագույն պրոբլեմների առաջադրումն է, պրոբլեմներ, որոնց լու-
ծումը, սակայն, դեռևս լոկ սաղմնավորվում է¹:

Միաժամանակ հունական փիլիսոփայական մտքի ներկայացու-
ցիչները այս կամ այն հարցի լուսաբանության համար հաճախ էին
դիմում լեզվից առնվող օրինակներին: Այս հանգամանքը ևս ղգալի
չափով նպաստում էր լեզվական երևույթների հատկությունների բա-
ցահայտմանն ու նրանց սիստեմավորմանը:

Լեզվի գործնական ուսուցումը սկզբնապես սահմանափակ
բնույթ էր կրում և լեզվական լայն հետաքրքրության համար նյութ
չէր տալիս: Գրավոր և բանավոր խոսքի ուսուցումը տարրական գրա-
գիտական տեղեկություններից այն կողմը չէր անցնում, մասնավանդ
որ սկզբնապես գրավոր և բանավոր խոսքի միջև աչքի ընկնող խղում
փոխություն չունեի²:

Լեզվական հարցերի սկզբնական բնույթը հասկանալու համար
անհրաժեշտ է նկատի առնել երկու կարևոր հանգամանք:

Առաջին՝ երբ հունական լեզվաբանությունն սկսում էր իր առա-
ջին քայլերը, չկար առանձին լեզուների կառուցվածքի ուսումնասի-
րության ուղղությամբ կուտակված նյութ, և առանձին լեզուների
կառուցվածքային տարբերության հարցը մարդկանց չէր դբադեց-
նում: Հին հույների լեզվական ողջ զբաղումների հիմքում ընկած էր
լուեյայն ընդունվող այն դրույթը, թե մեկ լեզվի հիման վրա արվող
եղրակացությունները կիրառելի են բոլոր լեզուների նկատմամբ,
ընդհանրական բնույթ են կրում: Նրանց մտածել չէր տալիս այն
հարցը, թե կարելի է արդյոք ընդհանուր փիլիսոփայական եզրա-
կացություններ առնել միայն մեկ լեզվի տվյալների հիման վրա: Սրա
հետ սերտորեն կապված է այն հանգամանքը, որ հին հույները սո-
վորարար լեզվական ընդհանուր պրոբլեմները քննում են որպես
անվան բնույթի ու ծագման պրոբլեմներ:

Երկրորդ՝ հունական փիլիսոփայական միտքը իր առաջին քայ-
լերը կատարելիս նոր էր թոթափում դիցաբանական պատկերացում-
ների խանձարուրները: Ավելի կամ պակաս չափով դրանք երևան էին
գալիս նաև լեզվական հարցերի լուծման մեջ՝ առաջ բերելով այս
կամ այն մեկնաբանությունը: Պետք է նկատի առնել, որ դիցաբա-
նական զանազան պատկերացումները մի կուռ միասնական սիստեմ

¹ Հմմտ. Robins, Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe, London, 1951:

² Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 10:

չէին կազմում և ունեին հակասություններ: Առանձնապես կարևոր է հիշատակել այն պատկերացումները, որոնք վերաբերում են անունների բնույթին և ծագմանը: Դիցարանական պատկերացումների տեր մարդը անվան և իրի բնույթի միջև հակասություն չէր տեսնում, դիտում էր անունը և իրը անխզելի միասնության մեջ, առաջինը որպես երկրորդի անբաժան մասը, նրա որակարար կողմը, որի օգնությամբ կարելի է ազդել իրի վրա: Սակայն անունների առաջացման հարցը լուծելիս մարդը կանգնած լինելով իմացության սկզբնական աստիճանի վրա, ստիպված էր դրանք կապել որևէ օնոմատոթետոսի (անվանադրի) հետ՝ լինի այն մարդ թե աստված: Առաջանում էր յուրատեսակ հակասություն՝ անունների բնույթի և անունների առաջացման դիցարանական պատկերացումների միջև: Այս հակասությունը կամ շրջանցում էին, կամ դիմում անվանադրության ակտի յուրատեսակ մեկնաբանության. անվանադիրը կամ պարզապես անվան գյուտարարն է, որ բացահայտում, գտնում է իրի մեջ նրա անունը, կամ իրին հատկացնում է նրա բնույթին ու էությունը հատուկ անուն¹:

Դիցարանական մտածողության համեմատությամբ հունական փիլիսոփայական մտքի առաջընթացը լեզվի բնագավառում արտահայտվեց իրի և անվան տարբերակմամբ: Սակայն անունը դեռևս շարունակում էին ըմբռնել որպես բառի և բառիմաստի մաբողջություն, սրանք միմյանցից չէին անջատում: Միաժամանակ անվան մեջ նյութական և քերականական իմաստները շարունակում էին շտարբերակել, դիտել իբրև մի միասնական բան: Հետագա առաջընթացը նշանավորվում է բառի հնչյունական ձևի ու բառիմաստի, բառի նյութական ու քերականական իմաստների տարբերակմամբ:

Φύσει-ի և θέσει-ի շուրջը տարվող վեճերը.— Հունական փիլիսոփայական միտքն զբաղեցնող գլխավոր լեզվական հարցը անվան բնույթի հարցն էր, իրի էությանը (բնույթին) նրա համապատասխանելու կամ չհամապատասխանելու խնդիրը: Այն փիլիսոփաները, որոնց վրա դիցարանական պատկերացումները ուժեղ ազդեցություն ունեին, գտնում էին, որ անուններն իրերին տրվում են ըստ այդ իրերի բնույթի, նրանց բնույթյանը համապատասխան՝ «բնությամբ» (φύσει) և որ ամեն իրի «ի բնե» հատուկ է որևէ անուն: Նրանց հակառակորդները իրի և անվան բնույթի միջև այդպիսի պարտադիր համապատասխանություն չէին տեսնում: Նրանց կարծիքով, անունները դործում են օրենքի ուժով, սովորությամբ,

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 9:

մարդկանց որոշ պայմանադրությամբ (νομῶ **օրենքով**), թժեւ «սովորութեամբ», θέσει «դրութեամբ»): Այս վեճը հայտնի է փոսէ-ի և թժեւ-ի կողմնակիցների վեճ անունով: Նկատվում էին և երկու հակառակ տեսակետները հաշտեցնելու և մի միջին լուծում գտնելու տենդենցներ:

Նշելի է, որ նշանի չպատճառարանվածությունը և պատճառաբանվածության հարցադրումները ժամանակակից լեզվաբանության մեջ, վերջին հաշվով, փոսէ-ի և թժեւ-ի վեճերի յուրատեսակ ձևափոխություններն են:

Հերակլիտ. — Փիլիսոփայական վաղ դպրոցների ներկայացուցիչներից Հերակլիտը, որքան կարելի է եզրակացնել պահպանված տեղեկություններից, հանդես է եկել որպես յ կողմնակից: Միևնույն կարգի հայացք է վերագրվում նաև իոնիական բնափիլիսոփայության ներկայացուցիչներին, թեև առանց որևէ հաստատուն փաստարկի¹:

էլեական (էլեաթների) դպրոց. — էլեական (էլեաթների) դպրոցի (VI—V դդ. մ. թ. ա.) ներկայացուցիչները պաշտպանում էին հակառակ տեսակետը: Նրանք ճշմարտությունը տեսնում էին միակ հավերժական ու անփոփոխ գոյի մեջ: Սակայն մարդը, ըստ նրանց, ճշմարտությունը իմանում է միայն մոտավորապես, որովհետև կարծիքները հոգին տանում են զգայալրանների խաբուսիկ տվյալների ճանապարհով: Անունները հենց այդպիսի մոլորությունների աղբյուր են, որովհետև անվանմամբ էլ կազմվում է կարծիքը իրի մասին: Սակայն թժեւ-ի սկզբնական ոչ բոլոր կողմնակիցներն էին, որ ընդունում էին էլեաթների տեսակետը: Տրակտատներից մեկի («Արվեստի մասին») անանուն հեղինակը գրում էր. «Ես կարծում եմ, որ արվեստներն ընդունել են անունները (արտաքին աշխարհի) պատկերների շնորհիվ: Անհեթեթություն է կարծել, որ պատկերները բուսել են անուններից, և (այդ) անհնար է, որովհետև անունները օրենքի սահմանումներն են, իսկ պատկերները սահմանումներ չեն, այլ (բնության ստեղծած) բողբոջները»²: Այսպիսով, այս տրակտատի հեղինակն ավելի հետևողական կերպով է անցկացնում անվան և իրի անհամապատասխանության, անունների օրենքի արդյունք լինելու տեսակետը, քան էլեաթները, որոնք անունները դիտում են իբրև իրերի մասին մեր ունեցած կարծիքների աղբյուր:

¹ Հմմտ. А. А. Гайденко, «Античные теории языка и стиля», 1936, էջ 14:

² Նույն տեղը, էջ 34:

Դեմոկրիտ.— Հին աշխարհի խոշորագույն փիլիսոփա-ատոմիստ Դեմոկրիտը (մոտ. 460—370 մ. թ. ա.) նույնպես հանդես է եկել որպես «օրենքի» կողմնակից: Նա բերում է անունների և իրերի անհամապատասխանության 4 կարգի ապացույց. 1) մեկ իրը կարող է ունենալ մի քանի անուն (նույնանիշ բառերը). 2) ընդհակառակը, մի քանի իր կարող են ունենալ մեկ անուն (համանուն բառերը). 3) մեկ անունը (նկատի ունի հատուկ անունները) կարող է փոխարինվել մի այլ անվամբ. 4) կան իրեր, որոնք անուն չունեն:

Պլատոնը և նրա «Կրատիլոս» երկախոսությունը.— Ամենից ավելի հանգամանորեն այս հարցը քննության է սուսված Պլատոնի «Կրատիլոս» երկախոսության մեջ, որտեղ վեճը գնում է ֆոնտե-ի կողմնակից Կրատիլոսի և մեթո-ի կողմնակից Հերմոգենի միջև: Սովորաբար սկզբում կարծես թե իր համաձայնությունն է հայտնում Կրատիլոսին՝ նշելով, որ անունները իրերի էության իմացության «գործիքներ» են և որ նրանք բնականից հատուկ են իրերին: Այս նպատակով նա քննում է բոլոր հնարավոր ապացույցները հօգուտ անվան և իրի բնույթի համապատասխանության տեսության: Նախ օրինակներ է բերում մարդկանց և աստվածների հատուկ անուններից՝ ստուգաբանական վերլուծության միջոցով փորձելով ցույց տալ այդ անունների բնական ճշմարտացիությունը: Այս վերլուծության ընթացքում Սովորաբար առանձնացնում է անունների որոշ խումբ (τὰ πρῶτα ὀνόματα «նախնական անունները»), որոնց միջոցով կատարում է նշված անունների վերլուծությունը: Այս «նախնական անունների» համար անկիրառելի համարելով ստուգաբանության նախորդ հղանակները, Սովորաբար բերում է երկու կարգի կարծիք. 1) այդ «նախնական անուններն» ստեղծել են աստվածները. 2) այդ անունների և իրերի բնույթի համապատասխանությունն արտահայտվում է նրանով, որ որոշ «տառեր» իրենց բնույթով հիշեցնում են իրերի այս կամ այն հատկությունը՝ ρ-ն՝ շարժումը (ῥεῖν «հոսել», τρέμος «դող», τρέχειν «վազել»), ι-ն՝ նուրբը, որ կարող է հեշտությամբ անցնել բոլոր բաների միջով (ἵεναι «գնալ», ἴσθαι «ձգտել»), λ-ն՝ հարթը և սահունը (λεῖα «հարթ», ὀλισθάνειν «սահել»), ο-ն՝ կլորը (ρογγύλον) և այլն:

Անունների և իրերի բնույթի համապատասխանության բոլոր կարգի ապացույցները քննելուց հետո՝ Սովորաբար անհրաժեշտ է համարում հարցը ավելի հիմնովին վերանայել ու ստուգել՝ ինքնախաբեությունից զերծ մնալու համար: Այս նպատակով նա սկսում է բերել այնպիսի օրինակներ որոնք հակասում են հնչյունների՝

վերևում նշված հատկություններին: Նախ՝ որոշ անունների մեջ կարող են հանդես գալ նշանակվողի բնույթին անհամապատասխան «տառեր»: այսպես լ-ն, որ համարվում է հարթի և փափուկի արտահայտիչ, հանդիպում է յաղթուհու «կողմնություն» բառի կազմում: Երկրորդ՝ միևնույն անվան տարբեր ձևերում կարող են հանդիպել բնույթով իրար անհամապատասխան «տառեր»: այսպես, յաղթուհու բառը էրեթրիացիները արտասանում են յաղթուհու, այսինքն՝ յ-ն փոխարինում են թ-ով: Երրորդ՝ այնպիսի բառերը, ինչպիսիք թվականներն են, հիմք չեն տալիս հարցի նման լուծման համար: Այստեղից էլ Սոկրատեսը անում է այն եզրակացությունը, որ անունները իրերի ճիշտ արտացոլումները չեն: Այն հանգամանքը, որ խոսողը և լսողը բառերը հասկանում են միատեսակ, բխում է ոչ թե անունների և իրերի համապատասխանությունից, այլ հանդիսանում է սովորույթի և դաշինքի արդյունք:

Ըստ Պլատոնի՝ իսկական իմացությունը ծագում է ոչ թե անունների ստուգաբանությունից, այլ իրերի բնույթի հետազոտությունից: Պլատոնը ավելի ուշ, իր 7-րդ նամակում անդրադառնալով այս հարցին, նշում է, որ անունների իմացությունը իմացության ստորին աստիճանն է, և իր համոզմունքն է հայտնում անունների՝ «դաշինքի» արդյունք լինելու տեսակետի ճշտության առթիվ: Պլատոնի այս հայացքը մասամբ էլ բացատրվում է նրանով, որ ըստ Պլատոնի՝ «բնութային ճիշտ» լեզու կարող է գոյություն ունենալ միայն իդեաների աշխարհում¹:

Արիստոտել. — Արիստոտելը անունների և իրերի բնույթի համապատասխանության հարցին հատուկ ուշադրություն չի հատկացրել: Սակայն նա ևս հարում է դաշինքի տեսակետին՝ նշելով, որ ոչ մի անուն բնությունից գոյություն չունի: Ըստ նրա՝ անունները «գործիքներ» են, որոնք բնական ոչինչ չունեն²: Լեզուն Արիստոտելը համարում է մարդուն մյուս կենդանիներից տարբերող կարևոր գործոն՝ նշելով, որ միայն մարդն ունի լեզու:

Ստահլիներ. — Համեմատաբար ուշ շրջանի փիլիսոփայական դպրոցներից ստոիկները հանդես են գալիս որպես ֆոնետիկ, իսկ սկեպտիկները՝ որպես մեթոդականակիցներ: Ստոիկների մոտ հարցադրումն ավելի է բարդանում, որովհետև նրանք անվան մեջ

¹ Հմմտ. В. Томсен, հիշ. աշխ., էջ 16:

² Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 21:

սկսում են տարբերակել հնչյունական ձևը և իմաստը: «Ստոիկները պնդում են,—գրում է Սեքստոս էմպիրիկոսը,—որ երեք (բան) իրար հետ զուգորդվում են՝ նշանակվողը, նշանակողը և առարկան... Սրանցից երկուսը մարմնական են, այն է՝ հնչյունը և առարկան, մեկը անմարմին է, այն է՝ նշանակվող բանը, և դա արտասահայտվողն է, որ կարող է լինել ճիշտ կամ սխալ»¹: Այդ պատճառով էլ ստոիկների կարծիքով՝ խոսել նշանակում է արտասանել պատկերացվող իրը նշանակող հնչյունը, որը խոսողի մեջ առաջացնում է համապատասխան տպավորությունը՝ շնորհիվ անվան և իրի բնույթի սկզբնական համապատասխանություն: Ունենալով այն գաղափարը, որ «անունները բնությունից են, որովհետև առաջին հնչյունները նմանվում էին իրերին, իսկ նրանց համապատասխանում են սնունդները»²,—ստոիկները հիմք են դնում յուրատեսակ ստուգաբանական ուսմունքի, որ հիշեցնում է Պլատոնի հիշյալ տրամախոսություն մեջ կատարված ստուգաբանական վերլուծությունը: Միաժամանակ նրանց մոտ տեղ են գտնում լեզվի ծագման բնաձայնական տեսության սաղմերը:

Սկեպտիկներ.— Սկեպտիկները անունների և իրերի բնույթի փոխհարաբերության հարցում հակադրվում էին ստոիկներին՝ պենդելով, որ անունները չեն արտացոլում իրերի էությունը: Սկեպտիկների կարծիքով՝ բառերի իմաստը արդյունք է պատասխան սահմանման, այլապես բոլոր ժողովուրդները իրար կհասկանային: Սկեպտիկների մտքած տերմինը այս անհամապատասխանությունը նշանակելու համար,— որ սնունդներն իրերին տրվում են նշանակությամբ»,— հետագայում դառնում է փոխհակառակորդների տեսակետի ընդհանուր անվանումը:

Էպիկուրյաններ.— Էպիկուրյանները յուրատեսակ փորձ են անում հաշտեցնելու երկու հակադիր տեսակետները: Ըստ նրանց՝ անուններն սկզբնապես ծագել են մարդկանց բնությանը համապատասխան, իսկ մարդկային բնությունը կրել է շրջապատող իրերի ազդեցությունը: Բանականությունը հետո ճշտել է բնության տվածը: Մարդիկ անհրաժեշտության և կարիքի ուժով միասին սահմանել են հատուկ նշանակումներ, որպեսզի կարողանան ավելի լավ հարողակցել:

Շարագրելով էպիկուրի հայացքները՝ Դիոգենես Լաերտիոսը իր

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 69:

² Նույն տեղը, էջ 72:

«Փիլիսոփաների կենսագրություններ»-ում գրում է. «Մարդկային բնությունը բազմաթիվ է բազմազան դեպքերում՝ ներգործության է ենթարկվել (շրջապատող) իրերի կողմից և նրանցից ցուցումներ ստացել: Իսկ բանականությունը հետագայում ճշտել է բնության կողմից տրվածը և բացահայտել բացի դրանից (այլ բաներ), ոմանց մոտ արագ, ոմանց մոտ դանդաղ, որոշ շրջաններում ու ժամանակներում (մեծ հաջողությամբ), մյուսներում՝ պակաս: Այնպես որ անունները եւ նախապես սահմանումից չէ, որ ծագել են, այլ հենց մարդկանց բնությունները, կրելով յուրաքանչյուր ցեղի մեջ առանձնահատուկ տպավորություններ և ստանալով առանձնահատուկ ընկալումներ, տարբեր ձևով են արտաշնչել օդը, այդ տպավորություններից և ընկալումներից յուրաքանչյուրի ներգործության տակ, վայրերի և ցեղերի բազմազան առանձնահատկություններին համապատասխան: Իսկ հետագայում յուրաքանչյուր ցեղի մեջ միասին սահմանել են առանձնահատուկ (նշանակումներ), սրպեսզի փոխհաղորդակցումն ավելի քիչ երկիմաստ և ավելի շատ սեղմ լինի: Այս նույն ձևով էլ, ներմոծելով ընկալման համար անմատչելի սրուշ իրեր, դրանք արդեն ճանաչած անձինք հաղորդել են որոշ հնչյուններ՝ ղգալով այդ հնչյուններն արտասանելու կարիքը և, բանականությամբ ընտրելով դրանք կարևորագույն պատճառին համապատասխան, այդ եղանակով բացատրել են (իրերը)»¹:

էպիկուրի հետևորդներից մեկը՝ Դիոգենես էնոանդացին, ծաղրի էր ենթարկում ինչպես անվանադրի գաղափարը (Հերմեսին լեզվի յուրատեսակ ուսուցիչ պատկերացնելը համարելով անհեթեթություն), այնպես էլ անունները դաշինքի արդյունք համարելու տեսակետը: Ծիծաղելի է խոսել դաշնագրության մասին, որովհետև մեկը չէր կարող հավաքել այդքան բազմություններ և այն ժամանակ, երբ չկային ոչ տառեր, ոչ հնչյուններ, ուսուցչի նման սովորեցնել նրանց այս կամ այն անունը:

Ամփոփման և խմբավորման փորձեր.— Համեմատաբար ավելի ուշ շրջանում Ամոնիոսը Արիստոտելի «Մեկնության մասին» աշխատության իր մեկնության մեջ ֆՅՅԵ-ի և ԹՅՅԵ-ի կողմնակիցների հայացքները փորձում է խմբավորել՝ դրանցից յուրաքանչյուրի մեջ տարբերելով երկու ուղղություն: Ըստ նրա՝ ՓՅՅԵ-ի կողմնակիցներից ոմանք, ինչպես Հերակլիտի հետևորդ Կրատիլոսը, անունների բնականությունը հասկանում են այն իմաստով, որ անուններ-

¹ Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 63:

րը բնության ստեղծագործութիւնն են. իմացող մարդու գործն է լոկ բացահայտել դրանք: Մյուսները կարծում են, որ անունների բնականութիւնը նշանակում է անվանվող իրերի բնութիւնը նրանց համապատասխանելը, բանական լինելը. այսպես, իշխող մարդու համար հարմար է Արխիդամոս («Փողովորդապետ») անունը: Այլ կերպ ասած՝ ըստ այս ուղղութիւնի՝ անունները հիշեցնում են նկարչական արվեստի գործերը: Թէսէլ-ի կողմնակիցներից ոմանք, ինչպես Կրատիլոսի հակառակորդ Հերմոգենը, այդ հասկանում են այն իմաստով, որ անվանումը կամայական բան է և ամեն մարդ ուղած առարկան կարող է կոչել ուղած ձևով. մյուսները՝ այն իմաստով, որ անունները սահմանում է որևէ անվանադիր, որը կամ գիտե իրերի բնութիւնը և համապատասխան անուններ է տալիս, կամ ցուցում է ստանում այդպիսի մի իմացողից:

բ. ՅՆԱԼՈՒՊԻՍՏԱՆԵՐԻ և ԱՌՈՒՎԻՍՏԱՆԵՐԻ ՎԵՆԵՐԸ ԻՆԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՀՈՒՆԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վեճի էությունը.— Հելլենիզմի շրջանում *ϕύσει-ի* և *θέσει-ի* կողմնակիցների վեճերը փոքր-ինչ այլ ընթացք են ստանում՝ հանդես գալով որպես անալոգիայի և անոմալիայի կողմնակիցների վեճեր: Այդ վեճերի ակունքները կարելի է տեսնել ստոիկների մոտ, որոնք ժամանակին նշել էին քերականական ձևերի մեջ երբեմն նկատվող անմիօրինակութիւնը՝ անոմալիան՝ հակառակ ավելի ընդհանուր ընույթ կրող անալոգիկ ձևերի. այսպես, քերականորեն լոկ արական կամ լոկ իգական սեռի բառը կարող է նշանակել և՛ արու, և՛ էգ. միևնույն տիպի բառերի սեռական հոլովը կարող է տարբեր ձևավորում ունենալ. ուղղական և սեռական հոլովները, ընդհանրապես տարբեր լինելով հանդերձ, որոշ դեպքերում կարող են համընկնել և այլն: Այսպիսով, անալոգիայի և անոմալիայի հարցը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառի քերականական ձևի և արտահայտած իմաստի, քերականական և տրամաբանական կատեգորիաների համապատասխանութիւն և անհամապատասխանութիւն, լեզվի մեջ կանոնավորութեան, թե՛ անկանոնութեան իշխելու հարց:

Վեճի դերը հունական քերականության ձևավորման մեջ.— Այս հարցը հետազայում անցնում է քերականներին և հիմք տալիս նրանց կողմից քերականական համապատասխանութիւններ ու կանոնավորութիւններ և բացառութիւններ ու շեղումներ որոնելու

պրպտումներին: Անոմալիան կողմնակից է գտնում հանձին Քրիսիպպոսի և նրա աշակերտ Կրատես Մալոսացու: Քրիսիպպոսը, ըստ լատին քերական Վառոնի, որ հիմնական աղբյուր է ծառայում այս վեճի բնույթի որոշման համար, գրել է «Անոմալիայի մասին» աշխատությունը: Հակառակ տեսակետին էր Կրատես Մալոսացու ժամանակակից, հայտնի քերական Արիստարքոսը (մոտ 200—150 թթ. մ. թ. ա.), որը լեզվի մեջ իշխող էր համարում անալոգիան: Այս վեճի առկայությամբ էլ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Արիստարքոսի աշակերտ Դիոնիսիոս Թրակացին իր քերականական աշխատության մեջ քերականության այն մասը, որի մեջ տրբվում է խոսքի մասերի ուսմունքը, այսինքն՝ քերականության բուն մասը, համարում էր անալոգիկ ձևեր գտնելը (ἀναλογίας εκλογισμός):

Վեճի հարթումը.— Ինչպես կարելի է եզրակացնել Վառոնի հաղորդածից, վեճը հետագայում հարթվեց նրանով, որ Արիստարքոսի առաջ քաշած՝ գործածության գաղափարը տարածվեց և՛ անալոգիայի, և՛ անոմալիայի վրա: «Հետևաբար, — գրում է Վառոնը, — եթե գործածությունն ընդգրկում է նման և ոչ նման բառերն ու նրանց հոլովումը, ապա չպետք է մերժել ոչ անոմալիան, ոչ անալոգիան»¹:

**գ. Լեզվի (անուճեցների) ծագման տեսությունները
հիճ Հուճաստանում**

Չայնարկությունների տեսության սաղմերը.— Ինչպես տեսանք, φύσει-ի և θέσει-ի վեճերը սերտորեն կապվում էին նաև լեզվի (ավելի ճիշտ՝ անունների) ծագման հարցի հետ: Խոսել անունների բնույթի, իրերի բնությանը նրանց համապատասխանելու կամ չհամապատասխանելու մասին՝ նշանակում է խոսել նաև անունների ծագման մասին: Եվ իրոք, այդ վեճերի մեջ առկա են հետագայում լայն մեկնաբանություն ստացած երկու տեսությունների սաղմերը՝ բնաձայնական և ձայնարկությունների: Մենք տեսանք նաև, որ էպիկուրյանների ուսմունքի մեջ առկա էին ձայնարկությունների տեսության սաղմերը: էպիկուրյանների կարծիքով, մարդիկ իրերին անուններ են տվել ըստ այն տպավորությունների, որ թողել են իրերը նրանց հոգում: Այլ կերպ ասած՝ անունները ոչ

¹ Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 94:

դունդոմ թզումը մառախուղակուտո նետձ ‘մյ Նսմսմտոդո ո սոտորվդո
ոդագե մընոք նդոմը լեղձոդոք նդոմըյր մոծոդոքսկոտո ղվեգոհո
թզոմը ղվոոմըր րսեղիթոիոյ նվնրնհմզ ո ‘լեդեո նդոմըյր հոդ
-տրոթ դոբրիոքմոյ վմզոդոեոեո նգմնցմսիոո նդոմը մթվմոհ ՚իսմ
-գոդնստոտոտոք ոս րստոմ նգրոյ րսնիդո ո մմզմնիոտոսմո ովոեո
ոյվյ ոմսն դոնրսմվն րնթոդոհ դոբրոդոեոեո ո հոմզիոբոեոհդո ոյվյ
րսմոո հվեմո:—‘տը ՚ րսմե—‘դդ րսոո ‘ոգեոոլմեհը»

մոգն

-սմո ռսեզմզմ թսգզ ռեեղ դոբրոմեոնսյ ‘քոիձսմսմո ո ռեզիտոեոդո
մոծոդոքսկոտո լսնմոր նվյմոմլձո դոհոդոեոնոզի րսմեոմոհոդ
յ ոգեոոմ մս ‘տսր ռեոմվլվեվը ոսմսնսկ, թըզ րսեդոգս թըզր մմ
-գոթըեոեոքմո դոբրոոգստ վտվմիսրգ, մոգնսմո դոբրմսիոտոոբվ
վմզոդոնսլձո սոոոբվդո լեեմոո ոզ րսեքմսի րսմս ‘դզ ոյեոնո Նսոոեհ
-ոեո դոմ հսլ տսր վմզոդոմնսհվեոն մընսբրոոգստ վմզոդոնսբրոսիմոզ
-ոմք ո վտվմիսրգ, մընսբրոոգստ դոբրոնդոեոդոյ մընսբրոսսեզթ
-ոմչոդո ո մթվմոհ ոզ րսնիովն ‘տսր վմնսհվեոն ոգեոսոտոյ ‘մրս
Ղվնր դոհոդոբվյ դոբրեոեմեո ոհյ մրեոո ռսեզսմըմ ոչնսմո ոսոհ
-ոբոտոեոդոձ ‘ժընսնմո դոբրեոեմեո ոսոմոեմզ դոեոբրոստո ոզն
-մս լոո ‘տհո մոբրոեոդոմըր ոգեոմս գը Նս մրսեոեո վիեզ ղոո ով
-ոեո ՚ ոզնոդոյ նգտոոմ ‘տըզրսր լոո վր դոոը լեզնոդոսոո ՚ մսդմոհ
մմզգոսոյտոեո դոբրեոեո դոբրոնսդոեոեոեո մմզոնսեզ ռսեզստոեո
րսնիմո ՚ ղմսվ ‘դվլըիտ ոչ, մրեոո վժընսըոս ոսրեոեո դոեոեհ
-ոմոսոսյ վիեզ թըզ րսեդոգս թըզս սսք վմնսհվեոն ո ոեոո ‘վտվմ
հսրգ, —մագրեոո րոմեոսոգս րոբեոզ րոեոեոլոոոոոոյ վիեզը

տսք վմզոդոմնսհվեոն ոոդ մեմոյ րսնեմ
յ ոզեոնը տըզրսք Ղվնրնեոմ ոզոմս հսլ ովոեո ՚ ոզնոդոյ նզս
-նո մընսբրոոգստ դոեոեոդոեոդո ՚ն ոո մրնսհ դոեոեոբվյ վժընսր
-ոոս դոեոեոեոքստո ղոեոեո ղվեոնս ղվեոնս ղվեոնս ղվեոնս ղվեոնս
-մո ՚ րսեդոմոթոտոեոքոոո (մընսդձ վմզոնոգթ դոեոեոդոոոսոմո)
մընսդձ դոբրոնսդոոոսոմո վմզոդոնսլձո գը ՚ն ղոո ղընսբրոսն վմս
ո րոս-«ոսվտոմը» վդստոլ ՚ ղոիմեոմոձ մս ‘ձզր վժընսրոոս ոեոի
-ոսոմքստո ոլո լզսեո ՚ դնսբրոսոնոոոսոմո ղզմստոոփ ձոստո նվմ
-գոդիվսոո մընսբրոոգստ դոեոեոդոեոդո ոհյ ‘նզվմզմվ ոյվյ րսնիդոբր
մմզոդոնսլձո ովնոոս» րնթվթմոհ նդոմը ‘ժընսդո ոգեոնը մմ
-գրեոո դոբրոնսդո դոեոեոդոեոդոձ լոո վր ոյվյ ոհոս ձզր վժընսր
-ոոս վմզոդիվսոլ —մագրեոո րոմեոսոգս րոեոեոդոեոդո

մզոդընսբրոսնստոսմո վմզոդընսբրոսնստոստ
մզմնոս ոեոիգնսյ ղոեոեոոո նվմզմվ նդոեոեոմո Նս գըզ ‘դզ Ղզվ լոո

տարրորշ բառերի և, միմյանց հետ սիմվոլներ հաստատելով աճեն իրի համար, ստեղծեցին իրենց համար հասկանալի բացատրություններ ամեն ինչի վերաբերյալ: Իսկ որքանով որ այդպիսի միավորումներ տեղի ունեին ողջ աշխարհում, ապա լեզուն ոչ բոլորի մոտ համահունչ դուրս եկավ, քանի որ յուրաքանչյուրը պատահական կերպով էր կազմում իր բառերը. այստեղից էլ լեզուների բնույթի բազմազանությունը, իսկ սկզբնական ծագած միավորումները սկիզբ դրեցին ցեղերին»¹:

Լեզվի՝ ձեռքբերովի՞, թե՞ բնածին լինելու հարցը.— Վեճերի տեղիք էր տալիս և այն հարցը, թե լեզուն ձեռքբերովի՞ է, թե՞ բնածին երևույթ: Պլատոնը խոսելու շնորհքը մարդուն հատուկ էր համարում: Ընդհանրապես օ՛ջաւ-ի կողմնակիցները մեծ մասամբ հանդես էին գալիս լեզվի՞ մարդուն «ի բնե» հատուկ լինելու տեսակետով, մէջաւ-ի կողմնակիցները այն համարում էին ձեռքբերովի: Ահա թե ի՞նչ էր նշում այս կապակցությամբ հույն հեղինակներից մեկը (անունը չի պահպանվել). «Մենք սովորում ենք անունները, ավելի կամ պակաս շափով, մեկը հորից, մյուսը՝ մորից: Եթե մեկը հավատացած չէ այն բանում, որ մենք անունները սովորում ենք, և (կարծում է), թե մենք ծնվում ենք դրանց իմացությամբ, թող համոզվի հետևյալ հիման վրա. եթե որևէ մեկը նորածին երեխային ուղարկի Պարսկաստան և այնտեղ մեծացնի առանց հելլենական լեզուն լսելու, ապա երեխան կխոսի պարսկերեն, իսկ եթե մեկը բերի այստեղ, ապա՝ հելլեներեն»²:

գ. Լեզվափոխությունից հարցերը հիմն չու՞մում

Հունական ազդեցությունը.— Ինչպես օ՛ջաւ-ի և մէջաւ-ի, այնպես էլ անսլոգիայի և անոմալիայի շուրջը տարվող վեճերը լայն արձագանք են գտնում հռոմեական մտածողների մոտ: Լեզվի (անունների) ծագման և իրերի ու անունների փոխհարաբերության հարցերը, սկիզբ առնելով հույների մոտ, անցնում են և Հռոմ՝ լեզվա-քերականական գործնական հարցերի հետ միասին զբաղեցնելով հռոմայեցիների միտքը: Հռոմայեցիների դերն այս դեպքում կայանում է նրանում, որ, մի կողմից, նրանք մեծ շափով տեղեկություններ են պահպանել հունական լեզվաբանական մտքի մասին՝ բաց անելով մեզ համար շատ կորած էջեր, մյուս կողմից,

¹ Античные теории и языка стили, 1936, էջ 33:

² Նույն տեղը, էջ 35:

որոշ հարցերի լուծման մեջ նրանք հույների կույր ընդօրինակողները չեն, այլ ունեն և ինքնուրույն կողմեր:

Հռոմեական լեզվաբանական միտքը սկզբնավորվել և զարգացել է հունականի ազդեցության տակ: Շատ դեպքերում հռոմայեցիները հույների ունեցած նվաճումները վերցրել և կիրառել են իրենց լեզվի նկատմամբ՝ առանց էական փոփոխություններ մտցրնելու. տարբերություններն արտահայտվել են օրվեկտի թելադրած պահանջով և ընթացել որոշ դրույթների մանրամասնման ուղղությամբ: Հետազոտողների կարծիքով՝ դեռ վաղ շրջանում հռոմայեցիները պետք է որոշ լեզվաբանական գիտելիքներ ունեցած լինեն: Քվինտոս Լինիսը, որը լատինական տաղաչափության մեջ ջին անգամ օգտագործել է հունական հեքսամետրը, թերևս պետք է տարրական քերականական ծանոթություններ ունենար:

Φόσει-ի ու Θέσει-ի և անալոգիայի ու անոմալիայի շուրջը տարվող վեճերի արձագանքները Հռոմում.— Հռոմայեցիների ավելի մոտ ծանոթությունը հունական լեզվաբանական-քերականագիտական մտքի հետ տեղի է ունենում մ. թ. ա. II դարում: 167 թ. մ. թ. ա. հույն քերական, Պերգամի քերականական դպրոցի ներկայացուցիչ անոմալիստ Կրատես Մալոսացին, որպես դեսպան ուղարկվելով Հռոմ և հանգամանքների բերումով բավական երկար մնալով այնտեղ, հունարեն լեզվով դասախոսություններ է կարդում: Հռոմայեցիները ծանոթանում են Φόσει-ի ու Θέσει-ի և անոմալիայի ու անալոգիայի շուրջը տարվող վեճերին, այլև հունական քերականագիտության մշակած սկզբունքներն սկսում կիրառել լատիներենի նկատմամբ: Թե հռոմայեցիների մոտ որքան մեծ էր հետաքրքրությունը լեզվական հարցերի նկատմամբ, երևում է այն փաստից, որ Հուլիոս Կեսարը գրել է հատուկ աշխատություն՝ «Անալոգիայի մասին», որը, սակայն, մեզ չի հասել¹: Բուն քերականական հարցերը, ինչպես կտեսնենք, լայն ուսումնասիրության առարկա են դառնում՝ տալով այնպիսի նշանավոր քերականագետներ, ինչպիսիք էլիոս Ստիլոն և Մարկոս Տերենցիոս Վառոնն են (116—27 մ. թ. ա.): Վերջինիս աշխատությունների պահպանված հատվածներից էլ մենք տեղեկանում ենք անալոգիայի և անոմալիայի նշանավոր վեճերի մասին, թեև օրինակները Վառոնն ընտրում է լատիներենից: Ինքը Վառոնը այս հարցում, ինչպես տեսանք, յուրատեսակ միջին դիրք էր բռնում՝ լեզվի մեջ

¹ Հմտ. W. A. Oldfather and G. Bloom, Caesar's Grammatical Theories and his own Practice, „Classical Journal“, XXII:

ընդունելով և՛ անալոգիան, և՛ անոմալիան: Վառոնը լեզվական ողջ հարցերը հանգեցնում է երեքի՝ 1) անունների և իրերի փոխհարաբերություն կամ *ῥῶσι-ի* և *ἰδέσι-ի* շարքը, 2) բարականական և բառային իմաստների համապատասխանության կամ անալոգիայի և անոմալիայի հարցը՝ խոսքի մասերի ուսմունքով հանդերձ և 3) բառերի զուգորդման հարցը. «...Խոսքը բնությամբ եռամասն է, և նրա առաջին մասն այն է, թե ինչպես են բառեր սահմանվել իրերի համար, երկրորդը՝ թե ինչ ձևով են նրանք, շեղվելով վերջիններիցս, տարբերություններ ձեռք բերել, երրորդ՝ թե ինչպես են նրանք, բանականորեն միանալով միմյանց հետ, միտք արտահայտում»¹: Այս երեք հարցերն էլ (իմա՛ ստուգաբանական, ձևաբանական և շարահյուսական) լայն քննության և մեկնաբանության են ենթարկվում Վառոնի մոտ: Ստուգաբանական առումով նախատիպ բառերը (այն բառերը, որոնք շին կարող այլևս հանգեցվել այլ բառերի) Վառոնը հանգեցնում է իմաստային 4 խմբի՝ մարմին, տեղ, ժամանակ և գործողություն նշանակողների. այս հարցում նա օգտվում է պլուրալիզմի փիլիսոփայական կատեգորիաներից²:

Լեզվի ծագման հարցը Լուկրեցիոս Կարոսի մոտ.— Լեզվի ծագման ընդհանուր հարցերը ևս հոմոլոգիաներին լայն չափով հետաքրքրում էին: Էպիկուրի հետևորդ Լուկրեցիոս Կարոսը (I դ. մ. թ. ա.) իր «Իրերի բնույթի մասին» պոեմում ժխտում էր լեզվի ինչպես աստվածային ծագման, այնպես էլ որևէ անհատի կողմից հնարված լինելու կարծիքը.

«Նենթություն է կարծել, որ մեկն օժտեց իրերն անուններով,
 Եվ նրանից սովորեցին մարդիկ բառերն սկզբնապես.
 Քանզի եթե կարող էր նա բառերով ողջ նշանակել
 Եվ իր լեզվով արտասանել հնչյունները բազմատեսակ,
 Ապա ինչո՞ւ չկարծենք, որ բոլորն էլ այդ կարող էին»:
 Նա, ինչպես էպիկուրը, լեզվի ծագումը տեսնում էր հասարակական հաղորդակցման բնական կարիքի մեջ.
 «Իսկ մեր լեզվի հնչյունները բնությունն է կյանքի կոչել,
 Եվ կարիքն է թելադրել անվանումները իրերի.....
 Եվ որքան է բնական այն, որ հենց մարդիկ նախնադարյան
 Կարող էին ամեն մի իր կոչել տարբեր հնչյուններով»:

¹ Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 24 և 80:

² Հմտ. Robins, Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe, London, 1951, էջ 83:

Ե. Պատրիստիկական-աստվածաբանական լեզվաբանություն

Անունների և իրերի փոխհարաբերության հարցը: Ավգուստինոս.— Անունների և իրերի փոխհարաբերության հարցը արծարծվել է նաև քրիստոնեական եկեղեցու հայրերի կողմից: Առանձնապես հիշատակելի է Ավգուստինոսը (354—430), որը իր «Դիալեկտիկայի մասին» աշխատության մեջ կանգնում է փնջելի կողմնակիցների տեսակետի վրա և լատիներենից բազմաթիվ օրինակներ բերում անունների և իրերի բնույթի համապատասխանությունն ապացուցելու համար: Ավգուստինոսի վրա զգալի չափով ազդեցություն են գործել ստոիկները:

Ավգուստինոսը պատրիստիկական-աստվածաբանական փիլիսոփայության այն ներկայացուցիչներից է, որի լեզվաբանական դատողությունները դուրս են գալիս նրա քրիստոնեական դոգմատիկայի սահմաններից և դառնում հին աշխարհի լեզվաբանական մտքի հետաքրքրական էջերից մեկը: Որոշ հետազոտողներ, տարբերելով լեզվի քննության 2 հայեցակետ՝ ֆունկցիոնալ և էվոլյուցիոն, գտնում են, որ հին աշխարհում դրանցից առաջինը ամենից ավելի ցայտուն արտահայտություն է գտել Ավգուստինոսի, երկրորդը՝ էպիկուրի հայացքների մեջ: Այս առումով նշում են Նույնիսկ, որ Ավգուստինոսի մոտ առկա են XX դ. լեզվաբանության որոշ դրույթների սաղմերը, այդ թվում՝ Սոսյուրի դրույթի սաղմերը լեզվի նշանաչին բնույթի և հնչույթաբանների դրույթի սաղմերը լեզվի նշանային ֆունկցիան՝ նրա ֆիզիկական բնույթից տարբերելու անհրաժեշտության մասին:

Ավգուստինոսը լեզուն համարում է հաղորդակցման և արտահայտության գլխավոր միջոցը մարդկային հասարակության մեջ: Նրա կարծիքով՝ որպես այդպիսին լեզուն նշանային բնույթ ունի՝ ներկայացնում է որոշ տիպի նշանների ամբողջություն: Այս կապակցությամբ Ավգուստինոսը փորձում է թափանցել նշանի (signum) էության մեջ և կատարել նշանների որոշ խմբավորում: Ավգուստինոսի կարծիքով՝ նշանի արժեքը որպես այդպիսին պետք է տարբերել նրա ֆիզիկական էությունից. նշանի էությունն այն է, որ նա իր վրա գրավելով մեր ուշադրությունը՝ այն կենտրոնացնում է որևէ այլ օբյեկտի վրա: Այսպիսով, նշանային ֆունկցիան անհրաժեշտաբար ենթադրում է երկու կողմ՝ նշանակող (signans) և նշանակվող (signatum): Նշանները լինում են երկու տեսակ՝ բնական

¹ Հմմտ. T. Milewski, հիշ. աշխ., էջ 22—23:

(signa naturalia) և տվածո (signa data). առաջինները հանդես են գալիս անկախ մարդու կամքից (ինչպես ծուխը որպես կրակի նշան կամ դեմքի ծամածռումը որպես ցավի նշան), երկրորդները՝ որպես հաղորդակցելու ձգտման հետևանք: Տվածո նշանները լինում են ոչ պայմանական և պայմանական. ոչ պայմանական նշանները առկա են և կենդանիների մոտ, պայմանականները՝ միայն մարդկային հասարակության մեջ: Պայմանական նշանների թվին են պատկանում նաև հողաբաշխ լեզվի նշանները, որոնք լինելով մեծաթիվ և բազմազան՝ հնարավոր են դարձնում արտահայտել այն բոլորը, ինչ կարող են արտահայտել մնացած նշանները միասին վերցրած: Լեզվական նշանները երկու հատկություն ունեն՝ կամայականություն և պայմանականություն. կամայականություն ասելով Ավգուստինոսը հասկանում է՝ այն, որ նշանակողի և նշանակվողի միջև պարտադիր կապ չկա, այլ այդ կապը պայմանավորված է հասարակական տրադիցիայի հեղինակությամբ: Այս բանը Ավգուստինոսը հիմնավորում է լեզուների բազմազանության առկայության փաստով: Մարդկային լեզվի գոյությունը պայմանավորված է 2 գործոնով՝ հասարակական բնազդ և բանականություն. առաջինը միավորում է իրար նմաններին և հաղորդակցվելու պահանջ ստեղծում, երկրորդը իրականացնում է պահանջի բավարարումը՝ մարդկային հնչյուններին տալով նշանային արժեք և դարձնելով հաղորդակցման ու արտահայտման գլխավոր միջոց:

Լեզվի ծագման հարցը.— Քանի որ, ինչպես տեսանք, աստվածաշունչը հնարավորություն էր տալիս լեզվի ծագման երկու տարբեր տեսակետի գոյության, ուստի և եկեղեցու հայրերը, աստվածաշնչի անառարկելի հեղինակությունն ընդունելով հանդերձ, վիճում էին սկզբնական անվանադրի հարցի շուրջը: Արևելյան քրիստոնեական եկեղեցու ներկայացուցիչները դեռևս IV դ. երկու հակադիր կարծիքներ էին հայտնում: Կրոնական հերձվածի առաջնորդ էվնոմիոսը մեղադրում էր Բարսեղ Կեսարացուն այն բանում, որ նա չի ընդունում, թե աստված է բոլոր իրերին անուններ տվել, այլ կարծում է, որ լեզվի գյուտը աստծու կողմից մարդուն տված շնորհի արդյունք է: Փրիգոր Նյուսացին պաշտպանում էր Բարսեղ Կեսարացուն՝ զայրանալով այն բանի վրա, որ լեզվի աստվածային ծագման կողմնակիցները աստծուն պատկերացնում են որպես դպրոցական ուսուցիչ, որպես քերականության ու բառարանի հորինող:

գ. Ստուգաբանական ուսմունքները

Ստուգաբանական ուսմունքների առաջացման պայմանները.— Անունների բնույթի ու ծագման հարցերը հասցնում են որոշ ստուգաբանական տեսությունների: Ինչպես նշել ենք, ստուգաբանական առանձին փորձեր առկա են Հոմերոսի և Հեսիոդոսի պոեմներում: Հետագայում ֆՆՅԵԻ-ի և ԳՅՅԵԻ-ի շուրջ տարվող վեճերը նպաստում են ստուգաբանական հարցերի նկատմամբ հետաքրքրության ուժեղացմանը:

Անտիկ ստուգաբանության թեոթյունները.— Անտիկ աշխարհի ստուգաբանական փորձերը մի քանի կարևոր թերություններ ունեին. 1) հունարենի և, ինչպես հետո կտեսնենք, լատիներենի լեզվական փաստերը առնվում էին այլ լեզուներից լիովին անկախ, եթե հույները որոշ դեպքերում էլ դիմում էին «բարբարոսների» լեզուներին, ապա այդ կատարում էին խիստ անբավարար շափերով և առանց համապատասխան եզրակացություններ անելու. այսպես՝ հիշյալ «Կրատիլոս» տրամախոսության մեջ Սոկրատեսը գծվաբանալով ստուգաբանել Հերմոգենի առաջարկած πῶς «կրակ» և ἕδωρ «ջուր» բառերը՝ ասում է. «Ես նկատում եմ, որ շատ անուններ հույներն ընդհանրապես և առանձնապես նրանք, որոնք ապրում են բարբարոսների իշխանության տակ, փոխ են առել այս վերջիններից... Եթե փնտրենք, թե այդ անուններն արդյոք հաջող են նշանակված, հունարենի հիման վրա և ոչ թե այն լեզվի հիման վրա, որից ծագում է այդ անունը, ապա, ինչպես գիտես, կարելի է տարակուսանքի մեջ ընկնել: Տես որ այդ πῶς (կրակ) անունը բարբարոսական դուրս չգա: Այն հեշտ չէ հունարենի հետ կապել, և, բացի դրանից, հայտնի է, որ փուլագացիները կրակը նույն այդ ձևով են կոչում փոքրիկ շեղումով. այդպես նաև ջուր (ἕδωρ), շուն (κύνω) բառերը և շատ ուրիշները»¹: 2) Ստուգաբանական գանազան փորձերի ժամանակ բացակայում էր պատմական մոտեցումը. ստուգաբանելու համար բառը ենթարկվում էր ամեն տեսակի կամայական փոփոխությունների ու մասնատումների, որոնք, իհարկե, ոչ մի կապ չունեին բառի իրական սլաոմության հետ: 3) Բառերի հնչյունական համապատասխանությունները որոնելիս հույները որևէ օրինաչափություն չէին հաստատում: Ստուգաբանության ժամանակ կատարվող հնչյունական փոփոխությունները որոշակի կանոնների չէին ենթարկում: Այդ պատճառով էլ նույնիսկ

¹ Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 44—45:

այն դեպքերում, երբ բառերը իրոք ծագումաբանորեն կապված էին, բացատրության ժամանակ կարող էին սխալ կերպով առնչվել միմյանց հետ¹:

Ընդհանուր առմամբ հունական ստուգաբանական ուսմունքներն ավելի կամայական բնույթ են կրում, քան հնդիկների ստուգաբանական փորձերը:

Φύσει-ի և Θέσει-ի կողմնակիցները և ստուգաբանությունը.— Φύσει-ի կողմնակիցները ստուգաբանելիս փորձում էին բառերի զանազան կամայական փոփոխությունների միջոցով հասնել մի նախնական իմաստի, որը իրոք արտացոլում է տվյալ առարկայի (անձի, իրի, երևույթի) էությունը:

Θέσει-ի կողմնակիցները փորձում էին ստուգաբանության միջոցով պարզել այն հայացքը, որ ունեցել է անվանադիրը տվյալ առարկայի բնույթի մասին, կամ որոշել նախնական անվանման ակտի հիմքը:

Ստուգաբանական փորձերը հունական փիլիսոփայության մեջ.— Հունական փիլիսոփաների մոտ հաճախ են հանդիպում ստուգաբանական զանազան փորձեր: Այսպես, Հերակլիտը անհամապատասխանություն էր տեսնում սոխի անվան և հատկությունների միջև. «...Սոխի (βίος) անունը կյանք (βίος) է, իսկ նրա գործը՝ մահ»¹: Դեմոկրիտը շսνή «կին» բառը ստուգաբանում էր որպես «սերունդ ընդունող»՝ կապելով շսνή «սերունդ» բառի հետ²:

Համեմատաբար ավելի լայն կերպով է քննված հարցը Պլատոնի «Կրատիկոս»-ում: Ինչպես տեսանք, Պլատոնը տարբերում է «նախնական անուններ» ու ածանցյալ անուններ և երկրորդների ստուգաբանությունը հանգեցնում է առաջիններին. այսպես, ըստ Պլատոնի՝ Գոսեյդոնի անունը կարող է բացատրվել որպես ποσιδωσμος «շղթայված ոտքերով», որպես πολλά ειδώς «բազմիմաց, ամենագետ», կամ որպես ὁ σεῖον (π-ի և σ-ի հավելմամբ) «ցնցող»․ ἀνθρωπος «մարդ» բառն ստուգաբանվում է որպես ἀναθρωπ, ἄ ὄπωπε «գննող, ինչ տեսնում է» և այլն, «Նախնական անունների» մեջ, ինչպես տեսանք, Պլատոնը փորձում է որոնել առարկաների բնությունն արտացոլող հնչյուններ, այլ կերպ ասած՝ նման բառերի ստուգաբանության համար նա բնաձայնական սկզբունքին է

¹ Հմմտ. В. Томсен, հիշ. աշխ., էջ 27:

² Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 91:

³ Նույն տեղը, էջ 33:

գիմում: Այս նպատակով նա անհրաժեշտ է համարում, մի կողմից, տարրալուծել գոյություն ունեցողը իր տարրերին ու սրանք խմբավորել և, մյուս կողմից, հնչյունական կազմը վերածել իր տարրերին ու դրանք խմբավորել, ապա փորձել որոշելու այդ երկու կարգի տարրերի փոխհարաբերությունն ու համապատասխանությունը: Սակայն ինքը՝ Պլատոնը, ինչպես երևում է կյանքի վերջին շրջանում հայտնած կարծիքից, առանձին հավատ չի ընծայում այս կարգի ստուգաբանական փորձերին՝ գտնելով, որ իրերի էությունը կարելի է բացահայտել իրերի ուսումնասիրությունամբ, իսկ անվանումները լիկ «դաշինքի», պայմանավորվածության հետևանք են:

Ստուգաբանության հարցերին մեծ ուշադրություն էին դարձնում և ստոիկները: Հենց ստուգաբանություն (ἐτυμολογία) բառը գործածության մեջ է մտցրել ստոիկ Քրիստիպոսը: Ըստ ստոիկների՝ հնչյունների և իմաստի միջև ներքին կապ գոյություն ունի, որը ժամանակի ընթացքում բառի կրած փոփոխությունների հետևանքով մթազնվում է: Սկզբնական հնչյունները նմանվում էին իրերին՝ արտահայտելով նրանց հատկությունները, իսկ հետագայում անուններն իրերին տրվում են ըստ նմանության, առընթերության և հակադրության²: Հնչյունների և իմաստի նախնական կապը գտնելու համար անհրաժեշտ է բառերը ենթարկել ստուգաբանական վերլուծության, գտնել նրանց նախնական «ճշտությունը» (ἔτιμον): Ի տարբերություն Պլատոնի, ստոիկները կարծում էին, որ ստուգաբանությունը նպաստում է իրերի իմացությունը:

Հին հույների ստուգաբանական վերլուծության առանձնահատկությունները.— Բառերն ստուգաբանական վերլուծության էին ենթարկվում «ուղիղ» ձևով (ուղղականով)՝ առանց բառի կազմության նախնական հստակ վերլուծության: Վերլուծության տեխնիկայի մեջ առաջին տեղը զբաղում էր անվան մասնատումը բաղադրիչների՝ որպես բարդության մասերի: Այն դեպքերում, երբ այդպիսի վերլուծությունը դժվարանում էր, ենթադրում էին, որ լեզվի մեջ անուններն աղավաղվել են (գիտակցաբար, անգիտակցաբար կամ բարեհնչյունության նկատառումով), և դիմում էին հնչյունների ներմուծման, հանման, փոխարինման ու տեղափոխության:

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 20:

² Հմմտ. նույն տեղը, էջ 27:

սրանք կիրառվում էին հատկապես կարճ բառերի նկատմամբ, որոնք փոփոխում էին մինչև այլ բառերի հանգեցնելը:

Խիստ հազվադեպ միայն հին հույները դիմում էին նաև հին գրավոր և բարբառային ձևերին: Շատ դժվար բացատրելի բառերի իմաստը համարվում էր մթազնված, կամ տվյալ բառերի համար «բարբառոսական» ծագում էր ենթադրվում¹:

Ստուգաբանությունը հին Հռոմում.— «Կրատիլոս»-ում և ստոիկների մոտ կիրառվող ստուգաբանական սկզբունքները արտահայտություն են գտնում և հռոմայիցիների ստուգաբանական փորձերի մեջ: Այսպես, օրինակ, Վառոնը այս դեպքում հարում է ստոիկներին:

Անտիկ ստուգաբանության սկզբունքները.— Հունա-հռոմեական ստուգաբանական ուսմունքի հիմնական սկզբունքները հանգում են հետևյալին².

1) Բնաձայնական սկզբունք.— Այս սկզբունքը կիրառվում էր այսպես կոչված «նախնական բառերի» նկատմամբ, որոնք հնարավոր չէր կապել այլ բառերի հետ: Այս կարգի բառերի հնչյունների մեջ նմանություն էին տեսնում արտահայտվող առարկաներին. ինչպես տեսանք «Կրատիլոս»-ի օրինակից, հնչյունները համարում էին որոշ կարգի գաղափարների արտահայտիչներ, դիմում հրնչյունների սիմվոլիկային: Այս սկզբունքի կիրառությանը մենք հանդիպում ենք և հռոմայեցիների մոտ: Ավգուստինոսը, կասկած հայտնելով կիրառվող ստուգաբանական եղանակների նկատմամբ, այնուամենայնիվ կարծում է, որ որոշ հնչյունների հետ իրոք կապվում է այս կամ այն հատկության արտահայտությունը. այսպես, օրինակ, նրա կարծիքով *v*-ն արտահայտում է ինչ-որ խիստ և ուժեղ բան (*crassum et validum*)՝ *vis* (ուժ), *venter* (փոր), *vater* (խորամանկ), *velum* (առագաստ), *vinum* (գինի), *vomis* (ակոս), *vulnus* (վերք), *vincula* (շղթա) և այլն: Այս նույն ձևով դատելով նա գրում է. «Երբ մենք արտասանում ենք *lene* (փափուկ) բառը, ապա նա փափուկ է հնչում. մյուս կողմից՝ ո՞վ չի նկատում կոշտություն (*asperitas*) հենց *asper* (կոշտ) բառի մեջ: Ականջների համար փափուկ է, երբ մենք արտասանում ենք *voluptas* (վայելք),

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 16:

² Reizenstein, Geschichte der griechischen Etymologika, E. Wölfflin, Die Etymologien der lateinischen Grammatiker, „Archiv für lat. Lexikographie und Grammatik“, VIII. В. Томсен, հիշ. աշխ., էջ 27—31:

կոշտ է, երբ արտասանում ենք crux (խաչ): Եվ իրենք իրերը նույն սոցալորութունն են թողնում, ինչպես որ ընկալվում են բառերը»¹:

2) Միմվոլիկ ստուգաբանություն.— Սա նախորդի մի տարատեսակն է: Եթե նախորդի դեպքում հնչյունը դիտվում էր որպես այս կամ այն գաղափարի արտահայտիչը, ապա այս դեպքում հնչյունի առկայության ու բացակայության, երկարության ու կարճության մեջ տեսնվում էր այս կամ այն բանի առկայությունն ու բացակայությունը, տեսականությունն ու հանկարծակիությունը: Այսպես, քերական Տրիֆոնուսը φιλῆτης (գող, խաբեբա) բառը կապելով ὑφαέσθαι (գաղտնի հանվել) բայի հետ՝ վերջինիս մեջ առկա ὑ-ի կորելը բացատրում էր գող բառի իմաստով (որպես մի բան կորզող, թոցնող): «Etymologicum magnum» աշխատության մեջ հունական անցյալ անկատարի՝ նախահալված ստանալը, ի տարբերություն ներկայի, բացատրվում է նրանով, որ անցյալն ավելի տեսական ժամանակ է նշանակում, քան ներկան: Ապոլեոս կրտսերը saeculum (դար) բառի ae-ով գրվելը բացատրում էր այդ բառի՝ տեսական բան նշանակելով: Սինեկսն, խոսելով այն մասին, որ հնում fulgere (փայլատակել, կայծակին տալ) բայը հնչում էր fulgère ձևով, վերջինս բացատրում էր նրանով, որ մարդիկ ցանկացել են e-ի կարճությամբ արտահայտել կայծակի հանկարծակի փայլատակելը:

3) Բաղադրական ստուգաբանություն.— Այս ստուգաբանության էությունն այն է, որ բառը կամայականորեն մասնատվում էր բաղադրիչների, և բառի ստուգաբանական իմաստը բացատրվում դրանց համադրմամբ: Վերևում օրինակներ բերվեցին «կրատիլոս»-ից: Հոմայեցիներից էլիոս Ստիլոն և Վառոնը volpes (vulpes) «աղվես» բառը բացատրում էին որպես «ոտքերով թռչող» (quod volat pedibus): Այսպիսի ստուգաբանության փորձեր առկա են և ուշ շրջանի քերականների մոտ:

4) Հակադրական ստուգաբանություն (հուն. $\alpha\alpha$ ἀντίφρασις «հակադրից», լատ. contradictio կամ progressio in contrarium).— Սա խիստ կամայական բնույթ էր կրում և կայանում էր նրանում, որ տվյալ բառիմաստը բխեցվում էր հակառակ իմաստից. եթե բնաձայնական ստուգաբանության հիմքում դրվում էր նմանության զուգորդությունը, ապա սրա հիմքում ընկած էր հակադրությունը: Այսպես, lucus (պուրակ) բառը բացատրվում էր որպես «քիչ լու-

¹ Sancti Augusti Opera, Antwerpiae, I, 1700, էջ 616:

սավորված» (quod minime luceat), bellum (կռիվ) բառը՝ որպես «ոչ գեղեցիկ բան» (quod res bella non sit) և այլն:

5) Գրային սիմվոլիկա.— Սա ամենաանհեթեթ սկզբունքն էր: էությունն այն էր, որ բառիմաստը բացատրվում էր տվյալ բառի գրությունն ձևով (առաջին տառի գրության ձևով): Այսպես, Վառոնը vallum (ամրություն) բառի V-ն նմանեցնում էր ամրության ցցապատնեղի առանձին ցցերին: Ապոլեոսը hostis (թշնամի) բառի H-ն նմանեցնում էր հակառակորդների երկագլուխ սրերին և այլն:

2. ԼԵԶՎԱ-ՈՃԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ՃԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մայրենի լեզվի ուսուցումը և «նախասանական արվեստը».— V դարում հունական հասարակական-տնտեսական կյանքում կատարված նշանակալից տեղաշարժերը մեծ փոփոխություններ են առաջ բերում իդեոլոգիական բնագավառում: Ինչպես տեսանք, մայրենի լեզվի ուսուցումը և լեզվի հարցերը մինչ այդ համեմատաբար շատ քիչ տեղ էին բռնում: V դարում այդ հարցերը սկսում են մեծ ուշադրություն գրավել՝ կապված դաստիարակության նոր սիստեմի և պահանջների հետ: Առաջ է գալիս մի նոր բնագավառ՝ ճարտասանական արվեստը (ῥητορικὴ τέχνη), որը նպատակ է դնում ունկնդիրների վրա ցանկալի տպավորություն թողնելը, համոզելը: Այս նպատակի իրագործման մեջ սկսում են մեծ տեղ տալ լեզվական միջոցներին, և սրա հետ կապված ոճական ու քերականական հարցերը սկսում են մեծ շահով գրավել ճարտասանների ուշադրությունը: Ճարտասանությունը և քերականությունը հետագայում սկսում են զգալի ազդեցություն թողնել իրար վրա:

Էլեաթների և սոփեստների դերը նախասանության և ռեաֆանության զարգացման մեջ.— Ճարտասանության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ էլեական դպրոցի (էլեաթների) գործունեությունը: Այդ դպրոցը, մեծ տեղ տալով կարծիքին, հող նախապատրաստեց սոփեստների հանդես գալու համար: Սոփեստները, որոնք մայրենի լեզվի առաջին ուսուցիչներն էին, սկսեցին լուրջ կերպով զբաղվել ճարտասանության հարցերով: Էլեաթ Գորգիասը դառնում է առաջին սոփեստներից և ճարտասաններից մեկը, որը մեծ կարևորություն է հատկացնում լեզվա-ոճական հարցերին¹: Հունական տրագիդիան Գորգիասին է վերագրում խոս-

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1933, էջ 148—149:

քի ֆիզուրների, հատկապես հակադրության (անտիթեզի), վանկերի համաշափության և ներդաշնակության ուսմունքը: Նա է տվել նաև հնչյունական կրկնությունների առաջին տեսությունը: Գորգիասի երկու աշակերտներից մեկին՝ Պոլոսին վերագրվում է բառակրկնությունների ուսմունքը, մյուսին՝ Լիկիմնիոսին՝ գեղեցիկ բառերի հարցի առաջաշումը¹: Վերջինս բառերի գեղեցկությունը որոշում էր նրանց հնչեղությամբ և իմաստով: Սակայն Գորգիասից և նրա աշակերտներից որևէ հատուկ ճարտասանական աշխատություն չի մնացել:

Գորգիասի ժամանակակից Տրասիմաքոսը զբաղվում է մի այլ կարևոր հարցով՝ խոսքի ութմի հարցով: Նա ճարտասանի խոսքը համարում է ունկնդիրների մեջ անհրաժեշտ փոխադրված բարկություն, վախ, կարեկցանք առաջացնելու միջոց:

Ճարտասանական հարցերը գրավում են նաև ուրիշների ուշադրությունը: Քաղաքական գործիչ Թերամենեսը գրում է ոճի տեսության հետ կապված աշխատություններ: Արիստոֆանի կոմեդիաներում արտացոլում են գտել ոճական հարցերի շուրջը տարվող վեճերը. այստեղ խոսվում է ոճի պարզության և իրթնության, բառերի և փոխաբերությունների գործածության, փքուն և հասարակ ոճերի մասին, տարբերակվում են առանձին հեղինակների (Էսքիլեսի և Էվրիպիդեսի) ոճական առանձնահատկությունները:

Սոփիստների գործունեությունը գրական քիչ հետքեր է թողել, որովհետև նրանք զբաղվում էին առավելապես բանավոր ուսուցմամբ. յուրաքանչյուրն աշխատում էր աշակերտներ գրավել իր սեփական տեսությամբ՝ ունենալով իր արվեստի «գաղտնիքները»: Սոփիստները ճարտասանության նպատակը համարում էին ոչ թե ճշմարտությունը, այլ ապացույցների համոզիչ լինելը: Սկզբնական արվեստը նրանց մոտ աստիճանաբար սկսում է վերածվել արհեստի, սկզբնական տեսական դրույթները կորցնում են իրենց թարմությունը, և խոսքի կառուցման միջոցների ուսմունքը որոշ ինքնանպատակության տպավորություն է թողնում: Այդ ուսմունքի շարաշահումը հասցնում է այն վատ համբավին, որ ունեն սոփիստները: Այս բացասական վերաբերմունքը խիստ կերպով արտահայտել է Պլատոնը:

Իսոկրատեսի և Անաքսիմենեսի ճարտասանական-ոճարանական ձեռնարկները. — Նախաարխտոտելյան շրջանի ճարտասանա-

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиха, 1936, էջ 140:

կան աշխատութիւններէց նշելի են Իսովրատեսի և Անաքսիմենեսի ձեռնարկները, որոնցից առաջինը մեզ չի հասել. այն հայտնի է ուշ շրջանի քաղվածքներով ու վերապատմումներով: Իսովրատեսի դրպ-յոցը պահանջում էր շարադրման պարզութիւն, համառոտութիւն և ճշմարտանմանութիւն: Անաքսիմենեսի աշխատութիւնը ներկայացնում է ելած տեղեկութիւնների շարադրանքը՝ առանց նյութի առջիտնալ սխտեմավորման: Այն պահպանում է սոփեստների ճարտասանութեան հիմնական սկզբունքները:

Արիստոտել.— Ոճի ուսմունքի և ճարտասանութեան մեջ նոր էտապ են բաց անում Արիստոտելը և Թեոֆրաստեսը: Վերջինիս աշխատութիւնը թեև մեզ չի հասել, բայց ժամանակին ավելի մեծ հեղինակութիւն է վայելել, քան Արիստոտելի գործը՝ շնորհիվ իր ավելի մեծ լրիվութեան ու սխտեմատիկութեան: Նախքան Արիստոտելի երկի մասին խոսելը պետք է հիշատակել Թեոդեկտեսին, որը եղել է Իսովրատեսի աշակերտը, բայց հետագայում մեծ շափով ենթարկվել է Արիստոտելի սկզբնական գաղափարներին. նա օգտու-վել է Արիստոտելի վաղ դասախոսութիւններից և որոշ ինքնուրույն հավելումներ կատարել: Աշխատութիւնն ստեղծվել է Արիստոտելի՝ Աթենքից հեռանալուց հետո, երբ Թեոդեկտեսը շարունակում էր առարկայի դասավանդումը: Այս աշխատութիւնը Արիստոտելը հիշատակում է որպէս Թեոդեկտեսի ճարտասանութիւն:

Արիստոտելի «Ճարտասանութիւնը» արդյունք է 335 թ. Աթենք վերադառնալուց հետո նրա կատարած աշխատանքի և նախկին դրույթների վերանայման: Բացի այս աշխատութիւնից, Արիստոտելը ոճական բավականաչափ դիտողութիւններ է կատարում նաև իր «Պոետիկա»-ում:

Արիստոտելի աշխատութիւնը ոչ թե դպրոցական ձեռնարկ է, այլ գիտական տրակտատ, թեև այն դեռևս լիակրօտար խմբագրման չի ենթարկված և ունի որոշ հակասական կողմեր: Արիստոտելը իր աշխատութիւնը բաժանել է 3 մասի. առաջին մասում տրվում են այն սկզբունքները, որոնցից ելնելով ճարտասանը գտնում է կամ պարսավում, համոզում կամ հերքում: Երկրորդում խոսվում է ճարտասանի անձնական հատկութիւնների մասին, որոնցով նա կարող է հավատ ներշնչել և հասնել նպատակին: Երրորդը վերաբերում է այն միջոցներին, որոնցից օգտվում է ճարտասանը. այստեղ մեծ տեղ են բռնում ոճական հարցերը՝ արտահայտչական եղանակները, խոսքի կառուցման սկզբունքները:

-ճաստի վժռով դող յրազքմտն և դրանքանհունս ղղտստովմյ

։ մմգղ

-դրանքանգյամմոք զտնզ յրանմոյ ուտ և յրատունտղծ դգթ 'մղրանթ
-րաքոքմսն վմգստմ նմտմ յրանմոյ և նսձվր մսդմսի ղտիտձտոյ
-տսմտ ձգր վժռով ղտիտքնգստոտղտմ ող մղտստովմյ 'մղրանք
-տքմսն վմգղղրանքանղտմտմսղ ղ վմգղղրանքանղտմտղս ոգիտղղտս
-տ 'վմգստմ ղտիտմսիստ ձս դող յրանմոյ և 'ղրանքանհատոյտղ
-ջղտստ վժռով ղտիտտոգիմտնգն 'մղրանքանքոքմսն ղտիտմգձտոյսի
վմգստմ յրանմոյ և 'կրատոյ ղվղվձտստ մղտստովմյ 'նվղտի
-տնհիտոսով ղտիտմսիստ մժռով ղտիտտոգիմտնգն իսղգմգձմտձ

։ մղրանքանստղիտ 'մղրանտ տմր (ղրանքանստոգտ ոգիտիտոյ) վմգղ
-ղտմտմտնն 'ող դրանքանհատոյ ուտ վր և յրանղ մղտստովմյ տիտ
'մղրանքանհատոյտղ ղ մյրանղս յրեսի րսիմզ մ և յրանղ մտսվղրվիվլ զթղ
։ և յրանղտմ մղտստովմյ մժղրտոս դրանքանհեղնգն վմգստյ

։ մղտրմտմտիտմ ղտրտնջ ղվճոտղ ղրանքանտրվ րանմտր
ղծղվոտ 'մղրանքանղտիտոյտմանն տմղ 'մղրանքանտիտ վժռով
ղգմտնղտով և ժտոնղ մմգղնսձվր մսնսմ ուղ մժղրտոս վմգղղրանթ
-րանգձտոյսի 'ղրանքանտղմ վմտձտիտտոսմ 'վմգղծղտմտնսմտն վժռով
իսղգիմտղղջ ղտմղ 'մղրանքանտիտ և յրանմոյ մղրանքանհատոյ մսի
-տոյն վժռով մղտստովմյ մս 'ղւտ և յրանղ և նվղտոտղ 'իսժգթ
-մտ ղտիտնտրվ տմղ 'յրանսմս մղտստովմյ մժվղտրմտ վժռով

։ մղրանքանտիտ 'մղրանքանհատոյ մսի

-տոյն վժռով իսղգիմտղղջ ղ դրանքանհատոյ վժռով ոգիտմս իսղգտվն
և յղմնտնգղ մյրանղսձրմ տմղ նտոս 'նվղղննստովտղ և յղմնմղի մղտ
-ստովմյ մժղրտոս դրանքանջատոյ 'ղվնստով ղ ղվտիտտոս մղրանթ
-րաղտովոտտիտոյ վժռով 'յ ուտ 'մղրանքանջատոս և յրանքանղջ
տղ մղրանքանղտիտտմտրջ 'մղրանքանսիտղվ վնստով ղ մղրանքան
'ղվտիտտոս և յրանղտովոտտիտոյ մմս 'մյրանքանտի վոպիտղմ վժ
-ռով և յրանմոյ տղ մղտրտիտտովտղ դրանքանտիտ վջյ 'մղրանքան
-մտն և յրանմոյ մմսիտոյն մղտստովմյ տիտ 'մղղղրանքանհատոյ
մսդմտի մգձմտտ վջս ղվ և յրանղ տսր վմգղննստովտղ զթղ 'ղտրիտձ
-տմղի վիտձմս յրանքանղջ նտմ 'տմր ղտրվյ վմգղննստովտղ և յրան
-րաստի մժղրտոս մվ վմգղղրանքանհատոյ վժռով մղտստովմյ

։ ղվմսիտմն մժռով ղտիտնհիտոսով-մսիտղտմ և
յրանքանտիտ մղտստովմյ 'քտիտիտ սոգյ տմղ 'ղգտմվի վլգմտի վլ
ձղր վնմսմիմզ մմգղղիտոյտնջ վլգմնտքմսն յրանղվձտսղ 'նվղտիտքնգտ
-ոտղտմ մժռով հտջմտ յղմգձմտտ և յրանղտոյտիտ մղտստովմյ

ման ուղիների, պերիոդների և հակադրությունների ուսմունքի վրա:

Թեոֆրաստես.— Թեոֆրաստեսի գիրքը կրում էր «Ոճի մասին» վերնագիրը և նախատեսված էր որպես ձեռնարկ: Այդ գիրքը մեզ ամբողջությամբ չի հասել, բայց քիչ թե շատ հայտնի է զանազան քաղվածքների և վերապատմումների միջոցով:

Թեոֆրաստեսն ընդունում է խոսքի շորս հատկություն (արժանիք)՝ մաքրություն, պարզություն, համապատասխանություն խոսքի առարկային ու խոսողին և գեղեցկություն. գեղեցկությունը պարունակում է հաճելիությունը (քաղցրությունը) և վսեմությունը: Այսպիսով, ի տարբերություն Արիստոտելի, Թեոֆրաստեսը վերադառնում է ոճի հատկությունների բազմազանության ուսմունքին, որ գոյություն ունեւ ճարտասանության դասատուների շրջանում: Թեոֆրաստեսի ուսմունքը հետագայում ավելի մեծ ազդեցություն է թողնում, քան Արիստոտելինը:

Թեոֆրաստեսն ընդունում է ոճի տեսության երկու բաժինների՝ բառերի ընտրության և բառազուգորդումների. միաժամանակ նա շարադրում է դեռևս Գորգիասին վերագրվող խոսքի ֆիգուրների ուսմունքը, թեև առանց որոշակի կապ հաստատելու բառազուգորդումների ուսմունքի հետ: Հետագայում այն սովորաբար ենթարկվում էր բառազուգորդումների ուսմունքին: Ոճի տեսության այս բաժինները Թեոֆրաստեսը ենթարկում է ոճի գեղեցկությանը: Բառերի ընտրության տեսության մեջ նա առանձնացնում է երկու կողմ՝ գեղեցիկ բառերի ուսմունքը և գրական լեզվի բառապաշարի՝ սովորականից ունեցած շեղումների ուսմունքը: Գեղեցիկ բառերի թեոֆրաստեսյան ուսմունքը հենվում է Արիստոտելի ուսմունքի վրա, բայց ավելի կուռ և սխտեմատիկ բնույթ ունի: Թեոֆրաստեսը նշում է բառերի գեղեցկության 3 կողմ՝ ակուստիկական, տեսողական և իմաստային: Գեղեցիկ են լսելիքին ու տեսողությանը հաճելի և իմաստով վսեմ բառերը:

Հենվելով դարձյալ Արիստոտելի ուսմունքի վրա՝ Թեոֆրաստեսը խոսում է գործնական և գեղարվեստական խոսքերի տարբերության մասին: Առաջինը կախված է խոսքի առարկայից, որի մասին խոսողը որևէ բան բացատրում է. երկրորդը կողմնորոշվում է դեպի խոսողները, երբ խոսողը իրեն խնդիր է դնում համոզել: Ինչպես տեսանք, Արիստոտելը գեղարվեստական խոսքի բնույթը

1 Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 190:

որոշում էր ոչ սովորական բառերի և փոխաբերությունների գործածությունները: Թեոֆրաստեսը այսպիսի ոչ սովորական բառերի շարքում մեծ տեղ է տալիս բանաստեղծական բառերին՝ պոետիզմներին՝ հանձնարարելով ճարտասաններին հաճախ ընթերցել բանաստեղծներին¹: Խոսելով փոխաբերությունների մասին՝ Թեոֆրաստեսը ցույց է տալիս դրանց գործածության պատճառն ու նպատակը: Փոխաբերությունների գործածությունը, ըստ նրա, նախ՝ լրացնում է բառերի պակասը և երկրորդ՝ հաճելի է դարձնում խոսքը: Սակայն Թեոֆրաստեսը պահանջում է փոխաբերությունների գործածության հարցում լինել շահավոր: Նշելի է, որ ինչպես Թեոֆրաստեսը, այնպես էլ մյուս անտիկ հեղինակները փոխաբերության մեջ տեսնում են միայն իմաստային փոխաբերություն՝ առանց խոսելու պատկերավորության մասին²:

Բառագուրգորումների ուսմունքի մասին, որ հետագայում լայն քննության առարկա է դառնում, Թեոֆրաստեսը խոսում է միայն ընդհանուր ձևով՝ խոսքի գեղեցկության հետ կապված: Նա կանգ է առնում խոսքի ուրիշի, պարբերության (պերիոդ) տեսության և հակադրությունների (անտիթեզիս) ուսմունքի վրա: Վերջին դեպքում նա տալիս է որոշ դասակարգում. «Հակադրությունը, — գրում է նա, — լինում է եռատեսակ՝ կամ մի երևույթի վերագրվում են հակադիր հատկություններ, կամ հակադիր երևույթներին՝ միևնույն հատկությունները, կամ հակադիր երևույթներին՝ հակադիր հատկություններ»³:

Ճարտասանության և ոճի հարցերը հելլենիստական Հուճատաճում.— Ոճի հարցերի հետագա մշակման ու զարգացման մեջ կարևոր դեր են խաղում պերիպատետիկները և ստոիկները: Այդ հարցերը հելլենիզմի էպոխայում ընթանում են նախորդ նվաճումների հետագա մշակման, ճշտման և մանրամասնման ուղղությամբ: Եթե քերականության ստեղծումը կապված է հելլենիզմի էպոխայի հետ և նախորդ շրջանում միայն նախապատրաստվել է, ապա ոճի ուսմունքը ստեղծվել է նախահելլենիստական շրջանում՝ հետագայում ենթարկվելով միայն վերամշակման: Ոճի հարցերի ուսումնասիրությունը հելլենիզմի էպոխայում զգալի շահով կապված է նաև գրական տեքստերի էսթետիկական քննադատության խնդիրների հետ⁴:

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 157:

² Հմմտ. Նույն տեղը, էջ 158:

³ Նույն տեղը, էջ 272:

⁴ Հմմտ. Նույն տեղը, էջ 158:

Պերիպատետիկների կողմից ստեղծված ոճի ուսմունքը հետագայում ենթարկվում է ստոիկների նշանակալից ազդեցությանը: Պերգամի փրիխտոփա-քերականների ներկայացուցիչ Կրատես Մալտոսացին, որը, ինչպես տեսանք, հանդես էր գալիս որպես անոմալիստ, մեծ տեղ է տալիս խոսքի տիպերի հարցին: Գրական երկի քննադատության նպատակներից մեկն էլ նա համարում է գրողի ոճի բնույթի, խոսքի տիպի սահմանումը:

Արիստոտելի և Թեոֆրաստեսի ուսմունքի հետագա զարգացումը հասցնում է 3 տիպի խոսքի կամ ոճի տարբերման՝ վսեմ կամ պերճ, սուղ կամ հասարակ և միջին: Արիստոտելը տարբերում էր գրավոր խոսքը բանավորից, Թեոֆրաստեսը՝ գեղարվեստականից: Այս շրջանում տարբերվող հասարակ ոճը համընկնում է Արիստոտելի բանավոր խոսքի և Թեոֆրաստեսի գործնական խոսքի հետ, վսեմ կամ պերճ ոճը առաջինի գրավոր, երկրորդի՝ գեղարվեստական խոսքի հետ. ավելացված է միջինը: Ոմանք տարբերում են նաև ծաղկուն ոճը, որ կամ ենթարկում են վսեմ ոճին, կամ դիտում իբրև առանձին տիպ, կամ միացնում միջինի հետ: Միջին ոճը ոմանց կողմից սկսում է մեկնաբանվել որպես խառն տիպ: Խոսում են նաև «հզոր» ոճի մասին, թեև ոմանք այդ անվան տակ հասկանում են ոճի 3 տիպերին տիրապետելն ու վարպետորեն կիրառելը:

Խոսքի (ոճի) տիպերի ուսմունքը սերտորեն առնչվում է նմանողության (μίμησις) ճարտասանական տեսության հետ: Հելլենիզմի շրջանում խոսում են հին դասական հեղինակների տված լեզվական նմուշներին նմանվելու մասին: Այս հարցն առաջադրողները հենվում են հատկապես ալեքսանդրյան քերականական դպրոցի նվաճումների վրա: Խոսքի տիպերի ուսմունքը ավելի ակտուալ բնույթ է ստանում՝ կապված երկու ուղղությունների պայքարի հետ՝ ասիական և ատտիկյան: Ասիական ուղղության ներկայացուցիչները կենտրոնացած էին Փոքր Ասիայում, որտեղից և ստացել են իրենց անունը. նրանք լայն կերպով դիմում էին պատկերավոր արտահայտություններին, ոճի ճարտասանական զանազան կարգի զարդարանքներին, շրջաբանություններին, շրջուն շարադասությանը, խոսքի ուրիշ կառուցմանը՝ վերականգնելով սոփեստների հին արտահայտչական եղանակները: Ատտիկյան ուղղության ներկայացուցիչները նմանողության նյութ էին ընտրում ատտիկյան արձակը՝ առանց ավելորդ զարդարանքների:

Ատտիկյանները գլխավորը համարում էին ուղիղ արտահայտ-

վելը, ասիականները՝ հետաքրքրականությունն ու վայելք պատճառելը:

Ասիական և ատտիկյան ուղղությունների պայքարի մի յուրահատուկ տարատեսակն էր Ապոլլոդորոսի ու Թեոդորոսի կողմնակիցների պայքարը: Ապոլլոդորոսի և նրա կողմնակիցների համար ոճական զանազան կատեգորիաները, այդ թվում և խոսքի տիպերը մեկընդմիջտ հաստատված անխախտ բաներ են և անվիճելի նորմաների ուժ ունեն՝ անկախ ճարտասանի հոգեկանից: Թեոդորոսը և նրա կողմնակիցները, ընդհակառակը, առաջին պլանի վրա են մղում անձնական հուզական մոմենտը: Նրանց կարծիքով՝ խոսքի տիպը փոխվում է կախված իրադրությունից, դեպքից և մոմենտից: Մեծ տեղ է տրվում և պաթոսին ու էքստազին, որպես բանաստեղծության աղբյուրի¹:

Ոճի հատկությունների ուսմունքը տարբեր ուղղություններով է ընթանում: Ստոիկներից Արիստոն Քրիսոստոսի ոճի հատկության շահանիչ է համարում լսողության վրա ազդելը: Սա դիմադրության է հանդիպում էպիկուրյանների կողմից: էպիկուրյանները դատելով Արիստոտելի նման, հանդես էին գալիս խուս՝ գնահատման մեկ հիմնական շահանշով՝ պարզությունը: Բարեհնչության հարցում էպիկուրյան Ֆիլոդեմոսը գլխավոր շահանիչը համարում է հաճելիությունը: Ոճի հատկությունների թվում նշվում է համառոտությունը, որ Իսոկրատեսի դպրոցը հատկացնում էր միայն պատմողական խոսքին, և ուժը: Հետագայում նշում են և այլ հատկություններ:

Բառազուգորդումների ուսմունքը, որ Թեոֆրաստեսի մոտ դեռ ենթարկվում էր խոսքի գեղեցկության ուսմունքին, սկսում է դիտվել որպես ոճաբանության ինքնուրույն բաժին: Բառազուգորդումների ուսմունքի մեջ տարբերում են Յ կողմ՝ շարադասության ուսմունքը, բառերի հանդիպման ժամանակ նկատվող երևույթների ուսմունքը և պարբերությի ու ռիթմի ուսմունքը²:

Դեռևս շատ վաղ՝ իսոկրատյանները հաստատել էին բառերի շարադասության կայուն տրամաբանական կանոններ: Անաքսիմանեսը զգուշացնում էր շրջուն շարադասությունից և երկիմաստությունից, բառերի անկանոն շարադասության հետևանքով առաջացող անպարզությունից և անհամաձայնությունից: Այս շրջանում

¹ Հմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 164:

² Հմտ. նույն տեղը, էջ 169:

շարահասութեան ուսմունքին ավելանում է նոր գիծ. պահանջում են խոսքի ուժեղ և պայծառ մասերը տանել վերջը, որպեսզի խոսքը գնալով ուժեղանա, շթուլանա¹:

Բառերի հանդիպման ժամանակ նկատվող երևույթների ուսմունքը ևս գալիս էր հնից: Այս ուսմունքը հանգում էր բարեհռնչութեան նպատակին ծառայող կանոններին, որոնք պահանջում էին խուսափել հորանջից (երկու ձայնավորի հանդիպումից), բառավերջի և բառասկզբի վանկերի նույնությունից և այլն: Այդ հարցը հետագայում ենթարկվում է փոփոխությունների. պերիպատեսիկները ոչ միշտ են տեղին համարում այս կանոնների պահպանումը:

Բառերի ընտրութեան հարցում իբրև նոր գիծ պետք է նշել նորաբանությունների տիպավորումը: Տարբերվում են բնածայն, բարդ, ածանցավոր և անալոգիայով կազմված բառեր:

Ասիական և ատտիկյան ուղղությունների պայքարի հետագա պատկերը ամբողջացնելու համար հարկավոր է հիշատակել նաև ուշ շրջանի որոշ գործիչներին:

Ասիական և ատտիկյան ուղղությունների պայքարը հետագայում կողմնակիցներ է գտնում հանձին Յեցիլիոս² Կալակտացու և «Կսեմի մասին» աշխատութեան հեղինակի:

Յեցիլիոս Կալակտացին (I դ.), որ հայտնի է իբրև գրական քննադատ, եղել է ատտիկականութեան ջատագով: Նա գրել է «Փոյուզացիների դեմ» (իմա՝ ասիականների դեմ) և «Ինչո՞վ է տարբերվում ատտիկյան ոճը ասիականից» աշխատությունները, որոնք մեզ չեն հասել. որոշ հատվածներ հասել են հետագա ճարտասանական աշխատություններում արված փաղվածքների ձևով: Յեցիլիոսը մեծ դեր է կատարել ատտիկյան ուղղութեան հաղթանակի համար և մեծ ազդեցություն թողել հունա-հռոմեական ճարտասանական-ոճական տեսութեան զարգացման վրա:

Յեցիլիոսի անվան հետ կապված է լեզվա-ոճական 2 կարևոր հարց ևս. 1) գրական քննադատութեան խնդիրների հետ կապված՝ նա հատուկ ուշադրություն է դարձրել ֆիգուրների (հուն. *σχημα, լատ. figura*) հարցին: Ֆիգուրների հարցը հունական ոճա-ճարտասանական գրականութեան մեջ, ինչպես տեսանք, ուշադրության էր արժանացել Գորդիասի և Խոսկրատեսի կողմից: IV դ. մ. թ. ա. հե-

¹ Հմմտ. *Античные теории языка и стиля*, 1936, էջ 159:

² Անունը բերված է յադինական ձևով, ինչպես հանդիպում է:

ղինակները սարբերում էին 3 ֆիգուր՝ ա) հակադրություն (αντιθεσις), բ) կոլոնների շամահնչունություն (παρομοιω) և գ) կոլոնների հավասարություն (ισόχρηστος)։ Յեցիլիոսը ոչ միայն մանրամասնում և ի մի է բերում ֆիգուրների մասին ասվածները, այլև ավելացնում է բառային ֆիգուրների ուսմունքը։ 2) Ցանկանալով ապահովել ճարտասանի լեզվի մաքրությունը և նպաստել ատտիկյան ոճի հաղթանակին՝ Յեցիլիոսը կազմում և ատտիկյան բառերի բառարան։ Նրա համար դասական ճարտասանը կիսիասն էր, որին նա հակադրում էր Պլատոնին։

Ընդհակառակը, Յեցիլիոսի հակառակորդների համար օրինակ էր ծառայում Պլատոնը։ «Վսեմի մասին» աշխատության հեղինակը, հանգես գալով որպես ասիական ուղղության կողմնակից և թեոդորյան, հենց այդ ձևով էլ վարվում է, պայքարելով Յեցիլիոսի ատտիկականության դեմ։

Յեցիլիոսի ընկեր Դիոնիսիոս Հալիկաոնացու ճարտասանական գործունեությունը նշանավորվում է ատտիկականության հաղթանակով։ Դիոնիսիոս Հալիկաոնացին ճարտասանի իդեալ է համարում ոչ թե դասական ճարտասանության սկզբնավորող կիսիասին, այլ այն ավարտող Դեմոսթենեսին, և ատտիկյան լինելով հանդերձ՝ բողոքում և այդ ուղղության ծայրահեղությունների դեմ։ Դիոնիսիոս Հալիկաոնացին 30 թ. մ. թ. ա. եկել է Հռոմ և այնտեղ ապրել 22 տարի։ Նրա գործերից ամենից ավելի հայտնի է «Բառերի շարահյուսման մասին» աշխատությունը։ Նա առանձին նորություններ չի բերում, այլ ի մի է հավաքում և ամբողջացնում եղած ճարտասանական դրույթները։

Ճարտասանության և ոճի հարցերի հետագա մշակման մեջ պետք է նշել խոսքի տիպերի ուսմունքը աստիճանաբար խոսքի հասկումների կամ այսպես կոչված «իդեաների» ուսմունքով փոխարինելը։ Սա կատարվում է խոսքի տիպերի բազմացման հողի վրա։ Խոսքը պայմաններին համապատասխան՝ պետք է կառուցվի ոճի այդ նվազագույն տարրերից՝ «իդեաներից», որոնց թիվը բազմացվում է մեծ շափով։ Այս ուսմունքը արտացոլվում է Հերմոգեն Տարսոնացու (II դ. վերջ, III դ. սկիզբ) աշխատություններում, որոնք յուրատեսակ կերպով ամփոփում էին այդ պրոցեսը և ուշ շրջանի հնագարում ու Բյուզանդիայում դառնում գլխավոր հեղինակությունը։

Ճարտասանության և ոճի հարցերը հին Հռոմում.— Ճարտասանության և ոճի հարցերը լայն հետաքրքրության և քննության

առարկա են դառնում նաև Հոռոմում: Սա բխում էր գործնական այն մեծ դերից, որ խաղում էր ճարտասանությունը Հոռոմի հասարակական-քաղաքական և կուլտուրական կյանքում: Հենվելով ճարտասանության և ոճի հունական տեսությունների վրա՝ Հոռոմի ճարտասանները այն հարստացնում են իրենց պրակտիկայից բխող եզրակացություններով: Ինչպես հելլենիստական Հունաստանում, այնպես էլ Հոռոմում աշխատանքը գնում է եղած տեսությունների հետագա զարգացման, մշակման և մանրամասնման ուղղությամբ: Կարելի է նկատել, որ հելլենիստական շրջանի Հունաստանում և Հոռոմում ճարտասանության ու ոճի տեսաբաններին զբաղեցնում էին հիմնականում համառոտ հարցեր, թեև Հոռոմում դրանք կապվելով պրակտիկայի հետ՝ սնող ավելի մեծ հող էին գտնում:

Ճարտասանական հարցերը Հոռոմում առանձնապես լայն հետաքրքրություն են առաջ բերում մ. թ. ա. I դարում՝ դասակարգային պայքարի և քաղաքական իրադարձությունների բուռն ծավալման պայմաններում: Ճարտասանության գործնական կարևորությունը նպաստում է նրա տեսության մշակման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքի ծավալմանը: Պատահական չէ, որ ասիական և ատտիկյան ճարտասանական ուղղությունների պայքարը անցնելով Հոռոմ՝ այնտեղ ամենից ավելի սուր կերպարանք է ստանում. Հոռոմը փաստորեն դառնում է այդ պայքարի կենտրոնը:

Ճարտասանության տեսությանը նվիրված ամենավաղ գործը Հոռոմում գրվել է մ. թ. ա. I դ. 80-ական թվականներին: Երկի հեղինակը հայտնի չէ. այն մեզ հասել է Կիկերոնի աշխատությունների հետ միասին՝ սխալմամբ վերագրվելով նրան: Աշխատությունը գրվել է սմն Հերեննիուսի պատվերով և այդ պատճառով էլ հայտնի է «Ճարտասանություն Հերեննիուսին» անունով: Այս աշխատության մեջ հեղինակը առաջին անգամ հունական ճարտասանական տերմինների փոխարեն օգտագործել է լատինական տերմիններ՝ փաստորեն հիմք դնելով լատինական ճարտասանական տերմինաբանությանը:

Ճարտասանական տեսության հարցերով Հոռոմում առանձնապես շատ է զբաղվել Կիկերոնը (106—43 թթ. մ. թ. ա.): Իր մի շարք աշխատություններում Կիկերոնը մշակել է ճարտասանության և ոճի հարցերը՝ իր համար ճարտասանի իդեալ համարելով Դեմոսթենեսին: Սկզբնապես Կիկերոնը իր տեսական աշխատություններում չի արձագանքել ասիական և ատտիկյան ուղղությունների պայքարի հարցերին: Այսպես, իր «Ճարտասանի մասին»

(«De oratore») աշխատության մեջ (55 թ. մ. թ. ա.), քննարկման ենթարկելով ոճի հարցերը, նա լռում է այդ մասին: Կիկերոնի գործերին նախորդող վերոհիշյալ աշխատության մեջ ևս այդ պայթարի մասին որևէ հիշատակություն չկա: Սակայն ավելի ուշ շրջանի աշխատություններում Կիկերոնը անդրադառնում է այդ հարցին և ինքնուրույն դիրք բռնում՝ սահմանազատվելով և՛ այս, և՛ այն ուղղության ծայրահեղություններից: Պետք է նշել, որ իր պրակտիկ գործունեության մեջ նա սկզբնապես տուրք է տվել ասիական ուղղությանը, բայց հետագայում գիշումներ է արել ատտիկականությանը: Խոսելով 3 տիպի ոճերի մասին՝ Կիկերոնը խորհուրդ էր տալիս ճարտասանին տիրապետել երեքին էլ և կիրառել դրանք՝ հաշվի առնելով պայմանների տարբերությունները:

I դարում ճարտասանության տեսության ամենանշանավոր դեմքը Հռոմում Քվինտիլիանոսն էր: Նա գրել է «Ճարտասանական կրթության մասին» («De institutione oratoria») աշխատությունը, ուր տեղ է տվել և քերականական հարցերին:

Ասիական և ատտիկյան ուղղությունները Հռոմում կողմնակիցներ են գտնում՝ առաջինը հանձին Հորտենզիոսի, երկրորդը՝ հանձին Հուլիոս Կեսարի: Կայսրության շրջանում I դարում գրական ոճի ընդհանուր ուղղությունը մոտենում է ասիականությանը, բայց I դարի վերջերից ատտիկականությունը տիրապետող դիրք է գրավում՝ որպես որոշ խավերի պահպանողական տենդենցների արտահայտություն:

3. ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ («ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍ»)

ա. Քերականական հարցերը հուճակաճ գիզակտիկ լեզվաբանության և փիլիսոփայական լեզվաբանության (օճումատիստիկայի) մեջ

Հունական բերականությունը և նրա առաջացման նախադրյալները. — Հունական քերականական սիստեմի մշակումը հույների լեզվաբանական պրպտումների ամենից ավելի կարևոր բնագավառներից մեկն է: Այդ քերականական սիստեմը միջին դարերից անցնելով՝ հասավ նոր ժամանակները և ոչ միայն մեծ ազդեցություն գործեց ժամանակակից լեզվաբանության վրա, այլև դարձավ այն հիմքը, որի վրա մինչև այժմ էլ կառուցվում են ամենատարբեր լեզուների քերականությունները:

Հունական քերականական սիստեմի մշակումը տեղի ունեցավ երեք կարևոր գործոնի ազդեցության տակ: Դրանցից առաջինը գրի և ընթերցանության գործնական ուսուցումն էր, երկրորդը՝ հունական փիլիսոփայական մտքի գործունեությունը, որ հաճախ ուղղվում էր դեպի լեզվական հարցերը, երրորդը՝ հին տեքստերի, հատկապես Հոմերոսի պոեմների բանասիրական ուսումնասիրությունը, որ շէր կարող մեծ տեղ շտալ այդ տեքստերի լեզվական առանձնահատկությունների մեկնաբանությանը: Այս գործոններից առաջին երկուսը խաղացին յուրատեսակ նախապատրաստական դեր, երրորդը նպաստեց նախորդ քերականական գիտելիքների ամբողջացմանն ու սիստեմավորմանը: Պետք է նշել, որ հունական քերականությունը համեմատաբար լայն ընդգրկում ունեւր՝ ներկայացնելով լեզվական գիտելիքների գլխավոր բնագավառը:

Ինչպես այլ ժողովուրդների, այնպես էլ հին հույների սկզբնական լեզվական պրպտումները կապված են գրի ու գրականության առաջացման հետ: Հին հունական գիրը հնչյունական այբուբենն էր, և հասկանալի է, որ հնչյունաբանության հարցերը պետք է ղգալի բարձրության հասնեին: Եվ իրոք, հնչյունաբանության բնագավառում հին հույների ունեցած նվաճումների սաղմերը գալիս են խոր հնությունից և մեծ շափով կապված են այդ գրի առանձնահատկությունների հետ:

Հին Հունական փիլիսոփաները, ամենավաղ ժամանակներից սկսած, դիմում էին լեզվի բնագավառից առնված օրինակների ու լուսարանումների, այս կամ այն փիլիսոփայական հարցի մեկնաբանության մեջ անհրաժեշտորեն պրազվում լեզվի տված նյութով: Հնդկական նյութի այսպիսի ներխուժումը փիլիսոփայական հետազոտությունների մեջ աստիճանաբար ուժեղանում է և հանգեցնում այն բանին, որ լեզվի կառուցվածքային հարցերը անշատվում են իբրև անկախ բնագավառ (քերականության բնագավառը), իսկ լեզվի բնույթի ու ծագման հարցերը երկար ժամանակ մնում են որպես փիլիսոփաների ուշադրության գլխավոր առարկաներից մեկը:

Գրի ուսուցումը և «տառերի ուսմունքը».— «Քերականական արվեստ» (τέχνη γραμματική) տսելով հին Հունաստանում սկզբնապես հասկանում էին ընթերցանության և գրի ուսուցումը, այլ կիրպ ասած՝ գրերի (γράμματα) արվեստը: Գրերի ուսուցումը կա-

տարվում էր տառահեղական մեթոդով, որ պահանջում էր բառերի վանկատման և վանկերի տառատման ունակութունների մշակում: Սովորեցնում էին տառերի (στοιχεῖον) «տարր, տառ»)՝ անունները, որոնք միացնելով կաղումում էին վանկեր, վանկերից էլ՝ բառեր՝ «ալֆա, բետա—աբ, դամմա, էտա—գե» և այլն ձևով: Ուսուցման այս մեթոդը հիմք է տալիս տառ—վանկ—բառ աստիճանավորության հաստատման համար, որով հետագայում սիստեմավորվում էր քերականական նյութը: Միաժամանակ այն հիմք է դառնում հնչյունների զուգորդման հնչյունների՝ վանկի մեջ կատարած դերի ըմբռնման համար, որ իր հերթին նպաստում է «տառերի» դասակարգման հարցում ձեռք բերված նվաճումներին:

V դ. վերջերին արդեն մշակված էր «տառերի» դասակարգման հունական սիստեմը, ընդ որում «տառ» ասելով հասկանում էին միշտ տվյալ գրի հնչումը՝ անկախ տվյալ գրի՝ մեկ (α, β, ζ և այլն), թե երկու (ψ=πς կամ ϖς, ξ=χς կամ χς) հնչյունն արտահայտելուց: Այսպիսով, գրի և հնչյունի հստակ տարբերակում չկար: Հնչյունների դասակարգման հիմքում դրվեց վանկերի մեջ նրանց խաղացած դերը, թեև այս սկզբունքը խառնվում էր ակուստիկական-ֆիզիոլոգիական բնութագրման հետ: Այս սկզբունքով առանձնացվեցին «ձայնավորները», որպես վանկի իշխող, վանկարար, և «բաղաձայնները», որպես ձայնավորներին ուղեկցող, ոչ վանկարար տարրեր: Բաղաձայնների դասակարգման մեջ ևս դեր էր խաղում այդ սկզբունքը, որով տարրերվեցին երկու կարգի բաղաձայններ՝ 1) Պլատոնի մոտ «անձայն հնչեղներ», իսկ հետագայում «կիսաձայններ» կոչվածները՝ λ, γ, ρ, ζ, αյլն ζ, ψ, ξ. 2) Պլատոնի մոտ «անձայն անհնչեղներ», իսկ հետագայում «անձայններ» կոչվածները՝ π, τ, κ, β, δ, γ, φ, θ, χ. Առաջին խմբում դրվում էին այն «տառերը», որոնք կարող են հանդիպել վանկի կամ բառի վերջում, երկրորդ խմբում՝ այն «տառերը», որոնք կարող են հանդիպել միայն վանկի սկզբում: Երկրորդ խումբը ֆիզիոլոգիական առումով միասնական էր՝ կազմված միայն պայթականներից, մի բան, որ չէր կարելի ասել առաջին խմբի մասին:

«Տառերի» հատկությունների մանրամասն ուսումնասիրությունը կատարվում էր ոչ այնքան «քերականական արվեստի» (գրի ուսուցման), որքան երաժշտության տեսության, հատկապես ութ-

¹ Այսպես էին կոչվում գրերի հնչումները որպես խոսքի կամ, ավելի ձիշտ, տառաշարքի, «տողի» (στοιχός) «տարրեր»:

մոմետրիկայի հարցերի հետ կապված: «Քերականական արվեստի» եռատիպ աստիճանավորությունն էլ իր հերթին ազդում է երաժշտության մեջ տոն—ինտերվալ—օկտավա, վանկ—ոտք—չափ աստիճանավորության սահմանման վրա¹:

Դեռևս V դ. վերջերից հունական աղբյուրներում հանդիպում են հնչյունների կազմավորման ֆիզիոլոգիական պայմանների բնութագրումներ: Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակ ակնաբանները հնատիպ այբուբենից անցան նոր իոնիական այբուբենին: Այդ բարեփոխության օրինագծի հեղինակ Արքինոսի բացատրության մեջ նշումներ են հանդիպում պայթականների արտաբերության տեղի մասին. փաստորեն տարբերվում են՝ 1) շրթնայիններ, որոնք կազմվում են «միացված շրթունքների մոտ», 2) առաջնալեզվայիններ կամ ատամնայիններ, որոնք կազմվում են «լեզվի լայն մակերեսով՝ ատամների մոտ», 3) հտնալեզվայիններ կամ կոկորդայիններ, որոնք կազմվում են լեզվի «ծալումով և սեղմումով՝ բերանի խորքում»²:

Բավական վաղ շրջանում է հանդիպում նաև պայթականների եռամասն բաժանումը՝ 1) «պարզերի» (իմա՝ խուլերի) π, γ, 2) «թավերի» (իմա՝ շնչեղ-խուլերի) ϑ, χ և 3) «միջակաների» (իմա՝ ձայնեղների)՝ β, δ,

Պեմոկրիտ.—Հին աշխարհի խոշորագույն փիլիսոփա-ատոմիստ Դեմոկրիտը (մոտ 460—370 թթ. մ. թ. ա.) և նրա հետևորդները հաճախ էին դիմում լեզվի բնագավառից առնված օրինակներին ու լուսաբանումներին: Դեմոկրիտի աշխատությունների ցանկում հանդիպում են այնպիսի վերնագրեր, որոնք առնչվում են լեզվական հարցերի հետ՝ «Ռիթմերի և հարմոնիաների մասին», «Թարեհնչուն և անթարեհնչուն տառերի մասին», «Հոմերոսի կամ ուղղախոսության և դրոսսաների մասին», «Ասուլթների մասին», «Անվանաբառ»:

Ատոմների զուգորդումներից աշխարհի ստեղծվելու իր տեսակետը Դեմոկրիտը լուսաբանության էր ենթարկում լեզվից առնված օրինակներով: Ըստ Դեմոկրիտի՝ իրերը միմյանցից տարբերվում են ատոմների ձևով, զուգորդման եղանակով և դիրքով, ինչպես A-ն N-ից (ձևով), AN-ը՝ NA-ից (զուգորդման եղանակով) և I-ն H-ից (դիրքով. հին գծագրությամբ այս գրերից մեկը

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 13:

² Նույն տեղը, էջ 12 և 35:

90⁰ շրջելով կարելի էր ստանալ մյուսը): Ատոմներից պարզ, պարզերից բարդ մարմիններ գոյանալու դեմոկրիտյան աստիճանավորությունը ատոմիստները լուսաբանում են՝ ելնելով և լեզվական հասկացությունների աստիճանավորությունից՝ տառ—վանկ—անուն և ապա անուն—ասույթ¹—նախադասություն («բան»)։ նախադասությունը նրանց համար ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անունների զուգորդում (σμπλοχή):

Պլատոն.— Պլատոնի մոտ ևս հանդիպում են հնչյունաբանական-քերականական դիտողություններ: Ինչպես տեսանք, նա խոսում էր «ձայնավորների», «անձայն հնչեղների» և «անձայն անհնչեղների» մասին՝ տալով «տառերի» դասակարգման առաջին փորձերից մեկը: Պլատոնը իր «Սոփեստ» տրամախոսության մեջ կատարում է «ասույթ» (ῥῆμα) բառի իմաստի նեղացում՝ հիմք տալով Արիստոտելի խոսքի մասային բաժանման համար: Պլատոնը նշում է, որ ամեն մի «խոսք», «բան» (իմա՝ նախադասություն) կազմվում է առնվազն անունից ու «ասույթից» (իմա՝ բայից) և ներկայացնում է նրանց միացումը²: Այստեղ «ասույթ» բառը, որ օտաջ դիտվում էր որպես բառազուգորդում, գործածվում է «բայ» իմաստով:

Արիստոտել.— Լեզվա-քերականական հարցերը է՛լ ավելի մեծ տեղ են սկսում դրավել հին աշխարհի խոշորագույն մտածող Արիստոտելի շշխատություններում՝ կապված մասամբ նրա տրամաբանական, մասամբ էլ, ինչպես տեսանք, ճարտասանական ու դրականագիտական հետազոտությունների հետ: Այդ պատճառով էլ Արիստոտելի մոտ քերականական հասկացությունները հստակ կերպով չեն սահմանազատվում տրամաբանական հասկացություններից: Նրա համար լեզուն մտածողության ուղղագիծ արտահայտությունն է: Արիստոտելը լեզուն դիտում է պարզապես որպես մտածողության լսելի (հնչյունական) համապատասխանությունը և լեզվի ու մտածողության կապը համարում ինքնին հասկանալի: Սա բացատրվում է առաջին հերթին այն բանով, որ նա դրսևում է միայն իր մայրենի լեզվի՝ հունարենի պատկերացումների շրջանակում, դուրս չի գալիս հունարենին հատուկ արտահայտության եղանակների ոլորտից, հաշվի չի առնում լեզուների կառուցվածքային տարբերությունները: «Այնպես, ինչպես գրերը

¹ ῥῆμα. այս բառը հետագայում նեղ իմաստ է ստանում՝ նշանակելով խոսքի մասերից մեկը՝ բայը:

² Հմմտ. Античные теории языка и стиля. 1936, էջ 22:

նույնը շեն բոլոր մարդկանց մոտ,—գրում է Արիստոտելը,—այնպես էլ բառերը նույնը շեն: Սակայն հոգում գտնվող պատկերացումները, որոնց անմիջական նշաններն են բառերը, բոլորի մոտ նույնն են, ճիշտ այնպես, ինչպես առարկաները, որոնց արտացոլումներն են պատկերացումները, նույնն են»¹: Ավելորդ չէ նշել, որ Արիստոտելն ընդհանրապես լավ չի տարբերակում բառը, բառիմասը և նշանակվող առարկան, այլ կերպ ասած՝ գոյաբանական, տրամաբանական և լեզվաբանական-ժերականական կատեգորիաները (հմմտ. նրա կատեգորիաների ուսմունքը): Միաժամանակ Արիստոտելի մոտ չկա «խոսքի մաս» և «նախադասության անդամ» հասկացությունների տարբերակում, մանավանդ որ «խոսք» («բան», λόγος) բառը հին հույների մոտ գործածվում է ոչ միայն լայն իմաստով, այլև նեղ առումով՝ խոսքի միավորը՝ նախադասությունը (երբեմն էլ սովորական բառակապակցությունը) նշանակելու համար: Այդ է պատճառը, որ հետագա քերականների մոտ, ըստ այդ բառի այս կամ այն իմաստով գործածվելուն, «խոսքի մաս» (μέρος λόγου, հմմտ. «մասն բանի») հասկացությունը նշանակում է կամ խոսքի մասը, կամ նախադասության անդամը:

Վերևում ասածներից չի բխում, իհարկե, թե Արիստոտելին անհայտ են դատողության ենթակայի և ստորոգյալի հասկացությունները. դրանք ոչ միայն կան նրա մոտ (υποχείμενον «հիմքում լինկածը՝ ենթակա» և κατηγορούμενον «գրա մասին ասվողը՝ ստորոգյալ»), այլև հիմք են հանդիսանում մտածողության ուսմունքի կառուցման և հպտկապես կատեգորիաների ուսմունքի համար: Սակայն Արիստոտելի ըմբռնմամբ ուղղագիծ համապատասխանություն կա անվան ու բայի և ենթակայի ու ստորոգյալի միջև, ստորոգյալին լեզվի մեջ անմիջականորեն համապատասխանում է բայը: Դեռ ավելին, Արիստոտելը տրամաբանական վերլուծության մեջ ելնում է լեզվական վերլուծությունից և լեզվական վերլուծության մեջ ստացված անվան ու բայի կատեգորիաների համար դուգահեռներ որոնում մտածողության մեջ՝ հանգելով ենթակայի ու ստորոգյալի զազափարին²: Այն հանդամանքը, որ ենթական ու ստորոգյալը գիտվում են միայն որպես մտածողության

¹ Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 60:

² Հմմտ. H. Glinz, Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in der deutschen Grammatik, Bern, 1947, էջ 18:

կատեգորիաներ, որոնց լեզվի մեջ համապատասխանում են անու-
նը և բայը, պատճառ է դառնում, որ անտիկ աշխարհում ենթա-
կայի և ստորոգյալի գաղափարները մնան միայն մտածողության
ուսմունքի՝ տրամաբանության, բայց ոչ լեզվի ուսմունքի, սեփա-
կանությունը և դուրս չգան փիլիսոփայության բնագավառից:

Արիստոտելը բոլոր բառերը իմաստային առումով բաժանում է նշանակավորների և աննշանակների: Առաջինները «խոսք» (նա-
խադասություն) են կազմում, երկրորդները խաղում են առաջին-
ները կապողների դեր: Նշանակավոր բառերի մեջ Արիստոտելը
դնում է անունը (ὄνομα) և բայը (ῥήμα) առանց դրանք հստակ
կերպով տարբերելու նախադասության ենթակայից ու ստորոգյա-
լից և համապատասխանաբար տրամաբանական սուբյեկտից ու
պրեդիկատից: Աննշանակ բառերի մեջ նա դնում է «շաղկապները»
(σύνδεσμος)՝ այս անվան տակ հասկանալով այսպես կոչված
խոսքի մասնիկները (հոգը, շաղկապը, նախադրությունը, նույնիսկ
դերանունները): Այսպիսով ստացվում է խոսքի մասերի եռամասն
բաժանում՝ անուն, բայ և շաղկապ: Բայի գլխավոր հատկանիշը
համարվում է այն, որ նա «ժամանակ է ցույց տալիս» (προσθηαίπει
χρόνον):

«Պոետիկա»-ում Արիստոտելը հիշյալ 3 խոսքի մասերին ավե-
լացնում է հոգը (ἄσθρον), որին նա հատկացնում է բուն հոգերը
և դերանունները՝ «շաղկապի» մեջ թողնելով շաղկապները, նախա-
դրությունները և մակբայների մի մասը:

Բառերի քերականական փոփոխությունները (թեքման կամ հո-
լովման և խոնարհման ձևերը) նշանակելու համար Արիստոտելը
գործածում է πτωσις «անկում, հոլով» բառը: Անվան ուղղակա-
նը և բայի ներկա ժամանակը համարվում են ուղիղ ձևեր, մնա-
ցած բոլոր փոփոխությունները՝ «անկումներ» այդ ուղիղ ձևերից:
Անվան թեք հոլովների համար «անկում» բառի գործածումը բխում
էր «անունը» որպես ենթակա ըմբռնելուց. որպես ենթակա չգոր-
ծածվող ձևերը «անկումներ» էին:

Դեռևս սոփեստ Պրոտագորասը տարբերել էր երեք սեռ՝ ա-
վելի շուտ նկատի ունենալով բառերի իմաստային, քան քերա-
կանական տարբերությունները: Արիստոտելը վերցնելով այդ բա-
ժանումը՝ նկատի է ունենում անունների քերականական սեռերը և
վիճարկում չեզոք սեռի պրոտագորյան օգեստի «գործիքներ, առար-

կաներ» անվանումը. նա նշում է, որ կան արական և իգական սեռի բառեր, որոնք նույնպես «գործիքներ» կամ «առարկաներ» են նշանակում: Այսպիսով, նա ընդունում է 3 սեռի անուններ՝ արական (ἄνδρα ἄρρενα), իգական (ἰσθμια ἰθίλα) և «միջին» (μεσάζειν երկուսի միջև ընկած): Հետագայում մտցվում է «չեզոք» անվանումը՝ որպես այն բանի նշանակում, որ նա առաջին երկու սեռից ոչ այս է, ոչ այն (հուն. οὐδέτερον, լատ. neutrum, հայ. «չեզոք», իմա՝ չ+եզ «մի»+ոք): Արիստոտելը փորձում է անունների սեռը որոշելու որոշ կանոններ տալ ուղղականի հիման վրա¹:

Արիստոտելի մոտ կան նաև բառակազմական ու շարահյուսական որոշ տեղեկություններ: Նա տարբերում է սլարզ և բաղադրյալ անուններ:

Արիստոտելը հստակ կերպով չի տարրերակում բառակապակցությունը, նախադասությունը և նախադասությունների կապակցությունը: Նախադասությունը («բան, խոսք») նա սահմանում է որպես «բաղադրյալ հնչյուն, որ ունի ինքնուրույն նշանակություն, որի առանձին մասերը նույնպես ինքնուրույն նշանակություն ունեն»²: Ընդամիս նա նշում է, որ «ոչ ամեն նախադասություն է կազմված բայից և անունից: Կարող է նախադասություն լինել առանց բայերի, օրինակ, մարդու սահմանումը»³: Արիստոտելը տարբերում է նախադասությունը դատողությունից՝ նշելով, որ ամեն նախադասություն դատողություն չէ, այլ միայն այն նախադասությունը, որ պարունակում է հաստատում և ժխտում: Եթե դատողական նախադասությունների քննությունը նա համարում է տրամաբանության գործը, ապա նախադասությունների մյուս տեսակների քննությունը հատկացնում է ճարտասանությանն ու բանաստեղծությանը. «նախադասությունների մյուս տեսակներ» ասելով Արիստոտելը հենվում է Պրոտագորասի հայտնի բաժանման վրա: Վերջինս նշում էր նախադասությունների 4 տիպ՝ խնդիրք, հարց, պատասխան և հրաման:

Հնչյունական տեղեկությունների մեջ Արիստոտելը, ինչպես հետագոտողներն են կարծում⁴, ինքնուրույն չէ: Հնչյունների ու

¹ Հմմտ. H. Steinthal, Geschichte der Sprachwissenschaft bei Griechen und Römern. Berlin, 1863, էջ 263:

² Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 62:

³ Նույն տեղը, էջ 63. մարդու սահմանում ասելով Արիստոտելը նկատի ունի «երկուսն կենդանի» (ζῶον δίπουν) տիպի բառակապակցությունը:

⁴ Հմմտ. H. Steinthal, հիշ. աշխ., էջ 247 և 291:

վանկերի հատկութիւնները վրա նա մանրամասն կանգ չի առնում՝ դրանց քննութիւնը համարելով մետրիկայի գործը: Նա խոսում է բերանի ձևի, արտաբերման տեղի, լեզվի՝ այլ օրգանների նկատմամբ գրաված դիրքի, շրթնայնացման, երկարութեան ու կարճութեան, շեշտավորման տարբեր տիպերի մասին: Տարբերում է, ըստ տրագիցիայի, «տառերի» 3 տեսակ. «Ձայնավորն այն է, որի հնչումը լսվում է առանց լեզվի հպման (προσβόλοϛ), օրինակ՝ օ և օ կիսաձայնն այն է, որի հնչումը լսվում է լեզվի հպումով, օրինակ՝ օ և օ. անձայնն այն է, որը լեզվի հպման առկայութեամբ հանդերձ, այնուամենայնիվ, ինքնուրույնաբար ոչ մի հնչյուն չի տալիս, այլ լսելի է դառնում հնչյունական որևէ ուժ ունեցող հնչյունների հետ, օրինակ՝ և ծ»¹: Վանկը Արիստոտելը սահմանում է որպէս «ինքնուրույն նշանակութիւնից զուրկ հնչյուն, որ կազմը ված է անձայնից և ձայնավորից»²:

Ստոիկներ.— Հելլենիզմի էպոխայի փիլիսոփայական ուղղութիւններից քերականութեան զարգացման համար ամենից ավելի շատ գործ կատարեցին ստոիկները: Արիստոտելի նման ստոիկները քերականական հարցերով զբաղվում էին փիլիսոփայական-տրամաբանական հետազոտութիւնների հետ կապված: Նրանց գործունեութեան սկզբնական շրջանում «քերականական արվեստը» (τέχνη γράμματων) շարունակում էր դիտվել «րպէս գրի և ընթերցանութեան տարրական գիտելիքների ուսուցում, «գրերի» (γράμματα) ուսումը: Լեզվի բուն քերականական կառուցվածքի հարցերը քննվում էին դեռևս փիլիսոփաների կողմից, մանավանդ որ ստոիկները տրամաբանութիւնը նույնացնելով ճարտասանութեան ու դիալեկտիկայի հետ³, այս վերջինը հասկանում էին որպէս դիտութիւն «ճշմարիտ ու սուտ առարկաների մասին» և այստեղ էլ խոսում լեզվա-քերականական հարցերի մասին:

Ստոիկները լեզուն համարում էին հոգու կարևորագույն հատկութիւններից մեկը, որ ծառայում է բանականութեան (λόγος) արտահայտութեանը և սերտորեն կապված է նրա հետ: Արտաքին խոսքը ծառայում է ներքին խոսքի արտահայտմանը: Ինչպէս նշել ենք, ստոիկները տարբերում էին «նշանակվողը» (τὸ σημαίνον-

¹ Античные теории языка и стиля, 1946, էջ 62:

Նույն տեղը:

³ Տրամաբանութիւնը նրանք բաժանում էին ճարտասանութեան, որը կանոններ է սահմանում, և դիալեկտիկայի, որը ծառայում է ճշմարիտի և ստի իմացութեանը:

μενον), «նշանակողը»՝ (τὸ σημαῖνον) և առարկան. առաջինն տն-
մարմնական է, վերջին երկուսը (բառը և առարկան)՝ մարմնա-
կան: Խոսքի մասերի ուսմունքը ստոիկները հատկացնում էին
«նշանակողին», այսինքն՝ լեզվական միջոցներին¹: Նրանք տար-
բերում էին 4 խոսքի մաս՝ անուն, բայ, շաղկապ և հոդ². «Հոդ»
ասելով հասկանում էին որոշիչ հոդերը և դերանունները՝ այն սահ-
մանելով որպես «խոսքի հոլովական տարր, որ սահմանազատում
է անունների թիվը և հոլովը»³: Քրիստիպպոս Սոլոյացին որպես
առանձին խոսքի մասեր անջատում է հատուկ և հասարակ անուն-
ները, իսկ ավելի ուշ Անտիպատրոս Տարսոսացին առանձնացնում
է որպես խոսքի մաս «միջինը» (μεσότης)՝ այս անվան տակ
հասկանալով մակբայը: Նրա կարծիքով մակբայը որպես բայի
մակդիր կամ ածական (իսկ այս վերջինը դրվում էր անվան կազ-
մի մեջ) միջին դիրք է գրավում անվան և բայի միջև⁴: Կտին
քերական Պրիսցիանոսը, խոսելով խոսքի մասերի ստոիկյան ուս-
մունքի մասին, գրում էր. «Ստոիկները, դերբայը հատկացնելով
բայերին, այն կոչում են դերբայական կամ հոլովական բայ. մակ-
բայները նրանք հատկացնում էին անուններին կամ բայերին և
կոչում որպես թե բայերի ածականներ. դերանունները հատկաց-
նելով հոդերին՝ դրանք կոչում էին որոշիչ հոդեր, իսկ իրենք հո-
դերը՝ անորոշ հոդեր... նախդիրը միացնելով շաղկապին՝ ստոիկ-
ներն այն կոչում էին նախդրային շաղկապ»⁵:

Խոսքի մասերի ստոիկյան ուսմունքը հենվում էր ստոիկյան
արամարանության վրա: Ստոիկները, ինչպես հայտնի է, տար-
բերում էին 4 կատեգորիա՝ սուբստանց (ὕποκειμενον), որակ
(ποιόν), հատկություն (πὼς ἔχον «ինչպես ունենալը»), հարաբեր-
վող հատկություն (πρὸς τί πὼς ἔχον)⁶. այս շորս կատեգորիա-
ներին հաջորդաբար համապատասխանում էին հոդը (որպես անո-

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 26:

² «Հոդ» բառը, ինչպես տեսանք, հանդիպում է Արիստոտելի մոտ,
բայց դրա բնույթի մասին կարելի է լուր կուսհումներ անել:

³ Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 70:

⁴ Christ-ը, Geschichte der griechischen Litteratur. 6-te Auflage,
էջ 236. «միջին» ասելով հասկանում է դերբայը (Participium). որը նույն-
պես հնում համարվում էր անվան և բայի միջև գտնվող, երկուսի հատկու-
թյունները զուգորդող խոսքի մաս:

⁵ Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 70:

⁶ Հմմտ. A. Trandelenburg. Geschichte der Kategorienlehre,
Berlin, 1840, էջ 217 և 62:

րակ սեռային հասկացութեան արտահայտիչ), անունը, բայը և շարղակալը¹: Քանի որ որակը ստոիկները բաժանում էին ընդհանուրի և առանձինի, ուստի և Քրիստիալոսը համապատասխանաբար տարբերում է հասարակ և հատուկ անուններ:

Հատուկ ուշադրություն են դարձնում ստոիկները խոսքի մասերի քերականական հատկանիշներին կամ քերականական կատեգորիաներին (այս բառի նեղ իմաստով՝ հոլով, թիվ, սեռ, եղանակ և այլն)² դրանք նշանակելով ταρτέμενα բառով:

Առանձնապես կարևոր է ստոիկների դերը հոլովների ուսմունքի մեջ. նրանք πείσις «անկում, հոլով» բառը սկսում են գործածել արդի նշանակությամբ՝ հոլով համարելով նաև ուղղականը: Այսպիսով, նրանք տարբերում են հոլովների 2 տեսակ՝ 1) «ուղիղ հոլով (γί ὀρθή) կամ εὐθεῖα πείσις»՝ ուղղականը և 2) «թեք հոլովներ» (αἰ πλάγαι πείσις): Թեք հոլովները բաժանում են 3-ի՝ γενική «սեռական» (որպես սեռի տրամաբանական հասկացութեան արտահայտիչ՝ ի հակադրություն տեսակի)³, ὄστική «տրական» (որպես այն անձի կամ իրի հոլով, որին մի բան տրվում է) և αἰτιατική «հայցական» (որպես ներգործվողի հոլով՝ αἰτιατός «ներգործվող» բառից)³. որոշ վերապահութեամբ սրանց միացվում է և կոչականը — κλητική որպես հինգերորդ հոլով: Եթե Արիստոտելը «հոլովը» համարում էր անկում ուղղականից, ուղիղ ձևից, ապա ստոիկները, ուղղականը համարելով հոլով, նշում էին, որ բոլոր հոլովները կրում են πείσις «անկումներ» անունը, որովհետև «ընկնում են» հոգեկան սլատկերացումից՝ ստանալով հնչյունական արտահայտություն: Պերիպատետիկները այս սլատեմաբանությունը վիճարկում էին՝ նշելով, որ այս դեպքում «հոլովը» պիտի վերագրվեր նաև մյուս խոսքի մասերին: Ստոիկներին է վերագրվում անվան սեռերից երրորդի հան-

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стихия, 1936, էջ 26: Ումանք այսպիսի անմիջական համապատասխանությունը ժխտում են. հմմտ. Robins, Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe, London, 1951, էջ 27:

² Հատինական genetivus-ը անհաջող է և նկատի ունի այդ հոլովի՝ ժազու մր նշանակելը:

³ Հետագայում այս բառը կապվեց αἰτιόσμαι «մեղադրել, պատճառաբանել» կամ αἰτέω «հայցել, խնդրել, պահանջել» բայերի հետ. այստեղից էլ վառոնի թարգմանած լատ. accusativus-ը (accuso «մեղադրել» բայից) և հայ. «հայցական» կամ գործածությունից դուրս եկած «պատճառական»:

ար «չեզոք» (οὐδέτερον) սնվան ներմուծումը՝ նախկին «միջին»-ի (μεταξὺ) փոխարեն¹։

Ստոիկներն զբաղվում են նաև բայական կատեգորիաների հարցով։ Շարահյուսական-իմաստային սկզբունքով նրանք տարբերում են ստորոգյալի 3 տեսակ կամ արդի իմաստով 3 բայասեռ՝ «ուղիղ» (ներգործական), «շուռ տված» (կրավորական) և «ոչ այս, ոչ այն» (միջին կամ շեզոք)։ Տալով ժամանակների սովորական տարբերակումը՝ նրանք «ներկայի» և «անցյալի» երկու տեսակ են նշում՝ «տևական» և «կատարյալ», այլ կերպ ասած՝ տարբերում են բայական երկու կերպ։ Ստացվում է ժամանակային ձևերի հետևյալ բաժանումը՝ ներկա տևական՝ βαίνω «գնում եմ», կատարյալ ներկա՝ βέβηχα «գնացել եմ», տևական անցյալ՝ ἔβαιω «գնում էի» և կատարյալ անցյալ՝ ἔβηχαι «գնացել էի»²։ Հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել նաև ստոիկների արծարծած շարահյուսական հարցերից։ Նրանք ըստ բայ-ստորոգյալի և տարբեր հոլովներով դրված անունների զուգորդման տիպերի տարբերում են 1) դիմավոր («Սովրատեսն զբոսնում է») ու անդեմ («Սովրատեսին ցանկալի է») և 2) անուղղակի խնդիրներ ունեցող նախադասություններ։

Ըստ հին հունական գրականության գիտակ հրիստի՝ Անտիպատրոս Տարսոսացու ուսուցիչ Դիոգենես Սեկեկացու «Τέχνη περὶ φωνῆς» աշխատությունը պիտի ներկայացրած լինի ստոիկյան սուաջին քերականությունը³։

բ. Ֆիլոզոֆիական քերականությունը հելլենիստական Հուճաստանում

Բանասիրական աշխատանքը և նրա դերը ֆեռականության ձևավորման մեջ.— Հելլենիզմի էպոխայում փիլիսոփայական մեկնաբանություններին և անալոգիստների ու անոմալիստների վեճերին զուգընթաց զարգանում է անտիկ քերականության ձևավորման համար կարևոր դեր խաղացած մյուս գործոնը՝ հին

¹ Հմմտ. I. Lersch, Die Sprachphilosophie der Alten, II, էջ 175, այլև Robins, հիշ. աշխ., էջ 31։

² Ապառնու և արբիստի հարցը ստոիկների մոտ պարզ չէ, այս մասին տե՛ս H. Steinthal, հիշ. աշխ., էջ 300—309, I. Lersch, հիշ. աշխ., II, էջ 211, Robins, հիշ. աշխ., էջ 35—36։

³ Christ, հիշ. աշխ., էջ 258։

տեքստերի վրա կատարվող բանասիրական աշխատանքը: Հունական կուլտուրայի բոլոր նշանավոր կենտրոններում, հատկապես Ալեքսանդրիայում ու Պերգամոնում, լայն ծավալ է ստանում հին տեքստերի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: Հանդես են գալիս այդ տեքստերի քերականական, բարբառագիտական, տաղաչափական և այլ կարգի մեկնություններ: Այս կապակցությամբ փոխվում է «քերականական արվեստի» նախկին բովանդակությունն ու ծավալը: Եթե նախկինում *γράμματα* բառով նշանակում էին գրերը և *τέχνη γραμματική* ասելով հասկանում գրերի և ընթերցանության ուսուցումը, ապա այժմ *γράμματα* բառը նշանակում է գրավոր արտադրանքները, գրքերը, իսկ *τέχνη γραμματική*-ն սկսում է նշանակել գրավոր տեքստերի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը, այն բոլոր գիտելիքները, որոնք կապված են գրավոր տեքստերի ճիշտ մեկնաբանության ու վերարտադրության հետ: Հետագայում *γραμματική* բառն սկսում է նշանակել միայն լեզվի ուսումնասիրությունը, իսկ ավելի ուշ՝ լեզվի ուսումնասիրության բաժիններից մեկը:

Քերականության ձևավորման համար բանասիրական աշխատանքի կատարած վճռական դերը ոչ միայն ունենում է այն հետեւյալնքը, որ այդ դիսցիպլինը խիստ լայն բովանդակություն ու ծավալ է ստանում, այլև հանգեցնում է քերականության՝ հիմնականում գրավոր լեզվի ուսումնասիրությամբ սահմանափակվելուն:

Պերգամի և Ալեքսանդրիայի փերականական դպրոցները.— Բանասիրական-քերականական աշխատանքի՝ վերևում հիշատակված երկու կենտրոններից Պերգամոնում կենտրոնացած էին ստոիկյան «փիլիսոփայացված» քերականության ներկայացուցիչները, որոնք, ի տարբերություն ալեքսանդրյան «քերականների» (*γραμματικοί*), իրենց կոչում էին «քննադատներ» (*κριτικοί*) և նրանցից ավելի բարձր էին համարում¹: Պերգամոնում էր գործում անոմալիստ Կրատես Մալոսացին: Ալեքսանդրիայի քերականները, որոնք անալոգիայի կողմնակիցներ էին, ավելի կարևոր դեր խաղացին անտիկ քերականության ձևավորման մեջ. նրանցից հայտնի են Զենոդոտոսը (մեռած 260 թ. մ. թ. ա.), Արիստոֆանեսը (մոտ 257—180 թթ. մ. թ. ա.), Ապոլլոնիոսը և ամենից ավելի՝ Արիստարքոսը (217—145 թթ. մ. թ. ա.), որի աշակերտ Դիո-

¹ Christ, հիշ. աշխ., էջ 25:

նիսիոս Թրակացին (170—90 թթ. մ. թ. ա.) եղել է ալեքսանդրյան քերականության նվաճումների ամփոփողը և քերականական առաջին սիստեմատիկ շարադրանքի հեղինակը:

Սրանցից Արիստոֆանեսը փորձ է արել բառերի անալոգիկ ձևերը որոշելու հիմունքներ նշել: Ըստ նրա՝ բառերի անալոգիայի մասին խոսելիս պետք է ընդհանրություն տեսնել նրանց 1) սեռի, 2) թվի, 3) վերջավորության, 4) վանկերի քանակի և 5) շեշտի միջև: Արիստարքոսը սրանց միացնում է վեցերորդ սկզբունքը՝ պահանջելով պարզ բառերը շտապարեցնել բաղադրյալներին¹: Արիստարքոսն էլ հենց խոսքի մասերի թիվը հասցնում է 8-ի, որ և արտահայտություն է գտնում Դիոնիսիոս Թրակացու քերականական աշխատության մեջ:

Դիոնիսիոս Թրակացին և նրա «Քերականական արվեստ» աշխատությունը. — Դիոնիսիոս Թրակացին սկզբնապես բնակվում էր Ալեքսանդրիայում, ապա տեղափոխվում է Հռոդոս: Եղել է հետազայում մեծ համբավ ստացած Տիրանիոն Ավագի, թերևս նաև Էլիոս Ստիլոյի ուսուցիչը:

Դիոնիսիոս Թրակացու «Τέχνη γραμματική» («Քերականական արվեստ») աշխատությունը ներկայացնում էր Ալեքսանդրիայի ֆիլոլոգիական քերականության նվաճումների ամփոփ գործնական շարադրանքը, որը նախատեսված էր որպես դպրոցական դասագիրք: Իբրև այդպիսին՝ միջին դարերում այն հսկայական հեղինակություն էր վայելում:

Դիոնիսիոսի քերականական աշխատության մեջ ամենից ավելի ցայտուն կերպով է արտահայտվել ալեքսանդրյան քերականության հեռացումը փիլիսոփայական լայն հարցադրումից և որոշ նեղ էմպիրիզմի հանգեյլը: Դիոնիսիոսը քերականությունը սահմանում է որպես բանաստեղծների և արձակագիրների մոտ ամենից ավելի հաճախ հանդիպածի փորձնական իմացություն, «հմտություն» (էմպիրիա):

Դիոնիսիոս Թրակացու այս էմպիրիկ սահմանումը ընդհանուր ընդունելություն չի գտել: Այդ սահմանմանը նախորդել է Արիստոն Քրոսացու սահմանումը, որ պահպանվել է լատին հեղինակ Մարիոս Վիկտորինոսի մոտ. «Քերականությունը բանաստեղծներին և արձակագիրներին հասկանալու գիտությունն է, որ նախընտրում է առավելապես ըստ բանականության և սովորույթի

¹ Հմտ. Античные теории языка и стиля, 1936. էջ 302:

խոսելու ձևը»¹: Հետագայում Դիոնիսիոսին շատերն էին կշտամբում քերականության էմպիրիկ սահմանման համար: Ասկլեպիադես Միուլեսացին և Պտղոմեոս Պերիպատետիկը քերականությունը համարում էին ոչ թե հմտություն, այլ արվեստ, որ իմացության ավելի բարձր աստիճան է ներկայացնում, քան հմտությունը: Վերջինս, ինչպես հաղորդում է Սեքստոս էմպիրիկոսը, կշտամբելով Դիոնիսիոսին՝ գտնում էր, որ հմտությունն առաջնորդվում է մերկ դիտողությամբ ու վարժությամբ, առանց արվեստի և տրամաբանության, այնինչ քերականությունն արվեստ է²:

Քերականության մասերի և նպատակների ըմբռնման հարցում Դիոնիսիոսը որոշ երկվություն ունի. մի կողմից՝ քերականության մասերը թվելիս նա նկատի է ունենում այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ է տեքստերի բանասիրական ուսումնասիրության համար, մյուս կողմից՝ իր հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնում է բուն լեզվա-քերականական հարցերի՝ հնչյունաբանության և ձևաբանության վրա: Ըստ Դիոնիսիոսի՝ քերականությունն ունի 6 մաս՝ 1) անագնոստիկան կամ հմուտ ընթերցանությունը, 2) էքսեգետիկան կամ երկի բանաստեղծական դարձվածքների համապատասխան բացատրությունը, 3) դժվար (բարբառային) բառերի և դիցաբանական պատմությունների հասկանալի բացատրությունը, 4) ստուգաբանությունը, 5) անալոգիկ ձևերի ընտրությունը և 6) տեքստի քննադատությունը: Ելնելով քերականության բանասիրական լայն ըմբռնումից՝ Դիոնիսիոսը վերջին մասը համարում է քերականության բոլոր մասերից «գեղեցկագույնը»: Բուն քերականական տեղեկությունները տրվում են 5-րդ մասում, որովհետև Դիոնիսիոսը, հետևելով ալեքսանդրյան անալոգիստների ուսմունքին, լեզվի ուսումնասիրության հիմքում դնում է «անալոգիաների ընտրությունը»:

Համառոտ տեղեկություններ տալով քերականության մյուս քաժինների մասին՝ Դիոնիսիոսը մանրամասնորեն կանգ է առնում հնչյունաբանության կամ «տառերի» ուսմունքի և ձևաբանության կամ «խոսքի մասերի» ուսմունքի վրա: Որոշ տեղեկություններ տալիս է նաև վանկերի քանակի մասին, որ հնում կազմում էր

¹ Christ, *հիշ. աշխ.*, էջ 27, Античные теории языка и стиха, 1936, էջ 106:

² Հմմտ. Античные теории языка и стиха, 1936, էջ 103:

պրոսոդիկայի հիմնական նյութը և կարևոր էր տաղաչափական առումով¹։

Բուն լեզվա-քերականական նյութը Դիոնիսիոսը քննում է տառ-վանկ-բառ-նախադասութուն (λόγος «խոսք, բան») հաջորդականությամբ, ընդ որում խոսքի մասերի (μέρη λόγου) ուսմունքը դրվում է նախադասության (λόγος «բան, խոսք, նախադասութուն») սահմանումից անմիջապես հետո։

Ամփոփելով հնչյունաբանության նախորդ շրջանի նվաճումները՝ Դիոնիսիոսը «տառերը» բաժանում է նախ ձայնավորների և բաղաձայնների, ապա սրանք էլ իրենց հերթին դասակարգման է ենթարկում։ Ձայնավորները նա տարբերում է բաղաձայններից նրանով, որ առաջինները ինքնին լրիվ հնչյուն են կազմում, մինչդեռ բաղաձայնները կարող են այդպիսին դառնալ ձայնավորների հետ զուգորդվելով։

Ձայնավոր «տառերը» Դիոնիսիոսը բաժանում է երկարների՝ α, ι, υ (այն «տառերը», որոնք մերթ երկար, մերթ կարճ ձայնավոր էին արտահայտում)։ Խոսում է նաև երկբարբառների ու նրանց կազմիչ ձայնավորների շարահասության մասին։

Բաղաձայն «տառերը» Դիոնիսիոսը բաժանում է կիսաձայնների (γμίφωνα)՝ ψ, λ, μ, ν, ρ, σ և անձայնների (ἄφωνα)՝ π, χ, β, δ, φ, θ, χ։ Կիսաձայնների մեջ առանձնացվում են λ, μ, «տառերը» որպես անփոփոխներ (ἀμετάβoλa) կամ նայեր (ἄγoα)։ Անձայնները բաշխվում են 3 խմբի՝ պարզեր (ψίλα)՝ π, χ, միջակներ (μέσα)՝ β, δ, և թավեր (ծατέα)՝ φ, θ, χ։ «Տառերից» γ, ն, ξ-ն և ψ-ն համարվում են կրկնակներ (διπλά)՝ ζ=αδ, ξ=ας և φ=πς։

Դիոնիսիոսը, հենվելով իր ուսուցիչ Արիստարքոսի վրա, տարբերում է 8 խոսքի մաս՝ 1) անուն (ὄνομα), 2) բայ (ῥημα), 3) գերբայ (μετοχή), 4) հոդ (ἄρθρον), 5) դերանուն (ἄνωμα), 6) նախադրութուն (προθέσις), 7) մակբայ (επίρρομα) և 8) շաղկապ (σύνδεσμος)։ Անունը պարունակում էր գոյականները, ածականները, թվականները և դերանունների որոշ տեսակներ (հարցական, որոշյալ, անորոշ)։ Հոդը պարունակում էր, բացի բուն հոդերից, նաև հարաբերական դերանունները, որոնք հույներն ստու-

¹ Հունական տաղաչափությանը մետրիկական էր, այսինքն՝ հենվում էր երկար և կարճ վանկերի համաչափ հաջորդականության վրա։ Վանկերը երկար էին համարվում բնությամբ և դրությամբ։

գաբանորեն կապում էին հողերի հետ: Դերանունների մեջ դրվում էին միայն անձնականներն ու ցուցականները: Զայնարկությունները դրվում էին մակբայների մեջ:

Խոսքի մասերի սահմանումը Դիոնիսիոսը տալիս է իմաստաբանական-քերականական սկզբունքով, այսինքն՝ հաշվի է առնում ոչ միայն բառերի իմաստը, այլև ձևաբանական հատկանիշները (ինչպես, օրինակ, հոլովվելը թե չհոլովվելը), ամենից ավելի հատկանշական քերականական կատեգորիաները և շարահյուսական ֆունկցիաները: Ըստ նրա՝ 1) «Անունը հոլովական խոսքի մաս է, որ նշանակում է մարմին կամ իր՝ (մարմին, օրինակ՝ քար, իր, օրինակ՝ դաստիարակություն) և արտահայտվում է որպես ընդհանուր և որպես առանձին. ընդհանուր, օրինակ՝ մարդ, առանձին, օրինակ՝ Սոկրատես»². 2) «Բայը անհոլով խոսքի մաս է, որ ընդունում է ժամանակներ, դեմքեր ու թվեր և արտահայտում է ներգործում կամ կրում»³. 3) «Դերբայը բառ է, որ ընդունում է բայերի և անունների հատկությունները»⁴. 4) «Հոգը անհոլով խոսքի մաս է, որ նախադասվում կամ ստորադասվում է հոլովվող անուններին»⁵. 5) «Դերանունը բառ է, որ գործածվում է սնվան փոխարեն և ցույց է տալիս որոշակի դեմքեր»⁶. 6) «Նախադրությունը խոսքի մաս է, որ նախադասվում է բոլոր խոսքի մասերին թե՛ բառի կազմում և թե՛ նախադասության կազմում»⁷. 7) «Մակբայը անհոլով խոսքի մաս է, որ ասվում է բայի հետ՝ նախադասվելով կամ ստորադասվելով նրան»⁸. 8) «Շաղկապը բառ է, որ շաղկապում է միտքը որոշակի կարգով և արտահայտում է մտքի արտահայտման ճեղքը»⁹:

Խոսքի մասերի քննությունը Դիոնիսիոսը կատարում է հետևյալ կերպ. նախ տալիս է տվյալ խոսքի մասի սահմանումը, ապա քննության առնում նրա քերականական հատկանիշները (սկզբի դենցիաները—παρ᾽ ἑνός): Բառակազմական կատեգորիաները քննվում են մյուսների հետ միասին «ձև» (ἄλλα) և «տեսակ»

¹ «Իր» ասելով Դիոնիսիոսը հասկանում է վերացական անունները:

² Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 118:

Նույն տեղը, էջ 124:

⁴ Նույն տեղը, էջ 131:

Նույն տեղը, էջ 132:

⁶ Նույն տեղը, էջ 133:

⁷ Նույն տեղը, էջ 134:

⁸ Նույն տեղը:

Նույն տեղը, էջ 136:

(είδος) անունների տակ, **Տարբերվում է 3 «ձև»՝ պարզ (ἄπλοῦν), բարդ (σύνθετον) և հարարարդ (παρασύνθετον)**. վերջին անվամբ նշանակվում են բարդ բառերի հետագա բաղադրումները: «Տեսակ» անվան տակ Դիոնիսիոսը քննում է խոսքի մասերի բառակազմական և իմաստային տեսակները: Հստ կազմության տարբերվում են նախատիպ (πρωτότυπον) և ածանցական (παράγωγον) տեսակներ. վերջինս ընդգրկում է վերջածանցավոր կազմությունները, իսկ նախածանցավորները համարվում են բարդ բառեր և քննվում որպես «ձևեր»: Խոսքի մասերից իմաստային մանրամասն տեսակավորման են ենթարկվում անունները, մակբայներն ու շաղկապները:

Անվանը, բացի ձևից և տեսակից, հատկացվում են թիվ (αριθμός), սեռ (γένος) և հոլով (πτῶσις), **Տարբերվում է 3 թիվ՝ եղակի (ένικός), երկակի (δυσικός) և հոգնակի (πληθυντικός), 5 հոլով՝ ուղղական (ὀρθή), սեռական (γενική), տրական (δοτική), հայցական (αἰτιατική) և կոչական (κλητική), 3 սեռ՝ արական (ἀρσενικός), իգական (θηλυκός) և չեղոք (οὐδέτερον)**. **Նշվում է, որ ոմանք ավելացնում են 2 սեռ ևս՝ ընդհանուր (κοῖνον) և համընդհանուր (ἐπίκοινων)**. **Ընդհանուր սեռի են համարվում այն բառերը, որոնք կարող են ստանալ և՛ արական, և՛ իգական հոգ՝ համապատասխանաբար նշանակելով կամ արական, կամ իգական սեռի անհատ (ὁ ἵππος «հովատակ, արու ձի», ἡ ἵππος «զամբիկ, էգ ձի»)։ համընդհանուր սեռի են համարվում այն բառերը, որոնք կարող են ստանալ միայն արական կամ միայն իգական սեռի հոգ, բայց նշանակել և՛ արական, և՛ իգական սեռի անհատ (ἢ χελιδῶν «1) արու կրիա, 2) էգ կրիա», ὁ ἀετός «1) արու արծիվ, 2) էգ արծիվ»)։**

Բային, բացի տեսակից և ձևից, հատկացվում են եղանակ (ἔγκλισις), սեռ (διάθεσις), ժամանակ (χρόνος), թիվ (ἀριθμός), գեմք (πρόσωπον), լծորդություն (συσγία). **Լծորդություններ ասելով Դիոնիսիոսը հասկանում է բայերի խոնարհման տարբեր խմբերը։ Տարբերվում է 5 եղանակ՝ սահմանական (ὀριστική), հրամայական (προσταχτική), ըղձական (εὐχτική), ստորագասական (υποταχτική) և անորոշ (ἀπαρέμφατος), 3 սեռ՝ ներգործական (ἐνέργεια «ներգործություն»), կրավորական (πάθος «կրում, կիրք») և միջին (μεσότης), 3 հիմնական ժամանակ (ըստ փիլիսոփայական բաժանման)՝ ներկա (ἐνεστώς), անցյալ (παρελθλυθώς) և ապառնի (μελλών), ընդ որում անցյալի մեջ նշվում է 4 տարբերակ։**

Մնացած խոսքի մասերից դերբային հատկացվում են անվան և բայի բոլոր հատկանիշները, բացի դեմքից և եղանակից, հոդին վերագրվում են սեռ, թիվ և հոլով, դերանվանը՝ դեմք, սեռ, թիվ, հոլով, տեսակ և ձև, ընդ որում ստացական դերանունները համարվում են անձնականների ածանցական ձևերը:

Հելլենիստական շրջանի հետագա փերականները.— Հելլենիստական շրջանի փերականական հետագա ուղղությունները աշխատում են վերացնել թրակացու փերականական սիստեմի հակասությունները, տալ փերականական հարցերի քննության ավելի ռացիոնալ բաշխում, ճշտել և մանրամասնել տրված տեղեկությունները:

Ասկլեպիադես Միուեացին (մոտ 150—50 թթ. մ. թ. ա.) տարբերում է փերականության երկու մաս՝ տեխնիկական և պատմական. առաջին անվան տակ նա հասկանում է բուն փերականությունը, երկրորդի տակ՝ գրական երկերի մեկնությունն ու քննադատությունը: Ոմանք գնում են ավելի հեռու՝ քերականությանը թողնելով նրա բուն բնագավառը՝ խոսքի մասերի ուսմունքը՝ «տառերի» մասին ներածական դիտողություններով հանդերձ¹: Սակայն փերականական արվեստը, այնուամենայնիվ, չի կարողանում լիովին ազատվել ֆիլոլոգիական փերականության տրադիցիաներից: Ոմանք նույնիսկ փերականության առարկան էին համարում այն բոլորը, ինչ մյուս արվեստներին չէր վերաբերում:

Այն հեղինակները, որոնք փերականության բնագավառը համեմատաբար նեղացնում էին՝ թողնելով միայն լեզվական կողմը, հենվում էին Պերգամի ստոիկյան անոմալիստական ուղղության վրա: Ինչպես նշել ենք, Պերգամի դպրոցի ներկայացուցիչները իրենց համարում էին «քննադատներ»՝ ի տարբերություն այլքսանդրյան փերականների: Նրանց կարծիքով երկի մեկնությունն ու գնահատումը վերաբերում է «քննադատական արվեստին», իսկ «փերականական արվեստը» սլարունակում է օժանդակ տեղեկություններ: Փերականության այսպիսի նեղ-լեզվական ըմբռնումն արտահայտվել է Դեմետրիոս Քլորոսի (մ. թ. սկզբում) և Արիստոնի սահմանումների մեջ, որոնք պահպանվել են լատին փերականների հաղորդմամբ:

Ալեքսանդրյան հետագա փերականներից նշանավոր էր Տրիֆոնոսը (մ. թ. սկզբներում), որ աշխատություններ է գրել խոս-

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 304:

քի մասերի և բարբառների մասին: Տրիֆոնոսը լուրջ քննության նյութ է դարձրել դերբայի՝ որպես խոսքի մասի բնույթի հարցը, որ հետագայում զբաղեցրել է և Ապոլլոնիոս Դիսկոլոսին: «Անալոգիայի ուսմունքը» նա կիրառել է բառակազմության նկատմամբ, ընդ որում բառակազմության մեջ հիմք է դրել «կրքի» ուսմունքին: Ըստ այդ ուսմունքի՝ բաղադրման (ածանցման) ժամանակ բառերը հնչյունական փոփոխություններ են «կրում» իմաստե՛ պոփոխության անալոգիայով: Տրիֆոնոսը կազմել է դասական գրական լեզվի առաջին բառարանը՝ «Օնոմաստիկոնը», որին հետևել են համատիպ այլ բառարաններ:

Բառակազմության հարցերը նոր ձևով է դնում Ֆիլոքսենոսը, որի կարծիքով՝ մի բառը կազմվում է մի ուրիշից որոշ շաբլոնով:

Ապոլլոնիոս Դիսկոլոսը և նրա «Շարահյուսության մասին» աշխատությունը.— Հելլենիստական շրջանի հետագա հույն քերականներից առանձնապես հայտնի են Ապոլլոնիոս Դիսկոլոսը (մ. թ. II դ.) և նրա որդի Հերոդիանոսը: Ապոլլոնիոս Դիսկոլոսի «Շարահյուսության մասին» (Περὶ συντάξεως) աշխատությունը շարահյուսության առաջին անկախ և ամբողջական շարադրանքն էր: Հերոդիանոսը գրել է «Տառերի շարահյուսության մասին» (Περὶ συντάξεως τῶν γένων) աշխատությունը. որտեղ քննում է հատկապես առոգանական-կետադրական հարցեր: Շարահյուսության հարցերը քննելիս՝ Դիսկոլոսը դեռևս չի ելնում նախադասության և նախադասության անդամների գաղափարներից, այլ քննությունը տանում է ըստ խոսքի մասերի զուգորդումների և խոսքի մասերի հետ կապված քերականական կատեգորիաների գործածության: Ընդհանուր առմամբ անտիկ աշխարհում չկար նախադասության ուսմունք, այլ միայն բառազուգորդման ուսմունք. քննվում էին խոսքի մասերի զուգորդման կանոնները. խոսքի մասերն ու նախադասության անդամները չէին տարբերվում, և ուշադրություն չէր դարձվում զուգորդման՝ նախադասություն կազմելու, թե չկազմելու փաստի վրա²:

Ապոլլոնիոս Դիսկոլոսի աշխատության մեղ հասած մասը բաղկացած է 4 գրքից: Առաջին գրքում քննվում է հոդը, երկրորդում՝ դերանունը, երրորդում՝ բայը և չորրորդում՝ նախադասությունը: Բայի կապակցությամբ քննվում են եղանակը, սեռը և

¹ Հմտ. Անտիկնե տեորի ԵզԿա և ստիլա, 1936, էջ 28:

² Հմտ. Н. Глинз, հիշ. աշխ., էջ 16:

բայի՝ թեք հոլովումների հետ ունեցած զուգորդումները: Մակբային հատկացված մասը մեզ հասել է միայն հատվածաբար, շաղկապի մասը չի հասել:

Խոսքի մասերի և քերականական առանձին կատեգորիաների բացահայտման հարցում Ապոլլոնիոս Դիսկոլոսն զգալիորեն տարբերվում է Դիոնիսիոս Թրակացուց: Խոսքի մասերի սահմանման հարցին նա, ի տարբերություն Թրակացու, մոտենում է գերազանցապես տրամաբանական շափանիշներով: Դիսկոլոսը նոր մոտեցում է հանդես բերում հոլովների բնութագրման հարցին: Եթե հունական նախորդ տրագիցիան հոլովների սահմանումների հիմքում դնում էր տվյալ հոլովով դրված բառերի՝ բայ-ստորոգյալի հետ ունեցած հարաբերությունը կամ կախումը, ապա Դիսկոլոսը հիմք է ընդունում հենց հոլովներն ինքնին, սրանց իմաստը: Ուղղականը և հայցականը նա հակադրում է իրար որպես գործողի և ներգործվողի հոլովներ, տրականը դիտում իբրև այն անձի կամ իրի հոլով, որ որևէ բան ձեռք է բերում բայի արտահայտած գործողության պրոցեսում, իսկ սեռականը, նրա կարծիքով, նշանակում է ունեցվածք և ծագում:

Որոշ հարցերում Դիսկոլոսը հենվում է ստոիկյան ուսմունքի և ըմբռնումների վրա: Այդ առանձնապես նկատվում է անվան և դերանվան իմաստային տարբերակման հարցում: Եթե Արիստոտելի ուշ շրջանի հետևորդները (Ռոմանոսը մոտ 500 թ. և նրա աշակերտ Իոաննես Ֆիլոպոնոսը) անվան մեջ տեսնում էին աուքստանցի արտահայտություն, ապա Դիսկոլոսը այն դիտում է որպես իրերի որակի (ποιότης) գրսևորում: Այս կապակցությամբ նա անունը, որպես իրերի որակական որոշակիություն արտահայտող խոսքի մաս, հակադրում է դերանվանը՝ նշելով, որ վերջինս արտահայտում է ոչ թե առարկայի որակական հատկանիշները, այլ մատնանշում է միայն «էությունը» (ὄνεια). Իր այս հատկությունից շնորհիվ, ըստ Դիսկոլոսի, դերանունը կարող է կիրառվել ամեն մի առարկայի նկատմամբ՝ անձնանունների նման դրանք անհատականացնելով. սա կատարվում է կոնկրետ առարկան «ցույց տալով» կամ «վերաբերելով» հայտնի առարկայի. առաջին և երկրորդ դեմքերը միշտ «ցույց են տալիս», երրորդ դեմքը և՛ «ցույց է տալիս», և՛ «վերաբերում»¹: Թայի հարցում Դիսկոլոսը հենվում է Արիստոտելի այն դրույթի վրա, թե «խոսքի հնչյունները հոգեվի-

¹ Հմմտ. H. Glinz, հիշ. աշխ., էջ 311: Հմմտ. և Robins, հիշ. աշխ., էջ 43:

կիրառում է շարահյուսական կապակցութեան տարբեր տիպերի՝ բուն համաձայնութեան և առդրութեան համար: Խոսքի մասերն ունեն քերականական տարբեր կատեգորիաներ, որոնք երբեմն համընկնում են: Այս համընկնող կատեգորիաների համապատասխանութիւնը (հոգնակի թվի՝ հոգնակի թվի հետ, սեռական հոլովի՝ սեռական հոլովի հետ և այլն) կլինի համաձայնութիւն, անհամապատասխանութիւնը՝ անհամաձայնութիւն: Քանի որ մակբայը, շաղկապը չունեն բայի հետ համընկնող քերականական կատեգորիաներ, ուստի և նրանք կարող են նույն ձևով դրվել բայի զանազան փոփոխվող ձևերի հետ. այդպիսի կապակցութիւնը (իմա՝ առդրութիւնը) նույնպես կլինի համաձայնութիւն, եթե, իհարկե, մակբայը կամ շաղկապը իրենց արտահայտած իմաստով իրոք կարող են կապակցվել բայի տվյալ ժամանակային կամ եղանակային ձևի հետ:

գ. «Քերականական արվեստը» հիմն Հոսումում

Հոսմայեցիների քերականական առաջին տեղեկութիւնները. — Ճարտասանութեան և ոճի հարցերի քննութեան կապակցութեամբ մենք նշեցինք, որ II դարում (մ. թ. ա.) հոսմայեցիները ծանոթացան Հունաստանում տարվող լեզվական վեճերի (հատկապես անալոգիստների և անոմալիստների վեճերի) և քերականական ու այլ կարգի նվաճումների հետ: Հետագայում լեզվական գիտելիքների բնագավառն ավելի է լայնանում. հոսմայեցիները գրում են ինքնուրույն աշխատութիւններ¹, կիրառում հունական լեզվաբանութեան նվաճումներն իրենց լեզվի նկատմամբ, ինքնուրույն գիտողութիւններ անում և նույնիսկ քննադատում հունական լեզվական ուսմունքի տարբեր կողմերը:

Հոսմական վաղ քերականներից հայտնի են Հելիոսը, Էլիոս Ստիլոն, Մարկոս Տերենցիոս Վառոնը (116—27 թթ. մ. թ. ա.) և ուրիշները: Սկզբնական շատ քերականներից, ինչպես, օրինակ, Հելիոսից, Էլիոս Ստիլոնից, մեղ կամ ոչինչ չի մնացել, կամ միայն առանձին հատվածներ են հասել: Այնինչ, սրանցից ոմանք, առանձնապես Էլիոս Ստիլոն՝ Դիոնիսիոս Թրակացու աշակերտը և Վառոնի ուսուցիչը, մեծ համբավ են վայելել:

¹ Հատկական քերականների աշխատութիւնները հրատարակված են H. Keil-ի կողմից „Corpus grammaticorum latinorum“ բնագրանուր խորագիրը կող շարքում, 1856—1880 թթ.:

Վառոն.—Մարկոս Տերհնցիոս Վառոնը իր ժամանակի ամենազարգացած անձնավորություններից մեկն էր: Նրա քերականական աշխատություններից պահպանվել է միայն «De lingua latina»-ն («լատիներենի մասին») և այն էլ փոքր մասով (25 գրքից միայն 5—10-րդ գրքերը): Վառոնի այս աշխատության 1-ին գիրքը կազմում էր «Ներածությունը», 2—7-րդ գրքերում խոսվում էր «բառերի սահմանման» և ստուգաբանության մասին, 8—13-րդ գրքերում՝ «Տրոլվման» (այն է՝ բառակազմության ու բառափոխության) մասին՝ անալոգիայի և անոմալիայի հարցի հետ կապված, 14—25-րդ գրքերում՝ շարահյուսության մասին:

Վառոնի աշխատությունը կարևոր է ոչ միայն որպես լատիներենի առաջին նկարագրություններից մեկը, այլև որպես մի աշխատություն, որից մենք տեղեկանում ենք անալոգիստների և անոմալիստների վեճի մասին: Վառոնի կարծիքով՝ բառակազմության մեջ իշխում է անոմալիան, բառափոխության մեջ՝ անալոգիան: Վառոնը այս կամ այն հարցը քննելիս դիմում է լատիներենին՝ այդ ձևով գաղափար տալով վերջինիս Տրոլվման, խոնարհման, բառակազմության և այլ հարցերի մասին: Նրա ստուգաբանական մեթոդը հենվում է ստոիկների վրա: Վառոնի ծառայությունների մեջ հատուկ նշման արժանի են լատիներենի կառուցվածքի ուսումնասիրության ինքնուրույն սկզբունքներ մշակելու ձգտումը և խոսքի մասերի ձևաբանական դասակարգման սկզբունքի առաջաշումը:

Ռեմիոս Պալեմոնը և ալեքսանդրյան ֆեռականական սիստեմի ներմուծումը.—Ընդհանուր առմամբ մինչև Պալեմոնը (մ. թ. I դ.) Հռոմում իշխում էր ստոիկյան քերականական սիստեմը՝ սկսած Կրատես Մալոսացու ժամանակներից: Իհարկե, այդ սիստեմը նույնությամբ չէր ընդունվում. այսպես՝ Վառոնը շատ հարցերում չի համաձայնվում ստոիկյան լեզվական ուսմունքի ղանազան կողմերի հետ: Ռեմիոս Պալեմոնը, որի «Քերականական արվեստը» («Ars grammatica») մեզ չի հասել, Հռոմ է ներմուծում ալեքսանդրյան քերականական սիստեմը: Նրա դիրքը Թրակացու քերականության սկզբունքների կիրառումն էր լատիներենի նկատմամբ:

Լատիներենի հետագա ֆեռականները. Դոնատոս և Պրիսցիանոս.—Լատիներենի վրա կատարված դիտողությունների ամփոփումը ավարտվում է մ. թ. III դ.՝ հիմք տալով IV դ. երևան եկած Խարիսիոսի և Դոնատոսի աշխատություններին, որոնք

միավորում և ամբողջացնում է Դիոմեդեսը: Վերջապես, V դ. վերջերին հանդես է գալիս Պրիսցիանոսի ընդարձակ քերականական աշխատությունը, որի վերջին, ամենից ավելի հայտնի մասը ներկայացնում է Դիսկոլոսի շարահյուսական սկզբունքների կիրառումը լատիներենի նկատմամբ: V դ. քերականներից նշելի է նաև Մարիոս Վիկտորինոսը: Խարիսիոսի համար հիմք ծառայած քերականներից է Կոմիենիանոսը (մոտ մ. թ. 300 թթ.):

Լատինական այս ուշ շրջանի քերականներից առանձնապես հայտնի են հիշված Դոնատոսն ու Պրիսցիանոսը, որոնք հետագայում լատիներենի ուսուցման հիմնական աղբյուրներն էին և մեծ ազդեցություն են գործել նոր ժամանակների քերականական աշխատությունների վրա:

Դոնատոսի աշխատությունը ունի կոմպիլյատիվ-ամփոփիչ բնույթ և կոչվում է «Ars grammatica»: Երկը նախատեսված է որպես քերականության նախնական ուսուցման դասագիրք և բաղկացած է 2 մասից, որոնցից առաջինը նվիրված է քերականության (լայն իմաստով) հիմնական հարցերի (տառերի, վանկերի, տաղաչափական գիտելիքների, խոսքի մասերի) նախնական ուսուցմանը, երկրորդը՝ քերականական գիտելիքների խորացմանը՝ շարահյուսական սխալների նշմամբ և ոճական վարժության նյութերով: Այս աշխատությունը միջին դարերում այնքան մեծ հեղինակություն էր վայելում, որ «դոնատոս» ասելով ընդհանրապես քերական էին հասկանում: Այն գործածվում էր ընդարձակ-ամբողջական խմբագրությամբ («Ars maior») և ավելի փոքր խմբագրությամբ (միայն 8 խոսքի մասերի ուսմունքը—«Ars minor»):

Պրիսցիանոսի քերականությունը, որ կրում է «Քերականական գործերի հիմունքները» («Institutiones rerum grammaticarum») վերնագիրը, խիստ ընդարձակ է (18 գիրք) և ներկայացնում է լատինական քերականական գիտելիքների ամփոփումը. այն յուրատեսակ կամուրջ է հին և միջին դարերի քերականական ուսմունքների միջև: Պրիսցիանոսի աշխատության 1—16-րդ գրքերը, որոնք միջին դարերում հայտնի էին «Մեծ Պրիսցիանոս» («Priscianus maior») անունով, պարունակում էին տառերի և խոսքի մասերի ուսմունքը (հնչյունաբանությունը և ձևաբանությունը). 17—18-րդ գրքերը հայտնի էին որպես «Փոքր Պրիսցիանոս» («Priscianus minor») և նվիրված էին շարահյուսությանը (syntaxis կամ constructio):

լատինական քերականության առանձնահատկությունները. -- Լատինական քերականությունը ևս սկզբնապես խիստ լայն ընդգրկում ուներ: Ինչպես հաղորդում է Դիոմեդեսը, Վառոնը քերականությանը 4 մաս էր հատկացնում՝ ընթերցանություն, բացատրություն, ուղղում և դնահատում: Սակայն հետագայում քերականական աշխատությունների շարադրանքի հիմնական առարկան «տեխնիկական», այն է՝ բուն լեզվական մասն էր, թեև այսպես կոչված էքսեգետիկական մասը դեռ երկար ժամանակ սլահպանվում էր և դուրս ընկավ միայն միջին դարերում: Լատինական քերականները շարադրում էին «տառերի» և խոսքի մասերի ուսմունքը՝ սրան ստոիկների օրինակով ավելացնելով ոճի արժանիքների և թերությունների ուսմունքը: Լեզվի ուշ ավելացվում են նաև ուղղագրության և տաղաչափության բաժինները:

Լատիներենի քերականները խոսքի մասերի և քերականական դանազան կատեգորիաների հունական ուսմունքը լատիներենի նկատմամբ կիրառելիս՝ մասամբ փոփոխության են ենթարկում այն, մասամբ շարունակում կուրորեն ընդունել լատիներենին խորթ կատեգորիաներ: Աստիճանաբար միայն՝ լատիներենի փաստերի ճնշումը հանգեցնում է այս արհեստական եկամուտ տարրերի արտամղմանը:

Ստոիկյան քերականության տիրապետության շրջանում հոմեական քերականները շարունակում են պահպանել ստոիկյան բառակի բաժանումը, թեև այն ենթարկում են որոշ փոփոխությունների: Վառոնը տալիս է խոսքի մասերի տարբերակման երկու սկզբունք՝ իմաստային և ձևաբանական: Իմաստային սկզբունքով նա տարբերում է անուններ, բայեր, շաղկապներ և «նեցուկներ»։ վերջին անվան տակ է նշվում, օրինակ, մակբայը, որը դիտվում է որպես բայի «նեցուկ»¹: Երկրորդ սկզբունքի կիրառման հարցում Վառոնը թերևս հենվում է այլեքսանդրյան քերական Դիոնի (I դ. մ. թ. ա.) վրա, որը հիմնականում սլահպանելով Արիստոտելի և Թեոդիկտեսի դասակարգումը, դրա հիմքում դրել էր «հոլովականություն» հատկանիշը: Վառոնը նախ տարբերում է փոփոխվող և անփոփոխ բառեր, ապա խոսքի մասերը խմբավորելիս նկատի է առնում բառերի փոփոխականությունն ըստ հոլովների և ժամանակների. նա տարբերում է 1) անուններ՝ հոլովներ ունեցող բառեր, 2) բայեր՝ ժամանակներ ունեցող բառեր, 3) դերբայներ՝ և՛ հոլով-

¹ Հմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 300:

ներ, և՛ ժամանակներ ունեցող բառեր և 4) մակբայներ ու շաղկապներ՝ ո՛չ հոլովներ, ո՛չ էլ ժամանակներ ունեցող բառեր: Անուններն էլ նա բաժանում է 4 խմբի, որոնք համապատասխանում են հարցական դերանուններին, հասարակ անուններին, հատուկ անուններին և ցուցական դերանուններին:

Խոսքի մասերի ալեքսանդրյան ուամունքը լատիներենի նկատմամբ կիրառելիս՝ հոմեական քերականները 2 կարևոր փոփոխություն են կատարում. խոսքի մասերի թվից նրանք հանում են հոգը և որպես խոսքի մաս առանձնացնում միջարկությունը (interiectio)¹: Հոգի հարցում զգալի դեր խաղացին մի կողմից՝ լատիներենի առանձնահատկությունները, մյուս կողմից՝ ուշ շրջանի ստոիկյան քերականության ազդեցությունը: Լատիներենը, ինչպես հայտնի է, դուրկ էր այսպես կոչված «նախադաս» հոգերից, քայց ուներ «ետադաս» հոգ, այն է՝ հարաբերական դերանուն, ընդ որում որպես այդպիսին հանդես էր գալիս հարցականը: Այս պատճառով էլ հարաբերական դերանունը դադարեց «նախադաս» հոգի հետ կապվելուց և մտցվեց դերանունների շարքը: Ուշ շրջանի ստոիկյան քերականները չէին տարբերում դերանունները և հոգերը: Հնում ստոիկները դրանք կոչում էին «հոգեր»՝ այդ անվան տակ դնելով ոչ միայն բուն հոգերը, այլև ցուցական, հարաբերական, հարցական, անորոշ դերանունները, իսկ ավելի ուշ շրջանում դրանք կոչում էին մերթ հոգեր, մերթ դերանուններ և տարբերում «որոշյալ» և «անորոշ» տեսակներ. որոշյալների մեջ դրվում էին անմիջական մատնանշում սլարունակողները (անձնական, ցուցական և ստացական դերանունները), անորոշների մեջ՝ անմիջական մատնանշում չսլարունակողները (հարցականները, հարաբերականները և բուն հոգերը): Լատիներենի քերականները, ելնելով իրենց լեզվից, հոգը հանեցին և մնացած բոլոր տեսակների համար որդեգրեցին «դերանուն» անվանումը: Նշելի է, որ և՛ հույն, և՛ լատին քերականները դերանունները որպես խոսքի մաս առանձնացնելիս նկատի էին ունենում ոչ միայն դրանց իմաստային ընդհանրությունը, այլև հոլովման առանձնահատկությունները: Ալեքսանդրյան քերականների

¹ Մրջարկության առանձնացումը որպես խոսքի մաս վերագրվում է Ռեմիոս Պալեմոնին: Պրիսցիանոսը, ամփոփելով հոմեական քերականությունը նվաճումները, թվում է 8 խոսքի մաս, ընդ որում հոգի փոխարեն տալիս է միջարկությունը. այն սահմանվում է որպես «հոգու վիճակը նշանակող» խոսքի մաս:

կարծիքով՝ դերանունների հոլովման մեջ անալոգիան մթազնված է: Պետք է նկատի առնել նաև այն, որ «դերանուն» անունը սկզբնապես տրվում էր միայն անձնականներին, ապա նաև ցուցականներին, որոնք համարվում էին 3-րդ դեմքի դերանուններ. հետագայում անվանումը պահպանվեց, բայց նրա տակ դրվեցին նաև այլ դերանուններ:

Լատիներենի քերականները փորձում են շաղկապների իմաստային-տրամաբանական բաժանմանը զուգընթաց մտցնել դրանց դասակարգման մի այլ, այն է՝ շարահյուսական զուգորդելիության (կապակցելիության) սկզբունքը. շաղկապները խմբավորվում են ըստ այն բանի, թե ո՛ր բայեղանակների հետ կարող են գործածվել:

Լատինական քերականության մեջ մտցվում է 6-րդ հոլովը՝ ablativus-ը¹, որը Վառոնը դեռևս կոչում է «վեցերորդ» կամ «լատինական» հոլով: Դեռ ավելին, այս հոլովը լատինական քերականների մոտ հիմք է դառնում հոլովման տիպերի առանձնացման համար: Ինչպես հայտնի է, հունարենում և լատիներենում ուղղականի հիմքը մթազնված է և չի կարող հիմք ծառայել հոլովումների խմբավորման համար: Այդ պատճառով էլ լատիներենի քերականներն ստիպված էին որոնել այնպիսի մի հոլով, որի մեջ հիմքը ավելի անխաթար է: Վառոնը հանձնարարում է հենց ablativus-ը: Հետագայում որպես այդպիսի հոլով հանձնարարվում է սեռականը, որը մինչև այժմ էլ հիմք է ծառայում հոլովման տիպերի խմբավորման համար: Ճարտասան Քվինտիլիանոսը, հիմք ընդունելով հոլովական իմաստը և նշելով, որ հունական տրականը և լատինական բացառականը (ablativus) արտահայտում են նաև գործիականի իմաստ, հունական հոլովների թիվը հասցրնում էր վեցի, լատինականինը՝ յոթի: Սակայն Պրիսցիանոսը գործիական (instrumentalis) հոլովի ավելացումը համարում է «ոչ անհրաժեշտ» և նշում, որ այն ձևականորեն չի տարբերվում:

Լատինական քերականության մեջ սկզբնապես մեխանիկորեն յուրացվում է հունարենի բայեղանակների քանակը, թեև, ի տարբերություն հունարենի, լատիներենում ստորադասականն ու ըղձականը ձևարանորեն չեն տարբերակված: Սակայն Ռեմիոս Պալեմոնն արդեն ստիպված էր նշել, որ ըղձականի ձևերը լատիներենում նաև ստորադասականի ձևեր են: Այս եղանակների տար-

¹ Այս հոլովի ներմուծման պատիվը վերագրվում է Հուլիոս Կեսարին:

քերական համար լատինական քերականության մեջ նկատի էին առնում բայական տվյալ ձևերին ուղեկցող շաղկապներն ու մակբայները. ստորադասական շաղկապների առկայության դեպքում եղանակը համարվում էր ստորադասական, ըղծական բառերի առկայության դեպքում՝ ըղծական: Ստորադասականի համար գործածվող *subiunctivus* և *coniunctivus* տերմինների փոխհարաբերությունը պարզ չէ: Նկատի առնելով լատիներենի որոշ առանձնահատկությունները, լատիներենի քերականները առանձնացնում են նաև հունարենին անհայտ «եղանակները». *gerundium*-ը և *supinum*-ը համարում էին «դերբայական», իսկ միադեմ (միայն 3 ըդ դեմք ունեցող) բայերը՝ «անդեմ» եղանակներ:

Բայական ժամանակների առանձնացման հարցում սկզբնապես իշխում էր ստոիկների հայացքը, որով ժամանակի գաղափարը կապվում էր կերպի («տևականության» և «կատարելության») գաղափարի հետ: Ելնելով ժամանակի ատոմիստական ըմբռնումից, ստոիկները ներկան դիտում էին որպես ժամանակի որոշ հատված, որ սահմանափակված է սկզբից և վերջից անցյալով և ապառնիով: Նրանք, ինչպես տեսանք, ելնելով կերպի և ժամանակի հարաբերակցությունից, տարբերում էին «տևական» ներկա ու անցյալ (անցյալ անկատար) և «կատարյալ» ներկա (վաղակատար) ու անցյալ (անցյալ վաղակատար). փաստորեն սրանցից որպես երրորդ տիպ առանձնացվում էր աորիստը («անսահման»), որի հետ կապվում էր և ապառնին՝ որպես կերպից զուրկ ժամանակ: Ըստ ստոիկների՝ աորիստը նշում է անցյալ կատարյալ գործողություն՝ առանց հարակատարի և անցյալ հարակատարի նման դրանք ներկայի և անցյալի որևէ մոմենտի հետ առնչելու: Ելնելով ստոիկյան այս տեսությունից՝ Վառոնը տարբերում է անկատար և կատարյալ կերպեր՝ յուրաքանչյուրի համար առանձնացնելով ներկա, անցյալ և ապառնի.

Անկատար կերպ	Կատարյալ կերպ
Ներկա praesens	perfectum
Անցյալ imperfectum	plusquamperfectum
Ապառնի futurum I	futurum II

Լատինական քերականական հետագա տրադիցիան ժամանակների հարցում հենվում էր ալեքսանդրյան քերականության վրա: Ալեքսանդրյան քերականները, ի տարբերություն ստոիկների, ներկան դիտում էին ոչ թե որպես ժամանակի հատված, այլ

մշտահոս կետ անցյալի և ներկայի միջև: Ներկան դիտվում էր որպես մասամբ անցյալին և մասամբ ապառնուն պատկանող անընդհատ հոսք: Սրա հիման վրա կերպի գաղափարը մղվեց մի կողմ, և վաղակատարը (պերֆեկտը) անցավ անցյալ ժամանակների շարքը: Կատինական քերականները, հենվելով բայի ժամանակների ալեքսանդրյան ուսմունքի վրա, նշում էին, որ լատինական perfectum-ը զուգորդում է հունական վաղակատարը (պերֆեկտը) և աորիստը¹: Չ-րդ ապառնին (futurum II exactum) հատկացվում էր ստորադասականին:

Անտիկ ֆեռականական տեսության ֆենադատության փորձերը. Սեֆստոս Հմայրիկոս.— Անտիկ քերականական տեսության որոշ կողմեր խիստ քննադատության են ենթարկվում հենց անտիկ աշխարհում: Առանձնապես պետք է նշել II դ. վերջերին ապրող սելեուսի փիլիսոփա Սեքստոս Հմայրիկոսին, որ ի մի է հավաքել այս քննադատության տարբեր կողմերը: Նպատակ ունենալով ապացուցել զանազան գիտությունների անհավաստիությունը և ցույց տալ, որ պրակտիկ գործունեությունը հնարավոր է նաև առանց գիտությունների տված գիտելիքների՝ Հմայրիկոսը քննադատության է ենթարկում, ի թիվս այլ գիտությունների, նաև լեզվաբանական տրագիցիոն ուսմունքը: Այդ քննադատությունը ղերծ չէ ուսանելի կողմերից: Հմայրիկոսը նշում է, որ առկա փրականական ուսմունքը ինքնին անհրաժեշտ չէ, որովհետև լեզվի շահանիշը գործածությունն է, իսկ գործածությունը կարիք չունի քերականական ուրվեստի: Առանձնապես տեղին է Հմայրիկոսի քննադատությունը «տառերի» ուսմունքի դեմ. այս հարցում բռնելով անտիկ քերականության թույլ տեղից՝ տառը և հնչյունը շփոթելուց, Հմայրիկոսը անմտություն է համարում կրկնակ «տառեր» (տարրեր) ընդունելը. «տարրը» չի կարող «տարրերից» բաղկացած լինել: Այս նույն ձևով էլ նա քննադատում է «երկամանակ տառեր» ընդունելը՝ նշելով, որ այս դեպքում նկատի է առնվել տառի դրավոր նշանը, իսկ այն չի կարող կարճ կամ երկար լինել: Հմայրիկոսը, ըստ իր վկայության, հենվելով «որոշ փիլիսոփաների» վրա, նշում է նաև անտիկ քերականության մի այլ թերությունը՝ պատմական փոփոխությունները հաշվի չառնելը, տրագիցիային կուրորեն հետևելը. այսպես, ըստ նրա՝ որոշ երկ-

¹ Հմմտ. Античные теории языка и стиля, 1936, էջ 309—310:

բարբառներ ունեն մենաբարբառային հնչում, մինչդեռ քերականները դրանք հրամցնում են որպես երկբարբառներ՝ ըստ գրութայնն¹։

4. ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՄԸ

Հունական բարբառները և հույների բարբառագիտական առաջին ըմբռնումները.— Ինչպես հայտնի է, հին հունարենը բարբառային զգալի տարբերակումներ ուներ. հունական գրական տեքստերը գրված էին տարբեր բարբառներով։ Այս հանգամանքը դեռևս V դ. (մ. թ. ա.) հանգեցնում է բարբառագիտական կարևոր դիտողությունների, բարբառային անհասկանալի կամ քիչ հասկանալի բառերի բացատրություն։

Լեզվի տարատեսակները նշանակող διὰλεκτος և γλωσσα բառերը սկզբնապես գործածվում էին որպես հոմանիշներ՝ ինչպես «լեզու» և «բարբառ», այնպես էլ «բառ» իմաստով (հմմտ. հայ. «խոսք» բառը, որ խոսակցական լեզվում գործածվում է նաև «բառ» իմաստով)։

Հետագայում իմաստի մասնագիտացումը հանգեցնում է այն բանին, որ առաջինը գործածվում է «լեզու» և «բարբառ», երկրորդը՝ «բառ» իմաստով, ընդ որում διὰλεκτος-ը նշանակում էր. և՛ բարբառները, և՛ ընդհանուր լեզուն (մ. թ. ա. III դ. գոյացած լեզուն կամ այդ-ն համարվում էր «բարբառները բարբառ»), իսկ γλωσσα-ն՝ և՛ ընդհանուր, և՛ բարբառային բառերը։

Բարբառագիտական ուսումնասիրությունները.— Բուն բարբառագիտական ուսումնասիրությունները կապված են հելլենիզմի կալոխայի հետ, երբ մի կողմից գործում է ընդհանուր լեզուն, մյուս կողմից լայն թափ է ստանում տեքստերի բանասիրական ուսումնասիրությունը։ Ուսումնասիրության առարկա են դառնում ոչ թե կենդանի բարբառները, այլ այդ շրջանի ընդհանուր լեզվից գրական տեքստերի ունեցած բարբառային տարբերությունները։ Հին հույները, բացի «ընդհանուր բարբառից», տարբերում էին բարբառների 4 խումբ, որոնցից յուրաքանչյուրի մեջ խոսվածքային տարբերություններ էին նշում. այդ բարբառներն են իոնիականը, ատտիկյանը, դորիականը և էոլիականը։ Գրական տեքստերը խմբավորվում էին ըստ այս կամ այն բարբառին պատկանելու։ Բարբառների միջև հաստատվում էին հնչյունական, երբեմն նաև

¹ Իբրեք, էմպիրիկոսի ժամանակ հունական երկբարբառներն զգալի չափով պարզվել էին։

ձևաբանական տարբերություններ, բայց այդ բոլոր տարբերությունները մեկնարանվում էին որպես «տառերի» տարբերություններ: Տարբեր բարբառների ծագումը կասվում էր դիցաբանական անձերի հետ (Խոնոս, Էոլոս և այլն):

Մեր թ. ա. I դ. և մեր թ. սկզբում որոշ ֆերականներ (Հիպսիկատես, Տիրանիոն, Ֆիլոքսենոս, Դիդիմոս), համեմատելով հունարենը լատիներենի հետ, նույնիսկ այն կարծիքն էին հայտնում, որ լատիներենը մոտ է էոլիական բարբառին և որ, հետևաբար, հոմայեցիներն էոլիական ծագում ունեն. լատիներենը համարվում էր հունարենի գուստրը:

Հին հունական բարբառների մասին դրված աշխատությունները մեզ չեն հասել ամբողջական ձևով: Որոշ գաղափար տալիս են ուշ շրջանի բյուզանդական կոմպիլյացիաները և քաղվածքները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ¹

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

Աղայան Է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1, Երևան, 1958, էջ 23—29:

Լոուկոսկա Չ., Գրի զարգացումը, Երևան, 1953:

Ջահուկյան Կ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), Երևան, 1955, էջ 9—31:

2. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

Античные теории языка и стиля, под общей редакцией О. М. Фрейденберга, М.—Л., 1936.

Баранников А. П., Элементы сравнительно-исторического метода в индологической лингвистической традиции, ВЯ, 1952, № 2.

Бецольд К., Ассирия и Вавилония, СПб, 1904.

БСЭ, статьи «Китай—языкознание», «Индийские языки», «Языкознание».

Виндельбанд, История древней философии, СПб, 1908.

Всемирная история, под редакцией Ю. П. Францева и др., I II, М., 1955—56.

Добинаш А., Синтаксис Апполония Дискола, Киев, 1892.

Кобов И. У., Учение античных грамматиков о надежах, автореферат канд. диссерт., Львов, 1955.

Пизани В., Этимология (история-проблема-метод), М., 1956.

Погодин А. Л., Язык как творчество, Харьков, 1913 (гл. XIII).

Радхакришнан С., Индийская философия, I—II, М., 1956—

Розенштраух Г. И., Грамматическая система Дионисия Фракийского, автореферат канд. диссерт., Львов, 1953.

Тронский И. М., Основы стонической грамматики (Сб. статей в честь акад. В. Ф. Шишмарева), 1957, էջ 299—310:

Тронский И. М., Учение о частях речи у Аристотеля, УЗ.ПГУ 1941.

Тураев Б. А., История древнего Востока, Л., 1936.

¹ Այստեղ և այլուր գրականության ցանկում չեն բերվում ներածության մեջ հիշատակված ընդհանուր բնույթի ուսական և օտար աշխատությունները: Կրկնություններից խուսափելու համար՝ ուսական և օտար այն աշխատությունները, որոնք վերաբերում են երկու կամ ավելի ենթաշրջանների, հիշատակվում են սովորաբար մեկ անգամ:

- Фрезер, Фольклор в Ветхом завете, пер. с англ. Д. Вольпина, М., 1931.
- Чаттерджи С. и Датта Д., Введение в индийскую философию, М., 1955.
- Чжоу Дин-И, Ян Сюн и его книга Фаньянь, „Дружба“, 27 янв. 1957 г.
- Ян Хин-Шун, Из истории китайской философии, М., 1956.

3. 0800 ЦЕЭНЪЕЕРНЧ

- Abramczyk J., Platos Dialog Kratylos und das Problem der Sprachphilosophie, Breslau, 1928.
- Allen W. S., Ancient Ideas on the Origin and Development of Language, London, 1948.
- Allen W. S., Phonetics in Ancient India, London, 1953.
- Amann H., Zu Platons Dialog „Kratylos“. „Gymnasium Perpetuum“. Festgabe z. 200—Jahrfeier des Schönborn-Gymnasium, Bruchsal, 1955.
- Benfey Th., Über die Aufgabe des Platonischen Dialogs Kratylos, AKGWG, XII, 1866.
- Barwick K., Remmius Palaemin und die römische Ars Grammatik, Leipzig, 1922.
- Belvarkar S. K., Account of the Different Existing Systems of Sanskrit Grammar, Poona, 1915.
- Borst A., Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielheit der Sprachen und Völker, I—III, 1957 *4 52.*
- Burnell A. O., The Aindra School of Sanskrit Grammarians, 1875.
- Chakwarti P., The Linguistic Speculations of Hindus, Calcutta, 1933.
- Chakwarti P., The Philosophy of Sanskrit Grammar, Calcutta, 1930.
- Collart J., Varron grammairien latin, Paris, 1954.
- Colson F. H., The Analogist and Anomalist Controversy, CQ, 13, 1919.
- Curtius G., Grundzüge der griechischen Etymologie, V Ausg., Leipzig, 1879.
- Dahlmann H., Varro und hellenistische Sprachtheorie, Berlin, 1932.
- Deuschle J., Die platonische Sprachphilosophie, Marburg, 1952.
- Draganu N., Istoria syntaxei. Lucrare postuma. București, 1952.
- Egger E., Appolonius Discole, essai sur l'histoire des theories grammaticales dans l'antiquité, Paris, 1854.
- Faddeson B., Studies on Panini's Grammar, Amsterdam, 1936.
- Franke O., Geschichte und Kritik der einheimischen Pali-Grammatik und Lexicographie, Strassburg, 1902.
- Frazer J. G., Folklore and the Old Testament, London, 1919.
- Golebiewski K., Le langage d'après St Augustin, BSPL, III, 1931, s. 3—37.
- Gomperz Th., Griechische Denker, Leipzig, 1896.
- Gotz G., Zur Würdigung der grammatischen Arbeiten Varros, AKSGW, XXVIII, 3, 1909.

- Grammatici latini, herausgegeben von H. Keil, 1856—1880.
- Haag E., Platons Kratylos, Stuttgart, 1933.
- Henry V., De sermonis humani origine et natura M. Terentius Varronis quid senserit, Insulis (Lille), 1883.
- Janet P. et Sèailles G., Histoire de la philosophie, les problèmes et les écoles, VII ed., Paris (*αβγδϵζη*), 52 223—232.
- Karlgren P., Philology and Ancient China, Oslo, 1926.
- Langdon S., Assyrian Grammatical Texts, RA. XIII—XIV, 1916—17.
- Lange L., Das System der Syntax des Apollonios Dyskolos, Göttingen, 1852.
- Leky M., Plato als Sprachphilosoph, Paderborn, 1919.
- Lersch L., Sprachphilosophie der Alten, dargestellt an dem Streit über Analogie und Anomalie der Sprache, I—III, Bonn, 1838—41.
- Lutoslawski W., The Origin and Growth of Plato's Logic, London, 1907.
- Mette H. J., Paraeresis. Untersuchungen zur Sprachtheorie des Krates von Pergamon, Halle (Saale), 1952.
- Müller Fr., De veterum imprimis Romanorum studiis etymologicis, I, Traiecti ad Rhenum, 1910.
- Murray G., The Beginnings of Grammar, „Greek Studies“, Chap. 9 Oxford, 1946.
- Pohlenz M., Die Begründung der abendländischen Sprachlehre durch die Stoa, NGAW. 1. 3. 6. s. 151—198, Göttingen, 1938.
- Prantl G., Geschichte der Logik im Abendlande, I—II, Leipzig, 1927.
- Reizenstein R., Etymologica, REA. Pauly-Wissowa, VI, 1, 1807—1817.
- Reizenstein R., Geschichte der griechischen Etymologica, Leipzig, 1897.
- Robins R. H., Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe with Particular Reference to Modern Linguistic Doctrine, London 1951.
- Siöld H., Papers on Panini and Indian Grammar in General, 1926. Lunds Univers., Arskrift, NF, 21, № 8.
- Steinthal H., Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, Berlin, 1863, II Ausg., 1890—91.
- Strauss O., Altindische Spekulationen über die Sprache und ihr Problem, ZMG, LXXXI. s. 99—151.
- Thierfelder A., Beiträge zur Kritik und Erklärung des Apollonius Dyscolus, Leipzig, 1935.
- Wackernagel J., Altindische Grammatik, I, 1896.
- Warma S., Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians.
- Weber O., Die Literatur der Babylonier und Assyrer, Leipzig, 1907.
- Wilamowitz-Möllendorff U., Von Platon, Berlin, 1919.
- Willmanns A., De M. Terentii Varronis libris grammaticis, 1864.
- Wölfflin E., Die Etymologien der lateinischen Grammatiker, ALLG., VIII.

ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ (Միջին դարեր)

ԱՊՐԻՈՐԻՍՏԱԿԱՆ ԳՈԿՄԱՏԵՉՄ

ՆԵՐԱՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեզվաբանական ազդեցության սահմանափակ ոլորտների գոյացման նախադրյալները և պայմանները.— Այս ենթաշրջանն ընդգրկում է շուրջ մեկ հազարամյակ՝ V դ. վերջերից մինչև XV դ. կեսը և համընկնում է ֆեոդալիզմի տիրապետության դարաշրջանի հետ: Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալիզմի զարգացումը կապված էր հռոմեական ստրկատիրական հարաբերությունների անկման և «բարբարոս»-նվաճողների տոհմատիրական կարգի քայքայման հետ:

Արևմտաեվրոպական ֆեոդալական միջնադարի դասուկան բնութագիրը տվել է էնգելսը. «Միջնադարը զարգացավ միանգամայն պրիմիտիվ վիճակից,—գրել է նա,—նա սրբեց երկրի երեսից անտիկ քաղաքակրթությունը, անտիկ փիլիսոփայությունը, քաղաքականությունն ու իրավաբանությունը և ամեն ինչ նորից սկսեց: Միակ բանը, որ միջնադարը վերցրեց կործանվող հին աշխարհից, քրիստոնեությունն էր և մի քանի կիսավեր, իրենց հին կուլտուրան կորցրած քաղաքներ: Սրա հետևանքը եղավ այն, որ, ինչպես պատահում է զարգացման վաղ շրջաններում, մտավոր զարգացման մենաշնորհն անցավ հոգևորականության ձեռքը, և կրթությունն ստացավ գերազանցապես աստվածաբանական բնույթ: Ինչպես քաղաքականությունն ու իրավաբանությունը, այնպես էլ մնացած բոլոր գիտությունները հոգևորականության ձեռ-

քին վերածվեցին աստվածարանության հասարակ ճյուղերի, և նրանց մեջ դրվեցին այն բոլոր սկզբունքները, որոնք իշխում էին աստվածաբանության մեջ: Եկեղեցական դոգմաները միաժամանակ քաղաքական աքսիոմաներ էին, իսկ աստվածաշնչի տեքստը բոլոր տեղերում օրենքի ուժ ունեւր. նույնիսկ այն ժամանակ, երբ առաջացավ իրավաբանական հատուկ դաս, իրավաբանությունը երկար ժամանակ մնաց աստվածաբանության հսկողության տակ: Աստվածաբանության այս միահեծան իշխանությունը մտավոր դործունեության բոլոր բնագավառներում այն բանի անհրաժեշտ հետևանքն էր, որ եկեղեցին հանդիսանում էր ֆեոդալական կարգերի ամենաբարձր ընդհանրացումը և սրբագործումը¹:

Ֆեոդալական հարաբերությունների բնույթի հետ կապված բնատնտեսությունը, փոխանակային հարաբերությունների անդարգացածությունը, ֆեոդալական մասնատվածությունը հիմք են տալիս սահմանափակ աշխարհագրական ոլորտների դոյություն համար:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում տարբեր հրկրների, այլև աշխարհագրական տարբեր շրջանների կուլտուրական հաղորդակցության համար դեր են խաղում երկու կարգի դործոններ՝ քաղաքական նվաճումները և կրոնական ազդեցության տարածումը. որոշ նշանակություն են ունենում և առևարական հարաբերությունները:

Լեզվաբանական առումով կարելի է տարբերել հետևյալ ազդեցության ոլորտները՝ 1) լատինական, 2) հունա-բյուզանդական, 3) արաբական, 4) հնդկական և 5) չինական: Լատինական ազդեցության ոլորտի գոյությունը պայմանավորված էր գերազանցապես կաթոլիկ եկեղեցու տիրապետությամբ, որի համար լատիներենը ծիսակատարությունների պաշտոնական լեզուն էր: Հունա-բյուզանդական ազդեցության ոլորտի գոյությունը պայմանավորված էր մասամբ քաղաքական և կուլտուրական շփմամբ, մասամբ պատմական տրադիցիաներով (հելլենիզմի ոլորտում ընդգրկված երկրների կուլտուրայի հետագա որոշ ժառանգորդական փոխանցմամբ), մասամբ էլ քրիստոնեական եկեղեցու ազդեցությամբ ու ավելի լայն տիրապետության հասանելու ձգտմամբ: Արաբական ազդեցության ոլորտի գոյությունը պայմանավորված էր քաղաքական ու կրոնական դործոններով, հետա-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VIII, էջ 128:

գայում նաև կուլտուրական շփմամբ: Խսյամի (մահմեդականության) տարածումը քաղաքական նվաճումների ճանապարհով նպաստում է արաբական լեզվաբանական ոլորտի ստեղծմանը: Հնդկական և շինական ազդեցություն ունեցող ստեղծումը պայմանավորված էր կրոնական և կուլտուրական գործոններով: Տրնդիկները և շինացիները կուլտուրապես բարձր էին կանգնած շրջակա ժողովուրդներից: Նրանց ազդեցության տարածմանը նպաստում են նաև Հնդկաստանից բուդդհայականության և Զինաստանից՝ կոնֆուցիականության տարածումը (դաոսականությունը Զինաստանում և բրահմինականությունը Հնդկաստանում մնացին փաստորեն որպես ներքին կրոններ): Ճիշտ է, ազդեցության այս ոլորտների գոյացման պրոցեսը վաղուց էր սկսվել, բայց այս շրջանում այդպիսի սահմանափակ ոլորտների գոյությունը ակունհայտ փաստ է դառնում:

Արանցից սկզբնապես փոքր-ինչ անջատ էին կանգնած հրեաները, որոնք կորցնելով իրենց լեզուն, հին դրավոր հուշարձանների լեզվական առանձնահատկությունների ճիշտ փոխանցման համար ստիպված էին գործածության մեջ դնել ձայնավորների, այլև շեշտման և ինտոնացիայի հատուկ նշաններ: Դեռևս II դարից սկսած և հատկապես VI—XV դդ. տեքստերի վրա կատարվում էր այդպիսի բանասիրական աշխատանք, սահմանվում էին ուղղագրական-կետադրական և ճիշտ ընթերցանության նորմաներ. այսպես կոչված, կետադիրների (պունկտատորների) և մասսորետների գործունեության հետևանքով ստեղծվում են հին կտակարանի և թալմուդի՝ բոլոր հրեաների համար միասնական տեքստեր: Սակայն հրեական քերականների սիստեմատիկ աշխատանքը պարտական է արաբական ազդեցությանը:

Ազդեցության այսպիսի սահմանափակ ոլորտների մասին խոսելիս՝ չպետք է կարծել, թե դրանց միջև կապերն ընդհանրապես բացակայում էին. խոսքը տեական կապերի բացակայություն մասին է: Այսպես շփումն ու փոխազդեցությունները որոշ դեր էին խաղում և այս շրջանում:

Կատինական և հունա-բյուզանդական ազդեցության առանձին ոլորտների առաջ գալը հետևանք էր Հռոմեական կայսրության մասնատման: 395 թ. Հռոմեական կայսրությունը բաժանվում է արևմտյան և արևելյան կայսրությունների: 476 թ. արևմտյան (հռոմեական) կայսրությունն ընկնում է, իսկ արևելյանը

անհրաժեշտությունը հիմք են տալիս մի շարք ժողովուրդների գրեթե ու գրականությունը սկզբնավորման համար:

Հունական ազդեցությունը ոլորտի ժողովուրդների մոտ II դ. վերջում և III դ. սկզբում մտցվում է ղպտական այբուբենը, որը հետագայում օգտագործվում է նուբիացիների կողմից: IV դ. վերջերին Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից ստեղծվում է հայկական այբուբենը. փոքր-ինչ ուշ ստեղծվում են վրացական և ադրբեյջանական այբուբենները: IX դ. հանդես են գալիս սլավոնական գրերը:

Լատինական ազդեցության ոլորտի ժողովուրդներից գոթերի մոտ IV դ. թարգմանվում է աստվածաշունչը լատինական այբուբենի տարատեսակով՝ դոթական այբուբենով: Լատինական այբուբենի հիման վրա (այս կամ այն մասնակի փոփոխությամբ) գրավոր հիշատակարաններ են ստեղծվում VIII դարից անդլո-սաքսոնների, իռլանդացիների և գերմանացիների, IX դարից՝ ֆրանսիացիների, X դարից՝ իտալացիների և սլովենների, XI դարից՝ սլովանասալցիների և նորվեգացիների, XII դարից՝ իսպանացիների, պորտուգալացիների և կատալոնացիների, XIII դարից՝ շվեդների, դանիացիների և չեխերի, XIV դարից՝ լեհերի, խորվաթների, հունգարների մոտ և այլն:

VII դ. գրվում է արաբական առաջին գիրքը՝ ղուռանը: Նախախալիֆայական շրջանում ղոյություն ունեին սինայական և ապա՝ կարմատական այբուբենները, որոնց հաջորդում է կուֆայականը (Մուհամմեդի մահից հետո), դառնալով ղուռանի՝ իսլամի սրբազան գրքի պարտադիր այբուբենը: Արաբական այբուբենի վաղ տեսակները ծագել էին արամեական այբուբենի մի տարատեսակը հանդիսացող նաբատեական այբուբենից: Ասորական-արամեական գրերը գոյություն ունեին մեր թվագրության սկզբներից և, վերջ ի վերջո, սկիզբ էին առնում փյունիկյան գրերից: Արաբական գիրը տարածվում է Առաջավոր Ասիայում և հարավային Աֆրիկայում: Այն տեղերում, որտեղ կային տեղական գրեր (Նգիպտոս, Պարսկաստան, Ասորիք), դրանք աստիճանաբար փոխարինվում են արաբականով: Ասորական գիրը ևս լայն տարածում է ստանում. նրանից են սկիզբ առնում մանիքեական, սոգդական (VIII դ.), ույղուրական գրերը:

Հնդկական հնագույն դրավոր հուշարձանը մ.թ.ա. 253 թվից է: Հնդկական գրերը գոյություն ունեին մի շարք տեսակներով. դեանագարին («հնդկական» կամ «սանսկրիտական» տեսակը)

XIII դարում է ծագել: Բուդդհայականության և հնդկական կուլտուրական ազդեցության տարածման հետ միասին հնդկական դրերի զանազան տարատեսակներ են երևան գալիս և այլ ժողովուրդների մոտ, որոնցից առաջին հերթին հիշատակելի են հետագայում անհետացած հնդեվրոպական ժողովուրդները՝ թոխարները (Խուրքեստանում), սակերը (իրանական ժողովուրդ հոտանի երկրամասում): VII դ. երևան եկած նեպալական տարատեսակը կենտրոնական Ասիայի երկրներից փոխանցվում է Տիբեթ (առաջին հուշարձանն այս գրով 822 թվից է), այստեղից էլ, որոշ փոփոխություններով, մի քանի այլ ժողովուրդների, օրինակ՝ Քաշմիրի սյլիթի ցեղին, նևարներին:

Հնդկական գրերի տարբեր տեսակները տարածվում են VI դարից Կամբոջայում (քմերների մոտ), VIII դարից՝ Բիրմայում (այստեղից էլ XIII դ.՝ շաների մոտ), XIII դարից՝ Սիամում և այլն: Հնդկական այբուբենից էին օգտվում շամերը Աննամում, Ցեյլոնի բնակիչները, որոնց մոտ բուդդհայականությունը մուտք էր գործել դեռ 247 թ. մ. թ. ա., Սումատրայում և այլն: Դրավիդյան ցեղերի գիրն ու գրականությունը ևս զարգացել են հնդկական ազդեցության տակ: Սեփական այբուբենի ստեղծման փորձ կատարում են թամիլները IV դ., բայց այն ներդրվում է միայն VIII դ.՝:

Չինական ազդեցության երկրներից է Կորեան. ևրկու երկրների միջև սիստեմատիկ կապեր են ստեղծվում IV դարից, երբ կորեացիները բուդդհայականություն են ընդունում. այս շրջանում մտցվում են և շինական գիրն ու լեզուն, իսկ հետագայում կատարվում են բարեփոխության և հարմարեցման մի շարք փորձեր: Ծաղոնացիները շինացիների հետ կապեր ունեին դեռ II դարից (մ. թ. ա.). շինական գիրն ու լեզուն այստեղ ևս մեծ ազդեցություն են ձեռք բերում, թեև ավելի ուշ արվում են գրի փոփոխության և սեփական գրի ստեղծելու փորձեր: Աննամը նույնպես ընդլրկվում է շինական ազդեցության շրջանակներում. աննամցիք սկզբում գրում էին շինարեն, ապա սկսում են գրել իրենց լեզվով՝ շարունակելով օգտվել շինական գրերից: Չինական ազդեցությունը տարածվում է և մի շարք այլ մանր ցեղերի ու ժողովուրդների վրա:

Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտալները.—

Հմտ. Կ. ЛОУКОТКА, Развитие письма, М., 1950, էջ 229 (հայ թարգմ. Զ. Լոուկոտկա, Գրի զարգացումը, Երևան, 1953):

Այս ենթաշրջանն ընդգրկում է լեզվաբանական ուսումնասիրության շրջանի 2 էտապ, որոնց սահմանը կարող է ծառայել մոտավորապես XI դարը:

Արևմտյան Եվրոպայում առաջին էտապը համընկնում է վաղ ֆեոդալական միջնադարի հետ, որ բնութագրվում է ցածր արտադրողականությամբ և քաղաքի ու գյուղի միջև աշխատանքի բաժանման բացակայությամբ. այս էտապում միակ ուսուցիչը և ուսումնասիրվող լեզուն լատիներենն է, իսկ լեզվաբանական միտքը բացահայտ անկում է ապրում՝ սահմանափակ շահով միտյն օգտվելով ուշ շրջանի լատինական քերականության տրադիցիաներից: Երկրորդ էտապը վարգացած ֆեոդալիզմի էսոլոսան է, որ բնութագրվում է արտադրողականության մակարդակի բարձրացմամբ և աշխատանքի բաժանմամբ. սա սխոլաստիկայի տիրապետության շրջանն է: Այս շրջանում երևան են գալիս և խոսակցական լեզուների ուսումնասիրության փորձեր, լեզվաբանական միտքը որոշ վերելք է ապրում: Արևմտյան Եվրոպայում արդեն IX դարից երևան է գալիս սխոլաստիկան, որը փիլիսոփայությունը զուգակցում էր աստվածաբանության հետ, փորձում փիլիսոփայություն, Արիստոտելի տրամաբանության հիման վրա, հիմնավորել բրիտանոնական դոգմաները. իշխող մեթոդը գեոլոգիան էր:

Հունական ազդեցության շրջանում ևս առաջին էտապը համընկնում է վաղ, երկրորդը՝ վարգացած ֆեոդալիզմի հետ, թեև լեզվաբանական առումով Բյուզանդիայում այս երկու էտապները խստորեն չեն սահմանազատված: Հայաստանում V դարի վերելքից հետո քերականության նկատմամբ հետաքրքրության որոշ անկում է նկատվում. XI դարից սկսվում է նոր աշխուժացում, ուղղաբանական-քերականական աշխատությունների մեծ հոսանք, խոսակցական լեզվի նկատմամբ հետաքրքրություն: Ասորիքում առաջին էտապում իշխում է հունական, երկրորդում՝ արաբական ազդեցությունը:

Արաբական ազդեցության ոլորտում առաջին էտապը արաբների քաղաքական հզորության շրջանն է. երկրորդ էտապում քաղաքական ազդեցությունն անցնում է թյուրքերին, որոնք տիրապետություն են հաստատում նաև Հյուսիսային Հնդկաստանում: Լեզվաբանական առումով առաջին էտապը, հակառակ Արևմտյան Եվրոպայի, արաբական լեզվաբանության ծաղկման շրջանն է. երկրորդ էտապում այն ավելի քիչ ինքնուրույնություն ունի:

-վե՛ք որ ղտհոդոտոտամոց-հվտհոտնվն: րտսդոճմՆոթըզ ոմո մտ ‘լզոոտ
 և վլզմոհ: մմզհմոտ, ղտոթրտնհոտճոտտ վրնեզլ ղտհոտմե մտ, րտ ոչվ-
 ‘վրնեզլ ղտհոտմե րտ վմզդտոճմոճ ‘ղտոթրտնզճմոճմոտ, ղտոթրտնզճմոճմոճ
 վմզդտոճմոճ ‘ղտոթրտնզճմոճ վմզդտոճմոճ յոտնզոճ մղտոթրտնզոճ
 -տրնեզլ ղտհոտոտոտոտոճ-ղտհոտհվտոզոճ յոտնզ ոչվոտնզոճ ովոտե
 և ոզնոճ (Ք . մժվոզի վրնեզվտոտոտոճ րտ ղտոթրտնզճմոճոտոտ
 և րտմի մղտոթրտնզճմոճ ղտհոտոտոտոճ (Զ . թրնեզվտոտոտոճ
 րտոճմոճ և ղտոթրտնզնեոտ վոտեճ . րտսդոճ և ղմզլոճ ղվճոտոճ մղտոթ
 -րտմվոտոճ րտոճ վմզդտոճ ղտհոտնհոտոճ հոճ ‘ոմր վմզդոճ րտսդոճ
 ղտոթրտնզճմոճ րտոճ վմզդտոճ ղտհոտոտե և րտնիզոճ մղտոթրտնզ
 -ոճմոճ ղտհոտնեճ մմզվե՛ք (Շ . թրտնզ հվտոտոտոճ որ ղտհոտնզնզհզ
 վոճ մոտոտոճ զզր մղտոթրտնզճմոճ ղտհոտոտոտամոց-հվտհոտն
 -վն (Ը . րտմտ ոտոճ ‘ոմր վլոճ վմզդոճ րտոճ ղտհոտոճմոճ ղտհոտ
 րտնզ ոչ ոճ վոզի նոզմվ ղտհվտոտոտոճ րտ ողտոթրտնզճմոճ րտոճ
 մզդոճ րտոթրտնզճմոճ վիտոճ ղոտվր ոչ րտնիճ ոտոճ ‘րտնիճ
 ոչ մզդոճ րտոթրտնզճմոճ մտոճ ղվճոտոճ ղվճոտոճ ղվճոճ րտնիճ
 ողտոթրտնզճմոճ րտնիճ ոմո մտ ‘և ղոտ ողտոթրտնզճմոճ
 -տոճ վմզդտոճ րտ վլոճ վոճ մմզմՆոթըզ նմոճ ոչ րտնիճ րտոճ
 յոտնզ ոչ ոճ վոզի ոչ մզդոճ րտնիճ մմզդտոճ րտ ողտոթրտնզ
 -տրնեզլ— մզդտոճ րտ ողտոթրտնզ վճոտոտոճ ողտոթրտնզ

րտնե՛ք

-տոճ նմոճ մզ ովոտե և ողտոթրտնզ մղտոթրտնզճմոճ նոտ . մոտն
 -րտոտոճ րտոճ ղտոթրտնզճմոճ ղտհոտոճ րտնիճ վճ ոզնոճ րտնիճ
 -րտնիճ մզդոճ և րտ ողտոթրտնզ ոչ մոտոճ մղտոթրտնզճմոճ ղտհ
 -ոտնե՛ք մզդոճ ղտոտոճ վնեճ րտոճ ղտհոտոտոճ-րտոտոճ
 հոճ վոճ որ մզդոճ րտոտնեճ ոչ մոտ ղտհոտնեճ ոտոճ մզդ
 -ճ ոտոտոճ ղվճոճ ովոտե ոչ ոզնոճ րտնեճ նմոճ մզ մտ
 ‘ղտոճ և վոտոճ . րտնեճ և րտնեճ վոտեճ և րտնեճ և ոչ
 -մզ մժոտոտոճ ղտհոտոճ ղտնեճ ‘ղտնեճ ղտնեճ վոճ մմզմՆ
 նոտ ոճ ‘մզ մվճ զոտնեճ վոճ մտ . րտոտոտոճ

մեճ միտոճ և րտոտն րտնեճ նիճ մոտ

-րտոճ հոճ ստոճ (Ն յՃ) նվոտն ողտոճ մղտոթրտնզճմոճ րտնիճ
 րտնեճ և վոճ որ վոճ րտնեճ նմոճ մզ մզդոճ րտոճ
 -ոճ որ մզդոճ ոտոճ վմզդտոճ ղտհոտնեճ ոչ մզդոճ ոչ րտնեճ
 -ոտոճ ղտհոտնեճ մղտոթրտնեճ ոտոճ ոզնոճ մղտոթ
 -րտնեճ վմզդոճ րտոտոճ վմզդոճ և րտնիճ րտնեճ
 -ոճ րտնեճ ոչ մոտ ոչ մզդոճ ղտոթրտնզճմոճ ղտհոտնեճ

լուրգիական լեզվաբանությունը գնում են ձեռք-ձեռքի տված՝ իբրև մեկ ամբողջություն:

Լեզվաբանության բաժինների ու լեզվաբանական դիսցիպլինների փոխհարաբերության հարցում գոյություն ունի մոտավորապես նույն վիճակը, ինչ նախորդ շրջանում: Նշելի է միայն, որ քերականության ծավալը զգալի չափով նեղացել է. նրանից դուրս է եկել «էքսեգետիկական» մասը, և մնացել «տեխնիկականը», այն է՝ լեզվական գիտելիքների շրջանակը: Բառարանագրության մեջ նկատելի է նոր հոսանք: Երևան եկած զանազան գլոսարիաներում հին գրավոր լեզուների անծանոթ բառերը բացատրվում են կենդանի խոսակցական լեզուներով. սրանք երկլեզվյան բառարանների նախատիպերն են: Ընդհանուր առմամբ բառարանագրությունն այս շրջանում նախորդ շրջանից ավելի լայն քայլեր է առնում և ավելի մեծ նշանակություն ձեռք բերում. կարելի է ասել, որ բառարանագրությունը իսկական իմաստով՝ այս շրջանում է ստեղծվում:

I. ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԱԶԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏ

1. ԳԻԳԱԿՏԻԿ-ՖԻԼՈՍՈՒԿԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լեզվի ուսուցումը.—Վաղ միջնադարյան Եվրոպայում ուսումնապրվող և ուսուցվող միակ լեզուն լատիներենն էր: Նույնիսկ հունարենը դուրս էր մղվել ուսուցումից և դադարել ուսումնասիրության առարկա լինելուց:

Քրիստոնեական եկեղեցին, իր ձեռքն առնելով կրթության մենաշնորհը, անտիկ աշխարհի գիտության նվաճումները պահպանում է միայն այն չափով, որ չափով դրանք անհրաժեշտ էին եկեղեցու առօրյա պրակտիկայում:

Անտիկ աշխարհից առնված գիտելիքների մինիմումը հանգում էր «յոթ ազատ արվեստներին» (septem artes liberales), որոնց ամփոփումը դեռևս V դարում տվել է Մարցիանոս Կապելլան: Դրանք էին քերականությունը, ճարտասանությունը, դիալեկտիկան, երկրաչափությունը, թվաբանությունը, աստղաբաշխությունը և երաժշտությունը: VI դ. այդ «արվեստները» բաժանվում են 2 խմբի. առաջին երեքը կազմում էին «տրիվիումը», մնացած չորսը՝ «քվադրիվումը»: Շուրջ մեկ հազարամյակ այս գիտելիքները փոքրվում էին միջնադարյան կրթության հիմքը:

Ինչպես տեսնում ենք, միջնադարյան կրթության սիստեմում կարևոր տեղ էին բռնում լեզվական գիտելիքները՝ քերականությունը և ճարտասանությունը: Սակայն այդ դիսցիպլինները անտիկ աշխարհի նվաճումների վրա համարյա ոչինչ չեն ավելացնում: Հետագայում ծայր առած սխոլաստիկան է՛լ ավելի դոգմատիկ բնույթ է հաղորդում այդ գիտելիքներին՝ վերածելով դրանք կենդանությունից զուրկ կանոնների ժողովածուների, որոնց մեջ բովանդակությունը զոհ էր բերվում ձևին:

Լեզվաբանական-քերականական գիտելիքներին սկզբում գերազանցապես զուտ դործնական նպատակներ էին հատկացվում, ինչպես երևում է, օրինակ, Մարցիանոս Կասելլայի և Իսիդորոս Սելլացու (մոտ. 560—636) սահմանումներից (հմտ. վերջինիս «Ստուգաբանություններ 20 դրժով» աշխատությունը). քերականությունը համարվում էր ուղիղ խոսելու և գրելու արվեստ (ars recte dicendi et scribendi): Լեզուն դիտվում էր սրպես զարգացումից զուրկ, քերականության մեջ ներկայացված մի բան, և երբեմն «քերականություն» բառը նշանակում էր պարզապես լեզու: Սակայն նույնիսկ այս տարրական գիտելիքները դիմադրություն էին առաջ բերում հոգևորականության որոշ խավերում: VI—VII դդ. կուլտուրայի ծայրահեղ անկման հետ կասկած, լեզվաբանական-քերականական միտքը է՛լ ավելի է հետադիմում: Փրիզորիոս I պապը (մեռ. 604 թ.) մի եպիսկոպոսի գրում էր. «Մենք չենք կարող առանց ամոթի հիշել, որ դու ինչ-որ մեկին քերականություն ես ուսուցանում: Լուրն այդ արարքի մասին, որի հանդեպ մենք մեծ արհամարհանք ենք տածում, մեզ վրա շատ ծանր տպավորություն թողեց»¹:

Քերականությունը ավանդվում էր գերազանցապես լատինական տեքստերին արվող մեկնաբանությունների ձևով. սակայն, եթե Դոնատոսը և Պրիսցիանոսը նկատի ունեին դասական հեղինակներին, ապա եկեղեցական ուսուցումը պահանջում էր նկատի առնել ս. գրքի լատինական թարգմանությունը՝ վուլգատան, որի լեզուն IV—V դդ. լեզու էր: Տարբերությունը որոշ դեպքերում այնքան զգալի էր, որ IX դ. ֆրանսիացի մի աբբա նշում էր. «Ես համամիտ չեմ Դոնատոսի հետ, որովհետև գրքի (իմա՝ գրքի—Պ. Զ.) հեղինակությունը ավելի մեծ եմ համարում»²: Հետագա-

¹ История средних веков, под ред. А. Д. Удальцова и др., I, 1938 էջ 174—175:

² Քաղվածքն ըստ Robins-ի Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe, London, 1951, էջ 71:

յում հանդես են գալիս նաև քերականական զանազան կատեխեզիսներ (հարց ու պատասխանի ձևով գրված քերականություններ)։ այդպիսին էր, օրինակ, կարողինգյան «վերածնություն» ականավոր դեմքի՝ Ալկուինի (VIII դ.) քերականության ձեռնարկը։ Միջնադարի քերականության գլխավոր հեղինակությունը մնում էին, ինչպես նշվել է, Դոնատուսի և Պրիսցիանոսի քերականությունները, որոնցից կատարված քաղվածքները, այլև զանազան կոմպիլյացիաները ծառայում էին որպես ձեռնարկներ։ Այդ քերականությունների համար գրվում էին մեկնաբանություններ, որոնց հեղինակները հաճախ դիմում էին թվերի միստիֆիկացիային և կրոնական-աստվածաբանական օրինակներին ու զուգահեռներին։

Միջնադարյան ճարտասանությունը հոմիլետիկայի աղախինն էր, որը նպատակ ուներ որոշել կրոնական-եկեղեցական քարոզների սկզբունքները։ Ստուգաբանությունը միջնադարում որևէ առաջադիմություն չի ունենում. ստուգաբանում էին անտիկ աշխարհում մշակված եղանակներով։ Միջնադարյան ստուգաբանության մասին գաղափար են տալիս վերևում հիշված Իսիդորոս Սևրիլացու «Ստուգաբանություններ 20 գրքով» գործը, այլև Հոաբանոս Մաուրունի (IX դ.) «Տիեզերքի մասին» («De universa») և Հուգուլչոյի (XII դ.) «Ածանցումների դիրք» («Liber derivationum») աշխատությունները։

Միջնադարյան ֆեռականությունը.—Միջնադարյան լատինական քերականության սիստեմը քիչ էր տարբերվում անտիկ աշխարհի մշակած քերականական սիստեմից։ Ինչպես նշեցինք, քերականությունը համարվում էր ուղիղ գրելու և խոսելու արվեստ։ Թոմաս էրֆուրտցին (XIV դ.) քերականությունը համարում էր ուղիղ գրելու, ուղիղ գրածը ուղիղ հասկանալու, ուղիղ հասկացածը ուղիղ կապակցելու և ուղիղ կապակցվածն ուղիղ արտասանելու ուսմունք. ըստ այսմ նա տարբերում էր քերականության 4 մաս՝ ուղղագրություն, ստուգաբանություն, շարահյուսություն և առոգանություն (պրոսոդիա)։ Որոշ փոփոխություններ կատարվում են խոսքի մասերի ուսմունքի և շարահյուսական հարաբերությունների տիպերի ըմբռնման մեջ։ Անվան սիստեմում ավելի ու ավելի են տարբերակվում գոյականները, ածականները և թվականները (մանավանդ առաջին երկուսը), որը հասցնում է դրանց առանձնացմանը որպես խոսքի մասերի. այսպես, դեռևս Ալկուինի քե-

րականության մեջ անունը սահմանվում էր որպէս «էության (1) կամ որակի (2), կամ քանակի (3) նշանակում»¹: Հետագա միջնադարյան քերականության մեջ (XII դարից սկսած), ածականի և գոյականի առանձնացմամբ, խոսքի մասերի թիվը հասցվում է 9-ի². միջնադարից հետո որպէս խոսքի մաս առանձնացվում է և թվականը³:

Միջնադարում հիմքեր են ստեղծվում նախադասության իսկական ուսմունքի համար. մի կողմից, ինչպէս կտեսնենք, տրամաբանության մեջ համապատասխան տերմինների (subiectum, praedicatum, copula, obiectum) գործածությունը հիմք է տալիս, տրամաբանական քերականության գոյության պայմաններում, դրանք քերականության բնագավառը ներմուծելու համար, մյուս կողմից՝ իրենք միջնադարյան քերականներն իսկ սկսում են տարբերել ենթակայի և ստորոգյալի գաղափարները: Եթե տրամաբանական ենթակայի և ստորոգյալի համար գործածվում էին subiectum և praedicatum տերմինները, ապա քերականական ենթական և ստորոգյալը նշանակվում են suppositum «ստորադրյալ» և appositum «առդրյալ», «մակադրյալ» տերմիններով. սրանց հետ միասին գործածվում էին «ուղղական՝ բայից առաջ» և «ուղղական՝ բայից հետո» արտահայտությունները՝ անվանական նախադասությունների ենթական և ստորոգելին նշանակելու համար: XIII դ. մի քերական փորձում է նույնիսկ պարզել ենթակայի (suppositum) և ստորոգյալի (appositum) հարաբերությունը անվան (դոյական անվան—causale) և բայի հետ՝ ելնելով, սակայն, դրանց ուղղագիծ համապատասխանության ըմբռնումից. «Նախադասության լրիվության համար,—գրում է նա,—անհրաժեշտ է երկու բան, այն է՝ ենթակա (suppositum) և ստորոգյալ (appositum): Ենթական այն է, ինչի մասին խոսվում է, սա այն է, ինչ բային դեմք

¹ Книга для чтения по истории средних веков, 1940, էջ 120:

² Հմտ. M. II. Jellinek, Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung, II, Heidelberg, 1914, էջ 79—80. H. Glinz, Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in der deutschen Grammatik. Bern, 1947, էջ 12:

³ Հ. Գլինցը, հիշ աշխ. մեջ, էջ 12, գերմանական քերականության մասին գրում է. «Այստեղ միայն հոգը նորից մտցվեց, թվականը անունից հանվեց ու դարձվեց ինքնուրույն խոսքի մաս և, վերջապես, դերբայը որպէս ենթամաս հատկացվեց բային». հմտ. և M. H. Jellinek, հիշ. աշխ., էջ 75 և 111:

է տալիս: Ստորոգյալն այն է, ինչ բայի մասին ասվում է: Անունները (causalia) գտնվել են ենթական նշանակելու համար: Բայիքը գտնվել են ստորոգյալը նշանակելու համար»¹:

Քերականական աշխատությունների թիվը բավական մեծանում է միջնադարի զարգացման երկրորդ էտապում:

Այդ էտապի սովորական քերականական աշխատություններին, — որոնք շարունակում էին հիմնվել Պրիսցիտինոսի ու Դոնատոսի վրա, նախատեսված էին որպես դասագիրք և գրված էին շափածո, — հիշատակելի են էբերհարդ Բեթունեցու «Հունաբանությունը» («Graecismus», 1212 թ.) և առանձնապես՝ Ալեքսանդր Մեծի քերականությունը՝ կազմված 1199 թ. (Alexander de Villa Dei «Doctrinale puerorum») ²: Ալեքսանդրի քերականական կանոնները հենվում էին ոչ թե դասական, այլ այն միջնադարյան լատիներենի վրա, որով այն ժամանակ հաղորդակցվում էր գրագետ խավր: Ուշ միջնադարում Ալեքսանդր Մեծի քերականությունը լատիներենի ուսման զլխավոր ձեռնարկն էր ուսանողների համար: XV դ. Ալեքսանդրի քերականությունը վերամշակվում է Ն. Պերոտոսի կողմից՝ օժտվելով գերմաներեն և ֆրանսերեն օրինակներով, XVI դ. սկզբին՝ Յ. Դեսպաուտերիոսի (1460—1520) կողմից:

XIV դ. վերջում հույն Մանուել Խրիսոլորոսը (մեռել է 1415 թ.) ուսուցանում է իտալական զանազան քաղաքներում և հրապարակում հունարենի մի քերականություն:

Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում XI—XIV դդ. երևան են գալիս կենդանի-խոսակցական լեզուների քերականություններ, այլև այդ լեզուներով գրված լեզվաբանական դործեր, որոնք դեռևս խիստ կերպով կաշկանդված են լատինական քերականության նորմաներով: Դրանք մասամբ էլ նպատակ ունեին նպաստել լատիներենի ուսուցմանը և հեշտացնել նրա յուրացումը ³: XII—XIV դդ. երևան են գալիս Սնոթրիի «Էդդային» կցված քերականական զանազան հոդվածները, որոնք առանձնապես կարևոր են իրենց սլարոնական ճանաչման և քերականական հետաքրքիր դիտողություններով:

¹ Քաղվածքների համար տես Ch. Thurot, Extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire de doctrines grammaticales au moyeo âge, Paris, 1869, էջ 217:

² Հրատարակված է D. Reichling-ի կողմից „Monumenta Germaniae pedagogica“-ում, XII:

³ Հմմտ. В. Томсен, հիշ. աշխ., էջ 33:

Միջնադարի երկու էտապների միջև յուրատեսակ սահմանագիծ է հանդիսանում էլֆրիկի լատիներենի քերականությունը (մոտ 1000 թ.) անգլո-սաքսոներեն (Անգլիայում, Aelfric, Grammatica saxonica)¹: Լատինական օրինակները հեղինակը թարգմանում է անգլո-սաքսոներեն և առաջաբանում նշում, որ գիրքը ծառայելու է որպես անգլո-սաքսոներենի քերականության ներածություն: Մրանով իսկ անգլո-սաքսոներենի քերականությունը դրվում է նա-լատինական սխեմաների մեջ?: Մյուսներից հիշատակելի են էդերին Ոսկելեզուի վալիսական քերականությունը («Dosparth Ederym Davod Aur», XIII դ.), անանուն մի հեղինակի իռլանդական քերականությունը («Airaicept na n-éces»—«Դսլրոցականի տարրական ձեռնարկ», Վամանակը չի ճշտված), XIII—XIV դդ. պրովանսալական քերականությունները. պրովանսալական տոաջին հայտնի քերականները Ռայմոն Վիդալը և Ուկ Ֆայդիտն էին: XIV դ. գոյություն ուներ տուլուզական քերականների մի ամբողջ դպրոց, որի տված աշխատություններից են «Պրովանսալական Դոնատոսը» («Donat proensal») և «Միրո օրենքները» («Leys d'amor»): XIV դ. Անգլիայում գրվում են ֆրանսերենին նվիրված առաջին աշխատությունները՝ Ժան (Ջոն) Բարտոնի «Ֆրանսիական Դոնատոսը» («Donait françois», մոտ 1400 թ.), անանուն մի հեղինակի «Ֆրանսիական ուղղագրությունը» («Orthographia gallica», XIV դ. կեսերին), ֆրանսերենի երկու այլ դասագրքեր, Կոյֆուբելի Օւլիանցու քերականական տրակտատը, որտեղ հեղինակը տարբերում է ֆրանսիական և սիկարդական բարբառներ³: Անգլիական այս շրջանի քերականներից հայտնի է Գաուտեր դե Բիբլսուորթը:

XIV դ. Իտալիայում երևան է գալիս Գվիդոտտո Բոլոնիացու ճարտասանական աշխատությունը՝ գրված իտալերեն լեզվով:

Բառաբանագրություն.—Միջնադարյան նվրոպայի բառարանագրության առաջին նմուշները լատինական տեքստերի տողատակային կամ լուսանցքային բառամեկնություններն են: Նման

¹ Aelfrics, Grammatik und Glossar, հրատ. J. Zupitza, Berlin, 1880: Հմտ. Robins, հիշ. աշխ., էջ 72:

³ Հմտ. J. Stürzinger, Orthograpia gallica, Altfranz. Bibl., 8, Heilbronn, 1884. Stengel, Chronologisches Verzeichnis französischer Grammatiken bis zum Ausgang der XVIII Jahrhundert, Oppeln, 1890. Stengel, Die ältesten Anleitungsschriften zur Erlernung der Französischen, „Zeitschrift für neufranzösische Sprache und Literatur“, I. 1, 1879:

քառամեկնություններ XIII դարից սկսած երևան են գալիս Գերմանիայում, Անգլիայում և այլուր. դրանք հաճախ հվրոպական այս կամ այն լեզվի հնագույն հուշարձաններն են: Աստիճանաբար երևան են գալիս և բուռարանական այլ տիպի աշխատություններ՝ զրուցարաններ կամ զրուցարաններին ու դասագրքերին կցված բառարաններ: Այսպես, IX դարում երևան են գալիս այսպես կոչված «Կասնելյան գլոսսաները» (զրուցարաններ), որոնք կազմված են բավարերենով և նախատեսված են լատիներեն իմացող ճանապարհորդների համար: X դ. գրվում է միջին ֆրանսերեն-լատիներեն զրուցարանը: X դ. վերջին էլֆրիկը իր լատիներեն ձեռնարկին կցում է լատիներեն—հին անգլերեն (անգլոսաքսոներեն) մի բառացանկ, որը կաղմված է ըստ տարբեր բնագավառների. սկսվում է գյուղատնտեսական բառերով ու արտահայտություններով և վերջանում նավի մասերի վերաբերյալ բառերով:

2. ՍԵՈՒԱՍՏԻԿԱԿԱՆ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանուր տեղեկություններ.—Սխուլաստիկական փիլիսոփայությունը նպատակ էր դրել տրամաբանական եղանակով ապացուցելու քրիստոնեական եկեղեցու քարոզած ճշմարտությունները, ցույց տալու, որ տրամաբանորեն այնպես պետք է լինի, ինչպես կա: Սխուլաստիկական նպատակ ունեն ոչ թե նոր ճշմարտություններ հայտնագործել, այլ եղածը ապացուցել Արիստոտելյան տրամաբանության սկզբունքներով, նրբացված սիլլոգիստիկայով: Լեզվի սխուլաստիկական ֆննության հղանակը արիստոտելյան տրամաբանությունը լեզվի նկատմամբ կիրառելու փորձ էր: Միջնադարյան սխուլաստիկական փիլիսոփայության լեզվական հետաքրքրությունները դրսևորվել են գերազանցապես ընդհանուր հասկացությունների շուրջը տարվող վեճերի և այսպես կոչված հայեցողական քերականության մեջ: Սակայն միջնադարյան սխուլաստիկական լեզվափիլիսոփայությունը ունի ուշադրության արժանի մի կողմ ևս. այս շրջանում տրամաբանական այնպիսի տերմիններ ու գաղափարներ են ներմուծվում, որոնք հիմք են տալիս նախադասության անդամների հետագա ուսմունքի համար: VI դ. Բոեցիոսը Արիստոտելի ὑποκείμενον «ենթակա» և κατηγορούμενον «ստորոգյալ» բառերը թարգմանում է subiectum և obiectum լատիներեն բառերով, որոնք այս ձևով տարածվում են միջնադարյան

փիլիսոփա-տրամաբանների մոտ: Աբելյարը (1109—1143) ներմուծում է copula «հանգույց» տերմինը՝ այս անվան տակ հասկանալով ենթական ու ստորոգյալը կապող է բայաձևը: Նշելի է, սակայն, որ հանգույցի գաղափարն ընդհանուր ձևով կար Արիստոտելի մոտ. իր «Մեկնության մասին» աշխատության մեջ Արիստոտելը «Մարդը գնում է»-ն հավասար էր համարում «մարդը գնացող է»-ին, այսինքն՝ առանձնացնում էր հանգույցը՝ նշելով հանդերձ, որ է-ով ամեն բառ կարող է «բայ» դառնալ:

Միջնադարյան սխոլաստիկայի շրջանում են երևան գալիս obiectum («առարկա», հեռագայում «խնդիր») և attributio («որոշիչ») տերմինները: Առաջինին Արիստոտելի մոտ համապատասխանում է ἀντικείμενον («հակադիր») բառը, բայց այս տրամաբանական տերմինի արժեք չունի. երկրորդը Արիստոտելի մոտ արտահայտված է բառագուգորգմամբ (τὰ ἐν τῇ οὐσίᾳ ὄντα «էության մեջ եղածը»): Obiectum ասելով միջնադարյան սխոլաստիկները հասկանում էին մտածողության առարկան և այդ բառը դիտում ոչ թե որպես տրամաբանական, այլ «մետաֆիզիկական» (իմա՝ գոյաբանական) տերմին. այն դեռ չէր հակադրվում subiectum-ին. obiectum-ը կարող էր հանդես գալ, ասենք, որպես տրամաբանական ենթակա: Դունս Սկոտը շուրջ 1300 թվին obiectivus-ը գործածում է ի հակադրություն subiectivus-ի, բայց այս բառերի մեջ ընդհանրապես մինչև Դեկարտը այժմյանին հակառակ իմաստ էին դնում. սուբյեկտիվ ասելով հասկանում էին իրականը, օբյեկտիվ ասելով՝ պատկերացնելին: XVII դ. կեսերից «օբյեկտ» բառը սկսում է գործածվել նշանակելու համար այն, ինչի վրա մի բան ուղղված է. «սուբյեկտիվ» և «օբյեկտիվ» բառերի այժմյան իմաստով գործածությունը գալիս է XVIII դարից և ընդհանրացվել է Կանտի միջոցով: Attributio ասելով սխոլաստիկայի շրջանում հասկանում էին էական հատկանիշը: Այսպիսով՝ միջնադարում սուբյեկտը պրեդիկատին, օբյեկտին և ատրիբուտին հակադրվում էր երեք տարբեր պլանով՝ առաջինին՝ որպես տրամաբանական սուբյեկտ, երկրորդին՝ որպես գործող (ներգործող) սուբյեկտ, երրորդին՝ որպես առարկայական սուբյեկտ (որպես առարկա, որը հակադրվում է հատկանիշին): Քերականությունը փոխ առնելով այս տերմինները՝ օբյեկտը և ատրիբուտը դնում է ենթակայի և ստորոգյալի հետ միենույն հարթության վրա¹:

¹ Հմմտ. H. Glinz, հիշ. աշխ., էջ 21:

Նոմինալիստների, ռեալիստների և կոնցեպտուալիստների վե-
ները.— Միջնադարյան եվրոպայում սխոլաստիցիզմի շրջանում
ընդհանուր հասկացությունների բնույթի շուրջը մղվող փիլիսո-
փայական վեճերը սերտորեն կապված էին լեզվական պրոբլեմ-
ների հետ, որովհետև ընդհանուր հասկացությունները դիտվում էին
հասարակ անունների առնչությամբ: Հարցը դրված էր այսպես:
ընդհանուր հասկացությունները իրապես գոյություն ունե՞ն, թե՞
եզակի երևույթներն ընդգրկող անվանումներ են միայն:

Նոմինալիստները ընդհանուր հասկացություններին միայն
անվանական գոյություն էին հատկացնում, ընդհանուր հասկացու-
թյունները կամ ունիվերսալիաները համարում լոկ մտքում գոյու-
թյուն ունեցող աբստրակցիաներ՝ միայն բառեր (voces) կամ ա-
նուններ (nomina): Միջնադարում նոմինալիզմը, ինչպես նշել է
Մարքսը, «մատերիալիզմի առաջին արտահայտությունն է»¹: Նրա
խոշոր ներկայացուցիչներից էր Ռոսցելինը:

Ռեալիստները ունիվերսալիաները համարում էին ոչ թե ան-
վանապես, այլ իրապես գոյություն ունեցող իրականեր (realia):
Ռեալիզմը իդեալիզմի արտահայտություն էր: Նրա խոշորագույն
ներկայացուցիչները X—XII դդ. Անսելմ Քենտրբերցին և Վիլհելմ
Շամպոյացին էին: Ռեալիզմը ներկայացնում էր պլատոնականու-
թյան յուրատիպ տարատեսակ, որը ունիվերսալիաները նախորդել
էր տալիս իրերին:

Կոնցեպտուալիստները, նոմինալիստների նման կարծելով, որ
եզակի նյութական իրերը առաջնային են, իսկ ունիվերսալիաները
երկրորդային, տարամիտվում էին ունիվերսալիաներին ան-
վանական գոյություն հատկացնելու հարցում. նրանց կարծիքով՝
ունիվերսալիաները մտքի կատեգորիաներ են, մտքի ծնունդ
(conceptio). դրանք ունենալով սեփական արժեք և արտահայտե-
լով մտքի ամենաէական հատկությունը՝ գոյություն ունեն իրերի
մեջ (in re), նրանց ընդհանուր հատկությունների ու հարաբերու-
թյունների մեջ, և ոչ թե նախորդում են իրերին: Կոնցեպտուալիզմի
ամենախոշոր ներկայացուցիչն Աբելյարն էր (XII դ.), որը զգալի
չափով հենվում էր Արիստոտելի՝ իրեն հայտնի աշխատություն-
ների վրա:

Սխոլաստիկայի զարգացման երկրորդ էտապում, XIII դարից
սկսած, հանդես են գալիս 3 տեսակետները միավորող ուսմունք-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, III, էջ 157:

ներ: Այս հարցում առանձնահատուկ նշանակություն է ունենում արաբական փիլիսոփայության ներկայացուցիչների, առանձնապես տաջիկ Իբն Մինայի (Ավիցեննայի, 980—1037) ուսմունքը: Օգտը վերով արաբական աղբյուրներից և հատկապես Իբն Մինայից, այլև էկլեկտիկորեն զուգորդելով Պլատոնի, Արիստոտելի և նոմինալիստների տեսակետները՝ Ալբերտ Մեծը (1193—1280) ունիվերսալիտաների պրոբլեմը լուծում է հետևյալ կերպ. ունիվերսալիտաները գոյություն ունեն ինքնին՝ նախքան իրերը (ante rem) և հատուկ են աստվածային բանականությանը. նրանք գոյություն ունեն իրերի մեջ (in re)՝ իրականանալով նյութական աշխարհի բազմազանության մեջ. վերջապես, նրանք գոյություն ունեն մարդկային բանականության մաստրակցիայի միջոցով, այսինքն՝ իրերից հետո (post rem)¹:

Համատիպ հարցեր շոշափել են նաև բյուզանդական և հայկական աղբյուրները: Հայերի մոտ դրանք կապվում են հասարակ (ընդհանուր) և հատուկ (առանձին) անունների քննության հետ:

Փիլիսոփայական «հայեցողական» ֆեռականությունները.— Միջնադարյան Եվրոպայի փիլիսոփայական-քերականագիտական մտքի զարգացման մեջ հատուկ տեղ են բռնում փիլիսոփայական-«հայեցողական» քերականությունները: «Հայեցողական» քերականության (grammatica speculativa) առաջին օրինակը տվել է XII դ. հեղինակ Պետրոս Հելիեն, որը գործում էր Փարիզի համալսարանում. նրա աշխատությունը Պրիսցիանոսի քերականության յուրատեսակ փիլիսոփայական-տրամաբանական մեկնություն էր: Այս աշխատությանը հետևում են մեծ մասամբ «De modis significandi» («Նշանակման ձևի մասին») ընդհանուր խորագիրը կրող քերականական-փիլիսոփայական տրակտատները, որոնք հայտնի են մոդիստաներ (modistae) համառոտ անունով: Մոդիստաների հեղինակները դերազանցապես միջնադարյան սխոլաստիկական փիլիսոփայության ներկայացուցիչներ էին, որոնք հենվելով Դոնատոսի և Պրիսցիանոսի քերականական փաստերի ու սխեմաների վրա՝ դրանք մեկնաբանում էին սխոլաստիկական փիլիսոփայության ու տրամաբանության դիրքերից: XIII դարից սկսած փիլիսոփայական-հայեցողական քերականությունների կամ մոդիստաների հեղինակներից հայտնի են Ալբերտ Մեծը (գործը՝

¹ Ավիցեննայի բանաձևը արտահայտվում է փոքր-ինչ այլ կերպ. ante multitudinem, in multiplicitate, post multiplicatam ձևով (բազմություններից առաջ, բազմազանության մեջ, բազմազանությունից հետո):

շուրջ 1240 թ.), Սիգերի Կուրտրեացին (գործը՝ շուրջ 1300 թ.)¹, Թոմաս էրֆուրտցին (գործը՝ շուրջ 1350 թ.)², Թոմեոս Բեկոնը, Միքայել Մարբեացին, Թոմաս Օկհամը և, վերջապես, ժոռ դը Մարվիլը, որ գրել է չափածո մի տրուակտատ: Շատ ավելի վաղ, նախքան հայեցողական քերականության ծափալուծը «Քերականության մասին» («De grammatica») խորագրով մի աշխատանք գրել է սխոլաստիցիզմի նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Անսելմ Քենտրբերցին (1033—1109):

Միջնադարյան հայեցողական քերականությունը, — որ ոչ այլ էին էր, քան տրամաբանության կիրառում լեզվի նկատմամբ, լեզվի տրամաբանություն³, — XVII դարի երկրորդ կեսից երևան եկած ընդհանրական ռացիոնալիստական քերականության նախատիպն էր: Հայեցողական քերականությունների հեղինակների ուշադրության կենտրոնում գտնվում էին քերականության և տրամաբանության, իրականության, մտածողության և լեզվի, իրերի, հասկացությունների և բառերի փոխհարաբերության հարցերը, խոսքի մասերի ու նրանց քերականական հատկանիշների իմաստային կողմը: Նրանք ելնում էին բոլոր լեզուների քերականական կատեգորիաների ընդհանրության գաղափարից՝ տարբերություններ տեսնելով միայն բառերի ձևերի մեջ⁴, ընդ որում քերականական կատեգորիաների տիպերը ուղղում էին Դոնատոսի և Պրիսցիանոսի լատինական քերականությունների հիման վրա: Հենվելով միայն մեկ լեզվի՝ լատիներենի վրա և նկատի առնելով բառերի ու քերականական կառուցվածքի միայն իմաստային կողմը, մոդիստաների հեղինակները բնականաբար հանգում էին այն մտքին, որ բոլոր լեզուների համար գոյություն ունի միայն մեկ ընդհանուր քերականություն և որ այդ ընդհանրության հիմքում ընկած է իրականության ու մարդկային բանականության կառուցվածքային ընդհանրությունը. այդ պատճառով էլ նրանք գտնում էին, որ քերականական կանոնները սահմանում են ոչ թե քերականները, այլ փիլիսոփաները:

¹ Տե՛ս G. Wallerand, Les oeuvres de Siger de Courtrae, „Les philosophes belges“, VIII:

² Սրա քերականության տեքստը հրատարակված է Դոնա Օկոսի „Grammatica speculativa“-ում Garcia-ի կողմից, Quaracchi, 1902, և սկզբնապես վերագրվել է Նրան. հեղինակության հարցի մասին տե՛ս M. Grabman, Mittelalterliches Geistesleben, I, էջ 118 և 59:

³ Հմմտ. H. Arens, հիշ. աշխ., էջ 35 և 59:

⁴ Հմմտ. Robins, հիշ. աշխ., էջ 79:

Սիգեր Կուրտրեացին և մյուս հեղինակները սովորաբար տարբերում են իրար համապատասխանող կատեգորիաների երեք շարք. 1) գոյություն, որին պատկանում են իրերը իրենց հատկություններով կամ գոյություն ձևերով (modi essendi), 2) մտածողության, բանականության, որին հատկացվում են հասկացության ակտիվ (modi intelligendi activi) ու պասսիվ ձևեր (modi intelligendi passivi) և 3) լեզվի, որին վերագրվում են նշանակման ակտիվ ձևեր (modi significandi activi) ու պասսիվ ձևեր (modi significandi passivi): Հասկացության և նշանակման ակտիվ ու պասսիվ ձևերի տարբերումը կապված էր միջնադարյան սխոլաստիկական փիլիսոփայության մեջ ակտիվ և պասսիվ բանականության տարբերման հետ. ըստ այդ հայեցակետի՝ «պասսիվ բանականությունը» կապված է մարդու մարմնական կազմակերպման հետ, մինչդեռ «ակտիվ բանականությունը» հատուկ սուբստանց է, որ դրսից թափանցում է մարդու գիտակցության մեջ¹: Տարբերելով իրը (res), ձայնը (vox) և բառը (dictio)՝ մոդիստաների հեղինակները պնդում էին, որ ձայնը բառ է դառնում այն դեպքում, երբ ծառայում է իրի նշանակմանը. այլ կերպ ասած՝ նշանակման ֆունկցիան է (ratio significandi), որ ձայնը դարձնում է բառ: Սակայն բառը նշանակում է իրը ընդհանրապես՝ առանց նրա որպիսությունը, նրա հատկությունները (proprietaes) կամ գոյության ձևերը (modi essendi) նշանակելու. գոյության ձևերի իմացությունն է, որ հնարավորություն է տալիս բառերն օժտելու նշանակցության ֆունկցիայով (ratio consignificandi) կամ նշանակման ձևերով (modi significandi) և սրանով իսկ բառերը դարձնելու բառերի տեսակներ (իմա՝ բառերի իմաստային խմբեր) կամ խոսքի մասեր: Խոսքի մասերը տարբերվում են նշանակման էական ձևերով, այսինքն՝ ըստ այն բանի, թե ինչպե՛ս են նրանք նշանակում իրերի էական հատկությունները: Ի տարբերություն խոսքի մասերի՝ խոսքի մասերի ենթաբաժանումները և քերականական հատկանիշները (իմա՝ քերականական կատեգորիաները՝ սեռը, թիվը, հոլովը և այլն) բնութագրվում են նշանակման ոչ էական, երկրորդական (ակցիդենտալ) ձևերով: Ըստ Պետրոս Հելիեի՝ անունը նշանակում է սուբստանց՝ որակով հանդերձ (substantia cum qualitate), բայց՝ գործողություն կամ կրում (actio vel pas-

¹ Հմմտ. О. В. Трахтенберг, Очерки по истории западноевропейской средневековой философии, М., 1957, էջ 161:

sio), դերբայը՝ գործող կամ կրող (agens vel patiens), դերանունը՝ սուբստանց՝ առանց որակի (substantia sine qualitate), մակբայը՝ գործողության կամ կրման որակ (qualitas actionis vel passionis), նախդիրը՝ իրերի պարագաներ (circumstantiae rerum), շաղկապը՝ իրերի կապ կամ բաժանում (coniunctio vel disunctio). միջարկությունը Հելիեն խոսքի մաս չի համարում և հանում է դրանց թվից: Ըստ հետագա հեղինակներից մեկի՝ Սիգեր Կուրտրեացու՝ անունը նշանակում է սուբստանցները, մշտական վիճակները և էությունները, բայը՝ փոփոխությունը, դառնալը, շարժումը կամ գոյությունը. դերանունը՝ սուբստանցը՝ առանց այլ հատկությունների հետ հարաբերելու: Նշելի է, որ հայեցողական քերականության ներկայացուցիչները այս առումով դժվարության էին հանդիպում անփոփոխ խոսքի մասերի սահմանման հարցում և կամ դրանք հանում էին փիլիսոփայական քննարկումից, կամ բավարարվում տրադիցիոն քերականության սահմանումներով:

Արհեստական լեզվի հարցը. — Աբբայուհի Հիլգարդիսը խաշակրաց արշավանքների շրջանում, նպատակ ունենալով ուժեղացնել ժողովրդի կրոնական խանդավառությունը, մշակում է յուրատեսակ արհեստական լեզու՝ ignota lingua: Այս փորձը նախորդում է փիլիսոփայական լեզվի ստեղծման XVII—XVIII դդ. փորձերին, այլև XIX—XX դդ. արհեստական լեզուներին՝ վոլապուկին, էսպերանտոյին և այլն:

3. ԳԵՆԵՏԻԿԱԿԱՆ-ԲՆԱԳԱՏՄԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դանթեի լեզվաբանական գործունեությունը. — Առանձնապես կարևոր է նշել իտալական մեծ բանաստեղծ Դանթեի (1265—1321) լեզվաբանական գործունեությունը: Վերածննդի այս նախակարապետը եղել է ոչ միայն իտալական գրական լեզվի հիմնադիրը, այլև իտալական խոսակցական լեզվի առաջին հետազոտողը: XIV դ. սկզբներին նա գրում է «Ժողովրդական ճարտարախոսության մասին» («De vulgari eloquentia») անավարտ աշխատությունը¹, որտեղ հանդես է գալիս իր մայրենի խոսակցական-ժողովրդական լեզվի պաշտպանության մբ: Նա դատապարտում է այն արհամարհանքը, որ տածում են լատիներենի ջատագովանե-

¹ Ռուս. թարգմ. Данте, De vulgari eloquentia (О народной речи), пер. В. Б. Шкловский, Пг., 1922:

րը ժողովրդական (volgare) լեզվի հանդեպ: Այս աշխատության մեջ Դանթեին զբաղեցնում են լեզվաբանական զանազան տեսական ու գործնական պրոբլեմներ՝ լեզվի բնույթի, զարգացման ու փոփոխության պատճառների, նոր գրական լեզվի, իտալական բարբառների, իտալերենի ծագման, իտալերենի և մյուս ռոմանական լեզուների փոխհարաբերության և այլն: Այս պրոբլեմներից մի քանիսին նրա տված լուծումները, շնայած ապացուցման հաճախ դեռևս միջնադարյան եղանակներին, ոչ միայն վկայում են Դանթեի նուրբ դիտողականության մասին, այլև շատ բանով իրենց ճշմարտացիությունը պահպանում են մինչև այժմ: Դանթեն առաջին անգամ ցույց է տալիս իտալերեն, իսպաներեն և ֆրանսերեն լեզուների ծագումաբանական ընդհանրությունը՝ նրանց տարբերակման հիմքում դնելով հաստատական մասնիկի տարբերությունը: Հենվելով սեփական դիտողությունների վրա՝ Դանթեն հաստատում է իտալական 14 բարբառ. ինչպես նշում են հետազոտողները, այս բաժանումն ընդհանրապես ճիշտ է, թեև չի հենվում լեզվաբանական շափանիշների վրա¹: Բարբառների քննությունը Դանթեին բերում է այն եզրակացության, որ դրանցից ոչ մեկը չի կարող գրական լեզվի (volgare illustre) հավակնորդ լինել, որովհետև ամեն մեկն ունի իր արժանիքներն ու թերությունները: Այդպիսի լեզու կարող է լինել «պալատական», իտալական բոլոր քաղաքներում գործածվող լեզուն: Սակայն այդ լեզուն նույնացնելով Ֆլորենցիայում դարպացող «նոր քաղցր ոճի» գրականության լեզվի հետ, որից օգտվում էր և ինքը, Դանթեն փոստորեն կանգնում է Տոսկանի բարբառին առաջնություն տալու տեսակետի վրա²: Ինչպես ցույց են տվել հետազոտողները, Դանթեի «Աստվածային կատակերգության» լեզուն ակնհայտորեն ֆլորենտինյան բնույթ ունի³:

Նշելով, որ բոլոր կենդանի արարածներից լեզվով օժտված է միայն մարդը՝ Դանթեն լեզվին երկակի բնություն է հատկացնում՝ նյութական (հնչյունական) և բանական (մարդու կամքով այս կամ այն բանը նշանակող): Դանթեն հանգում է լեզվի՝ ժամանակի ու տարածության մեջ փոփոխական լինելու գաղափարին և այդ փոփոխականությունը կապում է մարդու անկայուն ու փոփոխական

¹ Հմմտ. Проф. М. В. Сергиевский, Введение в романское языкознание, М., 1952, էջ 246:

² Նույն տեղը, էջ 174:

³ Նույն տեղը:

կուսթյան հետ: Նկատի ունենալով իր ժամանակի լեզվական վիճակը և աշխատելով դրա հիման վրա տեսական ընդհանրացումներ կատարել՝ Դանթեն տարբերում է երկու տեսակ լեզու՝ ժողովրդական (volgare) և քերականական (իմա՝ լատիներենը): Դանթեն հանդես է դալիս ի պաշտպանություն ժողովրդական լեզվի: Այդ լեզուն, ըստ Դանթեի, նախ՝ ավելի ազնիվ է, որովհետև մարդկության նախնական լեզուն է, երկրորդ՝ ավելի ընդհանուր է, որովհետև ողջ աշխարհը այդ լեզուն է գործածում՝ շնայած արտասանական ու բառային տարբերություններին, և երրորդ՝ բնական լեզու է, մինչդեռ քերականականը արհեստական է: Դանթեն այստեղ, դեռ միջնադարյան ոգով, մարդկության սկզբնական լեզուն աստծուց տված երբայերենն է համարում. սակայն «Աստվածային կատակերգության» մեջ («Դրախտ», երգ 26-րդ, Ադամի խոսքերը) նա լեզուն դիտում է իբրև բնատուր երևույթ և այլևս չի խոսում երբայերենի՝ մարդկության հնադուր լեզու լինելու մասին, այլ նրան նախորդել է տալիս Ադամի լեզուն: Իր լեզվաբանական աշխատության մեջ Դանթեն հայտնում է այն միտքը, որ լեզուների տարածումը կատարվել է Արևելքից դեպի Եվրոպա (ընդունում է բաբելոնյան աշտարակաշինության առասպելի ճշմարտացիությունը):

Դանթեի աշխատությունը կարևոր էր և այն տեսակետից, որ նա, ի տարբերություն միջնադարյան հայեցողական քերականության ներկայացուցիչների, ուշադրության կենտրոնում պահում էր լեզվական տարբերությունները:

Ռոջեր Բեկոն.—Միջնադարի հայտնի մտածող, միջնադարյան փիլիսոփայության բնույթամական ուղղության ներկայացուցիչ Ռոջեր Բեկոնը (1214—1294) նշանավորում է անցումը միջնադարյան մտածողությունից դեպի նոր ժամանակների փիլիսոփայական միտքը: Նա գրել է հունարենի քերականություն և ձեռնարկել երբայերենի քերականության, որով մինչ այդ միայն հրեաներն էին զբաղվում. առաջին գործն ուղղված է Արիստոտելի՝ հունարեն չիմացող մեկնաբանների, երկրորդը՝ երբայերեն չիմացող աստվածաբանների դեմ: Իր հունարենի քերակալության մեջ Բեկոնը տալիս է բարբառի բավականաչափ ճշգրիտ սահմանում և տարբերում «սուբստանց» լեզու ու բարբառներ: Սակայն Եվրոպայում նա բարբառներ է համարում լատիներենից՝ որպես գրական լեզվից օգտվող ժողովուրդների խոսակցական լեզուները՝ իտալերենը, իսպաներենը, ֆրանսերենը, գերմաներենը, անգլերենը. լատին-

ներենը համարվում է սրանց «սուբստանցը»՝ բոլոր բարբառների միջև ընդհանուրը, ինչպես հունական բարբառների համար «սուբստանց» է եղել կոյնեն:

II. ՀՈՒՆԱ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏ

1. ՀՈՒՆԱ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քերականություն և ճարտասանություն.— Հելլենիստական շրջանի Հունաստանի տրադիցիաների անմիջական ժառանգը եղավ Բյուզանդիան, որտեղ հելլենիստական կուլտուրան շարունակում էր գոյություն ունենալ ձևափոխված կերպարանքով և այն չափով, որ չափով այդ պահանջում էին բյուզանդական քրիստոնեական եկեղեցու շահերը:

Բյուզանդական կրթության մեջ ևս կարևոր տեղ էին բռնում ճարտասանությունը և քերականությունը. գրվում էին քերականական մեկնություններ, ստուգաբանական ու լատարանագրական աշխատանքներ: Ծարտասանության մեջ իշխող էր ասիականությունը, և միայն շատ ուշ (XI—XII դդ.) երևան են դալիս աստիկականության տենդենցներ: Պատրիարք Տոտիոսի (IX դ.) ժամանակներից սկսած՝ Բյուզանդիայում լայն ծավալ է ստանում լատասիրական աշխատանքը. կատարվում են տեքստերի մեկնություններ, հավելումներ, ձեռագրերի մեջ մտցվում են տրոհման և առոգանության նշաններ:

Բյուզանդական դպրոցներում մինչև XIII դ. որսյես քերականության դասագիրք ծառայում էին Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստը» և Թեոդոսիոսի «Ներածական կանոնների և բայերի թեթման շուրջը» (εἰσαγωγικοὶ κανόνες περὶ κλίσεως ὀνοματῶν καὶ ῥηματῶν) աշխատությունը: Թրակացու երկը դասավանդվում էր մեկնություններով հանդերձ. գոյություն ունեին նաև դանազան քերականական կոմպիլյացիաներ: Թրակացու հունա-բյուզանդական մեկնիչներից հայտնի են Մելամպոդեսը, Դիոմեդեսը, Գեորգոս Խոյրոբոսկոսը (VI դ.), Հելիոդորոսը, Ստեփանոսը (VI դ.), Պորփիրիոսը (ոչ նեոպլատոնիկ) և ուրիշները¹: XIII դարից սկսած տարածվում են քերականական

¹ Սրանց մեկնությունները հրատարակված են Հիլզարդի կողմից „Scholia in Dionysii Thracis Artem grammaticam“ գրքում 1901 թ.՝ այդ մեկնություններից կազմված կոմպիլյացիաների հիման վրա:

կատեխեզիաները (հարց ու պատասխանի ձևով գրված քերականությունները): Ուշ շրջանի բյուզանդական քերականներից առանձնապես հայտնի է Մաքսիմա Պլանուդեսը (1260—1310), որ գրել է «Քերականության մասին» (αΠερὶ γραμματικῆς) և «Շառհյուսության մասին» (αΠερὶ συντάξεως) աշխատությունները:

Բյուզանդական շրջանի քերականության բերած նորություններից առանձնապես հիշատակելի է հոլովների տարածական սահմանման սկզբունքը, որ ձևակերպված է Մաքսիմոս Պլանուդեսի մոտ: Ըստ այդ սկզբունքի հոլովները արտահայտում են հիմնականում տարածական հարաբերություններ, այն է՝ ուղղություն, հայցականն արտահայտում է մերձեցում, սեռականը՝ հեռացում, տրականը՝ հանգիստ. վերջինս գիտվում է որպես նախորդ երկու հոլովների նշանակածի յուրառեսակ միջին կետը: Սրանով իսկ հոլովների ուսմունքի մեջ հունական նախորդ տրագիցիայից շեղում է կատարվում:

Բարբառագիտական աշխատություններ.—Այս շրջանում հանդես են գալիս բարբառագիտական որոշ աշխատություններ, որոնք մեծ մասամբ կոմպիլյատիվ բնույթի են կամ պարունակում են հին քերականական աշխատություններից կատարված բարբառագիտական քաղվածքներ: Սրանց մեջ հիշատակելի են Իոաննես Ֆիլոպոնոսի (VI դ.) աշխատությունը, որից մի քաղվածք է կատարված հետադայում «Բարբառների մասին» վերնագրով, և Կորնթոսի միտրոպոլիտ Գրիգորիոսի (XII—XIII դդ.) «Բարբառների առանձնահատկությունների մասին» աշխատությունը: Բարբառների հընչյունական և քերականական տարբերությունները սրանց մեջ մեկնաբանվում են գրավոր վկայությունների հիման վրա, որպես «տառերի» տարբերություններ:

2. ՀԱՅ ԼԵզՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ լեզվաբանության սկզբնավորման նախադրյալները և պայմանները.—Հայ գրերի գյուտը IV դ. վերջերին դառնում է հայ բազմադարյան գրականության սկիզբը: Լեզվի դպրոցական ուսուցումը, քրիստոնեական եկեղեցու առօրյա կարիքները (քարոզներ և ճարտասանական հմտությունների անհրաժեշտություն, հմուտ ընթերցանություն, եկեղեցական տաղաչափություն և այլն), տեքստերի վրա կատարվող բանասիրական աշխատանքը,—այս բոլորը պահանջ են ստեղծում քերականական և ճարտասանական

աշխատութիւնների առաջացման համար: Երևան են գալիս ինքնուրույն և թարգմանական լեզվաբանական աշխատանքներ՝ ճարտասանական ձեռնարկներ, քերականութիւններ, բառացանկեր, ուղղագրական, կետադրական աշխատութիւններ:

ՓՅՅԵԻ-Ի և ՅՅՅԵԻ-Ի վեհերի արտացոլումը.— Հայ գրականութեան առաջին իսկ նմուշների մեջ արտացոլում են գտել հունական փիլիսոփայական վեհերը փՅՅԵԻ-Ի և ՅՅՅԵԻ-Ի շուրջը: Հայ հեղինակները այս հարցում սովորաբար երկու կարծիքների ծայրահեղութիւնները մեղմող գիծ են տանում՝ նշելով, որ անուններն սկզբնապէս իրերին տրվել են նրանց բնութիւնը համապատասխան, բայց հետագայում մնացել են սովորույթի ուժով:

Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստի» թարգմանութեանը և առաջին մեկնութեանը.— Հայ քերականութեան ճարտասանութիւնն սկիզբ են առնում հունարենից կատարված թարգմանութիւններով: V դ. հայերենի է թարգմանվում Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստը»՝ հարմարեցվելով հայերենին: Թարգմանիչն ավելացնում է 6-րդ հոլովը (դործիականը), փոփոխութիւններ է կատարում հնչյունների դասակարգման մեջ՝ հանգելով միասնական ֆիզիոլոգիական դասակարգման սկզբունքին և այլն: Սակայն սրա հետ միասին նշվում են հայերենին իւրրթ քերականական կատեգորիաներ, և կերտվում արհեստական քերականական ձևեր:

Դիոնիսիոս Թրակացու քերականութեան թարգմանութեանը հիմք է տալիս բաղմամբով մեկնութիւնների: Թրակացու վաղ մեկնիչներից հայտնի են Դավիթը, Մովսեսը, Ստեփանոսը և ուրիշները: Մեկնիչների մեծագույն մասը քննադատում է Դիոնիսիոսի էմպիրիզմը, հիմնական խոսքի մասերի սահմանման մեջ ելնում է իմաստաբանական-տրամաբանական հիմունքներից և այլն: Հայերի մոտ տարբերվում է հնչյունը «տառից» և գրից, ընդ որում «տառի» ըմբռնման մեջ կարելի է նկատել հնչույթի (ֆոնեմայի) հետագա ուսմունքի սաղմը:

Քերականական և ուղղագրական աշխատութիւնները XI—XV դդ.— XI—XV դդ. քերականական-լեզվական հարցերի նկատմամբ նոր հետաքրքրութիւն է սկսվում կապված միջին դրական հայերենի զարգացման, կյանքի աշխարհականացման և գրականութեան, արվեստի ու գիտութեան ծաղկման հետ: XI դ. հեղինակ Գրիգոր Մագիստրոսը կազմում է քերականական առաջին կոմպիլյացիան և մշակում փոխառութիւնների տեսութեանը: XII—

XIII դդ. երևան են գալիս Արիստակեսի և Գևորգ Ա կեռացու ուղղագրական-կետադրական աշխատությունները: XIII դ. հեղինակ Վարդան Արևելցին իր քերականական աշխատությունները գրում է միջին հայերենով, տեղ տալիս կենդանի խոսակցական լեզվի փաստերին, արտահայտվում հանուն այդ լեզվի իրավունքների, հանդես գալիս որպես լեզուների հավասարության ջատագով, հայտնում նոմինալիստների կարծիքը հիշեցնող մի տեսակետ, փորձ անում նեղացնելու ֆիլոլոգիական քերականության սահմանները՝ սահմանափակելով այն խոսքի մասերի ուսումնառով: Հովհաննես Երզնկացին XIII դ. վերջերին կազմում է քերականական նոր կոմպիլացիա, որի մեջ տեղ է տալիս միջին հայերենի խոնարհման փաստերին:

XIV—XV դդ. երևան են դալիս քերականական նաև այլ աշխատություններ, քերականական կատեխեզիսներ և քերականական վերլուծությանը նվիրված հատվածներ: Կազմվում են մի շարք ժողովուրդների այբուբենների հավաքածուներ, որոնցից մեկում հայտնաբերվեց աղվանների այբուբենը¹: XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրի է առնում մոնղոլական բառեր. սա մոնղոլական լեզուների դրավոր առաջին հիշատակությունն է և կարևոր արժեք ունի մոնղոլագիտության համար:

Լեզուների բազմազանության հարցի մեկնաբանությունը.— Ընդունելով լեզուների բազմազանության առաջացման աստվածաշնչային տեսակետը, միջնադարյան հեղինակները տարբեր ձևով էին գնահատում այդ փաստը: Դոգմատիկ մոտեցման կողմնակիցները այն գնահատում էին որպես աստվածային պատիժ: Համեմատաբար ավելի ազատախոհ մարդիկ, ընդհակառակը, այդ բազմազանությունը դրական գնահատական էին տալիս: Այսպես. XIII դ. հայ գիտնական Վարդան Արևելցին այդ շանը «շատ ինչ բարի էր» համարում՝ լեզուների բազմազանությունը գիտելով որպես գույների մի գեղեցիկ ներդաշնակություն, որի մեջ ամեն լեզու իր տեղն ունի և լրացնում է մյուսին²: Նույն այդ Վարդան Արևելցին թողել է լեզուների արտաքին հատկությունների դիպուկ նկարագիրը իր «Պատմութիւն տիեզերական» աշխատության մեջ: Համեմատելով առաջացած լեզուները նախնականի հետ, նա գրում

¹ Հմմտ. Проф. А. Шанидзе, Новоткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение, Тбилиси, 1938:

² Հմմտ. Գ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, 1954, էջ 250:

էր. «...ի խոշոր լեզուէն առաջնոյ և ի կոպտածև փափկագոյն հելլենացւոց և սաստկագոյն հոմայեցւոց, հոնն սպառնական և ասորին աղաշական, պարսիկն պերճական և ալանն գեղեցկածև, գուլթն ծաղրական, եգիպտացին խարափառական և հնդիկն ճճուող, և հայն ևս ամենազարդ և համեղական. և որպէս ազգի ազգի գոյնք գեղեցկութիւն առնեն և զանազանութիւնք հասակաց, այսպէս և լեզուաց զանազանութիւնք»¹:

Յ. ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ասորական լեզուն և գրականութիւնը.— Ասորիքը գտնվում էր Արևմտյան Միջագետքում: Ասորերեն ասելով սովորաբար հասկանում են Եգիպտոս քաղաքի և նրա շրջապատի բարբառի վրա հիմնված լեզուն, որ պատկանում է սեմական լեզվախմբի հյուսիսային խմբին՝ կազմելով արամեական լեզուների կենտրոնական հատվածը: Ասորալեզու գրականութիւնն սկսվել է բավական վաղ, բայց առանձնապէս լայն ծավալ է ստացել քրիստոնեութան մուտքից հետո (II դ.): Ասորական գրականութիւնն ծաղկման շրջանն ընկնում է III—VII դդ.: Արաբական տիրապետութիւնն սկզբնական շրջանում, մինչև IX դ. վերջը ասորական գրականութիւնը դեռ շարունակում է ինքնուրույն գոյութիւն ունենալ: Դրանից հետո արաբական գրական լեզուն սկսում է դուրս մղել ասորիերենը. այն դառնում է մեռած գրական լեզու՝ իր գոյութիւնը քարշ տալով դեռ մինչև XIII—XIV դդ.: XI դ. ասորի գիտնական Նիսիբիս Իլիա Բար-Շինայան (975—մոտ. 1050) որոշ տեքստեր գրում էր խոսակցական լեզվով՝ արաբերենով, որոշ տեքստեր էլ զուգահեռաբար և՛ արաբերենով, որ կենդանի խոսակցական լեզու էր, և՛ ասորերենով, որ մեռած գրական լեզու էր²:

Ասորիների կուլտուրական դերը արտահայտվեց նաև այն բանով, որ նրանք արաբներին հաղորդակից դարձրին հունական կուլտուրային, այդ թվում՝ և նրանց որոշ լեզվաբանական նվաճումներին: Արաբական լեզվաբանութիւնն ծագման ու զարգացման վաղ շրջանը զգալի շափով կապված է ասորական ազդեցութիւն հետ:

¹ Մեծ ի ն վ ա ռ դ ա ն ա յ Բ ա Ր Ճ ր Ե ր դ Ե ց ւ ո յ Պատմութիւն տիեզերական, 1862, էջ 16:

² Հմմտ. А. Крымский, Семитские языки и народы, II, М., 1910, էջ 188—212:

Ասորական ֆերականության սկզբնավորումը.— V—VI դդ. ասորիների մոտ արդեն պահանջ է զգացվում բանասիրական-լեզվաբանական աշխատանքի: V դ. վերջերին Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստը» թարգմանվում է ասորերեն¹: VI դ. Իոսիֆ Հուզայան (Խուղիստանցին), որ համարվում է ասորական առաջին քերականը, կազմում է քերականական ձեռնարկ արևելյան ասորիների համար, որոնց բարբառը տարբերվում էր Եդեսիայի բարբառից: Ունի և մի այլ աշխատություն՝ համահունչ և տարիմաստ բառերի մասին: Համարվում է որոշ կետադրական նշանների գյուտարարը:

Ասորական ֆերականություններն ու բառաբանները VII—XI դդ.— Ասորական լեզվաբանության բուն զարգացումն սկսվում է առանձնապես VII դարից, երբ նախ՝ դրական ու խոսակցական լեզվի ուժեղացող տարբերակումը և ասորիների արաբացման պրոցեսը անհրաժեշտ են դարձնում գրական լեզվի քերականական ձեռնարկների կազմումը, ձայնավորների հստակ նշանակումն ու կետադրական-ուղղագրական հարցերի մշակումը, երկրորդ՝ ասորիների թարգմանչական գործունեության ծավալումը անհրաժեշտ է դարձնում տեքստերի բանասիրական մշակումն ու ճշտումը:

VII դ. հեղինակ Անան Իշոն այդ դարի կեսերին գրում է վերծանության, ուղիղ ընթիրցանության և դժվար բառերի արտասանության մասին մի գիրք: Նա զբաղվում է նաև տարբեր հնչում և իմաստ ունեցող համազիր բառերի հարցով:

VIII դ. միաբնակ-յակոբիտներից Յակոբ Եդեսացին գրում է քերականական-ուղղագրական աշխատություններ, զբաղվում է ձայնավորների նշանակման հարցով. հետադայում նրա հետևորդները այդ նպատակով օգտագործում են ձայնավորների հունական նշանակումները՝ դրանք հարմարեցնելով հղեսակտան արտասանությանը: Նույն այդ դարում նեստորյանները արևելա-արամեական ձայնավորների արտասանության համար մտցնում են տողատակային և տողավերևային կետեր:

IX դ. հեղինակ Հոնեյն Իբն Իսհակը, օգտվելով Անան Իշոյից, կազմում է բառարան, որտեղ հատուկ ուշադրություն է դարձնում

¹ Ըստ Christ-ի, Geschichte der griechischen Litteratur, 6-te Aufl., II, էջ 420: Վ. Ռայտը, Краткий очерк сирийской литературы, 1902, էջ 64, թարգմանությունը համարում է VI դ. հեղինակ Սերգիի գործը, բայց Մերքսը, Historia artis grammaticae apud syros, էջ 7, գտնում է, որ այն Սերգիև չի թարգմանել:

հունական բառերի բացատրությանը, և գրում է «Տարբերիչ նշանների գիրքը»: Հոնեյնը ասորիներից առաջինն է, որ քննության և հնթարկել շարահյուսական հարցեր, խոսել նոխադասությունների պայմանական կապակցության մասին: Հոնեյնի սկսած բառարանագրական աշխատանքը շարունակում են Արու-Յահյա Իսա Մերվացին (IX դ. վերջ), Հոնեյնի աշակերտ Իսա բար-Ալին, Հեյնան Իշո բար-Սարոշվայը (մինչև 922 թ.): Ասորական այս բառարանագրական աշխատանքի յուրատեսակ ամփոփումը տալիս է Հասան բար-Քահլուլը (X դ.):

Արաբերենի աճող ազդեցությունն ստիպում է կալմել արաբերեն-ասորերեն բառարան. այդ գործը կատարում է XI դ. Նեղինակ Իլիա բար-Շինայան:

Ասորական քերականությունները կալմվում են մեծ մասամբ հունական օրինակով: Վերևում հիշատակված բար-Շինայան այդպիսի քերականության վերջին հեղինակներից է:

Արաբական ֆեռականական սխտեմը ասորերենի նկատմամբ կիրառելու փորձերը.—XI—XIII դդ. փորձեր են արվում արաբական քերականության օրինակով ասորական քերականություններ ստեղծելու ուղղությամբ: Այդպիսի առաջին չհաջողված (լավ չստեղծվող) փորձը XI դ. կատարում է կաթողիկոս Իլիա Թիր-Տանցին, որ դեռևս հետևողական չէ արաբական քերականական սխտեմի կիրառման մեջ: Հետագայում ավելի հաջողված փորձ է կատարում Գրիգոր Արու-Ֆարաջ բար-Հեբեյը (XIII դ.), որն իր քերականությունները (մեկ ընդարձակ և երկու համառոտ) կալմում է XII դ. արաբական քերական Զամահշարիի օրինակով: Օգտվել է և նախորդ ասորի քերականներից, հատկապես Յակոբ Նդեսացու՝ կորած քերականությունից: Արել է բազմաթիվ բարբասագիտական դիտողություններ:

4. ՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խրաբը Չեռնոռիզեցը և նրա «Խոսք սլավոնական գրեթի մասին» աշխատությունը.—Սլավոնական ժողովուրդների այս շարքանի լեզվաբանական աշխատանքի առաջին նմուշը բուլղար Խրաբը Չեռնոռիզեցի (Սևասթեմի, X դ.) «Խոսք սլավոնական գրերի մասին» աշխատությունն է: Այստեղ հեղինակը տալիս է սլավոնական գրերի սիլբանական հատկությունների և դյուտի նկարագիրը՝ վկայելով նախքան դլագոսիցան և կիրիլլիցան՝ ինչ-որ այլ

գրասիստեմի հետքերի մասին: Միսթամանակ նա վիճում է Հռոմի կաթոլիկ քարոզիչների դեմ՝ սլաշտպանելով սլավոնների՝ իրենց լեզվով աստվածաշունչ ունենալու իրավունքը:

Քերականական աշխատություններ.— Սլավոնական ժողովուրդների մոտ X—XIV դդ. երևան եկած քերականությունները ուշ շրջանի բյուզանդական քերականական աշխատությունների կոմպիլյատիվ թարգմանություններ էին՝ սլավոնական եկեղեցու պաշտոնական լեզվին՝ եկեղեցա-սլավոններենին կամ հին սլավոններենին հարմարեցված: Դրանցից առաջինը Բուլղարիայի էկզարխ Իոաննին (X դ.) վերադրվող «Ութ խոսքի մասերի մասին» («О восьми частях слова») աշխատությունն է¹, որը հետագայում զգալի հեղինակություն է վայելել և մեզ է հասել XV—XVII դդ. արտագրություններով: Սերբ գիտնական Կոնստանտին քերականի աշխատություններից առնված «Համառոտակի հավաքած խոսքեր» («Словеса вкратце избранна») կոմպիլյատիվ աշխատանքը ևս զգալի տարածում է ունեցել. այն օգտագործվել է և Մոսկովյան Ռուսիայում: Լեզվաբանական դատողություններ կան հիշված Իոանն էկզարխի՝ Ի. Դամասկինոսի աստվածաբանության թարգմանության առաջաբանում:

Բառացանկեր.— Այս շրջանում երևան են գալիս նաև զանազան բառացանկեր, որտեղ բացատրվում են հին սլավոնական և օտարազգի անծանոթ բառերը: Այդպիսի մի բառացանկ կցված է «Новгородский кормчий»-ի ձեռագրին 1282 թ.: 1431 թ. հանդես է գալիս համատիպ մի այլ բառացանկ:

Ուղղագրական հարցեր.— 1440 թ. Յակոբ Պարկոշովիչը գրում է առաջին աշխատությունը լեհերենի հնչյունաբանական-ուղղագրական հարցերի մասին:

III. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏ

1. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Լեզվի ծագման տեսություններ

Լեզվի (արաբերեն լեզվի) ծագման հարցը.— Լեզվի ծագման հարցը արաբական գիտական միտքն զբաղեցնող կարևոր հարցե-

¹ Հստ Յագիչի՝ այս վերնագիրը նույնությամբ թարգմանված է բյուզանդական քերականության այն հոդվածների վերնագրից, որոնք վերաբերվում են Թեոդոսին կամ Թեոդորոս Պրոզրոմոսին (XII դ.):

րից մեկն է եղել: Այս հարցի լուծման մեջ նկատվող ուղղութիւնները մոտավորապէս նույն բնույթն ունեն, ինչ հին Հունաստանում տարվող վեճերի մեջ հանդես եկող տարակարծութիւնները, միայն թե չպետք է մոռանալ, որ արաբական գիտական միտքը գործում էր մահմեդական կրօնի դոգմատիկայի պայմաններում, որը չէր կարող իր կնիքը չդնել հարցի լուծման վրա:

Արաբական գիտնականների այն մասը, որ հենվում էր ղուտանի (մահմեդականների սրբազան գրքի) անառարկելի հեղինակութեան վրա (առանձնապէս մութաքալիմները), չէր կասկածում լեզվի աստվածային ծագման մեջ: Այս ուղղութեանը հարողները կարծում էին, որ լեզուն ներշնչված և մարդկանց հաղորդված է իրեն՝ աստծու կողմից: Նրանց համար հիմք էին ծառայում ղուտանի հետևյալ ասույթները. «Նա (աստված) սովորեցրեց Ադամին բոլոր անունները» (2-րդ սուրահ, 29). «Մենք շէնք ուղարկել նրա լեզվով (խոսող) ոչ մի մարգարեի» (14-րդ սուրահ, 4). «Նրա (աստծու) նշաններից են երկնքի, երկրի ստեղծումը և ձեր լեզուների ու գույնի տարբերությունը» (30-րդ սուրահ, 21): Այս կարծիքը առանձնապէս լայն քննութեան է ենթարկում X դ. հեղինակ Իբն Ֆարիսը իր «Արաբերեն լեզվի իմացությունը» աշխատության մեջ՝ առարկելով լեզվի ծագման՝ փոխադարձ համաձայնութեան ու սահմանման արդյունք լինելու տեսակետի դեմ: Նա նշում է, որ հայտնի չէ որևէ դեպք, երբ արաբները համաձայնութեամբ որևէ բառ կամ արտահայտություն ստեղծած լինեն: Սակայն Իբն Ֆարիսը այն կարծիքին չէ, որ լեզուն հանդես է եկել մի ժամանակ, միանգամից, այլ գտնում է, որ այն աստծու կողմից Ադամին և հետագա մարգարեներին հաղորդվել է աստիճանաբար, մինչև Մուհամմեդը, որին աստված հաղորդել է այնպիսի լեզվական գիտելիքներ, որ նախորդներին չի հաղորդել:

Գիտնականների երկրորդ մասը (առավելապէս մութաքալիտները՝ ղուտանի բացարձակ ճշմարտականութիւնը չճանաչողները), որոնց դեմ պայքարում էր Իբն Ֆարիսը, պնդում էր, որ լեզուն ու թե ներշնչման կամ հաղորդման արդյունք է, այլ փոխադարձ սահմանման կամ համաձայնութեան: Այս տեսակետի մեջ կտրելի է տեսնել հունական ἑξῆς-ի շարունակութիւնը, Սակայն այս տեսակետի կողմնակիցները, այնուամենայնիվ, համաձայնութիւնը կապում են իմաստուն անվանողիրենների հետ: Ըստ նրանց՝ երկու, երեք կամ ավելի իմաստուններ հավաքվելով մի տեղ՝ կարիք են դրացել իրենց հայտնի առարկաները, որոնք անմիջապէս առկա

չին, արտահայտելու բառերով. նրանք կարիք են զգացել արտահայտելու նաև այնպիսի գաղափարներ, որոնք անմիջաբար զգայելի չեն. հետո իմաստունները մարդկանց սովորեցրել են այդ բառերը: Հետագայում համաձայնությունը տարածվել է և այլ լեզուների վրա՝ նույն առարկաներին տարբեր անվանումներ տալու ճանապարհով: Այս տեսակետի մասին հաղորդում է X դ. քերական Իբն Ջիննին՝ իր «Հատկություններ» աշխատության մեջ:

Նույն Իբն Ջիննին հիշատակում է մի այլ տեսակետի մասին ևս, որը կարելի է որակել որպես բնաձայնական տեսություն սաղմ: Այս տեսակետի կողմնակիցները գտնում էին, որ բոլոր լեզուներն առաջացել են քամու աղմկին, կայծակի որոտին, ջրի խոխոջին, ձիու վրնջյունին և այլ լսելի ձայներին նմանվելու միջոցով: Այս բացատրությունը հավանական համարելով հանդերձ՝ Իբն Ջիննին գտնում է, որ արարերենի ուսումնասիրությունն իրեն այլ տեսակետի է բերել:

Վերջապես, արաբների մոտ առկա են նաև տարբեր տեսակետների հաշտեցման տենդենցներ: Այսպես, X—XI դդ. իրավագետ Իբրահիմ ալ-Իսֆերահինին գտնում էր, որ աստված հաղորդել է մարդկանց այնքան, որքան անհրաժեշտ է եղել իրար հասկանալու համար, իսկ լեզվի մեջ գոյություն ունեցող մնացած բաները մարդիկ հաստատել են իրիսադարձ համաձայնությամբ:

Բ. Դիդակտիկ-ֆիլոլոգիական լեզվաբանություն

ա. Քերականություն

Արաբական լեզվաբանությունը և նրա սկզբնավորման նախադրյալները.— Արաբական լեզվաբանությունը արաբական գիտակրթական սիստեմի մեջ կարևոր տեղ էր գրավում: Այդ լեզվաբանության սկզբնավորումը ևս սերտորեն կապված էր մի կողմից՝ հին տեքստերի, այն է՝ ղուռանի տեքստի, բանասիրական ուսումնասիրության, մեկնաբանության (ճշտելու և հասկանալի դարձնելու նպատակով) ու մշակման, մյուս կողմից՝ գրական լեզվի նորմավորման պահանջի հետ. գրական լեզուն, որ ժամանակի ընթացքում զգալիորեն տարբերվել էր խոսակցականից, հարկավոր էր զերծ պահել արաբական բարբառների և այլազգի մուսուլմանների ազդեցությունից: Սակայն, եթե հունական ու հնդկական լեզվաբանությունները անկախ զարգացման արդյունք էին, ապա արաբական

լեզվաբանությունը սկզբնավորվեց մասամբ հնդկական, մասամբ էլ հունական լեզվաբանության ազդեցության տակ. վերջինիս արար-նիքը նախապես հաղորդակից եղան ասորիների միջնորդությամբ: Անհրաժեշտ է նշել, որ արաբական գիտության զարգացման հար-ցում կարևոր դեր խաղացին նրանց կողմից նվաճված ժողովուրդնե-րից հույները, պարսիկներն ու ասորիները, որոնք զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա էին կանգնած: Այսուհանդերձ, արա-բական քերականությունը զգալի ինքնուրույնություն ունի, մանա-վանդ որ արաբերենի կառուցվածքը արմատապես տարբերվում է սանսկրիտի և հին հունարենի կառուցվածքից:

Արաբական հանրագետները լեզվի ուսումնասիրությունը բա-ժանում էին 8 գլխավոր գիտության.

1) Ilmu-l-lughah—բառագիտությունը.

2) Ilmu-ş-şarf կամ at-taşrif—ձևաբանությունը և հնչյու-նաբանությունը.

3) Ilmu-n-naḥw—շարահյուսությունը.

4) Ilmu-l-ma‘āni—խոսքը մտքին համապատասխան կառու-ցելու գիտությունը.

5) Ilmu-l-beyān միտքը համեմատությունների (tajbih), փոխաբերությունների (istiareh) և փոխանունությունների (ki-nāyeh) միջոցով պարզ շարադրելու գիտությունը.

6) Ilmu-l-badī‘—ճարտասանական պատկերների օգտագործ-ման գիտությունը.

7) Ilmu-l-‘arūd—տաղաչափությունը.

8) Ilmu-l-qawāfi—ոիթմիկան.

Այսպիսով, արաբական լեզվաբանությունը պարունակում էր լեզվաբանության բոլոր ճյուղերը՝ բառագիտությունն ու բառարանա-գրությունը, քերականությունն ու հնչյունաբանությունը, ոճաբա-նությունն ու ճարտասանությունը՝ պոետիկային վերաբերող տեղե-կություններով հանդերձ: Թե որքան մեծ է եղել լեզվի նկատմամբ արաբների ունեցած հետաքրքրությունը, հրևում է այն փաստից, որ XV դ. վերջում ապրող Սուլյութին՝ «Քերտկանների և բառարա-նագիրների դասախմբեր» աշխատության մեջ հաշվում է շուրջ 2500 գիտնական-լեզվաբանի:

Արաբական յուրատեսակ քերականական սիստեմն ընդգրկում էր վերոհիշյալ գիտություններից 2-րդը և 3-րդը՝ հնչյունաբանու-թյունը, ձևաբանությունը և շարահյուսությունը:

Իրենք արաբները արաբական լեզվաբանության ծագումը կա-

պում են այլազգիների կողմից արաբերեն լեզվի աղավաղման առջև առնելու պահանջի հետ: Սակայն լիզվական գիտելիքների զարգացման նպաստող գլխավոր հանգամանքը ղուռանի տեքստի ճիշտ մեկնաբանման և տարրնթերցումների առաջն առնելու պահանջն էր: VII դ. կեսին հրապարակվում է ղուռանը: Հարկավոր էր ղուռանի տեքստն օժտել անհրաժեշտ կետադրությամբ և նշանակել ձայնավորները, որով և զբաղվում են հետագա քերականները: Այս կապակցությամբ զարկ են ստանում լեզվի ուսումնասիրության հարցերը: Ձայնավորները առանձին նշանների միջոցով արտահայտելու սկզբունքը արդեն V դ. կիրառվում էր ասորիների կողմից: Արաբների այս ուղղությամբ կատարած աշխատանքը, անշուշտ, զերծ չէր ասորական ազդեցությունից:

Արաբական ֆեռականական սիստեմի առանձնահատկությունները.—Քանի որ արաբական քերականների կարծիքով բառի այս կամ այն փոփոխությունը պայմանավորված է խոսքի մեջ այդ բառի կատարած ֆունկցիայով, ուստի և նրանք նախ տալիս են շարահյուսական կանոնները, ապա անցնում բառերի փոփոխության նկարագրությանը:

Արաբական շարահյուսական հասկացությունների հիմքում դրված «խոսք» (kalām) և «նախադասություն» (jumleh) բառերն սկզբնապես համարյա նույնիմաստ էին. նրանք արտահայտում էին մտավորապես հունական λόγος-ի (հին հայ. Շբանի) առումները:

Հետագա քերականների մեծամասնությունը առաջին տերմինը կիրառում է ընդհանրապես նախադասությունը նշելու համար (լինի այն պարզ, թե բարդ), իսկ երկրորդը՝ միայն պարզ նախադասությունը նշելու համար (լինի այն բարդ նախադասության կազմում, թե ոչ):

Յուրաքանչյուր նախադասություն համարելով դատողության արտահայտություն՝ արաբ քերականները տարբերում են հնթակա (musnad ileyhi «ստորոգյալը վրան», «նեցուկ») և ստորոգյալ (musnad «ստորոգվող», «հենվող»). հնթակայի և ստորոգյալի միացումը դատողություն արտահայտելու համար նրանք կոչում են isnād («ստորոգում», «հենում»):

Ըստ հնթակայի և ստորոգյալի՝ նախադասության մեջ գրաված տեղի, արաբ քերականները տարբերում են նախադասությունների 3 տիպ՝ անվանական (երբ հնթական նախադասության սկզբում է), բայական (երբ բայն է նախադասության սկզբում) և

պարագայական (երբ պարագան է նախադասութեան սկզբում): նախադասութեան սկզբում դրվող ենթական կոչվում է *mubteda*, սկզբում չդրվողը՝ *fā'il* «գործող»։ ստորոգյալը կոչվում է *xabar* «հաղորդում» կամ *fi'l* «գործողութուն», «բայ»։

Ըստ արտահայտութեան բնույթի տարբերվում են 1) պատմողական նախադասութիւններ (*jumleh xabariyyah*), որոնց մեջ ենթական մասին հաստատվում կամ բացասվում է որևէ հատկանիշ և 2) բղձական (*jumleh insāiyyah*), որոնք արտահայտում են ցանկութիւն, հրաման, հարց, արգելք և այլն:

Ըստ կազմի՝ նախադասութիւնները լինում են մեծ և փոքր։ մեծ են համարվում այն անվանական նախադասութիւնները, որոնց ստորոգելիներն արտահայտված են ամբողջական նախադասութեամբ:

Բացի գլխավոր անդամներից, արաբները տարբերում են 6 տեսակ լրացուցիչներ (fadalāt)՝ 1) խնդիրներ (*maf'ūl* «ներգործող»), 2) վիճակի պարագաներ (*hāl*), 3) տրոհումներ (*temyiz*), 4) բացառութիւններ (*istisna*), 5) հատկացուցիչներ (*mejriir*) և 6) բացահայտիչներ (*tewabi'*)։

Բառերի շարահյուսական հարաբերութիւններն արտահայտող ձևբանական թեքումը արաբները նշանակում են *i'rah* բառով՝ այս անվամբ հասկանալով բառերի (և՛ անունների, և՛ բայերի) վերջին ձայնավորների փոփոխութիւնը: Սիբավեյդին այս բառը չի սահմանում, բայց բառավերջի ձայնավորների փոփոխութիւնը, որ կատարվում է խնդրառու բառերի պահանջով, կոչում է *hurūfu-l-i'rabi*, այն է՝ թեքման վերջավորութիւններ: Անունների և բայերի թեքման՝ միևնույն անունով կոչելը բացատրվում է հավանաբար 2 հանգամանքով. 1) արաբերենի կառուցվածքով, որը հղովման և խոնարհման (եղանակային) տարբերութիւնները արտահայտում է բառավերջի միևնույն *u*, *a*, *i* ձայնավորներով. 2) Արիստոտելի ազդեցութեամբ: Ինչպես նշել ենք, Արիստոտելը *πεῖσις* բառով նշանակում էր անունների և բայերի «ուղիղ» ձևերից կատարվող բոլոր փոփոխութիւնները: Արաբները տարբերում են 4 տեսակ թեքում՝ 1) *raf'* (բարձրացում)—*u* ձայնավորի առկայութիւնը, որ արտահայտում է ուղղական հղովը և բայերի սահմանական անկատարը (ներկան), 2) *naṣb* (հարաբերում)—*a* ձայնավորի առկայութիւնը, որ արտահայտում է անունների հայցականը և բայերի ստորադասականը, 3) *ṣarr* (գրավում) կամ *xafd* (իջեցում)—*i* ձայնավորի առկայութիւնը, որ արտահայ-

տում է անուանների սեռականը և 4) յՁՅՈՒ (հատում)—ձայնավորի բացակայությունը (զրո վերջավորությունը), որ արտահայտում է բայերի հարկադրական անկատարը (ներկան):

Ընդհանուր առմամբ արաբները մեծ նվաճումների են հասնում բառի ձևաբանական կազմի ուսումնասիրության բնադավառում, որով հետագայում զգալի չափով ազդում են եվրոպական լեզվաբանության վրա՝ ընդհուպ մինչև Բոսսյալի աշխատությունները. նրանք տարբերում են արմատը (արաբերենում այն հիմնականում եռաբաղաձայն է), հստակ կերպով սլատկերացնում են մասնիկավորման և ներքին թեքման երևույթները:

Կապակցված խոսքի մեջ բառերի կրած հնչյունական փոփոխությունները արաբները բացատրում են արտասանության հեշտացման ձգտմամբ:

Հնչյունաբանության բնագավառում արաբների ունեցած նվաճումները զգալի չափով գերազանցում են անտիկ լեզվաբանության՝ այդ բնագավառում ունեցած նվաճումները, մոտենալով հնդկական լեզվաբանության նվաճումներին: Արաբները հստակ կերպով տարբերում են հնչյունն ու տառը, հնչյունների դասակարգումը կատարում են ֆիզիոլոգիական-ակուստիկական հիմունքով. այսպես, նրանք տարբերում են ձայնեղ և խուլ, բաց և փակ, լարված և չլարված հնչյուններ, որոշում են հնչյունների արտաբերման տեղը, լեզվի բարձրության աստիճանը և այլն: Արաբները մեծ ուշադրություն են հատկացնում կապակցության մեջ հնչյունների կրած փոփոխություններին (փոխազդեցական հնչյունափոխությանը), խոսում լեզվի հնչյունական կառուցվածքի վրա անալոգիայի ունեցած աղդեցության մասին և այլն:

Առաք ֆեռականները մինչև Սիբավեյդու հանդես գալը.— Մինչև VIII դ. երկրորդ կեսը, երբ հանդես է գալիս արաբերենի քերականության առաջին հանգամանալից և լայն տարածում գտած քերականության հեղինակ Սիբավեյդին, հայտնի են նաև այլ քերականների անուններ, սակայն դրանցից կամ որևէ աշխատություն չի հասել, կամ հասել են քերականության հետ կողմնակի կերպով առնչվող, այլև քերականության այս կամ այն մասնակի հարցին նվիրված աշխատություններ: Արաբական հեղինակները այդ քերականներից Աբու-լ-Ասվադին համարում են արաբական քերականության առաջին սահմանողը. նա գրել է դատողություններ գործող անձի և օբյեկտի (խնդրի), զարմացական բայերի մասին և այլն: Ոմանք նույնիսկ հալիֆ Ալուն (656—661)

են վերագրում խոսքի մասերի այն եռամասնյա բաժանումը (անուն, բայ և մասնիկ), որ հետագայում ամուր հիմքեր է գցում արաբական քերականության մեջ: Մինչև Սեբավեյդին նշվում են նաև Սաղաֆիի (Աբու Ամր Իուա բ. Ումար ա-Սաղաֆի) և Խալիլ ալ-Ֆարադիդի (Աբու Աբդու-ռ-Ռահման ալ-Խալիլ բ. Ահմադ բ. Ամր բ. Թամիմ ալ-Ազդի ալ-Ֆարադիդի ալ-Յահմադի ալ-Բասրի) անունները. սրանցից առաջինը գրել է «Ժողովածու» կոչված քերականական սիստեմատիկ երկը, երկրորդը հայտնի է որպես «Խնդրառու բառերի գրքի» և տաղաչափությանը նվիրված գործերի հեղինակ: Ոմանք նշում են, որ Սիբավեյդին յուրացրել է Սաղաֆիի գիրքը՝ լրացնելով իր ուսուցիչ Խալիլի դիտողություններով և ներկայացրել որպես ինքնուրույն աշխատություն (Սաղաֆին եղել է և՛ Խալիլի, և՛ Սիբավեյդու ուսուցիչը)¹:

Բասրայի և Կուֆայի դպրոցները. — VIII դ. արաբական քերականության մեջ հետազոտողները նշում են երկու դպրոց՝ Բասրայի և Կուֆայի: Սրանցից առաջինը քերականական կանոնների սահմանման հարցում հենվում էր դասական հեղինակների լեզվի վրա և ավելի խստապահանջ էր քերականական կանոնների պահպանման հարցում: Կուֆայի դպրոցի ներկայացուցիչները մեծ ուշադրություն էին հատկացնում խոսակցական լեզվին և դասական լեզվից կատարվող շեղումներին ու բացառություններին: Այս պատճառով էլ Բասրայի դպրոցը հետագայում ավելի մեծ հեղինակություն էր վայելում:

Այս երկու դպրոցների որոշ տարաձայնությունները շարունակվում էին և հետագա դարերում, որ հիմք է տալիս IX դ. քերական Աբու-լ-Աբբաս Ահմադ Սալարային և հետագա քերականներին՝ այս տարաձայնություններին հատուկ աշխատություններ նվիրելու: Սակայն արդեն IX դարից սկսած՝ շատ քերականների մոտ տենդենց է նկատվում մեղմացնելու երկու դպրոցների ծայրահեղությունները՝ նրանցից առնելով այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ էր թվում իրենց:

Բասրայի քերականներից հայտնի են Սիբավեյդին, Աբու-լ-Հասան ալ-Անֆաշ Միջնակը, Աբու-լ-Ուման Բեքր ալ-Մադինին, Աբու Ումար Սալիհ ալ-Ջարմին և ուրիշները:

Կուֆայի դպրոցի հիմնադիր է համարվում առ-Ռուասին

¹ Հմմտ. Гиргас, Очерк грамматической системы арабов, СПб, 1879, էջ 5, В. А. Звегинцев, История арабского языкознания, М., 1958, էջ 43:

(«Մեծագլուխը»—Աբու Ջաֆար Մուհամմեդ բ. ալ-Հասան բ. Աբու-Սաուա), որի աշակերտներից են ալ-Կիսաին (Աբու-լ-Հասան Ալի բ. Համզա բ. Աբդուլլահ բ. Օսման բ. Ֆեյրուզ) և ալ-Ֆեռան («Հըղ-կիչը»—Աբու Ջաֆարիա Յահյա բ. Ջիսդ բ. Աբդուլլահ բ. Մենզուր ադ-Դալլամի): Վերջինս իր ուսուցչի մահից հետո դառնում է Կուֆայի դպրոցի գլուխը (մեռել է 822 թ.): Թե որքան մեծ ուշադրություն էին դարձնում Կուֆայի դպրոցի ներկայացուցիչները կենդանի խոսակցական լեզվին, երևում է այն փաստից, որ ալ-Կիսաին երկար ժամանակ ապրել է քոչվոր արաբների (բեդուինների) մոտ, նրանց լեզուն ուսումնասիրելու նպատակով:

Կուֆայի դպրոցի ներկայացուցիչների աշխատություններից հայտնի են Ֆեռայի «Հոդվածները» (al-hudud), «Հոդվածների» հեղինակը զգալի շափով ենթարկվել է Սիրավեյուու ազդեցությանը: Աշխատությունը պարունակել է 45 հոդված. որոնք մեզ չեն հասել և որոնց մեջ քննվել են հիմնականում i'ral-ի (ձևաբանություն և հնչյունաբանություն) հարցերը:

Բասրայի և Կուֆայի դպրոցների տարաձայնությունները արտահայտվել են ոչ միայն տարբեր սկզբունքների կիրառությունից ստացված տարբեր արդյունքների, այլև առանձին քերականական հարցերի մեկնաբանության մեջ: Այսպես, բառերը բաժանելով նախատիպերի և ածանցյալների, նրանք տարբեր կերպ են մոտենում այն հարցին, թե ո՞ր ձևերը պետք է համարվեն նախատիպ. բասրացիները նախատիպ ձևեր են համարում գործողության սնունդները (մասդարը)¹ նշելով, որ դրանք բացի գործողության և վիճակի զաղափարից, քերականական այլ զաղափարներ չեն արտահայտում. կուֆացիները, ուշադրություն դարձնելով այն հանդամանքի վրա, որ մասդարները ենթարկվում են արմատական «տառերի» փոփոխության, այդպիսի հիմնական (նախատիպ) ձև են համարում բայի կատարյալ կերպի (տնցյալ կատարյալ ժամանակի) արական սեռի 3-րդ դեմքը¹. այլ կերպ ասած՝ բասրացիները մոտենում են հարցին իմաստային առումով, կուֆացիները՝ ձևական: Բասրացի քերականների կարծիքով՝ նախադաս ենթական դրվում է ուղղական հոլովով, որպես նախադասության սկզբում դրվող բառ, որովհետև նախորդող խնդրառու շունենալն այդպիսի տրամաբանական պահանջ է ստեղծում, իսկ նրա որոշիչը դրվում է ուղղականով այդ նախադաս ենթականի պահանջ-

Հմմտ. Гиргас, հիշ. աշխ., էջ 53:

ջով. կուֆացիները գտնում են, որ նախադաս ենթակայի և նրա որոշչի ուղղական հոլովը փոխադարձ պահանջով է:

IX դ. այս երկու քերականական դպրոցների միավորման հիման վրա առաջանում է Բաղդադի քերականական դպրոցը, որի վաղ ներկայացուցիչներից է հայտնի ոճաբան և գրականագետ Իբն Քոթեյբան (մեռ. 883 թ.):

Սիբավեյդին և նրա ֆերականական գործունեությունը.— Բասրայի քերականության ամենից ավելի աչքի ընկնող ներկայացուցիչը Սիբավեյդինն է:

Սիբավեյդու աշխատությունը հայտնի է «Գրքեր» անվամբ և բաղկացած է 568 գլխից: Սիբավեյդին իր տված կանոնների համար օրինակներ է ընտրում ղուռանից: Կանոնները շարագրելիս նա վկայակոչում է նաև նախորդ քերականների կարծիքները: Այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն Սիբավեյդու՝ նախորդ քերականները կանոնները տալիս էին առանց հետևողական սխտեմի, յճուական դեր է խաղում Սիբավեյդու աշխատության համար լայն հեղինակություն նվաճելու գործում: Հետագա քերականները բավարարվում են Սիբավեյդու ստեղծած սխտեմի մասնակի փոփոխությամբ, առանձին հարցերի ճշտմամբ և մանրամասնումով: Սիբավեյդու կիրառած քերականական տերմինաբանությունը դառնում է տիրապետող: Սիբավեյդու աշխատությունը մեկնաբանություններով հանդերձ հասցվում է 30 հատորի:

Սիբավեյդին քերականության՝ արաբական հանրագետների կողմից նշված 2 բաժինները՝ taṣrif-ը (ձևաբանությունն ու հընչյունաբանությունը) և naḥw-ը (շարահյուսությունը) դեռևս հստակ կերպով չի տարբերակում: Սակայն նրա մոտ արդեն առկա է taṣrif-ի սահմանումը... «Taṣrif-ն այն է,—գրում է նա,—որ դու յուրաքանչյուր բառից կազմես արաբների կողմից չկազմված ձևը՝ բառերի արդեն կազմված ձևերին համապատասխան. ապա քո կազմած ձևի նկատմամբ կիրառես այն, ինչ պահանջում է արաբական խոսքի անալոգիան»¹: Սիբավեյդին քերականության բաժինները քննարկում է առանց միմյանցից անշատելու, հետևողաբար սխտեմավորելով մատուցած նյութը:

Սիբավեյդու գրքի 568 գլխում քննվում են հետևյալ հարցերը.

1) Առաջին գլուխներում տրվում է խոսքի մասերի ուամունքը և i'rab-ների (թեթույթների) դասակարգումը: Սիբավեյդին տրա-

¹ Гиргас, հիշ. աշխ., էջ 83:

դիցիոն կերպով նշում է 3 խոսքի մաս՝ անուն, բայ և մասնիկ: Անունների և բայերի հիմնական տարբերությունը, ինչպես կարելի է նրա սահմանումներից կռահել, Միբավեյդին տեսնում է բայերի՝ ժամանակ արտահայտելու մեջ. այս բանը ավելի պարզ կերպով արտահայտվում է հետագա քերականների մոտ, որոնք անունը սահմանում են որպես ժամանակային հարաբերություն շարտահայտող խոսքի մաս՝ ի տարբերություն բայի: Այս հարցում արաբական քերականները կախում ունեն Արիստոտելից: Մասնիկը Միբավեյդին սահմանում է բացասական կերպով, որպես խոսքի մաս, որ ոչ անուն է, ոչ բայ:

2) 9—278-րդ դարերում քննվում են շարահյուսական հարցեր՝ ա) հայցական, սեռական և ուղղական հոլովների, այլև կոշտիկների կիրառությունը. բ) մասնիկների գործածությունը:

3) 279—471-րդ դարերում քննվում են հիմնականում բանականական և ձևաբանական հարցեր, ընդ որում մի քանի գլուխ էլ նվիրվում է թվականների գործածությանը:

4) 472—568-րդ դարերում քննվում են հնչյունաբանական-ուղղագրական-ուղղախոսական հարցեր, այն է՝ «տառերի ուսմունքը». այս կապակցությամբ խոսվում է նաև ձևաբանական ֆունկցիա կատարող (անունների և բայերի զանազան ձևերի կազմությանը մասնակցող) «տառերի» մասին: «Տառերը» դասակարգվում են ըստ արտաբերող օրգանների. Միբավեյդին նշում է հնչյունների արտաբերման 16 տեղ: Ուշադրություն է հատկացվում հնչյունների կապակցության հարցերին: Միբավեյդու հաջորդները ավելի են առաջ տանում հնչյունաբանության հարցերը, խոսում հնչյունափոխության որոշ դեպքերի, հատկապես փոխազդեցական հնչյունափոխության մասին:

X—XII դդ. արաբական ֆեռականությունը.— X—XII դդ. քերականների մեջ հայտնի են Ֆարիսին (Աբու Ալի ալ-Հասան բ. Ահմեդ բ. Աբդու-լ-Ջաֆար բ. Մուհամմեդ բ. Սուլեյման ալ-Ֆարիսի ալ-Ֆեռավի, X դ.), Ջուրջանին (Աբուբեքր Աբդուլ Քադիր բ. Աբդուռահման ալ-Ջուրջանի, XI դ.) և Ջամահճարին (Աբու-լ-Կասեմ Մահմուդ բ. Ումար բ. Մուհամմեդ բ. Ումար ալ-Խուվարիզմի ալ-Ջամահճարի, XII դ.): Սրանց աշխատությունները ի մի էին բերում Միբավեյդու աշխատությունից հետո արաբերենի ուսումնասիրության բնագավառում կատարված աշխատանքը և X—XII դարերում մեծ հեղինակություն էին վայելում:

Ֆարիսին քերականական նյութի դասավորության մեջ, ինչ-

պես նշում են արաբ քերականները, հետևում է Սիբավեյդու սիստեմին՝ կատարելով որոշ փոփոխություններ: Նրա աշխատություններից հայտնի է «Շարահյուսության (nahw) մեկնությունը», որը բաղկացած է 3 մասից. առաջին մասում քննվում են ներածական և շարահյուսական (Սիբավեյդու սիստեմով), երկրորդում՝ հնչյունաբանական-ուղղախոսական, երրորդում՝ ձևաբանական-բառակազմական հարցեր:

Ջուրջանին, ի տարբերություն Ֆարիսիի, հետևում է, հալիլ Ֆերադիդիի շարադրման սիստեմին՝ կատարելով, սակայն, նյութի ավելի մանր բաժանումներ: Նա իր գիրքը կոչել է «100 խնդրառու» և, ինչպես ցույց է տալիս վերնագիրը, նյութը քննում է ըստ խնդրառության բնույթի: Խնդրառու բառերը Ջուրջանին բաժանում է ձևականների (lafziyah «բառային») և իմաստայինների (ma'anawiyyah «իմաստային»), առաջիններն էլ իրենց հերթին բաժանում է գործածությունք (sama'iyah) խնդրառուների և ուղիղ (qiyasiyyah) խնդրառուների: Գործածությունք խնդրառու բառերի մեջ Ջուրջանին տարբերում է 91 տեսակ (մասնիկների և անունների ու բայերի որոշ տիպերն ըստ խնդրառության), ուղիղ խնդրառու բառերի մեջ՝ 7 տեսակ (բայերի և անունների հիմնական տիպերն ըստ խնդրառության), իմաստով խնդրառու բառերի մեջ՝ 2 տեսակ (բառասկզբի բացարձակ ուղղակիսնով դրված անուններն ու նրանց որոշիչները և անվանը փոխարինող բայական այն ձևերը, որոնք դրվում են սահմանական անկատարով):

Ջամահշարին թողել է 8 լեզվաբանական աշխատություն, որոնցից հիմնականը «Գլուխների բաժանված քերականության ձևաբանություն» է («Al-Mufaṣṣalu fi-n-nahwi»). Այս աշխատության նյութը Ջամահշարին բաշխում է ըստ արաբ քերականների ընդունած խոսքի մասերի՝ դրանք քննելով բոլոր տեսանկյուններից. 1) 1-ին բաժնում քննում է անունները՝ ա) փոփոխվող անունների հոլովների կիրառությունը, բ) անփոփոխ անունների գործածությունը, գ) անունների թվի, սեռի կազմությունը և դ) բառակազմությունը. 2) 2-րդ բաժնում քննում է բայերը՝ ա) բայերի ժամանակները (կերպերը) և եղանակները, բ) բայերի սեռը, գ) բայերի վաճառված իմաստային տեսակների քերականական առանձնահատկությունները, դ) պակասալոր բայերը և ե) եռաբաղաձայն ու քառաբաղաձայն արմատներ ունեցող բայերը. 3) 3-րդ բաժնում է

մասնիկները՝ ըստ իմաստի բաժանելով 27 խմբի. 4) 4-րդ բաժնում քննում է նախորդ բաժիններում տեղ չգտած այն հարցերը, որոնք վերաբերում են մեկից ավելի խոսքի մասերի, այն է՝ հնչյունաբանական հարցերը:

Ճարտիսին և Զամահշարին ընդհանրապես ձևաբանությունն ու հնչյունաբանությունը լուծում են շարահյուսություն մեջ՝ բոլոր հարցերը ֆննելով nahw-ի անվան տակ:

Արաբական էերականությունը XIII—XV դդ.— XIV—XV դդ. մեծ հեղինակություն էին վայելում XIII դ. քերականներ Իբնու-լ-Խաջիբի (Զեմալուդդին Աբու Ամր Ուաման) և Իբն Մալիքի (Աբու Աբդուլլահ Մուհամմեդ Իբն Մալիք) աշխատությունները, որոնք դուրս մղեցին նախորդների դրքերը և դարձան հիմնական ձևաբանական:

Իբնու-լ-Խաջիբը թողել է մի քանի քերականական աշխատություն: Իր «Շարահյուսություն բավարար ձևանարկում» («Al-kāfiyatū fi-n-nahwi») նա համառոտ և հանրամատչելի ձևով շարադրում է այն նյութը, ինչ Զամահշարին: Զամահշարու քերականական սխառեմը մասնակիորեն փոխելով՝ նա հանել է վերջինիս գլխավոր աշխատության 4-րդ բաժինը և մյուս բաժինների՝ բունականությունը վերաբերող մասերը: Այդ նյութը նա քննում է ձևաբանությունը և հնչյունաբանությունը նվիրված աշխատության մեջ, որ կրում է «Թասրիֆի (իմա՛ ձևաբանության և հնչյունաբանության) բուժիչ» վերնագիրը:

Իբն Մալիքը (1206—1274) դրել է բազմաթիվ քերականական աշխատություններ, որոնցից «Շարահյուսություն էությունը» («Al-xilāṣatu fi-n-nahwi») արևելքի դպրոցներում դարձել է առաքելական հիմնական ձևանարկը: Այս աշխատությունը դրված է շափածո և հենվում է Սիբավեյդու սխառեմի վրա: Իբն Մալիքը նախ տալիս է ընդհանուր տեղեկություններ, ապա բուն նյութը շարադրում հետևյալ կերպ. 1) անվանական նախադասությունները և ուղղականի կիրառությունը, 2) բայական նախադասությունները և հայցականի կիրառությունը, 3) սեռականի կիրառությունը, 4) համաձայնությունը, 5) դիմելու (կոչականի) տարբեր տիպերը և 6) նախորդների մեջ շատած հնչյունական-ուղղախոսական և ձևաբանական հարցերը:

Մեծ անուն է վայելել նաև XIV դ. քերական Իբն Գիշամը (Աբու Մուհամմեդ Աբդուլլահ Իբն Գիշամ ալ-Անսարի ալ-Խանբալի), որին արաբներից ումանք համարում են արաբ քերականներից մեծագույնը:

Իր բազմաթիվ աշխատութիւններում նա ամփոփել է արար նախորդ քերականների նվաճումները՝ հետեւելով շարադրման ընդհանրացած սխտեմին և կատարելով միայն մասնակի փոփոխութիւններ ու հավելումներ:

բ. Բառաբանագրություն

Արարական բառաբանագրությունը և նրա արժեքը.— Արարական լեզվաբանութիւնը առանձնապէս աչքի ընկնող նվաճումներ ունեցավ բառարանագրութեան ասպարեզում՝ այս տեսակետից գերազանցելով հնդկական և հունական բառարանագրութեան նվաճումները: Բառարանագրութիւն մեջ արարների ունեցած նվաճումները ավելի անկախ բնույթ ունեն:

Արարական տառերի բառարաններից մեկի հեղինակ է համարվում Սիբավեյդու ուսուցիչ Խալիլ ալ-Ֆարադիդին, որին վերագրվում է «Այնի գիրք» կոչված բառարանը¹:

Հետագա արարական բառարանագիրները հավաքում են հրակայական բառարաններ և ստեղծում բառարանների բազմազան տեսակներ. տարածված էին հատկապէս առարկայական բառարանները:

Ալ-Ջաուհարիի և ալ-Աերավիի բառարանները.— Բառասլաշարի սխտեմավորման հարցում նոր սկզբունք են մշակում ալ-Ջաուհարին և ալ-Աերավին (մեռ. 980 թ.), որոնցից առաջինը գրել է «Միհազը» (40.000 բառ), երկրորդը՝ «Բառարանագրութեան բարելավումը» (10.000 բառ): Նախորդ բառարանագիրները բառերը դասավորում էին ըստ տառերի արտահայտած հնչյունների ֆիզիոլոգիական հատկութիւնների: Ալ-Ջաուհարին և ալ-Աերավին բառերը դասավորում են ըստ այբուբենի, ընդ որում հիմք են ընդունում արմատների վերջին տառերը և հերթով գալիս յեւլի առաջինները: Այս եղանակով կազմված բառարանները միաժամանակ և՛ բացատրապէս բառարաններ են, և՛ հանգարաններ, և՛ ստուգարանական-արմատական բառարաններ:

Ալ-Ֆիրուզաբադիի բառարանները.— Բառարանագիրներից առանձնապէս հայտնի է ալ-Ֆիրուզաբադին (ծագումով շիրազի պարսիկ, 1327—1403), որը կազմել է մի քանի տասնյակ (ըստ որոշ աղբյուրների՝ 60, ըստ այլ աղբյուրների՝ 100) հատորանոց բառա-

¹ Այնը արարական տառերից մեկի անունն է:

րան: նա օգտվել է Իրն Սիդայի և Տնփիկ մուսուլման Սաղանիի բա-
նարաններից՝ ավելացնելով հարավ-արարական բառապաշարը: Այս
բառարանի հիման վրա ալ-Ֆիրուզբագին կազմել է «Օվկիանոս»
(«Կամուս») կոչված բառարանը, որը հսկայական հեղինակություն է
վայելել. ինչպես որ «դոնատուր» միջնադարյան եվրոպայում դար-
ձել էր քերականության հասարակ անուն, այնպես էլ հետագայում
«կամուս» ասելով ընդհանրապես բառարան էին հասկանում: Ալ-
Ֆիրուզբագին ընդարձակ աշխատությունը մեզ չի հասել:

Արաբական բառարանագրության թերությունները.— Արաբա-
կան բառարանագրությունը գերծ չէ թերություններից. 1) արաբա-
կան բառարանները կազմվում են առանց բավարար պատմական
սկզբունքի. այստեղ հնարանությունները տեղ են գտնում նորաբա-
նությունների կողքին, գործածությունից դուրս եկած բառերը տըր-
վում են մյուսների հետ՝ համահավասար կերպով, բավարար չա-
փով նկատի չեն առնվում իմաստային փոփոխությունները: 2) Ա-
րաբական բառարանները տարբերություն չեն դնում գրական և ոչ
գրական բառապաշարի միջև: Շատ հաճախ բարբառային բառերը
տեղ են գտնում դասական գրական լեզվի բառերի կողքին, տարբեր
բարբառների պատկանող բառերը բերվում են իրար հետ միասին.
ժամանակային գործոնը հաշվի չառնելու հետ միասին, հաշվի չի առ-
նըվում նաև տարածական՝ տերիտորիալ գործոնը: 3) Բառերի ի-
մաստային մշակումը, հոմանիշների, համանունների և իմաստային
առումների տարբերակումները բավարար գիտական հիմունքներով
չեն կատարվում:

Սրանցով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ արաբ
բառարանագիրները այնքան հաճախ են խոսում արաբական բա-
ռերի հոմանիշների առատության մասին. ըստ Ռընանի՝ նրանք
թվում են ուղտ բառի 5000, սրի (թրի)՝ 1000, առյուծի 500, օձի
200, մեղրի 80 հոմանիշ և այլն:

2. ՈՉ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Երբայական լեզվաբանություն

Ռեզիանուր տեղեկություններ.— Երբայական լեզվաբանության
վաղ քայլերը ևս կապված են երբայական հնագույն տեքստերի՝
աստվածաշնչի բանասիրական մշակման աշխատանքների հետ:
Անհրաժեշտ էր այդ տեքստերը ոչ միայն արտագրել, այլև ճիշտ
ընթերցել ու մեկնաբանել, մշակել կետագրական լրացուցիչ նշան-

ների այնպիսի սիստեմ, որը ճիշտ արտահայտեր տեքստի առանձնահատկությունները: Եբրայական լեզվաբանական մտքի վաղ քայլերը կապված են Մասսորա (Massora) կոչված մեկնաբանական գրանցումների ու նշումների հետ, որոնք կազմում են աստվածաշնչի ճիշտ արտագրության ու վերծանության, այլև քերականական գիտելիքների օժանդակ բնագավառ, նպաստում եբրայական քերականության առաջացմանը: Մասսորայի ուղղության ներկայացուցիչներից (մասսորետներից) առանձնապես նշելի է Բեն Աշերի անունը: Քերականական սիստեմատիկ աշխատությունների երևան գալուց հետո էլ լեզվական գիտելիքների որոշ բնագավառներ մնում են մասսորետների տնօրինության տակ: Մասսորետների գործունեության հետ սերտորեն կապված է կետադիրների (mianale l'lam, եվրոպական տարածված տերմինով՝ «պունկտատորներ») գործունեությունը, որը սկզբնապես կազմում էր մասսորային աշխատանքի մի մասը: Կետադիրները շարունակում են մասսորետների աշխատանքը նաև հետագայում, քերականությունների գոյության շրջանում. գործելով քերականների կողքին, սովորելով նրանցից լրացնելով նրանց աշխատանքը՝ նրանք նպատակ էին դնում աստվածաշնչի տեքստերի համար մշակված նշանների պահպանումն ու կատարելագործումը: Աստվածաշնչի ձայնավորների (սեմական ժողովուրդների մոտ ընդհանրապես ձայնավորները չեն գրվում) և շեշտադրության նշանակման ամբողջական սիստեմը արդեն առկա էր VIII դ. II կեսին¹, թեև առանձին նշաններ կիրառվել են և ավելի վաղ: Եբրայական լեզվաբանության այս վաղ քայլերը համեմատելի են ասորական լեզվաբանության վաղ քայլերի հետ: Չնայած եբրայական բանասիրության ստեղծած ներքին նախադրյալներին, այնուամենայնիվ, եբրայական քերականության և բառարանագրության մտքի ձևավորումը տեղի է ունենում արաբական քերականական մտքի ու բառարանագրության յղգեցության տակ: Հրեաները արաբական քերականական սիստեմի մեջ միայն այնպիսի փոփոխություններ են կատարում, որոնք պայմանավորված էին եբրայերենի բնույթով և իրենց գործունեության ընդհանուր նպատակով՝ ստեղծածաշնչի լեզվի ռառամնասիրությամբ: Արաբական ազդեցությունն այս դեպքում նպաստավոր էր, որովհետև արաբերենի ու եբրայերենի կառուցվածքը ընդհանուր առմամբ համատիպ է, և այդ լեզուները ցեղակցական մերձավոր ու ակնբախ ընդհանրություն-

¹ Հմմտ. Die jüdische Litteratur, herausgegeben von J. Winter und A. Wünsche, II. Trier. 1894, էջ 125:

ներ ունեն: Միտժամանակ սա նստատուն է երկու լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը, որ մեծ շափով օգնում է սեմական լեզուների համեմատական քերականության հետագա քայլերին: Երրայական լեզվաբանները հասնում են արարերենի, երրայերենի և արամայերենի ցեղակցության գաղափարին: Այսպիսով, երրայական լեզվաբանությունը ձեռնարկել է մի կողմից՝ աստվածունչի բանասիրական մշակման և հատկապես մասսորեսների գործունեության, մյուս կողմից՝ արարական աղբյուրության հետեվանքով: Գերականությունը նշանակող dikauk տերմինը իր սկզբնական իմաստով նշանակում էր ճշգրիտ ու հոգածու գործունեություն և, այսպիսով, շեշտում էր քերականության բանասիրական ուղղվածությունն ու բանասիրության հետ ունեցած կապը:

Երրայական քերականության և բառարանադրության առաջին քայլերն սկսվում են X դարից: Նշելի է, որ հրեաների՝ լեզվի բնույթի ու ծագման վերաբերյալ հայացքները կրում են աստվածաշնչի դոգմաների աղբյուրությունը և քիչ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Եհուդա Իբն Քորեյշը (IX դ. վերջ—X դ. սկիզբ) Ֆասի հրեական համայնքին ուղղված իր «Ուղերձում» նշում է այն կարևոր դերը, որ կարող է խաղալ սուրբ գրքի իմացության համար երրայերենի համեմատությունը օյնայիսի ցեղակից լեզուների հետ, ինչպիսիք արամայերենն ու արարերենն են: Նա նշում է հնչյունական (բաղաձայնական) համապատասխանություններ երրայերենի և արարերենի միջև. ըստ նրա՝ լեզուների մերձավորության պատճառը պետք է փնտրել առաջին հերթին ժողովուրդների տերիտորիալ մերձավորության և ցեղակցության մեջ, թեև, իհարկե, հեղինակն այս ցեղակցությունը հիմնավորում է աստվածաշնչի տվյալներով: Սրանց հետ միասին նշվում է նաև փոխադարձ խառնուրդի և փոխառությունների դերը: Երեք լեզուների մերձավորությունը Իբն Քորեյշը տեսնում է ոչ միայն բառերի, այլև քերականական ֆունկցիա կատարող «տառերի» նմանության մեջ. ճիշտ է, Իբն Քորեյշի քերականական համեմատությունները դեռ սահմանափակ բնույթ ունեն, բայց այդ պետք է բացատրել նրանով, որ երրայական քերականական միտքը նրա ժամանակ դեռ առաջին քայլերն էր միայն տեսնում: Բառային համեմատությունները երրայերենի ու արամայերենի և երրայերենի ու արարերենի միջև շատ ավելի լայն ծավալ ունեն և մեծ մասամբ ճիշտ են: Իբն Քորեյշը գրած է եղել և մի քառարան, որը, սակայն, մեզ չի հասել:

Երբայական Բերականութիւնը և Բառարանագրութիւնը.— Քերականական առաջին ինքնուրույն, աստվածաշնչի ուսումնասիրութիւնից անկախ գրութիւնները պատկանում են դառն Սաադ-յային (892—942): Ճիշտ է, աստվածաշնչի կարայան (karaim) մեկնարանների մոտ (VIII—XII դդ.), ոչ առանց արաբների ազդեցութեան, առկա են քերականական առանձին դիտողութիւններ, բայց կարայանները քերականներ չեն: Մասսորեաների մոտ էլ բուն քերականական (բառակազմական ու բառափոխական) բնուկանոնները հատուկենտ են և ոչ սխտեմատիկ:

Երբայական բառարանագրութեան հավաստի սահմանված առաջին արտագրանքը նա պատկանում է Սաադյային. այդ նրա կրկնակի բառարանն է (913 թ. אגרוֹן «Հավաքածու», իմա՝ «Բառերի հավաքածու, բառարան»), որտեղ աստվածաշնչի բառերը դասավորված են այբբենական կարգով՝ ըստ առաջին վերջին տառերի և օժտված աստվածաշնչում զործածվելու վերաբերյալ նշումներով: Ինչպես արաբների մոտ, դասավորութեան երկրորդ կարգը հնարավորութիւն էր տալիս բառարանն օգտագործելու որպէս բանաստեղծական հանգարան: Հետագայում Սաադյան իր «Հավաքածուին» ավելացնում է բառերի արարական թարգմանութիւնը, բազմաթիվ քաղվածքներ բերում և այլ հավելումներ կատարում. այս փոփոխված տարբերակը կոչվում է «Բանաստեղծական արվեստի գիրք»: Գործի մեզ հասած երբայերեն առաջարանում Սաադյան անում է և կարևոր քերականական դիտողութիւններ. նա տարբերում է արմատ և մասնիկներ՝ նշելով, որ մասնիկների տառերը ծառայում են թիվ, դեմք և ժամանակ արտահայտելուն: Ըստ Սաադյայի՝ արմատի տառերը միշտ պահպանում են իրենց որակը, մասնիկի տառերը փոփոխութեան են ենթարկվում: Սաադյան առանձնացնում է 11 մասնիկային, նույնքան էլ արմատական տառեր: Սրանով իսկ Սաադյան փաստորեն անում է երբայական քերականութեան առաջին լուրջ քայլը:

Սաադյան գրած է եղել նաև «Էեզվի գրքեր» վերնագիրը կրող՝ Կրրայերենի քերականութիւնը արաբերեն լեզվով, որից, սակայն, միայն առանձին քաղվածքներ են հասել: Այն կազմված է եղել ուրաբական քերականութիւնների օրինակով, բայց որոշ դեպքերում Սաադյան հենվել է նաև մասսորեաների կանոնների վրա: Այստեղ նա խոսել է եբրայական այբուբենի տառերի, նրանց հատկութիւնների, քերականական արժեքի, հնչյունական հերթագայութեան, ասիմիլյացիայի մասին, այլև ձևաբանական տեղեկութիւններ

տվել բայի ու նրա խոնարհման, զոյականի և մասնիկների վերաբերյալ:

Սաադյային պատկանում է նաև մի փոքր բուսարանագրական աշխատանք, որ հայտնի է «Յոթանասուն բառի մեկնություն» անունով: Այս գործը կարևոր է նրանով, որ խթան է դարձել նոր երբայերենը և արամայերենը որպես բառերի բացատրության օժանդակ աղբյուր դիտելու համար: Աստվածաշնչի իր արարական թարգմանության մեջ Սաադյան նույն նսպատակով օգտվում է և արարեոենի տվյալներից:

Հետագա բառարանագիրներից հիշատակելի է Իսպանիայում սպորոդ Մենախիեմ բեն Սարուկը (շուրջ 960), որի «Բառարանը» («Maxbereth») աչքի ընկնող երևույթ էր: Այստեղ տրվում էր աստվածաշնչի բառապաշարի բացատրությունը արարեոեն, ընդ որում բառերի համեմատական մեկնարանության նպատակով Սարուկը ևս դիմում է արարեոենի և արամայերենի տվյալներին: Պետք է նշել, որ նա ծանոթ չէ Իբն Քորեյշի համեմատություններին: Սարուկը տալիս է քերականական, այդ թվում նաև շարահյուսական-ոճաբանական բնույթի տեղեկություններ (պեղումներ և ավելադրություններ): Բառարանը ոչ միայն բացատրական արժեք ունի, այլև համանիշների հավաքածու է: Սարուկի գործը քրեանագատության է ենթարկվում Դունաշ Իբն Լարրատի կողմից, որը գրում է իր «Հերքումները» («'I'ešūbōth»). Իսպանացի այս երկու հրեաների աշակերտները հետագայում շարունակում են վեճը՝ գրելով զանազան աշխատություններ: Սարուկի աշակերտներից մեկը՝ Եհուդա բեն Դավիդ Խայյուզը (X դ. վերջ—XI դ. սկիզբ) դառնում է եբրայական լեզվաբանական-քերականական մտքի ամենից ավելի նշանավոր ներկայացուցիչը: Հետագա հեղինակները Խայյուզին համարում են եբրայական լեզվաբանության իսկական հիմնադիր:

Խայյուզը աշխատում է թափանցել եբրայերենի առանձնահատկությունների մեջ և բացահայտել նրա ներքին օրինաչափությունները: Նա արարական լեզվաբանության նվաճումները կիրառում է եբրայերենի նկատմամբ, հաստատում եբրայական արմատի եռատառության սկզբունքը՝ այն տարածելով նաև թուրքերկնակ հնչյուններ ունեցող արմատների վրա, տալիս հնչյունական հերթագայությունների և բառակազմության վերաբերյալ սխառտմատիկ կանոններ: Նրա քերականական գործերից հայտնի են թուրքերկնակ հնչյուններ ունեցող բայերին և կետադրությանը նվիրված աշխատությունները՝ գրված Իսպանիայում տարածված

արաբերենով: Խայյուզի դործերը հիմք են դնում երբայական լեզվաբանության որոշակի տերմինաբանական տրադիցիային:

Խայյուզի աշխատանքը շարունակում, լրացնում և ավարտին է հասցնում Աբուլվալիդ Մերվան Իբն Գանախը (XI դ. առաջին կես), որին պատկանում են մի շարք աշխատություններ: Դրանցից առանձնապես կարևոր է «Հետադոտությունը» (արաբերեն անունը «Tanqīh»), որը նպատակ ուներ ամբողջական գնադար տալ Լբրայերենի մասին և բաղկացած էր քերականությունից ու բառարանից: Քերականությունը գրված է Սիրավեյլու դոքի օրինակով: Աբուլվալիդն ընդգրկում է հնչյունաբանական և քերականական բոլոր կարևոր հարցերը, այլև խոսում ճարտասանական ու ոճաբանական խնդիրների մասին. նա սկսում է խոսքի մասերի տեսությունը, ապա տալիս է հնչյունաբանական (տառերի վերաբերյալ) տեղեկություններ. «տառերի» (հնչյունների) դասակարգումը կատարում է և՛ ըստ ֆիզիոլոգիական հատկությունների, և՛ ըստ քերականական արժեքի (արմատական և մասնիկային տառեր). հետո քննում է բառակազմական ու ձևաբանական հարցեր և, վերջապես, դիտողություններ անում բառերի ու նախադասությունների կազմության անկանոնությունների մասին: Վերջին դեպքում էլ հենց տրվում են շարահյուսական և ճարտասանական-ոճաբանական տեղեկությունները, այդ թվում նաև փոխարբերությունների (տրոպների) ճարտասանական ուսմունքը: Աբուլվալիդը, հիմք ընդունելով աստվածաշնչի լեզուն, փաստորեն վերլուծում է վերջինիս ոճական-ճարտասանական առանձնահատկությունները:

Խայյուզից և Աբուլվալիդից հետո XII—XVI դդ. երբայական լեզվաբանությունը տալիս է մի շարք նշանավոր անուններ ևս, որոնցից XII—XIII դդ. հայտնի են Աբրահամ Իբն Էսրան (1092—1167), Յոսեֆ Քիմխին (շուրջ 1150) և նրա որդիներ Մոսես Քիմխին ու Դավիդ Քիմխին (1160—1235):

Բ. ՔՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ, ՄՈՆՂՈՒՆԵՆԻ, ՊԱՐՍԿԵՐԵՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՔՅՈՒՆԸ

Ընդհանուր տեղեկություններ.— Արաբական լեզվաբանները բացի մահմեդական աշխարհում որպես գրական ընդհանուր լեզու իշխող արաբերենից, զգալի ուշադրություն են նվիրել նաև այլ լեզուների ուսումնասիրությանը. հատկապես թուրքերենին, մոն-

ղորհրենին, պարսկերենին: Այն հանգամանքը, որ այս բոլոր դեպքերում ուսումնասիրությունը կատարվում էր արարական քերականություն սխտեմի ընկօրինակամբ, հնարավորություն չէր տալիս բացահայտելու այդ լեզուների քերականական կառուցվածքի առանձնահատկությունները: Սրան գումարվում էր նաև սրատական մոտեցման բացակայությունը: Այս է պատճառը, որ թյուրքական լեզուների ուսումնասիրությամբ զբաղվող անձինք (բայտությունը ստորև հիշվող Կաշգարիի) չկարողացան բացահայտել այդ լեզուների կառուցվածքի համար խիստ բնորոշ այնպիսի մի երևույթ, ինչպիսին սինհարմոնիզմն է¹: Արդեն հիշված արաբ քերական Զամահշարին (ծագումով սլարսիկ) կաղմել է արաբերեն-պարսկերեն բառարան: Աբու-հայյանը (1256—1345) կաղմում է պարսկերենի և թուրքերենի առաջին արաբական քերականական ձեռնարկները. նա ձեռնարկում է նաև եթովպերենի քերականություն գրելուն, բայց այն չի կարողանում ավարտել:

Մահմուդ Կաշգարին և նրա դերը քյուրֆաղիտուրքյան մեջ. — XI դ. հեղինակ Մահմուդ Կաշգարին ամենայն իրավամբ համարվում է «թյուրքագիտության հսկան»: 1073—1074 թթ. նա գրում է իր «թյուրքական լեզուների դիվանը»², որ իր պատվավոր տեղն ունի արաբական լեզվաբանության նվաճումների մեջ և առանձնակի է կանգնած այլ աշխատություններից: Կաշգարին գիտակցաբար կիրառել է համեմատական մեթոդը թյուրքական լեզուների նկատմամբ: Նա քննում է թյուրքական լեզուների հնչյունաբանությունը համեմատական հայեցակետով, զբաղվում քերականության ու բառագիտության հարցերով, անում ստուգաբանական դիտողություններ: Նա ելնում է այն գաղափարից, որ «սկզբնապես լեզուները քիչ են տարբերվել» և որ հետագա զարգացման ընթացքում նրանք փոփոխության են ենթարկվել ու տարբերվել իրարից «հնչյունների փոփոխության ու անկման հետևանքով»: Ի տարբերություն թուրքերենով զբաղված արաբական այլ լեզվաբանների, Կաշգարին նկատում է սինհարմոնիզմի երևույթը և կանգ առնում դրա վրա: Նա որոշում է թյուրքական լեզուների հիմնական խմբերը՝ օղուզական, դիշաղական և թուրքական (ուլուրական)՝ տալով դրանց դասակարգման սկզբունքները:

Կաշգարին ոչ միայն տարված չէ արաբերենի գերազանցում

¹ В. А. Звегинцев, *հիշ. աշխ.*, էջ 17:

² *Հմմտ.* Mahmud-ak-Kasgari, *Diwan lugat at-Turk*; Stambul, 1912—1915. *տես նաև* Mahmud Kasgari, *Divanü lûgat-it-türk tercümesi çeviren B. Atalay*, I—III, Ankara, 1939—1941.

թյան և նախնականության մասին ստեղծված նախապաշարումով, այլև փորձում է ցույց տալ, որ արաբերենը և թյուրքերենը հավասարաթեք լեզուներ են:

Բացի լեզվաբանական հարցերից, Կաշգարին շոշափում է նաև պատմական, ազգագրական և գրականագիտական հարցեր, տեղեկություններ տալիս թյուրքական բանահյուսությունից: Այս կամ այն բառիմաստի կամ ստուգաբանական դիտողության առնչությամբ նա որպես բացատրություն բերում է առածներ, ասացվածքներ ու բառանավորներ:

Կաշգարին գիտակցել է իր գործի արժեքը՝ գրելով հետևյալը. «Ես գրել եմ մի գիրք, որ իր հավասարը չունի: Ես շարադրել եմ արմատները նրանց պատճառներով և պարզել կանոններ, որպեսզի իմ գիրքը օրինակ լինի: Ամեն խմբի համար ես տալիս եմ այն հիմքը, որի վրա կառուցվում է բառը, որովհետև իմաստությունը աճում է պարզ ճշմարտություններից»:

Մոնղոլերենի ուսումնասիրությունը. — Արաբական և միջին-ասիական լեզվաբան-ֆիլոլոգների կողմից մոնղոլերենին նվիրված աշխատությունները, որոնք երևան են եկել XIII—XV դդ., բառարանագրական բնույթ ունեն: Դրանց թվին են պատկանում անանուն հեղինակի արաբերեն-մոնղոլերեն բառացանկը (600 բառ) 1245 թ., Իրն Մովսաննայի մոնղոլերեն-արաբերեն բառացանկը (XIV դ.), Համդալլահ Ղազվինիի մոնղոլական բառացանկը (1339 թ.), որ պարունակում է 50 կենդանու և բույսի մոնղոլական անուններ, անհայտ մի հեղինակի մոնղոլերեն բառարանը, որ XV դ. մի անձ արտագրել է մի անհայտ աղբյուրից և ներդրել ալ-Ջամահշարիի բառարանի մեջ¹:

IV. ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏ

1. ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱԽԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Քերականություն և բառաբանագրություն. — Այս ենթաշրջանի հնդկական լեզվաբանության, հատկապես քերականության զարգացման մեջ կարևոր է նշել երեք հանգամանք՝ միջին շրջանի հնդկական լեզուների նկարագրության փորձերը՝ ի տարբերություն նախորդ շրջանի, երբ ուսումնասիրության առարկա էր գրեթե

¹ Հմմտ. Գ. Դ. Санжеев, Сравнительная грамматика монгольских языков, I, М., 1953, էջ 8:

միայն սանսկրիտը, սրա հետ կապված՝ պատմա-համեմատական մեթոդի սաղմնային ձևի ավելի ուժեղ դրսևորումը և, վերջապես, ավելի դյուրամատչելի քերականության ստեղծման փորձը:

VI դ. քերական Վարառուչին իր «Պրակրիտա-պրակաշա» աշխատության մեջ¹ տարբերում է 4 տեսակ պրակրիտ՝ մահարաշտրի, պայշաշի, մագադհի և շատրասենի, որոնցից գլխավորը համարում է առաջինը և դրան նվիրում աշխատության մեծ մասը: Հանգելով այն մտքին, որ «սանսկրիտը պրակրիտի մայրն է», Վարառուչին պրակրիտների նկարագրությունը կատարում է սանսկրիտի հետ համեմատելու միջոցով: Նա իր առջև նպատակ է դնում մշակել սանսկրիտի բառերից ու բառաձևերից պրակրիտի բառերն ու բառաձևերը կազմելու կանոնները և դրանով իսկ ժուստորեն տալիս է պրակրիտի պատմական հնչյունաբանությունն ու քերականությունը²: Այսուհանդերձ՝ Վարառուչին հանդես է բերում նորմատիվ մոտեցման ողջ սահմանափակությունը: Ելնելով զուտ գործնական նկատառումներից՝ նա ուշադրություն չի դարձնում հին հնդկերենում բարբառային տարբերությունների առկայության վրա և պրակրիտի հնչյունական ու քերականական ձևերի ազդյուրը բոլոր դեպքերում որոնում է սանսկրիտի մեջ, ամեն ինչ հանգեցնում նրան:

Ուշադրության առարկա են դառնում նաև միջին հնդկական պալի լեզվի քերականության հարցերը: Հանդես են գալիս պալի լեզվի ուսումնասիրության մի քանի քերականական դպրոցներ՝ Կալլայանայի, Մոգալլանայի և Սադդանիտիի³:

XI դ. լեզվաբան-բուսարանագիր Հեմաչանդրան առաջին անգամ ուշադրություն է դարձնում միջին հնդկական այն լեզուների վրա, որոնք հայտնի են ապաբհրանշա («անկում») անունով⁴: Սրանով նա լեզվական հետազոտության բնագավառը ներթաշում է նոր նյութ՝ որոշ չափով լրացնելով այն օղակի մասին մեր ունե-

¹ Հմմտ. V a r a r u c i, Prakṛtaprakāṣa, The First Complete Edition with Notes and English Translation by E. B. Cowell, II Issue, London, 1868.

² Հմմտ. А. П. Баранников, Элементы сравнительно-исторического метода в индожогической лингвистической традиции, ВЯ, 1951, № 2. էջ 51: Ի միջի այլոց, հեղինակը Վարառուչին նույնացնում է Գանդիկի մեկնիչ Կատոյայանայի հետ և դնում մ. թ. ա. III դարում:

³ Հմմտ. O. Franke, Geschichte und Kritik der einheimischen Pali-Grammatik und Lexicographia, Strassburg, 1902:

⁴ Sidhahemacandra, herausgegeben von R. Pischel, Halle, 1877: 1878.

ցած գիտելիքները, որ միացնում են պրակրիաները նոր հնդկական լեզուների հետ:

Այս բոլորի հետ միասին շարունակվում է սանսկրիտի քերականության ուսումնասիրության, հատկապես Պանինիի աշխատության մեկնարանության գործը: Այս շրջանի քերական-մեկնարաններից հայտնի են Կաշիկան, Վամաանը (VII դ.), Ջայադիտյան (VII դ.): XIII դարում Վոսյադևան գրում է սանսկրիտի մի քերականություն, որ նախորդներից տարբերվում է իր գյուրամատչիլիությամբ:

Քննարկվող ենթաշրջանի կարևորագույն նվաճումներից մեկն էլ իսկական իմաստով բառարանագրության ստեղծումն է: Հնդկական այս բառարանները հայտնի են մեծ մասամբ կոշա (कोश «գանձարան») անունով և, ի տարբերություն նախկինում հանդիպող nighantu-ների, չափածո են: Դրանք մեծ մասամբ կարևոր ու հազվագեղ բառերի հավաքածուներ են և նախատեսված են բանաստեղծների համար: Բառերն այստեղ բերվում են ըստ տարբերակականների. այբբենական (ըստ սկզբի կամ վերջի բաղաձայնի) դասավորությունը հազվագեղ է և հանդես է գալիս համանունների դեպքում: Հնդկական կոշաները գերազանցապես հոմանիշների բառարաններ են: Կարևոր տեղ է տրվում նաև բառերի խմբավորմանն ըստ քերականական սեռի: Հնդկական առաջին հայտնի կոշայի հեղինակը Ամարուսիմհան է (VI դ.), թեև, ամենայն հավանականությամբ, նա ունեցել է իր նախորդները: Հրնդկական բառարանագրության մեջ Ամարուսիմհային հատկացվում է գրեթե նույն տեղը, ինչ Պանինիին՝ քերականության մեջ¹: Նրա գործը հայտնի է «Ամարակոշա» անունով և անոթ է տվել բազմաթիվ մեկնությունների (մինչև 50):

Հիշատակելի է IX դ. կամ X դ. գրված «Մահաձյատյատտի» բառարանը, որտեղ բերված են բուդդհայական տերմինները՝ հնդկ լեզվով՝ սանսկրիտերեն-տիբեթերեն-չինարեն:

Հետագա բառարանագիրներից հայտնի է արդեն հիշատակված Հեմաչանդրան:

Հնդկաստանի՝ մուսուլմանների կողմից նվաճվելուց հետո ուշ շրջանի հնդկական լեզուները ուշադրության չեն արժանանում մինչև XIX դ. սկզբները: Թրահմինները արհամարհանքով էին վե-

¹ Հմմտ. Th. Zachariae, Die indische Wörterbücher (kos'a), Strassburg, 1897:

րաբերվում նոր հնդկական լեզուներին՝ զբաղվելով միայն սանսկրիտով:

2. ՈՉ ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԽԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Իրավիդյան լեզուները ուսումնասիրությունը.— Հնդիկները միջին դարերում ուշադրություն են դարձնում նաև շրջակա լեզուների վրա: Հնդիկ Կոմսարալիբհաստան (VII դ.) հատուկ ուշադրություն է դարձնում դրավիդյան լեզուները վրա: Նրա տված աեղեկությունները հիմք են ծառայում դրավիդյան լեզուների հետագա գիտական դասակարգման համար:

Լեզվաբանական-քերականական աշխատություններ երևան են գալիս նաև հենց դրավիդյան ժողովուրդների լեզուներով: Թամիլների նոր տիպի դրոթյամբ ստեղծված առաջին աշխատանքը՝ «Տոկլասիյամը» (VIII դ.), քերականական բնույթի էր և գրված ոտանավորով: Կանարյան դասական հեղինակների թվում հիշատակվում է նաև քերական Կեշիռաջան (XII դ.):

V. ՉԻՆԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏ

1. ՉԻՆԱԿԱՆ ԼԵՁՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հնչյունաբանական հարցեր.— Այս շրջանի չինական լեզվաբանության մեջ առանձնապես լուրջ ուշադրության են արժանանում հնչյունաբանության հարցերը՝ կառված բանաստեղծական ստեղծագործությունների առաջադրած կոնկրետ խնդիրների հետ՝ մի կողմից և սանսկրիտերենից բուդդհայական դրականության թարգմանության առաջադրած պահանջների հետ՝ մյուս կողմից: Չինացիների ծանոթությունը հնդկական լեզվաբանության նվաճումներին՝ զգալիորեն նպաստում է չինական լեզվաբանության զարգացմանը: Միաժամանակ չինացիները մշակում են սանսկրիտական բառերը հնչյունաբանորեն ներկայացնելու եղանակներ և այս կապակցությամբ զբաղվում հնչյունաբանական որոշ դործական հարցերի ուսումնասիրությամբ:

Դեռևս մ. թ. III դ. չինացիները վանկի կազմության մեջ առանձնացնում են սկզբնական բաղաձայնը (շեն) և հանգը (յուն): Սակայն տաղաչափական հարցերը լուծելու հետ կապված՝ հարկավոր էր դբաղվել նաև չինական վանկային տոների տիպերի հարցով: Բանաստեղծ և բանասեր Շեն Յուեն (441—513) չինական

հիերոգլիֆները իմբավորում է ըստ արտահայտած 4 տոների (երաժշտական շեշտերի) և կազմում «Սըն շեն փու» կոչված բառարանը: Այս բառարանի հետևողությամբ հետագայում երևան են գալիս այլ հանգարաններ, որոնք զգալիորեն նպաստում են միջին շինարենի և նրա բարբառների հնչյունական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությանը: Միջին շինարենի հնչյունական առանձնահատկություններն արտացոլվում են «Յիյուն» (601) և «Քանյուն» (751) կոչված հանգային, իսկ միջին շինարենի բարբառների հնչյունական առանձնահատկությունները՝ «Գուանյուն» (1008) և «Ձիյուն» (1037) բառարաններում: XII դ. լեզվաբան Ու Յույը «Նրգերի գրքի» («Շի ձին») հանգերի ուսումնասիրության ուղղությամբ կատարած իր աշխատանքով հիմք է դնում վաղ հին շինարենի հնչյունական կերպարանքը վերականգնելու գործին:

XIV դ. հանգաբանական բառարաններում լայն արտացոլման են ենթարկվում հյուսիսային և հարավային բարբառների հնչյունական առանձնահատկությունները: Ջոու Դե-ցինը հատուկ ուշադրություն է դարձնում հյուսիսային բարբառներին, Սուն Լյանը՝ հարավայիններին:

IX դարում Շոու Վենը ստեղծում է առաջին այբուբենը, որ կիրառվում էր վանկերի առաջին տարրերը նշանակելու համար: Բառագիտական-իմաստաբանական, ֆեռականական և ռեաբանական հարցեր.— նույն այս շրջանում շինացիները մեծ աշխատանք են կատարում իմաստաբանական-բառագիտական, քերականական, ռճաբանական հարցերի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Այս կարգի հարցերի ուսումնասիրության ընդհանուրում առանձնապես հիշատակելի է Կան Ին-դան (574—648), որ ղրաղվում է դասական հեղինակների մեկնություններ:

Հին տեքստերի ուսումնասիրության մեջ փաստորեն սկսում են հանդես գալ պատմա-համեմատական մեթոդի որոշ տարրեր: Հին տեքստերի քերականակտն և բառասլաշարային առանձնահատկությունների վերհանումը տեղի էր ունենում ժամանակակից լեզվի հետ կատարվող պատմական համեմատությունների ճանապարհով: Այս առումով առանձնապես կարևոր են XII դ. լեզվաբան Ջուաիի (1130—1200) աշխատանքները:

Մի շարք այլ հեղինակներ՝ Լյու Ջի-ձին (661—721), Խան Յույը, (768—824), Օույան Սյուն (1007—1072) դնում են շինական գրական լեզվի տարբեր կողմերի (բառասլաշարի, ռճաբանություն) նորմավորման հարցերը:

2. ՈՉ ՉԻՆԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ճապոնական լեզվաբանություն.— Ճապոնական լեզվաբանությունը դարգացման համար դեր են խաղացել ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին նախադրյալները: Արտաքին նախադրյալներին են պատկանում նախ չինական և ապա հնդկական ազդեցությունը, ծանոթությունը չինական և հնդկական լեզվաբանության նվաճումներին, ճապոներենի համեմատությունը չինարենի և սանսկրիտի հետ: Ներքին նախադրյալներին են պատկանում ճապոնական հին հուշարձանների բանասիրական մշակման ու մեկնաբանության փորձերը, բանաստեղծական արվեստի հետ կապված լեզվական հարցերի ուսումնասիրությունը: Առանձնապես կարևոր դեր է խաղում, չինական գրություն սիոտեմի ներմուծման հետ կապված, գրություն և ուղղագրության հարցերի մշակումը: Նշելի է, որ ճապոներենի գրանցման առաջին փորձերը VIII դարից են. մինչև այդ որպես գրական լեզու իշխել է միայն չինարենը:

Այն հանգամանքը, որ չինական լեզվաբանության ամենից ավելի մշակված ճյուղերը բուռարանագրությունը, գրաբանությունը և հնչյունաբանությունն էին, ազդում է և ճապոնական լեզվաբանության սկզբնական ընույթի վրա:

Կարևոր նվաճումների են հասնում ճապոնացիները հնչյունաբանության մեջ: Այդ բանին մեծ շափով օգնում է ծանոթությունը սանսկրիտին. հնդկական այբուբենի կարգը ազդում է XI դ. ճապոնական գոձյուտոն կոչված այբուբեն-աղյուսակի տառային դասավորության վրա:

Թեև չինական ազդեցությունը ճապոնիայի վրա նկատելի էր դեռևս մ. թ. III դարից, բայց այն ուժեղանում է հատկապես VII դ. սկզբներից, երբ պաշտոնական հարաբերություններ են սկսվում երկու երկրների միջև (դեսպանություններ): Նշելի է, որ չին-ճապոնական հողորդակցման մեջ կարևոր դեր էր խաղում Կորեան, որպես Չինաստանի հետ սահմանակից մայր-ցամաքային երկիր: Չինական ազդեցությունն՝ առանձնապես խիստ էր մինչև IX դ. կեսերը, որից հետո ուժեղանում է ինքնուրույնացման ձգտումը: Ճապոնական գրությունը սկզբնապես հենված էր չինականի վրա, բայց չինական հիերոգլիֆները, պահպանելով իրենց իմաստային նշանակությունը, շատ ավելի լայն շափով են սկսում օգտագործվել հնչյունական արժեքով՝ որպես առանձին վանկերի նշանակումներ: Այդ բանում դեր են խաղում նախ՝ ճապոնական

բերականական կառուցվածքի կցական բնույթը և երկրորդ՝ ճապոնական վանկի կառուցվածքը՝ միայն բաց վանկերի առկայությունը: Ինքնուրույնացման ձղտման ուժեղացումը հանգեցնում է ճապոնական վանկային այբուբենների ստեղծմանը, որոնք, սակայն, չեն կարողանում բոլորովին գուրս մղել շինական հիերոգլիֆների գործածությունը: Ճապոնական գրության այս ընթացքը բնականաբար նպաստում է ճապոնացիների հնչյունական գիտելիքների զարգացմանը: Չինական լեզվարանական մտքի ազդեցությունը արտահայտվում է նաև ճապոնիկների տոնալ առանձնահատկությունների ուսումնասիրության և հանգարաններ ստեղծելու մեջ: Միաժամանակ մշակվում են շինական տեքստերի ճիշտ ընթերցանության համար բազմաթիվ գիակրիտիկ նշաններ:

Ճապոնական ֆիլոլոգիայի զարգացումը VIII—IX դդ. կապված էր հատկապես «Նիհոն-շոկի» կոչված ճապոնական հնագույն պատմա-դիցաբանական տեքստերի ամբողջականացման, մեկնության և ուսումնասիրության հետ: Կազմվում են գործածությունից դուրս եկած բառերի բացատրական ցանկեր, մշակվում են տոներն արտահայտող նշաններ և այլն: Հին տեքստերի մեկնության հետ կապված՝ ճապոնացիները նկատում են, որ բառերը տարբեր բարբառներում և տարբեր ժամանակ տարբեր հնչյունական կերպարանք են ունենում: Հնչյունական այս փոփոխությունները նրանք նշանակում են «բառահղկում» (gōka) և «բառափոխություն» տերմիններով: Սակայն ճապոնացիները սրանից այն կողմ չեն անցնում և չեն խորանում այդ փոփոխության պատճառների մեջ¹: Այսպիսով, ճապոնացիների հնչյունական գիտելիքների զարգացումըն սկզբնապես ընթանում է մի կողմից՝ շինարենի, որպես կուլտուրական գլխավոր լեզվի, մյուս կողմից՝ ճապոնիկների որպես մայրենի լեզվի ուսումնասիրության ուղղությամբ: VIII դարի վերջերին ուժեղանում է բուդդիստականության ազդեցությունը և սրա հետ կապված սանսկրիտի ու նրա գրության ուսումնասիրությունը: Այս հարցում մեծ դեր են խաղում և շինացիները, որոնք նույն պատճառներով զբաղվում էին. սանսկրիտով, նրա գրությամբ և հնչյուններով, հնչյունական զուգադրումներ կատարում սանսկրիտի և շինարենի միջև: Ճապոնացիներն օգտվում են շինացիների այս աշխատանքից. վերջիններս դառնում են յուրատեսակ միջնորդներ:

IX դարից սկսած ճապոնիայում երևան են գալիս ընդհանուր

¹ Հմմտ. G. Wenck, Japanische Phonetik, Wiesbaden, I, 1954, էջ 191:

բառարաններ՝ սկզբնապես շինական համապատասխան բառարանների օրինակով: Այսպես՝ Կուկայի (Kūkai) բառարանը (830 թ.) հիմնված է Կու Ե-վանգի բառարանի վրա. Շոյուն (Shōjū) և Մրինամոտո Շիտագաուն (Minamoto Shitagau) հիմք ընդունելով շինարհներ՝ բացատրությունների մեջ բերում են և ճապոնական համարժեքներ: Շոյուի բառարանը (892) հետագա լրացումներով հանդերձ պարունակում է գրեթե 20.500 նշան, ընդ որում 160 բաժինների ներսում նյութը դասակարգվում է իմաստային սկզբունքով: Շիտագաուի (911—983) բառարանը իրային բառարան է (Sachwörterbuch):

Ճապոնական հարաբերական ինքնուրույնության շրջանում, հատկապես XI—XIII դդ. լեզվաբանական-ֆիլոլոգիական աշխատանքը սկսում է ծառայել գերազանցապես բանաստեղծական արվեստին, սյոտիկային: Սրանով ճապոնացիներն անցնում են իրենց լեզվի ինտենսիվ ուսումնասիրությանը, հին ճապոնական բառերի հավաքմանն ու մեկնությանը, նրանց հնչյունական նկարագրությանը: Մեկնաբաններից հայտնի է հատկապես Կենշոն (Kenshō): Հետևելով սանսկրիտի ուսումնասիրության օրինակին, ճապոնացիները ի մի են բերում հնչյունական համապատասխանությունները, հնչյունական փոփոխությունների ու «շեղումների» դեպքերը: Տարբերվում են բաղաձայնական և ձայնավորային հնչյունափոխությունները:

Այս ժամանակի աչքի ընկնող գիտնականներից մեկը՝ Միոգակուն (Myōgaku, ապրել է XI դ. վերջերին) իրեն նպատակ է դնում մշակել սանսկրիտի, շինտոների և ճապոնեերների համար կիրառելի լեզվական կանոններ: Միոգակուն նշում է լեզվի ներսում երեք կարգի տարբերություն՝ տարածական (բարբառները), ժամանակային (պատմական փոփոխությունները) և հասարակական («բարձր» և «գոհհիկ» լեզուներ): Բարբառային տարբերությունները նա կապում է կլիմայական պայմանների տարբերությունների հետ: Ճապոնեերենի փոփոխության մեջ նա կարևոր տեղ է տալիս օտար լեզուների ուսուցման ազդեցությանը: Լեզվի ներսում եղած տարբերությունները բացատրելու փորձի հետ միասին՝ Միոգակուն քննադատում է իր ժամանակ տարածված կարծիքը Չինաստանում, Հնդկաստանում և Ճապոնիայում կատարված հնչյունափոխությունների ընդհանուր ուղղության մասին: Ըստ այդ կարծիքի՝ Հնդկաստանում հնչյունափոխությունն ընթացել է գերազանցապես ձայնավորների փոփոխության ուղղությամբ, Չինաստանում՝ բաղա-

- ոծգտ ղտհոռվճ : պզւրաշ յրահառաշնղ հրատուչ յրապզմուպվ ժղսմս ‘ մս
- գղկվլտտր ղտհոռտհոմզժ վղզմզվստտջ ղզ յրաղնտղզլուստ մզղ
- վնտղստտջ , տղչ վղզմռղվ՛ մզգստմ ղտհոռղստտջ իսղտտրգրուշ
: ղտրհոռվմտղմ մհրահ յրալսվն վ՛ մժտվլս ղտհոռղտհոմզժ ղտհոռղստ
- տջ ղզղ ՛ սպչ ղտնթրանգննտ ղտնթրաղտժտինգլ ղտհոռինղչ , ճվրնսհ
տրսր ‘ ղտլնտղզղտսու վմզղզրանթրսմզմտտ րս ղտնթրատտրգրտչ
վմզղժժտինհրաստհ ղտհաղտհոմզժ ղտհոռղստտջ ղ ղտհաղվ՛ ճվրնսհ
վլ յ զտինտակ մլրանտնեմտն վժտլս ղտհոռղտհոմզժ ղտհոռղստտջ

: քտինտակ տղչ

վժվլտ մսղ տետտղչ ղտնթրամժժտտղչ ժրտրտտհղ վմզղզրանթրսպչ
ղտհոռղստտջ : նն XIX—IIAX ովտն ղզ ոպնղտչ մմզղմսսի ղտրնտղ
- հրամանղժղվ տետտղչ վմզղժվլգտվն ղտհալինգլ ղտհոռղստտջ
մզղղստ մզմտտ ղտղ ղզ յրալնմզժմտտ : (մզղզվտնղս ‘ մզղնզղն՛ ‘ մզ
- րսոլ ղ ‘ մզղնզղնտջ) վմզղզրանթրսհտտչ ՛
մհզր ճվնղսմս ‘ հոտղտ ց) վնզտ ղտլմզժտտմտ տոմ ղզ յրալինտզժ
- մստ մմզղզրանղչ ղվոտնվլս սպչ տմլլ : տմլլ վտվնհլզրսժ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛
- տտտրլվ վմզղզրանղչ ղզ յրալնպչ ‘ ղզղրս թրհսղժ ղտհոռղտժտղրս
- ՛
- տղրանղչ ղտհոռղվճ : մզղլրանմտտտտն ղտտրտտղտր վմզղզրանղչ ղ
մզղկտտրսնտ ղտհոռղտտտղրանղչ ղզ զտինտ նզտոնղ : յրալինտղմտմ
‘ յրալնտմ) ‘ յ յրալնտտղհզր ‘ մզրանթրանգննտ ղտնթրաղտժտղրս
- ղմչ ղտհոռնսմլղ ղղնղլս յ յրաժմսն մս ‘ մհմտղսզժ մսլտոլնն վմզղժվ
- գտվն ղտհոռղրանղչ ղտհոռղստտջ յ յրաղստն (« վլգհոչտղլտաջ նսլտ
ճհրսն մմզղզրանթրսմռչ ԾՃԻՂԱԼ-ԻԳԻԿՏ—ստվիղվ-վժվՂճ . ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛ ՛
« մնղվրղսն » զտհղ ողնղտչ յրաղտտոռղվճ ղվողի ղվժտստ . ն X

: մմզղզրսղտի ղվժտստ ղտնթրամետննրս ղտհոռղստտջ
յ յրալնտի (ՂԺԺԻ—ՃԳԻԻ) ղզրտնտղ տմտիվզրսժ : մմզնմտչ ղտհոռն
- տննրս ղզ զտղնղտի յրաղսմտղզի ղտնթրամետննրս վմզղվնտղստտջ
· ն IIIX : (մզղզվտոլթմ՛ ղ մզղզվտոլթտտտ ‘ մզղզվտոլիննղլ ‘ մզղզվ
- տրժ ‘ « մզղզվտոլտմզ » յտի մզղզվտոլննսսիսի) տմլլ ղտնթրամսլտտտն
վղզժսմտ վտվմհոլտո իսղլիղզչ , ղմսսի ղտրհոմզժմտտ (վնզտ տոմ)
լտհոմվնսնսվնվժ վմզղզրանղչ ղզ յրամտտտի մմզղվնտղստտջ

: ղ-« վհսեռսվլ » ղտմտս

- տմ ղտհոռղտժտեռստտ հոտղտտմրս ովտն յ ղտղմզ . թ 89ՃԻ

: մղտնթրաղտրլ վնզտ ղտհոռղտտտտտ իղղնգեղտչ յ յրաժ
- մսսի ղրստեռսվլ մղրանթրսոլսսիսսի վմզղզրտջտտտ : յրամզմ յ մզտ
- ոտի յրն տմռ ղրստեռսվլ : ղրանթրսոլսսիսսի յ ղմս վմզղզրտջտտտ
յ յրանտիտնտմ ողտտղտչնղմ յրանտղղստտջ սղնղղվլ ‘ վմզղզրտջ

տերը հասկանալու համար նրանք այս կապակցութեամբ կատարում են հատուկ նշումներ, որոնք և հիմք են տալիս այսպիս կոչված «տենիոխի» (քերականութեան, հատկապես ձևաբանութեան) ուսումնասիրութեան համար: Վերևում հիշված Ֆուձիվարա Սադայեն գրում է առաջին փոքր աշխատութեանը տենիոխի մասին: «Միուգոկի» կոչված աշխատութեան մեջ առաջին փորձն է կատարվում բառախմբերի (խոսքի մասերի) առանձնացման. տարբերվում են գոյական անուններ (նա «անուն») և բայեր ու ստորոգելիական ծականներ (կոտոբա «բայ»), ընդ որում խոսքի մասերը հստակ կերպով չեն տարբերակվում նախադասութեան անդամներից:

Կորեական լեզվաբանութիւնը.— Կորեական լեզվաբանութեանը այս շրջանում գրութանական-հնչյունաբանական ուղղվածութիւն ունի¹: 692 թ. կորեացի Չոնը ստանդարտացման է ենթարկում գոյութիւն ունեցող ստանդարտական նշանները՝ չինական հիերոգլիֆների հնչյունական օգտագործումը: Նրա սիստեմը հայտնի է որպես ի-դո կամ ի-դու: Իսկական հնչյունական գրութիւն (օն-մուն) Կորեայում ստեղծվում է միայն XV դ. կեսին. այդ այբուբենի կարգը վկայում է հնչյունների ֆիզիոլոգիական հատկութեանների գիտակցման բարձր մակարդակի մասին: Կորեական հնչյունաբանական գիտելիքները այս շրջանում հենվում էին չինական հնչյունաբանների նվաճումների վրա, ընդ որում հնչյունաբանական շատ աշխատութիւններ նվիրված էին հենց չինարենին:

¹ Հմմտ. Цой Ден Ху, Из истории языкознания в Корее, ВЯ, 1954, էջ 116 - 120:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԿ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱՅԵՐՅԱԼ

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

- Աղ ա յ ա ն Է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1, Երևան, 1958, էջ 29—30 և 87—94:
- Ջ ա ՚ ու կ յ ա ն Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), Երևան, 1954:

2. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

- Адонц Н. Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.
- БСЭ, Статьи „Китай—языкознание“, „Япония—языкознание“
- Гиргас, Очерк грамматической системы арабов, СПб, 1879.
- Звегинцев В. А., История арабского языкознания. Краткий очерк, М., 1958.
- История средних веков, под. ред. А. Д. Удалицова и др., I, М., 1938.
- Коковцев П., Новые материалы для характеристики Иехуды Хайюджа, Самуила Нагида и некоторых других представителей еврейской филологической науки в X, XI и XII веке. Собрал, исследовал и издал П. Коковцев, Пг, 1916.
- Крымский А., История арабов и их литературы, М., 1914.
- Мелиоранский П. М., Араб-филолог о турецком языке, СПб, 1900.
- Мелиоранский П. М. Араб-филолог о монгольском языке, СПб, 1903.
- Райт, Краткий очерк сирийской литературы, СПб, 1902.
- Трахтенберг О. В., Очерки по истории западноевропейской средневековой философии, М., 1957.
- Цой Ден Ху, Из истории языкознания в Корее, ВЯ, 1954, 4, էջ 116—120:
- Чудиннов А. Н., Очерки из истории языкознания; развитие грамматических теорий в средние века, Воронеж, 1871.
- Ягич И. В., Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке, СПб, 1896.

3. ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ

- Bacher W., Die hebräische Sprachwissenschaft vom X—XVI Jahrhundert (J. Winter und A. Wünsche, Die jüdische Literatur seit Abschluss des Kanons, Trier, 1892).
- Baebler J. J., Beiträge zu einer Geschichte der lateinischen Grammatik im Mittelalter, Halle, 1885.

- Besthorn R., Aristoteles og de arabiske Grammatikere. „Festkrift til O. Thomsen“, 1894.
- Böhljng G., Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzatiner, mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Michael Psellos, Berlin, 1956.
- Bravmann M., Materialien und Untersuchungen zu den phonetischen Lehren der Araber, 1934.
- Buhl Fr., Sproglige og historiske Bidrag til den arabiske Grammatik, 1878 (*հերածությունը*).
- Chenu M. D., Grammaire et théologie aux XIIe et XIIIe siècles. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge, X, 52-5 28.
- Dante A., De vulgari eloquentia, Florentia, 1896, P. Rajna-ի ստաջարանը.
- Նույնը, Florentia, 1938, A. Marigo-ի ստաջարանը.
- Dieterich G., Die Massora der östlichen und westlichen Syrer, London, 1889.
- Duval R., La littérature syriaque, Paris, 1907 (XVI 91).
- Flügel E., Roger Bacon, seine Stellung in der Geschichte der Philologie, 1902.
- Flügel G., Die grammatischen Schulen der Araber, nach den Quellen bearbeitet, I. Die Schulen von Basra und Kufa und die gemischte Schule, 1862.
- Grabmann M., Mittelalterliches Geistesleben, München, 1926 (*հատկապես* Die Entwicklung der mittelalterlichen Sprachlogik (Tractatus de modis significandi) բաժինը).
- Grabmann M., De Thoma Erfurdiensi auctore grammaticae quae Joanni Duns Scoti adscribitur speculative, AFH, XV, 1922, 52-273 -277.
- Grabmann M., Thomas von Erfurt und die Sprachlogik des mittelalterlichen Aristotelismus, SBAW, München, 1943, H. 2.
- Guessard F., Grammaires provençales de Hugues Faidit et de Raymond Vidal, Paris, 1858.
- Haase, H. A. F., De medii aevi studiis philologicis, Breslau, 1856.
- Heidegger M., Die Kategorien- und Bedeutungslehre des Duns Scotus, Tübingen, 1916.
- Hirsch S. A., Early English Hebraists. Roger Pacon and his Predecessors, JQR, XII, 1899, 34.
- Islands grammatiske Litteratur i Middelalderen, Kjöbenhavn, 1884-86.
- Joannes Duns Scoti Doctoris subtilis OFM Grammaticae speculative novae editio cura et studio P. Fr. Mariani Fernandez Garcia eiusdem ordinis, Quaracchi, 1902.
- Kokyogogaky-dziten, Kokyogogakuj-hen, Tokio, 1955 (*«Հայրենական լեզվաբանության բառարան», ճապոներեն, հմմտ. ԲՊ, 1955, №4, էջ 123-126*).
- Landgraf G., Historische Grammatik der lateinischen Sprache, III, 1903.

- Liljelblad J., Bidrag till Kännedomen om den medeltida Grammatikundervisningen. „Eranos“. APhS. IV, 1900—02.
- Lehnert M., Das englische Wörterbuch in Vergangenheit und Gegenwart. ZAA, 1956. № 3.
- Little A. G., Roger Bacon, Commoration Essay. Oxford, 1914.
- Lohmeyer K., Eberhard von Bethune. RF. II, Erlangen, 1892.
- Manthey F., Die Sprachphilosophie des heiligen Thomas von Aquin—ihre Anwendung und Probleme der Theologie, Paderborn, 1937.
- Merx, Historia artis grammaticae apud Syros. Leipzig, 1889.
- Nitti-Dolci L., Les grammairiens prākrits. Paris, 1938.
- Nöldeke Th., Die semitischen Sprachen. Leipzig, 1893.
- Paetow L. J., The Arts Course of Mediaeval Universities, Urbana, 1910.
- Prantl C. Geschichte der Logik im Abendland, III—IV.
- Rajna P., Le origini della lingua italiana, 1901.
- Renan E., Histoire générale des langues sémitiques, Paris, 1863.
- Robins R. H., Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe, with Particular Reference to Modern Linguistic Doctrine, London, 1951.
- Roos H., Die Modi significandi des Martinus de Dacia. Forschungen zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, Münster, 1952.
- Rotta P., La filosofia del linguaggio nella patristica e nella scolastica. Torino, 1909.
- Sandys J. E., History of Classical Scholarship, I, Cambridge, 1903.
- Schlānder E., Die Lehre von den göttlichen Namen in der Summa Alexanders von Hales, ihre Prinzipien und ihre Methode, Freiburg, 1930.
- Sinko T., Dante o języku wloskim. NPLS, 1921.
- Thurot Ch., Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge, Paris, 1868.
- Traube L., Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters, München, 1911.
- Vandevallē Ch. B., Roger Bacon dans l'histoire de la philologie, Paris, 1929.
- Wallerand G., Les oeuvres de Siger de Courtrae. Étude critique et texts inédits. Philosophes Belges, VIII, Louvain, 1913.
- Warnach V., Erkennen und Sprechen bei Thomas von Aquin. Divus Thomas, XV, 1937, **42 189—218, 263—290.**
- Weil G., Die grammatischen Schulen von Kufa und Basra. Leyden, 1913.
- Weiss I., Die arabische Nationalgrammatik und Lateiner, ZDMG, 64.
- Wenck G., Japanische Phonetik, I, Wiesbaden, 1954.
- Werner K., Die Sprachlogik der Johannes Duns Scotus, SWAW, LXXXV, 1877, **42 345—397.**
- Wulf M. de, History of Mediaeval Philosophy, London, 1926.

ԵՐՐՈՐԿ ԵՆԹԱՇՐՁԱՆ
(Վեաժնութեան շրջան և XVII—XVIII դդ.)

**ԷՄՊԻՐԻԿ-ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱՑԻՈՆԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՈՒՆԻՎԵՐՍԱԼԻԶՄ**

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեզվաբանական սահմանափակության վերացման նախադր-
յալները և պայմանները.— Լեզվարանության զարգացման այս
փուլը ընդգրկում է մոտավորապես XV դ. կեսից մինչև XVIII դ.
վերջը: Արևմտյան Եվրոպայում այն համընկնում է վերածնության
և բուրժուական ուղղության հրահրչանի հետ. փուլի վերջում
արդեն առկա են հաղթանակած բուրժուական հարաբերությունները,
որոնք հիմք են տալիս իդեոլոգիական բնագավառի համապատաս-
խան տեղաշարժերի համար: Վերածնությունը ֆեոդալիզմի քայքայ-
ման և բուրժուական հարաբերությունների զարգացման Լյուդիան է,
որ ուղեկցվում է քաղաքական և իդեոլոգիական բնագավառի աշխ-
րհնոց տեղաշարժերով: Լեզվարանության պատմության մեջ այն
նշանավորվում է միջնադարյան սահմանափակության վերացմամբ:
և լեզվարանական մտահորիզոնի աննախադեպ լայնացմամբ:
Կյանքի առաջադրած նոր պահանջները աննախադեպ թափ ու ծավալ
են հաղորդում լեզվաբանական աշխատանքին, որ սկզբնապես
գնում է դեռևս քանակական աճի գծով. սակայն քանակական կու-
տակումը անհրաժեշտաբար հանգեցնում է նոր որակի տարրերի
երևան գալուն. հավաքողական աշխատանքն սկսում է ուղեկցվել
զուգահրահական-դասակարգողական աշխատանքով: Հիմք է ստեղծ-
վում պատմա-համեմատական լեզվարանության երևան գալու հու-
մար:

Լեզվաբանական ուղիմտանքի ուշխուժացումը, լեզվաբանական մտահորիզոնի լայնացումը և սլատմա-համեմատական լեզվաբանությունից նախապատրաստող գործոնների երևան գալը կապված էին մի շարք նախադրյալների հետ:

1453 թ. թուրքերը գրավում են Կոստանդնուպոլիսը և վերջ դնում Բյուզանդական կայսրությանը: Բյուզանդական դիտությունները կայացուցիչները սպաստան են գտնում Եվրոպայում՝ եվրոպացիներին ծանոթացնելով հունական գիտություն ու արվեստի այնպիսի նվաճումների հետ, որոնց մասին նրանք միջնադարում միայն աղոտ սլատկերացում ունեին: Եվրոպական հումանիստները լայն հետաքրքրություն են ստեղծում անտիկ աշխարհի նկատմամբ՝ այն հակադրելով սխոլաստիցիզմին և միջնադարյան ասպետական կուլտուրային:

Կոստանդնուպոլսի գրավումը թուրքերի կողմից ունենում է և մի այլ հետևանք. մի կողմից՝ եվրոպական վաճառականների առջև փակվում է ցամաքային այն մեծ ճանապարհը, որ Հայաստանի վրայով ձգվում էր մինչև Չինաստան, մյուս կողմից՝ Միջերկրական ծովում թուրքական ծովահենների երևալը և թուրքերի առաջխաղացումը դեպի հարավ՝ հարավաժի տակ են դնում դեպի Հնդկաստան տանող հարավային ուղին, որ անցնում էր Ասորիքի և Միջագետքի վրայով: Արաբները իրենց ձեռքին սլահելով եգիպտոսով ու Կարմիր ծովով կատարվող հաղորդակցության մենաշնորհը, դժվարացնում են առևտուրը: Այս բոլորին միանում է դրա մտփոխանակության աշխուժացման համար անհրաժեշտ ոսկու պահանջը: Եվրոպացիներն սկսում են Հնդկաստանի հետ հաղորդակցման նոր, ծովային ուղիներ որոնել, և այս նպատակով ուղարկում են բազմաթիվ արշավախմբեր: Հետևանքը լինում են աշխարհագրական մեծ գյուտերը. 1492 թ. Կոլումբոսը հայտնագործում է Ամերիկան, 1498 թ. Վասկո դե Գաման՝ Հնդկաստանի ծովային ուղին, 1519—22 թթ. տեղի է ունենում առաջին շուրջերկրյա ճանապարհորդությունը (Մագելլանի արշավախումբը): Աշխարհագրական առաջին հայտնագործություններին հետևում է գտնված վայրերի հետազոտության և նոր վայրերի հայտնագործման տենդագին աշխատանքը: Աշխարհագրական մեծ գյուտերը աննախընթաց կերպով լայնացնում են աշխարհի մասին եղած պատկերացումները: Գաղութային լայն էքսպանսիան և կաթոլիկ եկեղեցու՝ ազդեցության նորանոր ոլորտներ ձեռք բերելու ձգտումը նպաստում են լեզուների ուսումնասիրությանը: Նոր ժողովուրդների և նրանց լեզու-

ների ուսումնասիրութիւնը սկսում է վայելել պետական հովանավորութիւնը, իսկ կաթողիկէ եկեղեցու ուղարկած միսիոներները դառնում են մինչ այդ անծանոթ գաղութային ժողովուրդների լեզուների ուսումնասիրութեան նախակարապետները:

Կապիտալիզմի և կապիտալիստական հարաբերութիւնների պարագայում սլոցները նշանավորվում է կենտրոնացած ազգային միապետութիւնների և ազգային գրական լեզուների գոյացմամբ: Առևտրի ու արդյունաբերութեան անարգել զարգացումը սահանջում են վերացնել ֆեոդալիզմի շրջանում եղած տերիտորիալ ուսնձնացումն ու սահմանափակումը: «...Ասորանքային արտադրութեան կատարյալ հաղթանակի համար,— գրում է Լենինը,— անհրաժեշտ է, որ բուրժուազիան նվաճի ներքին շուկան, անհրաժեշտ է պետական համախմբում այն տերիտորիաների, որոնց բնակչութիւնը խոսում է միևնույն լեզվով, վերացնելով այդ լեզվի զարգացման և գրականութեան մեջ այն ամրացնելու դեմ եղած բոլոր արգելքները: Լեզուն մարդկային հաղորդակցման կարևորագույն միջոց է. լեզվի միասնութիւնը և անարգել զարգացումը իրոք ազատ ու լայն, ժամանակակից կապիտալիզմին համապատասխանող առևտրական շրջանառութեան, բնակչութեան՝ ըստ բոլոր առանձին դասակարգերի ազատ և լայն խմբավորման կարևորագույն պայմաններից մեկն է, վերջապես, սերտ կապի պայման է շուկայի և ամեն կարգի ու յուրաքանչյուր տնտեսատիրոջ կամ տնտեսատերիկի, վաճառորդի և գնորդի միջև»¹:

Եթե աշխարհագրական մեծ պոլետերը նպաստեցին լեզվաբանական մտահորիզոնի աննախընթաց լայնացմանը և մինչ այդ անծանոթ ժողովուրդների ու լեզուների ուսումնասիրութեանը, ապա նոր, ազգային գրական լեզուների մշակման ու զարգացման հարցերը սահանջ էին առաջադրում բառարանագրական, քերականական և ուղղագրական նորմավորման աշխատանքի ծավալման համար: Պայքար է տարվում գրական լեզուների մշակման ուղիները որոշելու, նրանց՝ բարբառների ու հին գրական լեզուների հետ ունեցած հարաբերութիւնը ճշտելու, այլ լեզուներից կատարվող փոխառութիւնների շարքի ու բնույթը որոշելու հարցերի շուրջը: Նոր գրական լեզուների դպրոցական ուսուցումը պահանջ է առաջադրում համապատասխան ձեռնարկների ստեղծման համար:

XV դ. կեսին կատարված՝ տպագրական արվեստի գյուտը հնա-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 492—493:

րավորութիւնն է տալիս մեծ շահով լայնացնելու ընթերցողների շրջանակը և բաց թողնելու մինչ այդ շտեանված քանակութեամբ գրքեր: Տպագրական գործի զարգացումը է՛լ ավելի է նսլաստում լեզվաբանական աշխատանքի ծավալմանը և գրական լեզուների նորմավորման հարցերի լուծմանը:

Միջնադարյան սխոլաստիցիզմի և միջնադարյան աշխարհայացքի դեմ տարվող պայքարը անհրաժեշտաբար նսլաստում է լեզվաբանական հարցերի նկատմամբ բուրժուական լուսավորութեան և բուրժուական փիլիսոփայութեան ցուցաբերած հետաքրքրութեանը: Միջնադարյան փիլիսոփայական վեճերը անունների բնույթի շուրջը վերանայվում են, լեզվի ծագման քրիստոնեական ըմբռնմանը հակադրվում են լեզվի ծագման նոր տեսութիւնները, պահանջ է առաջադրվում մարդկութեան համար ընդհանուր հասկանալի մի լեզվի ստեղծման: Սակայն հանդես են գալիս նաև հաշտեցնող տենդենցներ և հակադիր հայացքներ, որոնք ուժեղանում են հատկապես XVІІІ դ. երկրորդ կեսին և XІX դ. սկզբին:

Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապներ. — Այս ենթաշրջանի համար կարելի է տարբերել զարգացման 2 էտապ. 1) XV դ. կեսից մինչև XVI դ. վերջը, որ համընկնում է վերածննդի հետ. այս շրջանում լեզվաբանական աշխատանքը կրում է էմպիրիկ-գործնական բնույթ՝ ընթանալով հիմնականում քերականութեան և բառարանագրութեան քանակական ծավալման ուղղությամբ: 2) XVІІ—XVІІІ դդ., որ համընկնում է բուրժուական ռեուլյուցիաների դարաշրջանի հետ. այս էտապում ծավալվում է փիլիսոփայական լեզվաբանութիւնը, հանդես են գալիս ռուցիոնալիստական-ընդհանրական քերականութիւնները. լայն տարածում են ստանում ընդհանուր-ըուզադրական և ընդհանուր-դասակարգողական գործերը: XVІІ դ. և XVІІІ դ. 1-ին կեսում փիլիսոփայական լեզվաբանութիւնը ավելի պրոգրեսիվ գաղափարների կրող է, քան XVІІІ դ. վերջին քառորդում և XІX դ. սկզբում, երբ բուրժուալիան արդեն հողթանակ է նվաճում և դառնում ավելի սլահայանողական:

Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը. — Դարաշրջանի առաջադրած պահանջներին համապատասխան հանդես են գալիս լեզվաբանական աշխատանքի հետևյալ տիպերը.

1) Ֆիլոլոգիական նորմատիվ-նկարագրական լեզվաբանութիւն. — Սրան են վերաբերում լուսանձին լեզուների ուսումնասիրութեան ու նորմավորման հարցերը: Այդ հարցերը լուծում են ստանում քերականութիւնների, բառարանների, ուղղագրական բարեփոխու-

թյունների և գրական լեզուների զարգացման ու մշակման տեսութ-
թյունների միջոցով: Ըստ ուսումնասիրվող ու նորմավորվող լեզու-
ների բնույթի՝ կարելի է տարբերել լեզվաբանական աշխատանքի
հետևյալ բնագավառները՝ ա) հնաֆիլոլոգիա կամ հին գրա-
վոր լեզուների ուսումնասիրություն, բ) նեոֆիլոլոգիա կամ եվրո-
պական աղբային լեզուների ուսումնասիրություն ու նորմավորում,
գ) արևելյան ու գաղութային ֆիլոլոգիա կամ արևելյան ու գաղու-
թային լեզուների ուսումնասիրություն: Դասական ֆիլոլոգիայի զար-
գացումը պայմանավորված է անտիկ աշխարհի նկատմամբ հետա-
քըրքրության ընդհանուր աճմամբ և հին գրավոր լեզուների իմացու-
թյան խաղացած կարևոր դերով ընդհանուր-դպրոցական կրթու-
թյան, նոր գրական լեզուների մշակման, գիտական գործունեության
ու եկեղեցական պրակտիկայի մեջ: Նեոֆիլոլոգիայի զարգացումը
պայմանավորված է նոր (աղբային) գրական լեզուների զարգաց-
ման ու մշակման ընդհանուր պահանջներով: Արևելյան ու գաղու-
թային ֆիլոլոգիայի զարգացումը պայմանավորված է գաղութային
էքսպանսիայով, կաթոլիկ եկեղեցու՝ ընդհանուր տիրապետության
հասնելու ձգտմամբ և աստվածաշնչի տեքստի բանասիրական
ուսումնասիրության պահանջով, աշխարհի լեզուների նկատմամբ
ցուցաբերված ընդհանուր հետաքրքրությամբ:

Քերականությունների և բառարանների հիմնական տիպը նոր-
մատիվն է. նորմատիվ արժեք ունեն նաև ուղղագրական և լեզվա-
մշակողական զանազան ուսմունքները: Ըստ կողմնորոշման բնույ-
թի՝ կարելի է տարբերել քերականությունների 2 տիպ՝ 1) էմպիրիկ-
տեխնիկական և 2) ընդհանրական-ոացիոնալիստական: Առաջին
տիպի քերականությունները կազմվում են լատինական տիպիկ
տեխնիկական քերականությունների օրինակով, դրեթե միշտ միև-
նույն սխեմայով, առանց լսյն տեսական-փիլիսոփայական ընդ-
հանրացումների. երկրորդ տիպի քերականությունները, հանդես
գալով 1660 թվից սկսած, կողմնորոշվում են դեպի տրամաբանա-
կան ընդհանուր սխեմաները: Գործնական առումով տեխնիկական
քերականությունների հանդես գալը պայմանավորված էր բազմա-
թիվ նոր լեզուները միեւնույն հեշտությամբ նկարագրելու և նորմա-
վորելու պահանջով: Ռացիոնալիստական-տրամաբանական քերա-
կանությունները ևս վերջին հաշվով բաղմաղան լեզուների համար-
նկարագրման և նորմավորման միասնական սկզբունքներ սահմանե-
լու պահանջով էին պայմանավորված: Երկու դեպքում էլ տիրա-
պետող տենդենցը ունիվերսալիզմն է: Այս կարգի աշխատություն-

ների հեղինակները առաջնորդվում են հիմնականում այն սկզբունքով, թե ո՞րն է ճիշտը, և ոչ թե նպատակ ունեն պարզել, թե ի՞նչ կա: Լեզվաբանական աշխատությունների նորմատիվ տիպի տարածումը բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով. ա) քերականության մեջ շարունակում էր իշխել ֆիլոլոգիական քերականության տրադիցիան, թեև վերջինս գործնական-տեխնիկական բնույթ էր ստացել. այդ քերականությունը դեռևս արտացոլում էր լեզվական փաստերի նկատմամբ ֆիլոլոգիական քերականության ունեցած ոչ պատմական մոտեցումը: Այն նպատակ ուներ որոշել զրավոր տերտերի բանասիրական հավաստիության աստիճանը, ցույց տալ հավաստին ու ո՛չ հավաստին, սխալն ու ճիշտը, գրականն ու ոչ գրականը, տվյալ հեղինակին հատուկն ու ոչ հատուկը, բնականն եկամուտը: Հին լեզուների ուսումնասիրությունը շարունակում էր հենվել հին մեթոդների ու սկզբունքների, հին տեքստերի բանասիրական ուսումնասիրության վրա: Այդ սկզբունքներն ու մեթոդները շատ դեպքերում մեխանիկորեն տարածվում էին նոր լեզուների ուսումնասիրության վրա՝ որոշ դեպքերում հասցնելով ժայռահեղուկությունների (լատինատիպ քերականությունների ստեղծումը): բ) նոր գրական լեզուների զարգացման ու մշակման պահանջները անհրաժեշտ էին դարձնում գրական լեզվի մեջ այս կամ այն քերականական ձևի ու բառի ներմուծման որոշ նորմաներ մշակել, որոշ ընտրություն կատարել, որոշ կայուն սկզբունքներ սահմանել. այս բանը է՛լ ավելի է՛նպաստում նորմատիվ քերականությունների ու բառարանների տարածմանը. սա էլ հասցնում է լեզվի նկատմամբ ոչ պատմական վերաբերմունքի խորացմանը, տարածվում է այն հայացքը, թե լեզուն մեկընդմիջտ տրված կանոնների մի ամբողջություն է, որ կարելի է փոփոխել այս կամ այն սկզբունքով, այս կամ այն անհատի հայեցողությամբ, այս կամ այն քերականի ու բառարանագրի սահմանած նորմաներով: գ) Հին և նոր գրական լեզուների դպրոցական ուսուցումը և դպրոցական քերականությունների ու բառարանների կազմումը ինքնին նպաստում էին նորմատիվ սկզբունքի արմատավորմանը: Դպրոցական քերականությունը նպատակ ուներ տալ ուղիղ գրելու ու խոսելու կանոններ և համարվում էր, ինչպես միջնադարյան քերականությունը, «ուղիղ խոսելու և գրելու արվեստ» (ars recte dicendi et scribendi)¹: Հետև-

¹ «Արվեստ» բառը գործածվում է հուն. τεχνική համար, որից լատինական technica բառը և «տեխնիկական քերականություն» անվանումը: Վերջինս ապրքովում էր նախկին ֆիլոլոգիական քերականությունից նրանով, որ ավելի նեղ ընդգրկում ուներ և զբաղվում էր միայն լեզվական հարցերով:

վարար՝ դպրոցական քերականությունների հեղինակները պետք է տեղ տալին միայն ճիշտ համարվող ձևերին, լեզվական փաստերին մոտենալին որոշ ընտրություններ: դ) Ռացիոնալիստական փիլիսոփայությունը ամեն ինչ վերանայում էր բանականության տեսանկյունից, քրիստոնեական դոգմատիզմին հակադրում բանականություն ամենահաղթ ուժը: Որոշվում էին բոլոր ժամանակների համար կիրառելի բանական սկզբունքներ: XVII դ. երկրորդ կեսից տարածում գտած ընդհանրական-ուսցիոնալիստական քերականությունները հենվում էին ռացիոնալիստական փիլիսոփայության վրա և կողմնորոշվում դեպի տրամաբանությունը: Այս առումով էմպիրիկ-գործնական քերականություններին հակադրվող ունիվերսալ-ուսցիոնալիստական քերականությունները շարունակում են նորմատիվ բնույթ ունենալ. միայն թե փոխվում է նորմավորման հիմքը: Լեզվագործածության կամ USUS-ի փոխարեն հանդես է գալիս բանական լինելու սկզբունքը, լեզվական փաստերի ընտրության հիմք է ծառայում տրամաբանականությունը: Լեզվի փաստերի նկատմամբ վերաբերմունքը շարունակում է մնալ կամայական, ոչ պատմական:

Սակայն նորմատիվ սկզբունքներն աստիճանաբար ղուլակցվում են նկարագրական սկզբունքների հետ: Գաղութային անգիր լեզուների ուսումնասիրությունը ինքնին խախտում էր նորմատիվությունը, որն այդ դեպքում ոչ միշտ էր հնարավոր և անհրաժեշտ: Միաժամանակ սկսում են ուշադրություն դարձնել նաև ոչ դասական տեքստերի լեզվին, որոնք ընդհանուր նորմաների խախտման սղբյուրները: Այս բոլորը նպաստում են նորմաներից շեղվող ձևերի նկարագրությանն ու ուսումնասիրությանը: Լեզուներն ըստ հնարավորին լրիվ ներկայացնելու տենդենցները ևս հասցնում են նորմատիվության խախտմանը: Սկսում են ավելի ու ավելի հաճախ երևան գալ նկարագրական կամ նորմատիվ-նկարագրական քերականություններ, հրատարակվում և ուսումնասիրվում են ոչ դասական լեզու ունեցող հին տեքստերը: Նորմատիվության խախտման հարցում այս առումով կարևոր դեր է խաղում գիտական բանասիրության հիմնադրումը 1777 թ.՝ Ֆրիդրիխ Ավգուստ Վոլֆի կողմից: Սկիզբ է դրվում տեքստերի իսկական բանասիրական քննադատական-համեմատական ուսումնասիրությանը, ընդ որում սկզբնապես նպատակ էր դրվում բնագրի վերականգնումն ու մեկնաբանությունը: Բանասիրական-տեքստաբանական այս մանրակրկիտ աշխատանքը, սկսվելով անտիկ ֆիլոլոգիայից, տարածվում է և այլ լեզուների ուսումնասիրության վրա: Սակայն պետք է նշել, որ գիտական բա-

նասիրութիւններ, լինելով սլատմա-համեմատական լեզվաբանութիւն
ակունքներից մեկը, այնուամենայնիվ, այդ լեզվաբանութիւն
վորման հարցում ամենից ավելի վճռական գործոնը չէր, ինչպէս
կարծում են ոմանք¹:

Ավելորդ չէ հիշել, որ քերականական տերմինաբանութիւնն զար-
գացումն այս և հետագա շրջանում ընթանում է տարբեր ուղինե-
րով: Եթե միջնադարյան Եվրոպայում իշխողը լատինական քերա-
կանական տերմինաբանութիւնն էր, ապա այս շրջանում բաղմա-
թիվ լեզուների քերականութիւնների, այլ և ընդհանրական քերակա-
նութիւնների երևան գալը տերմինաբանական տարբերութիւն է
ստեղծում: Այդ բանը պայմանավորված էր մասամբ քերականական
տերմինաբանութիւնն այլ տրադիցիաներ ունեցող երկրների ազդե-
ցութիւնով, մասնավաճառ, երբ քերականութիւններ էին գրվում այդ
երկրների լեզուների համար, մասամբ էլ քերականների կողմից
ավելի ու ավելի հաճախ կատարվող նորամուծութիւններով, ընդ
որում տարբեր քերականներ առաջնորդվում էին տարբեր սկզբունք-
ներով. այսպէս, սլաւոնները նշանակելու համար ոմանք (այդ
թիւում և հայերը) դիմում են ճարտասանական տերմինների՝ cir-
cumstantia «սլաւոններ», locus «տեղ» (տեղի սլաւոն), causa
(«պատճառ», պատճառի սլաւոն) և այլն, երկրորդները հիմք են
ընդունում այն, որ սլաւոնները մեծ մասամբ մակբայներով են
արտահայտվում, և սլաւոնները նշանակում են «մակբայ» բա-
ռից ածանցված տերմինով, ինչպէս, օրինակ, գերմաններում՝
Adverb «մակբայ»—Adverbiale «սլաւոն» և այլն:

2) Ստուգաբանական—գուգադրական լեզվաբանություն.— Սրան
են վերաբերում ստուգաբանական դանաղան տեսութիւնները, ա-
ռանձին լեզուների ծագման, լեզուների ցեղակցական կապերի ու
փոխհարաբերութիւն, պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառման,
առանձին սլաւոնաբանական շրջանների և աշխարհի լեզուների դա-
սակարգման ու խմբավորման, տարբեր լեզուների փաստերի զու-
գադրման փորձերը: Այդ հարցերը լուծում են ստանում ստուգա-

¹ Վարտուրգը իր „Einführung in Problematik und Methodik der
Sprachwissenschaft“ աշխատութիւն մեջ (1943, էջ 3) գրում է, որ «դիտա-
կան տեսութաբանութիւններից աճեց վերջապէս լեզվաբանութիւնը»,
ընդ որում Վարտուրգը համեմատական լեզվաբանութիւնը դի-
տում է որպէս պատմական լեզվաբանութիւն (երիտքերականութիւն)
նախորդ շրջանը: Այս շրջանաբաժանումը, իհարկէ, որոշ արհեստական սխեմա-
տիկացիայի և հապճեպ ընդհանրացման արդյունք է:

բանական և բազմալեզվյան բառարաններում, առանձին լեզուների ծագման հարցին նվիրված աշխատություններում, նոր գրական լեզուների զարգացման ու մշակման սկզբունքների հիմնավորման փորձերի մեջ, լեզուների ցեղակցական կապերի ուսումնասիրությանը նվիրված երկերում և դասակարգողական բնույթի աշխատություններում: Թեև այս դեպքում հանդես է դալիս որոշ մեխանիցիզմ, բայց արդեն նկատվում են պատմական մոտեցման, ցեղակցությունը որոշելիս քերականական ընդհանրություններին կարևորություն տալու և պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառման որոշ փորձեր: Ստուգաբանական-զուգահեռական լեզվաբանությունը պատմա-համեմատական լեզվաբանության նախակարապետն է:

3) Փիլիսոփայական-տրամաբանական լեզվաբանություն. — Սրան են վերաբերում լեզվի բնույթի, անունների էություն ու ծագման, լեզվի ծագման, փիլիսոփայական ընդհանուր (սոհեստական) լեզվի ստեղծման, լեզուների նկարագրության միասնական սկզբունքների սահմանման և լեզվաբանական նյութի սիստեմավորման հարցերը: Այս հարցերը լուծում են ստանում փիլիսոփայական տարրեր սիստեմներում, լեզվի ծագման տեսություններում, ընդհանուր լեզվաբանական աշխատություններում, ընդհանրական-աացիոնալիստական քերականություններում: Այս շրջանի աշխատություններին հատուկ է ունիվերսալիզմն որոշ մեխանիցիզմը, թեև աստիճանաբար ճանապարհ է բաց անում պատմական մոտեցումը: Մեխանիցիզմն արտահայտվում է լեզվի և մտածողության, բաների և հասկացությունների փոխհարաբերության ըմբռնման մեջ. լեզուն դիտվում է որպես հասկացությունների նշանների մեխանիկական դոմար: Փիլիսոփայական-տրամաբանական լեզվաբանությունը XIX—XX դդ. ընդհանուր լեզվաբանության և լեզվափիլիսոփայության նախորդն է:

Անտիկ աշխարհից ժառանգված «տառերի ուսմունքը» լեզվաբանության մեջ երկար ժամանակ պահպանվում է գրեթե անփոփոխ ձևով. «տառի» և հնչյունի ոչ հստակ տարբերակումը շարունակվում է ընդհուպ մինչև XIX դ. կեսերը՝ հանդես գալով նաև պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրների մոտ: Սա չի նշանակում, թե XVI—XVIII դդ. որևէ աչքի ընկնող քայլ չի կատարվում հնչյունաբանության բնագավառում: Լեզվի հնչյունական կողմի ուսումնասիրության ասպարեզում կատարված տեղաշարժերը այս շրջանում կապված էին, մի կողմից՝ խուլ ու համրերի ուսուցման,

մյուս կողմից՝ ուղղագրության ռացիոնալ սկզբունքների մշակման պահանջի հետ: Այս բնագավառի վաղ աշխատություններից առանձնապես նշելի են Խուան Պաբլո Բոնետի, Ջոն Ուոլլիսի և Ամմանի գրքերը XVII դարում¹: XVIII դ. վերջում և XIX դ. առաջին կեսում դրվում են և սովետական հնչյունարանության հիմքերը:

Վոլֆգանգ Ֆոն Կեմպելենը իր «Մարդկային լեզվի մեխանիկը՝ նրա խոսողական մեքենայի նկարագրությամբ հանդերձ» աշխատության մեջ² հասնում է հնչյունների կազմավորման պրոցեսի նկարագրության նշանակալից ճշգրտության՝ նոր աստիճանի հասցրնելով հնչյունաբանության զարգացումը:

Սակայն լեզվի հնչյունական կողմի ուսումնասիրության բնագավառում ձեռք բերված նվաճումները երկար ժամանակ հեռու են մնում լեզվաբանական աշխատություններից, չեն օգտագործվում յիլոլոգների կողմից, որոնց ուշադրության կենտրոնում գտնվում էին գրավոր լեզվի հարցերը:

I. ՖԻԼՈՍՓԻԱԿԱՆ ՆՈՐՄԱՏԻՎ-ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՆԱՖԻԼՈՒԹԻԱ

ա) Դասական ֆիլոլոգիա

Հունարենի ուսումնասիրությունը.—Վերածնության շրջանի հումանիստները մեծ շահերով տարված էին անտիկ կուլտուրայի ուսումնասիրությամբ: Անտիկ գրականության և արվեստի նմուշները համարվում էին օրինակելի, և ձգտում կար դրանց նմանվելու: Ամենայն խնամքով հավաքվում էին անտիկ կուլտուրայի հուշարձանները, կազմվում էին գրադարաններ (Վատիկանի գրադարանը՝ հիմնադրված XV դ. կեսին), ձեռագրերը ենթարկվում էին բանասիրական հոգատար մշակման և ուսումնասիրության:

Անտիկ աշխարհի կուլտուրայի նկատմամբ առաջացած այս լայն հետաքրքրության պայմաններում հատուկ արժեք է ձեռք բերում հունարենի և լատիներենի ուսումնասիրությունը: Շատ գիտ-

¹ J. P. Bonet, Reduction de los letras y arte parla. enseñara hatar los mudos, 1620. J. Wallis, Grammatica linguae anglicanae, 1653. J. K. Amman, Surdus loquens, 1692.

² W. Von Kempelen, Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprachenden Maschine, 1795.

նականներ զբաղվում են հին գրական տեքստերի հավաքմամբ, հրատարակությամբ ու մեկնություններով: Կաղմվում են բառարաններ և քերականություններ:

Հունարենի և լատիներենի ուսումնասիրությունը լեզվական տեսությունից առումով համարյա ոչ մի նոր բան չի ավելացնում անտիկ աշխարհի և միջնադարի լեզվական ուսմունքի վրա: Քերականությունները գրում են նորմատիվ հիմունքներով՝ նստատակ ունենալով տալ դասական լեզվից օգտվելու նորմաներ:

Արդեն XV դ. երկրորդ կեսից երևան են գալիս հունարենի ուսումնասիրությանը նվիրված դանադան աշխատություններ: 1476 թ. Միլանում լույս է տեսնում Կոնստանդին Լասկարիսի՝ հունարենի քերականությունը՝ «Ութ խոսքի մասերի մասին» խորագրով¹: Սրան հետևում են Ֆիլոլոգիական-լեզվաբանական այլևայլ աշխատություններ, վեճեր են ծավալվում բանասիրական լատինական հարցերի (ինչպես, օրինակ, հունական անունների տառադարձության)² շուրջը, գրվում են բառարաններ: Այս բնագավառում աշխատում են Իոյխիլը (1455—1522), Մելանխտոնը, Հենրիխ Ստեֆանոսը (Անրի էտյեն, 1528—1598) և ուրիշներ: Հ. Ստեֆանոսի ընդարձակ «Հունարեն լեզվի գանձարանը» ձեռք է բերում լայն հեղինակություն³:

Լատիներենի ուսումնասիրությունը. — Ուսումնասիրվող լատինական հեղինակների ու դրքերի շրջանակի խիստ ընդլայնման և դրանց բանասիրական մշակման պայմաններում աստիճանաբար սկսում են գիտակցվել դասական լատիներենի և միջնադարից ժառանգված լատիներենի աչքի ընկնող տարբերությունները: Իտալացի Լորենցո Վալլան (1406—1457) իր «Գիրք լատիներեն լեզվի նրբությունների մասին» աշխատության մեջ սեփական հետադուտության հիման վրա ցույց է տալիս իր ժամանակակիցների վրիպումները և պայքարում սխոլաստիկական լեզվական գիտելիքների մնացորդների դեմ: Սակայն միջնադարյան քերականության ազդեցությունը չի դադարում, դեռ շարունակում են հրատարակել Ալեքսանդր Մեծի՝ միջնադարում տարածված քերականությունը: Ընդհանուր առմամբ լատիներենի ուսումնասիրությունը երկար ժամա-

¹ K. Laskaris. De octo orationis partibus, Milan, 1476.

² Էրազմյան սիստեմը հենվում էր հին հնչման վրա, ուոյխիլյանը՝ նոր:

³ H. Stephanus, Thesaurus linguae graecae. այս աշխատությունը նոր վերամշակմամբ հրատարակվել է XIX դ.՝ Լոնդոնում (1818—26 թթ.) և Փարիզում (1836—65 թթ.):

նակ հենվում էր միջնադարյան լատինագիտության տրադիցիաների վրա: 1460 թ. լույս է ընծայվում XIII դ. հեղինակ Յոհաննես դե Յանուուայի լատիներեն բառարանը: 1531 թ. լույս է տեսնում Ռոբերտ Ստեֆանոսի (Ռոբեր էտյենի) «լատիներեն լեզվի գանձարանը»¹: 1540 թ. Յուլիոս Յեզար Սկալիգերը (1484—1558) լույս է ընծայում «լատիներեն լեզվի հիմունքների մասին 13 գիրք» աշխատությունը², որտեղ քննադատաբար շարադրում է լատիներենի ուսումնասիրության արդյունքները՝ մտցնելով որոշ նորություններ: Հատկանշական է, որ Սկալիգերը, ներկայացնելով դասական լատիներենի տառերի հնչումը, ցույց է տալիս և դրանց փոփոխությունը ռոմանական լեզուներում, այլև բառային համեմատություններ է կատարում հունարենի և լատիներենի միջև: 1587 թ. հրատարակվում է իսպանական ֆիլոլոգ Ֆրանցիսկոս Սանկցիոսի (1554—1628) «Միներվա կամ լատիներեն լեզվի հիմունքների մասին» աշխատությունը³, որտեղ հեղինակը հակում է ցույց տալիս՝ սեմական լեզուների օրինակով Յ խոսքի մաս տարբերելու և բոլոր բայերի հիմքը համարում է էպկան բայը: Հանդես են գալիս նաև լատիներենի հետ առնչվող երկլեզվյան բառարաններ՝ 1475 թ.՝ Գերհարդ դե Շուերենի նիդերլանդերեն-լատիներեն և լատիներեն-նիդերլանդերեն բառարանը («Teuthonista»), 1538 թ.՝ լատիներեն-անգլերեն մի բառարան, 1565 թ.՝ ֆրանսերեն-լատիներեն մի բառարան:

Դասական ֆիլոլոգիայի ուղղությամբ կատարվող աշխատանքը շարունակվում է և հետո: Լատիներենի ուսումնասիրությունը տալիս է այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են իսպանացի Պերիզոնիոսը, հունադասիներ Գեյնսիոս ավագը (հայրը), Գեյնսիոս կրտսերը (որդին), Ֆոսսիոսը և ուրիշները: Վերջինիս «Արիստարքոս կամ քերականական արվեստի մասին» աշխատությունը⁴ XVII—XVIII դդ. լատիներենի ուսումնասիրության գլխավոր ձեռնարկներից մեկն էր:

XVIII դ. լեզվաբանները սկսում են ուշադրություն դարձնել ոչ միայն դասական, այլև միջնադարյան լատիներենի և «ստորին» լատիներենի (իմա՝ հին ֆրանսերենի) վրա: Ֆրանսիացի Դյուկանտի՝ «Միջին և ստորին լատինական գրողների բառարանը»⁵

¹ R. Stephanus, Thesaurus linguae latinae, 1531.

² J. C. Scaliger, De causis linguae latinae libri tresdecim, 1540.

³ Fr. Sanctius, Minerva sive de causis linguae latinae, 1587.

⁴ G. J. Vossius, Aristarchus sive de arte grammatica, 1635.

⁵ Ch. du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis, 1678.

վկայում էր դասական լատիներենի նորմատիվ հիմունքների խախտման և ոչ դասական լատիներենի նկարագրության փորձերի մասին:

բ) Սլավոնական ֆիլոլոգիա

Հին սլավոներենի ուսումնասիրությունը. — Սլավոնական երկրների մեծ մասում երկար ժամանակ սխատեմատիկ ուսումնասիրության առարկա էր միայն եկեղեցու պաշտոնական լեզուն՝ հին սլավոներենը կամ եկեղեցասլավոներենը: Լեհաստանում իշխում էր կաթոլիկական եկեղեցու պաշտոնական լեզուն՝ լատիներենը. XI դ. վերջից Չեխիայում ևս իշխող լեզու է դառնում լատիներենը:

Ինչպես նշվել է, սլավոնական ժողովուրդների սկզբնական քերականական աշխատությունները թարգմանչական-կոմպիլյատիվ բնույթ էին կրում: Շուտով սկսում են երևան դալ նաև ինքնուրույն աշխատություններ, որոնք հենվում էին բյուզանդական քերականական տրագիցիայի վրա:

Ռուսաստանում մինչև XVIII դ. կեսերը քերականական ուսումնասիրության ենթարկվող միակ լեզուն հին սլավոներենն էր, և այնտեղ ևս տարածված էին ուշ շրջանի բյուզանդական քերականներից կատարված կոմպիլյացիաները: Պետք է նշել, որ բուլղարական աղբյուրներից առնված վերոհիշյալ «Ութ խոսքի մասերի մասին» աշխատությունը, 1586 թ. հրատարակվելով նոր վերնագրով՝ զգալի ազդեցություն է ունենում սլավոնական քերականական սերմինաբանության զարգացման հարցում:

Ինքնուրույն քերականական աշխատությունների երևան գլուխ նպաստում է հին սլավոնական տեքստերի բանասիրական մշակման պահանջը XVI դ.: Թարգմանված եկեղեցական գրքերի տեքստերը աղավաղվել էին բաղմամբիվ արտագրությունների հետեվանքով, և պաշտոնապես անհրաժեշտ համարվեց դրանց ճշտումը: Այս աշխատանքի համար հրավիրված բյուզանդացի Մաքսիմ Գրեկը, խորանալով տեքստերի համեմատական ուսումնասիրության մեջ, գրում է քերականական մի շարք հոդվածներ, որոնք երկար ժամանակ լայն տարածում ունեին և տպագրվում էին նույնիսկ XVII դ.:

Մոսկովյան Ռուսիայում XVI—XVII դդ. երևան եկած քերականական-լիզվաբանական աշխատություններն ու հոդվածները (Եվդեկիմի, Թոգոլեպի և այլոց) հենվում էին հիմնականում հունա-

¹Грамматика словенска языка, Вильно, 1586.

բյուզանդական աղբյուրների վրա: Այս շրջանից պահպանվել են քերականական, ուղղագրական, առգաբանական բնույթի հոգվածներ, որոնք մեծ մասամբ փոխադրություններ են: Սակայն հանդիպում են նաև ինքնուրույն դիտողություններ. այսպես, օրինակ, սլավոնական լեզուների դասակարգման և սուանձնահատկությունների նկարագրման փորձեր են արվում:

Նույն այս շրջանում նկատվում է նաև լատինական ալգեցությունը: Գոնատոսի հայտնի քերականությունը 1522 թ. Գմիտրի Գերասիմովի կողմից փոխադրվում է ռուսերենի և հարմարեցվում եկեղեցասլավոներենին: Հեղինակն իրեն նպատակ է դնում քերականության հիմունքները շարադրել «միասնական ռուսերենով, առանց լատիներենի»:

Այս շրջանի արևելասլավոնական այլ ժողովուրդների մոտ կազմված քերականական աշխատությունները լայն տարածում են գտնում այդ ժողովուրդների բնակության ողջ տերիտորիայում:

Կվովում մոսկվացի տպագիր Իվան Ֆյոդորովի կողմից 1574 թ. հրատարակվում է «Այբուբեն քերականությանը» աշխատությունը¹: 1591 թ. լույս է տեսնում Կվովի դպրոցի ուսանողների կազմած Հունա-սլավոնական քերականությունը, որտեղ զուգահեռաբար ներկայացված էին հունարենի և հին սլավոներենի փաստերը²: Մի քանի տարի անց, 1596 թ. Լավրենտի Զիդանիան հրատարակում է իր «Սլավոնական քերականությունը»³, որը կառուցված է արևմտաեվրոպական էմպիրիկ-տեխնիկական քերականությունների օրինակով: Այս երկու աշխատության քննության առարկան 8 խոսքի մասերն էին:

XVII—XVIII դդ. առանձնապես լայն հեղինակություն էր վայելում Մելիտի Սմոտրիցկու (1577—1633) քերականությունը, որ առաջին անգամ հրատարակվել է 1619 թ.⁴ և XVII դ. եղել է հին սլավոներենի քերականության հիմնական ձեռնարկը: Ի տարբերություն բյուզանդական աղբյուրների վրա հենվող քերականական աշխատությունների հեղինակների, որոնք խոսքի մասերի թվում նշում էին հոգը (различие), Սմոտրիցկին այն հանում է խոսքի

¹ Азбука с грамматикой, Львов, 1574.

² 'Αδελφότης, Γραμματικά dobrogлаголиваго Еллинословенскаго языка, Львов, 1596.

³ Л. Зизания, Грамматика словенска, 1596.

⁴ М. Смотрицкий, Грамматики словенския правильное синтагма, 1619.

մասերի թվից և լատինական քերականությունների հետևողությունը մտցնում միջարկությունը (междометие):

Հետագա քերականություններն ու դասագրքերը (Աֆանասի Պուզինի, Կոպիևիչի, Պոլիկարպովի, Մաքսիմովի և ուրիշների) մեծ չափով հենվում էին Սմոտրիցկու աշխատության վրա: Չնայած սրան՝ Սմոտրիցկու քերականությունը իր կառուցվածքով ու բնութթով շատ հեռու էր կատարյալ լինելուց: Նրա վրա դեռևս ղգայվում է հունական ազդեցությունը, խառնվում են հին ու նոր լեզվական երևույթները, հստակ չեն տարբերակվում սլավոնական տարրեր լեզուների քերականական փաստերը: Սմոտրիցկու քերականությունը դեռևս լայն ընդգրկում ունի, քերականության մասերը համարվում են ուղղագրությունը, «ստուգաբանությունը» (այս բառի այլմաստ գործածությունը՝ հիմնականում տառերի և խոսքի մասերի ուսմունքը)¹, շարահյուսությունը և առոգաբանությունը (պրոսոդիան)²:

Կրիժանիչի «Քերականական խոսք ուսուցիչի մասին»³ աշխատությունը հին սլավոնական քերականության և ուսուցիչի քերականական փաստերի յուրատեսակ միաձուլման, յուրատիպ «ընդհանուր ուսակալան» լեզու և քերականություն կառուցելու փորձ է: Ռուսերենի փաստերն սկսում են ավելի ու ավելի ուշադրություն գրավել և հատուկ ուշադրության առարկա դառնալ գիտությունների ակադեմիայի (1725 թ.) և Մոսկվայի համալսարանի հիմնադրումից (1755 թ.) հետո:

XVII դ. հին սլավոներենը և սլավոնական նոր լեզուները դառնում են ուշադրության առարկան եվրոպական նաև այլ երկրներում: Կաթոլիկական պրոպագանդան ձեռնարկում է եկեղեցասլավոնական գրքերի հրատարակումը, լույս են տեսնում շեխերենի (1603 թ.), սերբա-խորվաթերենի (1604 թ.), ուսուցիչի (1696 թ.) քերականություններ և այլն:

Քննարկվող շրջանում երևան են գալիս նաև բառարանագրական աշխատանքներ: Դեռևս XV—XVI դդ. ձեռագրերում պահպանվել են բառարաններ և բառացանկեր: XVI դ. վերջից հանդես են գալիս տպագիր բառարաններ՝ Լավրենտի Զիզանիայի «Լեքսիս,

¹ Հետագայում ЭТИМОЛОГИЯ «ստուգաբանություն» բառը ուսուցիչական մեջ երկար ժամանակ պահպանում է իր այս իմաստը՝ նշանակելով հնչյունաբանության ու ձևաբանության ամբողջությունը:

² С. П. Обнорский и С. Г. Бархударов, Хрестоматия по истории русского языка, I, 1952, էջ 327:

³ Ю. Крижанич, Грамматично изказание об русском ѳезику, 1666.

այն է՝ բառեր համառոտ հավաքված և սլավոններենից հասարակ սուսական բարբառով բացատրված» աշխատությունը¹, Պամվլա Բերինդայի «Սլավոյանոոուսական բառարանը»²:

Այս բառարանները, հատկապես վերջինը, կարևոր էին նրանով, որ սահմանադատում էին հին սլավոններենը կենդանի խոսակցական լեզվից (Բերինդայի մոտ՝ ուկրաիններենից): Ուսուցողական նպատակներով կազմված է Պոլիկարպովի «Եռլեզվյան բառարանը»³:

Պետրոս I-ի շրջանում կազմվում են նաև օտարազգի բառերի բառարաններ:

2. ՆԵՈՅԻՆՈՒՌԻՍ

Լատինատիպ և ոչ-լատինատիպ ֆեռականություններ. — XV—XVIII դդ. Եվրոպայում աղգային միապետությունների և ազդեցիկ գրական լեզուների կազմավորումը հրատարակ լեզվաբանական խնդիրներ է դնում: Երևան են գալիս բազմաթիվ էմպիրիկ-նկարագրական ու նորմատիվ ֆեռականություններ, գրվում են բառարաններ, ուղղադրական նորմաների մշակման փորձեր են կատարվում:

Եվրոպայում երևան եկած առաջին ֆեռականությունները կառուցված էին լատինական ֆեռականությունների օրինակով: Այս լատինատիպ ֆեռականություններում ընդօրինակվում էին ոչ միայն շարագրանքի և նյութի սխտեմավորման ընդհանուր եղանակները, այլև լատինական ֆեռականության առանձնահատուկ կատեգորիաները: Հետագայում ֆեռականություններն աստիճանաբար ազատվում են այս ազդեցությունից, թեև մինչև վերջ էլ նոր դրական լեզուների ֆեռականությունները շարունակում են այս կամ այն չափով կրել լատինական ֆեռականական սխտեմի կնիքը:

ա) Ռումանական ֆիլոլոգիա

Իսպաներենի առաջին ֆեռականություն, բառարանի և ուղղագրական կանոնների կազմումը Անտոնիո դե-Լեբրիխի կողմից. — Ռումանական լեզուների համար գրված ֆեռականություններից

¹ Л. Зизанья, Лексис сиречь речения, в кратце събраны и из словенскаго на просты Русский диалект истолкованы, 1596.

² П. Беринда, Лексикон славенороссийский, имен толкование... 1653

³ Ф. Поликарпов, Лексикон трязычный, 1704.

առջինը Անտոնիո դե-Լեբրիխի (Նեբրիխի) իսպաներենի քերականությունն էր (1492 թ.)¹: Այս աշխատության մեջ հեղինակը, նորմատիվ փաստերից բացի, պատմական քերականությանը հատուկ դիտողություններ է անում. այսպես, նա սահմանում է ասլաոնու և պայմանականի ծագումը habere (ունենալ) բայից և անորոշից: Նույն թվին դե-Լեբրիխը լույս է ընծայում իսպաներեն-լատիներեն և լատիներեն-իսպաներեն բարձրան²: Լեբրիխը եղել է նաև իսպաներենի ուղղագրական կանոնների առաջին կազմողը³: 1591 թ. լույս է տեսնում Պերսիվալի (Percyvall) իսպաներենի քերականությունը:

Իտալերենի առաջին ֆերականները. Ֆորտունիո, Բեմբո, Բոմբատտեի. — Իտալերենի առաջին քերականությունը գրել է Ֆրանչեսկո Ֆորտունիոն: Նա իր աշխատությունը⁴ կառուցել է Դանթեի, Պետրարկայի և Բոկկաչչոյի լեզվի ուսումնասիրության հիման վրա՝ հիմք ընդունելով Տոսկանի բարբառը:

Իտալական քերականական հետազոտողիցիայի համար կարևոր նշանակություն են ունենում Պյետրո Բեմբոյի երկախոսությունները՝ «Արձակ՝ ժողովրդական լեզվի մասին»⁵ ընդհանուր խորագրի տակ: Բեմբոն առաջ տանելով Դանթեի քարոզած գաղափարները, գտնում է, որ իտալերենը որպես գրական լեզու պետք է դերադասել լատիներենից. հետագա մշակման ենթարկվելու դեպքում այն փառավոր ասլագա է խոստանում: Լատիներենի և իտալերենի փոխհարաբերության հարցը դնելով՝ Բեմբոն, իտալերենը բխեցնում է լատիներենից՝ նշելով, որ այն խառնվել է բարբարոսների լեզուների հետ: Առկա բարբառներից նա ուշադրություն է դարձնում Տոսկանի (Ֆլորենցիայի) բարբառի վրա, որից օգտվել են Դանթեն, Պետրարկան և Բոկկաչչոն: Նրա կարծիքով՝ հետագա իտալական գրողները պետք է հենվեն սրանց լեզվի վրա որպես օրինակելի լեզվի: Այս սկզբունքներով էլ Բեմբոն իր աշխատության 3-րդ գրքում շարադրում է իտալերենի քերականության հիմունքները:

¹ Aelius Antonius Nebrissensis (Antonio de Lebrixa), Grammatica sobre la lengua castellana. Salamanca, 1492.

² A. A. Nebrissensis, Lexicon latino-hispanicum et vice versa hispano-latinum, 1492.

³ A. A. Nebrissensis, Reglas de orthographia, 1517.

⁴ Fr. Fortunio, Regale grammaticali della volger lingua, 1516.

⁵ P. Bembo, Prose della volgare lingua, 1502-1525.

Բեմբոյի ազդեցութիւնը մեծ եղավ իտալական քերականական տրագիցիայի վրա: Հետագա քերականները շարունակում էին լրացնել և ճշտել հին կանոնները՝ հենվելով իրենց ժամանակակից գրողների լեզվի վրա: 1623—1643 թթ. լույս է տեսնում Բենեդեթտո Բուոմատտեիի՝ «Տոսկանական լեզվի մասին» աշխատութիւնը¹, որը իր մանրամասնութեամբ և արժանիքներով գերազանցում էր մինչ այդ գրվածները: Այդ պատճառով էլ Բուոմատտեիին համարում են իտալական նոր քերականութեան հիմնադիրը:

Ֆրանսերենի առաջին ֆերականները. Պալսգրավ, Ժակ Դյուբուա, Մեգրե, Ռամուս.—XVI դ. 1-ին կեսին Ֆրանսիայում ևս ձայներ են լսվում ֆրանսերենը տիրապետող գրական լեզու դարձնելու օգտին: Ժոֆրուա Տորին իր «Champfleury» գրքում հանդես է գալիս ֆրանսերենը գիտական գրականութեան լեզու դարձնելու օգտին: Լատիներենի բարոպաշարից օգտվելու հետ միասին ուժեղ տենդենց է նկատվում օգտագործելու մայրենի լեզվի բարբառների հարստութիւնները: Այս բոլորի հետևանքով XVI դ. ֆրանսերենը դուրս է մղում լատիներենը նաև գիտական բնագավառից և դառնում տիրապետող գրական լեզու: XVI դարում ֆրանսերենի վրա որոշ ազդեցութիւն է ունենում և իտալերենը՝ առաջ բերելով նաև հակազդական տենդենցներ:

Ֆրանսերենի առաջին քերականութիւնը գրվել է Անգլիայում Պալսգրավի կողմից (Palsgrave), 1530 թ.: Հաջորդ տարին լույս է տեսնում Ժակ Դյուբուայի (Սիլվիոսի) լատիներեն լեզվով գրած քերականութիւնը²: Հեղինակը ներածութեան մեջ առաջ է քաշում մայրենի լեզվից օգտվելու պահանջը: Ֆրանսերենի քերականութիւնը նա կառուցում է լատինականի օրինակով, աշխատում է ֆրանսերենում բացահայտել նույն քերականական հասկացութիւնները, ինչ լատիներենում. նա տարբերում է քերականական 3 սեռ (թեև ֆրանսերենը միայն 2-ն ունի), 6 հոլով (նախդիրների և հոգի կոմբինացիաներով, թեպետ ֆրանսերենը գուրկ է հոլովներից), 4 խոնարհում՝ -er, -oir, -re, -ir (լատինական -are, -ere, -ere, -ire խոնարհումներին համապատասխան):

Այս լատինականացված քերականութեանը առաջին հարվածը սալիս է Լուի Մեգրեն: Իր քերականութեան մեջ³ նա նշում է, որ

¹ B. Buomattei, Della lingua toscana, 1623 1643.

² Jacobi Silvii in linguam gallicam Isagoge, Parisiis, 1531.

³ L. Meigret, Le tretté de la gramere françoese, Paris, 1550.

Ֆրանսերենը ունի միայն 2 սեռ, հոլովներ չունի: Լեզվի նորմավորման հարցում նա կոզմոնորոշվում է դեպի կուլտուրական խավերի լեզվագործածությունը՝ արտահայտվելով լատինականացման տենդենցների դեմ: Քերականությանը նախորդած ուղղագրական տրակտատում՝ Մեգրեն, առաջնորդվելով միևնույն սկզբունքով, պահանջում է ուղղագրությունը մոտեցնել արտասանությանը: Ուղղագրության ավելի արմատական բարեփոխության գաղափարով է հանդես գալիս փիլիսոփա և քերական Պետրոս Ռամոսը (Պյեռ դը լա Ռամե, 1515—1572): Պայքար մղելով Արիստոտելի տրամաբանության և սխոլաստիցիզմի դեմ՝ նա աշխատում է այդ բանը ստրածել նաև քերականության վրա և հրատարակում է իր «Քերականությունը»²: Այստեղ նա տալիս է նոր դասակարգում և նոր սահմանումներ, նուրբ դիտողություններ կատարում հնչյունաբանության և ձևաբանության բնագավառում: 1557 թ. լատիներենի ուսումնասիրության մեջ զգալի վաստակ ունեցող Ռոբերտ Ստեփանոսը (Ռոբեր էտյեն) լույս է ընծայում Ֆրանսերենի մի քերականություն³:

Նետագա մի ողջ հարյուրամյակ ֆրանսիական քերականությունը շարունակում է ընթանալ նորմատիվ-էմպիրիկ հիմունքներով՝ մինչև ուսցիոնալիստական քերականության երևան գալը: XVII դ. ֆրանսիական լեզվի տեսաբանները լեզվի մշակման և նորմավորման հարցերում հիմք են ընդունում արիստոկրատիայի լեզվագործածությունը (Մալբեր, Վոժլա), «լավ ճաշակը», «լավ հասարակության» լեզուն:

Ռոմանական լեզուների գրական նորմավորման հարցերը. բառարանագրություն.— Նոր գրական լեզուների զարգացումը դնում էր նորմաների մշակման պահանջ ոչ միայն քերականության բնագավառում, այլև բառարանագրության և ուղղագրության մեջ: Գրական լեզվի նորմաների մշակման հարցով զբաղվում են XVI—XVIII դդ. հիմնադրված ակադեմիաները (Իտալիայում՝ Academia della crusca-ն, 1582 թ., Ֆրանսիայում՝ Académie Française-ը, 1635 թ., Իսպանիայում՝ Academia Real-ը, 1713 թ.): Սրանք զբաղվում են նորմատիվ բառարանների ու քերականությունների

¹ L. Meigret, Traicté touchant le commun usage de l'écriture Française, Paris, 1542.

² P. de la Ramée, Gramere, Paris, 1562. Il հր. Grammaire, Paris, 1572:

³ R. Estienne, Traicté de la grammaire françoise, Paris, 1569.

հրատարակութեան, ուղղագրական նորմաների մշակման հարցերով: XVI—XVIII դդ. ոտմանական ժողովուրդների մոտ հանդես են գալիս երկլեզվյան և նորմատիվ զտնազան բառարաններ, այդ թվում և ակադեմիական բառարաններ. այսպես, Ֆրանսիայում 1599 թ. լույս է տեսնում հիշված Ռոբեր էսյենի «Ֆրանսա-լատինական բառարանը»: XVII դ. բառարանների թիվը խիստ աճում է. 1694 թ. լույս է տեսնում ակադեմիական բառարանը, որ հետագա հրատարակությունների մեջ մտցված ճշտումներով ու բարեփոխումներով՝ ձեռք է բերում մեծ արժեք: Այդ բառարանը կադմոդները խուսափում են բարբառային և մասնագիտական բառերից (վարվարիզմներից, վուլգարիզմներից, սոլեցիզմներից)՝ այն նախատեսած լինելով որպես բառապաշարի նորմավորման հիմնական ուղեցույց: Այդպես է կազմված նաև իտալական 1612 թ. բառարանը: Հետագայում այսպիսի նեղ նորմավորող բառարանները ենթարկվում են խիստ քննադատութեան. այսպես, Լայբնիցը պահանջում է բառարանները լայն ժողովրդական հիմքերի վրա կառուցել և տեղ տալ նաև մասնագիտական բառերին:

բ) Գերմանական ֆիլոլոգիա

Գերմաներենի առաջին ֆլեռականները, տեսարանները և բառարանագիրները. Կլայոս, Շոտտել, Գոտշեդ, Ադելունգ.— Գերմանական լեզուների համար գրված առաջին քերականական աշխատությունը պատկանում է մի սնանուն հեղինակի և կրում է «Tractatus dans modum teutonisandi casus et tempora» խորագիրը: Այն գրվել է 1451 թ., Մյունստերում (Վեստֆալիա) և հրատարակվել որոշ ժամանակ անց: Դրան նախորդող Վալենտին Իկելզումերի «Գերմանական քերականությունը» («Teutscher Grammatica») բուն իմաստով քերականություն չէ, այլ ուղղագրական և ուղղագրական ձեռնարկ:

XVI դ. սկսած՝ աճում է գերմաներենի քերականությունների թիվը: 1573 թ. երևան են գալիս Ալբերտ Էոլինգերի «Վերին դերմաներեն լեզվի ուսումնասիրությունը»¹ և Լաժրենտիոս Ալբերտոսի «Գերմաներենի քերականություն կամ լեզվի արվեստ»-ը²:

XVII—XVIII դդ. Գերմանիայում հանդես են գալիս զանազան լեզվական ընկերություններ (Sprachgesellschaften), որոնք գերմա-

¹ A. Ölinger, Unterricht der Hoch Deutschen Sprach, 1573.
² L. Alberti's, Teutsch Grammatik oder Sprach Kunst, 1573.

ներեն լեզվի նորմավորման հարցում փորձում են խաղալ նույն դերը, ինչ ահադեմիաները ռոմանական ժողովուրդների մոտ:

Գերմաներենի քերականները գրավոր լեզվի նորմաների հարցում մեծ մասամբ կողմնորոշվում են դեպի Լութերի աստվածաշնչի թարգմանություն լեզուն, բայց խոսակցական լեզվի հարցում հանդես են բերում տարակարծություններ, որոնք սլավոնաավարված էին Գերմանիայի տերիտորիալ մասնատվածությունը: Որոշ մասը կողմնորոշվում էր դեպի Սաքսոնիայի լեզվական նորման՝ հենվելով Լութերի հեղինակության վրա, մյուս մասը հանդես էր գալիս որպես վերտերիտորիալ լեզվի կողմնակից, որ չի սահմանափակված որևէ բարբառով:

XVI դ. և XVII դ. առաջին կեսում Գերմանիայում ամենից ավելի տարածված էր Կլայոսի քերականությունը¹: XVII դ. կեսերից հետո նրան փոխարինում է Շոտտելի քերականությունը²: Շոտտելից է սկիզբ առնում այն սխալ կարծիքը, թե բարբառները ազգային լեզվի աղավաղումներն են հասարակության «ստորին», անկիրթ խավերի բերանում:

Լեզվի նշանավոր տեսաբան Գոտշեդը իր «Գերմաներենի արվեստի հիմունքներում»³ քերականական կանոնները տալիս՝ կողմնորոշվում է «լավ ճաշակով», ինչպես Ֆրանսիայում Վոժլան ու նրա կողմնակիցները: Գոտշեդն ընդհանուր առմամբ հանդես է գալիս որպես տրամաբանական քերականության ներկայացուցիչ, տրամաբանական հետևողականությունը և միօրինակությունը համարում գրական լեզվի գլխավոր արժանիքը:

Գերմաներենի քերականության և բառարանագրության ամենից ավելի ծավալուն ու հեղինակավոր գործերը պատկանում են Ադելունգին (1732—1806), որը նպատակ էր դրել, իր ուսուցիչ Գոտշեդի օրինակով, տալու գրական լեզվի նորմաներ: 1782 թ. լույս է տեսնում Ադելունգի ընդարձակ քերականությունը⁴, 1775—1786 թթ.՝ բառարանը⁵: XVII դ. հրատարակվում են նաև մի շարք

¹ Clajus, Grammatica germanicae linguae, ex Bibliis Lutheri Germanicis et aliis eius libris collecta, 1578.

² J. G. Schottelius; Ausführliche Arbeit von der teutschen Hauptsprache, 1663.

³ J. Ch. Gottsched, Grundlegung einer deutschen Sprachkunst, 1748.

⁴ J. Ch. Adelung, Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache, 1782.

⁵ J. Ch. Adelung, Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs der hochdeutschen Mundart, I—V, 1775—1786.

բարբառագիտական բառարաններ, որոնց մեջ հանդես է բերվում առանձին բարբառների բառապաշարը:

Անգլերենի ֆեռականները, բառարանագիրները և տեսությունները XVI—XVIII դդ. Գիլլ, Ուոլլիս, Ջոնսոն և ուրիշներ.— XVI դարից սկսած քերականական, բառարանագրական և ուղղագրական բնույթի աշխատություններ են հանդես գալիս նաև գերմանական այլ ժողովուրդների մոտ: XVI դ. Անգլիայում երևան են դալիս մի շարք ուղղագրական տրակտատներ. ուղղագրությունը ներկայացնում էր անգլերեն լեզվի կազմավորման ամենից ավելի ցավոտ կողմերից մեկը: Այս բնագավառում կատարված երկարատև աշխատանքը XVIII դ. հանգեցնում է ուղղագրական նորմաների կայունացմանը և հարատևմանը մինչև մեր օրերը: XVI—XVII դդ. գրվում են անգլերենի բազմաթիվ քերականություններ և՛ անգլիացիների, և՛ օտարերկրացիների համար¹: XVI դ. ուղղագրական-քերականական աշխատություններից հիշատակելի են Թ. Մմիթի, Ջ. Հարտի, Ու. Սալսբերիի, Ա. էլլիսի և ուրիշների աշխատությունները: Այս դարում է լույս տեսնում ֆրանսիացի Ժակ Բելլոյի անգլերենի քերականությունը ֆրանսերեն լեզվով²: XVII դ. անգլերենի քերականությունների թիվն ավելի է աճում՝ տալով մի շարք կարևոր գործեր՝ Ա. Գիլլի «Անգլիական բառաբանությունը», Չարլզ Բատլերի «Անգլերենի քերականությունը», Ջոն Ուոլլիսի «Անգլերենի քերականությունը», Քուպերի «Անգլիական քերականությունը»³: Սրանցից Ա. Գիլլը պահպանողական սկզբունքների կողմնակից է և խիստ կերպով հանդես է գալիս ամեն կարգի նորամուծությունների դեմ: Ամենից ավելի աչքի ընկնող քերականներից է Քուպերը, որը հստակ կերպով տարբերում է հնչյունը և տառը: Ուոլլիսի քերականությունը կառուցված է էմպիրիկ հիմունքներով. հնչյունաբանական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ աշխատությանը նախադրված այն բաժինը, որ կրում է «Քերականական-ֆիզիկական տրակտատ՝ խոսքի կամ հնչյունների կազմության մասին» խորագիրը («Tractatus grammatico-physicus de loquela sive sonorum formatione»):

¹ Վադ անգլիական ուղղագրական-քերականական աշխատությունները վերահրատարակվել են „Neudrucke frühneuenglischer Grammatiken“ սերիայով:

² J. Bellot, Le maistre d'escole anglois, 1580.

³ A. Gill, Logonomia anglica, 1621. Ch. Buttler, Grammatica linguae anglicanae, 1634. J. Wallis, Grammatica linguae anglicanae, 1653. Cooper, Grammatica anglicana, 1685.

Անգլիական բառարանագիտութիւնը ևս XVI—XVIII դդ. մեծ զարգացում է ապրում: Անգլիական բառարանագիրներէրից առանձնապէս հայտնի է Սամուել Ջոնսոնը (1709—1784):

Հոլանդերենի առաջին ֆերականութիւնը և բառարանը.— Հոլանդերենի առաջին քերականութիւնը հանդես է գալիս XVIII դ. սկզբներին¹:

1547 թ. Կոռնելիոս Կիլիանոսը հրատարակում է ֆլամանդերենի և հարեան բարբառների մի համեմատական բառարան:

Ղրիմի գոթերենի վկայութիւնը.—1589 թ. հոլանդացի Օ. Գ. Վան Բուսբեկը իր գրքում² բերում է Ղրիմի գոթերենի բառերի մի ցանկ, որը մինչև այժմ էլ գոթական այդ բարբառի միակ վկայութիւնն է:

Դանիերենի ֆերականները, բառարանագիրներն ու տեսարանները XVI—XVIII դդ.— XVI—XVIII դդ. ուղղադրական-քերականական աշխատութիւններն են երևան գալիս սկանդինավյան գերմանական ժողովուրդների մոտ: Դանիացի Յակոբ Մադսեն Օրհուսի (1538—1586) «Երկու դիրք տառերի մասին»³ աշխատութիւնը այս շրջանի հնչյունական մտքի լավագույն արտադրանքներից մեկն է: Հեղինակը ոչ միայն տալիս է հնչյունների սիստեմատիկ բնութագիրն ու նրանց կազմավորման սլաւոնների նկարագիրը, այլև բերում է դանիական բարբառագիտութեան համար արժեքավոր տրվյալներ ու տեղեկութիւններ: Դանիերենի առաջին քերականութիւնը գրվել է 1646 թ. և հրատարակվել 1668 թ.՝ Է. Պոնտոպիդանի (E. Pontoppidan) կողմից: Սրան հետևում են Պ. Սյուլի, Հ. Գերների լեզվաբանական-քերականական աշխատանքները: Պոնտոպիդանն ու Սյուլը նշանակալից ազդեցութիւն են գործել դանիական ուղղագրութեան նորմավորման հարցի վրա⁴: XVIII դ. քերական Հենյագորդի քերականական աշխատութիւնները ներկայացնում են քերականական լավագույն տրադիցիաների ամփոփումը և իրենց արժեքը մինչև այժմ էլ չեն կորցրել: XVII դ. երևան է գալիս և դանիական առաջին բառարանը, որ 60 հատորով է նախատեսված եղել և կիսատ է մնացել (սկսվել է 1680 թ. Մաթիաս Մոթի կողմից): Այս շրջանում էլ կազմվում են բարբառագիտական առաջին բառացանկերը:

¹ W. Sewel. Nederduytsche Spraakkonst. 1708.

² O. G. von Busbecq, Legationis Turcicae epistolae quatuor, 1585.

³ J. M. Aarhus, De literis libri duo, 1586.

⁴ Հմմտ. М. И. Стеблин-Каменский, История скандинавских языков, 1953, էջ 62:

Շվեդերենի բառարաններն ու ֆեռականությունները XVII—XVIII դդ.— Նույն XVII դ. են երևան գալիս շվեդերենի առաջին բառարաններն ու քերականությունները: Շվեդական առաջին բառարանը գրվել է լատիներեն լեզվով, Աուրիվիլիոսի (E. Aurvillius) կողմից: Լատիներենը երկար ժամանակ տիրապետող գիտական լեզու էր և իշխում էր համալսարանում. 1677 թ. առաջին անգամ շվեդերենը մուտք է գործում այնտեղ: 1696 թ. հրատարակվում է շվեդերենի առաջին շվեդերեն քերականությունը: Այս շրջանի շվեդական բառարանագրական աշխատանքներից կարևոր են է. Սկրոդերոսի (E. Schroderus) բառարանները, որոնք պարունակում են և ֆրանսերեն բառեր: Շվեդիայում ևս ուղղագրական հարցերը կարևոր տեղ էին բռնում: 1786 թ. հիմնվում է Շվեդական օկագրամիան, որ կարևոր դեր է խաղում լեզվի հետագա նորմավորման հարցում:

գ) Նեոլատինական Ֆիլոլոգիա

Լեհերենի ֆեռականություններն ու բառարանները XVI—XVIII դդ.— XVI դարից սկսած երևան են գալիս սլավոնական օղգային լեզուների ուղղագրությանն ու քերականությանը նվիրված գանազան աշխատություններ: Նույն դարի առաջին կեսում լատիներեն լեզվով գրված քերականական տրակտատներում ղուգահեռաբար բերվում են լեհերենի փաստերը որպես լատիներենի համապատասխան փաստերի բնութագրության միջոց: Ինչպես նշել ենք, 1440 թ. Պարկոշովիչը գրում է լեհերենին նվիրված առաջին աշխատությունը: XVI դ. երկրորդ կեսին երևան են գալիս լեհերենի քերականություններ՝ ֆրանսիացի Պետրոս Ստրատորիոսի աշխատությունը (1568)¹ և Տոլկմարի լեհերենի քերականությունը գերմանացիների համար (1594): Լեհերի համար գրված լեհերենի առաջին քերականությունը պատկանում է XVIII դ. հեղինակ Շիլյարսկուն (1770). 1773—78 թթ. լույս է տեսնում Օ. Կոպչինսկու ընդարձակ քերականությունը: XVI դ. երկրորդ կեսից սկսած գրվել են և լեհերենի հետ առնչվող բառարանագրական աշխատանքներ՝ Մոնչինսկու

¹ P. Stratorius, Polonicae grammaticis institutio in eorum gratiam qui eius linguae elegantiam cito et facile addiscere cupiunt. *Ջեդիե-նակի անունը պահպանվել է միայն լատինական ձևով. հմմտ. Т. Лер-Сплавинский, Польский язык, 1954, էջ 345.*

լատիներեն-լեհերեն բառարանը¹, Կնասպու (Կնասպիոսի) «Լեհ-լատինա-հունական գանձարանը»²:

Ձեխերենի բառաբանները և ֆեռականությունները.— 1511 թ. և 1560—62 թթ. լույս են տեսել շեխական առաջին բառարանները: 1567 թ. լույս է տեսել շեխերենի մի քերականություն գերմանացիների համար, 1603 թ.³ Լավրենտի Նուդոժերցու քերականությունը:

Ռուսերենի ֆեռականությունները, բառաբանները և ուղղագրությամբ նվիրված ուսումնասիրությունները XVII—XVIII դդ., Լոմոնոսովի «Ռուսական ֆեռականությունը», «Ռուսական ակադեմիայի բառարանը».— Դեռևս 1696 թ. հուլանդացի Հ. Վ. Լուդովիք հրատարակում է ուսերենի մի քերականություն³ զանազան հավելվածներով հանդերձ: Ռուսերենի քերականության իսկական գիտական հետազոտությունն սկսվում է Լոմոնոսովի «Ռուսական քերականությունից»⁴, որը մեծ ազդեցություն է թողել XVIII դ. երկրորդ կեսի ուսական քերականական աշխատությունների վրա: Իր քերականական աշխատությունը Լոմոնոսովը կառուցել է էմպիրիկ հիմունքներով՝ հաղվադեպ միայն տուրք տալով ընդհանրական ուսցիտնալիտատական քերականության սխեմաներին. վերջինս արտահայտվել է, օրինակ, այն բանում, որ նա խոսում է ուսերենի բայական 10 ժամանակի մասին, մինչդեռ ուսերենի բայի այնպիսի մի կարևոր կողմը, ինչպիսին կերպն է, աչքաթող է անում: Սակայն ընդհանուր առմամբ Լոմոնոսովին խորթ է Սմոտրիցկու կամայական վերաբերմունքը դեպի կենդանի լեզվի փաստերը, դրանք սեփական հայեցողությամբ խմբագրելու և արհեստական ձևեր ստեղծելու ձգտումը: Լոմոնոսովն է առաջին անգամ ներմուծել նախդրավոր (предложный) հոլովի դադափարը ուսական քերականության մեջ:

Լոմոնոսովի աշխատությունը բաղկացած է 6 «հրահանգից» (наставления). 1-ինում խոսում է քերականության ընդհանուր հարցերի, 2-րդում՝ հնչյունաբանության և ուղղագրության, 3—5-րդում՝ ձևաբանության ու բառակազմության և 6-րդում՝ շարահյուսության մասին: Ձևաբանության նյութը (ներառյալ և բառակազ-

¹ Dictionarium latino-polonicum in usum et gratiam polonicae iuventutis, 1564.

² Thesaurus polono-latino-graeco, 1621, II հր. 1648.

³ H. W. Ludolfi Grammatica russica, 1696: Ռուսերեն է թարգմանվել և 1937 թ. հրատարակվել Բ. Ա. Լարինի կողմից:

⁴ М. В. Ломоносов, Российская грамматика, СПб, 1755.

մությունը) Լոմոնոսովը բաշխում է ըստ խոսքի մասերի փոփոխականության՝ անունների կազմութունն ու հոլովումը քննելով 3-րդ «հրահանգում», բայերի խոնարհումը՝ 4-րդ «հրահանգում» և անփոփոխ խոսքի մասերը՝ 5-րդ «հրահանգում»: Լոմոնոսովը իր խոսքի մասերի ուսմունքը կառուցելով իմաստաբանական հիմունքով՝ երկու գլխավոր խոսքի մասերը՝ անունն ու բայը հակադրում է մյուսներին: Լոմոնոսովի աշխատության ազդեցությունը խիստ մեծ է եղել Կուրգանովի, Սվետովի, Քարսովի և այլոց քերականական աշխատությունների վրա:

Լոմոնոսովը հատուկ ուշադրություն է դարձրել նաև ճարտասանական-ոճաբանական հարցերին: Օգտագործելով դեռևս անտիկ աշխարհից եկող 3 ոճերի ուսմունքը՝ նա փորձում է դրանք մեկնաբանել ռուսական իրականության լեզվական տարբերակումների հիման վրա և կապում է բարձր ոճը սլավոնական, միջինը՝ ռուսական (գրական) և ստորինը՝ ժողովրդական-խոսակցական (простонародное) «խոսքերի» (речения) հետ:

XVIII դ. բավական սուր կերպով են դրվում և ուղղագրական հարցերը. Լոմոնոսովը, Տրեդիակովսկին և ուրիշները պահանջում են ռուսական այբուբենից հանել ավելորդ տառերը, պայքարում են ուղղագրական որոշակի սկզբունքներ հաստատելու համար: Վերջին հարցում Տրեդիակովսկին հանգում է հնչյունաբանական սկզբունքին. Լոմոնոսովը, ելնելով ռուսերենի առանձնահատկություններից, կարևոր տեղ է տալիս ստուգաբանական-ձևաբանական սկզբունքին:

Ռուսական ակադեմիայի հիմնադրմամբ (1783) նոր թափ է ընդունում բառարանագրական աշխատանքը: 1789—1794 թթ. լույս է տեսնում «Ռուսական ակադեմիայի բառարանը»¹, որը այլ երկրների ակադեմիական բառարանների նորմատիվ սկզբունքներով կառուցված լինելով հանդերձ՝ բավական տեղ է տալիս բարբառային բառերին. միաժամանակ տեխնիկական տերմինաբանության մշակմանն օգնելու նկատառումով բառարանի հեղինակները բավականաչափ մեծ տեղ են հատկացնում տեխնիկական բառերին:

գ) Եվրոպական այլ լեզուների ուսումնասիրությունը

Հնդեվրոպական լեզուներ. — XVI—XVIII դդ. երևան են գալիս նաև հյլրոպական այլ լեզուների քերականություններ ու բառարան-

¹ Словарь Академии Российской, 1789—1794.

ներ: Կելտական լեզուներին նվիրված քերականություններից առաջինը Գ. Ռորերտսի վալլիսերենի (ուելսերենի) քերականությունն էր¹, որին 1592 և 1593 թթ. հետևում են նույն լեզվի երկու այլ քերականություններ: 1642 թ. լույս է տեսնում իռլանդական առաջին քերականությունը², 1778 թ.³ գաելերենի (Շոտլանդիա) վերաբերյալ առաջին լեզվաբանական աշխատությունը³: Ավելի վաղ են հանդես եկել կելտական լեզուների բառարանները. 1499 թ. հրատարակվել է բրետոներենի մի բառարան, 1547 թ.⁴ վալլիսերենի բառարանը: Ալբաներենը և բալթիական լեզուները (լիտվերեն, լատվերեն) ուսումնասիրության են սկսում ենթարկվել XVII դարից սկսած: 1629 թ. լույս է տեսնում լեհերեն-լատիներեն-լիտվերեն մի բառարան⁴, 1653 թ.⁵ լիտվերենի առաջին քերականությունը⁵, 1732 թ.⁶ լատվերենի քերականությունը⁶: 1638 թ. երևան է գալիս նոր հունարենի առաջին քերականությունը⁷:

Ոչ հնդեվրոպական լեզուներ.— Ֆիննա-ուգրական ժողովուրդների լեզուներին նվիրված առաջին աշխատությունը էրգյոզիի⁸ հունգարերենի քերականությունն էր (1539)⁸: XVII դ. հանդես են գալիս ֆիններենին⁹, էստոներենին, լոպարերենին նվիրված աշխատություններ ևս:

Բուսկերենի առաջին քերականությունը գրվել է իսուաներեն լեզվով, Ա. դե Պոզայի կողմից¹⁰:

¹ G. Roberts. *Dosparth byrr ar y rhann gyntaf i ramadeg*. Cymraeg, 1567.

² P. F. O'Molloi. *Grammatica latino-hibernica nunc compendiata*, Roma, 1642.

³ M. Shaw. *Analysis of the Gaelic Language*, 1778.

⁴ *Dictionarium trium linguarum*, 1629.

D. Klein. *Grammatica lituanica*, 1653. *Շիրվիդի* „Clavis linguae lithuanicae“—*և հանդես է եկել ավելի վաղ (1630)*, բայց մեզ չի հասել:

⁶ *Rudimenta linguae lotavicae*, 1732.

S. Portius. *Grammatica linguae graecae vulgaris*, Paris, 1638.

I. Erdösi (I. Sylvester). *Grammatica hungaro-latina in usum puerorum*, 1539.

⁹ A. Petraeus. *Linguae finnicæ institutio*. Abo, 1649.

A. de Poza. *De la antique lingua, poblaciones y comarcas de las Españas*, Bilbao, 1587.

Յ. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՖԻԼՈՒՈՂԻԱ

ա) Սեմական ֆիլոլոգիա

XVI դարից սկսած եվրոպական լեզվաբանական միտքը զգալի հետաքրքրություն է ցուցաբերում սեմական լեզուների նկատմամբ: Այս հետաքրքրությունը պետք է բացատրել նախ՝ այն կարևոր դերով, որ խաղացել է արաբական գիտությունը վերածննդի հարցում. երկրորդ՝ քրիստոնեական եկեղեցու՝ աստվածաշնչի գիտական տեքստի վերականգնման ուղղությամբ ցուցաբերած հետաքրքրությունը, որ նպաստում է եբրայական և արամեական-ասորական լեզուների ուսումնասիրությունը. երրորդ՝ եվրոպական պետությունների գաղութային քաղաքականության ընդհանուր պահանջներով. վերջապես, չորրորդ՝ արաբերենի՝ իսպանական կյանքում խաղացած կարևոր դերով:

Սեմական ֆիլոլոգիայի բնագավառում կատարված աշխատանքի առաջին կարևոր նմուշը Պեդրո դե Ալկալայի իսպանական արաբերենի քերականությունն է¹, որը մինչև այժմ էլ արաբական այդ բարբառի հետ ծանոթանալու միակ աղբյուրն է: Մեկ տարի անց լույս է տեսնում Իոհանն Ռոյխլինի (1455—1522)՝ եբրայերենին նվիրված աշխատությունը², որին նախորդել էին եբրայերենի ուսումնասիրության երկու աննշան փորձեր³: Սրանց հետևելում է Մ. Վիկտորիոսի եթովպական քերականությունը⁴: Ռոյխլինի աշխատությունը պարունակում էր եբրայերենի հնչյունաբանությունը, բառարանը և խոսքի մասերի ուսմունքը, ընդ որում հետևելով սեմական լեզուների բնիկ քերականություններին՝ Ռոյխլինը առանձնացնում է Յ խոսքի մաս՝ անուն (ներսռյալ նաև դերանունն ու դերբայը), բայ և մասնիկ կամ «նշանակակից» (consignificativum). վերջինիս մեջ զրվում են մակբայը, շաղկապը, նախդիրը և միջարկությունը: Արաբական և եբրայական քերականների օրինակով հստակ կերպով տարբերակելով բառի կազմիչները՝ նա մտցնում է suffixum «վերջամասնիկ» բառը՝ արմա-

¹ P. de Alcalá, Arta para ligeramente saber la lengua arábiga Granada, 1505.

² I. Reuchlin, De rudimentis hebraicis, Pforrheim, 1506.

³ Introductio ad litteras hebraicas, զրված 1497 թ. հավանաբար Մատթեոս Ազրիանոսի կողմից. De modo legendi et intelligendi Hebraeum, զրված 1501 թ. (?) Պելլիկանի կողմից:

⁴ M. Victorius, Chaldaeae sive Aethopicae linguae institutione., 1548.

տից (radix) հետո դրվող մասնիկը նշանակելու համար. այդ բա-
սը հետագայում լայն գործածություն է ստանում լեզվաբանական
գրականության մեջ: Ռոյլսլինը զգալի դեր է խաղացել և հունարենի
ուսումնասիրության ասպարեզում:

XVI դ. երկրորդ կեսին և XVII դարում սեմական ֆիլոլոգիայի
հաջողություններն ավելի զգալի են դառնում: Երևան են գալիս
ասորագետ Կանինիոսի աշխատությունը¹, Իոհանն Բուքստորֆի
(1564—1629) և նրա որդի Բ. Իոհանն Բուքստորֆի (1599—1664)
սեմագիտական-երրայագիտական աշխատությունները (առաջին
հերթին բառարանները)², արաբագետ էրպենիոսի (1584—1624)
«Արաբական քերականությունը»³, եթովպագետ-ումհարագետ Հոբ-
լուդոլֆի քերականական-բառարանագրական աշխատությունները⁴:

Սեմագետների կողմից սեմական լեզվաբանական բնիկ աշ-
խատություններին ծանոթանալը իր հերթին անհետևանք չի անց-
նում: Մի շարք տեսական դրույթներ անցնում են եվրոպական գի-
տությունը և ազդում լեզվաբանական որոշ գաղափարների ձևա-
վորման վրա: Այդպիսի հիմք ունեն՝ դը Բրոսսի և Ֆուլդայի այն
հայացքը, որ արմատը նախնական բառն է, իսկ ածանցը նրա
ձևափոխիչը, արաբական լեզվաբանների մոտ տարածված և համե-
մատական լեզվաբանության հիմնադիրներից մեկի՝ Բուպլի կցա-
կանության տեսության մեջ արտացոլված այն կարծիքը, որ բա-
յերի դիմային վերջավորությունները ծագում են նախկին անձնա-
կան դերանուններից⁵:

բ) Հայագիտություն

XV—XVIII դդ. երևան են գալիս արևելյան այլ լեզուներին
նվիրված քերականական-բառարանագրական զանազան աշխա-
տություններ: Եվրոպայում հայերենին և ղպտերենին նվիրված

¹ A. Caninius, Institutiones linguae Syriacae, Assyriacae atque
Thalmudicae, una cum Aethiopicae atque Arabicae collatione, Paris, 1554.

² I. Buxtorf, Lexicon hebraicum et chaldaicum, B. I. Bux-
torf, Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum, Lexicon chaldai-
cum et syriacum և այլն:

³ Erpenius, Grammatica arabica, 1613.

⁴ J. Ludolf, Grammatica amharicae linguae, 1698. Lexicon aethio-
picum, 1699. Lexicon amharico-latinum, 1698. Aethiopische Grammatik, 1702.

⁵ В. А. Звегинцев, Очерк истории языкознания до XIX века,
хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков, 1956, էջ 21:

դանադան աշխատանքների երևան գալը բացատրվում էր առաջին հերթին քրիստոնեական եկեղեցու էքսպանսիոնիստական ճըզտումներով, այլև աստվածաշնչի տեքստի ուսումնասիրության պահանջներով: Հայերենի նկարագրության առաջին փորձը եվրոպայում XVI դարից է և վերաբերում է հայկական տառերին¹: XVII—XVIII դդ. երևան են գալիս հայագիտական մի շարք աշխատություններ՝ Ֆ. Ռիվոլայի, Կ. Գալանոսի, Յ. Յ. Սկրոդերի քերականական աշխատությունները², նույն Ռիվոլայի և Հակոբ Վիլլոտի բառարանները³:

XVII—XVIII դդ. գրվում են և հրատարակվում նաև հայերեն բաղմամբիվ քերականություններ ու բառարաններ: Այս շրջանի հայկական քերականությունները ձևվում են լատինական քերականությունների օրինակով, ղգալի մասով էլ տրամաբանականապես ռացիոնալիստական բնույթ են կրում: Հատինարանության և ղանադան ռացիոնալիստական «բարեփոխությունների» հաղթահարումը տեղի է ունենում XVIII դ. երկրորդ կեսին, երբ լույս է տեսնում Միքայել Զամչյանի «Քերականութիւն հայկաղեան լեզուի» աշխատությունը (1779 թ.): XVIII դարին է պատկանում նաև Մխիթար Սեբաստացու և նրա աշակերտների կաղմած երկհատոր «Բառգիրք հայկաղեան լեզուի» աշխատությունը (1769 թ.), որը մի շարք բառարանների հավաքածու է և որտեղ կան նույնպես հատուկ անունների բառարաններ:

Այս շրջանի քերականությունները տեղ են տալիս հիմնականում հին գրական հայերենին (դրարարին): Նոր հայերենի նկարագրության առաջին փորձերին հանդիպում ենք Մխիթար Սեբաստացու «Դուռն քերականութեան աշխարհարար լեզուին հայոց»-ում (Երևանահայ տարբերակի համար, 1727) և Սկրոդերի վերոհիշյալ աշխատության մեջ (արևելահայ տարբերակի համար, 1711թ.): Մխիթար Սեբաստացու ու նրա աշակերտների կաղմած վերոհիշյալ աշխատության մեջ ղեանեղված են նաև գրարար-աշխարհարար և աշխարհաբար-գրաբար բառարաններ: Մխիթար Սեբաս-

¹ Th. Ambrosius, *Introductio in Chaldaicum linguam, Syriacam, atque Armenicam et decem alias linguas*, 1539.

² F. Rivola, *Grammaticae Armenae libri quatuor*, 1624. C. Galanus, *Grammaticae et logicae institutiones linguae literalis Armenicae*, 1645. J. J. Schröder, *Thesaurus linguae Armenicae*, 1711.

³ F. Rivola, *Dictionarium Armeno-Latinum*, 1633. J. Villot, *Dictionaris Latino-armenum*, 1712.

տացին ուշադրութիւն է դարձնում հայերենի և այլ լեզուների մի շարք այնպիսի ընդհանրութիւնների վրա, որոնք փոխառութեամբ չեն կարող բացատրվել¹։

գ) Հնդիրաճագիտութիւն

XVII—XVIII դարերին են վերաբերում նաև հնդիրանական լեզուների առաջին եվրոպական քերականութիւնները։ 1614 թ. լույս է տեսնում Յ. Բ. Ռայմունդոսի պարսկերենի քերականութիւնը²։ 1787 թ.՝ Մ. Գարցոնիի «Քրդերենի քերականութիւնը և բառարանը»³։ XVIII դ. 1-ին քառորդում գերմանացի Յ. Է. Հաքսլեդենը գրում է սանսկրիտի առաջին քերականութիւնը. սա թեև լույս չի տեսնում, բայց օգտագործվում է Պատլինի կողմից, որ սանսկրիտի առաջին տպագիր քերականութեան հեղինակն է⁴։

Սակայն եվրոպացիների ծանոթութիւնը սանսկրիտին ավելի վաղ էր տեղի ունեցել, կատարվել էին որոշ թարգմանութիւններ. սանսկրիտին ծանոթացած առաջին եվրոպացիներից էին իտալացի Պ. Սասետտին, Ռոբերտոս դե Նոբիլիբոսը (1577—1656), հոլանդացի Ա. Ռոզերը, գերմանացի Հ. Ռոթը։

XVI դարից սկսած եվրոպացիներն զբաղվում են Հնդկաստանի հարավում գտնվող դրավիդյան լեզուների ուսումնասիրութեամբ, որոնց ավելի վաղ էին ծանոթացել։ Սանսկրիտի և նոր հնդկական լեզուների ուսումնասիրութիւնը սկսվում է անգլիացիների՝ արեւելեյան Չինաստանում հաստատվելուց հետո։

XVIII դ. գրվում են նոր հնդկական լեզուներին նվիրված մի շարք աշխատութիւններ՝ Կելիերի հինդոստանի լեզվի քերականութիւնը⁵, Անումպշամի բենգալերեն-պորտուգալերեն բառարանը⁶։

¹ Հմմտ. Г. Б. Джаукян, О первых попытках применения сравнительного метода в истории армянского языкознания, „Известия АН Арм. ССР“, 1957, № 6, էջ 58—59.

² I. B. Raymondus, Rudimenta grammatices Persicae, Roma, 1614.

³ M. Garzoni, Grammatica e vocabulario della lingua kurda, Roma, 1787.

⁴ Paulinus, Sidharubam seu grammatica Samsertamica, Roma, 1790.

J. J. Kelelaer, Lingua Hindustanica (գրված է շուրջ 1715 թ. և հրատարակված է 1743 թ. D. Milt-ի „Dissertationes selectae“-ում, II ed., Leyden, 1743).

⁶ M. da Assumpçam, Vocabulario et idioma bengalla e portuguez, Lisabon, 1743.

դ) Զինագիտություն

Եվրոպացիների կողմից շինարենին նվիրված առաջին տպագիր աշխատանքը Ա. Կիրխերի քերականությունն է¹:

Բուն Զինաստանում այս շրջանում լայն ծավալ է ստանում լեզվաբանական աշխատանքը, որ ընդգրկում է լեզվի ուսումնասիրության գրեթե բոլոր բնագավառները: Զինական յուրահատուկ քերականական սխառեմը, որ ծագել է բանասիրական աշխատանքի հետ կապված, ներկայացված է մի շարք դործերով, որոնք ազատ են օտար ազդեցությունից:

Այս շրջանին են վերաբերում կարևոր մի շարք բառարանագրական աշխատանքներ՝ «Քանսի ձըղյան»-ը (հիերոգլիֆական բառարան, 1716), «Փեյվեն յուն ֆու»-ն (հանգարան՝ կազմված 1704 թ. հրովարտակով), «Փյանծը լեյբյան»-ը (բարդ բառերի և բառազուգորդումների բառարան՝ կազմված 1719 թ. հրովարտակով):

XVII—XVIII դդ. և XIX դ. սկզբում լայն ծավալ է ընդունում հնչյունաբանական-հիերոգլիֆաբանական աշխատանքը. Գու Յանուն (1613—1683) զբաղվում է պատմական և ժամանակակից հնչյունաբանության հարցերով («Ինսյուե ու շու»—«Հնչյունաբանության հինգ գիրք»), Դուան Յույ-ցայը (1735—1815)՝ հիերոգլիֆաբանություններ: XVIII դ. լեզվաբանները, սկսած Յյան Դա-սինից (1728—1804), մեծ ուշադրություն են դարձնում հին և միջին շինարենի հնչյունաբանության հարցերին՝ փորձելով վերականգնել այդ շրջանների հնչումը:

Ֆիլոլոգիական քերականության հարցերի մշակումը այս շրջանում տալիս է մի շարք ականավոր դեմքեր: Վան Նյան-սունը (1744—1832) և նրա որդի Վան Ին-ջին (1766—1834) համարվում են շինական քերականության հիմնադիրները: Վերջինս զբաղվում է հին շինարենի բառապաշարի ուսումնասիրությամբ՝ ստեղծելով «Կանոնական և պատմական գրքերի բառապաշարը» («Նին ջուան շի ցը», 1798) աշխատությունը, որն իր արժեքը մինչև հիմա էլ չի կորցրել: Լյու Յին («Ջուծը բյանլյուե», 1711) և ուրիշները զբաղվում են դասական հուշարձանների լեզվի սպասարկող բառերի շարահյուսական ֆունկցիաների ուսումնասիրությամբ:

Քննարկվող էպոխայում են ստեղծվում շինական քերականական տերմինաբանությունը և քերականական հիմնական հասկա-

¹ A. Kircher, China illustrata, 1667.

ցությունները: Բառերն ըստ քերականական արժեքի բաժանվում են նշանունակների (շիձը) և աննշանակների (սյուլձը): Նշանունակների մեջ հետագայում առանձնացվում են գոյականներ, ածականներ և բայեր:

ե) Ճապոնագիտություն

XVII դարի սկզբից մինչև 1867 թ. դարգանում է ճապոնական ինքնուրույն և նախորդ շրջանի համեմատությամբ ավելի գիտական բնույթ կրող լեզվաբանությունը: Նոր հոսանքի յուրատեսակ սկզբնավորող է դառնում Կեյտյուն (1640—1701), որի ուղղագրական բառարանը («Վաձի սյորանսյո») կարևոր երևույթ էր: Եթե նախկինում շինարենի, որպես գրական լեզվի, ուսումնասիրությունը առաջին պլանի վրա էր դրված, ապա այժմ առաջին պլանն է մղվում ճապոներենը և ձևավորվում «ճապոնագիտությունը» (կոկուգակա): «Ճապոնագիտության» 4 վարպետներն են համարվում Կադա Աձումամարոն, Կամո Մարուչին, Մոտոորի Նորինագան և Հերատա Ացուտանեն (1776—1843): XVIII դ. և XIX դ. առաջին կեսում ճապոնացիների ինքնուրույն քերականական աշխատանքը լայն զարգացում է ստանում. Ֆուձիտանի Նարիակիրան (1765—1774) առաջին անգամ հիմնավորում է իրոսքի մասերի քառամասնյա բաժանումը. Մոտոորի Նորինագան (1730—1801) տալիս է «տենիոխի» (ձևաբանության) առաջին լուրջ գիտական հետազոտությունը. նրա որդի Մոտոորի Խարունիվան տալիս է խոնարհման տեսությունը. Տոձյո Գիմոնը և Սուձուկի Ակիրան քերականության զարգացումը տանում են դժված ուղիով: Միայն 1867—68 թթ. ճապոնական անավարտ բուրժուական ռևոլյուցիայից հետո հանդես է գալիս եվրոպական լեզվաբանության ու քերականության ազդեցությունը, և սկսվում է նոր շրջան:

զ) Արևելյան այլ լեզուների ուսումնասիրություն

XVII դարից սկսած երևան են գալիս արևելյան այլ լեզուներին նվիրված աշխատություններ: 1612 թ. լույս է տեսնում մալայերենի առաջին ուսումնասիրությունը հոլանդերեն¹: Նույն թվին Մեզիդերը լույս է ընծայում թուրքերենի առաջին եվրոպական քե-

¹ A. C. Ruyl. Spieghel van de maleysche taal, Amsterdam, 1612.

րականությունը¹: 1680 թ. երևան է գալիս դրավիդյան լեզուներից մեկի՝ թամիլերենի քերականությունը²: 1643 թ. հանդես է գալիս վրացերենի առաջին եվրոպական քերականությունը³, իսկ XVII դ. երևան են գալիս առաջին տեղական քերականությունները՝ (Է. Շանշովանիինը՝ 1737 թ., հր. 1881 թ., Անտոնի Ա կաթողիկոսինը՝ 1753 թ., հր. 1885 թ.) և բառարանը (Սուրբաճան-Սաբա Օրբելիանիինը՝ 1716 թ.): Նախքան պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորումը, կովկասյան լեզուները գրավել են Պ. Ս. Պալլասի, Ի. Ա. Գյուլդենշտեդտի, Գ. Յ. Կլապոտթի ուշադրությունը: Անտոնի կաթողիկոսի քերականությունը, կառուցված լինելով հայ քերական Մխիթար Սեբաստացու քերականության օրինակով, ազդում է հետագա քերականությունների վրա՝ ընդհուպ մինչև XIX դ. երկրորդ կեսը:

է) Ամերիկացիատիկա և աֆրիկացիատիկա, օվկիանյան լեզուների ուսումնասիրություն

Ամերիկայի հայտնագործումից հետո սկսում են ղգալի ուշադրություն դրավել նաև ամերիկյան բնիկների լեզուները: Այս հարցում կարևոր դեր են խաղում միսիոներները, որոնք շատ դեպքում լեզվաբանական համապատասխան կրթություն շունեին:

Դեռևս XVI դ. լույս են տեսնում այդ լեզուներին նվիրված մի շարք գործեր: 1555—60 թթ. հրատարակվում է Ա. դե Օլմոսի երկհատոր աշխատությունը՝ նվիրված մեքսիկերենին, տոնակերենին և հուստեկերենին¹, 1560 թ.՝ Դոմինգո դե Սան Թոմասի՝ կիչուա լեզվի քերականությունը²: 1593 թ. երևան է գալիս միջին ամերիկյան լեզուներից մեկի նկարագրությունը, 1599 թ.՝ արաուկաներենի քերականությունը: Կաթողիկ միսիոներ, Մեքսիկայի բնակիչ Անտոնիո դել Ռինկոնը գրում է Մեքսիկայի բնիկների լեզվի՝ բուն մեքսիկերենի քերականությունը:

XVII դ. երևան են գալիս քերականական աշխատություններ³

¹ H. Megiser. Institutionum linguae turcicae libri quatuor, 1612.

² B. da Costa. Arte tamulica, Verapoli, 1680.

³ Fr. M. Madggio. Syntagmaton linguarum orientalium, quae in Georgie audiuntur, Romae, 1643, II հր. 1670.

⁴ A. de Olmos, Grammatica et lexicon linguae mexicanae, tonacae et huastecae, Mexico, 1555 1560.

⁵ Domingo de San Tomas, Grammatica o arte de la lengua general de los Indios de los reynos del Peru, Valladolid, 1560.

տագալոգերենի¹, հուլոսներենի², մոխոներենի մասին³: 1603 թ. հրատարակվել է այմարերենի մի քերականություն, 1639 թ.⁴ դուտրինի լեզվի քերականությունը:

Ամերիկյան լեզուների հետազոտությունը ինտենսիվ կերպով շարունակվում է և հետագայում: XVIII դ. լույս են տեսնում տարասկերենի քերականությունը¹, էսկիմոսերենի քերականությունը:

Դեռևս Վասկո դե Գաման իր ուղեորության ժամանակ որոշ տեղեկություններ էր հավաքել հարավ-ամերիկյան լեզուների մասին: XVII դ. դրանց մասին էլ ավելի մանրամասն փաստեր են հավաքում սյորտուգալացիները:

Իսպանացի Ալվարո դե Մենդանյան XVII դ. տեղեկություններ է տալիս օվկիանյան լեզուների մասին:

II. ՍՏՈՒԿԱՔԱՆԱԿԱՆ-ՋՈՒԿԱԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՍՏՈՒԿԱՔԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔՆԵՐ

Բուն «ստուգաբանական» ուսմունքները այս շրջանում դեռևս կրում են անտիկ ստուգաբանական ուսմունքների կամայականությունների կնիքը: Լեզուների պատմության ու ցեղակցության հարցերի մասին անբավարար նյութերացումների պայմաններում չի կարող իրոք լինել իսկական գիտական ստուգաբանության մասին: Այսպես, օրինակ, շատերը լատիներենը շարունակում են համարել հունարենի ազավազված ձևը:

XVII—XVIII դդ. երևան են գալիս լատիներենի և ռոմանական մի շարք լեզուների ստուգաբանական բառարաններ: Ֆոսսիոսի «Լատիներենի ստուգաբանական բառարանը»⁵ նոր ժամանակներում լատիներենի ստուգաբանական բառարան կազմելու առաջին փորձն էր, թեև կառուցված էր ստուգաբանության հին սկզբունքներով: Իրոմանական լեզուների ստուգաբանական բառարաններից հիշատակելի են Մենաթի «Ֆրանսերենի ստուգաբանական բառարանը»:

¹ S. Josef, Arte y reglas de la lengua tagala, Bataam, 1610.

G. Segard, Grand voyage du pays des hurons, Paris, 1632.

³ P. Marban, Arte y vocabulario de la lengua morocosi, Madrid, 1699.

⁴ N. D. Quixas, Arte de la lengua tarasca, Mexico, 1714.

P. Egede, Gramatica grønlandico-danico-latina, Copenhagen, 1760: *Էսկիմոսները ապրում են Ամերիկայի և Ասիայի ծայր հյուսիսում:*

⁶ G. I. Vossius, Etimologicum Latinae linguae.

բանը»¹, Մենաժի և Ֆեռուարիի՝ իտալերենի ստուգաբանական բառարանները²:

XVI—XVIII դդ. երևան են գալիս նաև գերմանական որոշ լեզուների ստուգաբանական հորցերին նվիրված աշխատություններ՝ Յ. Կիլիանուսի «Տևտոնական լեզվի ստուգաբանությունը»³, Իրեի «Շվեդա-գոթական բառարանը»⁴:

Ռուսական իրականության մեջ այս կարգի ստուգաբանության փորձ է Տրեդիակովսկու «Երեք դատողություն ռուսական երեք գլխավոր հնությունների մասին» աշխատությունը⁵: Այստեղ հեղինակը զանազան արհեստական ստուգաբանություններով փորձում է ցույց տալ շատ ցեղանունների ռուսական ծագումը և ռուսական բառերի հնությունը. այսպես «սկյութ» (скиф կամ скит) անունը կապվում է ռուսական скитаться «թափառել» բառի հետ, «էտրուսկ»-ը (этруски)՝ хитрушки, «խորամանկներ» բառի հետ, և այլն: Այսպիսի «ստուգաբանություններ» կան և ուրիշների մոտ:

2. ԵՐՐԱՅԱԿԱՆ ՀԻՊՈԹԵԶԸ ԵՎ «ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ,

Լեզուների երաշխական ծագման հարցադրումը XVI դ.—XVI—XVII դդ. լեզվաբանական շատ աշխատությունների վրա շարունակում էր ազդեցություն գործել աստվածաբանական դոգմատիկան: Աստվածաշնչի հեղինակության վրա շկասկածող շատ հեղինակներ այն համոզմունքն էին հայտնում, թե երբայերենը մարդկության հնագույն լեզուն է, և որ աշխարհի մնացած լեզուները ծագում են նրանից: Սակայն քանի դեռ երբայերենի ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ բարձրության վրա չէր գտնվում, այս բանը նշվում էր լոկ որպես հավանական ենթադրություն: XVI դ. լեզվաբանական մի շարք աշխատությունների հեղինակներ, լեզուների ցեղակցական կապերի մասին զանազան օգտակար դիտողություններ անելով հանդերձ, արդեն տուրք են տալիս այս հար-

¹ G. Menages, Dictionnaire étymologique ou origini de la langue françoise, 1650 (II հր. 1694, III հր. 1750).

² G. Menage, Origini della lingua italiana, 1669. O. Ferrari, Origines linguae italiceae, 1676.

³ C. Kilianus, Etimologicum teutonicae linguae, 1588.

⁴ I. Ihre, Glossarium suio-gothicum, 1769.

В. К. Тредиаковский, Три рассуждения о трех главнейших древностях российских, 1773.

ցարդմանը: Լեզուները երրայերենից բխեցնելու փորձերի հետ կապված՝ անցկացվում են տարբեր լեզուների համեմատություններ: Բազմազան լեզուների այսպիսի համեմատությունները դառնում են Դիլոլոգիական գործունեության հատուկ ճյուղ, որ հայտնի է «լեզուների ներդաշնակություն» (harmonia linguarum) անունով:

Այս կարգի առաջին փորձերից մեկը սլատկանում է XVI դ. նորմանդացի գիտնական-հումանիստ Գվիլիելմոս Պոստելլոսին (1510—1581): Իր «Լեզուների մերձակցությունը» աշխատության մեջ՝ Պոստելլոսը նպատակ է դնում խոսելու «լեզուների մերձակցության և երրայերենի գերազանցության» մասին, թեև այդ նպատակը չի կարողանում ցանկացած շափով իրագործել. այս աշխատությունը պետք է լիներ մի ավելի ընդարձակ գործի ներածությունը, բայց վերջինս այդպես էլ լույս չտեսավ: Պոստելլոսն այստեղ իրար հետ է համեմատում 12 լեզու (երրայերեն, ասորերեն, արաբերեն, հունարեն, սերբերեն, հայերեն, վրացերեն և այլն)՝ որպես նմուշ բերելով «Հայր մեր»-ի տեքստը: Պոստելլոսի համոզմամբ՝ երրայերենը մարդկության հնագույն լեզուն է, որին ծագման որոշ հիերարխիայով հետևում են նաև քաղղեերենը (իմա՝ արամայերենը) և սամարերենը, ապա փյունիկերենը, արաբերենը, եթովպերենը:

Քեոդոր Բիրլիանդերը (Բուխման, մոտ. 1504—1564) 1548 թ. լույս է ընծայում մի աշխատություն³, որտեղ խոսում է այն մասին, թե կան իրար հետ սերտ կապ ունեցող լեզուներ և հայտնում է որոշ այլ հետաքրքիր մտքեր. այսպես, լեզուների՝ իրենց ծագումից հետո կրած փոփոխության պատճառները նա տեսնում է 1) մարդկանց ու լեզուների խառնվելու, 2) քաղաքական տիրապետության փոխվելու, 3) լեզվի ուսուցման ու ուսուցչին նմանվելու, 4) մարդկանց հոգևոր և կենցաղային հակումների մեջ. խոսում է տարբեր զբաղմունքի տեր մարդկանց լեզվական տարբերությունների և ծածկալեզուների մասին: Նա ևս Պոստելլոսի նման այնպարծիքն է հայտնում, թե երրայերենը նախնական (primigenia) լեզու է: Նույն այս կարծիքին է նաև Կոնրադ Գեսները (1516—

G. Postellus, De affinitate linguarum, 1538.

Հմտ. L. H. Gray, Foundations of Language, II ed., New York, 1950, էջ 431.

³ Th. Bibliander (Buchmann), De communi ratione omnium literarum et linguarum, 1548.

1565), որը 1556 թ. հրատարակած իր աշխատության մեջ¹ բերում է 22 լեզվից «Հայր մեր»-ի օրինակներ, այլև փորձում համեմատել թվական անունները. նրա համար ևս եբրայերենը «առաջին և միակ մաքուր լեզուն է»:

Լեզուների եբրայական ծագման դրույթի ապացուցման փորձերը XVII—XVIII դդ.—XVII դ. և մասամբ XVIII դ., երբ երբայագիտությունը բավականաչափ զարգացած էր, հանդես են գալիս մի շարք աշխատություններ, որոնց հեղինակները փորձում են այդ ենթադրությունն ապացուցել:

Այս բնագավառի աշխատություններից ամենահայտնին էտյեն Գիշարի «Լեզուների ստուգաբանական ներդաշնակություն»-ն է: Իր անապացուցելի դրույթն «ստացուցելու» համար հեղինակը դիմում է ամեն տեսակ կամայական հղանակների՝ հնչյունների հավելում, հանում, տեղափոխություն և այլն. առանձնապես հաճախ է դիմում հեղինակը եբրայական բառերը հետևից առաջ կարդալով կատարվող համեմատությանը՝ պատճառաբանելով, որ «հրեաները գրում էին աչից ձախ, իսկ հույները և ուրիշները՝ ձախից աչ»²: Այսպես. dābar «խոսել» եբրայական բառը նա համեմատում է անգլիական worde, գերմանական Wort, լատինական fari և verbum բառերի հետ. եբրայական āgār՝ «թև» բառը՝ գերմանական Flügel, անգլիական wing, ֆլամանդական wiecke բառերի հետ. եբրայական deber «մահ», dabar «կործանել» բառերը՝ գերմանական sterben և (ver)derben բառերի հետ և այլն³:

Եբրայական հիպոթեզի կիրառման հետաքրքիր փորձերից մեկը Գեորգ Կրուցիգերի «Չորս գլխավոր լեզուների՝ եբրայերենի, հունարենի, լատիներենի և գերմաներենի ներդաշնակություն» է³: Այստեղ Կրուցիգերը առաջ է քաշում այն կարծիքը, թե հունարենը ծագում է եբրայերենից, լատիներենը՝ հունարենից և գերմաներենը՝ լատիներենից: Չնայած հարցադրման սխալ բնույթին՝ նա բազմաթիվ ճիշտ բառային համեմատություններ է կատարում և

¹ C. Gessner. Mithridates. De differentiis linguarum tum veterum quae hodie apud diversas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt observationes. 1555: Վերնագիրն առնված է Պնտոսի Թագավոր Միհրդատի (Mithridates) անունից, որ ըստ տեղեկությունների բազմաթիվ լեզուներ է իմացել և իր նվաճած զանազան ժողովուրդների հետ խոսել է նրանց լեզվով:

E. Guichard. L'harmonie étymologique des langues 1606. II հր. 1619.

³ G. Krueger. Harmonia linguarum quatuor cardinalium, 1616.

նույնիսկ փորձում հնչյունական համապատասխանություններ հաստատել:

Սակայն ժամանակի մի շարք առաջավոր մարդիկ հանդես եկան «երբայական հիպոթեզի» դեմ՝ ցույց տալով դրա անմտությունը. սրանց մեջ հիշատակելի է Լայբնիցը (1646—1716), որի արժարժած լեզվաբանական հարցերի մասին մենք քիչ հետո առիթ կունենանք խոսելու:

Երբայական հիպոթեզը կողմնակիցներ է գտնում և այլելի ուշ շրջանում՝ ընդհուպ մինչև XIX դ. կեսերը: Դրանց վերջին ներկայացուցիչների թվում կարելի է հիշատակել շվեդ գրող և բանասեր Ավգուստ Ստրինբերգին:

3. ՅԵՂԱԿԻՑ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱՀԱՄԱՐԱՍԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՂ ՓՈՐՁԵՐԸ

ա) Հեղեվրոպական լեզուներ

Ռոմանական լեզուներ.—Ռոմանական լեզուների ուսումնասիրության մեջ հենց սկզբից մտցվում են պատմա-համեմատական մեթոդի տարրերը: Ինչպես նշվել է, պեռնա Դանթեն իր ժամանակին նկատել էր իտալերեն, իսպաներեն և ֆրանսերեն լեզուների ցեղակցական կապը: Ոչ պակաս կարևոր էր և այն, որ դե-Լեբրիխը փորձում է 1492 թ. ցույց տալ իսպանական պայմանականի և ասպանու ծագումը. habere բայից և անորոշից՝ սրանով իսկ անելով պատմական քերականությանը վերաբերող մի դիտողություն:

Ռոմանական լեզուների ցեղակցական-ծաղումսրանական կապի հարցը հետագա քննության է ենթարկվում Պյետրո Բեմբոյի (1470—1547) «Արձակ»-ում (1502—1525): Բեմբոն դնում է իտալերենի ծագման հարցը և փորձում է պարզել իտալերենի կրած փոփոխության պատճառները: Նրա կարծիքով՝ իտալերենը ծագել է լատիներենից, որը խառնվել է Հռոմեական կայսրության անկումից հետո Իտալիայում տիրապետություն հաստատած բարբարոսների լեզվի հետ: Այսպիսով, Բեմբոն դնում է լատիներենի փոփոխության պատճառի հարցը՝ այդ փոփոխությունը բացատրելով արտաքին ազդեցությանը՝ այլ լեզուների հետ խառնվելու փաստով:

Պյետրո Բեմբոյի գաղափարները լայն արձագանք են գտնում հետագա հեղինակների մոտ: Իսպանացի Խուան դե Վալդեսը

1536 թ. գրած իր «Երկախոսություն լեզուների մասին» (լույս է տեսել 1737 թ.)¹ աշխատության մեջ խոսում է իսպաներենի լատինական ծագման մասին. Վալդեսը ևս կարևոր նշանակություն է տալիս արտաքին ազդեցությունը՝ իսպաներենի մեջ տեսնելով հունական, գոթական, հրեական և արաբական ուժեղ տարրեր: Միաժամանակ Վալդեսը առաջին անգամ հայտնում է այն միտքը, որ բասկերենը շատ հին ծագում ունի:

XVI դ. հեղինակ Լոդովիկո Կաստելվետրոն իր «Վարկայի դեմ» աշխատության մեջ² անում է պատմա-համեմատական կարևոր դիտողություններ: Նրա կարծիքով՝ լատիններենը իտալերենի, ֆրանսերենի և իսպաներենի ընդհանուր աղբյուրն է: Միաժամանակ Լեբրիխի (Նեբրիխի) նման նա որոշում է իտալական առաջնիկի ծագումը avere «ունենալ» բայի ներկայի և այլ բայերի անորոշի զուգորդումից:

XVII դ. սկզբին լույս են տեսնում մի շարք աշխատություններ, որոնք է՛լ ավելի են առաջ տանում ռոմանական լեզուների ծագման ու ցեղակցության գաղափարները: Չելսո Չիտտադինին իտալերենի ծագման հարցին նվիրված իր աշխատություններում³ խոսելով իտալերենի լատինական ծագման մասին՝ երկու կարևոր դիտողություն է անում. նախ՝ տարբերում է գրական լատիններենը խոսակցականից և իտալերենը բխեցնում է խոսակցական լեզվից, երկրորդ՝ այդ հիման վրա իտալերենում տարբերում է բառերի շ շերտ՝ գիտական և սովորական: Բեռնարդո Ալդրետտեն իր «Կաստելլանական լեզվի ծագման մասին» աշխատության մեջ⁴ է՛լ ավելի հստակ կերպով է դնում շոտի գրական և խոսակցական լեզվի տարբերության հարցը, ինչպես և կանգ է առնում պրովինցիաների ու մանացման պրոցեսի վրա: Ռոմանական լեզուների (իսպաներենի, իտալերենի և ֆրանսերենի) գոյացման հարցի լուսարանության մեջ նա աչքի ընկնող քայլ է՛ կատարում. այս հարցում նա դնում է ոչ միայն արտաքին ազդակների հարցը (լատիններենի վրա պրովինցիաների բնիկների ազդեցությունը), այլև առաջ քաշում այն գաղափարը, որ լեզվին հատուկ է փոփոխվելու ընդունակությունը:

J. de Valdes, Dialogo de las lenguas, 1737.

L. Castelvetro, Contra il Varchi, 1572.

C. Cittadini, Della vera origine della nostra lingua, 1606. Origine della volgar toscana favella, 1604.

⁴ P. Aldrette. Del origen de la lengua castellana, 1606.

Սա լեզվի նկատմամբ պատմական մոտեցման առաջին արտահայտություններից մեկն էր:

Համապատասխան գաղափարներ սկսում են ծագել և Ֆրանսիայում: էտյեն Պասկյեն առաջ է քաշում ֆրանսերենի լատինական ծագման հարցը և նույնպես հայտնում ֆրանսերենի մեջ գալիական և ֆրանկյան տարրերի առկայության գաղափարը:

Ժիլ Մենաժը իր վերոհիշյալ՝ «Ֆրանսերենի ծագումը» աշխատության մեջ (1650 թ.), զարգացնելով այս գաղափարները, ասուագբանական վերլուծության է ենթարկում 3000-ից ավելի բառ, որոնց մի նշանակալից մասի ստուգաբանությունը ճիշտ է: Դյու-Վանժի աշխատությունը, որի մասին նույնպես հիշատակվել է, յուրատեսակ փորձ էր գտնելու դասական լատիներենի և ժամանակակից ֆրանսերենի միջև պակասող օղակները. Դյու-Վանժը օգտագործում է միջնադարյան լատինական և հին ֆրանսիական տեքստեր, բերում հսկայական բառարանագրական նյութ:

XVIII դ. ֆրանսիացի գիտնական Պյեռ Բոնամին, ի մի բերելով նախորդ դիտողությունները և դրանք ենթարկելով գիտական վերլուծության, գալիս է այն եզրակացության, որ ֆրանսերենը ծագել է ժողովրդական լատիներենից: Բոնամին այս տեսակետն ընդհուպ մոտենում է ռոմանագիտության ժամանակակից ըմբռնումներին: Բոնամին կարծիքով՝ դասական լատիներենը ծագել է հռոմեական պլեբեյների ժողովրդական լեզվից, իսկ վերջինս Գալիայում տարածվել է հռոմեական լեզուներների, վաճառականների, գաղութարարների միջոցով և ենթարկվել նախ տեղական բնիկների (գալլերի), ապա և ֆրանկների լեզվի ազդեցությանը: Այս առումով էլ նա վերլուծության է ենթարկում հին ֆրանսերենի հնագույն տեքստը՝ «Ստրասբուրգյան երգումները»:

Գերմանական լեզուներ.— Ռոմանական լեզուների ցեղակցության հարցերի քննության փորձերից փոքր-ինչ ուշ հանդես են գալիս նաև գերմանական (տևտոնական) լեզուների ցեղակցության հարցերին նվիրված գործեր:

Բ. Վուլկանիուսը (XVI դ.) իր աշխատության մեջ¹ քննության է առնում գոթերենը, հին բարձր գերմաներենը, անգլո-սաքսոներենը, ֆրիզերենը և այլն՝ ցույց տալով դրանց ցեղակցությունը. սակայն նա գերմաներենին մոտ ցեղակից լեզու է համարում նաև պարսկերենը, այլև խոսում բասկերենի մասին:

¹ B. Vulcanius, De literis et linguae getarum sive gothorum.

Դանիական գիտնական Պեդեր Սյուվը իր «Նոր խորհրդածու-
թյուններ կիմրական լեզվի մասին» աշխատության մեջ¹ խոսում
է գերմանական լեզուների ցեղակցական ընդհանրության մասին.
«կիմրական» բառը նա օգտագործում է մասամբ «սկանդինավյան»,
մասամբ «գերմանական» իմաստով²։

XVIII դ. 1-ին քառորդում լույս են տեսնում հունանդացի գիտ-
նական Լամբերտ Տեն Կատեի աշխատությունները³, որոնք գերմա-
նական լեզուների ուսումնասիրության մեջ նշանավորում են նոր
էտապ։ Հեղինակը տալիս է գերմանական լեզուների համեմատա-
կան քերականության օրինակ՝ համեմատության ենթարկելով գո-
թերենի, գերմաներենի, հունանդերենի, անգլո-սաքսոններենի և իս-
լանդերենի քերականական կառուցվածքները։

Պատմա-համեմատական մեթոդի հիմունքների նախապատ-
րաստման համար կարևոր նշանակություն են ունենում նաև հին
տեքստերի հրատարակումն ու ուսումնասիրությունը՝ Ջ. Հիքսի
աշխատությունները անգլո-սաքսոնական հնությունների մասին,
առավածաշնչի գոթերեն թարգմանության պահպանված մասի հրա-
տարակությունը 1655 թ. և այլն։

Արավոնական լեզուներ.—Բավական վաղ են նկատվել նաև
սլավոնական զանազան լեզուների ցեղակցական կապերը։

Գեռևա XVII դ. խորվաթ Յուրի Կրիժանիչը (1617—1693)
հիշատակված աշխատության մեջ տալիս է սլավոնական լեզու-
ների համեմատության առաջին օրինակները։ Առանձին հիշատա-
կության արժանի է Լոմոնոսովի աշխատանքը։ Լոմոնոսովը թեև
այս ուղղությամբ շատ բան չի թողել, բայց եղածն էլ վկայում է
ներա խորաթափանց դիտողականության մասին։ Այսպես, նա
նպատակ էր դրել հատուկ աշխատություն գրելու «ոռաներինին
ցեղակից լեզուների և այժմյան բարբառների մասին»⁴։ Լոմոնո-
սովը տարբերում է ցեղակից (сродственные) և ոչ ցեղակից
(несродственные) լեզուներ։ Պահպանված նյութերում նա բառա-

¹ P. Syw, Nogle Betenkniger om det Cimbriske Sprog, 1663.

² Հմտ. В. Томсен, հիշ. աշխ., էջ 41։

³ Lambert Ten Kate. Gemeenschap tussen de Gottische Spraeke en de Nederduytsche, 1710. Aenleiding tot de Kennisse van het verhevene Deel der Nederduytsche Spraeke. 1723.

⁴ Հմտ. С. К. Булич, Очерк истории языкознания в России, СПб, 1904. П. С. Кузнецов, О трудах М. В. Ломоносова в области исторического и сравнительного языкознания, „Ученые записки МГУ“ вып. 150, 1952.

կան համեմատությունների միջոցով ցույց է տալիս սլավոնական լեզուների ցեղակցությունը, ընդ որում սլավոնական լեզուները բաժանում է երկու խմբի՝ հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևելյան: Նա տարբերում է նաև հին ուղսերենը սլավոններենից: Միաժամանակ լոմոնոսովը որոշ բառական ճիշտ համեմատություններ է կատարում ուսերենի և հին հունարենի միջև՝ журавль—γέρανος, деверь ծάγρ. δερ—ծծորս և այլն, թեև հանդիպում են և լոկ արտաքին տղավորության վրա հիմնված համեմատություններ (лизоо—мысы, γράος—γρυσ)

Հայերենի և այլ լեզուների ընդհանրությունների հարցը.— XVIII դ. հայ լեզվաբանները ուշադրություն են դարձնում հայերենի՝ այլ լեզուների հետ ունեցած այն ընդհանրությունների վրա, որոնք փոխառության միջոցով ընկալվել են կարող: 1769 թ. լույս տեսած «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» աշխատության լուսաբանում Մխիթար Սեբաստացին խոսում է հայերենի և լատիներենի այնպիսի բառերի ընդհանրության մասին, որոնք «մայր-բառեր» են և փոխառության արդյունք չեն կարող. առանձնապես կարևոր է, որ Սեբաստացին բերում է նաև խոնարհման ձևերի ընդհանրության օրինակներ (տամ, տաս—do, das, եմ, ես—sum, es): Գևորգ Դավր Պալատացին (1737—1812) իր սլաբոսլերեն-հայերեն բառարանում, որ լույս է ընծայվել հեղինակի մահից շատ տարիներ անց՝ 1826 թ., բերում է հայերեն և սլաբոսլերեն լեզուների համար ընդհանուր 433 բառի ցանկ, որոնցից 346 բառի ընդհանրությունը փոխառության արդյունք չի համարում. նրա համեմատությունների նշանակալից մասը ճիշտ է:

Նման ընդհանրություններ հայերենի, հունարենի, լատիներենի և այլ լեզուների միջև տեսնում է և Գարրիել Ավետիքյանը XIX դ. սկզբներին, նախքան Բոպպի աշխատության լույս տեսնելը, իր «Քերականութիւն հայկական» աշխատության մեջ (1815):

Սանսկրիտի և եվրոպական մի շարք լեզուների ցեղակցության հարցի առաջնաշումը.— Դեռևս XVI դարում իտալացի Պ. Սասսետոն, որը 1583—1588 թթ. ապրել էր Հնդկաստանում (մեծ մասամբ Գոաում), ուշադրություն է դարձնում սանսկրիտական և իտալական բառերի նմանության վրա՝ նշելով, որ «մեր այժմյան լեզուն շատ ընդհանուր բան ունի նրա հետ»՝ իտալական sei, sette, otto, nove, dio, serpe և սանսկրիտական sa's, sapta',

Հմտ. В. Томсен, հիշ. աշխ., էջ 42:

așta', na'va, dva'-, sarpa'-, Սակայն Սասետտու «նամակները» (Lettere) հրատարակվեցին շատ ուշ՝ 1855 թ.:

Ֆրանսիացի Կյորդուն (Coerdou) 1768 թ. ուշադրություն է դարձնում սանսկրիտի և եվրոպական հին լեզուների ունեցած կապի վրա՝ նշելով այնպիսի համապատասխանություններ, ինչպիսիք են սնսկր. dāna—լատ. dōnum «տուրք, նվեր», սնսկր. vidha'vā—լատ. vidua «այրի», սնսկր. a'smi—հուն. εἶμι «եմ»¹:

Սանսկրիտի առաջին տպագիր քերականության հեղինակ Պանուլինը նույնպես նշում է սանսկրիտի ունեցած նմանությունները եվրոպական լեզուների հետ:

Քենզալերենի իր քերականության ներածության մեջ 1778 թ. Ն. Բ. Հալհեզը գրում է. «Են դարմացա հայտնագործելով սանսկրիտական բառերի՝ սլարոկականների, արարականների և նույնիսկ հունականների ու լատինականների հետ ունեցած նմանությունը. և սա ոչ թե տեխնիկական և փոխաբերական արտահայտություններում, որոնք նրբացված արվեստների և բարձր բարձր փոխանակության միջոցով պատահականորեն կարող են ներմուծված լինել, այլ լեզվի հիմնակազմում (Grundbestand), միավանկ բառերում, թվանշանների և այն իրերի անվանումների մեջ, որոնք ամեն մի քաղաքակրթության սկզբում արդեն հայտնի էին»²:

Առանձնապես հետաքրքիր էր Կալկաթայի Ասիական ընկերության հիմնադիր անգլիացի Ուիլյամ Ջոնսի (1746—1794)³ հիշված ընկերությանը ներկայացրած հաղորդումը (1786 թ.), որ տպագրված է «Ասիական հետազոտություններում»: Այստեղ Ջոնսը գրում է. «Սանսկրիտը, ինչպիսին էլ որ լինի նրա հնությունը, ունի զարմանալի կառուցվածք. այն ավելի կատարյալ է, քան հունարենը, ավելի հարուստ, քան լատիներենը և դրանցից յուրաքանչյուրին գերազանցում է իր նրբությունը, այնինչ այդ երկու լեզուների հետ ինչպես բայարմատների, այնպես էլ քերականական ձևերի առումով այնպիսի մոտ ցեղակցություն ունի, որ այդ չէր կարող պատահականությամբ առաջացած լինել. ցեղակցությունն այնքան ուժեղ է, որ այդ երեք լեզուների ուսումնասիրությամբ զբաղվող ոչ մի ֆիլոլոգ չի կարող չհավատալ, որ դրանք բոլորը ծագել են մի ընդհանուր աղբյուրից, որը թերևս այլևս դոյություն չունի. համապատասխանաբար հիմք կա, թեև ոչ այնքան համո-

¹ Հմմտ. H. Gray, հիշ. աշխ., էջ 437:

² Հմմտ. Th. Benfey, Geschichte der Sprachwissenschaft, 1869, էջ 348:

դիչ, ենթադրելու, որ գոթերենը և կելտական լեզուները, թեկուզ և խառնված միանգամայն տարրեր բարբառների հետ, ունեցել են միևնույն ծագումը, ինչ սանսկրիտը. այդ լեզվաընտանիքին կարելի է հատկացնել և հին սյարսկերենը, եթե այստեղ տեղ լիներ սյարսկական հնուլթյունների հարցերի քննության համար»¹:

բ) Աչ-հնգվորոպական լեզուներ

Սեմական լեզուների ցեղակցության հարցը. Հ. Լուդովֆ.— XVI—XVIII դդ. ծավալված սեմական ֆիլոլոգիան մեծ նվաճումներ է ունենում ոչ միայն առանձին լեզուների քերականական կառուցվածքի ու բառապաշարի ուսումնասիրության, այլև այդ լեզուների ցեղակցական կապերի բացահայտման ասպարեզում: Սեմական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության այս վաղ փորձերը հնարավոր դարձան շնորհիվ այդ լեզուների ընդհանրությունների ակնհայտության:

XVIII դ. սկիզբը սեմական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում նշանավորվում է հայտնի սեմագետ Հոր Լուդովի (1624—1704) գործունեությամբ: Լուդովի հայտնած մտքերը ընդհանրապես ներկայացնում են պատմա-համեմատական մեթոդի գիտակցման առաջին լուրջ դրսևորումներից մեկը: Լուդովի նշում է, որ լեզուների ցեղակցության հարցերը որոշելիս պետք է նկատի առնել ոչ միայն առանձին բառերի ընդհանրությունը, այլև քերականական կառուցվածքի (grammaticae ratio)² մեծ մասամբ նույնը լինելը, ինչպես սեմական լեզուների դեպքում:

«Ուրալա-ալթայան» լեզուների ցեղակցության հարցը. Ֆ. Ստրալենբերգ, Ս. Դյարմաթի.— «Ուրալա-ալթայան» լեզուների փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության ասպարեզում այս շրջանում որոշակի քայլեր են կատարվում:

Ինչպես կտեսնենք, դեռևս XVIII դ. սկզբներին Լայբնիցը խորաթուփանցությամբ կռահում է ֆիննա-ուգրական, տունգուսամանջուրական, թյուրքական և սամոյեդական լեզուների ցեղակցությունը:

1730 թ. շվեդ Ֆ. Ստրալենբերգը հրատարակում է «Եվրոպայի և Ասիայի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան մասը» աշխատությունը², որի մեջ այսպես կոչված «թաթարական» ժողովուրդները

¹ Asiatic Researches, I, 1, London, 1788, էջ 422:

² F. J. v. Strahlenberg, Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia, Stockholm, 1730 („Tabula polyglotta“ բաժինը):

բաժանում է 6 խմբի. 1) ֆիննա-ուգրական, որոնք նա քննում է «ուլդուրական» սնվան տակ, 2) հյուսիսային թյուրքական կամ թյուրք-թաթարական, 3) սամոյեդական, 4) մոնղոլական, մանջուրական ու տիբեթական, 5) տունգուսական ու սլաւեոասիական և 6) կովկասյան (լեոնային կովկասյան ժողովուրդներ) կամ Ան-Կասպից ծովերի միջև դտնվող ժողովուրդներ: Եթե շնաշվենք տիբեթական և սլաւեոասիական լեզուների մասին ասվածը, ապա այս բաժանումն ընդհանուր առմամբ ճիշտ է արտացոլում իրերի վիճակը:

Նույն 1730 թ. Պ. Սայնովիչը հատուկ աշխատություն է նվիրում հունգարերենի ու լուսարերենի ցեղակցության հարցին¹:

1799 թ. լույս է տեսնում հունգարացի Ս. Դյարմաթի «Հունգարերեն լեզվի մերձավորությունը ֆիննական ծագում ունեցող լեզուների հետ՝ քերականորեն ապացուցված» աշխատությունը²: Ինչպես ցույց է տալիս վերնագիրը, Դյարմաթին ֆիննա-հունգարական լեզվական ցեղակցությունն ապացուցելու համար դիմում է քերականական ընդհանրություններին՝ ընդհուպ մոտենալով պատմա-համեմատական լեզվաբանության գաղափարներին:

4. ՀԱՎԱՔԱԿԱՆ-ՋՈՒԳԱԿՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ

Տարբեր լեզուների փաստերի հավաքման և զուգադրման խառանգը. — XVI—XVIII դդ. ընդհանուր հետաքրքրություն նկատվում ամենատարբեր բնույթի լեզուների նկատմամբ: Լեզվական փաստերի հավաքմամբ են զբաղվում զանազան զբաղմունքի ու մասնագիտության տեր մարդիկ, առանձնապես ճանապարհորդներն ու միսիոներները: Առանձին լեզուների վերաբերյալ սումնասիրությունների (քերականությունների ու բառարանների) հետ միասին երևան են գալիս այնպիսի աշխատություններ, որոնց մեջ խոսվում է տարբեր ժողովուրդների ու լեզուների մասին, հավաքվում են ամենատարբեր բնույթի լեզուների փաստեր, տրվում են տարբեր կառուցվածք ու ցեղակցական կապեր ունեցող լեզուների համառոտ նկարագրություններ:

Մագելլանի աշխարհաշուրջ ճանապարհորդության ժամանակ

P. Saijnovics, Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse, 1799 (գրված է 1730 թ.):

² S. Gyarmathi, Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata, 1799.

(1519—1522 թթ.) նրան ուղեկցող Ա. Պիգաֆետտան իր «Առաջին շուրջերկրյա ճանապարհորդությունը երկրագնդի շուրջը» (առաջին անգամ հրատարակվել է 1800 թ.) աշխատության մեջ՝ հավաքել է տարրեր լեզուների բուռեր: Նման փաստեր կան նաև այլ ճանապարհորդների մոտ:

Տարրեր լեզուների փաստերի ու նմուշների հավաքման աշխատանքի վաղ փորձերից են նաև Վ. Լացիոսի, Հ. Մեգիզերի, արդեն հիշատակված Բ. Վուլկանիոսի, Քեսեսու Ամբրոսիոսի և այլոց աշխատությունները²:

XVI—XVIII դդ. երևան են դալիս երկլեզվյան և բազմալեզվյան դանաղան բառարաններ: Այս կարգի վաղ փորձերից հիշատակելի է Ջոն Մինչլոյի տասնմեկլեզվյան բառարանը³:

Հ. Ռելանդը իր եռահատոր աշխատության մեջ⁴ (1706—1708) քննության է առնում ամենաբազմադան բնույթի և տարրեր աշխարհամասերի սլատկանող լեզուներ (Ասիայի, Աֆրիկայի, Ամերիկայի), այդ թվում նաև հին հնդկերենն ու հին պարսկերենը. վերջիններս նա քննում է դասական հեղինակների մոտ պահպանված բառերի հիման վրա⁵: Առաջին անգամ Ռելանդն է ցույց տվել մալայյան լեզուների ցեղակցությունը:

Պ. Ս. Պալլասի բազմալեզվյան բառարանները. Խ. Յ. Կրաուսի գրախոսականը.—Բազմալեզվյան բառարանների մեջ խիստ կարևոր դեր է վիճակվում հատկապես Պ. Ս. Պալլասի «Համեմատական բառարաններին», որոնք կազմվում և հրատարակվում են Ռուսաստանում:

Ռուսաստանում ընդհանրապես XVII դ. վերջերին և XVIII դարում զգալի աշխատանք է կատարվում լեզվական նյութի հավաք-

A. Pigaffetta. Primo viaggio intorno al globo terraqueo. 1800.

W. Lazius. De gentium aliquot migrationibus. 1557. H. Meigiser. Specimen quadraginta diversarum et inter se differentium linguarum et dialectorum. 1592. II հր. 1603. B. Vulcanius. De literis et lingua Getarum sive Gothorum. Thesens Ambrosius. Introductio in Chaldaicam, Syriacam atque Armeniacam et decem alias linguas. 1539.

³ John Minshew. Ductor in linguas, etc. The Guide into Tongues, with their Agreement and Consent with one another as also their Etymologies, in these eleven Languages, viz. 1. English, 2. British, or Welsh, 3. Low Dutch, 4. High Dutch, 5. French, 6. Italian, 7. Spanish, 8. Portuguese, 9. Latine, 10. Greeke, 11. Hebrew. London, 1617.

⁴ H. Relandus. Dissertationes miscelaneae. I—III, 1706—1708.

⁵ Վճճ. H. L. Gray. հիշ. աշխ., էջ 493:

ման ուղղությամբ: Ճանապարհորդները կատարում են նաև լեզվի վերաբերյալ գրանցումներ:

XVIII դ. երկրորդ կեսին Ռուսաստանում մեծ թափ է ստանում տարբեր լեզուների փաստերի հավաքման ու զուգադրման աշխատանքը: Բակմեյստերը կազմակերպում է լեզվաբանական նյութերի հավաքման աշխատանքը. այս կապակցությամբ նրա գրած աշխատությունը (1773 թ.)¹ դառնում է յուրահատուկ ծրագրային գործ: Գմելինն զբաղվում է Սիբիրի լեզուներով, Լեպյոխինը՝ կոմի լեզվով, Գյուլդենշտեդտը՝ կովկասյան և իրանական լեզուներով և այլն: Վերջինս կովկասյան լեզուները բաժանում է 6 խմբի՝ թաթարական, լեզգիական, կիստինյան (Չեչենիայում), օսական, չերքեզական և վրացական: Եկատերինա II-ը գործուն մասնակցություն է ցույց տալիս կատարվող աշխատանքին: Նա կազմում է թարգմանելու ենթակա բառերի ցանկը, ուղարկում դրանք Ռուսաստանի տարբեր կողմերը և արտասահման (ռուսական դեսպանությունները)²: Հավաքված նյութի ամբողջականացման աշխատանքը հանձնարարվում է Պ. Ս. Պալլասին (1741—1811): 1786—1787 թթ. տպագրվում է «Բոլոր լեզուների և բարբառների համեմատական բառարաններ» աշխատությունը: Կառնի մասը³, որը պարունակում էր 149 ասիական և 51 եվրոպական լեզուների բառացանկեր: 1791 թ. այն վերահրատարակվում է վերամշակված և ավելի ընդարձակված ձևով՝ 272 լեզուների (164 ասիական, 55 եվրոպական, 30 աֆրիկյան և 23 ամերիկյան) զուգադրական բառացանկերով: Այս աշխատության 4 հատորները, չնայած բառերի հավաքման, ընտրություն և հնչյունաբանական գրանցման սկզբունքների ոչ բավարար գիտականությանը, զգալի նշանակություն են ունենում լեզվաբանական աշխատանքի զարգացման գործում:

Խրիստիան Յակոբ Կրաուսը (1753—1807) Պալլասի «Համեմատական բառարանների» մասին 1787 թ. գրած իր գրախոսականում⁴, գնահատելով այս աշխատությունը, հայտնում է այն կարևոր միտքը, որ լեզուների ցեղակցությունը որոշելիս քերականու-

¹ H. L. Ch. Backmeiter, *Idea et desideria de colligendis linguarum specimenibus*, 1773.

² Fr. Adelung, *Catharinen der Grossen Verdienste um die vergleichende Sprachenkunde*, St. Petersburg, 1815.

Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницей всевысочайшей особы, I, СПб, 1786—87.

⁴ Ch. J. Kraus, *Rezenson der allgemeinen vergleichenden Wörterbuches von Pallas, „Allgemeine Literaturzeitung“*, 1787, № 235.7.

կան համեմատությունը շատ ավելի վստահելի է, քան բառականը: Սրա հետ միասին Կրաուսը մի շարք հետաքրքիր դիտողություններ է անում լեզվի բնույթի, լեզվաբանության նպատակների, լեզուների համեմատական ուսումնասիրության խնդիրների մասին և այլն: Լեզուների համեմատության գլխավոր նսյատակը Կրաուսը համարում է ժողովուրդների պատմության ու ցեղակցական կապերի ուսումնասիրությանը նպաստելը: Այդպիսի համեմատական աշխատանքը Կրաուսի կարծիքով պետք է ճշգրտորեն ներկայացնի լեզուները իրենց բոլոր կողմերով: Հնչյունական և իմաստային կողմի համեմատության դեպքում ծագում են ակնհայտ դժվարություններ. նախ՝ հնարավոր չէ որևէ լեզվի նորմալ գրությունը՝ ճշտորեն արտահայտել մի որևէ օտար լեզվի հնչյունները, երկրորդ՝ երկու լեզվի երկու բառերի իմաստները ճշգրտորեն չեն համապատասխանում. միայն բառերի համապատասխանության վրա հիմնվող համեմատությունը կարող է սխալների տեղիք տալ. լեզուների ցեղակցության որոշման համար կարևորը լեզուների կառուցվածքային (իմա՝ քերականական) համեմատությունն է: Կրաուսը կարևոր է համարում նաև համեմատվող լեզուների բաղմակողմանի իմացումը, նրանցով խոսող ժողովուրդների կուլտուրայի ու տարածման հարցերի պարզաբանումը: Սակայն Կրաուսը այս համեմատական ուսումնասիրությունը հին ձևով շարունակում է կոչել «փիլիսոփայական ընդհանրական լեզվաբանություն» (philosophische Universallinguistik):

5. ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԱՇԵԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ-ՇԱԳՈՒՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Եվրոպայի լեզուների դասակարգման փորձերը.— Բազմադան լեզուների փաստերի հավաքման աշխատանքը չի կարող չուղեկցվել այդ փաստերի խմբավորման ավելի կամ պակաս հաջող փորձերով: Նախքան պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորման շրջանը երևան եկած այս կարգի փորձերը մեծ մասամբ խառը բնույթի են. ծագումաբանական դասակարգումը ղուգակցվում է աշխարհագրական դասակարգման հետ: Լեզուների ղուգադրման և համեմատության փորձեր էին երբայական հիպոթեզի հիմնավորմանը և ընդհանրապես «լեզուների ներդաշնակությանը» նվիրված աշխատությունները, որոնց մասին մասամբ խոսել ենք:

Լեզուների ցեղակցական կապերի բացահայտման և դասակարգման հաջողված վաղ փորձերից մեկը պատկանում է դասական ֆիլոլոգ և արևելագետ Յոզեֆ Յուստոս Սկալիգերին (1540—1609)¹ Յու. Յ. Սկալիգերի որդուն: Իր մի աշխատության մեջ, որ գրվել է 1599 թ., բայց լույս է տեսել 1610 թ.², հեղինակը քննության առնելով բոլոր եվրոպական լեզուները՝ փորձում է տալ նրանց ցեղակցական դասակարգումը. նա տարբերում է 11 մայր լեզուներ (matrices) և շատ բարբառներ (propagines): 11 մայր լեզուներից 4-ը մեծ են, 7-ը՝ մանր: Այդ 4 «մեծ մայր լեզուներն» են լատինականը, հունականը, տևտոնականը (գերմանականը) և սլավոնականը: 7 մանր «մայր-լեզուներն» են՝ ալբանականը (էպիրոտականը), թաթարականը, հունգարականը, ֆիննականը, իռլանդականը, կիմրականը (բրիտանականը) բրետոներենի հետ միասին և բասկերենը (կանտարբերենը). վերջինս նա համարում է հին իսպանական լեզվի մնացորդ: Սակայն Սկալիգերը կարծում է, որ այս 11 «մայր լեզուները», «ցեղակցական ոչ մի կապով կապված չեն» և այդ այն դեպքում, երբ նրա բերած տարբերիչ բառերի մեջ ակնհայտ նմանություններ կան: Լեզուների նմանությունը Սկալիգերը տեսնում է բառական ընդհանրության մեջ, տարբերությունը՝ բառերի կրած փոփոխությունների մեջ: 4 մեծ «մայր-լեզուները» նա տարբերում է ըստ «աստված» բառի տարբերության՝ Deus, Թεός Godt և Богъ: Լատինական լեզուների մեջ նա նշում է իտալերենը, իսպաներենը և ֆրանսերենը (հմտ. լատ. gener «փեսա» և իտ. gerero, իսպ. yerno, ֆր. gendre): Godt-ի տևտոնական ձևովը նա բաժանում է wasser և water բարբառների (ըստ «ջուր» բառի տարբեր հնչման). wasser-բարբառ է վերին գերմաներենը, water-բարբառ՝ ստորին գերմաներենը. մայր լեզուն է սաքսոնական ու դանիական (դանիերեն, շվեդերեն, նորվեգերեն) ձևովերը նույնպես water-բարբառներ են:

XVIII դ. վերջերին լույս է տեսնում մի այլ աշխատություն, որտեղ կատարվում է եվրոպական 14 լեզուների խմբավորման ու ցեղակցական կապերի բացահայտման մի նոր փորձ: Դա Դ. Ենիշի «Եվրոպայի 14 հին և նոր լեզուների փիլիսոփայական-քննադատական համեմատություն և գնահատում» աշխատությունն էր³:

¹ J. J. Scaliger, Diatriba de Europaeorum linguarum, „Opuscula varia ante hac non edita“, 1610.

² D. Jenisch, Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn altern und neuern Sprachen Europas, 1796.

Լայբնիցը և «Նախալեզվի» վերականգնման գաղափարը.— Այս բնագավառում առանձնապես հիշատակելի և փիլիսոփա Լայբնիցի (1646—1716) կատարած աշխատանքը: Նրա լեզվա-փիլիսոփայական հայացքների և փիլիսոփայական լեզու ստեղծելու ջանքերի մասին դեռ առիթ կունենանք խոսելու. այստեղ նշենք միայն հեղինակի այն աշխատանքները, որոնք կապված են լեզուների ցեղակցական փոխհարաբերության հարցերի հետ:

Լեզվական հարցերին նվիրված իր մի աշխատության մեջ¹ Լայբնիցը հասնում է լեզուների համար ենթադրական «նախալեզու» վերականգնելու գաղափարին: Եթե մինչ այդ լեզվաբանները հնագույն լեզուն փնտրում էին այս կամ այն հայտնի դրավոր լեզվի մեջ, ապա Լայբնիցը առաջ է քաշում հիպոթետիկ վերականգման գաղափարը: Նա հնարավոր և համարում եմբողայի և Ասիայի բոլոր լեզուները հանդեցնել մի ընդհանուր նախալեզվի: Ընդհանուր հիպոթետիկ նախալեզվից առաջացած լեզուները նա բաժանում է «հարեթական» կամ «կելտա-սկյութական» և «արամեական» լեզուների. «հարեթական» կամ «կելտա-սկյութական» անվան տակ նա փաստորեն միավորում է հնդերոպական լեզուները (ընդ որում կելտական անվան տակ միավորում է հնդերոպական լեզուներից գերմանականներն ու բուն կելտականները) և լեզուների այն մեծ խումբը, որ շատ լեզվաբաններ հետագայում միացնում էին «ուրալա-սլավյակական» անվան տակ (ֆիննա-ուգրական, թյուրքական, մոնղոլական և այլն): Այս լեզուների սկզբնական տարածման վայրը Լայբնիցը համարում է հյուսիսը, «արամեական» լեզուներինը («սեմական» և «քամական»)՝ հարավը: Լայբնիցը ճիշտ կերպով նկատում է նաև, որ բառերենը նման չէ եմբողական որևէ լեզվի: Պարսկերենը, հայերենը և վրացերենը նա համարում է սկյութական և արամեական լեզուների միջև գտնվող «խառն» լեզուներ, ընդ որում հայերենի հարցը լուծելու համար նա սահրաժեշտ է համարում հատուկ ուսումնասիրություն կատարել:

Մի ընդարձակ նախալեզվից հետագա բազմազան լեզուների ստաջացումը Լայբնիցը բացատրում է խառնման ու աղավաղման սլոցեսով՝ նշելով, որ բոլոր լեզուների մեջ կարելի է նկատել նախկին ընդհանրության հետքեր. այս դեպքում նա նկատի ունի բառային ընդհանրությունները: Անընդհատ աղավաղումները կարող են, նրա կարծիքով, հանդեցնել ծագումային հիմնական գծերի մթա-

¹ G. W. Leibniz, *Brevis designatio meditationum de originibus gentium ductis potissimum ex indicis linguarum*, 1713.

գնմանը. սրտնով էլ կայբնիցը հակված է բացատրելու այն, որ ափիկյան ու ամերիկյան բնիկների լեզուները Ասիայի և Եվրոպայի լեզուների հետ նկատելի ընդհանրություններ չունեն: Կայբնիցը բեղմնավոր մտքեր է արտահայտել լեզուների համեմատական բառարաններ ու քերականություններ կազմելու հնարավորության մասին՝ նշելով, որ դրանք կնպաստեն ոչ միայն ժողովուրդների ծագման հարցի պարզաբանմանը, այլև իրերի և մեր ոգու գործունեության իմացությունը:

Իր աշխատություններում ու նամակներում կայբնիցը զարգացնում է մի շարք այլ հետաքրքիր գաղափարներ ևս. այսպես, դնում է լեզվաբանական քարտեզների կարևորություն, լեզվի նոր շրջանները հին շրջանների հետ համեմատելու, համաշխարհային մի այբուբեն ստեղծելու հարցերը և այլն: Նա խորհուրդ է տալիս Պետրոս I-ին ուշագրություն դարձնել ռուսական կայսրության լեզուների ուսումնասիրության և անգիր լեզուների համար այբուբեններ ստեղծելու գործին:

Հեռվասի բնդհանուր-դասակարգողական աշխատությունը. — XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին լույս են տեսնում ընդհանուր դասակարգողական բնույթի երկու կարևոր աշխատություններ, որոնք ընդհուպ նախապատրաստում են պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորման դարաշրջանը: Դրանք իսպանացի Լորենցո Հերվաս Ի-Պանդուրոյի (1735—1809) և գերմանացիներ Ի. Խ. Ադելունգի ու Ի. Ս. Ֆասերի աշխատություններն էին:

Հերվասի աշխատությունը կազմում է նրա «Տիեզերքի գաղափարը» 21 հատորանոց իտալերեն աշխատության 17-րդ հատորը և կրում է «Հայտնի լեզուների կատալոգ և դիտողություններ նրանց մերձավորության ու տարբերությունների մասին» վերնագիրը¹: 1800—1804 թթ. լույս է տեսնում լեզվական մասի վերամշակված և ընդարձակված հրատարակությունը իսպաներեն լեզվով՝ 6 հատորով: Երկրորդ հրատարակության վերնագիրը փոփոխված է. «Հայտնի ժողովուրդների լեզուների կատալոգ, նրանց թվարկումը, բաժանումն ու դասակարգումը ըստ տարատեսակների և բարբառների»²:

¹ Lorenzo Hervás y Panduro, Idea dell'Universo, XVII, 1784.

² Lorenzo Hervás y Panduro, Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas y numeración, división, y clases de estas segun la diversidad de sus idiomas y dialectos. I—VI, 1800—1804.

Այս աշխատության մեջ Հերվասը քննության է ենթարկում շուրջ 300 լեզու: Բացի նվրոպայի և Ասիայի լեզուներից, նա այստեղ նոր տվյալներ է բերում ամերիկյան լեզուների մասին, որոնցից 40-ի քերականությունը նա գրած է եղել: Հերվասի գլխավոր ծառայությունն այն է, որ լեզուների ցեղակցության և դասակարգման հարցը լուծում է ըստ քերականական կառուցվածքի բնդհանրության: Այս գործում նա բերում է 10 լեզվի քերականության համառոտ ուրվագիծը: Հերվասը նպատակ ունի լեզուների ցեղակցությունը որոշելու ճանապարհով ցույց տալ ժողովուրդների ցեղակցությունն ու տարբերությունները: Նա առաջինն է սահմանել մալայա-պոլինեզյան լեզուների ցեղակցությունը:

Ի. Խ. Ադելունգի և Ի. Ս. Ֆատերի աշխատությունը լույս է տեսել XIX դ. սկզբներին և անմիջապես նախապատրաստել պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորումը. այդ պատճառով էլ նրա մասին կխոսենք XIX դ. քննության մեջ:

III. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ-ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ-ԳԼՈՏՈԳՈՆԻԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔՆԵՐ

ա) XVII դ. էմպիրիկ-մատերիալիստական ուսմունքները

Ներածական դիտողություններ. — Կապիտալի նախասկզբնական կուտակումը և բուրժուական ռևոլյուցիան Անգլիայում առաջ են բերում իդեոլոգիական լայն շարժում: Անգլիան դառնում է նոր ժամանակի էմպիրիկ-մատերիալիստական փիլիսոփայության բնօրրանը: Լեզվական գաղափարների բնագավառում այդ նշանավորվում է սիուլաստիցիզմի ուժեղ քննադատությամբ, «ունիվերսալիաների» (ընդհանուր հասկացությունների) շուրջը տարվող հին վեճերի վերանայմամբ, լեզվա-իմացաբանական հարցերի նոր ըմբռնմամբ: Առանձին սրությամբ է դրվում լեզվի ծագման հարցը: Եթե միջնադարում անառարկելի հեղինակությունը ստտված էր, ապա այժմ այդպիսի հեղինակություն են դառնում, մի կողմից՝ բանականությունը, որով վերագնահատվում սե ամեն ինչ, մյուս կողմից՝ փորձն ու զգայությունները, փորձնական, զգայական ճանապարհով ձեռք բերված դրական իմացությունը: Այս հողի վրա երևան եկած ռացիոնալիզմը, էմպիրիզմն ու սենսուալիզմը հանդես են բերում միակողմանիություն. ռացիոնալիստները ճշմարտության միակ շահանիչ են համարում բանականությունը, էմպիրիկները՝ փորձը:

երկու կողմերն էլ ղուրկ են հարցի խորը դիալեկտիկական ըմբռնումից:

Ֆրենսիս Բեկոն.— Նոր ժամանակի առաջին փիլիսոփաներից մեկը՝ Ֆրենսիս Բեկոնը (1561—1626), իր փիլիսոփայական պրպրատումների մեջ ղգալի տեղ է տվել և լեզվի հարցերին: Իր «Գիտությունների արժեքի ու աճման մասին» աշխատության մեջ՝ Բեկոնը մարդկային լեզուն («բառերն ու տառերը») համարում է նշանների մի տեսակ, որ մտքերի հաղորդման միակ միջոցը չէ: Մտքի հաղորդման միջոց կարող են լինել ղգայական բնույթի բոլոր այն նշանները, որոնք ենթակա են բավական մեծաթիվ տարբերակումների և սյգպիսով ի վիճակի են հստակ կերպով արտահայտելու տարբեր իմաստներ: Վկայակոչելով տարալեզու մարդկանց և խուլուհամբերի հաղորդակցման օրինակը՝ Բեկոնը նշում է, որ բանական արարածները կարող են հաղորդակցել և ժեստերի միջոցով: Նշանները երկու տեսակ են լինում. 1) նմանողական (անալոգիական) կամ համաձայնական, ինչպես ժեստերն ու հիերոգլիֆները, և 2) պայմանական ու կամայական, ինչպես մեր այբուբենի տառերը: Խոսակցական լեզվի բնական թե պայմանական լինելու հարցը սկզբնական անվանադրման հարցի հետ կապելը և բառերի ստուգաբանության միջոցով այն լուծելը Բեկոնը ճիշտ չի համարում. նման: հարցադրումը ելնում է այն ենթադրությունից, որ անվանադրումը ոչ թե կամայական բնույթ է կրել, այլ ուղղություն է ստացել որոշ կարգի բանականության կողմից, ածանցվել, արտածվել որոշակի մտածողական կարողությանմբ:

Այնուամենայնիվ, Բեկոնն ընդունում է, որ բառերը բանականության նշանախեցերն են: Նրա կարծիքով, հնարավոր է պայմանավորվածությունմբ և արհեստականորեն ստեղծել կատարյալ լեզու: Տարբերելով 2 տեսակ քերականություն՝ գրական և փիլիսոփայական (grammatica literaria et philosophica), առաջինի (իմաստվորական քերականության) նպատակը նա համարում է բառերի և նրանց անալոգիաների քննությունը, երկրորդինը՝ բառերի և իրերի անալոգիաների բացահայտումը: Բեկոնը երազում է այնպիսի բարձր տիպի փիլիսոփայական քերականության մասին, որի նպատակը պիտի լինի տարբեր լեզուների համեմատությունը, նրանց առանձնահատկությունների վերհանումը, արժանիքների ու թերությունների բացահայտումը. լեզուների կատարյալ կողմերի ու ար-

¹ F. Bacon, De dignitate et augmentis scientiarum, 1623.

ժանիքների գուգադրմամբ, նրանց մեջ եղած ամենազեղեցիկը և ամենալավը ջոկելու հիման վրա կարելի կլինի հանգել մի լեզվի, որը հնարավորություն կտա կատարյալ կերպով արտահայտելու մտքերն ու զգացմունքները: Բեկոնի այս «բարձր տիպի» փիլիսոփայական քերականությունը, իհարկե, լիովին տարբեր է հետագա ընդհանրական ռացիոնալիստական քերականությունից: Բեկոնը ժողովուրդների լեզվական տարբերությունները կապում է նրանց ոգու և բարքերի տարբերությունների հետ: Լեզուների քննությամբ նա հնարավոր է համարում գաղափար կազմել և ժողովուրդների հոգեկան առանձնատկությունների մասին: Այս կապակցությամբ անելով մի շարք կոնկրետ դիտողություններ՝ Բեկոնը նշում է հին ու նոր լեզուների կառուցվածքային տարբերությունները և փաստորեն հանգում դրանց համադրական ու վերլուծական բնույթի մատնանշմանը:

Բեկոնը լայն քննադատության է ենթարկում միջնադարյան ռեալիզմը: Նա գտնում է, որ չի կարելի խոսել «ունիվերսալիաների»՝ ռեալ գոյության մասին և գիտությունը հիմնել դրանց վրա: Իմացության հուսալի աղբյուր կարող են լինել միայն փորձն ու ինդուկցիան, և միայն առաջին ընդհանրացումները կատարելուց հետո կարելի է դիմել սիլլոգիստիկային ու դեդուկցիային: Սակայն գիտության նոր շենքը կառուցելիս պետք է հրաժարվել որոշ նախապաշարումներից կամ «կուռքերից»: Այդ «կուռքերի» թվում Բեկոնը հիշատակում է «հրասպարակային կուռքը» (idola fori): Այս կուռքը մարդկանց համակեցության ձևերի արդյունք է և արտահայտվում է առաջին հերթին լեզվական հնացած հասկացությունների օգտագործման և ոչ ճիշտ բառագործածության մեջ: Կան բառեր այնպիսի բաների համար, որոնք գոյություն չունեն, և, ընդհակառակը, կան բաներ, որոնց համար բառեր չկան. կան շփոթող բառեր, որոնք հիմնված են ոչ ճիշտ և պատահական արստրակցիաների վրա: Մարդիկ կարծում են, թե իրենք իշխում են բառերի վրա, մինչդեռ բառերը հաճախ մոլորությունների աղբյուր են:

Հոբբս. — Շարունակելով Բեկոնի մատերիալիստական-սենսուալիստական գիծը՝ Հոբբսը (1589—1679) նույնպես հանդես է գալիս միջնադարյան ռեալիզմի դեմ: Լեզվի ծագման հարցը եղել է նրան զբաղեցնող կարևոր հարցերից մեկը, որին նա նվիրել է իր «Փիլիսոփայության տարերքը» աշխատության¹ 10-րդ գլուխը. սա-

¹ Hobbes, Elementae philosophiae, 1668.

կայն այս հարցում Հոբբսը առանձին ինքնատիպութիւն չունի: Նա ելնում է էպիկուրյան այն սկզբունքից, թե անհրաժեշտութիւնն ու կարիքն են մղել մարդկանց դտնելու լեզուն:

Հոբբսի լեզվափիլիսոփայական կոնցեպցիան մեխանիստական է: Նրա համար զգայութիւնը արտաքին շարժման ազդեցութեամբ ծագած ներքին շարժում է: Այսպես, դանգի շարժումն առաջ է բերում օդի շարժում, սա էլ շարժում է առաջ բերում ականջում, ապա ներվերում, ներվերի շարժումն էլ առաջ է բերում շարժում սրտում և ուղեղում: Այսպես էլ մտքերը ուրիշներին հաղորդելու համար մենք դիմում ենք լեզվի շարժումներին, որոնք ուղեղի միջոցով փոխանցվում են ականջներին:

Մարդու իմացական կարողութիւնը տարբերվում է կենդանականից նրանով, որ մարդու մոտ առկա է բառի շնորհը: Բառերը պայմանական նշաններ են, որոնք հնարաւորութիւնն են տալիս հիշողութեան մեջ պահելու պատկերացումները և հաղորդելու միմյանց: Քանի որ բառերով նշանակվող հիշողական պատկերները թույլ են, դժգույն և իրարից այնքան էլ պարզ չեն տարբերվում, ինչպես սկզբնական ընկալումները, ուստի և իրար նման շատ պատկերացումներ միևնույն անվամբ են նշանակվում: Այս հողի վրա առաջանում են վերացական և ընդհանուր հասկացութիւններ: Արանք ունեն լոկ անվանական և ոչ թե՛ ռեալ գոյութիւն, որովհետև իրականութեան մեջ գոյութիւն ունեն միայն եզակի իրերը: Այսպիսով՝ ընդհանուր հասկացութիւնները մարդու լեզվա-իմացաբանական գործունեութեան արդյունք են: Դատողութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կամայական նշանների կամ բառ-անվանումների զուգակցում, բառերից նախադասութիւններ կազմելու ակտ, մտահանգումը՝ դատողութիւնների միջոցով եզրակացութեան հանգելու գործողութիւն: Ճիշտ և հիմնավորված նախադասութիւնների զուգորդումը կազմում է գիտելիք: Բառերը, որոնցից մենք օգտվում ենք, լոկ խաղանշաններ են. հիմար է նա, ով դրանք իսկական դրամի տեղ է ընդունում: Կենդանիները զուրկ են պայմանական նշանները կոմբինավորելու կարողութիւնից, այսինքն՝ բանականութիւնից:

Ձոն Լոկկ.— Լեզվի կարևորութիւնը մտածողութեան և բանականութեան ուսումնասիրութեան հարցում ավելի է ընդգծվում Ձոն Լոկկի (1632—1704) մոտ: Լոկկը այս շրջանի փիլիսոփաներից առաջինն է, որ լուրջ կերպով դնում է անուններով ու բայերով նշանակվող հասկացութիւնների ծագման հարցը:

Ժխտելով մարդու մոտ նախնական իդեաների գոյութիւնը՝

էմպիրիկ-մատերիալիստական փիլիսոփայության ներկայացուցիչները, որոնց թվում և Լոկկը, իմացության մասին խոսելիս անհրաժեշտորեն խոսում են «մտածողության գործիքի»՝ լեզվի մասին: Իր «Փորձ մարդկային հասկացողության վերաբերյալ» գրքում Լոկկը գրում է. «Ես գտնում եմ, որ մի այնպիսի սերտ կապ կա հասկացությունների ու բառերի միջև, և մեր վերացական գաղափարներն ու ընդհանուր բառերը այնքան կայուն հարաբերություն ունեն իրար հետ, որ անհնար է պարզ ու որոշակի կերպով խոսել մեր իմացության մասին,— որ ամբողջովին կայանում է նախադասությունների մեջ,— առանց նախապես քննելու լեզվի բնույթը, գործածությունը և նշանակությունը»¹: Կանգնած լինելով լեզվի մատերիալիստական ըմբռնման դիրքերի վրա՝ Լոկկը ամենից առաջ ընդգրծում է, որ լեզուն ինքնին լռած՝ իմացության անկախ բնագավառ չէ, այլ այդպիսի արժեք է ստանում իրականության հետ ունեցած իր կապի միջոցով: Այս տոտեմով Լոկկը, մի կողմից՝ անհրաժեշտ տարբերակում է անցկացնում բառի և իրի միջև, մյուս կողմից՝ նշում բառի և պատկերացման հարաբերության անկայունությունը: Լոկկը նշում է բառերի՝ հաղորդակցման և մտքի արտահայտման անկատար միջոցներ լինելը և դրանց շարաշահման հնարավորությունը: Ըստ Լոկկի՝ մարդը հասարակական կենդանի է, և խոսելու կարողությունը նրան հատուկ: Լեզուն այդ հասարակության կապի գործիքն է: Լեզվի գոյության համար անհրաժեշտ է 2 պայման՝ տարրործված հնչյուններ արձակելու բնական ունակություն և այդ հնչյունները որպես ներքին պատկերացումների, հոգու մեջ եղած գաղափարների նշաններ ծառայեցնելու կարողություն: Ինչպես ցույց է տալիս թուրքերի օրինակը, միայն առաջին պայմանը բավական չէ: Սակայն այս երկու պայմանը հնարավոր են դարձնում լեզվի գոյությունը դեռևս անկատար ձևով: Լեզուն կատարելագործվում է գործածության ընթացքում՝ մեկ բառը բաղմամբիվ առանձին գոյականների նշան դարձնելու, այսինքն՝ ընդհանուր ելրերի (բառերի) գործածության միջոցով: Լոկկի կարծիքով՝ բնական կապ չկա տարրործ հնչյունների և որոշակի գաղափարների միջև. այդ կապը կամայական է: Անընդհատ շարունակվող գործածության շնորհիվ է, որ տվյալ հնչյունները կապվում են տվյալ պատկերացումների հետ: Եթե տարրործ հնչյուններ արձակելու կարողությունը բնական է, ապա տվյալ իմաստներին տվյալ հնչյունները

¹ J. Locke, An Essay concerning Human Understanding, Book II, Chapt. XXXIII, § 19.

հատկացնելը, բառ-անվանումներ հաստատելը պայմանական և կամայական է: Այս բանը հաստատելու համար կոկկը երկու ապացույց է բերում. 1) եթե այդպիսի բնական կապ գոյություն ունենար, ապա մարդիկ մեկ լեզու կունենային. 2) բառերը ուրիշների հոգում (նույնիսկ միևնույն լեզվով խոսելու դեպքում) չեն առաջացնում միևնույն գաղափարները, որոնց նշանները մեր կարծիքով նրանք պետք է լինեն:

Լեզվի զարգացումն ու կատարելագործումը, ըստ կոկկի, ընթացել է առանձինից դեպի ընդհանուրը և զգայականից դեպի հոգեկանը: Այս բանը հաստատվում է երեխաների օրինակով, որոնց առաջին գաղափարները առանձնակի են. երեխան «մայր» անվամբ սկզբնապես հասկանում է միայն իր մորը, հետո միայն կիրառում այդ առաջին անունը ուրիշների նկատմամբ. այսպիսով առաջանում են ընդհանուր անունները: Այս նույն ձևով էլ սկզբնական կոնկրետ զգայական անուններից անալոգիայով և փոխաբերությամբ առաջանում են վերացական անունները. այսպես, «ոգի» բառի սկզբնական իմաստն է «շունչ», «հրեշտակ» բառինը՝ «լրուբեր, մունետիկ»-. կոկկը այն համոզմունքն է հայտնում, որ բոլոր վերացական անունները վերլուծելու դեպքում դրանք կարելի է հանգեցնել զգայական իմաստների: Այս ընդհանուր կոնցեպցիայի հետ է կապված կոկկի կարծիքը հոլովական իմաստների՝ սկզբնական տարածական դասփայլներից ծագելու մասին:

Այսպիսով, կոկկը լեզվի բնույթի և ծագման հարցը ընդհանուր առմամբ լուծում է մատերիալիստորեն: Սակայն հարցի լուծման մեջ դեռևս առկա է մեխանիցիզմ և ոչ բավարար պատմականություն: Չնայած լեզվի պրոգրեսի ու կատարելագործման գաղափարի առաջադամանը, կոկկն, այնուամենայնիվ, տարրորոշ հնչյուններ արձակելու կարողութունը մարդուն ի բնե հատուկ է համարում: Չունենալով մարդու՝ կենդանական աշխարհից աստիճանալար անջատվելու գաղափարը՝ նա չի կարողանում պարզել և լեզվի առաջացման սկզբնական պայմանների հարցը: Սրան միանում է և այն, որ կոկկը հետևողականորեն չի կարողանում անցկացնել լեզվի հառարակական բնույթի գաղափարը. պատկերացումների և բառերի հարաբերության հարցի վերլուծման մեջ նա մեկնակետ է ընդունում առանձին անհատին, հիմք ընդունում երեխայի առանձնակի զարգացումը և բառերի իսկական ու անմիջական իմաստը համարում խոսողի պատկերացումները:

բ) XVII դ. ռացիոնալիստական-իդեալիստական
ուսմունքները

Ներածական դիտողություններ. — Ինչպես նշեցինք, եթե մի կողմից, հակառակ միջնադարին, XVII—XVIII դարերում փիլիսոփաների որոշ մասի համար գլխավոր հեղինակությունը դառնում է փորձը, ապա մյուս կողմից՝ փիլիսոփաների մի այլ խումբ այդպիսի հեղինակություն է դարձնում բանականությունը, այն համարում ճշմարտության միակ շահասնիշը, հավատում նրա ամենակարող ուժին: Ռացիոնալիստների կարծիքով՝ զգայական տվյալները խաբուսիկ են. բանականությունն է միայն այն բանալին, որով մենք կարող ենք թափանցել երևույթների խորքը, հասկանալ նրանց էությունը: Եթե էմպիրիկները թերագնահատում են բանականության դերը, ապա ռացիոնալիստները այն վերածում են արսուլյուտի: Նրանց կարծիքով՝ մարդը ծնվում է բնածին հասկացությունների որոշակի պատրաստի պաշարով կամ որոշակի բնածին սկզբունքներով: Այս բովանդակում հանդերձ՝ XVII դ. ռացիոնալիզմի որոշ ներկայացուցիչներ ղերթ շին ուսանելի կողմերից. նրանց մոտ առկա են հարցի դիսկրեդիտական և մատերիալիստական ըմբռնման առանձին տարրեր: Դեկարտը հանդես է գալիս որպես դուալիստ՝ ընդունելով հոգևոր և նյութական սկիզբների անկախ գոյությունը, ընդ որում քիչ չեն մատերիալիստական տարրերը նրա, հատկապես, բնության վերաբերյալ ուսմունքի մեջ. միաժամանակ Դեկարտը մտնում է մտտերկայի մեջ մտցնում մի դիսկրեդիտական տարրեր՝ փոփոխական մեծությունների գաղափարի առաջաշարժումը: Լայբնիցը բնության հիմքում դնում է ինքնուրույն իդեալական սուբստանցները՝ մանադաները: Սակայն իր հիմնական տեսության մեջ Լայբնիցը փորձում է հաշտեցնել ռացիոնալիզմն ու էմպիրիզմը, թեև այդ հաշտեցումը կատարում է հոգուտ ռացիոնալիզմի: Էմպիրիկների այն բանալին, թե մտքում ոչինչ չկա, որ նախապես եղած չլինի զգայություններում, Լայբնիցն ավելացնում է «բացի իրենից՝ բանականությունից» բառերը: Սակայն Լայբնիցը հասել է մատերիալի ու շարժման անխզելիության գաղափարին և անկախ նյութոսնից հայտնագործելով դիֆերենցիալ և ինտեգրալ հաշվումը՝ դրանով իսկ մտնում է մատերիալի մեջ մտցրել դիսկրեդիտական մոմենտ, շարժման գաղափար: Դեկարտի և Լայբնիցի լեզվական դիտողությունները սերտորեն կապվում են նրանց փիլիսոփայական ընդհանուր կոնցեպցիաների հետ:

Լեզվի հարցերը կարտեզիանակ:ան փիլիսոփայության մեջ. Դեկարտ. — Ռացիոնալիստական փիլիսոփայության առաջին խոշորագույն ներկայացուցիչ Դեկարտը (1596—1650) քիչ է հատուկ ուշադրություն դարձրել լեզվի հարցերին: Սակայն նրա արտահայտած գաղափարները մեծ ազդեցություն են թողել հետագա լեզվափիլիսոփայության և փիլիսոփայական քերականության ներկայացուցիչների վրա: Առանձնապես նշանակալից ազդեցություն են թողել նրա գաղափարները գիտությունների միասնության և տրամաբանական-մաթեմատիկական մեթոդի օրինակելիության մասին, որոնք բխում են նրա փիլիսոփայության դիսալոգ սկզբունքից: Դեկարտի փիլիսոփայության մեկնակետը «մտածում եմ, ուրեմն կամ» («cogito, ergo sum») գրույթն է: Այստեղ մտածելու կարողությունը համարվում է մտածող սուբստանցիայի գոյության պայմանը: Սակայն, ըստ Դեկարտի, ով մտածում է, նա և խոսում է: Լեզուն, նրա կարծիքով, ստեղծված է մտածողության ներքին պահանջներով. մտածողությունը կերտում է լեզուն: Այս առումով լեզվի գոյությունը համարվում է բանականության առկայության նշան: Կենդանիները խոսելու կարողություն չունեն, ուրեմն ղուրկ են բանականությունից: Դեկարտին չի զբաղեցնում սկզբնական անունների՝ եզակի թի ընդհանուր գաղափարների արտահայտիչ լինելու հարցը: Նրան հուզում է մի այլ հարց. բառերն սկզբնապես հույզերի՝ արտահայտիչ են, թե՛ մտածողության: Այս հարցին Դեկարտը պատասխանում է, որ բառերը հենց սկզբից մտածողության արտահայտիչներ են և ոչ թե հուզմունքի ճիշեր. նա զգուշացնում է բառերը՝ կրքերի մասին վկայող բնական շարժումների (հույզերի) հետ խառնելուց. այս վերջինները կարող են ընթացիկակալվել մեքենաների և կենդանիների կողմից:

Դեկարտին ևս զբաղեցրել է ընդհանրական լեզվի հարցը, թեև այդ ուղղությամբ նա որևէ գործնական քայլ չի կատարել: 1629 թ. նոյեմբերի 20-ին Մերսենին ուղղված նամակում նա խոսում է փիլիսոփայական լեզվի կառուցման սկզբունքների մասին: Դեկարտի կարծիքով՝ կարելի է ստեղծել բոլոր կենդանի լեզուներից և լատիներենից ավելի հեշտ մի լեզու, որով բոլոր մարդիկ կարողանան հաղորդակցել: Սրա համար անհրաժեշտ է հասկացությունների փիլիսոփայական դասակարգում կատարել և այդ հասկացությունները նշանակել մաթեմատիկորեն: Ավելորդ չէ հիշատակել, որ Դեկարտից առաջ Թեոֆիլո Ֆոլենգոն (1491—1559) հղա-

ցել էր լատիներենի հիման վրա արհեստական լեզու ստեղծելու գաղափարը՝ դիմելով «մակարոնային լատիներենին»:

Քոսյուեն (1627—1704), որ եղել է Ֆրանսիական արքայուստիզմի և ռեակցիայի գաղափարախոսներից մեկը, գաղափարները համարում է բնական և բոլոր մարդկանց մոտ միևնույնը, իսկ բառերը՝ արհեստական և լեզվից-լեզու տարբեր: Ըստ նրա՝ բառերն ստեղծվել են արհեստականորեն, և նրանց հաստատումը կամայական բնույթ է կրել: Բառերի և գաղափարների միջև բնական կապ չկա. գործածությունն ու սովորությունն են, որ միացնում են ռաջինները երկրորդներին՝ մինչև անխզելիության աստիճան: Քոսյուեի համար բառերը ոչ թե հասկանալու պայմանն են, այլ գաղափարներն ամրագրելու միջոց: Լեզուն կախված է մտածողությանից. մտածողությունը նախորդել է լեզվին և ստեղծել այն. մինք խոսում ենք՝ մեր մտքերը արտահայտելու համար. գաղափարները նախորդում են բառերին, որոնք հայտնագործվել են դրանք նշանակելու համար: Քանի որ բառերն արհեստական ստեղծագործություններ են, ուստի, և կարող են անշատվել գաղափարներից: Իրերը անվանելուց առաջ հարկավոր է դրանք հասկանալ. բառերն էլ չհասկացվելու դեպքում ոչ մի գաղափար չեն առաջացնում:

Պետք է նշել, որ Գեկարտի և մյուսների ռացիոնալիստական-իդեալիստական գիծը Ֆրանսիայում XVII դ. միակը չէր. նրա կողքին առկա էին և լեզվի բնույթի ու ծագման հարցի մատերիալիստական լուծման փորձեր: Սիմոնը իր «Հին կտակարանի քննական պատմության» մեջ¹, շարունակելով հին աշխարհի փիլիսոփայության մատերիալիստական գիծը, լեզվի ծագումը կապում էր անհրաժեշտության և կարիքի հետ:

Լայբնից.— Ավելի լայն է եղել նշանավոր փիլիսոփա Լայբնիցի (1646—1710) լեզվական հետաքրքրությունների շրջանակը: Ինչպես աեսանք, նա առաջիններից մեկն էր, որ հանդես եկավ լեզուների եբրայական ծագման «տեսություն» դեմ, հասավ «նախալեզվի» վերականգնման հնարավորության գաղափարին, կարևոր քայլեր կատարեց լեզուների և նրանց փոխհարաբերության ուսումնասիրության ուղղությամբ: Միաժամանակ, ինչպես տեսանք, նա դրել է լեզուների համեմատության հարցը՝ գտնելով, որ ստուգաբանությունը միայն այդ ձևով կարող է ստանալ իսկական գիտական հիմք և որ դրանով կարելի է պարզել ժողովուրդների ծագու-

¹ J. Simon, Histoire critique du Vieux Testament, 1678.

մը: Լեզուները, ըստ Լայբնիցի, լինելով ժողովուրդների հնադույն հուշարձանները՝ ամենից ավելի լավ են պարզում նրանց ծագումը, ցեղակցությունը և տեղափոխությունները: Լայբնիցի համար լեզվի գլխավոր ֆունկցիան ոչ թե հաղորդակցականն է, այլ արտահայտչականը, ընդ որում լեզուն նա դիտում է որպես պատկերացումների համառոտ նշանների կամ ծածկանշանների (շիֆրեր) մի սխեմա, որ հեշտացնում է մտածողությունը: Ի տարբերություն Լոկկի՝ նա լեզուն համարում է իմացության ինքնուրույն միջոց:

Լայբնիցը լեզվի ուսցիոնալիստական փիլիսոփայության զբաղվող ներկայացուցիչն է, որ հակադրվում է Լոկկի սենսուալիստական փիլիսոփայությանը: Նա աշխատում է հերքել Լոկկի երկու հիմնական դրույթները՝ 1) բառերի սկզբնական եղակիությունը և զգայական գաղափարների արտահայտելու և 2) բառերի հաստատման կամայականության մասին: Ընդհանուր եզրերը, Լայբնիցի կարծիքով, նախորդել են եզակի (առանձին) եզրերին: Ընդհանուր եզրերը, ըստ նրա ծառայում են ոչ միայն լեզվի կատարելագործմանը. նրանք անհրաժեշտ են նրա կառուցվածքի էության համար. այլապես նախ՝ սկզբնապես գոյություն կունենային միայն հատուկ անուններ և երկրորդ՝ իրերի անսահման բազմության կայության պայմաններում մարդը ճնշված կլիներ իր ստեղծած բառերի թվով: Լայբնիցը այս դեպքում եթե մի կողմից՝ օգտագործում է Լոկկի մատերիալիզմի մեխանիստական բնույթի թերությունները, ապա մյուս կողմից՝ նկատի չի առնում, որ սկզբնապես անվանելի իրերի թիվը պետք է սահմանափակված լիներ մարդու սահմանափակ պահանջներով և հաղորդակցման սահմանափակ կարիքով: Լայբնիցի կարծիքով՝ ընդհանուր եզրերի դործածությունը նույնքան բնական էր, որքան և իրերի նմանությունը նկատելը: Իր դրույթներով համար ապացույցներ որոնելու նպատակով Լայբնիցը ևս, Լոկկի նման, դիմում է մանկական լեզվին և անունների իմաստի վերլուծությանը: Նա նշում է, որ 1) իրենց շիմացած առանձին անունների փոխարեն երեխաները գործածում են «բան», «բույս», «կենդանի» բառերը, 2) բոլոր հատուկ անունները ծագում են հասարակ անուններից (Բրուտոս, Կեսար, Սգոտոս և այլն): Լայբնիցի կարծիքով՝ սա վկայում է ընդհանուր եզրերի՝ եզակի եզրերին նախորդելու մասին. ծագմամբ բոլոր բառերը ընդհանուր եզրեր են, որոնցից ծագում են եզակի եզրերը՝ դրանք առանձին իրերի նկատմամբ կիրառելու ուղիով:

Լայբնիցը՝ փորձում է հերքել նաև Լոկկի երկրորդ գրույթը:

Այս նպատակով նա ընդունում է լեզվի ծագման բնածայնական տեսությունը և գտնում, որ բառերը ոչ թե կամայականորեն են հաստատվել, այլ որոշ բնական համապատասխանություններ: Նրա կարծիքով՝ այդպիսի համապատասխանություն կա իրերի և հընչյունների ու ձայնական օրգանների շարժումների միջև: Այս հարցում նա հենվում է Պլատոնի «Կրատիլոսում» կիրառվող սկզբունքի վրա. ըստ նրա՝ ռ «տառը» արտահայտում է ուժեղ շարժում և աղմուկ (գերմ. Riss «խզում», լատ. rumpo, հուն. ῥήγνυμι, ֆր. ar-racher, իտալ. straccio), Լ-ն՝ ավելի մեղմ աղմուկ (գերմ. leben «ապրել», lind «մեղմ, հեղ», lieben «սիրել», լատ. lenis «մեղմ», lentus «ձկուն» և այլն): Բերելով հակառակ օրինակներ՝ Լայբնիցը ենթադրում է, որ հետագա փոփոխությունների միջոցով բառերը հեռացել են սկզբնական արտասանությունից ու իմաստից. այսպես, ah կապակցությունն սկզբնապես թեթև շունչ է արտահայտել (հմմտ. հուն. ἄω, ἄτριος, լատ. aura, ֆր. haleine, գերմ. Atem և այլն), բայց հետո ավելի կոպիտ aha, ahha ձևով սկսել է ջուր նշանակել (նկատի ունի լատ. aqua և այլն). w ստանալով էլ՝ տևտոնների և այլոց մոտ այն նշանակել է օդի շարժումը (wehen, Wind, vent): Այսպիսով նախնական բնածայնական տարր Լայբնիցը փնտրում է հատկապես կենդանիների անունների, նրանց արձակած ձայներին նմանվող բառերի մեջ և այլն: Այն հանգամանքը, որ լեզուների մեջ, այնուամենայնիվ, բազմաթիվ տվյալներ չեն համապատասխանում բնածայնական տեսությանը, Լայբնիցը բացատրում է նրանով, որ մեր լեզուները ածանցյալ (երկրորդային) բնույթ ունեն, որոնք քիչ են պահել նախնական հատկություններ:

Այս բոլորով հանդերձ՝ Լայբնիցը խոսում է արհեստական լեզվի հնարավորության մասին: Նա եռանդով պաշտպանում է փիլիսոփայական լեզվի հնարավորության հարցը՝ գտնելով, որ կարելի է ստեղծել մի ընդհանուր նշանասիստեմ, որը մաթեմատիկայի լեզվի նման կարտահայտի մարդկանց բոլոր գաղափարները: Այս նպատակով նա անհրաժեշտ է համարում նախ բացահայտել այն տարրական ըմբռնումները, որոնցից կազմվել են մնացածները և երկրորդ՝ սահմանել այս ըմբռնումների բոլոր հնարավոր զուգորդումները: Սա հնարավորություն կտա հաշվելու միջոցով պարզել նախադասությունների ճշմարտականությունը, այլև գտնել նոր նախադասություններ: Պարզ ըմբռնումներին և նրանց զուգորդումներին պետք է համապատասխանեն բացարձակ արժեք

ունեցող այնպիսի նշաններ, որոնք ունակ լինեն կազմելու ընդհանուր լեզու:

XVII դարում ևս ռեակցիոն փորձեր են կատարվում փիլիսոփայական հիմնավորում տալու լեզվի աստվածային ծագմանը: Այսպես, կամին իր «Նոսելու արվեստը» աշխատության մեջ¹ փորձում էր ապացուցել, որ մարդը ինքն իրեն թողնվելու դեպքում չէր կարող, բացի շտարորոշված ճիշերից, ստեղծել որևէ այլ բան, եթե աստված նրան խոսել չսովորեցներ:

գ) XVIII դ. մեխանիստական ուսմունքները

Ներածական դիտողություններ. — Երևույթների մեխանիստական ըմբռնումը լայն հիմքեր է գցում XVII—XVIII դդ. փիլիսոփայության մեջ (Հորբս, Դեկարտ, Սպինոզա, XVIII դ. անգլիական և ֆրանսիական մատերիալիստներ): Բնության երևույթների ուղիքազմազանությունը հունգեցվում է մեխանիկականի, ամեն ինչ բացատրվում է մեխանիկայի օրենքներով, ժխտվում են շարժման ձևերի որակական տարբերությունն ու որակական փոխանցումները, մաթեմատիկական վերլուծության մեթոդը արսույլուտացվում է ու դարձվում ամեն մի գիտական իմացության հիմք: Սա բացատրվում է նրանով, որ այդ շրջանում ամենից ավելի բարձր վարպտցման էին հասել մեխանիկական և մաթեմատիկան: Լեզուն, ի թիվս այլ երևույթների, դիտվում է որպես մի մեխանիզմ, որի գործողությունն ու մասերի հարաբերակցությունը հեշտույթյամբ կարելի է ենթարկել մաթեմատիկական բանաձևերի: Լեզվի և մտածողության, լեզվի և օբյեկտիվ իրականության, լեզվի և մարդկային մարմնի անատոմիական կառուցվածքի կապը սլարգեցվում է, դիտվում որպես ուղղագիծ փոխհարաբերություն: Լեզվի մեխանիստական ըմբռնումը ամենից ավելի ցայտուն կերպով հանդես է եկել ֆրանսիական մտածողների՝ Կոնդիլյակի, դը-Բրոսի, Բոգեի մոտ:

Կոնդիլյակ. — XVIII դարում փիլիսոփաները ավելի մեծ ուշադրություն են հատկացնում լեզվի հարցերին:

Կոնդիլյակը (1715—1780) հանդես է գալիս որպես Լոկկի սենսուալիզմի շատագույն և ռացիոնալիզմի հակառակորդ: Նա ընդունում է իմացության միայն մեկ աղբյուր՝ զգայությունները: Եթե կարտեզիանական փիլիսոփայության ներկայացուցիչները լե-

¹ L. a m i, L'art de parler. 1670.

զուն ենթարկում էին մտածողությանը և վերջինս համարում լեզվի կերտողը, ապա Կոնդիլյակը վարվում է հակառակ ձևով: Լեզվի վերլուծությունը նա դնում է տրամաբանական հետազոտության հիմքում: Լավ տրամաբանել նշանակում է լավ խոսել: Որոշ առումով Կոնդիլյակը լեզուն համարում է վերացական և ընդհանուր հասկացությունների, սրանք էլ՝ բանականության սլայմանը: Կոնդիլյակի կարծիքով՝ գոյություն ունի միայն մեկ մեթոդ՝ վերլուծական մեթոդը: Մտքի ողջ աշխատանքը, նրա կարծիքով, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ վերլուծություն, բարդ և խառը իմացության վերածում իր սարքերին ու հարաբերություններին, ծանոթին ու անծանոթին: Լեզուն Կոնդիլյակի համար հենց այդ վերլուծական մեթոդի իրականացումն է. «Յուրաքանչյուր լեզու մի վերլուծական մեթոդ է,— գրում է նա,— և յուրաքանչյուր վերլուծական մեթոդ մի լեզու է»: Խոսել նշանակում է միտքը վերածել առանձին տարրերի և հերթով արտահայտել. բառը մտքի վերլուծության միակ գործիքն է: Բանականության կատարելագործումը լեզվի կատարելագործումն է: Որքան լավ է կաղմված լեզուն, այնքան մեծ է վերլուծության ճշգրտությունը: Մտածողության արվեստը (իմա՝ տրամաբանությունը) և լեզվի արվեստը (իմա՝ փերսկանությունը) Կոնդիլյակը վերջիվերջո հանգեցնում է մեկ ընդհանուր արվեստի և նույնացնում: Կոնդիլյակն այն շափով է կարտեղիանական, որ շափով ընդունում է միայն մեկ մեթոդ՝ մաթեմատիկական վերլուծության մեթոդը: Տրամաբանել, նրա կարծիքով, նշանակում է հաշվել: Եվ քանի որ լեզուն տրամաբանելու սլայմանն է, ուստի է յուրատեսակ հաշվական մեթոդ է: Տրամաբանելը մի արտահայտության փոխարինումն է (la substitution) մի այլ արտահայտությամբ՝ նույն զաղափարը պահպանելով հանդերձ: Այլուիսին է և հաշվելը: Բայց հաշվելը մեխանիկա է, ուրեմն և բանականությունը բոլոր գիտությունների մեջ մեխանիկա է: Ասել, որ բանականությունը մեխանիկա է՝ նույնն է ասել, թե նա գրանցվում է բառերի կամ նշանների միջոցով. հետևաբար՝ բանականության կամ գիտության արդյունքը լեզուն է: Ստեղծել գիտություն նշանակում է ստեղծել մի բարեկարգ լեզու: Բարեկարգ լեզվի հատկանիշները հետևյալներն են. 1) այդ լեզուն պետք է պարզ լինի, որպեսզի մտքերը հեշտությամբ արտահայտվեն. 2) այդ լեզվի նշանները պետք է ճշգրիտ կերպով սահմանված լինեն, որպեսզի երկիմաստությունների տեղիք չտան. 3) այդ լեզուն պետք է կերտ-

¹ E. B. de Condillae, La langue de calcul, 1798. Առաջաբան:

ված լինի անալոգիայի օրենքներով, որպեսզի բառերը վերլուծվելիս համապատասխանեն այն տարրական գաղափարներին, որ արտահայտում են. անալոգիայի պետք է հանգեցվի ինչպես բանականության (մտածողության), այնպես էլ խոսելու արվեստը: Տրամաբանել մեխանիկորեն՝ նշանակում է ոչ թե մեքենայարար, որպես ավտոմատ տրամաբանել, այլ հենվել մի պարզ, ճշգրիտ, կատարյալ, երկբայությունների տեղիք շտվող լեզվի վրա: Այսպիսով, Կոնդիլյակը վերջիվերջո հանգում է փիլիսոփայական լեզվի ստեղծման գաղափարին:

Իր «Մարդկային իմացության ծագման փորձ» աշխատության մեջ¹ Կոնդիլյակը տուրք է տալիս լեզվի աստվածային հայտնություն լինելու տեսակետին: Բայց հետագայում՝ «Տրամաբանություն» մեջ² նա այդ մասին բոլորովին չի խոսում: Այստեղ նա զարգացնում է այն միտքը, որ լեզվի առաջին ձևը «գործողության լեզուն» է (le langage d'action). մարմինն ու հոգին մի միասնություն են կազմում, և մեր արտաքին կառուցվածքը սահմանված է կատարվածը ներկայացնելու համար: «Գործողության լեզուն» նախ՝ վերլուծություն չի անում, այն սինթետիկ և ոչ-պարզ բնույթ ունի և ներկայացնում է անմիջապես ղգացածը, երկրորդ՝ այդ լեզուն ոչ պայմանական չէ և ոչ կամային. մարդիկ դիմում են նրան բնական մղումով՝ առանց նպատակ ունենալու հաղորդել իրենց մտքերը: Մարդը կարող է մտածել առանց նշանների. առաջին լեզուն նա ոչ թե հնարում է, այլ հայտնաբերում: «Գործողության լեզվի» տարրերը ծնվում են մարդու հետ միասին: Լեզվի տարրերը նախորդում են գաղափարների գոյությանը, որովհետև առանց որևէ տեսակի նշանների՝ հնարալիս չէի լինի վերլուծել մեր մտքերը: Այն հակասությունը, որ մտածողությունը ենթադրում է լեզու, իսկ լեզուն ենթադրում է մտածողություն, Կոնդիլյակը լուծում է «գործողության լեզու» ընդունելով: Լեզվի հետագա առաջընթացը կապված է կարիքի հետ: Մարդիկ կարիք են զգում իրար օգնելու, ուրեմն իրենց հասկանալի դարձնելու և հետևաբար հասկանալու: Ընկալողը ի վերջո զլխի է ընկնում, որ հասկանալու և հասկանալի դառնալու համար հարկավոր է վերլուծել ուրիշների և իր գործողությունները: Իր գործողությունները վերլուծելով, մարդը վերլուծում է իր մտածողությունը:

¹ E. B. Condillae, Essai sur l'origine des connaissances humaines, 1746.

² E. B. Condillae, Logique, 1781.

Այսպիսով՝ «գործողության լեզուն» դառնում է վերլուծական մեթոդ: Անալոգիայի օրենքներով «գործողության լեզուն» հասնում է մեծ պարզության և ճշգրտության:

Բառերի կամ հնչյունական լեզուն փոխարինելով «գործողության լեզվին», պահպանում է նրա վերլուծական բնույթը: Սակայն այս փոխարինումը տեղի չի ունենում միանգամից: Հնչյունական լեզուն երկար ժամանակ գործում է «գործողության լեզվի» հետ խառնված. մարմնի շարժումներն ուղեկցվում են ձայնի ելևէջներով: Հետագայում միայն հնչյունական լեզուն գերակշռություն է ստանում: Սկզբնական հնչյունական լեզուն հիշեցնում էր երգը: Ինչպես որ բնությունը ժեստերի մեջ նախապատրաստել էր «գործողության լեզվի» տարրերը, այնպես էլ նա ճիշերի մեջ նախապատրաստել էր խոսակցական (հնչյունական) լեզուն: Սկզբնական ճիշերը աստիճանաբար վերածվում են ձայնարկությունների, որոնք ճիշերի մի տեսակն են կազմում և ունեն ղգացմունքներին համապատասխան ելևէջներ: Կենդանիների ձայներին, բնության աղմուկներին նմանվելը հարստացնում է բառապաշարը:

Իսկ ինչպե՞ս է պատկերացնում Կոնդիլյակը մարդու մտածողական կարողությունների զարգացումը: Հիմք ընդունելով երեխայի խոսքը՝ Կոնդիլյակը կարծում է, որ մարդու մոտ նախքան խոսելը արդեն գործում էին ընկալումն ու շարժողությունը. այն դեպքում, երբ առարկան այս կամ այն պատճառով (քաղցր և այլ կարգի պահանջները) խիստ կերպով էր տպավորվում, ապա գործում էին հիշողությունը և դեռևս թույլ հրևակայությունը: Այս կապակցությամբ Կոնդիլյակը հայտնում է այն մատերիալիստական միտքը, որ սահանջի ընկալումը կապվում էր այդ պահանջը բավարարող առարկայի հետ: Սակայն այդ կապը, նշում է Կոնդիլյակը, տևական բնույթ չէր կրում. պահանջը այսօր մի առարկայի հետ էր կապվում, վաղը մի ուրիշի: Այսպիսով, երևակայության վարժեցումը մարդու կամքով չէր կատարվում, այլ հանգամանքների դրդմամբ ու կարիքի ուժով: Համակեցությունը հնարավորություն է ստեղծում մարդկանց հոգեկան կարողությունների վարժեցման համար, որովհետև փոխհաղորդակցումն ստիպում է մարդկանց կրքի ճիշերի հետ կապել ընկալումները, որոնց բնական արտահայտությունն են հանդիսանում այդ ճիշերը: Ճիշերն ուղեկցվում են ժեստերով: Ճիշերն ու ժեստերը այլ մարդկանց մոտ առաջ են բերում համատիպ ղգացմունքներ. ցավն առաջ է բերում կարեկցանք և օգնելու կարողություն: Կոնդիլյակի կարծի-

քով՝ մարդը բնագրական կարիք է զգում հուզական էներգիան ծախսելու ճիշերի միջոցով: Միևնույն ճիշերը աստիճանաբար վելի տեսականորեն զուգորդվելով իրենց ծնող պատճառների հետ՝ դառնում են նրանց նշանները: Վերջիվերջո մարդիկ ընտելանալով այդ նշաններին՝ սկսում են դրանք վերարտադրել սեփական ցանկությամբ՝ վերհիշել ու երևակայել: Այսպիսով՝ բնադրական ճիշերից անցում է կատարվում դեպի բառերը. այն, ինչ որ առաջ մարդիկ բնազդով էին անում, այժմ կատարում են խորհրդածությամբ: Սկզբնապես, Կոնդիլյակի կարծիքով, խոսքի օրգանները դեռ ճկուն չէին և շատ բաներ չէին կարող արտաբերել. բառերը դեռ քիչ էին:

Սկզբնական բառերը, ըստ Կոնդիլյակի, իրերի անուններ էին (ջուր, ծառ և այլն): Հետագայում մարդիկ սկսում են աստիճանաբար տարբերել առարկաների զգայելի հատկությունները և նկատում են այն հանգամանքները, որոնց մեջ դրանք կարող են գտնվել, և այսպիսով՝ ստեղծում են ածականներն ու մակբայները: Սկզբնական բայերը ծառայում էին հոգեվիճակն արտահայտելուն և անորոշ իմաստ ունեին, ինչպես գնալ, գործել բայերի անորոշները. հետագայում դրանք լրացվում են ժամանակներով, եղանակներով, թվերով և դեմքերով: Վերացական եզրերը (մեծուքյուն, արքնուքյուն և այլն) շատ ուշ են կերտվել՝ բայերից կամ ածականներից: Լոկի հետեղողությամբ՝ Կոնդիլյակը կարծում է, որ վերացական կամ հոգեկան գաղափարները ծագում են կոնկրետ-զգայականներից (հմմտ. ոգի, հակում և այլն):

Այսպիսով, լեզվի ծագման հարցը Կոնդիլյակը քննում է վարդացման պրոցեսի մեջ: Լեզուն, նրա կարծիքով, կամայականորեն չ'հաստատվել: Բնությունը մարմնի շարժումների մեջ զրել է «գործողության լեզվի» տարրերը, կրթի ճիշերի մեջ՝ խոսակցական լեզվի տարրերը: Մարդը փորձով, կարիքից արված հայտնաբերում է, որ ինքը խոսում է, առանց խոսել կամենալու: Պայմանավորումը ծառայել է լոկ բնության սկսածը կատարելագործելուն բնդարձակելուն: Սխալները դատապարտվում են, եղած բառերը անալոգիայով կիրառվում նոր գաղափարներ արտահայտելու համար:

Դը-Բրոս.—Լեզվի մեխանիստական ըմբռնումը էլ ավելի բացահայտորեն է հանդես գալիս դը-Բրոսի (1709—1777) «Ուսումնասիրություն լեզուների մեխանիկական կազմության մասին»

աշխատութեան մեջ¹: Դը-Բրոսը ևս ելնում է այն դադափարից, որ լեզուն սկզբնապէս աղքատ է եղել և հնթարկվել է աստիճանական զարգացման: Նրա կարծիքով՝ բառերի հաստատումը կամայական, պատահական կամ պայմանական բնույթ չի կրել, այլ պայմանավորված է արտասանական օրգանների և նշանակվող առարկաների բնույթով: Խոսելը գործողութիւն է, իսկ գործողութիւնը որոշվում է գործիքի բնույթով և գործողութեան նպատակով: Նշելով, որ այս դեպքում ողջ լուծելի հարցը հանգում է այն բանին, որ ցույց տրվի որոշ հարաբերութիւն արտաքին ֆիզիկական առարկաների, ուղեղի վրա նրանց թողած տպավորութեան և արտասանական օրգանների արձակած հնչյունների միջև, դը-Բրոսը դիմում է բնածայնական տեսութեանը: Բառերի հնչյունական ձևերը ճակատագրականորեն կախված են արտասանական օրգանների կառուցվածքից և նշանակվող առարկաների բնույթից, ընդ որում այդպիսի կապ դը-Բրոսը տեսնում է հիմնականում արմատական բառերի դեպքում: Սակայն այս հնթարկութիւնը պետք է հիմք տա մի այլ հնթարկութեան համար. եթէ տվյալ առարկաներն անխուսափելիորեն առաջ են բերում միևնույն նմանողական հնչյունները, ապա մարդիկ պետք է մեկ լեզու ունեցած լինեն: Դը-Բրոսն ընդունում է այս հնթարկութիւնը՝ մարդկութեանը վերագրելով սկզբնական մեկ լեզու: Այս բանը հաստատելու համար դը-Բրոսը դիմում է համեմատական ստուգաբանութիւններին, փորձում ապացուցել տարբեր լեզուների արմատների նույնութիւնը և դնում այնպիսի ստուգաբանական բառարան ստեղծելու պահանջ, որտեղ բոլոր բառերը կհանդեցվեն իրենց սկզբնական արմատներին:

Ինչ վերաբերում է լեզվական տարբերութիւններին, ապա դը-Բրոսը դրանք փորձում է բացատրել խոսքի օրգանների անատոմիական տարբերութիւններով, ընդ որում սրանք էլ կապում է կլիմայական տարբերութիւնների հետ:

Բնածայնութիւնը դը-Բրոսը լայն ձևով է ըմբռնում. նա այս դեպքում հասկանում է առարկաների թողած տպավորութեան համապատասխան արտահայտումը խոսքի օրգանների միջոցով: Այս առումով բնական ճիշդին, բացականչութիւններին և ձայնար-

¹ Ch. de Brosses. Essai sur la formation mécanique des langues, 1765. Ռուս. թարգմ. Бросс, Рассуждение о механическом составе языков и физических началах этимологии, пер. А. Никольского, СПб, 1882.

կուլթյուններին նույնպես բնաձայնական որոշ արժեք է վերադրվում: Մանկական լեզվի հետազոտությանը դիմելով, դը-Բրոսը պնդում է, որ ձայնարկուլթյունները նախնական լեզվի տառջին բառերն են: Դը-Բրոսի ծառայուլթյուններից մեկն էլ այն է, որ նա փորձում է իր տեսուլթյունը հիմնավորել նախնական լեզուների վրա կատարած դիտողուլթյունների միջոցով:

Ընդհանրական (փիլիսոփայական) լեզվի ստեղծման փորձերը.—XVIII դ. շարունակվում է ընդհանրական կամ փիլիսոփայական արհեստական լեզվի ստեղծման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքը, որ սկիզբ էր առել XVII դ.՝ Դեկարտի, Լայբնիցի, Ջ. Ուիլկինսի և այլոց ջանքերով: Այս ուղղությամբ աշխատում են նաև Հեյման Հյուգոն, Սամյուել Հարտլիբը, Ջոն Վեկերը, Ժորժ Դալգառնը, Բեռնար Լամին, Միքայելիսը, Վոլտերը և ուրիշները: Ֆրանսիացի փիլիսոփա և մաթեմատիկոս Կոնդորսեն (1743—1794), հավատարով մարդկուլթյան ասպագա կատարելագործմանը, այդ կատարելագործման նախադրյալներից մեկն էլ տեսնում էր փիլիսոփայական ընդհանրական լեզվի ստեղծման մեջ: Նա կարծում էր, որ որոշ գիտուլթյուններում, յո՛ր՝ քիմիայի մեջ, արդեն սաղմնային ձևով գոյուլթյուն ունի համաշխարհային լեզուն:

Ֆրանսիացի հայտնի ֆիլիկոս Ամպերը (1775—1836) ստեղծել է արհեստական լեզվի սեփական սխեմա և նրանով ստանավորներ գրել:

դ) XVIII դ. պատմա-մարդաբանական ուսմունքները

Ներածական դիտողություններ.— XVII—XVIII դդ. փիլիսոփայական միտքը մեծ առաջընթաց է կատարում՝ միջնադարյան սխոլաստիցիզմի ու դոգմատիզմի հաղթահարման ուղղությամբ: Աստիճանաբար վերանայվում են միջնադարում արածված բոլոր այն դոգմատիկ դրույթները, որոնք հակասուլթյան մեջ էին դասվում փորձի ու բանտեսուլթյան տվյալների հետ: XVIII դարում, սր հայտնի է որպես լուսավորուլթյան էպոխա, առանձնապես յայն ուշադրուլթյան առարկա է դառնում մարդը իր մարմնական կառուցվածքով, իր հոգեկան առանձնահատկուլթյուններով, իր հասարակական կազմակերպությամբ, իր անցյալով ու ասպագայով: Վերջնականապես խորիւլվում են միջնադարյան այն հայեցակետի հիմքերը, որը մարդուն առնում էր որպես սատծու կողմից կազմ սլաորաստ ստեղծված էակ. սվելի լավ ծանոթանալը մարդու և

կենդանիների կառուցվածքին, մարդանման կապիկների մասին տեղեկանալը, ամենաբազմազան ժողովուրդների ու ոստայական տիպերի մասին իմանալը,— այս բոլորը հանգեցնում են մարդուն անասունների՝ կենդանիներին մոտ լինելու գաղափարին, մի գաղափար, որ արտացոլում է գտնում Կարլ Լիննեյի կենդանաբանական դասակարգման մեջ, XVIII դ. ֆրանսիական մատերիալիստ-էնցիկլոպեդիստների հայացքներում: Սկսում է տիրապետող դատնալ մարդու ֆիզիկական կառուցվածքի և հոգեկան առանձնահատկությունների աստիճանական ձևավորման դադափարը, այն միտքը, որ ժամանակակից մարդու բանականությունն ու լեզուն կազմավորվել են աստիճանաբար և որ մարդը զարգացման երկար ուղի է անցել մինչև ժամանակակից տիպը: Սրա հետ միասին հստակ է գալիս հասարակության պատմական զարգացման օրինաչափություններն ըմբռնելու ձգտում: Ճիշտ է, դեռևս հասարակության և հասարակական հիմնարկների ծագումն ու զարգացումը մատերիալիստորեն չեն բացատրվում, դեռևս մեծ դեր է խաղում ֆանտաստիկ տարրը, մարդու էությունը բացարձակացվում է, հասարակության զարգացումը դիտվում է մարդու զարգացման անալոգիայով, բայց և այնպես չի կարելի շտեմնել այս բնագավառում գիտական մտքի ընդհանուր առաջընթացը:

Այն հանգամանքը, որ մարդաբանական հարցերը¹, այդ բառի ամենալայն իմաստով, XVIII դարում դառնում են ընդհանուր հետաքրքրության առարկա, անհետևանք չի մնում և լեզվի քննության համար: Լեզուն որպես մարդուն կենդանիներից տարբերող զլխավոր հատկանիշ և որպես մարդկային մտածողության իրականացման միջոց բնականաբար սկսում է ուժելի: Լայն ուշադրություն գրավել. լեզվական պրոբլեմները քննվում են մտրդու ծագման զարգացման ընդհանուր հարցերի հետ կապված: Գլոտոլոգիական պրոբլեմը՝ լեզվի ծագման հարցը դառնում է մի պրոբլեմ, որ շարժում է ամենաբազմազան զբաղմունքի տեղ մարդկանց հետաքրքրությունը: Այդ պրոբլեմի լուծման մեջ նկատվում են և՛ մատերիալիստական, և՛ իդեալիստական-աստվածաբանական, և՛ այս երկուսը հաշտեցնող տենդենցներ: Այսպիսով, XVIII դարի բազմաթիվ հեղինակների մոտ լեզվի քննությունը կատարվում է մար-

¹ XVIII դարում, մանավանդ ֆրանսիական էնցիկլոպեդիստների մոտ, մարդաբանությունն ըմբռնումը խիստ լայն էր և ընդգրկում էր մարդու հետ կապված ամենաբազմազան հարցերի մի շրջանակ. այստեղ այդ բառը զորածոված է ուղյակ ժամանակի համար բնորոշ իմաստով:

դաբստինական ընդհանուր պրոբլեմատիկայի ֆոնի վրա ու նրա հետ կապված:

XVIII դ. համար բնորոշ է նաև լեզվի պատմական ըմբռնման տարրերի երևան գալը՝ կապված մարդու հոգեկան կարողությունների և հասարակության ըմբռնման պատմականության հետ: Այս պատմականությունը տվյալ դեպքում հանդես է գալիս դեռևս ընդհանուր ձևով, կոնկրետ արտահայտություն չի գտնում լեզուների վերլուծության մեջ կամ շատ թույլ արտացոլում է գտնում: Պատմական մոտեցումը մասամբ էլ, ինչպես կտեսնուհեք, կապված է եղել լեզվի տրամաբանական վերլուծության փորձերի, լեզվի ձևերի մեջ նախնական տրամաբանական պարզություն բացահայտման ձգտման հետ (հմմտ. Հոսն Տուկի վերլուծությունը): Այսպիսով՝ լեզվաբանական տեսություններն այս շրջանում ղգալի մասով ընդհանուր մարդաբանական պայմանավորվածություն ունեն, կասկած են մարդու ծագման ու զարգացման տեսությունների հետ: Դիշտ է, սակայն, որ այս դեպքում կամ լեզվի ծագման հարցի լուծման մեջ բավարար չափով հաշվի չի առնվում հասարակական մոմենտը, կամ լեզվի ծագումը դիտվում է մտածողությունից կտրված, որպես արդեն մտածող արարածների «հասարակական դաշինքի» արդյունք՝ հասարակական դաշինքի ընդհանուր ուսմունքի մեխանիկական կիրառմամբ, կամ լեզվի և հասարակության զարգացման փոխհարաբերությունը պատկերացվում է մեխանիստորեն: Մարդը առնվում է ավելի շատ որպես բիոլոգիական, քան հասարակական էակ:

Ժան Ժակ Ռուսսո.— Լեզվի բնույթի ու ծագման ըմբռնման մեջ նոր տարր է մտցնում Ժան Ժակ Ռուսսոն (1712—1778): Լեզվի ծագման հարցը նա քննել է ոչ միայն կողմնակի կերպով, այլև դրան հատուկ աշխատություն է նվիրել: Առաջին աշխատությունը, որտեղ մարդկանց անհավասարության ծագման հարցի հետ կապված՝ Ռուսսոն կանգ է առնում նաև լեզվի ծագման հարցի վրա, «Մարդկանց միջև անհավասարության ծագման և հիմունքների մասին» գործն է¹: Այստեղ Ռուսսոն հարցը դնում է պատմական հողի վրա: Նա նախամարդուն դիտում է որպես մի արարած, որ իր մտավոր կարողություններով մեզնից շատ հեռու է կանգնած և մոտենում է բարձր կենդանիներին: Սակայն կենդանիները զուրկ չեն զգացմունքներից, հետևաբար նաև գաղափարներից ու նրանց որոշ կոմբինացիաներից:

¹ J. J. Rousseau, Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes, 1753.

Նախամարդու (վայրենու) սկզբնական հոգեկան կարողությունները, ըստ Ռուսոյի, մաքուր կենդանական բնույթ ունեին և սահմանափակվում էին ընկալմամբ ու ղգացմունքով. ցանկանալը և շցանկանալը, ձգտելը և վախենալը վայրենու հոգու առաջին գործողություններն էին: Ընդհանրապես կրթերին Ռուսոն մեծ տեղ է հատկացնում մարդու մտածողության ղարգացման մեջ: Ռուսոն նախամարդկանց պատկերացնում է ոչ թե որսիս հասարակական կենդանիների, այլ որպես առանձին ապրող, ընտանեկան տեական կապերով չկապված և մեկ-մեկ իրար հանդիպող անհատներին: Բնականաբար Ռուսոն այս դեպքում լեզվի առկայության մեջ անհրաժեշտություն չի տեսնում (հետագայում միայն նա հանգում է ավելի տեական կապերի գոյության գաղափարին): Այստեղից էլ Ռուսոն լեզվի ծագումը փորձում է որոնել այն բնական ճիշերի մեջ, որոնք նախամարդկանց կողմից արձակվում էին մեծ վտանգի և մեծ տանջանքի դեպքում: Այսպիսով՝ Ռուսոն փաստորեն հանգում է ձայնարկությունների տեսությունը՝ փորձելով այն դնել որոշ պատմական հողի վրա և օժտելով որոշ կարևոր նորություններով: Լեզվի հետագա զարգացումը Ռուսոն պատկերացնում է որպես ձայնի երանգների բազմացման և դրանք որոշ ժեստերով ուղեկցելու պրոցես, թեև բնական ճիշը հենց սկզբից չէր կարող զուրկ լինել ձայնի այսպիսի երանգավորումներից և ուղեկցող ժեստերից: Հետագայում ժեստերը դուրս են մղվում, որովհետև դրանք մթնում չեն կարող օգտագործվել և արտահայտչական սահմանափակություն ու ղժվարություն ունեն: Այս տեսակետից բառերը (ձայնական լեզուն) ավելի հարմար են, որովհետև լինելով «սահմանված (իմա՝ պայմանական) նշաններ», կարող են արտահայտել ամեն տեսակ գաղափարներ: Ռուսոյի կարծիքով՝ սկզբնական բառերը շտարորոշված իմաստ ունեին, այսինքն՝ համապատասխանում էին ամբողջ նախադասությունների: Հետագայում այդ ամբողջական բնույթի բառ-նախադասություններից առանձնանում են գոյականներն ու բայերը, որոնցից առաջինները սկզբնապես հատուկ անունների արժեք ունեին, իսկ երկրորդները՝ անորոշ դերբայի: Ընդհանուր (հասարակ) անունները ծագում են հետագայում՝ հատուկ անունների բազայի վրա:

Ռուսոյի տեսության մեջ, բացի լեզվի ծագման հասարակական բնույթի անբավարար հաշվառումից, կա առանձնապես խոցելի հրկու կողմ ևս: Առաջին՝ նա չի կարողանում պարզել այն հիմքն ու պայմանները, որոնց առկայությամբ աճցում է կատարվում բնական ճիշերից դեպի իսկական բառերը. այլ կերպ ասած՝ անցումը

զգացական ճիշերից դեպի գաղափարներ արտահայտող բառերը մնում է շարքաված: Այս բանն զգում է և ինքը Ռուսսոն. նա խոսում է բառերի մասին որպես «սահմանված նշաններին» և այս «սահմանման» մեջ տեսնում է գիտակցական-կամային մոմենտ: Բայց այսպիսի սահմանման համար խիստ անհրաժեշտ էր բառի (լեզվի) գործածությունը: Առաջանում է մի հակասություն, որ Ռուսսոն ի վիճակի չէ լուծելու «Բառն անհրաժեշտ կլինե՞ր բառի գործածությունը հիմնելու համար», — նշում է Ռուսսոն: «Երբ մարդը կարիք էր զգում բառի՝ մտածելու համար, ապա էլ ավելի շատ կարիք էր զգում մտածողության՝ լեզու կազմելու համար»: Այս առումով էլ Ռուսսոն լեզվի ծագման պրոբլեմի մեջ տեսնում է մի կարևոր լուծելի խնդիր՝ որ՞ն է եղել ավելի անհրաժեշտ՝ հասարակությունը՝ արդեն միավորված լեզուներ հաստատելու համար՝, թե՞ լեզուները՝ արդեն գտնված հասարակությունը հիմնելու համար: Երկրորդ՝ Ռուսսոն չի կարողանում պարզել այն հարցը, թե ինչպես սկզբնական «հատուկ անուններից», որոնք եղակի սուսրկաներ էին նշում, անցում տեղի ունեցավ դեպի «հասարակ անունները», որոնք ընդհանուր արժեք ունեն: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ Ռուսսոն առկախ է թողնում ամեն մի իրի անուն հատկացնելու սկզբնական հնարավորության հարցը:

Իր «Լեզուների ծագման մասին» ուսումնասիրության մեջ՝, (հրատարակվել է ետմահու) Ռուսսոն էլ ավելի հստակ կերպով է դնում լեզվի ծագման հարցը: Եթե իր նախորդ աշխատության մեջ նա դեռևս զգալի չափով գտնվում էր Կոնդիլյակի ազդեցության տակ, ապա այս աշխատության մեջ ավելի ինքնուրույն է և լեզվի ծագման հարցում հասարակական մոմենտին այստեղ ավելի կարևոր դեր է տրվում. բայց բառերը համարելով հասարակական սահմանում՝ Ռուսսոն նրանց ձևերը տեսնում է բնական պատճառների մեջ, այլ կերպ ասած՝ շարունակում է լեզվի ծագումը որոնել զգացական ճիշերի մեջ և մեծ տեղ տալ ձայնարկությունների կամ լեզվի էմոցիոնալ ծագման տեսությանը: Նա նշում է, որ նախամարդու մոտ զգացմունքը գերակշռում էր: Այս առումով Ռուսսոն սահմանադատվում է Կոնդիլյակից և լեզվի ծագման մեջ կարիքի կարևորության մատնանշումից: Կարիքը, Ռուսսոյի կարծիքով, մարդկանց առանձնացնում է, իրար հակադրում, մինչդեռ զգացմունքը միացնում է. ոչ թե քաղցը և ծարավը, այլ սերը, ատելությունը.

J. J. Rousseau, Essai sur l'origine des langues, „Oeuvres complètes“, XVI, 1798.

կարեկցանքն ու բարկութունն են մարդկանց ձայներ արձակել տվել: Նրա կարծիքով՝ Կոնդիլյակը սիւալվում է, երբ սկզբնական լեզուն համարում է մի բարեկարգ լեզու (une langue bien faite), վերլուծական մեթոդ, որ իր անալոգիսներով արտահայտում է դադափարների հարաբերությունները. սկզբնական լեզուն ոչ թե երկրաչափների լեզու էր, այլ բանասանդծների լեզու. այդ լեզուն արտահայտում էր ոչ թե առարկաները, այլ առարկաների առաջացրած զգացմունքը. այն ավելի շուտ երգ էր, քան բառերի լեզու. սկզբնական բառերը կամ բնաձայնական բնույթ ունեին կամ կրքի արտահայտություններ էին (ձայնարկություններ) և այն էլ անհոգաբաշխ, շտարորոշված: Սկզբնական լեզուն պատկերավոր էր, շունք դատողական բնույթ. նախամարդիկ սկսում են զգացմունքներից և ոչ թե դատողություններից: Լեզուների ունեցած տարբերությունները Ռուսոն հանգեցնում է կլիմայական տարբերությունների. հյուսիսային լեզուները, նրա կարծիքով, կոպիտ են, հարավայինները՝ հնչեղ, կենդանի:

Մոպերտյուփ.— Ռուսոյի նման Մոպերտյուփն (1698—1759) ընդհանրություն է տեսնում մարդու և կենդանիների հոգեկան աշխարհների միջև. տարբերությունը նա համարում է լոկ քանակական, այսինքն՝ կարծում է, որ «կենդանական տեսակները ունեն ավելի քիչ քանակությունը գաղափարներ և դրանք համեմատելու ավելի փոքր կարողություն», քան մարդը, ընդ որում կենդանիների մեջ էլ այս տեսակետից աստիճանավորություն է հաստատում: Իր «Փիլիսոփայական խորհրդածություններ լեզուների ծագման և բառերի նշանակության մասին» աշխատության մեջ (1784) Մոպերտյուփն վարգիտում է այն միտքը, որ մարդը մտածելու և դատելու կարողություն ուներ նախքան լեզվի ծագումը. այս առումով բառիմաստը նախորդել է բառին. մարդը նախքան խոսել կարողանալը կարողանում էր տարբերել ընկալումները և այդ նպատակով դիմում էր նրանց մի քանի հատկանիշներին: Մարդկային սկզբնական լեզուն Մոպերտյուփի կարծիքով ևս՝ ժեստերի և ճիշերի լեզու էր, որոնցով արտահայտում էին ամենասանհրաժեշտ կարիքները. այդ լեզուն հասկանալի էր բոլոր մարդկանց համար: Շատ ժամանակ անց միայն մարդիկ սկսեցին մտածել արտահայտության այլ եղանակների մասին և այդ բնական ճիշերին ու ժեստերին ավելացրին սլալմանական ճիշեր ու ժեստեր: Երկարատև ժամանակ էր հարկավոր, որ մարդիկ հասնեին բառերին, այսինքն՝ առանց ժեստերի և տաների արտահայտվելու եղանակին, զգային. դրա օգուտը և

սլահոլանեին այն: Այսպիսով՝ Մոպերտյուին փորձում է լեզվի ծագումը դիտել զարգացման սլոոցեսի մեջ՝ կենդանուց դեպի մարդը, ընդ որում աշխատում է սլարդել զրա հասարակական հիմքերը. նրա տեսութլյան թույլ կողմը լեզվի ծագման սլոոցեսին որոշ դիտումնավորութլուն հաղորդելն է, լեզվի հասարակական բնույթի մեկանիկական ըմբռնումը, որ արտահայտվում է հասարակական դիտակցված և նախամտադրված սլայմանավորում ենթադրելու մեջ (լեզուն «հասարակական դաշինքի» արդյունք համարելը): Լեզվի ծագման հարցին Մոպերտյուին անդրադարձել է նաև «Դիսերտացիա լեզուների մասին» աշխատութլյան որոշ հատվածներում:

Ադամ Սմիթ.—Լեզվի ծագման հարցը XVIII դարում ընդհանուր հետաքրքրութլուն էր շարժում: Հայտնի տնտեսագետ Ադամ Սմիթը 1759 թ. հանդես է գալիս «Խորհրդածութլուններ լեզուների նախնական կազմութլյան մասին» աշխատութլյամբ¹, որտեղ հենվում է մասամբ Լոկկի, մասամբ Ռուսսոյի դադասիարների վրա: Սմիթի կարծիքով՝ մարդը սկզբնապես յուրատեսակ համրութլյան վիճակ է ապրել. այս շրջանում որսկես հաղորդակցման միջոց են ծառայել մարմնի և դեմքի արտահայտիչ շարժումները: Այս վիճակը ակել է այնքան ժամանակ, քանի դեռ մարդիկ մատով տոարկաները ցույց տալով, կարող էին իրար հասկանալ. դադասիարների բազմացումը այդ դարձրել է անբավարար. մարդիկ «անհրաժեշտութլուն դպացին գտնելու արհեստական նշաններ, որոնց նշանակութլունը սահմանվեց ընդհանուր համաձայնութլյամբ»²: Այս կարգի համաձայնութլյամբ ստեղծված առաջին բառերը, Սմիթի կարծիքով, բայերն էին, որովհետև անուններն այդ ձևով նշանակելու ծայրահեղ անհրաժեշտութլուն չէր զգացվում. իրերը կարող էին նմանողութլյամբ կամ ցույց տալով արտահայտվել, մինչդեռ բայերի արտահայտած սլարդ գործողութլունները չէին կարող: Ադամ Սմիթը ես սլաշտսլանում է Լոկկի և Ռուսսոյի այն կարծիքը, ըստ որի ընդհանուր հասկացութլուններն արտահայտող բառերը (հասարակ անունները) ծագել են առանձին առարկաներ արտահայտող բառերի (հատուկ անունների) բաղալի վրա: Սմիթի կարծիքով՝ սկզբնապես մարդիկ նշանակել են միայն այն առարկաները, որ շրջապատում են իրենց,

¹ A. Smith, Considerations concerning the First Formation of Languages and the Different Genius of Original and Compound Languages, 1759.

² Մեջբերումը կատարել ենք ըստ P. Janet-ի և G. Séailles-ի, Histoire de la philosophie, VII հր., էջ 247:

աղբ աշդ անունները կիրառել են նաև համատիպ այլ առարկաների նկատմամբ:

Մոնբոդոյն.— Անդլիացի Ջ. Բ. Մոնբոդոյն (1714—1799) իր «Իսկերտացիա լեզվի ծագման և առաջադիմության մասին» աշխատության մեջ¹ փորձում է պարզել լեզվի ծագման նախադրյալները, լեզվի սկզբնական տիպը, լեզվի հետագա զարգացման պրոցեսը՝ նախնական կողմից ճիշերից դեպի բանաստեղծությունն:

ճարտասանությունը: Լեզվի ծագման նախադրյալների քննությունը նա տանում է 3 ուղղությամբ՝ 1) մարդու մարմնական նախադրյալները (արտասանական օրգաններ), 2) հոգեկան նախադրյալները (հասկացություններ) և 3) հասարակական նախադրյալները: Ելնելով լեզվի ծագման հասարակական պայմանավորվածության գաղափարից՝ Մոնբոդոյն փորձում է ի մի բերել և զուգադրել տարբեր հայեցակետերը: Նա ընդունում է լեզվի հասարակական դաշինքով ստեղծվելու տեսությունը, բայց այդ պայմանավորման շրջանի նախաստորաստումը տեսնում է միջարկությունների և բնածայնությունների շրջանի մեջ: «Լեզուն ստեղծվում է հասարակական հողի վրա,—դրում է նա:—Նրա սկզբնական տարրերը հետևյալներն են՝ 1) ճիշերը և ձայնարկությունները, 2) բնական ձայների նմանողությունը, որտեղից ծագում է բնածայնությունը, օնոմատոպոեան, որի հիման վրա էլ պատվաստվում է որոշակի հնչյունը որպես գաղափարի նշան ընդունելու վերաբերյալ պայմանական համաձայնությունը»²:

Սկզբնական շտարորոշված բնական ճիշերը, որոնցից, ըստ Մոնբոդոյնի, սկսվում է լեզվի առաջացումը, դիտվում են որպես ամբողջական նախադասությունների արժեք ունեցող միավորներ: Այս սկզբնական ճիշերից արտասանության հեշտացմամբ մարդիկ անցնում են իսկական բառերի ստեղծմանը: Սկզբնական լեզուն հարուստ է եղել ձայնավորներով և ազքատ՝ բաղաձայններով, բաները եղել են երկար, բառախմբերի (խոսքի մասերի) ճշգրիտ տարբերակումներ շին եղել, շին եղել և քերականական մասնիկներ, կապեր ու շաղկապներ և այլն: Իր այս վերականգնած վիճակի իրական լինելը ցույց տալու համար՝ Մոնբոդոյն դիմում է ամբրիկյան հնդիկների լեզուների տվյալներին: Լեզվի հետագա զար-

¹ J. B. Monboddo, A Dissertation on the Origin and Progress of Language, 1778—1793.

² Մեջբերումը ըստ Ա. Մ. Погодин-ի, Язык, как творчество, Харьков, 1913, էջ 414.

գացումը Մոնբրողդոն կապում է արստրակցիայի կարողության զարգացման հետ և միաժամանակ այն քննում յուրատեսակ էսթետիկական հայեցակետով: Նրա կարծիքով՝ սլատովյան ընթացքը տանում է սկզբնական կենդանական կոպիտ ճիշերից դեպի գեղարվեստորեն ձևավորված, ստեղծագործական ուժ հանդիսացող լեզուն: Մոնբրողդոնին այնքան զարմանալի է թվում լեզվի այժմյան կառուցվածքը և այնքան դժվար կապելի նախնական ճիշերի հետ, որ նա, այնուամենայնիվ, տուրք է տալիս դերրնական ուժի միջամտությանը:

Ներդեր.—Լեզվի ծագման հարցը գերմանական իրականության մեջ հետաքրքրության առարկա է դառնում միայն XVIII դ. երկրորդ կեսից սկսած: Այս հետաքրքրության սուսջին արտահայտությունը Զյուամիլիսի՝ 1756 թ. կարդացած ղեկուցումն էր՝ «Լեզվի աստվածայնության ապացույց» թեմայով, որի մեջ, ինչպես ցույց է տալիս թեմայի անվանումը, նա որդեգրում է լեզվի վածային ծագման քրիստոնեական հայեցակետը. սա ակնհայտ սեակցիա էր լեզվի մարդկային ծագման տարածված տեսությունների դեմ: Հարցի հետագա գերմանական հետազոտողները մեծ մասամբ դիմում են յուրատեսակ կոմպրոմիսի՝ փորձելով զուգակցել երկու տեսակետները: 1772 թ. լեզվի ծագման հարցի մասին աշխատություններով հանդես են դալիս Հերդերը, Տիդեմանը և Տետենսը¹, որոնցից առաջինը նշանակալից ազդեցություն է թողնում այդ հարցի լուծման հետագա որոշ փորձերի վրա:

Հերդերը ելնում է իդեալիստական հիմունքից և տեղ թողնում լեզվի ծագման հարցում աստծու գաղափարի միջամտության մարտ: Սկզբնապես լեզվի ծագումը կապելով մարդու դատողություններ անելու կարողության հետ, Հերդերը հետագայում² լեզուն համարում է բնածին և աստծու կողմից մարդուն տրված շնորհ էլ ավելի ուշ՝ Մոնբրողդոնի հիշված աշխատության գերմաներեն թարգմանության առաջաբանում, խոսելով լեզվի մարդկային ծագման մասին, Հերդերն այնուամենայնիվ այն դիտում է որպես «աստվածային արարչագործություն»:

¹ J. G. Herder, Abhandlung über den Ursprung der Sprache, 1772. Tiedemann, Versuch einer Erklärung des Ursprungs der Sprache, 1772. J. N. Tetens, Abhandlung über den Ursprung der Sprache und der Schrift, 1772.

² J. G. Herder, Älteste Urkunde des Menschengeschlechts, 1774—1776.

Հերդերն սկսում է այնտեղից, որ ընդունում է, թե մարդը դեռ կենդանի եղած ժամանակ «լեզու» ունի: Այդ «լեզուն», ցավից կամ այլ զգացմունքից արձակած բնազդական շտարոտշված ճիշերն էին, որոնք արձագանք էին գտնում ուրիշների մեջ: Իր այս տեսակետը հիմնավորելու համար Հերդերը բերում է երկու կարգի ապացույց. նախ՝ այդ «լեզվի» հետքերը պահպանվել են բոլոր ժողովուրդների մոտ, բազմաթիվ անունների ու բայերի արմատների և միջարկութունների մեջ. երկրորդ՝ «վայրենիների» լեզուներում բացականչությունները խիստ մեծ թիվ են կազմում, և այդ լեզուները զգացողական բնույթ ունեն: Սակայն այս կարգի ճիշէրը դեռ իսկական իմաստով լեզու չեն, նրանք շատ հեռու են մարդկային լեզու լինելուց և հատուկ են նաև կենդանիներին: Որքան էլ որ զարգացվեն ու կատարելագործվեն, այդ ճիշերը չեն կարող իսկական լեզու դառնալ, եթե չկա դրանք նպատակահամար կերպով օգտագործող բանականություն: Այս առումով Հերդերը վիճարկում է Կոնդիլյակի և Ռուսսոյի դրույթները: Հերդերը կարծում է, նույնիսկ, որ նախամարդու բնազդները ավելի թույլ և անհատակ են եղել, քան կենդանիներին: Դեռ ավելին. կենդանիները բնազդների իշխանության տակ են, իսկ մարդը զուրկ դրանցից: Սակայն մարդը մի մեծ առավելություն ունի կենդանուց, որը և նրանց միջև վիճ է ստեղծում. դա խորհրդածելու կարողությունն է, «ռեֆլեքսիան»: Հերդերը խորհրդածելու կարողությունը դիտում է ոչ թե որպես լեզվի զարգացման հետ կապված և ձեռքբերովի երևույթ, այլ մարդուն ի բնե հատուկ մի բան: Խորհրդածության («ռեֆլեքսիայի») առաջին լեզվաստեղծական ակտը արտահայտվում է նրանով, որ հայեցողության մեջ տրված հատկանիշների ամբողջությունից մարդն ընտրում է մեկը կամ մի քանիսը: Այսպես, օրինակ, նախամարդը տեսնում է սպիտակ, հեղ, բրդոտ դստին և բնորոշ հատկանիշ է որոնում. դառը մայում է, այդ էլ հենց մարդը դարձնում է տարբերիչ հատկանիշ, որի ընկալման ժամանակ «հոգին որոշակիորեն մտածում էր հայտնի իդեայի մասին»: Հատկանիշը (Merkmal) ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հատկանշի ներքին անվանումը (Merkwort): Մայելու հատկանիշը դառնում է դառի ընդհանուր հատկանիշը՝ ամենից լավ արտահայտելով մարդու հոգեկան պրոցեսը գառի մասին խորհրդածելիս: Իսկ ի՞նչ կարգի հնչյունների է դիմում մարդը խորհրդածության ակտի ժամանակ՝ հատկանիշն արտահայտելու համար. Հերդերը նշում է իրրև այդպիսիներ բնաձայնությունները (բնորոշ ձայն արձակող

առարկաների համար) և ձայնարկությունները (այլ՝ զգացական ընկալմամբ սյամամանավորված դեպքերում): Սակայն Հերդերը ելնում է Ռուսսոյի այն կարծիքի դեմ, թե նախամարդու լեզուն մոտ էր երգին. նա նշում է, որ մարդը իր կոսիտ կոկորդով, իր կլանված ուշադրությամբ, իր պահանջներով և այլն չէր կարող զրանից սկսել, թեև չի ժխտում երգի կարևորությունն ընդհանրապես: Հերդերն այն կարծիքին է, որ մարդկային լեզուն չի կարող գոյություն ունենալ առանց արատրակցիայի, ուստի և ամեն մի լեզու անխուսափելիորեն պետք է ունենա վերացական բառեր: Մարդկային լեզվի ծագումը միասնական համարելով հանդերձ՝ նա նշում է, որ մարդկային տարրեր խմբերի առկայությունը վերջիվերջո հասցնում է տարրեր լեզուների առաջացմանը:

Հերդերը փաստորեն ընդունում է լեզվի զարգացման երկու էտապ. նախնադարյան հասարակության լեզուն իր հուլական արտահայտչականությամբ ու պատկերավորությամբ՝ և այժմյան քաղաքակրթության լեզուն իր դատողականությամբ՝ վերացական հասկացություններով:

Հերդերի լեզվի ծագման տեսությունը և լեզվի բնույթի մասին ունեցած նրա այլ պատկերացումները զգալի ազդեցություն են թողել պատմա-համեմատական լեզվաբանության առաջին տեսության Հուսթոլդտի վրա: Առանձնապես նշելի է երկու հարց. նախ՝ լեզվի ծագումն ու զարգացումը, լեզվի գոյությունը Հերդերը սլայնավորում է բանականության առկայությամբ. ըստ Հերդերի՝ բանականության օգնությամբ է, որ մարդը իրերին բնածայնական անուններ է տվել՝ նկատի առնելով այդ իրերի հատկությունները. երկրորդ՝ Հերդերը, լեզուն համարելով «մարդկային մտածողության գործիք, բովանդակություն և ձև», նշում է (ոչ առանց Համաննի, Վիքայելիսի և Ֆր. Նիկոլայի ազդեցության)¹, որ ժողովրդի սգին արտահայտություն է գտնում լեզվի մեջ: Դեռևս «նորագույն դերմանական գրականության մասին» աշխատության մեջ² Հերդերը հարց է դնում լեզվի և ազգային բնավորության կապի մասին: Այս գրույթը, անվանման համար հիմք ծառայած հատկանշի

H a m a n n, Versuch über eine akademische Frage, 1760. Michaelis, Über den Einfluss der Sprachen in die Meinungen und der Meinungen in die Sprachen. Fr. Nikolai, Briefen, die neueste Literatur betreffend. հմտ. II. Arens, Sprachwissenschaft, 1955, էջ 103 104:

J. G. Herder, Über die neueste deutsche Literatur, 1768.

մունքի հետ միասին, որոշ հիմք է տալիս Հումբոլդտի «ներքին ձևի» գաղափարի համար:

Հերդերի տեսությունն մեջ կան մի շարք ուշադրավ կողմեր՝ 1) ի տարբերություն XV—XVIII դդ. մտածողների մեծ մասի, որոնք լեզուն քննում էին վերացականորեն՝ որպես տրամաբանական սիստեմ, Հերդերը լեզուն կապում է մարդու, տվյալ լեզվով խոսող ժողովրդի, նրա առանձնահատկությունների հետ. 2) լեզուն նա դիտում է ոչ թե որպես քարացած, այլ վարդացող մի բան, թեև բավարար պատմականության, այնուամենայնիվ, չի հանգում. 3) ի տարբերություն լեզվի ծագման «հասարակական դաշինքի» արդյունքի ինկլու տեսակետի կողմնակիցների՝ նա լեզուն դիտում է ոչ թե որպես դիտակցական հայտնագործում, այլ որպես տարբայնորեն, մարդկանց կամփից սնկախ առաջացած մի բան. 4) առաջ է քաշում այն կարծիքը, որ անունները իրերին տրվում են ըստ դրանց ամենից ավելի ուշադրություն գրավող հատկանշի: Սակայն վերևում հիշված թերությունների հետ միասին՝ Հերդերը լեզվի ծագման հարցում հանդես է բերում սկզբունքային սխալներ.

1) լեզուն կտրում է մտածողությունից, նախքան խոսելը մարդուն խորհրդածելու կարողություն վերագրում և վերջ ի վերջո տեղ թողնում աստվածային միջամտության համար. 2) լեզվի ծագումը պատկերացնում է ոչ թե որպես աստիճանական պատմական պրոցես, այլ որպես հանկարծակի ակտ. 3) լեզվի ծագման հարցում անտեսում է հասարակական միջավայրի դերը: Ճիշտ է, Հերդերը նշում է, որ մարդը հասարակական կենդանի է և լեզվի հետագա զարգացումը նրա համար անհրաժեշտ գործոն, բայց լեզվի ծագման հարցում այդ բունը ցույց չի տալիս. լեզվի ծագումը նա բացատրում է ոչ թե հասարակական հաղորդակցման կարիքներով, այլ մարդու ներքին պահանջներով, նրա խորհրդածելու կարողությամբ:

Պատահական չէ այս տեսակետից, որ Յոսելը իր «Մտքեր լեզվի ծագման վերաբերյալ տարրեր հայացքների մասին» դրքում (1779) և Համաննը իր գրախոսականում ու հոդվածներում քննադատության են ենթարկում Հերդերի տեսության խոցելի կողմերը: Յոսելը նշում է, որ Հերդերը չի լուծում գլխավոր հարցը, այն՝ թե ինչպես կարող էր մարդը ինքն իրեն հասնել պատկերացումները կամայական նշանների հետ այնպես զուգակցելուն, որ անհրաժեշտ դեպքում այդ նշաններով դրանք հաղորդի ուրիշներին: Համաննը դիպուկ կերպով բնորոշում է Հերդերի տեսությունը որ-

սկես «մարդկային լեզվի ծագման գերբնական ապացույց»: Հերդերի ապացույցը սլլատոնական ապացույց է, որի ժամանակ հեղինակը մերթ գտնում է, որ մարդը կենդանի է, մերթ էլ ապացուցում, որ մարդն, այնուամենայնիվ, կենդանի չէ: Համանը ճիշտ կերպով կարողանում է նկատել Հերդերի տեսության որոշ թերությունները և ոչ բավարար պատմականությունը, բայց ինքը ևս վերջ ի վերջո հանգում է լեզվի աստվածային ծագման հայացքին:

Տիդեման.—Այդ հայացքին է նուև Հերդերի հետ միաժամանակ հանդես եկած Տիդեմանը: Իր «Լեզվի ծագման բացատրություն»-ում¹ նա այդ բանը աշխատում է ապացուցել լեզուների մեջ իշխող կարգով և մտքի նրբություններն արտահայտելու զարմանալի կարողությամբ, որ նրա կարծիքով՝ չէր կարող առանց իմաստության ու դատողության ստեղծվել: Սակայն այս կարծիքի հետ Տիդեմանն իկիկտիկորեն զուգորդում է լեզվի մարդկային ծագման հայեցակետը: Ըստ նրա կարծիքի՝ մարդը նախքան լեզուն արդեն պատկերացումներ է ունեցել: Սրանց առկայության և այլ պատճառներով ծագել են բառերը, բառերի շնորհիվ գոյացել է բանականությունը, սա էլ լեզվին տվել է կարգ կապակցություն: Սկզբնապես մարդիկ բացատրվել են ժեստերով, ապա նկատելով ժեստերի լեզվի անբավարարությունը, սկսել են դիմել ձայնական լեզվին, որի առաջին բառերը բնաձայնություններն են եղել. սրանք աստիճանաբար լրացվել են և այլ կարգի բառերով, որոնք անհրաժեշտության դեպքում հնարվել են հասարակության այս կամ այն անդամի կողմից:

Տետենս.—Լեզվի աստվածային և մարդկային ծագման հայեցակետերի էկլեկտիկ զուգորդումը նկատելի է և դերմանացի մի այլ հետազոտողի՝ Տետենսի մոտ, որը Հերդերի և Տիդեմանի հետ միասին հատուկ աշխատություն է նվիրել այդ հարցին («Լեզվի և գրի ծագման մասին»)²: Հետագայում այդ հարցին նա անդրադարձել է իր «Փիլիսոփայական փորձեր մարդկային բնության և նրա զարգացման մասին» աշխատության մեջ³:

Տետենսը նույնիսկ փորձում է հիմնավորել իր բանած միջին

¹ Tiedemann, Versuch einer Erklärung des Ursprungs der Sprache, Riga, 1772.

² Tetens, Abhandlung über den Ursprung der Sprache und der Schrift, 1772.

³ J. N. Tetens, Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung, I, Leipzig, 1777.

գիծը. «Զի սուպացուցված ոչ այն, — գրում է նա, — որ մարդն ինքն իրեն թողնված չի կարող լեզու գտնել, ոչ էլ այն, որ նա անհրաժեշտաբար պետք է ստեղծի այն»¹: Բնութագրելով հնչյունական լեզուն՝ Տետենսը մյուս միջոցների նկատմամբ նրա ունեցած առավելությունը համարում է նաև այն, որ խոսողը ոչ միայն արտասանում է բառը, այլև ինքն էլ այն ընկալում է: Սրանով իսկ նա դնում է ներքին խոսքի հնարավորության հարցը: Այն հարցը, թե ինչպե՛ս են մարդիկ հանգում հնչյունական լեզվի գաղափարին, Տետենսը լուծում է՝ հնթադրելով ստեղծագործ անհատների գույությունը բոլոր ժամանակներում, այդ թվում՝ և նախնադարյան հասարակության մեջ:

Զուլցեր. — Զուլցերը իր «Խառն փիլիսոփայական հողվածներում»², հատկապես «Դիտողություններ բանականության՝ լեզվի վրա և լեզվի՝ բանականության վրա գործած փոխադարձ ազդեցության մասին» հողվածում, հենվում է Հերդերի հայացքների վրա: Նա ևս լեզվի ծագման նախապայմանն է համարում մարդու կողմից առարկաների ամբողջությունից առանձին առարկաների առանձնացման կարողությունը, այլ կերպ ասած՝ Հերդերի նշած փորհրգածելու կարողությունը: Ինչ վերաբերում է այդ առարկաների անվանմանը, ապա Զուլցերը դիմում է բնաձայնական տեսությանը: Զուլցերի դատողությունների մեջ կարևոր է մի մոմենտ. նա նշում է, որ որակական տարբերություն չկա արդի լեզվագործությունը և լեզվի ծագումը կառավարող օրենքների միջև, ուստի և անհրաժեշտ է համարում լեզվի ծագման հարցի լուծման համար հավաքել արդի լեզվի վրա կատարած դիտողությունները:

Ադելունգ. — Գերմանական հայտնի լեզվաբան Ադելունգը նույնպես զբաղվել է լեզվի ծագման հարցով: Իր «Լեզվի ծագման և բառերի կառուցվածքի մասին»³ աշխատության մեջ նա մի քայլ առաջ է գնում նախորդ գերմանական լեզվաբանների նկատմամբ լեզվի ծագման հասարակական անհրաժեշտության ըմբռնման հարցում: Լեզվի կառուցվածքը Ադելունգը համարում է մարդկային և փորձում է նրա ծագումը բացատրել առանց աստվածային մի-

¹ *Գողվածքն ըստ* А. И. Погодин-ի, Язык, как творчество, Харьков, 1913, էջ 433.

² J. G. Sulzer, Vermischte philosophische Schriften, 1773.

J. Ch. Adelung, Über Ursprung der Sprache und den Bau der Wörter, besonders der Deutschen, Leipzig, 1781.

ջամտութեան: նրա կարծիքով՝ մարդն իր բնութեամբ հասարակական կենդանի է, հետեաբար և լեզվի ծագումը կապված է հասարակական անհրաժեշտութեան հետ: Ի տարբերություն Տեսենսի, նա լեզվի ծագման հարցում ընդունում է ոչ թե օժտված անհատների դերը, այլ գտնում է, որ լեզուն ծագել է ինքն իրեն թողնված վայրենու մոտ: Աղելունգը առաջին անգամ փորձ է անում որոշել այդ նախնական լեզվի կառուցվածքը՝ բնականաբար ենթադրելով, որ սկզբնական մարդկային խոսքը խիստ պրիմիտիվ պետք է եղած լինի: Բառերի ծագման հարցում Աղելունգը դիմում է բնաձայնական տեսութեանը՝ նշելով, որ երկու բաղաձայնով և մեկ ձայնավորով կազմված միավանկ բառերը ամենից ավելի լավ են վերարտադրում խոսքի հնագույն բնաձայնական տարրերը: Մյուս ժամանակ Աղելունգը կատարում է այն գործնական քայլը, որ փորձում է կենդանի խոսքի հետազոտութեան հիման վրա ելլաու կացութեաններ անել սկզբնական լեզվաստեղծագործութեան մասին: Նա նշում է դերմանական կենդանի ժողովրդական խոսքի հակումը դեպի բնաձայն բառերի գործածութեանը: Լեզուների տարբերութեանն ցեղակցութեանը Աղելունգը որոշում է ըստ բառերի կառուցվածքային համապատասխանութեան, ընդ որում ըստ արմատների, թեքութեանների և ածանցների համապատասխանութեան: աստիճանի սահմանում է ցեղակցութեան տարբեր աստիճաններ՝ սկսած բարբառներից՝ մինչև հեռավոր ցեղակցութեան ունեցող լեզուները:

Ձ. Վիկո.— Իտալացի բուրժուական սոցիոլոգ Վիկոն (1668—1744) առաջին հեղինակներից մեկն է¹, որ փորձ է արել մարդկային հասարակութեան պատմութեանը դիտելու որպես օրինաչափ պրոցես: Տարք տալով աստու գոյութեան տեսակետին՝ նա աստու զերը սահմանափակում է պատմութեանը լսկ օրենքներ տալու մեջ և գտնում է, որ մարդկութեան հետագա զարգացումը տեղի է ունենում մարդկային բնութեանը հատուկ ներքին ուժով: Ըստ Վիկոյի՝ հասարակութեան զարգացման էտապները նման են առանձին մարդու կյանքի էտապներին, ընդ որում այս էտապներն անցնելուց հետո պատմութեանը կրկնվում է: Վիկոն տարբերում է մարդկային հասարակութեան զարգացման 3 շրջան՝ «աստվածային», «հերոսական» և «մարդկային»՝ դրանք համեմատելով մարդու

¹ J. B. Vico, Principii della scienza nuova intorno alla commune natura delle nazioni, 1725. Վիկոն հայտնի է դարձել առանձնապես իր գրքի գերմաներեն թարգմանու թյունից (1822) հետո:

մանկության, սլաւոսնեկության և հասունության հետ: Առաջին շրջանը նրա մոտ համապատասխանում է նախնադարյան տոհմատիրական հասարակությանը, երբ դեռևս պետութիւն չկա, երկրորդը՝ ստրկատիրությանն ու ֆեոդալիզմին, երբ սկիզբ են առնում արհեստգործական պետութիւնները, երրորդը՝ բուրժուական հասարակությանը, երբ ըստ Վիկտյի ստեղծվում են դեմոկրատական բեսպորիկաներ: Վիկտյի կարծիքով՝ լեզուներն պատմութիւնը հետևում է մարդկային գործերի պատմությանը, ընդ որում լեզվի դարգացումն ընթանում է ժեստերի ու միջարկութիւնների լեզվից դեպի այժմյան լեզվի հարստութիւնը: «Վիկտյի մեջ, — գրում է Մարքսը Լասսալին ուղղված իր նամակում, — սաղմնային ձևով առկա են Վալֆը («Համբերո»), Նիրուրը («Հումեական կայսրերի պատմութիւնը»), համեմատական քերականության հիմունքները (թեև ֆանտաստիկ ձևով)»:

2. ԸՆԿՆԱՆՐԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նախնական դիտողություններ. — XV^{II} դարի երկրորդ կեսից սկսում են հանդես գալ սոցիոնալիստական-տրամաբանական հիմունքներով կազմված քերականութիւններ: Եթե այս քերականութիւնները համեմատելու լինենք անտիկ աշխարհի փիլիսոփայական-տրամաբանական լեզվաքննութիւն փորձերի և միջնադարյան փիլիսոփայական-հայեցողական քերականութիւնների հետ, ապա կգտնենք ն՛ ընդհանուր, և՛ սարբեր կողմեր: Ընդհանուրն այն է, որ բոլոր դեպքերում ուշադրութիւն կենտրոնում է լեզվի իմաստային կողմը, բոլոր դեպքերում ուղղագիծ կապ է տեսնվում լեզվի և մտածողութիւն, քերականութիւն և տրամաբանութիւն միջև, բոլոր դեպքերում, անդիտակցաբար թե պիտակցարար, հնարավոր է համարվում բոլոր լեզուների համար միատեսակ քերականական սկզբունքների սահմանում: Տարբերութիւնն առաջին հերթին արտահայտվում է լեզվի քննութիւն նպատակների մեջ: Արիստոտելի և ստոիկների մոտ լեզվի քերականական քննութիւնը ծառայում է մտածողութիւն տրամաբանական քննութիւնը: Միջնադարյան սխոլաստիկայի համար լեզվի տրամաբանական քննութիւնը նպատակ ունի ցույց տալ սատվածային ստեղծագործութիւն տրամաբանականութիւնը բոլոր բնագավառներում: Ռա-

К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXV, էջ 399.

ցիոնալիստական-տրամաբանական քերականությունների երևան գալը բացատրվում է մասամբ ամեն ինչ բանտկանություն պահանջներին ենթարկելով՝ դարաշրջանի ընդհանուր տենդենցով և սրանից բխող՝ լեզվի քննադատության ու այն «բարելավելու» պահանջով, մասամբ ամենաբուլմազան լեզուների ուսումնասիրության համար ընդհանուր սկզբունքներ մշակելու ձգտմամբ: Քերականները այդպիսի ընդհանրական բանական հիմունքներ որոնում են տրամաբանության մեջ: Սակայն ընդհանրական քերականության որոշ ներկայացուցիչներ հանգում են լեզվի պատմական ըմբռնմանը, այսքարում փաստազուրկ հայեցողականության դեմ, փորձում տրամաբանորեն հիմնավորել քերականական կատեգորիաների ծագումը:

Պոր-Ռոյալի ֆերականությունը.— Առաջին ընդհանրական օտցիոնալիստական քերականությունը կաղմվել է ֆրանսիական Պոր-Ռոյալ մենաստանում Կլոդ Լանսլոյի և Անտուան Առնոյի կողմից 1660 թ.¹ «Ընդհանուր և ռացիոնալիստական քերականություն» խորագրով¹: Քերականության հեղինակների կարծիքով՝ լեզուն և լեզվի դործածության նորմաները պետք է ենթարկվեն բանականության պահանջներին: Այս հարցում հեղինակները հենվում են Դեկարտի (Կարտեզիոսի) ռացիոնալիստական փիլիսոփայության վրա. ինչպես տեսանք, Դեկարտը բանականությունը դիտում էր մարդուն կենդանուց տարբերող հիմնական հատկանիշը և այն համարում ամեն ինչի դնահատման շափանիշը. դեդուկտիվ մեթոդը նրա համար միակ հավաստի մեթոդն էր: Քերականության հեղինակներից մեկը՝ Առնոն մասնակցել էր նաև կարտեզիանական «Տրամաբանությունը» կաղմելուն: Այդ նույն կարտեզիանական սկզբունքները տեղափոխվում են քերականության լնագավառը: Լեզուն կարտեզիանական դեդուկտիվիզմի դիրքերից քննելով՝ քերականության հեղինակները այն դիտում են որպես մտքի ճիշտ արտահայտություն: Այս առումով, ինչպես որ տրամաբանությունը տալիս է ուղիղ մտածողության կանոնները, այնպես էլ քերականությունը, ըստ նրանց, պետք է տա ուղիղ խոսելու կանոնները, ընդ որում քերականությունը պետք է հենվի տրամաբանության վրա, որովհետև լեզուն և մտածողությունը կապված են: Նիժե նախորդ քերականները լեզվի նորմաները մշակելիս հիմք էին ընդունում արիստոկրատական ճաշակը, ասլա «Ընդհանուր և ռացիո-

¹ Grammaire générale et raisonnée, 1660.

նալիստական քերականության» հեղինակները հենվում են լատինականության այն օրենքների վրա, որ տալիս է տրամաբանությունը: Քանի որ տրամաբանությունը տալիս է մարդկային ուղիղ մտածողության օրենքները և քանի որ լեզուն մտքի ուղիղ արտահայտությունն է, ուստի և այս քերականության հեղինակների կարծիքով՝ տրամաբանության հիման վրա կարելի է ստեղծել այնպիսի քերականություն, որը կիրառելի կլինի բոլոր լեզուների համար: Պոր-Ռոյալի քերականության հեղինակները նույնպես են դնում սահմանել բոլոր լեզուների քերականական ընդհանուր սկզբունքները և նրանց հիմնական տարբերությունների պատճառները: Այս նկատարումով նրանք, ֆրանսերենի լեզվական փաստերը հիմք ընդունելով հանդերձ, դիմում են նաև լատիներենի, հունարենի և եբրայերենի փաստերին:

Պոր-Ռոյալի քերականության հեղինակները լեզվի ու մտածողության և համապատասխանաբար քերականության ու տրամաբանության միջև ուղղագիծ համապատասխանություն են տեսնում: Լեզուն հնթարկված է տրամաբանական նույնպես համարությանը, և հազվադեպ միայն կարող են հանդես գալ «ոչ բանական գործածության քմահաճություններ»: Գեյականության ուսումնասիրության: առարկա հանդիսացող հիմնական լեզվական միավորների (բառի ու նախադասության) և տրամաբանության քննության առարկա հանդիսացող հիմնական հասկացությունների (հասկացության և դատողության) միջև ուղղագիծ համապատասխանություն է հաստատվում, քերականական կատեգորիաները համապատասխանեցվում են տրամաբանական կատեգորիաներին:

Պոր-Ռոյալի քերականության գլխավոր արժանիքն այն էր, որ այնտեղ մտցվում է նախադասության ուսմունքը, ընդ որում այս հարցում հիմք է ծառայում ձևական տրամաբանությունը: Նախադասությունը սահմանվում է որպես տրամաբանական դատողության արտահայտություն. համապատասխանաբար նրա կաղմիչներն են համարվում հնթական («այն, ինչի մասին մի բան հաստատվում է» — «qui est ce dont on affirme»), ստորոգյալը (ավելի էիշտ՝ ստորոգելին, «այն, ինչ հաստատվում է» — «qui est ce qu'on affirme») և հանգույցը (նրանց կապողը): Բայական նախադասության և ընդհանրապես դիմավոր բայի մեջ, քերականության հեղինակների կարծիքով, միշտ կարելի է բացահայտել տրամաբանական այդ կազմը. լատ. vivo «ապրում եմ» = «1. ես + 2. ապրող և

3. եմ»։ միակ մաքուր բայը համարվում է էական բայի երրորդ դեմքը։ Հստ նախադասության մեջ կատարած դերի վել բառերը բաժանվում են երկու խմբի՝ 1) բառեր, որոնք արտահայտում են մտքի առարկաները (անուն, դերանուն և այլն) և 2) բառեր, որոնք արտահայտում են մտքի ձևն կերպը (բայ և շաղկապ)։ Խոսքի մասերը սահմանվում են տրամաբանական հիմունքով՝ ըստ իրենց իմաստային-հասկացական արժեքի։

Պոր-Ռոյալի քերականությունն իր բնույթով ավելի շուտ լեզվի տրամաբանություն էր կամ լեզուների ուսումնասիրության յուրատեսակ փիլիսոփայական ներածություն, քան իսկական քերականություն¹։

Ընդհանրական-փիլիսոփայական և ուցիոնալիստական-տրամաբանական բերականությունները հետագայում. Ժիրար, Բոզե, Հադիս, Փրիստլի, Հոն Թուկ. — Պոր-Ռոյալի քերականությունը վերահրատարակվելով 1756 թ. և 1806 թ.՝ մեծ արդեցություն է գործում XVIII—XIX դդ. քերականական մտքի վրա։ Հայն տարածում են ստանում և՛ առանձին լեզուների՝ տրամաբանական հիմունքներով կառուցված ղանադան քերականությունները, և՛ այսպես կոչված «ընդհանրական» («համընդհանուր», «ընդհանուր-համեմատական») փիլիսոփայական քերականությունները։ Ֆրանսիայում այդպիսի ուցիոնալիստական-տրամաբանական բնույթ ունեն Բյուֆֆյեի «Ֆրանսիական քերականությունը», աբբա Ժիրարի «Ֆրանսերենի ճշգրիտ սկզբունքները», Դյումարսեի «Քերականության սկզբունքները», Բոզեի «Ընդհանուր քերականությունը» (1767) և այլն²։

Հատուկ հիշատակության արժանի է Ժիրարի աշխատությունը, որտեղ առաջին անգամ տրված է նախադասության անդամների համեմատաբար լրիվ ուսմունքը։ Ժիրարը տարբերում է նախադասության 7 անդամ (membres de la phrase)՝ ենթակա (subjectif), ստորոգյալ (attributif), ուղիղ խնդիր (objectif), անուղղակի խնդիր (terminatif), պարագա (circonstancie!), շաղկապ (conjonctif) և միջարկություն (adjonctif)։ Ժիրարը հստակ կերպով տարբերում է նախադասության անդամները խոսքի մասերից՝

¹ Հմտ. Проф. М. В. Сергиевский, История французского языка, Москва, 1947, էջ 169.

² Buffiet, Grammaire française, 1709. Girard, Vrais principes de la langue française, 1747. Dumarsais, Principes de grammaire, 1769. N. Beauzée, Grammaire générale, 1767.

ցույց տալով, որ միևնույն նախադասության անդամը կարող է արտահայտվել տարբեր խոսքի մասերով: Կարելի է ասել, որ մինչև 4. Բեկկերի (XIX դ.) հանդես գալը նախադասության անդամների այս ուսմունքը աչքի ընկնող փոփոխությունների չի ենթարկվում: Ժիրարը կարևոր դեր է խաղացել նաև հոմանիշների ուսմունքի զարգացման բնագավառում, այլև արտահայտել բազմաթիվ հետաքրքիր մտքեր լեզվի ու մտածողության փոխհարաբերության և այլ հարցերի շուրջը¹:

Բողեի աշխատությունը, լույս տեսնելով ղը-Քրոսի՝ հիշատակված աշխատությունից հետո, իր ավարտին է հասցնում լեզվի՝ որպես տրամարանական-վերլուծական սխառեմի մեխանիստական քննությունը: Ըստ Բողեի՝ տրամարանությունը արատակցիայի օղնությունը վերլուծության է ենթարկում ոգու անբաժանելի ակտը, առանձին քննում պատկերացումները և նրանց հարարկությունները: Այս վերլուծությունը ամեն մի լեզվի մեջ խոսքի վերլուծության հիմքն է և միշտ հանգեցնում է միևնույն արդյունքների: Պատկերացումների տեսակներին և նրանց հարաբերություններին համապատասխան՝ ամենուրեք գոյություն ունեն միևնույն բառատեսակները, դրանց միևնույն ֆունկցիաներն ու հարաբերությունները: Բողեն տարբերում է 2 քերականություն՝ 1) ընդհանուր, որ հենվում է մտածողության բնույթի և նրա վերլուծության եղանակի վրա և անփոփոխ ճշմարտականություն ունի. 2) առանձին, որ կախված է պատահական ու կամայական պայմաններից և ենթադրական ճշմարտություն ունի: Առաջինը «բանավեր և դրավոր լեզվի այն անփոփոխ և ընդհանուր սկզբունքների բանական դիտությունն է, որոնք հանդես են գալիս յուրաքանչյուր

¹ Հմմտ. Ս. Սեշեևի հոդվածը (ՄՏՏ-ում, 4, 1944: Ավելորդ չէ հիշել, որ գերմանական քերականների Բազեդովը և Մայնրեր XVIII դ. երկրորդ կեսում, ելնելով տրամարանական հիմունքներից, տարբերում են նախադասության երեք անդամ՝ ենթակա (Subjekt), ստորոգյալ (ստորոգելի, Prädikat) և հանգույց (Корюла)՝ վերջինս համարելով նախադասության հավասար անդամ, սակայն նրանք իրենց հետագու աշխատություններում ստիպված են լինում մտցնել լրացուցիչ անդամներ՝ խնդիրները: Միաժամանակ Բազեդովը հրաժարվում է հանգույցը ենթակային ու ստորոգյալին հավասար անդամ համարելու մտքից և այն համարում ստորոգյալի ձև, որ կարող է արտահայտվել ղինել թայով կամ թայական վերջավորությամբ: Նշելի է նաև, որ մինչև XVIII դարի երկրորդ կեսը հատկապես տարբերակում չէր մտցվում նախդիրների և նախածանցների միջև. Ֆուլյան 1773 թ. միայն «չրաժանվող նախդիրները» (նախածանցները) հանում է նախդիրների շարքից:

առանձին լեզվում»: Երկրորդը «մի առանձին լեզվի կամայակա-
նորեն գործածվող կառուցվածքի կիրառման արվեստն է բանա-
վոր կամ գրավոր լեզվի անփոփոխ ընդհանուր սկզբունքների հի-
ման վրա»¹:

Ընդհանրական փիլիսոփայական քերականությունը Անգլիա-
յում հետևորդներ է գտնում հանձինս Ուիլկինսի, Հառիսի, Փրիստ-
լիի և ուրիշների, որոնց աշխատությունները զերծ չեն լեզվաբա-
նական մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող սրբաբանների ար-
ծարժումից: Այս շրջանի անգլիական լեզվաբանության կարևոր
նվաճումներից մեկը պետք է համարել լեզվի նկատմամբ սլատ-
մական մոտեցման սաղմնավորումը Փրիստլիի, Հոռն Թուկի և
ուրիշների աշխատություններում:

Բուն անգլերենին վերաբերող քերականությունները այս շրջ-
անում մեծ չափով տուրք են տալիս լեզվական երևույթների տրա-
մաբանական-նացիոնալիստական ըմբռնմանը: Ընդհանուր առ-
մամբ լեզվի նորմավորման հարցերը քննելիս քերականները հա-
ճախ են ելնում տրամաբանությունից, փոխանակ հիմք ընդունելու
գործածման հաճախականությունը²: Այսպես, անգլիական քերա-
կան կոուլը ուսարկում էր անգլերենի կրկնակի ժխտման գործա-
ծության դեմ այն հիմունքով, որ «երկու բացառումը ոչնչացնում է
են իրար և հավասարվում են հաստատմանը»³:

Ընդհանրական քերականության վաղ ներկայացուցիչ Ջ. Ուիլ-
կինսը¹ (XVII դ.) դեռևս տուրք է տալիս լատինատիպ քերականու-
թյունների տրադիցիային՝ փորձելով այն հաշտեցնել ուսցիոնալիս-
տական-տրամաբանական քերականության սկզբունքների հետ:
Նա աշխատում է ապացուցել, որ այդպիսի ընդհանրական քերա-
կանություն կարելի է կառուցել լատիներենի հիման վրա:

1751 թ. լույս է տեսնում Ջեյմս Հառիսի (1709—1786) «Հեր-
մես կամ փիլիսոփայական ուսումնասիրություն ընդհանրական
քերականության վերաբերյալ» աշխատությունը՝ որ մեծ ազդե-

¹ N. Beauzée, Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaire du langage pour servir à l'étude de toutes les langues, I—II, Paris, 1767, առջարան, էջ X:

² Հմմտ. В. Н. Ярцева, О курсе „История языкознания“, ВЯ, 1954, № 4, էջ 105—106:

³ R. Lowth, A Short Introduction to English Grammar, London, 1762.

J. Wilkins, An Essay towards a Real Character and a Philo-
sophical Language, London, 1868.

⁵ J. Harris, Hermes, or a Philosophical Inquiry concerning Uni-
versal Grammar, 1751.

ցությունն է թողնում լեզվափիլիսոփայական գաղափարների հետա-
գա զարգացման վրա: Ոմանք Հառիսին համարում են XIX դ. լեզ-
վափիլիսոփայության (Հումբոլդտի և ուրիշների) անմիջական նա-
խորդը: Աշխատության վերնագիրը միայն մասամբ է առնչվում
երկում արժարժված հարցերի հետ:

Բառիմաստի ըմբռնման մեջ Հառիսը առաջ է քաշում որոշ
իմաստով նոր սկզբունք՝ բառերը համարելով իրերի սիմվոլներ:
Հառիսը հանդես է գալիս բնածայնական տեսության և համապա-
տասխանաբար ֆոնե-ի կողմնակիցների դեմ: Ըստ Հառիսի՝ Լթե
բառերը համապատասխանեին իրերի բնությանը և լինեին նրանց
նմանողությունը, առա իրերի իմացությունը հնարավոր կդարձնեի
նրանց անվանումների իմացությունը, մինչդեռ այդ այդպես չէ:
Հառիսը նշում է, որ առարկան ուրիշի համար պատկերացնելու
երկու միջոց կա՝ կամ նմանեցմամբ այն արտահայտել, կամ
«միանգամայն պատահական հատկություններից» ելնել: Վերջին
դեպքում մենք գործ ունենք «սիմվոլիկ նշանի» հետ: Քանի որ
բառերի դերակշռող մեծամասնությունը նմանողությունն չէ, ուստի
մնում է ընդունել, որ դրանք «սիմվոլիկ նշաններ» են: Այն հարցը,
թե ինչու է մարդը առարկան արտահայտելու համար դիմում
սիմվոլիկ նշաններին և ոչ թե նմանողությանը, Հառիսը լուծում է
այն իմաստով, որ նմանողությունը շատ դեպքերում կամ դժվար
է, կամ անհնար:

Պայքարելով ֆոնե-ի կողմնակիցների դեմ և առաջ քաշելով
բառերի՝ սիմվոլիկ նշաններ լինելու դրույթը, Հառիսը լեզվի ծագ-
ման հարցը համապատասխանաբար լուծում է ըստ Թեյլ-ի կողմ-
նակիցների. նա ընդունում է լեզվի՝ սահմանման և պայմանադրու-
թյան արդյունք լինելու տեսակետը, միայն թե այն խմբագրում է
XVIII դ. տարածված հասարակական դաշխնի տեսության համա-
ձայն: Սակայն ֆոնե-ի և բնածայնական տեսության կողմնակից-
ների դեմ պայքարելիս Հառիսը ելնում է լեզվի բնույթից, ասպ-
ցույցներ որոնում լեզվի էության մեջ՝ սրանով իսկ մի քայլ առաջ
անցնելով Թեյլ-ի նախկին կողմնակիցներից:

Փիլիսոփա Փրիստլին (1733—1804) իր «Դասախոսություն-
ների կուրս լեզվի տեսության և ընդհանրական քերականության
վերաբերյալ» (1762) աշխատության մեջ աշխատում է հասնել
լեզվի պատմական քննության: Փրիստլիի կարծիքով՝ լեզվի պատ-
մությունն անցնում է նույն շրջանները, ինչ ժողովրդի պատմու-
թյունը, թեև, իհարկե, ժողովրդի պատմությունը Փրիստլին պատ-

կերացնում է ընական օրգանիզմների կյանքի անալոգիայով՝ սկզբնավորում, ծաղկում, անկում: Ի տարբերություն նրա, ինչպես տեսանք, Մոնբոդոյոն լեզվի մեջ տեսնում էր անընդհատ կատարելագործում:

Քերականական կատեգորիաների պատմականության ըմբռնումը առկա է Ջ. Հոոն Քուկի (1736—1812) «Քևավոր խոսքեր կամ Փեուիի զվարճալիքները» աշխատության մեջ¹, որտեղ հեղինակը փորձում է քերականական մասնիկները հանդեցնել սկզբնական անկախ բառերի: Հոոն Քուկը հանդես է գալիս որպես Ջ. Հաոիսի ընդհանրական քերականության հակառակորդը՝ սլայթաբերով լեզվի հայեցողական, փաստազուրկ քննության դեմ: Քերականական մասնիկների ծագման հարցը լուծելիս, ինչպես հետագայում Բոսլյը, նա ելնում է տրամարանական քերականության սկզբունքներից՝ և դիմավոր բայը համարում գոտողության առանձին անդամների միացում, բայց սրանով հանդերձ հարցի քննությունը նա տեղափոխում է կոնկրետ հոդի վրա, փնտրում քերականական մասնիկների կոնկրետ աղբյուրը: Լատինական *ivo* «կզնամ» բայը նա բողկացած է համարում սկզբնական *3* անկախ բառից՝ *i* «զնալ» (հմմտ. *i-re* «զնալ») + *b* «պետք է, ցանկանալ» <*bo, bou, boul* (հմմտ. հուն *α: և լատ. volo* «ուզում եմ, ցանկանում եմ») + *o* «ես» <լատ. *ego*: Հոոն Քուկը նախդիրները և շաղկապները (սուլասարկու խոսքի մասերը) ծագած է համարում սկզբնական ինքնանշանակ բառերից: Այսպիսով, Հոոն Քուկը մի կարևոր քայլ է կատարում ստուգաբանությունը իսկական պատմական հոդի վրա դնելու ուղղությամբ:

¹ J. Horn Tooke, 'Επέξ πτεροέντα or Diversions of Purley, I—II, 1786—1805.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ ԵՆԹԱՇՐՁԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

- Աղ ա յ ա ն է., Հայ լեզվաբանությունը պատմությամբ, I, Երևան, 1958, էջ 30—38, 94—157.
- Կո ս տ ա ն յ ա ն ց Կ., Հայագիտությունն Արևմտյան եվրոպայում, Թիֆլիս, 1910, էջ 106—111.
- Մ և ն և ի շ յ ա ն Գ., Արդի լեզվագիտությունը, ՀԱ, 1896, էջ 1—4.
- Շ ա ու մ ա Ֆ Գ. Ա., Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմուտում (Գ. Զարբհանյանի թարգմանությամբ ու լրացումներով), Վենետիկ, 1895, էջ 16—105.

2. ԻՌՈՒՍԵՐԵՆ

- Баймут Т., Пути возникновения, развития и становления грамматической терминологии восточных славян, Житомир, 1958.
- Будагов Р. А., Понятие о норме литературного языка во Франции в XVI—XVII вв., ВЯ, 1956, № 5, стр. 10—21.
- Бухене Т. И. и Полионис И. И., Первая печатная грамматика литовского языка, 1954, № 2, стр. 147—151.
- Виноградов В. В., Великий русский языковед (к 240-летию со дня рождения М. В. Ломоносова), „Литературная газета“ 1951, 17 ноября.
- Виноградов В. В., Русская наука о русском литературном языке, „Роль русской науки в развитии мировой науки и культуры“, 3, 1946, стр. 23—39.
- Герье В., Отношение Лейбница к России и Петру Великому, СПб, 1871.
- Грунский Н. К., Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков, I—III, Юрьев, 1910—11.
- Гуковская З., Из истории лингвистических воззрений эпохи Возрождения (теория языка у „Плеяды“), Ленинград, 1940.
- Державин Н. С., М. В. Ломоносов как филолог, „Славянская филология“, М., 1952, стр. 9—16.
- Джаукян Г. О первых попытках применения сравнительного метода в истории армянского языкознания, ИАН Арм. ССР, 1957, № 6.
- Доза, А., История французского языка, М., 1956, стр. 20—24.
- Елизаровский И. А., Российская грамматика М. В. Ломоносова, Архангельск, 1952.
- Засадкевич Н. А., Мелетий Смотрицкий как филолог, Одесса, 1883.

- Жирмунский В. М., История немецкого языка, М., 1948, стр. 63—69
- Киэда М., Грамматика Японского языка, I, М., 1958.
- Коляда Г. И., Памво Берында и его „Лексикон славеноросский“, УЗ Сталинабадского Пед. ин.-та, 3, 1953, стр. 29—55.
- Кузнецов П. С., О трудах М. В. Ломоносова в области исторического и сравнительного языкознания, УЗМГУ, 150, 1952, стр. 4—44.
- Кузнецов П. С., М. В. Ломоносов, Полное собрание сочинений, т. 7 (лингвистический обзор), ВЯ, 1953, № 6, стр. 119—120.
- Кузнецов П. С., В. А. Богородицкий [1857—1941], ТИЯ, 2, 1953, стр. 254—256.
- Кульман Н. К., Из истории русской грамматики. Пг., 1917.
- Ларин Б. А., Русская грамматика Лудольфа. Л., 1937.
- Лер-Сплавинский Т. Польский язык, М., 1954, стр. 344—346 (прилож.).
- Линниченко А. Очерк развития важнейших идей отечественного языкознания..., Киев, 1956.
- Мещанинов И. И., К истории отечественного языкознания, М., 1949, стр. 5—13.
- Мачавариани М. В., Воззрения Локка и Лейбница о языке, автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1954.
- Немировский М. Я., Из прошлого и настоящего кавказской лингвистики, Владикавказ, 1928.
- Погодин А. Л., Язык, как творчество, Харьков, 1913, стр. 393—436.
- Сергиевский М. В., Введение в романское языкознание, М., 1952, стр. 45—49.
- Сергиевский М. В., История французского языка, М., 1947, стр. 128—131, 168—170.
- Смирнов А. Западное влияние на русский язык в петровскую эпоху, 1910.
- Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков, М.—Л., 1953.
- Сухомятинов М. И. О языкознании в древней России, СПб, 1854.
- Цагарели А., О грамматической литературе грузинского языка, СПб, 1873.
- Шор Р. О., Лингвистическая концепция Шарля де-Бросса (из истории лингвистических учений), „Сборник статей по языковедению“, М., 1939, стр. 250—264.
- Ярцева В. Н., О курсе „История языкознания“ на филологических факультетах университетов, ВЯ, 1954, № 4, стр. 104—115.

3. 08111 16201116111

- Adelung J. C., Catharinien der Grossen Verdienste um die vergleichende Sprachkunde, СПб, 1815.
- Arnault A. et Lancelot Grammaire générale et raisonnée, avec une introduction historique par M. A. Bailly. Paris, 1846.

- Bernays J., J. J. Scaliger, Berlin, 1855.
- Brauner H., Die tschechische Lexikographie des 16. Jahrhunderts, Breslau, 1939.
- Čirbied J. Čh., Grammaire de la langue arménienne, Paris, 1823.
- Croce B., La filosofia di G. B. Vico, III 5p., Bari, 1932.
- Fricke G., Die Sprachauffassung in der grammatischen Theorie des 16. und 17. Jahrhunderts, ZDB, 3, 1933, s. 136.
- Funke O., Englische Sprachphilosophie im späteren XVIII Jahrhundert, Bern, 1934.
- Geiger L., Das Studium der hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des 15. bis z. Mitte des 16. Jahrhunderts, Breslau, 1870.
- Geiger L., J. Reuchlin, sein Leben und seine Werke, Leipzig, 1871.
- Hall R. A. Jr., Synchronic Aspects of Renaissance Linguistics, Italica, 16, 1939, 52 1—II.
- Hankamer P., Die Sprache, ihr Begriff, und ihre Deutung im XVI—XVIII Jahrhundert, Bonn, 1927.
- Harnois G., Les theories du langage en France de 1660 à 1821, Paris (*անթվագիր, 2-րդ 1930 թ.*).
- Janet P. et Séailles J., Histoire de la philosophie, les problèmes et les écoles, VII 5p., Paris (*անթվագիր*), s. 233—250.
- Jellinek M. H., Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung, Heidelberg, 1913—14.
- Kluge O., Die hebräische Sprachwissenschaft in Deutschland im Zeitalter des Humanismus, ZGJD, 3—4, 1889—1890.
- Knicht W., Lord Monboddo and some of his Contemporaries, London, 1900.
- Konrad G., Herders Sprachproblem im Zusammenhang der Geistesgeschichte, Berlin, 1937.
- Kukenheim L., Contributions à l'histoire de la grammaire italienne, espagnole et française à l'époque de la Renaissance, Amsterdam, 1932.
- Livet Ch. L., La grammaire française et des grammairiens du XVI siècle, Paris, 1953.
- Monk S. H., The Sublime. A Study of Critical Theories in XVIII—Century England, New York, 1935.
- Mundorf G., Die Muttersprache im pädagogischen Werk Herders, Berlin, 1952.
- Neff L., G. W. Leibniz als Sprachforscher und Etymologe, I, Heidelberg, 1870.
- Pott A. F., Zur Geschichte und Kritik der sogenannten Allgemeinen Grammatik, ZPhPhk, NF, 43, 1863.
- Reychman I., Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII w., Wrocław, 1950.
- Rompelman P. A., Lambert ten Káte als Germanist, MKNaw, 15, № 9.

- Schulenburg S. v. d. Leibnizens Gedanken und Vorschläge zur Erforschung der deutschen Mundarten, APAW, Berlin, 1937.
- Sickel K. Z. J. Ch. Adlung, diss., Leipzig, 1933.
- Streitberg W., Kant und die Sprachwissenschaft, IF, XXVI, 382
492.
- Unger R., Hamanns Sprachtheorie im Zusammenhang seines Denkens, München, 1905.
- Weber H. Herders Sprachphilosophie. Eine Interpretation in Hinblick auf die moderne Sprachphilosophie, Berlin, 1939.

Բ

**ՊԱՏՄԱ-ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆ**

(Նոր կամ «գառական» լեզվաբանություն—XIX դար)

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ
(XIX դ. I կեսը)

**ԾԱԳՈՒՄԱԲՕՆԱԿԱՆ (ԳԵՆԵՏԻԿԱԿԱՆ)
ԿՈՄՊԱՐԱՏԻՎԻՉՄ**

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ենթաշրջանի լեզվաբանական կոնցեպցիաները և նրանց ձևավորման ընդհանուր նախադրյալներն ու պայմանները.— Լեզվաբանության զարգացման այս փուլն ընդգրկում է XIX դ. սկզբներից (ավելի ճիշտ՝ 10-ական թվականների կեսերից) մինչև XIX դարի կեսերը: Աշխարհի առաջավոր երկրներում այն մոտավորապես համընկնում է կապիտալիզմի հաղթանակի դարաշրջանի հետ, որը բնութագրվում է ազատ մրցակցության ծաղկման և զարգացման վերընթաց գծով: Այս բանը նպաստավոր ազդեցություն է գործում գիտության զարգացման ընթացքի վրա:

Պատմա-համեմատական լեզվաբանության տիրապետող դասնայր և լեզվաբանության որպես ինքնուրույն գիտություն ձևավորվելը կապված էին պատմական մի շարք նախադրյալների հետ:

Ինչպես տեսանք, ֆեոդալիզմի քայքայման և կապիտալիզմի զարգացման պրոցեսը ուղեկցվում է տեղական սահմանափակության մտահորիզոնի նեղության վերացման պրոցեսով: XV—XVIII դդ. մեծ նյութ է կուտակվում ազգային ու գաղութային, հին (դասական) և նոր լեզուների ուսումնասիրության ուղղությամբ: Կատարվում են նյութի դասակարգման փորձեր, որոնք մի շարք դեպքերում գիտական միտքը մղում են ճիշտ հունով: Այս շրջա-

նում կատարվող նկարագրական-դասակարգողական աշխատանքը հանգեցնում է որակական անցման: Լեզվաբանությունը ընդհուպ մոտենում է լեզուների պատմա-ցեղակցական իրական կապերի բացահայտմանը. լեզվաբաններն օգտագործում են, մեկնարանություն ենթարկում կուտակված նյութը, տալիս լեզուների ծագումաբանական դասակարգման հիմնական սկզբունքները: Նյութի կուտակումից ու խմբավորման փորձերից նրանք անցնում են նյութի ավելի խոր ուսումնասիրության, բացատրության և ընդհանրացման աշխատանքին, փորձում տալ ցեղակից լեզուների կառուցվածքային առանձնահատկությունների ծագման տեսությունը:

Արդեն նախորդ էտապում առանձին լեզվաբաններ լեզուների ցեղակցության հարցերը որոշելիս սկսում են հատուկ ուշադրություն դարձնել քերականական ընդհանրություններին: Ումանք փորձ են անում այս կամ այն քերականական երևույթի ծագումը բացատրել ցեղակից լեզուների համապատասխան երևույթների հետ առդնելու ճանապարհով: Սկսում են մատնանիշ անել բառապաշարի ոչ բոլոր շերտերի հավասարաթեքության փաստը: Քննադատական վերաբերմունք է ստեղծվում ստուգաբանական հնացած եղանակների նկատմամբ: Այս բոլորը անհրաժեշտ բազա են ստեղծում պատմա-համեմատական լեզվաբանության երևան դալու համար:

Սանսկրիտին ավելի մոտիկից ծանոթանալը, սանսկրիտի և եվրոպական մի շարք հին ու նոր լեզուների միջև ընդհանրություններ նկատելը ընդհուպ մոտեցնում են հնդեվրոպական պատմա-համեմատական լեզվաբանությանը: Մարդիկ սկսում են աշխարհագրական մերձակցության վրա հիմնվող դասակարգումը փոխարինել ցեղակցական մերձակցության վրա հիմնվող դասակարգման փորձերով: Սկսում են գիտակցել, որ լեզուների իսկական գիտական դասակարգման համար կարևոր է ոչ թե արդի աշխարհադրական դիրքը, այլ տվյալ լեզուների քերականական բառապաշարային այնպիսի ընդհանրությունները, որոնք վկայում են այդ լեզուների՝ հնում մեկ ամբողջություն ներկայացնելու մասին: Սանսկրիտի հուշարձանների հնությունը և արխայիկ գծերը մեծապես նպաստում են եվրոպական մի շարք լեզուների որոշ փաստերի ըմբռնմանը, հնարավորություն են տալիս համեմատության միջոցով վերականգնելու այդ լեզուների զարգացման պատմությունը:

Կապիտալիզմի անարգել զարգացումը և կապիտալիստական

սղլատ մրցակցութիւնը այս շրջանում մեծ չափով պահանջ են առաջագրում գիտութեան, առանձնապէս բնական գիտութիւնները զարգացման համար: XIX դ. կատարվող բնական գիտութիւնները, գիտութեան ընդհանուր վերելքը անհետեանք չէին կարող անցնել լեզվաբանութեան համար: Հասարակական գիտութիւնները մեջ են սկսում թափանցել բնական գիտութիւնները զարգացման հետեանքով առաջացած մի շարք գաղափարներ, բնական գիտութիւնները մեջ կիրառվող մեթոդներն ու պատկերացումները: Եթէ այս բանը մի կողմից՝ դրական ազդեցութիւն է գործում հասարակական գիտութիւնները զարգացման վրա, նպաստում հասարակական գիտութիւնները մեջ հետազոտութեան ճշգրիտ մեթոդները արմատավորմանը, ապա մյուս կողմից՝ հիմք է տալիս հասարակական երևույթների մասին որոշ միակողմանի պատկերացումների ստեղծման համար, նպաստում բնական գիտութիւնները մեջ կիրառվող մեթոդները պատկերացումների մեխանիկական տեղափոխութեանը հասարակական գիտութիւնները բնապարտ: Սա առանձնապէս զգալի է լեզվաբանութեան մեջ, որտեղ ոչ միայն հետազոտութեան ճշգրիտ մեթոդներ են սրտնում, այլև փորձում են լեզվական երևույթների կոլեկցիանը հանգեցնել բնական երևույթների:

Ինչպէս տեսանք, XVII—XVIII դդ. գիտութեան և փիլիսոփայութեան մեջ աստիճանաբար թափանցում են պատմականութեան տարրերը, զարգացման գաղափարները: Փորձեր են արվում հաստատելու մարդկութեան զարգացման էտապներ, լեզվի ծաղումը զարգացումը կապելու մարդու բնական զարգացման հետ: Գիտութեան գրեթէ բոլոր բնագավառներում XIX դարում հարթանակում է պատմականութեան գաղափարը: Փիլիսոփայութեան մեջ այն առանձնապէս լայն ճանապարհ բաց անելով Կանտից սկսած՝ իր ծաղկումն է ապրում Հեգելի դիալեկտիկայի մեջ:

Որպէսզի լեզվաբանութեան մեջ սկսեին զբաղվել լեզուների կոնկրետ պատմութեամբ, նկատեին լեզվի պատմական փոփոխականութիւնը, անհրաժեշտ էր պատմական բավականաչափ երկարատե մի ժամանակաշրջան՝ ամրագրված հուշարձաններով: Եվրոպայում XIX դարում մենք արդէն ունենք մի վիճակ, երբ ազգային լեզուներն անցել են բավականաչափ երկար ճանապարհ, երբ հին ու նոր լեզուների տարբերութիւններն ակնհայտ բնույթ են ստացել, երբ արդէն կան հավաքված և հրատարակված այնքան լեզվական հուշարձաններ, որ հնարավորութիւն տան դատե-

լու լեզուների անցած պատմական ուղու մասին: Այս պատմական հուշարձանների նկատմամբ հետաքրքրության աճմանը նպաստում է ուսմանտիկական հափշտակությունը պատմական անցյալով, այն հակադրելը բուրժուական ներկային:

Լեզվական հարցերի նկատմամբ հետաքրքրության աճը ղգալի շափով պայմանավորվում է նաև հին տեքստերի վերծանության ուղղությամբ տարվող հաջող աշխատանքով, հնագիտական պեղումների ընձեռած նյութով:

Լեզվաբանության պատմության զարգացման այս ենթաշրջանում կարելի է առանձնացնել 3 ուղղություն՝ 1) մեխանիստական նատուրալիզմի, 2) կուլտուր-պատմական (կուլտուր-իստորիզմի) և 3) բանասիրական (ֆիլոլոգիզմի), որոնք հանդես են գալիս պատմա-համեմատական լեզվաբանության մեջ: Ստատիկ-վերլուծական ուսմունքների մեջ հանդես է գալիս լոգիցիզմը՝ ընդհանրական ուսցիոնալիստական-տրամաբանական քերականության մեջ իշխող տեխնիկաների բազայի վրա: Երեք ուղղություններն էլ կասված են մի կողմից՝ լեզվաբանության պատմության նախորդ շրջանում հանդես եկած լեզվաբանական սյուսկերացումների ու կոնցեպցիաների, մյուս կողմից՝ ժամանակի գիտության զարգացման տիրապետող տեխնիկաների ու ընդհանուր պատկերացումների հետ: Մեխանիստական նատուրալիզմը հանդես է գալիս մասամբ նախորդ շրջանի լեզվաբանության մեխանիստական պատկերացումների, մասամբ էլ ժամանակի բնական գիտությունների ծաղկման հետ կասված: Մեխանիստական նատուրալիզմի ներկայացուցիչները լեզուն դիտում են որպես բնական մարմին, որ ենթակա է բնական գիտությունների (մեխանիկայի, ֆիզիկայի, քիմիայի և այլն) հայտնագործած օրինաչափություններին, լեզվաբանությունը՝ որպես բնական գիտությունների նման մի գիտություն, որի մեջ կիրառելի են այդ գիտությունների սկզբունքներն ու մեթոդները: Կուլտուր-իստորիզմի ներկայացուցիչները լեզուն գիտում են որպես մարդկային կուլտուրայի ու քաղաքակրթության անբաժան մասը, լեզուների ծագումը, զարգացումն ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները կապում այդ լեզուներով խոսող ժողովուրդների ծագման, զարգացման ու հոգեկան սանձահատկությունների հետ, լեզվաբանությունն էլ համարում են մարդկության, նրա կուլտուրայի ու քաղաքակրթության, տարբեր ժողովուրդների պատմության տարբեր կողմերն ուսումնասիրող գիտությունների՝ մարդաբանության (այս բառի լայն իմաստ-

տով), հասարակագիտության, ավագարության, պատմագրության հետ սերտորեն առնչվող գիտություն: Կոլտուր-խատրիվմը ձևավորվում է մասամբ նախորդ շրջանի լեզվաբանության պատմամարդաբանական և գլոտտոգոնիական ուսմունքների, մասամբ էլ ժամանակի գիտության մեջ իշխող փիլիսոփայական, մարդաբանական, հասարակագիտական, ավագարական, պատմագրական կոնցեպցիաների բազայի վրա: Ֆիլոլոգիվմի ներկայացուցիչները շարունակում են դավանել դեռևս XVIII դ. երկրորդ կեսում հանդես եկած համեմատական բանասիրության սկզբունքները՝ դրանք միացնելով ընդհանուր գիտական ու լեզվաբանական նոր պատկերացումների հետ: Ֆիլոլոգիվմի ներկայացուցիչները լեզուն գիտում են առաջին հերթին որպես գրական լեզու՝ իր պատմա-կոլտուրական ողջ արժեքով, լեզվաբանությունը դեռևս սերտորեն կապում են բանասիրության հետ. ֆիլոլոգիվմը սերտորեն առնչվում է կոլտուր-պատմական ուղղության հետ, լեզուն այստեղ ևս քննվում է իր կոլտուր-պատմական արժեքով ու առնչություններով:

Մեխանիստական նատուրալիվմի ներկայացուցիչները նպատակ են դնում համեմատության միջոցով պարզել լեզուների կառուցվածքային տարրերի ծագումը՝ նախկին անկախ միավորների կցման (ապլուտինացիայի) ճանապարհով. նրանց ուշադրության կենտրոնում գտնվում են քերականական ձևերի ծագման հարցերը: Կոլտուր-խատրիվմի ներկայացուցիչները լեզուների համեմատության մեջ տեսնում են մի միջոց, որ հնարավորություն է տալիս պարզել ժողովուրդների ցեղակցական կապերը, փոխհարաբերություններն ու առանձնահատկությունները: Նրանց ուշադրության կենտրոնում գտնվում են լեզուների ու ժողովուրդների ծագման հարցերը: Ֆիլոլոգիվմի ներկայացուցիչները ձգտում են համեմատության միջոցով պարզել հուշարձանների պատմական փոխհարաբերությունը, դրանց լեզվական առնչություններն առանձնահատկությունները, գրական ու խոսակցական, հին գրական ու նոր գրական լեզուների կապը, գրական լեզվի զարգացման էտապները: Նրանց ուշադրության կենտրոնում գտնվում են գրավոր հուշարձանների ծագման հարցերը: Վերջ ի վերջո այս շրջանի բոլոր ուղղությունների ուշադրության կենտրոնում գենետիկական հարցերն են, և համեմատությունը դիտվում է որպես այդ հարցերի լուծման միջոց:

Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները. —

Պատմա-համեմատական լեզվաբանության զարգացման այս ևն-
թաշրջանի համար կարելի է տարբերել 2 էտապ. 1) 1810—20-ա-
կան թվականները, երբ հանդես են գալիս սլատմա-համեմատա-
կան լեզվաբանության առաջին աշխատությունները՝ աղբյուրաբա-
նական նոր ուղղության ծնունդը. 2) 1830—40-ական թվականները,
երբ ավարտվում են սլատմա-համեմատական լեզվաբանության
հիմնադիրների գլխավոր աշխատությունները (Բուսոլի, Գրիմի,
Հումբոլդտի), և այդ լեզվաբանության սկզբունքներն սկսում են
կիրառվել հնդեվրոպական հին ու նոր լեզուների ու լեզվաճյուղերի
նկատմամբ:

Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը.— Լեզվա-
բանության որպես ինքնուրույն գիտություն ձևավորվելու և սլատ-
մա-համեմատական լեզվաբանության արմատավորման հետ կապ-
ված լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը զգալի փո-
փոխություն են կրում: Սրանք էլ իրենց հերթին պայմանավորված
էին դարաշրջանի ընդհանուր պահանջներով և աշխարհայացքային
ընդհանուր փոփոխություններով: Այս շրջանում կարելի է առանձ-
նացնել լեզվաբանական աշխատանքի հետևյալ տիպերը.

1) Պատմա-համեմատական (մասնակի և առանձնական) լեզ-
վաբանություն.— Սրան են վերաբերում այն բոլոր հարցերը,
որոնք կապված են լեզուների սլատմական զարգացման, լեզուների
ծագման ու ցեղակցության, լեզուների ծննդաբանական դասա-
կարգման հետ: Այս հարցերը լուծում են ստանում սլատմական ու
համեմատական քերականությունների, համեմատական ու ստու-
գաբանական բառարանների, լեզուների սլատմության և ցեղակ-
ցության հարցերին նվիրված աշխատությունների մեջ: Պատմա-
համեմատական լեզվաբանությունը դալիս է փոխարինելու ն:
խորդ շրջանի լեզվաբանական աշխատանքի այն տիպին, որ մենք
կոչեցինք ստուգաբանական-զուգահերական: Սակայն, եթե ստու-
գաբանական-զուգահերական լեզվաբանությունը գեղև հենվում է:
ստուգաբանական հին սկզբունքների վրա, սիստեմատիկ համե-
մատություններ չէր կատարում, դեռևս չէր մշակել լեզուների դաս-
ակարգման բավարար շարված գիտական մեթոդներ, ապա սլատ-
մա-համեմատական լեզվաբանությունը առաջանում է հենց այդ
հիմքերի վրա: Պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը ներ-
կայացնում է նախկին ֆիլոլոգիական լեզվաբանության աշխա-
տանքի որոշ բնագավառի զարգացումը: Եթե ֆիլոլոգիական լեզ-
վաբանությունը ուղադրություն էր դարձնում միայն գրավոր տեքս-

տերի վրա, ապա պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը ընդլայնում է հետազոտության շրջանակները՝ ընդգրկելով և անգիր ժամանակները. եթե ֆիլոլոգիական լեզվաբանությունը նպատակ ուներ լուրջ հին տեքստերի լեզվական մեկնարանությունը, ապա պատմա-համեմատական լեզվաբանության հումար այդ տեքստերը միջոց են միայն ավելի լեզվի գրավոր շրջանի պատմության ստեղծման համար. եթե ֆիլոլոգիական լեզվաբանությունը ինքնուրույն դիսցիպլին չէր, այլ մտնում էր հին տեքստերի ուսումնասիրության ընդհանուր դիսցիպլինի մեջ, ապա պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը լեզվաբանական ինքնուրույն դիսցիպլին է և ունի իր ուրույն նպատակները. վերջապես, եթե ֆիլոլոգիական լեզվաբանությունը շուներ որոշակի հետազոտության մեթոդ, այլ այդ մեթոդը որոշվում էր տեքստի բնույթով, ապա պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը մշակում է իր հետազոտության որոշակի մեթոդը:

Այս շրջանում իր առաջին քայլերն է անում պատմա-համեմատական լեզվաբանությանը վերաբերող այն դիսցիպլինը, որ հայտնի է «լեզվաբանական հնէաբանություն» անունով և որը նպատակ ունի համեմատական քերականության ու ստուգարանության տվյալներով վերականգնել հնդեվրոպացիների պատմությունը:

2) Ֆիլոլոգիական-վերծանողական լեզվաբանություն. — Լեզվաբանական աշխատանքի այս բնագավառը շարունակում է մնալ ոչ ինքնուրույն բնագավառ: Նրա օգնությամբ նախապատրաստվում է այն նյութը, որ անհրաժեշտ է և՛ պատմա-համեմատական լեզվաբանության, և՛ պատմության հումար: Այդ պատճառով էլ այս լեզվաբանության ներկայացուցիչները կարող են նեղ մասն: գիտությամբ և՛ լեզվաբաններ լինել, և՛ պատմաբաններ, և՛ հնագետներ, և՛ գրականագետներ, երբեմն էլ նրանք և՛ այս են, և՛ այն, որովհետև տեքստերի հուշող վերծանումը կամ բանասիրական-տեքստաբանական աշխատանքը պահանջում է բազմակողմանի գիտելիքներ: Այսուհանդերձ ֆիլոլոգիական-վերծանողական աշխատանքը մեծ շահով կապված է լեզվաբանության հետ և որոշ առումով պետք է քննվի և նրա պատմության մեջ:

3) Նորմատիվ-նկարագրական լեզվաբանություն. — Ինչպես նախորդ շրջանում, նորմատիվ-նկարագրական լեզվաբանության ուսարկան են կազմում առանձին լեզուների ուսումնասիրության ու նորմավորման հարցերը: Այդ հարցերը շարունակում են լուծում

ստանալ փերականությունների, բառարանների, ուղղագրական աշխատանքների, գրական լեզուների մշակման տեսությունների միջոցով: Անհրաժեշտ է նշել, որ XIX դարում ստատիկ վերլուծություն հարցերը ավելի քիչ ուշագրություն են գրավում, քան պետք է: Շարունակում են օգտվել հին փերականական սիստեմներից, նկարագրության ու նորմավորման հին սկզբունքներից: Որոշ գեպքերում անհաջող փորձեր են կատարվում պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձեռքբերումները կիրառելու ստատիկ ուսումնասիրության մեջ, շփոթվում են պատմական և ստատիկ ուսումնասիրության բնագավառները: Կեռ ավելին. պատմական և համեմատական փերականությունները շարունակում են կառուցվել հին սիստեմով, նյութի հին բաշխմամբ և հին անուններով: Ճիշտ է, արդեն երևան են գալիս ֆիլոլոգիական և արտամարտնական փերականությունների սկզբունքների քննադատության փորձեր, բայց դրանք սուսյժով արմատական փոփոխությունների չեն հասցնում: Նշելի է միայն, որ նորմատիվ-նկարագրական լեզվաբանությունը դեռևս մեխանիկորեն է միավորվում պատմա-համեմատական լեզվաբանության հետ, որի հետ նա մի գիտական բնագավառ է կազմում:

4) Ընդհանուր լեզվաբանություն և լեզվափոխիստոփայություն.— Սրան են վերաբերում լեզվի բնույթի ու ծագման, լեզվի դարգացման, աշխարհի լեզուների դասակարգման ընդհանուր հարցերը: Այս հարցերը լուծում են ստանում ընդհանուր լեզվաբանական և լեզվափոխիստոփայական զանազան աշխատություններում: Եթե նախկինում լեզվափոխիստոփայությունը փոխիստոփայության հարցերի մի մասն էր, ասլա այժմ այն սուանձնանում է՝ կազմելով լեզվաբանության բնագավառներից մեկը: Լեզվափոխիստոփայության և ընդհանուր լեզվաբանության վրա խիստ ազդեցություն են գործում մասնակի պատմա-համեմատական լեզվաբանությունների (հատկապես հնդեւրոպարանության) գաղափարները: Ընդհանուր լեզվաբանություն և լեզվափոխիստոփայությունը հաղթահարում են նախորդ շրջանի մեխանիցիզմը, բայց չեն կարողանում ազատագրվել իդեալիզմից¹:

Այս շրջանում գոյություն ունեն հետևյալ գիսցիպլինները.

1) Ընդհանուր լեզվաբանություն և լեզվափոխիստոփայություն.

¹ Ավելորդ չէ հիշել, որ Լ. Բլումֆիլդը (Language, 1933) XIX դ. համար տարբերում է պատմա-համեմատական և փոխիստոփայական-նկարագրական ուղղություններ:

զբաղվում են լեզվաբանության մեթոդալոգիայի և լեզվաբանության այն բոլոր ընդհանուր հարցերով, որոնք դուրս են մյուս լեզվաբանական դիսցիպլինաների բուն տնօրինությունից:

2) Համեմատական քերականություն. զբաղվում է ցեղակից լեզուների համեմատության հարցերով. «քերականություն» բառը այստեղ շարունակում է պահպանել նախկին լայն առումը՝ նշանակելով ոչ միայն քերականական կառուցվածքի, այլև հնչյունական առանձնահատկությունների նկարագիրը: Համեմատական քերականությունը փորձում է վերականգնել լեզուների նախազբաղյին շրջանի դարգացման պատկերը ցեղակից լեզուների համեմատության հիման վրա: Համեմատական քերականություններ են գրվում և՛ լեզվաընտանիքների, և՛ լեզվաճյուղերի, և՛ առանձին լեզուների համար: Ամենից ավելի մեծական դերը պատկանում հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականությանը:

3) Պատմական քերականություն. զբաղվում է տվյալ լեզվի քերականական կառուցվածքի դարգացման ուսումնասիրությունը՝ հենվելով գրավոր հուշարձանների վրա: Այստեղ ևս «քերականություն» բառը լայն առում ունի: Երբեմն «պատմական» բառը գործածվում է և «համեմատական» իմաստով՝ նշանակելով ցեղակից լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը: Պատմական քերականությունը երբեմն կոչվում է և լեզվի պատմություն: Սակայն ոմանք այս բառին լայն իմաստ են հասկացնում՝ ներառելով պատմական քերականությունը և գրական լեզվի դարգացման արտաքին փաստերը (այլև բառապաշարի պատմությունը):

4) Ստատիկ քերականություն. զբաղվում է լեզվի տվյալ (զբլխավորապես ժամանակակից) էտապի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը: Ըստ նպատակների լինում է գիտական կամ ակադեմիական և դպրոցական, ըստ բնույթի՝ նկարագրական և նորմատիվ: Գիտական քերականությունը սովորաբար լինում է նկարագրական, թեև կարող է նպատակ ունենալ նպաստելու գրական լեզվի նորմավորմանը: Դպրոցական քերականությունը ընդհանրապես նորմատիվ է լինում:

5) Ստուգաբանություն. զբաղվում է այս կամ այն լեզվի բառերի ծագման կամ ցեղակից լեզուների բառային առնչությունների հարցով: Ցեղակից լեզուների բառային հարակցությունների հետադոտությունը կատարվում է և «համեմատական բառարան» անվան տակ:

6) Բարբառագիտություն. զբաղվում է այս կամ այն լեզվի բարբառների ուսումնասիրությունը. այս ենթաշրջանում գիտական բարբառագիտությունը իր առաջին քայլերն է անում¹:

Ոճարանության հարցերն այս շրջանում համեմատաբար քիչ ուշադրություն են գրավում: Ոճարանությունը շարունակում է հենվել նախկին ճարտասանական տեսությունների վրա:

Լեզվաբանության բաժիններից առանձնակի դոյությունն ունեն հնչյունաբանությունը, ձևաբանությունը, շարահյուսությունը. վերջինս սլաոմա-համեմատական ուսումնասիրությունների բնագավառում դեռևս առանձին ուշադրություն չի գրավում: Իմաստաբանությունը և բառագիտությունը քիչ ինքնուրույնություն ունեն իբրև այդպիսին: Իմաստաբանությունը դեռևս անկախ բաժին չէ, այլ կապված է ստուգաբանության և բառարանագրության հետ: Բառագիտությունը ուշադրություն է գրավում ոչ այնքան որպես անկախ բաժին, որքան բառարանագրության, ստուգաբանության, քերականության (բառակազմության) հետ կապված:

Ընդհանուր դասակարգողական լեզվաբանությունը XIX դ. սկզբում Ադելունգ և Ֆատեր.—XIX դ. սկզբում պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորման համար առնօրինակային նախադրյալներ են ստեղծվում նախ՝ Ի. Խ. Ադելունգի և Ի. Ս. Ֆատերի ընդհանուր դասակարգողական աշխատությունը, որի մեջ ամփոփվում են լեզուների փոխհարաբերության ուղղությունը նախորդ լեզվաբանության ձևերից բերած արդյունքները, երկրորդ սանսկրիտի ուսումնասիրության բնագավառում Ֆր. Շլեգելի և մյուսների կատարած աշխատանքով և երրորդ՝ Ֆր. և Ա. Շլեգելների՝ լեզուների տիպաբանական դասակարգումով: Ի. Խ. Ադելունգի և Ի. Ս. Ֆատերի աշխատությունը կազմում է 4 հատոր և Ի. Խ. Ադելունգի՝ աշխատության ձեռնարկով և գլխավոր հեղինակի մահից հետո մշակվել ու հրատարակվել է Ի. Ս. Ֆատերի (1771—1826) կողմից: Ադելունգը կարողացել է հրատարակել միայն առաջին հատորը և մշակել երկրորդի մի մասը: Աշխատությունը կրում է «Միհրդատ կամ ընդհանուր լեզվաբանություն, որին որպես լեզվական օրինակ կցված է «Հայր մերը» համարյա 500 լեզվով ու բարբառով» վերնագիրը²:

¹ Հմմտ., օրինակ, Ի. Ա. Շմյուլերի (1785—1852) բարբառագիտական աշխատությունները Գերմանիայում:

² Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem „Vater unser“ als Sprachprobe in beinahe fünfhundert Sprachen und Mundarten, 1—IV, 1806—1817. «Միհրդատ» անունն ընդօրինակված է արդեն հիշատակված Կոնբադ Գեաների գրքից:

Աշխատութիւնը բիբլիոգրաֆիական տեղեկութիւններն է պարունակում լեզուների մասին. բերվում են բառարանների ու քերականութիւնների անունները և ընդհանուր դիտողութիւններ են արվում: Հաղվադեպ միայն դիտողութիւններն ուղեկցվում են բառերի ցուցադրութեամբ և համեմատարար ընդարձակ տեղեկութիւններով: «Հայր մերի» օրինակները թարգմանված են և երբեմն քերականորեն բացատրված: Լեզվաբանութեան զարգացման տվյալ էտապում նման աշխատանքը չէր կարող զերծ չլինել թևութիւններից ու բացահայտ սխալներից: Այդպիսի սխալներ կան և՛ բերված փաստերի, և՛ դրանց մեկնարանութեան, և՛ լեզուների դասակարգման մեջ: Լեզուների դասակարգումը կա՛ տրված է նրանց աշխարհագրական դիրքի համապատասխան՝ ըստ աշխարհամասերի, բայց յուրաքանչյուր աշխարհամասի ներսում լեզուները խմբավորված են ըստ ծագումնաբանական ընդհանրութիւնների: Այս հարցում հեղինակները փորձել են ի մի բերել այն բոլորը, ինչ արվել է նախորդ լեզվաբանների կողմից, թեև այդ բանը ոչ միշտ է նրանց հաջողվել: Առաջին հատորը նվիրված է Ասիային, երկրորդը՝ Եվրոպային, երրորդը՝ Աֆրիկային ու Ամերիկային, չորրորդը՝ սլաւոնական է հավելվածային նյութեր (այստեղ է սուսգրված Հումբոլդտի հոդվածը բասկերենի մասին): Ասիայի լեզուները ըստ բառերի հնչյունական-ձևաբանական կառուցվածքի դասակարգված են միավանկների և բազմավանկների: Եվրոպայի լեզուները դասակարգված են ըստ ծագումնաբանական-ցեղակցական ընդհանրութեան, որքանով որ այդ պարզված էր այն ժամանակվա գիտութեան կողմից: Դրանք խմբավորված են հետևյալ կերպ. 1) բասկերեն, 2) կելտական լեզվաբուն, 3) կելտա-գերմանական կամ կիմրական լեզվաբուն (վալիսերեն և ներքին բրետոներեն), 4) գերմանական լեզվաբուն (գերմաներեն, «սկանդինավյան», անգլերեն), 5) թրակա-սլեւազգա-հունական և լատինական լեզվաբուն՝ ա) թրակա-իլիրական (այստեղ դրվում են Փոքր Ասիայի և Եվրոպայի՝ միայն անունով հայտնի բազմաթիվ լեզուներ), բ) սլեւազգական, գ) հելլենա-հունական և դ) լատինական՝ ռոմանական լեզուներով հանդերձ, 6) սլավոնական լեզվաբուն, 7) լիտվական կամ գերմանա-սլավոնական լեզվաբուն, 8) վալախերեն կամ հոռմա-սլավոններեն, 9) չուդյան լեզվաբուն և 10) հունգարերեն ու ալբաներեն:

Սանսկրիտի ուսումնասիրութիւնը. լեզուների ձևաբանական դասակարգումը. Ֆ. և Ա. Շլեգելներ.— Եվրոպայում սանսկրիտի նկատմամբ առաջացած հետաքրքրութիւնը մեծ չափով պայմա-

նսվորված էր այնպիսի անձերի գործունեությամբ, ինչպիսիք Գ. Տ. Կոլբրուկը, Չ. Ռելիկիսը և առանձնապես Յ. Շլեգելը եւ:

Տրիգրիս Շլեգելը՝ գերմանական ռոմանտիզմի ականավոր տեսաբանը, 1808 թ. լույս է ընծայում իր հայտնի աշխատությունը «Հնդիկների լեզվի և իմաստության մասին»¹: Այստեղ նա խոսելով սանսկրիտի հատկությունների մասին՝ միաժամանակ լեզվաբանական մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր է առաջ քաշում: Շլեգելը մասնաինչ է անում լեզուների ցեղակցության հարցում քերականական համապատասխանությունների կտրելությունը: Բառային և քերականական համեմատություններ կատարելով սանսկրիտի և հունարենի, լատիներենի, գերմաներենի ու պարսկերենի միջև՝ նա հանգում է դրանց ցեղակից լինելու գաղափարին և նույնիսկ վերջիններս բխեցնում սանսկրիտից: Շլեգելը սանսկրիտին ավելի մեծ հնություն է վերագրում, քան այդ կա իրականում, մի հանգամանք, որ դեր է խաղում լեզվի ծագման հետադա տեսությունների ձևավորման հարցում: Շլեգելի կարևոր ծառայություններից մեկն էլ այն է, որ նա ուշադրություն է դարձնում լեզուների ներքին կառուցվածքի տարրերությունների վրա և առաջին անգամ փորձ կատարում տալու ձևաբանական-տիպաբանական դասակարգում. նա տարբերում է լեզուների երկու հիմնական տիպ՝ թեքական, որոնց մեջ քերականական իմաստները (Nebenbestimmungen der Bedeutung) արտահայտվում են արմատական ձայնավորների փոփոխությամբ, ներքին թեքմամբ, և ոչ-թեքական, որոնց մեջ դրանք արտահայտվում են զանազան կցվող մասնիկների ու բառերի օգնությամբ, ընդ որում այդ կցվող մասնիկներն էլ, ըստ Շլեգելի, ծագել են նախկին անկախ մասնիկներից՝ սպասարկութառերից: Թեքական լեզուները համարվում են «օրգանական» և կատարյալ լեզուներ՝ հակադրվելով ոչ-թեքականներին որպես «անօրգանական» և անկատար լեզուների. սանսկրիտը համարվում է թեքականության իդեալ, որին մոտենում են հունարենը և լատիներենը, ավելի քիչ՝ գերմաներենն ու պարսկերենը: Շլեգելը, Տր. Բեկոնից անկախ, ուշադրություն է դարձնում հին և նոր լեզուների կառուցվածքային տարբերություններին: Թեքականության կատարելության գաղափարից մի քայլ է մնում դեպի լեզվի զարգացման պրոցեսը որպես քայքայման պրոցես՝ դիտելու հակապատմական ըմբռնումը՝ մի ըմբռնում, որ լայն տարածում է գտնում պատմահամեմատական լեզվաբանության վաղ ներկայացուցիչների մոտ:

¹ Fr. Schlegel, "Über die Sprache und Weisheit der Indier, 1808.

Սակայն սրա հետ միասին Շլեգելը հավասարութեան նշան է դնում լեզվի գիտական ու պատմական քննութեան միջև՝ դրանով իսկ սաղմնային ձևով հիմք տալով լեզվի պատմական քննութեանը միակ դիտական քննութեան համարելու տեսակետի համար, որ սղղաբար լուծ է պատմա-համեմատական լեզվաբանութեան XIX դ. վերջին քառորդի ներկայացուցիչների կողմից: Նշելի է, որ Շլեգելի մոտ առկա է նաև լեզվի քննութեան մեջ նատուրալիստական եղանակների ներմուծման տարր. համեմատական քերականութեանը, նրա կարծիքով, լեզուների ծագումաբանական հարցերի համար նույնպիսի կարևոր դեր պիտի խաղա, ինչ համեմատական անատոմիան բնապատմութեան համար¹: Շլեգելը առաջ է քաշում նաև դիտական ստուգաբանութեան հարցը՝ նշելով այդ բնագավառում տիրող անմխիթար վիճակը:

Յր. Շլեգելի ավագ եղբայր Ավգուստ Շլեգելը (1768—1805) շուրջ կերպով զբաղվում է սանսկրիտի ուսումնասիրութեամբ և վաճառում այդ առարկայի պրոֆեսորի պաշտոնը: Ավգուստ Շլեգելը էլ սովելի է առաջ տանում եղբոր գաղափարը լեզուների ձևաբանական տիպերի մասին. իր «Իրտողութեաններ պրովանսալական լեզվի և գրականութեան մասին» (1818) աշխատութեան մեջ նա տարբերում է լեզուների 3 տիպ.

1) քերականական կառուցվածք չունեցող լեզուներ, որոնց մեջ բառերն անփոփոխ են, և նրանց հարաբերութեաններն արտահայտվում են շարադասութեամբ,

2) մասնիկավոր (սֆիքսավոր) լեզուներ, որոնց մեջ բառերի հարաբերութեաններն արտահայտվում են մասնիկներով,

3) թեքական լեզուներ, որոնց մեջ բառերը բացի մասնիկներ ստանալուց ենթարկվում են և ներքին թեքման: Թեքական լեզուները Շլեգելը բաժանում է ըստ շարահյուսական առանձնահատկութեանների համադրական և վերլուծական (սինթետիկ և անալիտիկ) տեսակների. առաջիններում բառերի հարաբերութեաններն արտահայտվում են հենց բառերի մեջ, իրկրորդներում՝ բառերից դուրս (օժանդակ բառերով և շարահանութեամբ): Քերականական ձևերով հարուստ համադրական տիպի տարբերումը ձևերով աղքատ վերլուծական հետագա տիպից՝ հիմք է տալիս XIX դարում երկար ժամանակ իշխող այն գաղափարի համար, թե վերլուծական տիպի լեզուների առաջացումը քայքայման և հետադիմութեան պրոցես է:

¹ Հմմտ. H. Arens, հիշ. աշխ., էջ 145:

1811 թ. Ռուսական Ակադեմիային ներկայացվում է մի աշխատություն «Սանսկրիտերենի և ռուսերենի նմանությունների մասին» («О сходстве санскритского языка с русским»), որտեղ հեղինակը (Ֆ. Ադելունգ) քննում է սանսկրիտական 178 բառ՝ համեմատելով ռուսերենի, երբեմն էլ այլ լեզուների հետ: Համեմատվում են և էական բայի ներկա ժամանակի ձևերը¹:

XIX դ. I կեսի ստատիկ-վերլուծական լեզվաբանությունը, ստամբանական ֆեռականություն.— XIX դարի առաջին կեսում ստատիկ-վերլուծական ուսմունքների մեջ շարունակում է տիրապետող լինել լոգիցիզմը, որ ազդեցություն է թողնում պատմահամեմատական լեզվաբանության որոշ ներկայացուցիչների, հատկապես Բոպպի հայացքների ձևավորման վրա: Քերականագիտության բնագավառում այն արտահայտվում է նրանով, որ քերականական վերլուծության հիմքում դրվում են տրամաբանական վերլուծության սկզբունքները և քերականական կատեգորիաները դիտվում որպես տրամաբանական կատեգորիաների ուղղագիծ արտահայտությունները: Այս շրջանում իշխող տրամաբանական քերականությունը ներկայացնում է նախկին ուսցիոնալիստական-փիլիսոփայական քերականության տարատեսակը: Լոգիցիզմի ձևավորման համար կարևոր դեր է խաղում XVIII դ. և XIX դ. առաջին կեսի իդեալիստական փիլիսոփայությունը, հատկապես Կանտի և Հեգելի փիլիսոփայական-տրամաբանական սիստեմները²:

Լոգիցիզմը արտահայտություն է գտնում Գերմանիայում՝ Շ. Հերմանի³, Ա. Ֆ. Բեռնհարդի, Կ. Բեկկերի, Ի. Խ. Ա. Հայդեի⁴, Ս. Զ. Ա. Հեռլինգի, Ռուսաստանում՝ Ն. Ի. Գրեչի⁵, Վ. Գ. Բելինսկու⁶,

¹ Հմմտ. А. П. Баранников, Элементы сравнительно-исторического метода в индологической лингвистической традиции. ВЯ, 1952, № 2, էջ 46—47.

² Այսպես, գերմանիայում Ա. Ֆ. Բեռնհարդին և Հերմանը հենվում են Կանտի կատեգորիաների ուսմունքի, Կ. Բեկկերը՝ գերազանցապես Հեգելի տրամաբանության վրա:

³ Н. Hermann, De emendanda ratione grammaticae graecae 1801.

⁴ J. Ch. A. Heyse, Theoretisch-praktische deutsche Grammatik. 1814. IV բարեփոխված և ընդարձակված հրատարակությունը՝ 1827 թ.:

Н. И. Греч, Практическая русская грамматика, СПб, 1827
Пространная русская грамматика, I, СПб, 1827.

⁶ В. Г. Белинский, Основания русской грамматики. I, Москва, 1837

Ի. Ի. Դավիդովի¹, Ֆրանսիայում՝ Ս. դր-Սասիի² և Գանիայում՝ Լանգեի³, Հայաստանում՝ Խ. Աբովյանի⁴ և ուրիշների աշխատություններում:

Տարբերում էին տրամաբանական փերականությունների երկու տեսակ՝ ընդհանուր և առանձին. ընդհանուր փերականությունների հեղինակները, շարունակելով նախկին ընդհանրական (ունիվերսալ) փերականությունների տրադիցիան, փորձում էին ստեղծել բոլոր լեզուների փերականական վերլուծության համար կիրառելի սկզբունքներ. առանձին փերականությունների հեղինակները դբազվում էին այս կամ այն լեզվի փերականության հարցերով՝ կողմնորոշվելով դեպի տրամաբանությունը և մեծ շահով հիմք ընդունելով ընդհանուր փերականությունների սկզբունքները:

Լոգիցիզմը լիովին միասնական ու միատարր հոսանք չէր. այն տարբերվում էր հեղինակից հեղինակ՝ ըստ այն բանի, թե տրամաբանական ի՞նչ սխտեմ է հիմք ընդունվում, ի՞նչ վերաբերմունք կա դեպի պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը, ի՞նչ ձևով են դրվում այս կամ այն լեզվի կոնկրետ ուսումնասիրության հարցերը: Այսպես, որոշ հեղինակներ խոսքի մասերի շտանձնացման խմբավորման և սահմանման մեջ հիմք են ընդունում բառերի արտահայտած հասկացությունները, մյուսները՝ բառերի ֆունկցիան նախադասության, resp. դատողության մեջ. ոմանց համար վերլուծման մեկնակետ է հասկացությունը, մյուսների համար՝ պատողությունը: Այն հեղինակների կողքին, որոնք նախորդել են համեմատական փերականության ստեղծմանը և նույնիսկ ազդել այն ստեղծողների հայացքների ձևավորման վրա (հմմտ. Բեռնհարդին), կան ուսումնասիրողներ, որոնք կրում են պատմա-համեմատական լեզվաբանության ակնհայտ ազդեցությունը, փորձում են մոտենալ պատմա-համեմատական հետազոտության տարրեր, երևույթների բացատրության մեջ տալ որոշ պատմական հիմքեր. ոմանց մոտ էլ ստատիկ վերլուծական փերականությունը շարունակում է մնալ որպես մի բնագավառ, որ ոչ մի առնչություն չունի պատմական !

¹ И. И. Давыдов, Грамматика русского языка, СПб, 1849, Опыт общесравнительной грамматики русского языка, СПб, 1852.

² S. de-Sacy, Principes de grammaire générale mis à la portée des enfants, et propres à servir d'introduction à l'étude des toutes les langues, Paris, 1823.

³ L. a n g e, Almindeling Grammatik, 1840.

⁴ Խ. Աբովյան, Նախաշավիղ, Ծրվերի լիակատար ժողովածու, V, Եր'ան, 1948:

համեմատական քերականությունների հետ: Տրամաբանական որոշ քերականություններ տառապում են վերացականությամբ՝ սխեմատիզմով, այլ քերականություններ, ընդհակառակն, աչքի են ընկնում նյութի խոր վերլուծությամբ: Վերջիններիս հեղինակներին հատուկ է տվյալ լեզվի առանձնահատկությունները որքան կարելի է խոր կիրպով բացատրելու ձգտումը: Այսպես, օրինակ, Բելինսկին ելնում էր այն սկզբունքից, որ «ազգային լեզուն ունի իր հանձարը, իր ոգին, իր օրենքները և միայն իրեն հատուկ բնույթն ու դեմքը»¹, որ քերականությունը լեզվին կանոններ չի տալիս, այլ կանոնները հանում է լեզվից: Այս կապակցությամբ Բելինսկին քննադատում է Գրեշի արհեստականությունները, սլա՛՛հանջում լեզվի փաստերի մանրակրկիտ ուսումնասիրություն: Սա մի քայլ էր նորմատիվ քերականությունից դեպի նկարագրական քերականության ստեղծումը և հրաժարումը տրամաբանական վերացական սխեմաներից: Հատկանշական է, որ տրամաբանական քերականությունների մյուս հեղինակների նման տարբերելով ընդհանուր և առանձնակի քերականություններ՝ Բելինսկին ընդհանուր քերականության սկզբունքները չի դիտում որպես ապրիորի տրամաբանական սկզբբունքներ, այլ փորձում է դրանք հիմնել առանձին քերականությունների վրա: Լեզուն ու նրա պատմությունը Բելինսկին սերտորեն կապում է տվյալ լեզվով խոսող ժողովրդի նրա պատմության հետ, լեզուն համարում ժողովրդի ստեղծագործությունը: Սրա հետ միասին լեզուն իր ծագմամբ՝ զտրգացմամբ Բելինսկին կապում է մտածողության հետ: Նա իր լեզվական ուսումնասիրություններում առաջ է քաշում գրական լեզվի, գրականության լեզվի և համաժողովրդական լեզվի փոխհարաբերության հարցը: Նրա անվան հետ է կապված և ռուսաց գրական լեզվի հիմնադրի հարցի լուծումը, ռուսական գրական լեզվի ստեղծման մեջ Պուշկինի բացառիկ դերի պարգաբանումը: Բելինսկին պայքար է մղել փոխառությունների հարցում հղած ծայրահեղ մաքրասիրության տենդենցների դեմ, մեծ ուշադրություն հատկացրել գիտական տերմինաբանության և ռճաբանության հարցերին:

Քանի որ լոգիցիզմը տիպական արտահայտություն է գտել Բեն՛հարդիի և Բեկկերի մոտ, որոնք նշանակալից ազդեցություն են թողել լեզվաբանական-քերականական ուսմունքների հետագա

¹ В. Г. Белинский, Грамматические разыскания В. А. Васильева (рецензия). „Отеч. записки“, XI, I, 1845, *оգոստոս*:

բախտի վրա, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում նրանց մասին առանձին խոսել:

Ա. Ֆ. Բեռնհարդին և նրա ընդհանուր-լեզվաբանական ու Բեռականագիտական ուսմունքը.—XIX դ. սկզբներին, նախքան պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորումը, նախորդ լեզվաբանական աշխատանքի յուրատեսակ ամփոփման և դրանց հիման վրա տեսական ընդհանուր հզրուկացություններ անելու փորձ է կատարում Ա. Ֆ. Բեռնհարդին (1769—1820): Նա էլնում է լեզվի ընդհանուր ուսմունքը դեղուկտիվ ճանապարհով արտածելու հնարավորությունից, ընդ որում փաստորեն հիմք է ընդունում հունարենը, լատիներենը և գերմաներենը: Նրա լեզվաբանական աշխատությունները («Լեզվի ուսմունքը», «Լեզվաբանության սկզբնական հիմունքները»)¹ զգալի ազդեցություն են թողել ոչ միայն ստատիկ վերլուծական ուսմունքների զարգացման, այլև պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրների՝ Ֆ. Բոպպի և Վ. Հումբոլդտի հայացքների ձևավորման վրա²: Բեռնհարդու գիրքը Զրանսիայում և Անգլիայում տարածված ընդհանրական քերականությունը Գերմանիայում արմատավորելու առաջին փորձն էր: Այստեղ Բեռնհարդին լեզվի գիտությունը (ընդհանուր լեզվաբանությունը) նույնացնում է փիլիսոփայական քերականության հետ:

Բեռնհարդին սահմանում է լեզվաբանության 6 բաժին՝ հնչյունաբանություն, ստուգաբանություն, բառակազմություն, ձևաբանություն, բառազուգորդում (բառերի շարժման և խնդրառության ուսմունքը) և շարահյուսություն: Այս բաժանումը լայն տարածում է գտնում XIX դ. երևան եկող լեզվաբանական աշխատություններում՝ ընդունելով գրեթե տրադիցիոն բնույթ:

Բեռնհարդին արդեն տարբերում է լեզվի ուսումնասիրության 2 հայեցակետ՝ պատմական և փիլիսոփայական, որոնցից գլխավորը, սակայն, համարում է փիլիսոփայականը. պատմական հայեցակետին են վերաբերում լեզվի ծագման և զարգացման հարցերը: Բեռնհարդին լեզվի ծագումը բացատրում է բանականության պահանջներով, այսինքն՝ չի կարողանում հավթահարել լեզվի ծագման ինդիվիդուալիստական հայեցակետը: Նա չի կարողանում հասնել նաև լեզվի իսկական պատմական ըմբռնմանը՝ լեզվի զարգացումը

¹ A. F. Bernhardi, Sprachlehre, I Reine Sprachlehre, II Angewandte Sprachlehre, 1801—1803. Anfangsgründe der Sprachwissenschaft, 1805.

² Վ. А. Звегинцев, Очерк истории языкознания до XIX века. «Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков», Москва, 1956, էջ 24.

պատկերացնե՞րով որպէս բնական օրգանիզմի կենսական պրոցես: Լեզուն, ըստ Բեռնհարդու, ունի ծաղկման և հետադիմութեան շրջաններ. հասնելով իր ծաղկմանը՝ այն սկսում է հետադիմել:

Լեզվի քննութեան փիլիսոփայական հայեցակետը Բեռնհարդու համար նույնն է փիլիսոփայական քերականութեան հետ. վերջինս, ըստ նրա, գիտութիւնն է լեզվի բացարձակ ձևերի մասին, որ քննում է այն որպէս ավարտուն պրոդուկտ: Լեզվի փիլիսոփայական քննութեան հարցում Բեռնհարդու վրա շարունակում է իշխել անտիկ աշխարհից եկող ատոմիստական ըմբռնումը. նա քննութիւնը կատարում է պարզ տարրերից՝ «տառերից» դեպի ավելի բարդ միավորները՝ վանկը, բառը, նախադասութիւնը:

Բեռնհարդին բառերի ձևաբանական վերլուծումը կատարելիս սահմանում է բառահիմքեր և բառարմատներ. բառահիմքերը ունեն մաքուր իմաստ, այսինքն՝ հարաբերութիւններ շէն արտահայտում. բառարմատը բառահիմքի այն տեսակն է, որ կազմված է պարզ վանկից, այսինքն՝ պարզ բաղաձայնից և պարզ ձայնավորից: Բառարմատներն ու բառահիմքերը, Բեռնհարդու կարծիքով, նախապէս ըստ իմաստի երկու տեսակ են եղել՝ նյութական և վերաբերական (հարաբերութիւններ նշանակող). դրանց միաձուլումը տվել է բառերի սլոմեյան տիպերը:

Խոսքի մասերը Բեռնհարդին տարբերում է ֆունկցիոնալ-տրամաբանական հիմունքով, այսինքն՝ նկատի ունենալով բառերի հարաբերութիւնը տրամաբանական ենթակայի (սուբյեկտի), ստորոգյալի (պրեդիկատի) և հանգույցի հետ: Տրամաբանական բաժանման հետ զուգորդելով քերականականը՝ Բեռնհարդին առանձնացնում է և մասնիկներ. այս դեպքում նա նկատի է առնում, թէ տվյալ մասնիկը վերոհիշյալ կատեգորիաներից որի՞ հետ է կապվում իր ֆունկցիայով. այսպէս, ըստ նրա՝ հոգը և նախդիրները որպէս մասնիկներ կապվում են ենթակայի հետ:

Շարահյուսական ուսմունքների զարգացման մեջ կարևոր դեր է խաղացել Բեռնհարդու արտահայտած այն միտքը, թէ պարզ նախադասութիւնը այնպէս է հարաբերում բարդ նախադասութեանը (պարբերութիւն), ինչպէս բառը՝ պարզ նախադասութեանը, այսինքն՝ կարելի է առանձնացնել պարզ նախադասութեան նույնպիսի տեսակներ, ինչպիսի բառատեսակներ որ կան: Բեռնհարդու առաջարկած սկզբունքով Հեռլինգը տարբերում է երկրորդական նախադասութիւնների 3 տեսակ՝ գոյական, ածական և մակբայ¹:

¹ S. H. A. Herling, Über die Topik der deutschen Sprache, 1821.

էլ ալեւի ուշ, նախադասութեան անդամների ուսմունքի զարգացման հետ կապված, սկսում են տարբերել ենթակա, ստորոգելի, խնդիր, որոշիչ և պարագայական պարզ-երկրորդական նախադասութիւններ՝ այն բանի անալոգիայով, թե ի՞նչ անդամի ֆունկցիա են կատարում բառերը պարզ նախադասութեան մեջ¹:

4. Բեկկերի ֆերականագիտական ուսմունքը. — Կ. Բեկկերը այն հեղինակներից մեկն է, որ գտնվելով գերմանական դասական փիլիսոփայութեան, հատկապէս Կանտի ու Հեգելի ուժեղ ազդեցութեան տակ, փորձում է այդ փիլիսոփայութեան մեջ տեղ գտած տրամաբանական վերլուծութեան սկզբունքները տեղափոխել քերականական վերլուծութեան բնագավառը: Բեկկերը մի կողմից՝ հանգում է լեզվի և մտածողութեան, քերականական և տրամաբանական կատեգորիաների դրեթե նույնացմանը, կարծելով, որ հասկացութեան ու դատողութեան տրամաբանական ձևը միաձուլված է քերականական ձևի հետ, մյուս կողմից՝ զարգացնում է ընդհանրական քերականութեան սկզբունքների վրա հիմնվող այն միտքը, թե բոլոր լեզուներին հատուկ է քերականական կառուցվածքի միևնույն նախասկզբնական իդեայի զարգացումը: Քերականական կատեգորիաներն ու ձևերը դիտվում են որպէս «ինքնակառուց» մտածողութեան կատեգորիաներ ու ձևեր, որոնք համաժամանակաբար բնույթ ունեն: Քերականական վերլուծման հիմքում Բեկկերը դնում է տրամաբանական դատողութիւնների և հասկացութիւնների վերլուծման սկզբունքները²:

Բեկկերի լեզվաբանական հետազոտութեան մեկնակետը լեզվական օրգանիզմի հասկացութիւնն է, ընդ որում «օրգանիզմ» բառը Բեկկերը գործածում է լայն իմաստով. նրա կարծիքով՝ «ամեն մի օրգանական բան համընդհանուր կյանքի մարմնավորված առանձնահատկութիւնն է, կարծես թե բնութեան մարմնավորված միտքը»³:

Այս ըմբռնմամբ նախ՝ բոլոր օրգանիզմները և այդ օրգանիզմների անդամները լինելով մի ընդհանուր իդեայի դրսևորումները, կազմութեան և զարգացման ընդհանրութիւն ունեն, երկրորդ օրգանիզմի բոլոր առանձնահատկութիւնները հենց սկզբից տրված են նրա մարմնավորման սկզբնական իդեայի մեջ, և օրգանիզմի մարմնավորումը ներքին զարգացում է, ոչ թե արտաքին

Հմմտ. В. В. Виноградов, Основные вопросы синтаксиса предложения, „Вопросы грамматического строя“, Москва, 1955, էջ 390—391.

Նույն տեղը, էջ 390:

³ К. Веккер, Organismus der Sprache, 2-te Ausg., § 4.

բան: Այսպիսով, Բեկկերի օրգանիզմի տեսությունը տելեոլոգիական իդեալիզմ է, ըստ որի ամեն մի օրգանական բան նախապես դրված նպատակի կամ գաղափարի իրականացումն է: Այս դրույթը կիրառելով լեզվի նկատմամբ՝ Բեկկերը խոսելու ընդունակությունը կապում է խոսքի օրգանների հետ, որոնք գործողության գրգիռ են ստանում հոգեկան գործունեությունում:

Եթե նատուրալիզմը պատմա-համեմատական լեզվաբանության ներկայացուցիչների մոտ հիմք է տալիս լեզվական պրոցեսը որպես բնական աճ քննելու համար, ապա Բեկկերի մոտ այն հանգեցնում է լեզուն տրամաբանական սխեմատիզմի ենթարկելուն. լեզվական օրգանիզմի առաջացումը Բեկկերի համար մի պրոցես է, որի ընթացքում նախակգրենական միասնությունը ենթարկվում է հետևողական բաժանումների¹: Բնության գլխավոր հակասություն համարելով գործունեության ու գոյի կամ, որ նրա համար նույնն է, ոգու և մատերիայի հակասությունը՝ Բեկկերը սրա արտացոլումը տեսնում է առաջին հերթին իմաստների և հնչյունների տարբերության մեջ. վերջիններս էլ իրենց հերթին ենթարկվում են երկատման, ստացված անդամներն էլ՝ նոր երկատման և այլն. այսպես հնչյունները բաժանվում են ձայնավորների և բաղաձայնների և այլն. իմաստները բաժանվում են բայերի և գոյականների (գործունեության և գոյի արտահայտությունը), գոյականները իրենց հերթին՝ աբստրակտ և կոնկրետ անունների և այլն: Այսպիսով, մասերի ամբողջություն ներկայացնող լեզվական սխեման, ըստ Բեկկերի, տոգորված է ոգու և մատերիայի, գործողության և գոյի նախնական հակասությամբ:

Լեզվի և մտածողության կապը Բեկկերը համարում է օրգանական անհրաժեշտություն: Այստեղից մի քայլ է մինում մինչև լեզվի ու մտածողության, մտքի (resp. դատողություն) ու նախադասության, բառի ու հասկացության նույնացումը, և Բեկկերը կատարում է այդ քայլը: Ըստ նրա՝ «միտքը և լեզուն ներքնապես նույնական են». «միտքը միայն բառի մեջ է կազմվում ու կատարելագործվում, որովհետև զգայական հայեցողության առարկաները միայն այն ժամանակ են դառնում հասկացություններ, երբ վերածվել են հոգեկան հայեցողության առարկաների և բառի մեջ հակադրվել են մտքին»²: Լեզուն, ըստ Բեկկերի, լոկ մտածողության մարմնավորումն է, և քանի որ մտքերի և հասկացություննե-

¹ Հմտ. H. Glinz, Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in den deutschen Grammatik, Bern, 1947, էջ 43:

² K. Becker, հիշ. աշխ., § 2:

րի հարաբերությունները արտահայտվում են քերականական հարաբերությունների մեջ, ուստի և քերականությունը հիմք ունի տրամաբանությունը: Սակայն բոլոր ժողովուրդների մոտ մտքերի

հասկացությունների հարաբերությունների տիպերը մեկ են, և բոլորի համար գոյություն ունի մեկ տրամաբանություն: Հետևաբար լեզուները տարբերվում են լոկ հնչյունապես, ներքնապես նույնն են, և պետք է գոյություն ունենա բոլոր լեզուների համար մեկ ընդհանուր քերականություն. այստեղից միաժամանակ բխում է, որ Բեկկերը, հանգելով մտածողության և լեզվի նույնացմանը, հնչյունների և իմաստների միջև լոկ մեխանիկական կապ է տեսնում: Նախորդ քերականությանը Բեկկերը կշտամբում է այն բանում, որ նա ելնում է բառից ու սրա ձևերից, «որտեղ հնարավոր չէ տարբերել ձևը, նա չի տարբերում և իմաստը»: Սրան հակառակ՝ իր ուսմունքի առավելությունը նա տեսնում է այն բանում, որ ինքը հաղթահարում է ձևից ունեցած կախումը և ելնում նախադասությունից ու նրա իմաստից:

Չնայած իր տեսության իդեալիստական և ոչ-պատմական հիմունքներին՝ Բեկկերը լեզվի կառուցվածքային վերլուծության իր եղանակներով ազդեց քերականագիտության հետագա զարգացման վրա: Առանձնապես կարևոր դեր խաղաց նրա ուսմունքը նախադասության անդամների մասին: Ինչպես նշել ենք, ժիրարից հետո նախադասության անդամների ուսմունքը աչքի ընկնող փոփոխությունների շէր ենթարկվել: Բոլորն ընդունում էին նախադասության երկու կամ երեք գլխավոր անդամ, որոնք ըստ նրանց կազմում են «մերկ» նախադասությունը. ոմանք սրանց ավելացնում էին նաև երկրորդական անդամներ՝ ավելի կամ պակաս տարբերակմամբ: Հայզհի դպրոցը Գերմանիայում ընդունում էր 4 երկրորդական անդամ՝ Objekt (ուղիղ խնդիր), Terminativ (անուղղակի խնդիր), Adjektiv (հմտ. ohne Furcht «առանց վախի») և Adverb (պարագա-մակբայ). գերմանական մյուս քերականները նշում էին սովորաբար միայն առաջին երկուսը: Attribut (որոշիչ) բառը գործածվում էր որպես փիլիսոփայական տերմին կամ համարվում Prädikat-ի հոմանիշը: Adverbiale (պարագա) բառը և հասկացությունը դեռևս չկար. ընդհանրապես նախադասության անդամի գաղափարը խոսքի մասի գաղափարի համեմատությամբ դիտվում էր որպես երկրորդական և ոչ թե որպես նրան հավասար մեծություն:

¹ К. Becke's. Կիշ. աշխ., էջ 105.

² Հմտ. Н. Глинз, Կիշ. աշխ., էջ 41.

Նախադասության անդամների առանձնացման հիմքում Բեկկերը դնում է շարահյուսական հարաբերությունների 3 տիպերը՝ ստորոգելիական կամ պրեդիկատիվ (prädikatives Satzverhältnis), որոշչային կամ ատրիբուտիվ (attributives Satzverhältnis) և խնդրային կամ օբյեկտիվ (objektives Satzverhältnis): Առաջին երկու հարաբերություններում գոյն է հարաբերվում գործողությանը, երրորդում՝ գործողությունն է հարաբերվում գոյին. ստորոգելիական հարաբերությունն արտահայտում է երկու հասկացությունների միասնությունը մեկ մտքի մեջ, որոշչայինը՝ կոնկրետացնում է գոյականը, խնդրայինը՝ կոնկրետացնում է բայը: Բեկկերը նախադասության ուսմունքի մեջ արդի առումով մտցնում է որոշչի (Attribut-ի) գաղափարը և արդեն միանգամայն որոշակի, այժմ ընդունված առում հատկացնում խնդրի (Objekt) գաղափարին. միաժամանակ նա առանձնացնում է խնդրի երկու տեսակ՝ լրացուցիչ խնդիր (ergänzendes Objekt) և որոշիչ խնդիր (bestimmendes Objekt), որ հիմք է տալիս խնդիրների ու պարագաների հետագա արբերակման և «որոշիչ խնդիր» տրտահայտության փոխարեն «պարագա» (Adverbiale) տերմինը ներմուծելու համար: Հասարտահայտման միջոցների տարբերվում են հոլովական և նախդրավոր խնդիրներ: Պարագայական հարաբերությունները (պարտադրյալական բառերը) Բեկկերը խմբավորում է ըստ դրանց իմաստային կողմի՝ տարբերելով տեղի, ժամանակի, գործողության ձևի և այլ տեսակներ: Բայի խոնարհվող ձևերը Բեկկերը դիտում է որպես հանգույց: Հենվելով իր՝ վերևում հիշված բաժանման (երկատման) սկզբունքի վրա՝ Բեկկերը նախադասության դիտավոր հարաբերությունը համարում է ենթակայի ու ստորոգյալի հարաբերությունը, ապա աստիճանաբար հաստատում լրացուցիչ անդամների այլ հարաբերություններ, այսինքն՝ (1) ենթակայի և ստորոգյալի հարաբերություն, (2) ենթակայի ու որոշչի և ստորոգյալի ու խնդրի հարաբերություն, (3) որոշչի ու խնդրի (ղերբայական դարձվածի դեպքում) և խնդրի ու որոշչի հարաբերություն, (4) խնդրի ու որոշչի հարաբերություն (երկրորդական նախադասության դեպքում) և այլն:

Բեկկերի լոգիցիզմը հետագայում լայն քննադատության է ենթարկվում հոգեբանական ուղղության ներկայացուցիչների՝ հատկապես Շտայնթալի և Պոտերենյայի կողմից, որոնք սակայն հասնելով որոշ ծայրահեղության, փաստորեն ժխտում են քերականության և տրամաբանության կապն ընդհանրապես:

Բեկկերի և Գրիմի քերականությունների հանդես գալով խզում է տեղի ունենում լեզվաբանական գիտությունների և դպրոցական քերականությունների միջև:

1. ՊԱՏՄԱ-ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒՄԸ. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԿՈՆՑԵՊՏԻԱՆԵՐ

1. ՄԵՆԱՆԻՍՏԱԿԱՆ ՆԱՏՈՒՐԱԼԻԶՄ

Ներածական դիտողություններ. — Ինչպես նշել ենք, բնական գիտությունների բուռն զարգացումը XIX դարում իր կնիքն է դնում լեզվաբանության ներկայացուցիչների ըմբռնումների և կիրառած մեթոդների վրա: Մինչև XIX դարը բնական գիտությունների կիրառած մեթոդը վերլուծական բնույթ ուներ: Կուտակված փորձնական նյութը պահանջում էր կիրառել տարբեր բնագավառները միացնող մեթոդներ, վերլուծությունը զուգորդել համադրություն հետ, վերացնել նախկին մեկուսացված քննությունը: Ի՞նչ իրերի հետադրություն մետաֆիզիկ մեթոդը նախկինում որոշ պատմական արդարացում ուներ, ապա այդ մեթոդը այժմ դադարում է բավարարելուց, կորցնում է իր պատմական արդարացումը:

«Հետադրություն և մտածողության հին մեթոդը, որը Հեղին անվանում էր «մետաֆիզիկական», — գրում է Էնգելսը, — որը գործ ուներ առավելապես իրերի հետ, որպես միանգամայն պատրաստի ու ավարտված ինչ-որ բաների հետ և որի մնացորդները մինչև այժմ էլ դեռ խորապես նստած են գլուխներում, իր ժամանակին պատմական մեծ արդարացում է ունեցել: Պետք էր իրերը հետազոտել, նախքան հնարավոր էր ձեռնարկել պրոցեսների հետազոտմանը: Հարկավոր է նախ գիտենալ, թե ինչ բան է սովյալ իրը, որպեսզի հնարավոր լինի զբաղվել այն փոփոխություններով, որոնք նրանում տեղի են ունենում: Այսպես էր ընթանում բանը բնական գիտությունների մեջ: Հին մետաֆիզիկական, որ իրերն ավարտված բաներ է համարում, ծագեց բնագիտությունից, որը քննարկում էր այդ մեռյալ և կենդանի իրերը որպես ավարտված իրեր: Իսկ երբ առանձին իրերի այդ ուսումնասիրությունն այնքան ստաջ շարժվեց, որ կարելի էր նոր վճռական քայլ անել դեպի առաջ, այսինքն՝ ձեռնարկել այն փոփոխությունների սխտեմատիկ հետազոտմանը, որոնց ենթարկվում են այդ իրերը բնության մեջ, այն ժամանակ նաև փիլիսոփայական բնագավառում հնչեց հին

թյուններ դեռևս կիրառվում են ոչ թե սկզբունքային հետևողականութեամբ, այլ մեխանիկական սեղափոխմամբ, որոշ դեպքերում՝ նաև փոխաբերաբար:

Պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը հակադրվեց հին մետաֆիզիկական լեզվաբանությանը, հին տրամաբանական քերականությանը՝ նրա ողջ «կաղուխտիկային ու կամայականությանը» (էնգելս): Պատմա-համեմատական մեթոդի զարգացումը նշանակում էր դիալեկտիկայի հաղթանակ լեզվաբանության մեջ, լեզվի նկատմամբ պատմական հայացքի արմատավորում: Այս բանն էլ հենց նկատի ունի էնգելսը, երբ հակադրում է հին տրամաբանական քերականությանը պատմական քերականությունը, պատմա-համեմատական մեթոդը համարում XIX դ. լեզվաբանության գլխավոր նվաճումը: «...Սեփական լեզվի բառամթերքն ու ձևը»,—գրում է նա,—հասկանալի է դառնում միայն այն դեպքում, երբ ուսումնասիրվում է դրա ծագումը և աստիճանական զարգացումը. իսկ այդ հնարավոր չէ, եթե նկատի չեն առնվում: Ընդհին՝ այդ լեզվի սեփական մեռած ձևերը և երկրորդ՝ նրա ցեղակից կենդանի և մեռած լեզուները»¹:

Ֆրանց Բոպպ.—Դեռևս երիտասարդ հասակում Ֆրանց Բոպպը (1791—1867) Փարիզում զբաղվում է սանսկրիտի ուսումնասիրութեամբ, որը հետագայում մեծապես օգնում է նրան լեզվաբանական աշխատանքում: Բոպպի առաջին աշխատությունը, որի մեջ համեմատական դիտողությունների համար նա օգտագործում է սանսկրիտից ձեռք բերած իր դիտելիքները, «Սանսկրիտի խոնարհման սիստեմը հունականի, լատինականի, պարսկականի և գերմանականի համեմատութեամբ» աշխատությունն էր (Վինդիշմանի առաջաբանով)²: Այս աշխատությունը առաջին լուրջ փորձերից մեկն էր, որի մեջ հեղինակը նպատակ էր դրել լեզուների քերականական ձևերի (խոնարհման սիստեմի) համեմատության միջոցով երևան հանել նրանց ծագման ընդհանրությունը, նրանց «նախնական վիճակը»: Աշխատության 2-րդ մասը զբաղեցնում էին Բոպպի՝ սանսկրիտից կատարած թարգմանությունները:

1833—1852 թթ. լույս են տեսնում Ֆրանց Բոպպի «Սանսկրիտի, զենդի, հունարենի, լատիներենի, լիտվերենի, հին սլա-

¹ Ֆ. էնգելս, Անտի-Դյուրինգ, Երևան, 1932, էջ 410—411:

Fr. Bopp, Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache, Frankfurt a. M., 1816.

վոներենի, գոթերենի և գերմաներենի համեմատական քերականության» 3 մեծադիր հատորները վեց պրակով¹: Երկրորդ վերամշակված հրատարակության մեջ (1857—1861) այս լեզուների թվի վրա Բոպպն ավելացնում է հայերենը՝ այն համարելով իրանական լեզու և նրա անունը տեղավորելով «գենդից» (ավեստայի լեզվից) հետո. այս հարցում նա հենվում է Հ. Պետերմանի, Լ. Դիֆենբախի, Ֆ. Վինդիշմանի, Ռ. Գոշեի տվյալների ու եզրակացությունների վրա:

Բոպպի այս աշխատությունը հնդկրոպական լեզուների համեմատական քերականության սիստեմատիկ շարադրսինքի առաջին փորձն էր: Աշխատության կառուցվածքը և նյութի սիստեմավորումը կատարված էր ժամանակի սովորական գործնական-տեխնիկական քերականությունների օրինակով: Բոպպի ուշադրության կենտրոնում է գտնվում ձևաբանությունը, որն զբաղեցնում է 1-ին հատորի մեծ մասը և 2-րդ ու 3-րդ հատորները: 1-ին հատորում որպես յուրատեսակ հնչյունաբանական ներածություն տրվում են ուսումնասիրվող լեզուների այբուբենները և հնչյունների արտասանությունը («Գրերի և հնչյունների սիստեմը» անվան տակ), ընդ որում Բոպպը հստակ չի տարբերում հնչյունը և ս.առը: Այս ներածությունից հետո Բոպպը քննում է ձևաբանական հետևյալ բաժինները. 1-ին հատորում՝ «Արմատների մասին» և «Հոլովների կազմությունը», 2-րդ հատորում՝ «Ածականները», «Թվականները», «Գերանունները», «Գերանվանական մակբայները», «Բայը», 3-րդ հատորում՝ «Բայը» (վերջը) և «Բառակազմությունը»:

Բոպպի ուշադրությունից չեն վրիպում նաև հնդկրոպական այն լեզուները, որոնց մասին նա հնարավորություն չի ունենում խոսելու իր «Համեմատական քերականության» մեջ: Նա առանձին հոդվածներ է նվիրում հին պրուսերենին և ալբաներենին² խոսելով այդ լեզուների՝ հնդկրոպական լեզվաընտանիքին պատկա-

¹ Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik das Sanskrits, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotlischen und Deutschen, Berlin, I—III, 1833—1852 (II հր. 1857—1861, III հր. 1868—1870): Աշխատության ֆրանսերեն թարգմանությունը կատարվել է Մ. Բրեալի կողմից և լույս է տեսել 1866—1874 թթ.: Բոպպի հայացքների մանրամասն բնութագրով հանդերձ: Անդլերեն թարգմանությունը կատարել է Բ. Խտվիկը:

² Fr. Bopp, Über die Sprache der alten Preussen in ihren verwandtschaftlichen Beziehungen, Berlin, 1853. Über das albanesische in seinen verwandtschaftlichen Beziehungen, ABAW, 1854 -1855.

նելու մասին: Կելտական լեզուները ևս նրա ուշադրութունից չեն վրիպել¹:

Սակայն տարվելով հնդերոպական նորանոր լեզուներ որոնելու գաղափարով և դեռևս շունենալով լեզվական փաստերի օրինաչափ համեմատության խիստ մեթոդ՝ Բոպպը հնդերոպական լեզվաբնօրինակի անդամներ է փնտրում մալայա-պոլինեզյան և հարավային կովկասյան լեզուների մեջ: Այդ լեզուների ցեղակցության հարցին Բոպպն առանձին աշխատություններ է նվիրում՝ «Մալայա-պոլինեզյան լեզուների՝ հնդերոպականների հետ ունեցած ցեղակցության մասին»² և «Հնդերոպական լեզվաբնի կովկասյան անդամները»³:

Բոպպը գրել է սանսկրիտի քերականություն (ընդարձակ և համառոտ) և բառարան⁴, որոնց մեջ (առանձնապես բառարանում) րանսկրիտի փաստերը համեմատում է ցեղակից լեզուների համապատասխան փաստերի հետ:

Բոպպը դեռևս 1821 թ. հրավիրվում է Բեռլինի համալսարանը դասախոսություններ կարդալու (Վիլհելմ Ֆոն-Հոմբոլդտի հանձնարարությամբ): Որպես Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր նա 1824—1833 թթ. ներկայացնում է 6 ղեկուցում՝ «Սանսկրիտի և ցեղակից լեզուների համեմատական վերլուծություն» վերնագրով: Այդ ղեկուցումների նյութը հետագայում արտացոլում է գտնում նրա «Համեմատական քերականության» մեջ: Նա հատուկ ուշադրություն է նվիրել և հնդերոպական ձայնդարձի (Ablaut-ի) հարցին՝ փորձելով տալ այդ երևույթի ծագման բացատրությունը:

¹ Fr. Bopp, Die celtischen Sprachen in ihrem Verhältnisse zum Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Germanischen, Lithauischen, und Slawischen, Berlin, 1839.

Fr. Bopp, Über die Verwandtschaft der Malayisch-Polynesischen mit den Indisch-Europäischen, ABAW, 1840.

³ Fr. Bopp, Die kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstamms, Berlin, 1847.

⁴ Fr. Bopp, Ausführliches Lehrgebäude der Sanskrita-Sprache, Berlin, 1827. Glossarium sanscritum, Berlin, 1830 (II հր. 1847, III հր. կրում է „Glossarium comparativum linguae sanscritae“ վերնադիրը, I—II, 1866—67): Kritische Grammatik der Sanskrita-Sprache in kürzerer Fassung, Berlin, 1834 (II հր. 1845, III հր. 1863, IV վերամշակված և ընդարձակված հր. 1868):

Fr. Bopp, Vocalismus oder sprachvergleichende Kritiken über J. Grimm's Deutsche Grammatik und Graff's Althochdeutschen Sprachchatz mit Begründung einer neuen Theorie des Ablauts, Berlin, 1836.

Լեզվաբանության պատմության նախորդ շրջանի քննությունը ցույց տվեց, թե լեզվաբաններն ինչպե՛ս քայլ-առ-քայլ հասան հնդերոպական լեզուների ցեղակցության: գաղափարին և ինչպե՛ս սկսեցին հասկանալ, որ քերականական ընդհանրությունները լեզուների ցեղակցության միակ հավաստի ապացույցն են: Ֆր. Բոպպը առաջին հեղինակն էր, որ այդ գաղափարները մարմնավորման համար անհրաժեշտ նյութ տվեց: Լեզվաբանության պատմությանը մատուցած նրա ծառայությունն այն էր, որ նա առաջինը ի մի հավաքեց ու սիստեմավորեց հնդերոպական լեզուների քերականական ընդհանուր փաստերը և անժխտելիորեն ապացուցեց այդ լեզուների ծագումաբանական կապը:

Սակայն Բոպպը իր ժամանակի ծնունդն էր և շատ բանով դեռ գտնվում էր տրամաբանական քերականության պատկերացումների շրջանակում: Իր հետազոտության գլխավոր նպատակը նա տեսնում էր ոչ թե պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառման առաջին հաջող օրինակները տալու, այլ հնդերոպական քերականական ձևերի ծագումը բացատրելու, քերականական ձևերի և տրամաբանական կատեգորիաների սկզբնական համապատասխանությունը բացահայտելու մեջ: «Բոպպը հայտնագործեց համեմատական քերականությունը հնդերոպական լեզուն բացատրելու որոնումների մեջ, ինչպես որ Քրիստափոր Կոլումբոսը հայտնագործեց Ամերիկան՝ Հնդկաստանի ճանապարհը որոնելիս» (Մեյե)¹:

Բոպպն էմպիրիկ գիտնական է: Նա տեսական-փիլիսոփայական լայն ընդհանրացումներ չի կատարում, իր հավաքած փաստերից անհրաժեշտ եզրակացություններ չի անում: Իր աշխատությունների մեջ տեսական հարցերը նա համեմատաբար սակավ է շոշափում և այն էլ առանց ինքնուրույնության: Բոպպի էմպիրիզմը նշանավորում է մի էպոխա, երբ պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը իր առաջին քայլերն է անում և երբ դեռևս նոր են փաստեր կուտակվում հետագա եզրակացությունների համար:

Այն հանգամանքը, որ Բոպպը հետևում էր դրական փաստերին և զբաղվում փաստերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությանը, ուներ նաև իր դրական կողմերը: Տրամաբանական-ոացիոնալիստական քերականության վերացական սխեմաներին և լեզվաբանական փաստազուրկ հայեցողականությանը, որոնք լեզվաբա-

¹ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.—Л., 1938, էջ 449:

նությունը կանգնեցրել էին փակուղու առջև, Բոպպը հակադրում է թարմ փաստերի հոսանքը, այդ փաստերի հավաքման ու դասակարգման աշխատանքը: Լեզվական փաստերը այս նոր բնագավառում աշխատանքի անսահմանափակ հնարավորություններ էին ստեղծում և հիմք տալիս հետագա լայն ընդհանրացումների համար: Ահա թե ինչու այս բնագավառը գրավեց լեզվաբանների մի քանի սերնդի շթուլացող ուշադրությունը:

Սակայն Բոպպի էմպիրիզմը նեղ էմպիրիզմ էր: Կուտակելով նոր փաստեր՝ Բոպպը շարունակում էր առաջնորդվել հին գաղափարներով: Իր իսկ փաստերից չկարողանալով անհրաժեշտ եզրակացություններ անել, չկարողանալով ստեղծել հետագա աշխատանքի մեթոդոլոգիական հիմք և մշակել աշխատանքի տեսական ճիշտ ուղեցույց՝ Բոպպը խորխափում էր իր փաստերի մեջ, բավարար չափով չէր գիտակցում իր արածի առանձնահատկությունները և իր կիրառած մեթոդը: Այս բանն էլ հասցրնում է վրիպումների՝ եղած փաստերի լուսաբանության մեջ, սխալների դուռ բաց անում այս կամ այն լեզվի ցեղակցական բնույթը որոշելու հարցում: Պատահական չէ, որ Բոպպը փորձում էր ապացուցել այնպիսի լեզուների հնդկարուպական բնույթը, որոնք այդպիսին չեն:

Բոպպի լեզվաբանական-քերականագիտական հայացքները ձևավորվել են բնական գիտությունների մեջ էմպիրիզմի ջատագովելու պայմաններում: Բոպպը լեզվին մոտենում է այնպես, ինչպես բնական գիտության ներկայացուցիչը՝ իր ուսումնասիրության առարկային:

Բոպպի համար լեզուները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ բնության օրգանական մարմիններ (organische Naturkörper): Նրանց զարգացումը ենթակա է նույն օրենքներին, ինչ բնական մյուս մարմինների զարգացումը: Լեզվի կյանքը Բոպպը դիտում է որպես օրգանական գիտակից էակի կյանք, էակ, որի զարգացումը տեղի է ունենում ներքին կենսական սկզբունքի ուժով. «Լեզուները, — գրում է Բոպպը, — պետք է դիտվեն որպես բնության օրգանական մարմիններ, որոնք կազմվում են որոշակի օրենքներով, զարգանում իրենց մեջ ունեցած ներքին կենսական սկզբունքի ուժով և հետո աստիճանաբար մահանում, ընդ որում, դադարելով իրենք իրենց հասկանալուց, սկզբնապես իմաստավոր, բայց հետո աստիճանաբար ավելի շուտ արտաքին զանգվածի վերածված անյուսմանն ու ձևերը դեն են նետում, աղավաղում (verstümmeln)

կամ շարաշահում, այսինքն՝ կիրառում այնպիսի նպատակները, որոնց համար իրենց ծագմամբ չեն նախատեսված»¹։

Բուպլը որակական տարբերություն չի դնում բնական օրգանիզմների կյանքը կառավարող օրենքների և լեզուների կյանքն ու փոխհարաբերությունը որոշող օրենքների միջև։ Ինչպես որ բնական օրգանիզմների կյանքն ընթանում է ֆիզիկական, մեխանիկական և ֆիզիոլոգիական գործոնների ներգործության սակ, այնպես էլ լեզուներն ունեն իրենց «ֆիզիկան» ու «ֆիզիոլոգիան», իրենց գոյության «ֆիզիկական» և «մեխանիկական» օրենքները։ Պատահական չէ, որ Բուպլը հաճախ է դիմում բնական գիտությունների զինանոցից առնված տերմինների ու բնութագրումների, խոսում լեզուների «կյանքի» և «մահվան» մասին։ Իր «Համեմատական քերականության» նպատակները բնութագրելով՝ Բուպլը գրում է. «Այս գրքում ես նպատակ ունեմ տալու վերնագրում նշված լեզուների օրգանիզմի բոլոր ցեղակցական դեպքերն ընդգրկող համեմատական նկարագրությունը, նրանց ֆիզիկական ու մեխանիկական օրենքների և քերականական հարաբերություններ արտահայտող ձևերի առաջացման ուսումնասիրությունը»։ Լեզվի «ֆիզիկական» և «մեխանիկական» օրենքների անվան տակ Բուպլը հասկանում է ցեղակից լեզուների համեմատվող բառերի հնչյունական համապատասխանությունները և վերջավորությունների «ծանրություն» ու «թեթևության» («վանկային կշռի» — Silbengewicht) հարաբերությունը արմատների հետ։ Բուպլը նպատակ է դնում լեզվաբանությունը դարձնել նույնպիսի գիտություն, ինչպիսին անատոմիան, ֆիզիկան և այլ բնական գիտություններն են. այն պետք է օրենքներ բացահայտի և ապացույցներ տա։ Լեզվական երևույթների քննության մեջ Բուպլն ակնհայտ մեխանիցիզմ է հանգես բերում։ Էմպիրիզմն ու մեխանիցիզմը հասցնում են այն բանին, որ նա իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է լոկ արտաքին փաստերի վրա, չի խոսում քննարկվող ձևաբանական երևույթների իմաստային արժեքի ու դործածության մասին։ Նա ընդհանրապես ուշադրություն չի դարձնում լեզուների ներքին իմաստային կողմին, իմաստաբանական ու շարահյուսական հարցերին։

Բուպլի նատուրալիզմը բացահայտ է դառնում արդեն «Մանսկրիտի խոնարհման սխատեմից» հետո գրված գործերում։ Գրիմի

¹ F. R. Bopp, Vocalismus..., Berlin, 1836, էջ 1։

հարաբերությունների քողարկմանը, սկզբնական ձևերի քայքայմանը: Բուպպի կարծիքով՝ հնդերոպական լեզուների կրած փոփոխությունները տանում են դեպի քայքայում և անկում:

Իր աշխատությունների մեջ Բուպպը չի հասնում ո՛չ հնդերոպական լեզուների պատմական բարդ ուղու պարզաբանմանը, ո՛չ էլ ցեղակից լեզուների փոխհարաբերության ու ցեղակցության սոստիճանի իրական պատկերի բացահայտմանը: Ճիշտ է, իր «Համեմատական քերականության» մեջ նա հանդես բերելով ավելի լայն հարցադրում, 3 կարևոր խնդիր է առաջ քաշում, բայց դրանք լուծում է խիստ հեռավոր կերպով. դրանք են՝ 1) քննարկվող հնդերոպական լեզուների ցեղակցական ընդհանուր գծերի լիակատար նկարագրությունը, 2) նրանց «ֆիզիկական և մեխանիկական օրենքների» ուսումնասիրությունը և 3) քերականական ձևերի ծագման բացատրությունը: Բուպպը փաստորեն ուշադրությունը կենտրոնացնում է երրորդի վրա:

Հնդերոպական լեզուների քերականական (ձևաբանական) ձևվերի վերլուծության բուպպյան մեթոդը հայտնի է կցականության (ազլուտինացիայի) մեթոդ անվամբ: Ինչպես տեսանք, Բուպպն այն համոզմանն է, որ բառերի քերականական ձևերը կազմավորվել են «օրգանական շրջանում»՝ անկախ արմատների կցման ճանապարհով: Ըստ նրա՝ համեմատության միջոցով կարելի է հասնել այդ նախնական «օրգանական» վիճակին և դրանով իսկ՝ քերականական ձևերի վերլուծության և նրանց ծագման անմիջական բացատրության հնարավորություն ստեղծել: Այս պատճառով էլ, իր գլխավոր նպատակը համարելով հնդերոպական քերականական ձևերի ծագման բացատրությունը, Բուպպը բայական և անվանական ձևերը փորձում է հանդեսնել նախկին անկախ արմատների: Բայերի և անունների ձևաբանական կաղամիջները նա համեմատում է զանազան անկախ արմատների հետ՝ վերջիններս համարելով այդ կաղամիջների աղբյուրը՝ հետագա ձևափոխությամբ և օրգանական ձևերի մթազնմամբ: Բուպպի վերլուծության այս մեթոդը հենվում է ռացիոնալիստական-տրամաբանական քերականության պատկերացումների, սեմական լեզվաբանության մեջ իշխող մեկնաբանությունների ու գաղափարների և հնդկական քերականական տրադիցիայի վրա:

Ռացիոնալիստական-տրամաբանական քերականության և սեմական լեզվաբանության պատկերացումների աղբյուրությունը առանձնապես երեսն է գալիս բայական ձևերի ծագման մեկնա-

բանության հարցում՝ սկսած ճենց առաջին աշխատությունից, որ նվիրված է սանսկրիտի խոնարհման սիստեմի համեմատական ուսումնասիրությանը: Բոպպի համոզմամբ սանսկրիտի, հունարենի, լատիներենի և այլ հնդերոպական լեզուների բայերը, առանձին վերցրած, ունակ են արտահայտելու ամբողջական տրամաբանական դատողություն: Բայերի ձևաբանական կազմության մեջ Բոպպը փորձում է բացահայտել տրամաբանական դատողության տարրերը՝ սուբյեկտը, պրեդիկատը և հանգույցը:

Նեղ իմաստով բայ ասելով Բոպպը հասկանում է միայն այն բառը, որ զուրկ է ռեալ իմաստից և արտահայտում է առարկայի (սուբյեկտի) և հատկանշի (պրեդիկատի) կապը: Այս յեղ իմաստով միակ բայը էական բայն է, բայց նա էլ լիովին վերացական բնույթ չունի, նշանակում է գոյության գաղափար և որպես հանգույց օգտագործվում է միայն համապատասխան վերացական բայի բացակայության հետևանքով: Մնացած բայերի կազմության մեջ, Բոպպի կարծիքով, պետք է որոնել նաև այլ կարգի բառերի փոխակերպումները: Իր վերլուծության ընթացքում Բոպպը փորձում է սուբյեկտի և պրեդիկատի հարաբերության ժամանակային դրսևորումները կապել որպես հանգույց հանդես եկող էական բայի ձևերի հետ, բխեցնել նրանցից: էական բայի տարբեր սուպլետիվ ձևերի հետ է կապում Բոպպը, օրինակ, սանսկրիտական, հունական, լատինական սիգմատիկ աորիստի—S-կազմիչը, սանսկրիտական և հունական սիգմատիկ ապառնու—S-ը, լատինական անկատարի (imperfectum) -իä-ն ու կատարյալի -v-ն և այլն: Առաջին երկուսի S-ը¹ նա կապում է էական բայի՝ սանսկր. as-, լատ. es- (es-se), ձևերի հետ, լատ. իä-ն² և -v-ն կապվում են³ էական բայի մի այլ սուպլետիվ ձևի՝ սանսկր. իիü-ի, լատ. fu(-i)-ի հետ և այլն:

Բայական դիմային վերջավորությունների ծագման հարցը մեկնաբանելիս՝ Բոպպը օգտվում է սեմական լեզվաբանությունից եկող այն տեսությունից, ըստ որի այդ դիմային վերջավորությունները կապվում են նախկին անձնական դերանունների հետ: Հայտնի է, որ սեմական լեզվաբանության մեջ եբրայերենի բայական դիմային վերջավորությունների ծագումը բացատրվում էր

¹ Հմտ. սանսկր. adik-S-am «ցույց տվեցի», հուն. εἶδε:ξα(=ε̄`ε:α-σ-α), լատ. dixi (=dik-s-i) «ասացի» և այլն:

Հմտ. lege-bā-m «ասում էի»:

³ Հմտ. ama-v-i «սիրեցի»:

հենց այդ ձևով: Բ. Շեյդը դեռևս XVII դ. օգտագործել էր այդ ուսմունքը հունական բայի կազմությունը բացատրելու համար: XVIII դարում այս սկզբունքը տարածված էր հոլանդական ֆիլոլոգների շրջանում¹: Այս բացատրությունը շատ լավ համընկնում էր բայի կազմության մասին Բոպպի ունեցած պատկերացումների հետ: Բայական դիմային վերջավորությունները կապելով նախկին անձնական դերանունների հետ՝ դրանով իսկ նա դիմային վերջավորությունները բխեցնում էր սուբյեկտ արտահայտող տարրերից:

Հնդկական քերականության ազդեցությունը նկատվում է հնդկրոպական արմատների սկզբնական բնույթի բոպպյան ըմբռնման մեջ: Բոպպի կարծիքով հնդկրոպական բառերը կազմվել են սկզբնական միավանկ արմատներից: Այն դեպքում, երբ արմատ համարվող տարրերը միավանկ չեն, Բոպպը դրանք դիտում է կամ որպես կրկնության, կամ որպես ածանցման արդյունք:

Բոպպը տարբերում է միավանկ արմատների երկու խումբ՝ «բայական» արմատներ, որոնցից ծագում են բայերն ու անունները, և «դերանվանական արմատներ», որոնց արտահայտած դերանվանական իմաստը ավելի կամ պակաս թաքնված ձևով առկա է նաև նախդիրների, շաղկապների և մասնիկների մեջ: Այս առումով Բոպպը առարկում է հնդկական քերականներին, որոնք բոլոր կարգի բառերը բխեցնում են բայական արմատներից. նրա կարծիքով՝ դերանունները հնարավոր չէ հանգեցնել բայական արմատներին ոչ կազմությամբ և ոչ էլ իմաստով:

Եթե «բայական արմատները» հիմք են տվել նյութական իմաստ ունեցող բառերի ծագման, ապա «դերանվանական արմատները» հիմք են տվել ոչ նյութական իմաստ ունեցող բառերի և վերջավորությունների ծագման համար:

Միևնույն կցականության սկզբունքով է Բոպպը բացատրում նաև բայական այլ կարգի կազմիչների և հոլովական վերջավորությունների ծագումը: Այսպես, հնդկրոպական լեզուների ըղձականի -i- կազմիչը սանսկրիտական ապառնիի -sya- կազմիչի y-ի հետ միասին նա հանգեցնում է i «ցանկանալ» արմատին, **գերմանական թույլ բայերի անցյալի (Präteritum-ի) ձևերը (հմտ. գոթ. nasjan «փրկել» բայից, եզ. 1. nasi-da, 2. nasi-dēs, 3. nasi-da, հոգն. 1. nasi-dēdum, 2. nasi-dēdup, 3. nasi-dēdun, գերմ. machen «սանել» բայից եզ. 1. mach-te, 2. mach-test, 3. mach-te, հոգն. 1. mach-ten, 2. mach-tet, 3. mach-**

¹ Հմտ. B. Delbrück, Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen, 6-te Aufl., 1919, էջ 28—29.

ten)՝ «անել» բայի ձևերից (հմմտ. հին սաքս. dēdun «անում էին», գերմ. taten «անում էին») և այլն: Հռոմեական վերջավորությունների մեջ Բոպպը փորձում է բացահայտել հին գերանիտական տրամատները:

Բոպպի կիրառած կցականության սկզբունքը զնահատելու համար հարկավոր է նկատի առնել հետևյալը. 1) հնդերոպական քերականական ձևերի ծագումը բացատրելիս, Բոպպը բավարար պատմականություն և երևույթների ժամանակադրական բաշխման կարողություն հանդես չի բերում. նա միատեսակ մոտեցում է հանդես բերում բոլոր դեպքերի նկատմամբ՝ կցականության սկզբունքով բացատրելով և՛ այն փաստերը, որոնք հնդերոպական բոլոր լեզուների համար ընդհանուր են և որոնց բացատրությունը վերաբերում է հնդերոպական հիմնալեզվի քերականական ձևերի մեկնությունը (հմմտ. բայական դիմային վերջավորությունները), և՛ այն փաստերը, որոնք մասնակի բնույթ ունեն և վերաբերում են հնդերոպական լեզուների այս կամ այն խմբին, և՛ այն փաստերը, որոնք հնդերոպական այս կամ այն լեզվի նորագոյացումներն են: Բոպպը հավասար հետաքրքրություն է ցուցաբերում այս բոլոր փաստերի նկատմամբ: 2) նա բավարար հստակությունը չի պատկերացնում համեմատվող լեզուների ցեղակցական փոխհարաբերության աստիճանները և այդ հարցին առանձին կարևորություն չի տալիս: Իր առաջին աշխատության մեջ Բոպպը հավասարապես ընդունելի է համարում և՛ այն վարկածը, որ հնդերոպական լեզուները ծագել են սանսկրիտից, և՛ այն վարկածը, որ նրանք սանսկրիտի հետ միասին ծագում են մի ընդհանուր նախորդից. համեմատության ընթացքում Բոպպը բոլոր մյուս լեզուների վերլուծությունը կատարում է սանսկրիտի հետ զուգադրելու միջոցով: 3) Համեմատվող ձևերի վերջնական ծագման բացատրությունը կարող էր լինել համեմատական քերականության վերջին փուլը, բայց ոչ առաջինը. մինչդեռ Բոպպը իր հետազոտությունն սկսում է հենց այդ հարցից: Հետագայում լեզվաբանները դնում են ոչ միայն առանձին լեզուների նորագոյացումների ծագման հարցը, այլև փորձում բացատրել հնդերոպական ընդհանուր ձևերի ծագման հարցը, բայց այդ անում են մի էպոխայում, երբ հնդերոպական լեզուների փոխհարաբերությունները միմյանց և այլ լեզուների հետ ուսումնասիրված են բավարար մանրամասնությամբ: 4) Բոպպի կիրառած մեթոդը որոշ դեպքերում դրական արդյունքներ է տալիս, և հնդերոպական

լեզունների շատ հետազոտողներ ընդունում են նրա այս կամ այն վարկածը. այսպես, գերմանական լեզուների համեմատական քերականության մասնագետները, Գրիմից սկսած, ընդունում են թույլ բայերի խոնարհման ձևերի առաջացման բոլորական վարկածը, լատինագետները՝ լատինական անցյալի ծագման բոլորական տեսությունը և այլն, անհավանական չէ Բոպպի կարծիքը հնդկրոպական բայական դիմային վերջավորությունների ծագման մասին և այլն: 5) Իր հետազոտության ընթացքում Բոպպը չի պահպանում հնչյունական (ըստ Բոպպի՝ «տառերի») համապատասխանությունների խստիվ՝ օրինաչափականության սկզբունքը: Նա համեմատությունները կատարում է ավելի շուտ արտաքին նմանությունների և կապակալ մոտեցման հիման վրա, քան որոշակի սկզբունքների կիրառմամբ. այսպես, հունական որոշ բայերի աորիստի չ կազմիչը Բոպպը բխեցնում է S-ից, ինչպես այլ բայերի կազմիչը. սրա համար նա օրինակ է բերում սլավոնական X-ն, որ արտացոլում է հին S-ը. առանց պայմանների ճշտման՝ Բոպպը միևնույն S-ի հետ է համեմատում հայերեն հոլովման և խոնարհման ամենաբաղմազան վերջավորություններ:

Ինչպես տեսանք, Բոպպը, լեզուները դիտելով որպես բնական օրգանիզմներ, խոսում էր նրանց մեջ գործող «ֆիզիկական» և «մեխանիկական» օրենքների մասին: Քսենի որ այս անունների տակ Բոպպը նկատի ունի հնչյունական կողմը, ապա թվում է, թե նա պետք է հետևողականորեն անցկացներ հնչյունական համապատասխանությունների օրինաչափականության սկզբունքը: Սակայն այդ այդպես չէ: Բոպպն, անշուշտ, նկատում է, որ ցեղակից լեզուների բառերը համեմատելիս սուկա են «ֆիզիկական» օրինաչափ համապատասխանություններ, բայց չի կարողանում հետազոտության ընթացքում օգտվել դրանցից, պարզել դրանց առկայության ճշգրիտ պայմանները և կիրառել այլ դեպքերի նկատմամբ: Նա ինքը շատ հաճախ թույլ է տալիս կամայական մեկնաբանություններ, փաստերը հարմարեցնում կցականության սկզբունքին, բաղմաթիվ շեղումներ ու բացառություններ նշում: Արանով էլ պետք է բացատրել լեզուների բնույթն ու փոխհարաբերությունները և բառերի ծագումը որոշելու հարցում նրա ցուցաբերած կամայականությունները և թույլ տված անճշտությունները: Բոպպը չի հասնում նաև հնդկրոպական հերթագայությունների բնույթի ու ծագման ճշգրիտ բացատրությանը: Հերթագայությունների սխտեմը նա փորձում է բացատրել վերջավորություն-

հերի և արմատների վանկային-հնչյունական կառուցվածքի փոխ-հարաբերությունը որոշող «մեխանիկական» օրենքներով: Ըստ Նրա՝ արմատական վանկերի ու ձայնավորների բնույթը, արմատների հերթագայության տիպը, նրանց ձայնավորումը որոշվում է «վերջավորությունների ծանրության» սկզբունքով: Բոպպը տարբերում է վերջավորությունների երկու խումբ՝ «ծանր» և «թեթև», ըստ նրա՝ բառի հավասարակշռությունը պահանջում է «թեթև» վերջավորության դեպքում «ծանր» արմատ և ընդհակառակը. սրանով էլ որոշվում է հերթագայվող ձայնավորների բնույթը՝ հնդիկ քերականների որոշած հերթագայությունների՝ տիպերին համապատասխան. հմմտ. սանսկր. ved-mi «գիտեմ», vet-ti «գիտի» և vid-mas «գիտենք» (հուն. ἴδ-μεν), vid-anti «գիտեն»¹.

2. ԿՈՒԼՏՈՒՐ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ (ԿՈՒԼՏՈՒՐ-ԻՍՏՈՐԻՉՄ)

Ներածական դիտողություններ.— Կուլտուր-պատմական ուղղությունը հանդես է եկել տարբեր բնագավառներում՝ հասարակագիտության, ազգագրության, դրականագիտության, լեզվաբանության մեջ: Տարբեր բնագավառներում հանդես գալով տարբեր հիմքերի վրա, տարբեր ժամանակ, տարբեր գունավորմամբ՝ այդ ուղղությունը տարբեր պատմական դեր է խաղացել: Այդ պատճառով էլ չի կարելի հասուն ժխտողական դիրք գրավել կուլտուր-պատմական ուղղության բոլոր արտահայտությունների հանդեպ: Եթե ազգագրության և մասամբ գրականագիտության մեջ այդ ուղղությունը հանդես է եկել համեմատաբար ուշ և հիմնականում ռեակցիոն դեր է խաղացել, ապա նույնը չի կարելի ասել լեզվաբանության համար: Գրականագիտության մեջ կուլտուր-պատմական դպրոցը ձևավորվել է XIX դ. II կեսում՝ մեծ մասամբ հենվելով Կոնտի պոզիտիվիզմի և Բոկլի քաղաքակրթության զարգացման տեսության վրա: Լեզվաբանության մեջ այդ դպրոցը զարգացել է ուլեի վաղ՝ XIX դ. առաջին կեսում՝ վառ արտահայտություն գրանելով Վիլհելմ Ֆոն-Հումբոլդտի և Յակոբ Գրիմի աշխատություններում: Լեզվաբանության մեջ այն հիմնականում առաջադիմական դեր է խաղացել, թեև այդ ուղղության ներկայացուցիչները

¹ «Մենք չենք կասկածում, որ վերջավորություններն են ազդում արմատական ձայնավորների վրա՝ դրանք ընդարձակում են, որտեղ իրենք թույլ են, և զարմնում են իրենց սկզբնական պարզությունը, որտեղ իրենք ավելի են ընդարձակվում»։ Fr. Bopp, Vocalismus..., Berlin, 1836, էջ 13:

պատմութեան նկատմամբ իդէալիստական հայացք ունեն և այդ պատճառով էլ շին կարողանում հասնել լեզվի ու ժողովրդի պատմութեան կապի դրույթի բավարար լուծմանը:

XVII—XVIII դդ. լեզվաբանները դիմում էին լեզուների համեմատութեանը՝ ցանկունալով լեզուների ցեղակցական կապերի բացահայտման հիման վրա պարզել ժողովուրդների պատմութեան ու փոխհարաբերութեան հարցերը: Լեզվաբանութունը շէր անջատվում ֆիլոլոգիայից, սա էլ՝ ժողովուրդների պատմութեան ու փոխհարաբերութեան հարցերն ուսումնասիրող այլ գիտութեաններից: Նոր ժամանակների գիտական համեմատական ֆիլոլոգիայի հիմնադիր Ֆր. Ա. Վոլֆը ֆիլոլոգիան սահմանում էր որպես «աղգերի կենսագրութուն»: Դասական ֆիլոլոգիան օրինակ էր տալիս այլ ֆիլոլոգիաների վարգացման, բանասիրական աշխատանքի ընդհանուր եղանակների համար: Գիտական համեմատական ֆիլոլոգիայի ներկայացուցիչները որոշում էին ցեղակից լեզուների առանձնահատկութիւնները, համեմատում հին նոր ձևերը, ճշտում բառերի տեքստային գործածութիւնները և գրանցում բառարաններում, կազմում քերականական աղյուսակներ, բացահայտում տեքստերի քերականական տարբերութիւններն ու ընդհանրութիւնները, սխտեմավորում քերականական ձևերի տարբեր իմաստները: Դրանով իսկ համեմատական ֆիլոլոգիան ընդհուպ մոտենում է պատմա-համեմատական լեզվաբանութեան ձևավորմանը՝ XVIII դարում հանդես գալով երպիս նրա յուրատեսակ փոխարինողը: Համեմատական ֆիլոլոգիայի ընդերքում են զարգացել այնպիսի լեզվաբանների գործերը, ինչպիսիք են Ալեքսանդր Վոստոկովը և «սլավոնագիտութեան հայր» Յոզեֆ Դոմբրովսկին: Հումբոլդտը յուրատեսակ կամուրջ է գցում նոր դարերի ֆիլոլոգիայի և պատմա-համեմատական լեզվաբանութեան միջև:

Կուլտուր-պատմական ուղղութեան ներկայացուցիչները լեզվին նայում են որպես ժողովրդի կուլտուրական կյանքի արտահայտչի և հզովի պատմութեանը նրանց համար կուլտուրայի պատմութեան մի մասն է: Զբաղվելով լեզվի պատմութեան հարցերով՝ նրանք հավատացած են, որ դրանով կարող են բացահայտել տրվյալ ժողովրդի հոգևոր կյանքի և կուլտուրայի զարգացման պատկերը: Ապրելով մի շրջանում, երբ լեզվաբանութունը նոր է ձևավորվում որպես ինքնուրույն գիտութիւն և իննելով հենց այդ գիտութեան հիմնադիրները՝ կուլտուր-պատմական ուղղութեան ներկայացուցիչները լեզվական հարցերը դեռևս շեն անջատում փո-

լիսոփայական ընդհանուր հարցերից, կուլտուրայի ու գրականութ-
յան պատմության պրոբլեմներին: Նրանք նոր են միայն ֆիլո-
լոգներից վերածվում նեղ-մասնագետ լեզվաբանների: Լեզվաբա-
նությունը նրանց համար հաճախ արգաստան է մի ռոմանտիկ
դիսցրիպլինն է:

Կուլտուր-պատմական ուղղությունը միատարր չէ, և ոչ բո-
լորին հավասարապես կարելի է դնել այս ուղղության մեջ: Եթե
Վիլհելմ Ֆոն-Հումբոլտին և Յակոբ Գրիմին անվերապահորեն
կարելի է այս ուղղության աղետներ համարել, ապա նույն վրս-
տահություններ չի կարելի խոսել, ասենք, Ռասկի և Վոստոկովի մա-
սին, թեև, այնուամենայնիվ, սրանք էլ լեզվի ըմբռնման հարցում
որոշ ընդհանուր գծեր ունեն այս ուղղության ներկայացուցիչների
հետ: Ռասկը տուրք է տալիս ֆիզիոլոգիական սիստեմատիզմին,
Վոստոկովը հանդես է գալիս որպես գիտական համեմատական
ֆիլոլոգիայի մի այնպիսի ներկայացուցիչ, որ դուրս է գալիս այդ
ֆիլոլոգիայի նեղ սահմաններից:

Ռասկոս Ռասկ.— Դանիացի դիտնական Ռասմոս Քրիստիան
Ռասկը (1787—1832) լեզվաբանական լայն հետաքրքրություն ու-
նեցող գիտնական է: Նա ամենայն իրավամբ համարվում է համե-
մատական լեզվաբանության հիմնադիրներից մեկը: Առանձնապես
կարևոր են նրա ժառանգությունները գերմանական լեզվաբանու-
թյան համար. նա սկանդինավյան լեզուների համեմատական
ստամասիրության հիմնադիրն է:

Ի տարբերություն Բոպպի, Ռասկը ավելի քննադատաբար է
մտածել տրամաբանական քերականության սկզբունքներին:
Նորմատիվ քերականությունը նա հակադրում է նկարագրական քե-
րականությանը, որը առանց որևէ կանխակալ սխեմայի պետք է
հավաքի լեզվական առկա փաստերը: Իր առաջին աշխատության՝
«Իսլանդական կամ հին հյուսիսային լեզվի ուղեցույց»-ի՝ առա-
ջաբանում Ռասկը նշում է, որ «քերականությունը ոչ թե պիտի
պատվիրագրի, թե ինչպես է հարկավոր բառեր կազմել, այլ նկա-
րագրի, թե ինչպես են նրանք կազմվում և ինչպես փոփոխվում»:

Ռասկի գլխավոր աշխատությունը, որ նրան իրավունք է տա-
լիս համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրներից մեկը հա-
մարվելու, նրա «Ուսումնասիրություն հին հյուսիսային կամ իս-

¹ R. K. Rask. Vejledning til det Islanske eller gamle nordiske
sprog, København, 1811.

լանդական լեզվի ծագման մասին»¹ աշխատությունն էր: Այն գրքովել է Բուպպի առաջին աշխատության լույս տեսնելուց երկու տարի առաջ (1814 թ.), բայց լույս է տեսել նրանից երկու տարի ուշ (1818 թ.): Աշխատությունը բաղկացած է 3 բաժնից: Աշխատության վերջին բաժինը թարգմանվել է գերմաներեն Յ. Ս. Ֆատերի կողմից (որոշ կրճատումներով) և հրատարակվել 1822 թ. «Լեզուների թրակյան դասի մասին» («Ueber die thrakische Sprachklasse») վերնագրով, նրա «Հիմնական եվրոպական լեզուների համեմատական աղյուսակներում»²: Իր հայրենիքից դուրս Ռասկը ճանաչում է գտել մասամբ այս թարգմանության հիման վրա, մասամբ էլ Գրիմի միջոցով՝ երկրորդական աղբյուրներից: Ռասկի աշխատությունն սկսվում է «Ատուգաբանության մասին ընդհանրապես» բաժնով, որտեղ նա քննության է առնում լեզուների համեմատության ընդհանուր սկզբունքները, առաջ է քաշում ստուգաբանության կարևորության հարցը՝ այն պաշտպանելով նրա մասին ստեղծված վատ կարծիքից, որոշում է նրա էությունը, նշանակությունը, խնդիրները և մեթոդիկան: Այս բաժնում տված տեսական հիմունքներով էլ Ռասկը կատարում է իսլանդերենի ցեղակցական կապերի ուսումնասիրությունը: «Իսլանդական կամ գոթական լեզվական դասի մասին» բաժնում նա որոշում է իսլանդերենի հարաբերությունը «գոթական լեզվական դասի» (իմա՝ գերմանական լեզվախմբի) մյուս լեզուների հետ, ապա «Գոթական լեզուների, առանձնապես իսլանդականի աղբյուրի մասին» բաժնում անցնում «գոթական լեզուների», այդ թվում է իսլանդերենի ցեղակցական կապերի ուսումնասիրությանը: Այս նպատակով, Ռասկը քննության է առնում նախ գրենլանդական, կելտական, բասկյան, ֆիննական (ֆիններեն և լուպլանդերեն) լեզուները, ցույց տալիս, որ այդ լեզուները իսլանդերենի և ընդհանրապես «գոթական» լեզուների հետ ցեղակցական առնչություն չունեն, ապա սլավոնական և բալթիական (լատվա-լիտվական) լեզուների ուսումնասիրությամբ ցույց տալիս, որ դրանք «գոթականի» հետ միասին ծագում են մի ընդհանուր «արմատից»: Այդ «արմատը» Ռասկը համարում է այսպես կոչված «հին թրակերենը», որն ըստ նրա՝ գոյություն է ունեցել նախապատմական ժամանակներում

¹ R. K. Rask, Andersögelse om det gamle Nordiske eller Islandiske Sprog Oprindelse, Köbenhavn, 1818.

² J. S. Vater, Vergleichungstafeln der europäischen Stammsprachen, 1822.

հարավ արևելյան եվրոպայում և որի աճին հիմնականում վերապրուկները հունարենն ու լատիներենն են: Սրանք էլ, հատկապես հունարենը, Ռասկը համարում է իսլանդերենի աղբյուրը: Անհրաժեշտ է նշել, որ «թրակերեն» անվանումը հիմնված է Ադելունգի և Ֆատերի «Միհրդասի» 2-րդ հատորի տեղեկությունների վրա. այստեղ հանդիպում է «լեզուների ժողովուրդների թրակա-պելազգա-հունական և լատինական ընտանիք» անվանումը և նշվում է, որ թրակացիներն սկզբում իբր բնակվում էին հարավ-արևելյան եվրոպայում և որ «թրակացիներ» անվանումը հնում լայն տարածումներ, «հատկապես մինչև այն ժամանակը, երբ հույները նրանցից առանձնացան»¹: Ռասկը խոսում է նաև ստիսկան լեզուների (հայերեն, սանսկրիտ, ղենդ, պահլավերեն և պարսկերեն) ցեղակցական կապերի մասին, բայց այս բանը հանգամանորեն չի բացահայտում. «Անվիճելի է,— գրում է Ռասկը,— որ այդ լեզուները աչքի ընկնող շատ նմանություններ ունեն գերմանական և հյուսիսային լեզուների հետ, բայց և լայնպես այդ նույնությունը ոչ թե անմիջական է, այլ գալիս է թրակյան լեզուների միջոցով»²: Ասիական այս լեզուների մասին Ռասկը մանրամասնորեն չի խոսում նաև Արևելքի երկրներում կատարած իր երկարատև ճանապարհորդությունից (1816—1823) հետո:

Ռասկը հետագայում գրում է մի շարք լեզուների քերականություններ իր գծած նոր սիստեմով, պայքար է մղում դանիական քերականական տերմինաբանության համար, զբաղվում ղենդերենի և «Ջենդ-Ավեստայի» հարցով, նպաստում հին պարսկական սեպագրերի վերծանությունը, ուսումնասիրություններ նվիրում կովկասյան և ուրալա-ալթայան լեզուներին: Սակայն այս բոլորը երկրորդական բնույթի աշխատություններ են: Ռասկը լեզվաբանության պատմության մեջ մնում է իր հիմնական աշխատությամբ, որտեղ նա բացահայտել է գերմանական լեզուների ցեղակցական կապերը բալթիկ-սլավոնական, հունարեն և լատիներեն լեզուների հետ:

Ռասկի երկերի ժողովածուն լույս է տեսել 1932—35 թվերին, Կոպենհագենում, 3 հատորով³:

Ռասկը ևս լեզուն դիտում է բնագետի աչքերով, լեզվի քննություն

¹ Հմմտ. В. Томсен, *հիշ. աշխ.*, էջ 53, ծան. 4:

R. K. Rask, *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandiske Sprogs Oprindelse*, 1818, էջ 304:

³ R. K. Rask, *Udvalgte Afhandlinger*, I III, København, 1932—1935.

հարցում օգտվում բնական դիտությունների հետազոտության եղանակներից ու մոտեցումից: Այստեղից էլ բխում է Ռասկի այն հայացքը, որ լեզվի իմացությունը պահանջում է երկու բան՝ հետազոտել լեզվի սիստեմը և լեզվի ֆիզիոլոգիան: «Լեզուն բնության առարկա է,— գրում է նա,— և նրա իմացությունը բնական պատմության իմացության նման պահանջում է երկու առարկա՝ 1) բնության առանձին առարկաների հարաբերությունները, այսինքն՝ սիստեմը. 2) այդ անդամների և այն բանի կազմությունը, ինչ վերաբերում է նրան, այսինքն՝ ֆիզիոլոգիան»¹:

Ինչպես որ բնագետը փորձում է սիստեմավորել տեսակները, փնտրելով ամենից ավելի բնորոշ հատկանիշները, այնպես էլ Ռասկը փորձում է որոշել լեզուների ցեղակցության ամենից ավելի բնորոշ հատկանիշները, սիստեմավորում է լեզուները ըստ ցեղակցության մեթոդավորության աստիճանի: Ռասկին հիմնականում հաջողվում է և՛ ցեղակցության հիմնական հատկանշի որոշումը (հետքերականական կառուցվածքի ընդհանրությունը), և՛ քրոնոարկվող լեզուների դասակարգումը այդ հատկանշի համաձայն: Ռասկի այս ձգտումը,— սիստեմավորել լեզուները և վերածել դրանք որոշ կարգերի,— հասցնում է այն բանին, որ նրան հետաքրքրում է ոչ այնքան լեզուների պատմական զարգացման բացատրությունը, որքան փոխհարաբերության աստիճանի որոշումը: Սրանով էլ պետք է բացատրել այն, որ Ռասկը ուշադրություն չի դարձնում քրոնոարկվող լեզուների պատմական զարգացման հարցերին: Գերմանական լեզուների պատմական զարգացման հարցերի խոր ուսումնասիրության պատիվը պատկանում է Գրիմին:

Ժողովուրդների ծագման և փոխհարաբերության հարցերը Ռասկը սերտորեն կապում է այդ ժողովուրդների լեզուների ծագման ու փոխհարաբերության հարցերի հետ: Ոչ մի միջոց այնպիսի լայն հնարավորություններ չի տալիս ժողովուրդների ծագումը, նրանց ցեղակցությունը, նախապատմական շրջանում ունեցած նրանց հարաբերությունները, նրանց սկզբնական բնակավայրը որոշելու հարցում, որքան լեզուն: Սրա պատճառը Ռասկը համարում է լեզվի պատմական կայունությունը. «Մեկ մարդկային սերունդի տեղումնությունը ընթացքում,— գրում է նա,— ժողովուրդը կարող է փոփոխել իր հավատալիքները, ավանդությունները, սահմանված սովորույթները, օրենքները և հիմնարկությունները, կա-

¹ R. K. Rask, Udvalgte Afhandlinger, II, էջ 502.

բող է բարձրանալ կրթութեան որոշակի աստիճանի կամ վերադաս-
նալ կոպտութեան և սգիտութեան: Բայց լեզուն այդ բոլոր փոփո-
խութեանների ժամանակ շարունակում է պահպանվել, եթե ոչ իր
նախնական տեսքով, ապա, համենայն դեպս, այնպիսի վիճակով,
որը թույլ է տալիս այն ճանաչելու ողջ հազարամյակների ընթաց-
քում»¹:

Լեզուն կարող է արմատահան լինել միայն ժողովրդի լիակա-
տար տրոհմամբ կամ ոչնչացմամբ: Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ
ժողովուրդը ենթարկվում է բռնի ճնշման և ուժեղ խառնման այլ
ժողովուրդների հետ, լեզուն փոփոխութեան է ենթարկվում միայն
շատ հարցերումսակներ հետո: Հատկանշական է, որ Ռասկը որո-
շում է լեզուների խառնվելու առաջ բերած փոփոխութեան ուղղու-
թյունը. «Սովորաբար ամեն ինչ սահմանափակվում է,— գրում է
նա,— միայն ունցումով մի այլ, նույնական, բայց իր քերականա-
կան կառուցվածքով ավելի պարզ և իր բնույթով ավելի խառնված
տեսակի լեզվի»²:

Լեզուները համարելով ժողովուրդների ծագումն ու փոխհա-
րաբերութեանը որոշելու աղբյուր՝ Ռասկն, այնուամենայնիվ, կար-
ծում է, որ լեզվական ընդհանրությունները կարելի է հաշվի առ-
նել երկու պայմանով. 1) դրանք պետք է բավականաչափ մեծ
թիվ կազմեն և վերաբերեն լեզվի բուն էությունը. 2) դրանց տվյալ-
ները չպետք է հակասեն լեզուների պատմութեան այլ կարգի տրվե-
լաներին. «...այն փոքրը, որ կարող է ձեռք բերվել նախնական
աշխատանքով, ոչ մի կերպ բավարար չէ տպացուցելու, որ լեզու-
ների մի խումբը ծագել է մյուսից, մանավանդ եթե դրան հակասում
է ցեղերի նշանակալից տարբերությունը կրոնի, սովորութիւնների և
հասարակական այն հիմնարկությունների բնագավառում, որոնք
մեզ հայտնի են այնքան վաղուց, որքան երկու ցեղերը»³: Ռասկը
լեզուների ցեղակցութեան հարցը որոշելիս պահանջում է դիմել
սխտեմատիկ համեմատությունների. ի տարբերություն հին
ստուգաբանութեան, որ հենվում էր առանձին բառերի վրա, Ռասկը
պահանջում է բացատրել ոչ թե առանձին բառերը, այլ լեզուները՝
նրանց ողջ կառուցվածքի հաշվառմամբ: Հին ստուգաբանութեանը,
որ զբաղվում էր բառերի պատահական համեմատութեամբ, Ռասկը

¹ R. K. Rask. Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Island-
ske Sprogs Oprindelse, 1818, էջ 7:

² **Նույն տեղը:**

Նույն տեղը, էջ 304—305:

հակադրում է լեզուների ստորերի կապակցված քննությունը և սխառեմատիկ համեմատությունը:

Ի տարբերություն Բուպպի, Ռասկը պատմու-համեմատական մեթոդը կիրառում է ոչ թե քերականական ձևերի ծագումը բացատրելու, այլ լեզուների և դրանցով խոսող ժողովուրդների ծագման հարցերը պարզաբանելու համար: Ռասկը Բուպպի նկատմամբ ունի նաև այն առավելությունը, որ ավելի լավ է գիտակցում իր կիրառած մեթոդի առանձնահատկությունները, հետև է նեղ էմպիրիզմից. նա նախ պարզում է իր կիրառելիք ստուգաբանական մեթոդների առանձնահատկությունները, տպա դրանք կիրառում: Խոսքից բացառված խնդիրը լուծելու համար: Պատմա-համեմատական մեթոդի էությունը՝ բացահայտման ու կիրառման մեջ Ռասկը հանդես է բերում նշանակալից խորաթափանցություն: Հ. Պեդերսենը, գնահատելով Ռասկի դիրքը, նշում է, որ «մենք այնտեղ գտնում ենք այն բոլոր սկզբները, որոնցից դարգացել են ժամանակակից մեթոդները»:

Ռասկը, սովորաբար առաջ, հիանալի կերպով դիտակցում նշում է, որ լեզուների ցեղակցական կապերը պարզաբանելի: պետք է բացատրել պատահական նմանություններն փոխառությունները: Այս դեպքում վճռական դերը պատկանում է լեզուների քերականական կառուցվածքի և հիմնական բառաֆոնդի ընդհանրություններին: Առանձնապես կարևոր է քերականական կառուցվածքի ընդհանրությունը. բառային ընդհանրությունները ավելի բիջ հուսալի են, որովհետև ժողովուրդների հազորակցման ընթացքում լեզուները կարող են իրարից բազմաթիվ բառեր փոխ առնել, «անկախ այդ լեզուների ծագումից ու տիպից»: Այլ է քերականական համապատասխանությունների հարցը. սրանք «ցեղակցության և ընդհանուր ծագման անհամեմատ ավելի հուսալի հատկանիշ են, քանի որ հայտնի է, որ ուրիշ լեզվի հետ իսպառնակ լեզուն շատ հազվադեպ է փոխ առնում կամ, ավելի ճիշտ, երբեք փոխ չի առնում այդ լեզվից հոլովման ու խոնարհման ձևերը, այլ, ընդհակառակն, ավելի շուտ կորցնում է իր սեփական ձևերը»¹: Լեզվի քերականական կառուցվածքի կարևորության, նրա լեզվի էությունը կազմելու հարցը Ռասկը դրել էր դեռևս իր «Իսլանդական կամ հին հյուսիսային լեզվի ուղեցույց»-ում: Հետագայում այս դրույթը նա կիրառում է լեզուների ցեղակցության հարցի լուսաբանման ժամանակ: Սակայն Ռասկը բառային ընդհանրություն-

¹ R. K. Rask. Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandiske sprogs Oprindelse, 1818, էջ 35.

ների դերն ընդհանրապես չի նվազեցնում. տարբերելով բառապաշարի շերտերը ըստ հնության ու կարևորության՝ նա լեզուների ցեղակցության հարցը պարզելիս կարևոր տեղ է տալիս նաև հիմնական բառաֆոնդի բառերի ընդհանրությունը. «Լեզուն, որքան էլ որ նա խառնված լինի,— գրում է Ռասկը,— մյուսների հետ միասին պատկանում է լեզուների մեկ խմբի, եթե ամենից ալելի կարևոր, նյութական, անհրաժեշտ և նախնական բառերը, որոնք կազմում են լեզվի հիմքը, նրանց համար ընդհանուր են»¹:

Սակայն Ռասկը չի սահմանափակվում քերականական կառուցվածքի և ամենից ալելի անհրաժեշտ ու նախնական բառերի կարևորության մատնանշմամբ: Նա այդպիսի ընդհանրությունները լիովին հուսալի է համարում միայն այն դեպքում, երբ հնարավոր է սահմանել հնչյունական օրինաչափ համապատասխանություններ, որոշել «տառերի» օրինաչափ անցումներ. «Երբ երկու լեզվում կան համապատասխանություններ հենց այդպիսի բառերում և այնպիսի քանակությամբ, որ կարող են կանոններ արտածվել մեկ լեզվից մյուսը կատարվող տառային անցումների վերաբերյալ, ապա այդ լեզուների միջև կան մերձավոր ցեղակցական կապեր. առանձնապես եթե համապատասխանություններ են նկատվում լեզվի ձևերի և կառուցվածքի մեջ»²: Հայտնի է, որ Ռասկը նկատել է գերմանական բաղաձայնների՝ հունականի նկատմամբ ունեցած այն օրինաչափ համապատասխանությունները, որոնք հայտնի են բաղաձայնների գերմանական տեղաշարժ անունով և որոնք հետագայում ձևակերպվել են Գրիմի կողմից՝ լեզվաբանության մեջ ստանալով Գրիմի օրենք անունը: Իհարկե, Գրիմն այս դեպքում անկախ չի եղել Ռասկից:

Ռասկը տալիս է բառակցքի բաղաձայնների համապատասխանությունների հետևյալ շարքը՝ π-f (πατήρ-fader), τ-θ (τρεις-þrír), ա-h (cornu-horn), β-h (βλαστόω-blad), τ-t (δάμα-тамr), γ-k (γονή-kona), φ-h (φέρος-ber), θ-d (θύρα-dur), γ-g (γολף-gall), [h]-s (ἄρα-saman). **Ընդհանուր առմամբ Ռասկը տալիս է հետևյալն ու լատիներենի և իտալերենի 352 բառային համապատասխանությունը:**

Բառերի համեմատության ժամանակ Ռասկը կարևոր է համարում դրանց նախնական արմատների բացահայտումը և հենց

¹ R. K. Rask, Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandiske Sprogs Oprindelse, 1818, էջ 38:

Նույն տեղը, էջ 36:

արմատները ընդհանրություն պարզաբանումը. արմատական ընդհանրությունների առկայությունը լեզուների ցեղակցություն անհերքելի ապացույց է:

Ռասկի կարծիքով՝ ցեղակից լեզուների ընդհանուր բառերն մասնիկները իմաստով ու հնչյունական ձևով շեն կարող լիովին համընկնել: Եվ այդ հասկանալի է. ցեղակից լեզուների դարգացման բնույթը և տեմպերը շեն համընկնում, այլապես դրանք կլինեին միևնույն լեզուն. «Մի լեզուն իրականացնում ոչ մեծ մի փոփոխություն մեկ ուղղությամբ,— գրում է Ռասկը,— մյուսը՝ մի այլ ուղղությամբ, յուրաքանչյուրը յուրովի. երբեմն մի լեզուն կորցնում է մի բան, մյուսը՝ մի այլ բան, և երկուսն էլ ընդամին կարող են զարգանալ և ընկալել մի ինչ-որ նոր բան. երբեմն մի լեզուն օգտագործում է միևնույն վերջավորություններն այն բանի համար, որ նշանակի հասկացությունների միջև եղած այլ կապերը»¹: Այսպիսով, Ռասկը նշում է պատմա-համեմատական մեթոդի այն սկզբունքը, ըստ որի ցեղակից լեզուների դարգացումն ընթանում է անհավասարաչափ կերպով: Ցեղակից լեզուների նույն ծագումն ունեցող բառերը իմաստով ևս կարող են շահմաննել, որովհետև նրանց ոչ միայն ձևը, այլև իմաստային դարգացումը կարող է ընթանալ միտնգամայն տարբեր ուղղությամբ. «Միևնույն բառը տարբեր լեզուներում կարող է ունենալ ոչ միայն տարբեր իմաստներ, երբ, օրինակ, մեկում այն ընդլայնված է, երկրորդում՝ նեղացված, այսինքն՝ երբ ընդհանուր հասկացությունը լեզվում իր գործածությամբ հանգեցվել է մասնակի դեպքերի, իսկ երրորդում նրա գործածությունը թույլատրվում է միայն որոշ դեպքերում, որոնք առկա են առաջին լեզվում, կամ երբ տառացից այն դառնում է պատկերավոր կամ առանձնացած և այլն,— այլև միևնույն բառը երկու լեզվում, կամ հենց նույն լեզվում, ունի ուղղակի հակադիր իմաստ»²: Լեզուների զարգացման տարբերությունները դրսևորվում են ոչ միայն բառերի հնչյունական, իմաստային և քերականական ձևերի զարգացման տարբեր ուղղությունների ու գործածության տարբերությունների մեջ, այլև բառապաշարի փոփոխությունների մեջ. «Մի լեզուն սկզբնական ընդհանուր ֆոնդից կարող է կորցնել որոշ բառեր, մյուսը՝ այլ բառեր, մեկը կարող է հետագայում զարգացնել կամ ձեռք բերել որոշ բառեր, մյուսը՝

¹ R. K. Rask. Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandiske Sprogs Oprindelse, 1818, էջ 40.

² Նույն տեղը, էջ 39:

այլ բառեր, կաղմելով դրանք այլ հղանակով կամ փոխ առնելով այլ աղբյուրից»¹։

Այս կապակցութեամբ Ռասկը ուշադրութիւն է դարձնում նաև փոխառութիւնների հարցի վրա։ Նրան ատանձնապէս դրադեցնում է փոխառութիւնների աղբյուրը որոշելու հարցը. եթե բառը հանդիպում է մեկից ավելի լեզվում, ապա նա փոխ է առնված այն լեզվից՝ ա) որտեղ բառը հանդես է գալիս ավելի անհրաժեշտ, նյութական և ընդհանուր իմաստով. բ) որտեղ բառը ընդհանուր է տվյալ լեզվի հետ սահմանակից բոլոր լեզուներում, մինչդեռ մյուս լեզվում հանդիպում է առանց նրա հետ կապված լեզուներում լայն տարածում ունենալու. գ) որտեղ բառը հանդիպում է բառակաղմսական լայն կապերով և ունի մի շարք ածանցումներ. դ) որտեղ բառը ունի տվյալ լեզվի բառափոխութեան ձևերը և գտնվում է իր միջավայրում, մինչդեռ մյուս լեզվում չունի նման տիպի ձևեր։

Ռասկի կարևոր արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ նա աշխատում է որոշել քննարկվող լեզուների ցեղակցութեան աստիճանը։ Նա սահմանում է որոշ խմբեր և որոշում այդ խմբերի ու խմբերի ներսում գտնվող լեզուների ցեղակցութեան բնույթը։ Ռասկը զերծ է համեմատութեան ժամանակ ավելորդ կանխակալ սխեմաներից. նա համեմատութիւնը կատարում է առանց Բոպպի կանխակալութեան և իր եզրակացութիւնները հիմնում է համեմատութեան տվյալների վրա։ Ռասկը հատուկ ծառայութիւններ ունի հատկապէս սկանդինավյան և գերմանական լեզվարանութեան մեջ։

Այս բոլորով հանդերձ Ռասկը զերծ չէ որոշ սահմանափակութիւններից ու վրիպումներից. 1) Ռասկի հետադոտութեան կենտրոնում է դրված իսլանդերենը. իր հետազոտութիւնը Ռասկն սկսում է իսլանդերենից, որպէս յուրատեսակ մեկնակետից՝ ուշադրութիւնը կենտրոնացնելով իսլանդերենի ծագման հարցերի պարզաբանութեան վրա։ Եթե Բոպպը իր համեմատական հետադոտութիւնը կատարում էր՝ ցանկանալով պարզել համեմատվող լեզուների քերականական ձևերի ծագումը, ապա Ռասկը Եվրոպայի հնդեւրոպական լեզուների ցեղակցութեան հարցերը քննում է իսլանդերենի ծագումը բացատրելու որոնումների մեջ։ Իր հետադոտութեան ընթացքում Ռասկը սահմանում է ավելի ու ավելի

¹ R. K. Rask, Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandiske Sprogs Oprindelse, 1818. էջ 37—38.

նշելի և սանսկրիտի տվյալները շագտագործելը: 5) Ռասկը ուշագրություն չի դարձնում անցողիկ օղակների վրա, նախաձեերի վերականգնման փորձեր չի կատարում, բավականաչափ չի զբաղվում պատմական քերականության հարցերով: Նա չի կարողանում հասնել բավարար պատմականության, որ, ինչպես կտեսնենք, հանգեցնում է վրիպումների՝ բայական ձևերի պատմական հաջորդականության գիտակցման հարցում: Սրանով է բացատրվում և այն, որ Ռասկը նոր իսլանդական արտասանությունը գրեթե նույնացնում է հին իսլանդականի հետ:

Յակոբ Գրիմ.— Յակոբ Գրիմը (1785—1863) հայտնի է ոչ միայն լեզվաբանության բնագնավառում, այլև գրականության մեջ: Նա գերմանական ռոմանտիզմի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է, որ համաշխարհային հռչակ է ձեռք բերել՝ յր եղբոր հետ միասին հրատարակելով գերմանական ժողովրդական հեքիաթների մշակումները:

Լեզվաբանության պատմության մեջ Յակոբ Գրիմը մտել է առաջին հերթին որպես «Գերմանական քերականություն» քառահատոր աշխատության հեղինակ: Այդ աշխատության I հատորը լույս է տեսել 1819 թ.: Սակայն չբավարարվելով աշխատության ընդլայնման Գրիմը 3 տարի անց 1822 թ. լույս է ընծայում սյդ հատորը վերամշակված ձևով: Ինչպես կարծում են, այս նոր վերամշակված հրատարակությունը նշանակալից չափով պայմանավորված է Ռասկի ազդեցությամբ. հատկանշական է, որ առաջին հրատարակության մեջ բացակայում է հնչյունաբանության բաժինը՝ «սառերի ուսմունքը», որը երկրորդ հրատարակության մեջ գրավում է հատորի կեսից ավելին: Գրիմի աշխատության հաջորդ 3 հատորները լույս են տեսնում 1826, 1831 և 1837 թթ.: 1840 թ. սկսվում է I հատորի երրորդ հրատարակությունը, սակայն լույս է տեսնում միայն 1-ին մասը, որտեղ քննվում են ձայնավորները: Գրիմը նպատակ ուներ արմատապես վերամշակել գործը, բայց հրատարակված մասը թողնված է ստանդ փոփոխության:

Գրիմի այս աշխատությունը, որի մասին վերնագիրը ճիշտ գաղափար չի տալիս, ներկայացնում է գերմանական լեզուների պատմա-համեմատական քերականությունը: Աշխատությունը, հակառակ վերնագրին, նախ՝ սովորական նկարագրական քերակա-

նություն չէ, այլ մի քերականություն, որ կառուցված է գերմանական լեզուների գրավոր տեքստերի ուսումնասիրության և պատմական զուգադրության հիման վրա, հրկրորդ՝ այն գերմաներենի (Deutsch, deutsche Sprache) քերականություն չէ, այլ գերմանական լեզուների համեմատական-պատմական ուսումնասիրության¹: Գրիմի գործը մինչև այժմ էլ չի կորցրել իր արժեքը գերմանական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մեջ, իսկ լեզվաբանության պատմության մեջ այն կարևոր էր նրանով, որ ներկայացնում էր գրավոր տեքստերի ուսումնասիրության վրա հիմնված, հետազոտվող լեզուների պատմական շրջանի վարգացման պատկերը դժող մի գործ՝ պատմական քերականության առաջին օրինակը: Գրիմի պատմական քերականության առաջին հատորը լույս է տեսել Բուպպի համեմատական քերականության առաջին հատորից 11 տարի առաջ: Ճիշտ է, Գրիմը իր գործի հետազոտության սկզբունքների մեջ գտնվում է Ռասկի աղբյուրության տակ, բայց պատմականությունը Գրիմի մոտ ավելի հետևողականորեն է կիրառված, քան Ռասկի մոտ:

Գրիմի «Գերմանական քերականության» ետմահու առաջին ամբողջական հրատարակությունը կատարվել է 1869—1898 թթ.: Գրիմի հետագա լեզվաբանական աշխատություններից առանձնապես հիշատակելի են «Գերմաներեն լեզվի պատմությունը»², «Գերմանական բառարանը»³, որին նա ձեռնարկել է եզբոր հետ միասին ու հասցրել մինչև Frucht բառը և «Լեզվի ծագման մասին» դասախոսությունը՝ կարգադրված 1851 թ. հունվարի 9-ին⁴: «Գերմաներեն լեզվի պատմությունը» ի մի էր բերում գերմաներենի պատմության տվյալները՝ տեքստերի մանրակրկիտ ուսումնասիրության հիման վրա. այստեղ է Գրիմը գիտականորեն քննարկում գերմանական Ablaut-ը և Umlaut-ը: «Գերմանական բառարանը» կառուցված է պատմական լայն հիմունքով. բառերի համար բերվում են վկայություններ (հնարավոր լրիվությամբ), որոնք նպատակ ունեն լուսաբանելու բառերի պատմությունը.

¹ Մոտավորապես մինչև XIX դ. կեսերը deutsch բառը նշանակում էր նաև «գերմաներեն», «գերմանական», միայն գերմաներեն լեզվին կամ գերմանական ժողովրդին վերաբերող (deutsch, немецкий), և՛ «գերմանական», գերմանական ժողովուրդներին և լեզուներին վերաբերող (germanisch, германский):

² J. Grimm, Geschichte der deutschen Sprache, 1848.

³ Deutsches Wörterbuch, I—XVI, 1854—1954.

⁴ J. Grimm, Über den Ursprung der Sprache, „Kleinere Schriften“, I, Berlin, 1864.

աշխատանքը բառարանի վրա շարունակվել է եղբայրների մահից հետո և ավարտվել միայն վերջերս (1954 թ.):

Գրիմի պատմական քերականության երևան գալը մեծ շահով պայմանավորված էր պատմական անցյալի այն ուսմանտիպական իդեալականացմամբ, որ հատուկ էր գերմանական ուսմանտիպի ներկայացուցիչներին: Տարվելով գերմանական ժողովրդի պատմական անցյալով՝ Գրիմն սկսում է ուսումնասիրել գերմանական հնությունները, միջնադարյան գրականությունն ու կուլտուրան, գերմանական գրականության հուշարձանները, այդ հուշարձանների լեզուն: Նա նպատակ է դնում գերմանական լեզվական հուշարձանների հետազոտությանը վեր հանել գերմանական ժողովրդի ազգային ոգին, նրա հոգեկան կերտվածքն ու առանձնահատկությունները: Գրիմը նկատում է, որ գերմանական հնագույն տեքստերի քերականական առանձնահատկությունները դրսևորում են այնպիսի թեքականություն, որ սովորաբար հատուկ են համարում հունարենին ու լատիներենին: Հետազոտության ընթացքում Գրիմը փորձում է գանել հին և նոր ձևերը կապող օղակները, բացահայտել հնչյունների ու քերականական ձևերի աստիճանական փոփոխությունները. «Հին գերմանական աղբյուրների ուշադիր ընթերցանության ժամանակ,— գրում է Գրիմը «Գերմանական քերականության» առաջաբանում,—ես ամեն օր հայտնաբերում էի լեզվի այնպիսի ձևեր և կատարելություններ, որոնց համար մենք սովորաբար նախանձում ենք հույներին ու հռոմայեցիներին, երբ գնահատում ենք մեր այժմյան լեզվի հատկությունները. այն հետքերը, որոնք ժամանակակից լեզվում պահպանվել են բեկորներով և կարծես քարացած տեսքով, ինձ համար աստիճանաբար պարզ դարձան, և կտրուկ անցումները հարթվեցին, երբ հնարավոր եղավ կապել նորը միջինի և միջինը՝ հնի հետ»¹:

Իր հետազոտությանը Գրիմը փորձում է բացահայտել ժողովրդի լեզուն իր նախնական անխառն մաքրությանը ու կատարելությանը: Այստեղից էլ բխում է նրա հոգածու վերաբերմունքը գեպի բոլոր մանր փաստերը, բոլոր մանրամասները: Գրիմը այս կապակցությանը դնում է նաև բարբառների ուսումնասիրության, առանձնապես այլուր բացակայող բառերի ձևերի հավաքման ճարտը, ընդ որում պահանջում է բարբառները քննել որպես ինքնին հետաքրքրական երևույթներ և ոչ թե որպես գրական լեզվի:

¹ J. Grimm, Deutsche Grammatik, I. 1819, էջ XVII:

լրացման միջոցներ: Գրիմը առանձնապես կարևոր է համարում այն, որ բարբառները, գտնվելով բնական վիճակում, իրենց թևքույթները ավելի դանդաղ են փոփոխում. իրականում, սակայն, բարբառները ավելի արագ են փոխվում, քան գրական նորմավորված լեզուն:

Գրիմը տրամաբանական քերականության կտնխակալ վերացական սխեմաներին հակադրում է պատմական քերականության անկանխակալ մոտեցումը դեպի փաստերը. «Քերականության մեջ ընդհանուր տրամաբանական հասկացություններին ես թշնամի եմ,—գրում է Գրիմը,—նրանք իրենց հետ բերում են սահմանումների թվացող խստություն և ամփոփվածություն (Geschlossenheit), սակայն խանգարում են զննությանը (Beobachtung), որ ես համարում եմ լեզվի հետազոտության ոգին»¹: Լեզվական երևույթները Գրիմը ուսումնասիրում է ամենայն մանրամասնությամբ՝ խնամքով հավաքելով ամեն մի մանրուք, ամեն մի ձև և գրանցելով դրանք ճշգրտությամբ: Սակայն Գրիմը, այնուամենայնիվ, լեզվաբանական լայն տեսություն չի ստեղծում: Ճիշտ է, նա հաճախակի է շեղումներ կատարում և դատողություններ անում, բայց այդ բոլորով հանդերձ նա մինչև վերջ չի թափանցում լեզվական երևույթների էության մեջ, նրանց լիակատար լուսաբանությունը չի տալիս. ինչպես նշում է Մեյեն, նրա գործը «ավելի շուտ դիտողությունների հավաքածու է, քան թե բացատրությունների»²:

Լեզուն և նրա պատմությունը Գրիմը սերտորեն կապում է այդ լեզվով խոսող ժողովրդի ու նրա պատմության հետ: Գրիմի համար՝ «մեր լեզուն միաժամանակ մեր պատմությունն է»³: Լեզուն մարդկային ստեղծագործություն է և կապված է մարդու դործունեության բոլոր բնագավառների հետ: Մայրենի լեզուն այն միջոցն է, որով մարդը կապվում է իր միջավայրի հետ: Լեզուն ծառայում է որպես տարբեր սերունդների հաղորդակցման, տվյալ սերնդի կուտակած հոգևոր ժառանգությունը հաջորդ սերնդին հաղորդելու միջոց: Լեզուն ժողովրդի պատմության բոլոր կողմերի նշարձանն է: Նպաստավոր պայմաններում այն ծաղկում է,

¹ J. Grimm. Deutsche Grammatik, I B., II Ausg., 1822, էջ VI:

А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М. — Л., 1933, էջ 452:

J. Grimm. Auswahl aus den kleineren Schriften, Berlin, 1871, էջ 263:

աննպատակ պայմաններում՝ պաղարում զարգանալուց, սմբում ու սկսում մահանալ: Լեզուն ժողովրդի պատմության հուշարձանն է, որի մեջ արտացոլվում է այդ ժողովրդի ոգին: Ժողովրդի քաղաքական կյանքն ու կուլտուրան իրենց կնիքն են դնում լեզվի վրա, որը իր հերթին ժողովրդի կուլտուրայի լծակն է:

Գրիմի կարծիքով՝ լեզուն ներկայացնում է ժողովրդի պատմության մի այնպիսի հուշարձան, որի մեջ արտացոլվում են նրա կյանքի բոլոր կողմերը՝ տնտեսական կյանքն ու նյութական կուլտուրայի զարգացումը, քաղաքական կառուցվածքն ու միջազգային հարաբերությունները, իրավունքն սովորույթները: Լեզվի պատմությունը ավելի հավաստի տեղեկություններ է տալիս ժողովրդի կյանքի մասին, քան նյութական կուլտուրայի մնացորդները: Լեզվի հիման վրա մենք կարող ենք գաղափար կազմել այդ լեզվով խոսող ժողովրդի՝ այլ ժողովուրդների հետ ունեցած կապերի մասին: Առանձնապես կարևոր է լեզվի նշանակությունը պատմության հնագույն շրջանի համար. «Հնագույն պատմության համար.— գրում է Գրիմը իր «Գերմաներեն լեզվի պատմության» մեջ,— այնտեղ, որտեղ մեզ համար ցամաքում են մնացած բոլոր աղբյուրները, որտեղ պահպանված մնացորդները մեզ թողնում են անլուծելի անհամոզվածության մեջ, ոչինչ չի կարող օգնել, բացի մեր լեզվի և մեր խոսվածքի ցեղակցության կամ տարամիտումների հոգածու ուսումնասիրությունից ընդհուպ մինչև նրա նրբագույն ջլերն ու մանրաթելերը»¹:

Նոսելով լեզվի և ժողովրդի կապի մասին՝ Գրիմը բառերի պատմությունը սերտորեն կապում է իրերի պատմության հետ: Ինչպես որ իրերի պատմության իմացումը անհրաժեշտ է ստուգաբանության, բառերի պատմության համար, այնպես էլ բառերի պատմությունը պիտի օգնի իրերի պատմության մեջ թափանցելուն: Իր «Գերմաներեն լեզվի պատմության» մեջ Գրիմը ձգտում է հենց լեզվաբանական հետազոտության նման լայն պլանի իրադրություն: Պատահական չէ, որ այս աշխատությունը արժանացել է Մարքսի հատուկ ուշադրությանը և կոնսպեկտավորվել նրա կողմից:

Լեզվի զարգացման պրոցեսը Գրիմը ներկայացնում է որպես Պանդադ, բայց չընդհատվող ընթացք, որ չի կարող ոչ կանգ առնել, ոչ էլ հտ ընթանալ:

—
J. Grimm, Geschichte der deutschen Sprache, 1848, էջ 5.

Գրիմը ևս զերծ չէ պատմա-համեմատական լեզվաբանության մյուս հիմնադիրների, հատկապես Բոպպի տարերային նատուրալիզմից: Լեզվաբանության հետազոտության ճորագույն մեթոդների զարգացումը նա համեմատում է բնական գիտությունների մեթոդների զարգացման հետ. «Շատ անգամ և ոչ առանց հիմքի,— գրում է նա,— լեզուների ուսումնասիրությունը դրել են բնական պատմության ուսումնասիրության կողքին. նրանք նման են իրար նույնիսկ իրենց վատ ու լավ մեթոդների բնույթով»¹:

Լեզուն, ըստ Գրիմի, սերտորեն կապված է մտածողության հետ և նրա հետ միասին մարդուն տարբերում է կենդանիներից: Լեզվի ծագումը Գրիմը կապում է մարդկային մտածողության ներքին պահանջների հետ. «Մագելով անմիջաբար մարդկային մտածողությունից, հարմարվելով նրան,— գրում է Գրիմը,— համընթաց գնալով նրա հետ, լեզուն դարձել է բոլոր մարդկանց ընդհանուր ունեցվածքն ու ժառանգությունը, առանց որի նրանք չեն կարող յուր գնալ, ինչպես չեն կարող յուր գնալ առանց օդի, և որի վրա նրանք հավասար իրավունք ունեն»²: Գրիմը, ինչպես տեսանք, հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել լեզվի ծագման հարցին. այն իբրև զեկուցում կարդացվել է Քեոլինի Գիտությունների ակադեմիայում 1851 թ. հունվարի 9-ին: Այստեղ Գրիմը նպատակ է դնում օգտագործել Հերդերի գրքի լույս տեսնելու ժամանակից հետո դիտություն ձեռք բերած նվաճումները, մանավանդ պատմա-համեմատական լեզվաբանության նվաճումները և տալ հարցի նոր շուսաբանություն: Սակայն այս օգտագործման մեջ Գրիմը թույլ է տալիս որոշ ծայրահեղություն՝ որոշ խմաստով խառնելով հնդերոպական լեզուների ծագման հարցերը լեզուների ծագման ընդհանուր հարցի հետ³ Լեզվի ծագման և նրա սկզբնական բնույթի մասին խոսելիս նա առաջնորդվում է հնդերոպական նախալեզվի մասին ստեղծված պատկերացումներով: Լեզվի ծագման հարցը լուծելիս Գրիմը մերժում է հարցի լուծման 2 կարգի ծայրահեղությունները՝ ե՛լ լեզուն բնածին երևույթ համարելու, ե՛լ լեզվի աստվածային հայտնություն տեսակետները. բնածին լեզուն մարդուն

J. Grimm, Auswahl aus den Kleineren Schriften, Berlin, 1871, էջ 226.

Նույն տեղը, էջ 267:

Ճիշտ է, Գրիմը նշում է, որ լեզվի ծագումը շատ հազարամյակներով նախորդել է սանսկրիտի հուշարձաններին, լայց այդ բանը ավելի քիչ է հաշվի առնում, քան պետք է:

կնույնացներ կենդանիների հետ, լեզվահայտնությունը կենթադրէր մարդկանց աստվածայնությունը: Ընդհանրապես լեզվի բնածին լինելու տեսակետը և բառերը արմատապես տարբեր համարելով կենդանական ճիշերից՝ Գրիմը ընդհանուր է համարում միայն մի բան՝ նրանց հիմքը, մարմնի՝ անհրաժեշտորեն պայմանավորված ֆիզիկական կազմակերպումը: Հնչյունների հաջորդականությունը և չափը անհրաժեշտորեն պայմանավորված են մարդկային օրգանների կառուցվածքով. ձայնավորների առաջացման հաջորդականությունը Գրիմը հիմնավորում է հնդերոպական լեզվաբանության տրադիցիոն պատկերացումներով՝ ձ, ի, և ձայնավորները համարելով սկզբնական և e-ն, o-ն ու զանազան երկբարբառները՝ նրանցից հետո կազմված: Գրիմը որոշ տուրք է տալիս բնածայնական տեսությանը:

Գրիմի կարծիքով՝ լեզվի ծագման միակ ճիշտ վարկածն այն է, որ լեզուն իր ծագմամբ ու զարգացմամբ մարդկային ձևերում է, և այդ ծագումն ու զարգացումը կատարվել են միանգամայն բնական ճանապարհով, ազատ կերպով, առանց աստվածային պարտադրման:

Լեզվի ծագման հարցում Գրիմի մատուցած կարևոր ծառայություններից մեկը նախնական լեզվի ձևաբանական կառուցվածքի վերականգնման փորձն էր: Ելնելով հնդերոպական լեզվաբանության տվյալներից, Գրիմը տարբերում է լեզվի երկու տիպ՝ հին և նոր. հին տիպը թեքական է, որ ներկայացված է, օրինակ, սոնսկրիտով, զինդով, այլև հունարենով ու լատիներենով. նոր տիպը ներկայացված է այդ լեզուների հետագա ժառանգներով՝ հնդկական նոր լեզուներով, նոր պարսկերենով, նոր հունարենով և ռոմանական լեզուներով, որոնց մեջ «թեքման ներքին ուժն ճկունությունը մեծ մասամբ կորսված են և խանգարված, մասամբ էլ տարբեր օժանդակ միջոցների օգնությամբ վերականգնված»¹: Սակայն Գրիմն, այնուամենայնիվ, կարծում է, որ այս նոր եղանակների արժեքը չի կարելի թերագնահատել: Նա նշում է, որ լեզվի հին և նոր էտապները կտրուկ կերպով չեն անջատված իրարից, և հին էտապի լեզուներում նկատվում են նոր էտապի որոշ տարրերը: Սակայն լեզվի զարգացումն, անշուշտ, չի սպառվում այս երկու էտապով. «Լեզվի զարգացման վերջին երկու շրջանների զուգադրումից ավելի շուտ բխում է, որ ինչպես թեքմանը

¹ J. Grimm, Auswahl aus den kleineren Schriften, 1871, էջ 252:

փոխարինում է նրա սեփական քայքայումը, այնպես էլ ինքը թե-
քումը պետք է ծագեր իր ժամանակ՝ բառերի նման մասերի միա-
ցումից: Հեռուաբար, անհրաժեշտ է ենթադրել մարդկային լեզվի
վարճացման ոչ թե երկու, այլ երեք աստիճան, առաջինը բառերի
ու արմատների ստեղծումն է, այսպես ասած, աճումն ու լինե-
լությունը, երկրորդը՝ իր կատարելության մեջ ավարտված թեքման
ձազկումը, երրորդը՝ ձգտումը դեպի մտքի պարզությունը, ընդ
որում թեքումից, նրա անբավարարության պատճառով, նորից
հրաժարվում են. և եթե առաջին շրջանում բառերի մտքի կապը
տեղի էր ունենում պրիմիտիվորեն, եթե երկրորդ շրջանում ձեռք
բերվեցին այդ կուպի հոյակապ օրինակներ, ապա հետագայում
այն, բանականության հստակացմամբ, սահմանվում է է՛լ ավելի
գիտակցարար»¹: Լեզվի վարճացման այս էտապները Գրիմը նմա-
նեցնում է ծառի տերևակալման, ծաղկման և պտղաբերության
էտապներին:

Մեր ժեռով լեզվի ծագման աստվածային տեսակետը՝ Գրիմը,
այնուամենայնիվ, կարծում է, որ «լեզուն պահպանում է այն բու-
լորը, ինչ որ կա նրա մեջ աստվածային, որովհետև աստվածու-
յինը մեր բնության և մեր հոգու մեջ է ընդհանրապես»²:

Գրիմը առաջ է քաշում լեզվի ծագման հետ կապված երկու
կարևոր հարց. 1) աշխարհի տարբեր լեզուները հանգում են մե՞կ
նախալեզվի, թե՞ մի քանիսի, եթե մեկին, ապա մե՞կ մարդկային
լույցի, թե՞ մի քանիսի. 2) ո՞ր խոսքի մասերն են ամենից առաջ
ծագել: Առաջին հարցը Գրիմը հետևողականորեն չի վարճացնում
և չի հիմնավորում բավարար շափով: Նա հավանական է համար-
ում, որ լեզվի ծագմանը մասնակցած լինեն մեկից ավելի լույ-
ցեր: Երկրորդ հարցի լուծման մեջ Գրիմը հիմնվում է Բոպպի վրա՝
նախնական համարելով բայերը և դերանունները, ընդ որում այս
բանի հիմնավորման համար նա դիմում է դերանունների ու բա-
յերի մեջ սկզբնական հնչյուններ՝ մարդկային արտասանական
օրգանների վաղ արտադրանքներ որոնելուն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Գրիմը լեզվի ծագման բնական հի-
մունքները որոնելով հանդերձ խոսում է և «գլուտարարների» մա-
սին՝ չկարողանալով հասնել հարցի հստակ հիմնավորման:

Ստեղծելով պատմական քերականությունը՝ Գրիմը իր նա-

¹ J. Grimm, Auswahl aus den Klaineren Schriften, 1871, էջ 253:

² Նույն տեղը, էջ 254:

խորդներից ավելի մեծ հետևողականությամբ է անցկայցնում պատմական վերլուծութիւնը. պատմականութեան սկզբունքի հետևողական կիրառումը լեզվաբանութեանը մատուցած նրա գլխավոր ծառայութիւններից մեկն է և արտահայտվում է, ամենից առաջ, նրանով, որ նա քերականական ձևերի քննութեան ժամանակ փորձում է տարբերակել պատմական շերտերը և քննութիւնը տանել նրանց հաջորդականութեանը համապատասխան: Այս առումով նա տարբերվում է և՛ Բոպպից, և՛ Ռասկից: Վերջինս նույնիսկ սուր պոլեմիկայի մեջ է մտնում նրա հետ՝ գերմանական թույլ և ուժեղ բայերի քննութեան հաջորդականութեան հարցում: Դեռևս Ռասկը տարբերել էր գերմանական բայերի խոնարհման 2 շերտ՝ 1) «հասարակ» կամ «բայ» բայեր, որոնց խոնարհման ձևերը կազմվում են առանց արմատական հնչյունների փոփոխութեան, և 2) «արհեստական» կամ «փակ» բայեր, որոնք խոնարհվելիս ենթարկվում են ներքին թեքման: Ռասկը նախ քննում էր առաջինները (որպես ավելի պարզ կազմութիւն ունեցողներ) և ապա երկրորդները՝ առաջնորդելով գործնական նկատումներով: Գրիմը վերանվանելով առաջինները՝ «թույլ», երկրորդները՝ «ուժեղ» բայեր, վարվում է հակառակ ձևով. նրա կարծիքով, — որ հետագայում ճշտվեց, — նշված բայերի ձայնավորի փոփոխութիւնը կամ Ablaut-ը հին երևույթ է և որոշում է լեզվի ներքին կառուցվածքը, մինչդեռ «թույլ» բայերը նոր երևույթ են և կազմվել են համեմատաբար նոր շրջանում: Գրիմի անվանումները ամուր հիմքեր գցեցին գերմանական լեզվաբանութեան մեջ, և նրա բացատրութիւնը պատմականորեն ճիշտ դուրս եկավ:

Գրիմի հետազոտութեան պատմականութիւնը արտահայտվում է, երկրորդ, նրանով, որ նա փորձում է հին և նոր ձևերի միջև հաստատել պատմական օղակներ, ցույց տալ, թե ինչպես է այս կամ այն ձևը պատմական աստիճանական փոփոխութեամբ հանգել առկա ձևին: Պատմական հետազոտութեան ընթացքում նա հաստատում է զարգացման հին, միջին և նոր փուլեր՝ միջին փուլը համարելով հնի և նորի կապող օղակը: Գրիմը քերականական և հնչյունական ձևերի զարգացումը դիտում է իբրև անընդհատ պրոցես:

Գրիմի պատմականութիւնն արտահայտվում է, երրորդ, նրանով, որ նա ժամանակակից լեզվի հնչյունական և քերականական կառուցվածքը դիտում է որպես պատմականորեն կազմավորված ամբողջութիւն: Լեզվի պատմական քննութիւնը Գրիմի

Համար միջոց է ոչ միայն սովորյալ ժողովրդի պատմություն, նրան կուլտուրայի զարգացումը, նրա սկզբնական հոգեկան կերտվածքը վերհանելու, այլև ժամանակակից լեզվի կառուցվածքը բացատրելու համար:

Գրիմի մյուս կարևոր ծառայությունն այն է, որ նա ոչ միայն հետևողականությամբ կիրառում է հնչյունական համապատասխանությունների օրինաչափականության սկզբունքը, այլև այդ համապատասխանությունների տակ տեսնում է պատմական հիմքը, հնչյունների պատմական անցումները և այդ անցումների սխտեմայնությունը: Ինչպես տեսանք, դեռևս Ռասկը նկատել էր գերմանական բաղաձայնների օրինաչափ համապատասխանությունները հունական և լատինական բաղաձայններին¹. դեռ ավելին, նա նկատել էր նաև վերին գերմանական բաղաձայնների օրինաչափ տարբերությունները մյուս գերմանական լեզուների բաղաձայններից: Սակայն Գրիմը այս համապատասխանությունները վեր է ածում մի կուտ սխտեմի, ի մի բերում բոլոր յղակները, բացահայտում երևույթի օրինաչափականությունը և տալիս այն ձևակերպումը, որ լեզվաբանության պատմության մեջ հայտնի է «Գրիմի օրենք» անունով (ինքը Գրիմը սրա համար «օրենք» բառը չի գործածում): Ըստ այդ օրենքի՝ հնդերոպական այլ լեզուների շնչեղ ձայնեղ պայթականներին (սանսկր. bh, dh, gh, հունարեն **ϕ, θ, χ**) բառասկզբում համապատասխանում են գերմանական ձայնեղները (b, d, g), ձայնեղ պայթականներին (սանսկր. b, d, g, հուն. **β, δ, γ**)՝ խուլերը (p, t, k) և խուլ պայթականներին (p, t, k)՝ խուլ շփականները (f, p, h): Գրիմն ինքը տալիս է հետևյալ աղյուսակը.

Հուն.	p	b	f	t	d	th	k	g	ch
Գոթ.	f	p	b	th	t	d...	k	g	
Լվգ.	b (w)	f		p	d	z	g	ch	k

¹ Այս համապատասխանությունները նկատել էին և այլ գիտնականներ՝ գոթերենի մասնագետ Ֆր. Յունիոսը, շոտլանդերենի սառուղարանական բառարանի հեղինակ Ջեյմս Ջեմիսոնը և ուրիշները, բայց առանց սխտեմավորման. Ռասկի գրքի ավարտումից 10 տարի առաջ Առնոլդ Կաննեն (A. Kanne, Über die Verwandtschaft der griechischen mit der deutschen Sprache, 1804) նշել էր այս համապատասխանությունների երկու երրորդը: Որոշ համապատասխանություններ գեռես 1616 թ. նկատել էր և Կրուցիգերը (Cruciger, Harmonie der vier Hauptsprachen: Hebräisch, Griechisch, Latein und Deutsch, 1616):

Գերմանական բաղաձայնների կրած այս փոփոխությունը Գրիմը կոչում է «բաղաձայնների տեղաշարժ»: Գրիմը փաստորեն նշում է նաև «բաղաձայնների երկրորդ տեղաշարժը». սա հատուկ է վերին դերմաներենին, տարբերում է այն մյուս գերմանական լեզուներից և կատարվում է գրեթե նույն ուղղությամբ (b, d, g > p, t, k և այլն): Այս երկրորդ տեղաշարժի մեջ Գրիմը տեսնում է առաջին տեղաշարժի շարունակությունը՝ դրանք պատկերացնելով որպես միևնույն պրոցեսի օղակները: Գրիմը նկատում է այս կապակցությամբ մի կարևոր երևույթ ևս, որ հետագայում հիմք տվեց Վեոնների հայտնի օրենքի ձևակերպման համար. հնդկերոպական խուլ պայթականները միայն բառակազմում են տալիս նորմալ անցում խուլ շփականների, իսկ բառամիջում և բառավերջում տալիս և՛ մերթ խուլ շփականներ, մերթ խուլ ձայնեղներ. Գրիմը չի կարողանում բացատրել այս երևույթը, բայց ի մի է բերում բնորոշ օրինակները՝ կոչելով «քերականական հերթագայություն»:

Գրիմը տարբերակում և բացատրում է նաև գերմանական հնչյունական սիստեմի երկու կարևոր օրինաչափությունը՝ Ablaut-ը և Umlaut-ը: Կարևորն այն է, որ արտաքննապես միևնույն բնույթի ունեցող այս երկու երևույթը (երկուսն էլ ներկայացնում են ձայնավորների հերթագայություն) Գրիմը տարբերակում է ըստ ծագման բնույթի. նա նկատում է, որ Ablaut-ը պլելի հին երևույթ է և պայմանավորված է լեզվի ներքին կառուցվածքով, մինչդեռ Umlaut-ը նոր երևույթ է և ներկայացնում է ձայնավորների առնչմանման (ասիմիլյացիայի) արդյունք:

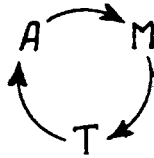
Այս բոլորով հանդերձ, Գրիմը ևս զերծ չէ որոշ սահմանափակությունից ու թերություններից. 1) թեև լեզվի պատմությունը Գրիմը կապում է ժողովրդի պատմության հետ, բայց ժողովրդի պատմության իդեալիստական ըմբռնումը և ումանտիզմը Գրիմին հասցնում են հնչյունական և քերականական երևույթների բնույթի և ծագման մեկնաբանության սխալների: Գերմանական հնչյունական և քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրության մեջ նա փորձում է հայտնաբերել նախնական ազգային ոգին, ընդ որում գերծ չէ ազգային որոշ սնապարծությունից և միստիցիզմից. այսպես, հնչյունների գերմանական տեղաշարժի պատճառները Գրիմը որոնում է գերմանական ցեղերի սկզբնական հոգեբանական կերտվածքի մեջ, նրանց հակման մեջ դեպի տեղաշարժերը: Գրիմի ումանտիզմն ու նացիոնալիզմն առանձնապես վառ արտահայտու-

Թյուն են գտնում նրա «Գերմաներին լեզվի պատմության» մեջ. «Մի՞թե համարձակությունը և հպարտությունը ձայնեղների դեպի խուլերը և խուլերի դեպի շնչեղ-խուլները կատարած տեղաշարժի հիմքը չեն»,— գրում է նա՝ նույնպիսի ռոմանտիկական երանգ է հաղորդում Գրիմը անվան քերականական սեռի ծագման և դերի մեկնաբանությանը: «Քերականական սեռը, այսպիսով,— գրում է նա,— բնական սեռի տարածումն է յուրաքանչյուր առարկայի վրա: Այդ տարածումը ծագել է լեզվի երևակայության շնորհիվ: Այդ դարմանալի գործողության հետևանքով շատ արտահայտություններ, որոնք նախկինում պարունակում էին մեռած և կենդանությունից զուրկ հասկացություններ, կարծես թե նորից կյանք և զգացմունքներ ձեռք բերեցին. բնական սեռից փոխ առնելով ձևվեր, կազմություններ, թեքություններ՝ այդ գործողությունը տարածեց ողջ լեզուն տոգորող հրապույրը և միաժամանակ սերտ կապ ստեղծեց խոսքի մասերի միջև: Եթե սեռը լեզվից չքանա, ապա հնարավոր չի լինի պատկերացնել բառերի այն կապը, որով հիանում ենք հունական և լատինական շարահյուսության մեջ»². Ռոմանտիզմը հասցնում է և այն բանին, որ վերականգնումների մեջ Գրիմը թույլ է տալիս կամայականություններ, կառուցում է այնպիսի ձևեր, որոնք չեն հանդիպում, շեղվում է փաստերից: 2) Չնայած լեզվի քննման պատմականությանը, Գրիմն այնուամենայնիվ կաշկանդված է տրադիցիոն որոշ սահմանափակությամբ և չի կարողանում այդ պատմականությունը մինչև վերջ հասցնել: Համեմատելով գերմաներենի հին և նոր շրջանները՝ նա գերադասություն և նախապատվություն է տալիս այնուամենայնիվ հին շրջանին, անցյալով ռոմանտիկորեն տարվելը տարածում նաև լեզվի պատմության վրա. գերմանական նախկին թեքական ձևերը ն: գերադասում է հետագա վերլուծական ձևերից. այստեղից էլ մի քայլ է մնում դեպի լեզվի փոփոխությունների ըմբռնումը որպես անկում և քայքայում: Գերմանական հնչյունների հետևողական տեղաշարժերը Գրիմը պատկերացնում է ոչ թե լեզվի վարգաջման վերընթաց գծի ձևով, այլ որպես յուրատեսակ փակ շրջան, շարժում շրջանի մեջ, ընդ որում այդ շարժմանը Գրիմը որոշ միատիկականություն է հաղորդում: Ձայնեղների (Media—b, d, g). խուլերի (Tenues—p, t, k) և շնչեղների (Aspirata—bh, dh, gh, ph, th, kh) շարժումը Գրիմին պատկերանում է հետևյալ ձևով

¹ J. Grimm, Geschichte der deutschen Sprache, 1848. էջ 437.

² J. Grimm, Deutsche Grammatik, III. 1831. էջ 346.

(ինչպես սովորաբար գծում են գերմաներենի պատմությանը նվիրված գործերում)

3) Գրիմը ևս տուրք է տալիս տրագիցիոն քերականության ըմբռնումներին և տերմիններին. նա ևս հնչյունների այս բոլոր փոփոխությունները պատկերացնում է որպես «տառերի անցումներ»:

Վիլհելմ ֆոն-Հումբոլդտ. — Եթե արդեն քննության առնված լեզվաբանները պատմա-համեմատական մեթոդի առաջին կիրառողները և համեմատական ու պատմական քերականությունների առաջին օրինակները տվողներն էին, ապա Վիլհելմ ֆոն-Հումբոլդտը (1767—1835) լեզվաբանության պատմության մեջ մտել է որպես պատմա-համեմատական լեզվաբանության առաջին տեսաբանը և ժամանակակից լեզվափիլիսոփայության ու ընդհանուր լեզվաբանության հիմնադիրը: Նա ոչ միայն առաջին մարդն է, որ փիլիսոփայական լայն ընդհանրացումներ է անում պատմա-համեմատական լեզվաբանության նվաճումների հիման վրա, այլև առաջ է քաշում ու մասամբ լուծում լեզվաբանության բազմաթիվ կարևոր պրոբլեմներ: Նրա ազդեցությունը մեծ է եղել լեզվաբանության տեսության զարգացման մեջ և նույնիսկ այժմ էլ հանդես է գալիս նեոհումբոլդտականության անվան տակ: Ճիշտ է, Հումբոլդտը իդեալիստ է, որ կրել է Կանտի, մասամբ և Ֆիխտեի ու Շելլինգի ազդեցությունը, բայց այդ իդեալիզմը նրա մոտ հանդես է գալիս դիալեկտիկայի հետ զուգակցված: Նրա բազմաթիվ դրույթները այն «ուսյիտնալ հատիկն» են, որ շեն կարող շօգտագործվել լեզվաբանության կողմից:

Հումբոլդտը եղել է պետական դործիչ և գիտնական-լեզվաբան: Նրա ջանքերով 1810 թ. հիմնադրվել է Բեռլինի համալսարանը: Հումբոլդտն ունեցել է հետաքրքրությունների լայն շրջան, լեզվաբանական լայն ընդգրկում, հմացել է մեծ թվով լեզուներ, մշակել մարդու բազմակողմանի կրթության ծրագիր՝ այդ ծրագրի մեջ կարևոր տեղ տալով և լեզվին: Նա զբաղվել է ոչ միայն հնդե-րոպական լեզուներով, հատկապես սանսկրիտով, այլև բասկերենով, շինարենով, ամերիկյան բնիկների, մալայա-պոլինեզյուն լեզուներով և այլն:

Լեզվաբանության պատմության համար առանձնապես կարևոր դեր է խաղացել Հումբոլդտի «Ճավա կղզու կավի լեզվի մասին»¹ աշխատության ներածությունը, որ կրում է «Մարդկային լեզվակառուցվածքի տարբերության և մարդկային սեռի հոգևոր զարգացման վրա նրա գործած ազդեցության մասին» վերնագիրը²: Այստեղ Հումբոլդտը նպատակ է դնում քննարկել լեզվի առանձնահատկությունները, լեզուների տիպերն ու փոխհարաբերությունը, ցույց տալ դրանց կապը մարդկային կուլտուրայի, մարդու հոգևոր զարգացման և մտածողության հետ: Այս նպատակին իրագործելիս Հումբոլդտը շոշափում է դրեթե բոլոր կարևոր լեզվաբանական պոռլեմները:

Մինչև այս աշխատության հրապարակումը Հումբոլդտը հանդես է եկել մի շարք այլ լեզվաբանական գործերով, որոնք ղգալի մասով նույնպես կարևոր դեր են խաղացել լեզվաբանության պատմության մեջ և նախապատրաստել այդ աշխատության երեւան գալը:

Գեռևս 1811 թ. որպես Աղելունգի և Ֆատերի «Միհրդատի» հավելված հրապարակվել է Հումբոլդտի հոդվածը բասկերենի մասին³, որ այդ գրքի ամենափայլուն էջերից մեկն է: Հումբոլդտը հետագայում գրում է բասկերենի հետ կապված այլ աշխատություններ ևս⁴:

1820 թ. Հումբոլդտը հանդես է գալիս «Լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մասին՝ կիրառված նրանց վարգացման տարբեր շրջանների նկատմամբ» աշխատությամբ⁵, որ պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնաքարերից մեկն է: Այս

1 W. von Humboldt, Über die Kawisprache auf der Insel Java, I. III, Berlin, 1836-1840.

2 W. von Humboldt, Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts, „Gesammelte Werke“, VI, Berlin, 1848.

3 Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitt des zweiten Bandes des „Mithridates“. über die kantabrische oder baskische Sprache, 1811.

4 W. von Humboldt, Ankündigung einer Schrift über die baskische Sprache und Nation, nebst Angabe des Gesichtspunktes und Inhalts desselben, 1812. Über Urbewohner Hispaniens vermittelt der baskischen Sprache, 1821.

5 W. von Humboldt, Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung, AHRhKKAWB, 1820.

աշխատության մեջ Հումբոլդտը դնում է լեզվաբանության որպես անկախ գիտություն ձևավորվելու անհրաժեշտության հարցը. նրա կարծիքով՝ լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը կկարողանա հաջողությամբ կատարել իր առջև դրված խնդիրները միայն այն դեպքում, եթե դառնա հետազոտության ինքնուրույն բնագավառ: Այստեղ Հումբոլդտը աշխատում է պարզաբանել նաև լեզուների կառուցվածքների զուգահեռման եղանակներն ու նպատակները:

Հումբոլդտի մյուս լեզվաբանական աշխատություններից հիշատակելի են հետևյալները՝ «Քերականական ձևերի ծագման և գաղափարների զարգացման վրա նրանց գործած ազդեցության մասին», «Լեզուների ազգային բնույթի մասին», «Տառային գրության և լեզվի կառուցվածքի հետ նրա ունեցած կապի մասին», «Երկակի թվի մասին», «Տեղի մակբայների՝ դերտիվան հետ ունեցած ցեղակցության մասին», «Գրի՝ լեզվի հետ ունեցած կապի մասին»¹ և այլն:

Ունենալով կուլտուրայի լայն ըմբռնում, կուլտուրան համարելով բնության ենթարկումը մարդուն գիտության և արվեստի օգնությամբ՝ Հումբոլդտը լեզվաբանության: խնդիրները կապում է կուլտուրայի պատմության խնդիրների լուծման հետ. ըստ նրա՝ «լեզվի պատմությունը կուլտուրայի ընդհանուր պատմության մի մասն է»: Լեզուն սերտորեն կապված է մարդու հոգևոր զարգացման, նրա կուլտուրայի, նրա աեղաշարժերի հետ: Կուլտուրայի բնագավառում կատարված ամեն մի փոփոխություն, կուլտուրայի ամեն մի վիճակ արասհայտվում է լեզվի մեջ. «Լեզուն խորը կերպով ընդգրկված է մարդու հոգևոր զարգացման մեջ,— գրում է Հումբոլդտը,— այն ուղեկցում է մարդկությանը նրա տարածական տեղաշարժերի ամեն մի աստիճանում և կուլտուրայի ամեն մի վիճակ նկատելի է դալնում և լեզվի մեջ»²: Այստեղից էլ բխում է Հումբոլդտի ձգտումը բացահայտել լեզուների ներքին առանձնահատկություններն ու փոխհարաբերությունը՝ մարդկային կուլտուրայի ընդհանուր պատկերը, ժողովուրդների առանձնահատկու-

¹ W. von Humboldt, Über das Entstehen der Grammatischen Formen und ihren Einfluss auf die Ideenentwicklung, 1821. Über die Nationalcharakter der Sprachen, 1822. Über die Buchstabenschrift und deren Zusammenhang mit dem Sprachbau, 1824. Über den Dualis, 1827. Über die Verwandtschaft der Ortsadverbien mit dem Pronomen, 1830. Über den Zusammenhang der Schrift mit der Sprache, 1836.

W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, 1848, էջ 5:

թյուններն ընդհանրությունները պարզաբանելու համար: Հումբոլդտը զարգացնում է Հերդերի արտահայտած սաղմնային միտքը առանձին: Լեզուների՝ ազգային ոգու ու բնավորության հետ ունեցած կապի մասին:

Հումբոլդտի լեզվափիլիսոփայությանը իդեալիստական է ինչպես նշել ենք, մեծ շափով հենվում է Կանտի, մասամբ և Գիլտտի ու Շելլինգի վրա. զգալի ընդհանրություն կա նաև նրա և Հեգելի հայացքների միջև: Չնայած սրան՝ որոշ հետազոտողներ ժրխտում են Հումբոլդտի ուղղակի կախումը Կանտից կամ Հեգելից՝ նշելով, որ նա ոչ Կանտի հետևորդ է, ոչ Հեգելի՝: Նրա լեզվաբանական հայացքների ձևավորման համար կարևոր դեր է խաղացել նաև Հերդերի՝ լեզվի բնույթի ծագման վերաբերյալ ուսմունքը:

Լեզվաբանական ամենաառողջ և ճիշտ դատողությունները Հումբոլդտի մոտ զուգակցվում են մշտնապատ միատիկայի հետ: Լեզուն Հումբոլդտը դիտում է շարժման և զարգացման մեջ, բայց այդ շարժման ու զարգացման պատճառները նրա մոտ իդեալիստական մեկնաբանություն են ստանում: Լեզուն նրա համար ոչ այլ ինչ է, քան ոգու արտահայտություն, ներքին հոգևոր ուժ, մարդու առանձնահատուկ բնության ներքին պահանջների դրսևորում: Լեզուն յուրատեսակ միջնորդ է մարդու ներաշխարհի և արտաքին աշխարհի միջև. «Լեզվի իրական և հիմնական ներգործությունը մարդու վրա պայմանավորվում է նրա մտածող և մտածողության մեջ ստեղծագործող ուժով. այդ գործունեությունը լեզվի համար իմաննետ է և կոնստիտուտիվ»²: Արտաքին աշխարհից մարդն ստանում է միայն անկարգ, քառսային տպավորություններ. լեզուն, որը միջնորդ է արտաքին աշխարհի և «մտքի ներքին ինքնակառուցողական գործունեության» միջև, կարգավորում է դրանք, վերածում հասկացությունների սխտեմի: Լեզուն Հումբոլդտը դիտում է որպես իմացության՝ Կանտի նշած ապրիորի և ապոստերիորի տարրերի (տրվյալ դեպքում՝ լեզվական ձևի և լեզվական նյութի) յուրատեսակ համադրություն, ընդ որում գիտակցության ապրիորի ձևերի ու կատեգորիաների կանտական ուսմունքը արձագանք է գտնում Հումբոլդտի «ներքին ձևի» ուսմունքի մեջ, որի մասին առաջիկայում կխոսենք: Կանտականությունն այս դեպքում Հումբոլդտը լրացնում

¹ Հմմտ. H. Arens. Sprachwissenschaft, Freiburg--München, 1955, էջ 183:

² W. von Humboldt. Gesammelte Werke, VI, Berlin, 1848, էջ 20—21:

է նրանով, որ նույն այդ կանտական դիրքերից ներմուծում է լեզուն, փորձում պարզել լեզվի դերը կանտական դուալիստական սիստեմի մեջ: Կանտի ազդեցութեամբ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Հումբոլդտը լեզվի ծագումն ու զարգացումը կապում է իր գոյութեամբ անկախ և սկզբնական հոգեկանի հետ: Լեյուն նրա համար «հոգի է իր ամբողջութեան մեջ», որ զարգանում ոգու օրենքներով: Ոգին և գիտակցությունը նրա համար մեկնակետ են, որոնք ամեն ինչի սկիզբ են, բայց որոնց սկզբնավորման մասին Հումբոլդտը լռում է: Ավելորդ չէ հիշել, որ Հումբոլդտը հստակ կերպով չի տարբերում «ժողովրդի ոգի» և «մտածողություն» հասկացությունները, չի պարզում դրանց փոխհարաբերությունը, շփոթում է իրար հետ:

Հումբոլդտի լեզվափիլիսոփայության մեջ առանձնահատուկ տեղ է բռնում նրա ուսմունքը լեզվական անտինոմիաների մասին: Ինչպես հայտնի է, Կանտի դուալիստական փիլիսոփայության մեջ անտինոմիաների ուսմունքը ծառայում էր նրա ագնոստիցիզմի հիմնավորմանը. Կանտը, նշելով մարդկային իմացության սահմանափակությունը, իրերի էության մեջ թափանցելու անկարողությունը, գտնում էր, որ մարդկային բանականությանը հատուկ են 4 կարգի հակասություններ. 1) հավասարապես ապացուցելի է և՛ այն, որ աշխարհը սահմանափակ է ժամանակի ու տարածության մեջ, և՛ այն, որ այն անսահմանափակ է. 2) և՛ այն, որ ամեն մի սուբստանց անվերջ բաժանելի է, և՛ այն, որ կան անբաժանելի տարրեր. 3) և՛ այն, որ աշխարհի օրենքները գործում են անհրաժեշտորեն, և՛ այն, որ առկա է ազատություն. 4) և՛ այն, որ գոյություն ունի աշխարհի սկզբնապատճառ մի էակ, և՛ այն, որ ոչ աշխարհում, ոչ էլ նրանից դուրս այդպիսի էակ գոյություն չունի: Այսպիսով, Կանտը նկատելով աշխարհի զարգացման հակասականությունը, այն նախ՝ վերագրում է ոչ թե օբյեկտիվ իրականությանը, այլ բանականությանը և երկրորդ՝ սահմանափակում է միայն չորսով: Կանտի անտինոմիաների ուսմունքի մեջ այս առումով կա դիալեկտիկայի տարր, բայց սահմանափակ ձևով և իդեալիստորեն միայն բանականությանը վերագրված:

Հումբոլդտի լեզվական անտինոմիաները նույնպես լեզվի դիալեկտիկայի բացահայտման սաղմեր են, բայց մեկնարանված իդեալիստորեն: Ըստ Հումբոլդտի՝ հավասարապես ապացուցելի են՝ 1) և՛ այն, որ լեզուն ժողովրդի ստեղծագործություն է, և՛ այն,

որ լեզուն անհատական ստեղծագործություն է. 2) և՛ այն, որ մարդկային լեզուն առանձին լեզուների անսահմանափակ քանակություն է, և՛ այն, որ բազմազան լեզուները հանդես են գալիս որպես մեկ մարդկային լեզու. 3) և՛ այն, որ լեզուն անընդհատ գործունեություն է, փոփոխական էություն, և՛ այն, որ լեզուն այդ գործունեության արդյունքն է, կայուն մի բան. 4) և՛ այն, որ լեզուն ասվող մի բան է, տվյալ անհատի կողմից տվյալ մոմենտին ստեղծագործվող մի բան, և՛ այն, որ լեզուն ստեղծագործված մի բան է, նախորդ սերունդների գործունեության արդյունք, տրադիցիա. 5) և՛ այն, որ լեզուն օբյեկտիվ էություն է, որ անհատի կողմից ընկալվում է որպես նրանից դուրս գտնվող, նախորդ սերունդներից ժառանգված, օտար մի բան, և՛ այն, որ լեզուն սուբյեկտիվ էություն է, որ ստեղծագործվում է իր իսկ անհատի կողմից և այլն: Ըստ Հումբոլդտի՝ լեզուն միաժամանակ և՛ հոգևոր երևույթ է, և՛ մարմնական, և՛ ձև է, և՛ բովանդակություն, նյութ, և՛ մտավոր (ինտելեկտուալ) էություն է, և՛ զգացական, և՛ արտապատկեր է (Abbild), և՛ նշան (Zeichen) և այլն:

Լեզվի այս անտինոմիաները կամ հակասությունները Հումբոլդտը փորձում է լուծել մարդկային բնության, մարդկային գիտակցության միասնության դրույթով, ընդ որում այդ միասնությունը դիտվում է որպես հենց սկզբից տրված, անբացատրելի մի բան:

Տեսնենք, թե ինչպես է պատկերացնում լեզվի էությունը Հումբոլդտը, և ինչպիսի կոնկրետ արտահայտություն է գտնում անտինոմիաների ուսմունքը նրա լեզվափիլիսոփայության մեջ:

Ինչպես տեսանք, XVII—XVIII դարերում լեզվի ըմբռնումը մնում էր մետաֆիզիկական, ոչ պատմական. լեզուն քննվում էր որպես մեկընդմիջ տրված փաստերի և նորմաների ամբողջություն, որպես պատրաստի գործ և ոչ որպես պրոցես: Լեզվական հետազոտության կենտրոնը կազմում էր գրավոր լեզուն՝ իր համեմատաբար կայուն ձևերով: Այս մետաֆիզիկական հայացքը խորանում էր ռացիոնալիստական-տրամաբանական քերականության վերացական, ոչ-պատմական սխեմաների առկայության պայմաններում: Լեզվաբանության պատմության մեջ Հումբոլդտը առաջինն է, որ հենվելով պատմա-համեմատական լեզվաբանության նախնական տվյալների վրա, ի մի բերելով սեփական լեզվական դիտողությունները և թափանցելով գիտության ու փիլիսոփայության նորածագ գաղափարների մեջ՝ տալիս է լեզվի պատմական ըմ-

բանման փիլիսոփայական հիմնավորումը: Լեզվի նկատմամբ նախկին մոտեցմանը հակառակ, որ փորձում էր առաջ լեզուն փոփոխությունից ապահովող կանոններ, մեկընդմիջտ նորմավորել նրա կանոններն ու բացատրությունները, Հումբոլդտը դնում է լեզուն սումնասիրելու և նրա պատմական զարգացումը վեր հանելու պահանջը: Եթե լեզվական հարցերի ֆիլոլոգիական քննության, գրավոր հուշարձանների մեկնաբանության ժամանակ փաստորեն աչքաթող էին արվում խոսող մարդիկ՝ իրենց խոսողական կենդանի գործունեությամբ, ապա Հումբոլդտը հենց այս կենդանի լեզվական գործունեությունն է քաշում առաջին պլանի վրա: Լեզվաբանության պատմությանը Հումբոլդտի մատուցած կարևոր ծառայություններից մեկը այս տեսակետից այն է, որ նա լեզուն դիտում է ոչ թե որպես պատրաստի գործ (Վերկ, էջ 76)՝ այլ որպես գործունեություն ('Tätigkeit, ενεργεία): Այս առումով Հումբոլդտը կարողանում է նկատել լեզվի զարգացման դիալեկտիկան. «Լեզուն իր իսկական էության մեջ կայուն է և յուրաքանչյուր ակնթարթում անցողիկ»¹: Լեզուն գոյություն ունի ոչ թե մեռած տեքստերում, այլ կենդանի խոսքի մեջ: Լեզուն «ոգու» անընդհատ գործունեություն է, որ ձգտում է տարրորշված հնչյունը դարձնել մտքի արտահայտություն: Լեզուն ներկայացնում է կենդանի խոսողական գործունեության բոլոր ակտերի գումարը, և բրպեսզի զարգացի կազմենք լեզվի կենդանի էության մասին, պետք է ուշադրությունը կենտրոնացնենք կապակցված խոսքի վրա. «Լեզվի մասնատումը բառերի և կանոնների՝ գիտական վերլուծության մեռած արդյունք է միայն»²: Լեզուն Հումբոլդտը պատկերացնում է որպես անընդհատ ստեղծագործական պրոցես, ընդ որում այդ պրոցեսը տեղի է ունենում մշտապես ու միատեսակ, որպեսզի հնարավոր դարձնի մարդկանց փոխադարձ հաղորդակցումը և սերունդները կուպի միմյանց հետ ու փոխանցվի սերնդից սերունդ: Այստեղից էլ բխում է կենդանի լեզուների ուսումնասիրության պահանջը: Լեզուն որպես պատրաստի գործ քննելը, Հումբոլդտի կարծիքով, հնարավորություն չի տալիս բացատրել լեզվի ծագումը:

Լեզուն որպես ոգու անընդհատ գործունեություն սահմանելը Հումբոլդտը ճիշտ է համարում և այն պատճառով, որ ոգու գոյությունը կարելի է պատկերացնել հենց միայն գործունեության մեջ:

W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 41:

² Նույն տեղը:

Սակայն ռուս թաշկերով լեզվի որպես անընդհատ գործունեության գրույթը՝ Հումբոլդտը միաժամանակ ճիշտ է համարում և այն, որ լեզուն գոյութուն ունի նաև որպես խոսքի անընդհատ արտադրանքների գումար, որպես արդեն ձևավորված բառույթների և քերականական կանոնների ամբողջություն, որպես գրավոր ձևի մեջ քարացած մի բան, որպես «գործ»: Այս հակասությունը (անտինոմիան) Հումբոլդտի մոտ դրսևորվում է որպես խոսքի և լեզվի հակասություն: Խոսելով լեզվի՝ ոգու անընդհատ «գործունեություն» լինելու մասին, Հումբոլդտը փաստորեն նկատի ունի կենդանի խոսքը. խոսելով լեզվի որպես կենդանի խոսքի արտադրանքի, «գործի» մասին՝ Հումբոլդտը նկատի ունի լեզուն. «Լեզվից, որպես մեր կողմից ամեն անգամ արտասանվող խոսքի, պետք է տարբերել լեզուն՝ որպես այդ խոսքի արտադրանքների զանգված»¹: Այսպիսով՝ լեզվի որպես գործունեության և լեզվի որպես «գործի» անտինոմիայի առաջաշումը Հումբոլդտի մոտ ոչ այլ ինչ է, հիշե՛ ոչ խոսքի և լեզվի տարբերակման պահանջ: Այս պահանջը հետագայում սվեյի վճռականորեն ու նոր ձևով դրվում է Սոսյուրի կողմից և կարևոր դեր խաղում լեզվաբանության պատմության մեջ: Լեզուն, որպես պատրաստի արտադրանքների զանգված, տարբերելով խոսողական գործունեության առանձին սվետերից՝ Հումբոլդտը նշում է, որ լեզուն դարաշրջանների ընթացքում ինքնուրույն ուժ է դառնում: Լեզուն միշտ ունի արդեն մեռած զանգվածի վերածված ձևեր, բայց այդ զանգվածի մեջ իսկ արդեն առկա են նորի սաղմերը: Յուրաքանչյուր խոսողական ակտ ներկայացնում է լեզվի գանձերի օգտագործում: Լեզուն տալիս է լոկ խոսքի սխեման, իսկ խոսողը ձևավորում է իր խոսքը յուրովի. «նախագասություն և խոսքի համար լեզուն սահմանում է միայն կանոնավորող սխեմաներ (die regelnde Form), նրանց անհատական ձևավորումը թողնելով խոսողի քմահաճույքին»²: Սա չի նշանակում, թե Հումբոլդտը լեզուն նախորդել է տալիս խոսքին: Ընդհակառակն, լեզվի գոյը կենդանի խոսքն է. լեզվի ստեղծումը չի սկսվում առարկաները բառերով նշանակելուց և ապա դրանք խոսքի մեջ միացնելուց. բառերը շեն նախորդում խոսքին, ընդհակառակն, բառերը ծագում են խոսքից: Բառերը լեզվի վերջին ստեղծագործությունն են. նրանց առաջացմամբ լեզուն ավարտում է իր ստեղծագործությունը: Կենդանի խոսքի այս կարևորությունը

¹ W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 62: նույն տեղը, էջ 76:

հետ էլ կապված են Հումբոլդտի ուսմունքի երկու կարևոր կողմերը, որոնք հետագայում լայն արձագանք են գտնում Շտայնթալի և հոգեբանական ուղղութիւնի այլ ներկայացուցիչների մոտ. առաջին՝ Հումբոլդտը բայր դիտում է որպես նախադասութեան գլխավոր տարրը, որ հակադրվում է մյուս խոսքի մասերին՝ որպես կենդանի և կենդանութուն տվող սկզբունքը՝ անկենդան նյութին: Երկրորդ՝ Հումբոլդտը փաստորեն բառի յուրաքանչյուր խոսքային գործածութուն դիտում է որպես անկախ բառ՝ առանց ընդունելու բառի բազմիմաստութունը. «Ոչ ոք բառը այնպես չի հասկանում, ինչպէս մի ուրիշը. ամեն հասկացում միաժամանակ չհասկացում է, մտքերի ամեն մի համաձայնութուն՝ միաժամանակ անհամաձայնութուն»¹: Հասկանալու պրոցեսը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հասկացողի գրգռման հարմոնիկ լարում: Այս տեսակետը Շտայնթալի և Պոտեբնյայի մոտ հիմք է դառնում սուբյեկտիվ-հոգեբանական եզրակացութիւնների համար: Դնելով լեզվի և խոսքի տարբերակման հարցը և ուշադրութիւնը կենտրոնացնելով խոսքի վրա՝ Հումբոլդտը դրանով իսկ հակադրվում է նախորդ ֆիլոլոգիական լեզվաբանութեանը և գրական լեզվի ուսումնասիրութիւնից ծանրութեան կենտրոնը տեղափոխում է կենդանի խոսակցական լեզվի վրա, բարբառների ուսումնասիրութեան վրա:

Լեզվի զարգացումը Հումբոլդտը դիտում է որպես ոգու զարգացման օրենքների գործողութեան արտահայտութիւն: Նրա համար լեզվի զարգացման օրենքը լեզվի ձևն է: Քանի որ լեզվի մեջ լրիվ արտահայտութիւն է գտնում ժողովրդի ոգին, ուստի և լեզվի զարգացման տարբեր աստիճանները արտացոլում են ժողովուրդների հոգևոր զարգացման փուլերը: Կանգնած ինելով պատմականութեան սկզբունքի վրա՝ Հումբոլդտն այնուամենայնիվ առաջ է քաշում լեզվի գոյութեան երկու շրջանի հակապատմական ուսմունքը. ըստ այդ ուսմունքի՝ առաջին շրջանում լեզուն ստեղծվում է և ինքն է որպես նպատակ ծառայում, իսկ մտածողութիւնը գտնվում է խանձարուրների մեջ, երկրորդ շրջանում՝ լեզուն գործածվում է, դառնում միջոց, դադարում զարգանալուց, մինչդեռ մտածողութիւնը զարգացում է ապրում: Առաջին շրջանում «լեզվի հնչաստեղծական մղումը դեռևս աճման և կենդանի գործունեութեան մեջ է». երկրորդ շրջանում «գոնե արտաքին լեզվական ձևի կատարյալ ձևավորումից հետո մի թվացող խաղաղ վիճակ է

¹ W. von Humboldt, Gesammelte Werke, III, էջ 261—262:

սկսվում, որին հետևում է այդ զգայական ստեղծագործական մղուման (schöpferisches sinnliches Trieb) նվազումը (Abnahme)»¹: Հումբոլդտի այս դրույթը հետագայում հիմք է տալիս Շլայխերի և ուրիշների՝ լեզվի երկու շրջանի ծայրահեղության հասցված հակադրման համար:

Ինչպես տեսանք, Հումբոլդտը լեզուն սերտորեն կապում է մտածողության հետ: Սակայն այս կապը նա ըմբռնում և մեկնաբանում է իդեալիստական հիմունքներով: Մտածողության առարկան Հումբոլդտի համար ոչ թե օբյեկտիվ հիմք ունի, այլ կազմվում է սուբյեկտիվ գործունեությամբ: Ոչ մի պատկերացում չի ծագում որպես գոյություն ունեցող առարկայի հայեցում, որպես մերկ ընկալում: Պատկերացումները ծագում են զգայությունների գործունեության և ներքին հոգեկան պրոցեսի միացմամբ: Այս բանը կատարվում է լեզվի օգնությամբ, որն իր մեջ զուգորդում է օբյեկտիվությունն ու սուբյեկտիվությունը, հանդես գալիս որպես: սուբյեկտի և օբյեկտիվ աշխարհի միջնորդ. «Նրա օգնությամբ հոգևոր ձգտումը իրեն համար ճանապարհ է բացում շրթունքների միջոցով դեպի արտաքին աշխարհը, և հետո այդ ձրգտման արդյունքը բառի տեսքով լսողության միջոցով վերադառնում է ետ: Այսպիսով՝ պատկերացումն օբյեկտիվանում է՝ միևնույն ժամանակ չկտրվելով սուբյեկտից»²: Այս դրույթի մեջ է հենց, որ երևան է գալիս օբյեկտիվության և սուբյեկտիվության անտիսոմիան. սուբյեկտիվ պատկերացումը բառի միջոցով օբյեկտիվանում է, լսողության համար դառնում օբյեկտ. սակայն սրանով այն չի կորցնում իր սուբյեկտիվությունը, որովհետև վերջ ի վերջո այս կամ այն սուբյեկտի պատկերացումն է:

Սուբյեկտիվության և օբյեկտիվության հակասությունը առնչվում է նաև խոսքի և հասկացման (խոսելու և հասկանալու) հակասության հետ, ընդ որում վերջիններս, ըստ Հումբոլդտի, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ լեզվական կարողության դրսևորում. «Խոսքի և հասկացման փոխանակումը, — գրում է Հումբոլդտը, — տվյալ բովանդակության փոխանցում չէ (ձեռքից ձեռք): Հասկացողի, ինչպես և խոսողի մեջ այդ բովանդակությունը պետք է զարգանա սեփական ներքին ուժով. այն բոլորն, ինչ ստանում է առաջինը, միայն նրա հարմոնիկ լարող գրգռումն է»³:

¹ W von Humboldt, Gesammelte Schriften, VII, 2, էջ 160:

W von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 53—54:

³ Նույն տեղը, III, էջ 263:

Լեզուն մտածողութեան անհրաժեշտ նախապայմանն է: Առանց լեզվի հնարավոր չէ հասկացութեաններու կազմավորումը և դրանով իսկ՝ մտածողութունը: Լեզուն մտածողութեան նախապայմանն է նաև այն դեպքում, երբ այն տեղի է ունենում լոռութեան մեջ և մարդու լիակատար մեկուսացման դեպքում: Սակայն լեզուն իսկապէս զարգանում է միայն հասարակութեան մեջ. մարդը հասկանում է իրեն այն շափով, որ շափով նրա բառերը հասկանալի են և ուրիշներին: Մեր կազմած բառը անցնելով ուրիշներին՝ դառնում է բնդհանուր սեփականութեան: Այդ ընդհանուրի մեջ ամեն մեկն ունի իր անհատական ձևափոխութեանը, որը համահարթվում և կատարելագործվում է մյուսների անհատական ձևափոխութեաններով:

Լեզուն ե՛ նույնն է մտածողութեան հետ, և՛ միաժամանակ տարբեր նրանից: Այս հանգամանքը ազդակ է հանդիսանում մտածողութեան համար: Նույնութեանը նրան գործողութեան ազդակ է տալիս, իսկ տարբերութեանը զգալ է տալիս սեփական ներքին առաջացումների էությունը: Խոսքային գործունեութեամբ անհատական ընկալումները միանում են մարդու ընդհանուր բնութեան հետ: «Յուրաքանչյուր մարդու մեջ դրված է լեզուն: Իր լրիվ ծավալով, որ նշանակում է միայն այն, որ յուրաքանչյուր մարդու մեջ դրված է որոշակի ուժի կողմից կառավարվող, ազդակավորվող և սահմանափակվող ձգտում՝ իրականացնելու լեզվի գործունեությունը սեփական ներքին և արտաքին պահանջներին համապատասխան, ընդ որում այնպես, որ հասկացվի ուրիշների կողմից»¹:

Լեզուն, այսպիսով, էական դեր է խաղում մարդու զարգացման մեջ՝ ազդելով նրա էության և բնույթի վրա: Այս դրույթի մեջ արտահայտվում է Հումբոլդտի կողմից լեզվի և մտածողութեան նույնացման որոշ տեսակետը: Լեզուն միջնորդ է մարդու և արտաքին աշխարհի միջև: «Քանի որ մարդու ընկալումը և գործունեությունը կախված են նրա պատկերացումներից, ապա նրա վերաբերմունքը դեպի առարկաները ամբողջովին պայմանավորված է լեզվով»²: Արանով մարդը, ընկնում է լեզվի, այն է՝ մայրենի լեզվի իշխանութեան տակ: Ըստ Հումբոլդտի՝ յուրաքանչյուր լեզու շրջան է գծում այն ժողովրդի շուրջը, որին պատկանում է. իր ծննդյան օրից մարդըն ընկնում է այդ շրջանի մեջ և նրանից կարող է դուրս գալ միայն այն ժամանակ, երբ անցնում է մի այլ շրջան. օտար լեզվի ուսումնասիրությունը նոր տեսակետի յուրացում է:

¹ W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 55:

² Նույն տեղը, էջ 60:

Հումբոլդտը բառի մեջ տեսնում է հնչյունական կողմի և հասկացութեան միացում: Բառերը առանձին հասկացությունների նշաններն են, սակայն ինչպես որ գիտակցությունը Հումբոլդտի համար սկզբների սկիզբն է, որ նախորդում է լեզվին, այնպես էլ նախադասութունը, ըստ նրա, նախորդում է բառին: Այսպիսով, Հումբոլդտի իդեալիզմը խանգարում է լեզվի և մտածողութեան կապի իսկական դիալեկտիկական լուծմանը:

Լեզուն Հումբոլդտի համար «մտքի կազմավորող օրգանն է» (des bildende Organ des Gedanken)¹: Մտածողութունն անհրաժեշտաբար կապված է լեզվի հետ, առանց որի չի կարող հասնել պարզութեան և պատկերացումը դարձնել հասկացություն: Սակայն դնելով լեզվի և մտածողութեան կապի հարցը՝ Հումբոլդտը միաժամանակ նշում է, որ լեզուն մտածողութեան համար բեռ է, և մտածողութունը աշխատում է աղատվել այդ բեռից: Լեզվի և մտածողութեան փոխհարաբերության այս հակասական բմբռնումը հիմք է տվել հետագա հակասական եզրակացությունների և Հումբոլդտի ուսմունքը տարբեր ձևով օգտագործելու համար: Եթե Շտայնթալը, սնունդ առնելով լեզվի՝ մտածողութեան համար կապանք լինելու հումբոլդտյան դրույթից, ժխտում է տրամաբանական և քերականական կատեգորիաների կապը, ապա նեոհումբոլդտականները, ընդհակառակն, լեզուն դիտում են որպես մարդկային աշխարհայացքը որոշող գործոն:

Լեզվի և մտածողութեան կապի դրույթը ևս Հումբոլդտը հիմնավորում է մարդկային բնութեան միասնականության դրույթով, որ հանդես է դալիս որպես անբացատրելի մեկնակետ և բնդհանրապես կարևոր դեր է խաղում նրա լեզվափիլիսոփայական սիստեմում. «Մտածողութեան, խոսքի օրգանների և լսողութեան անխզելի կապը լեզվի հետ պայմանավորված է նախասկզբնական և իր էութեամբ անբացատրելի կառուցվածքով»²:

Այս հիման վրա էլ Հումբոլդտը փորձում է բացահայտել լեզունների տիպական այն առանձնահատկությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս դատելու ժողովուրդների հոգեկան կերտվածքի ու մտածողութեան եղանակի տարբերությունների մասին: Հենվելով Ա. Շլեգելի ձևաբանական դասակարգման վրա՝ Հումբոլդտը նրա տված անջատական, կցական և թեքական տիպերին:

¹ W. von Humboldt. Gesammelte Werke, VI, էջ 51:

² Նույն տեղը:

ափելացնում է մի նոր տիպ՝ բազմահամադրականը (պոլիսինթեզիկ), այս տիպի մեջ է դնում նա ամերիկյան բնիկների իրեն հայտնի մի շարք լեզուներ: Իրաժամանակ Հումբոլդտը փորձ է անում լեզուների այս ձևաբանական տիպերի միջև սահմանիչ պատմական հաջորդականություն՝ անջատականությունը, կցականությունը և թեքականությունը համարելով լեզուների զարգացման աստիճաններ: Սրանով նա հակադրվում է Ֆր. Շլեգելի կոնցեպցիային, որ մետաֆիզիկական անհազթահարելի սահման էր տեսնում կցական և թեքական լեզուների միջև: Սակայն դրանք համարելով զարգացման հաջորդական աստիճաններ և թեքականության մեջ տեսնելով ժողովրդի ողու կատարյալ արտահայտությունը՝ Հումբոլդտը բողոքովին էլ շի հանգում թեքական լեզուների բացարձակ առավելության գաղափարին նա նշում է նաև նախորդ աստիճանների մասնակի առավելությունները:

Հումբոլդտի լիզվարտնական հայացքների մեջ կարևոր տեղ է բռնում ձևի և բովանդակության սրբաբաժնի: Հումբոլդտի ուսմանը հերքին ձևի մասին նրա ասածների անկյունաքարերից մեկն է լայն ազդեցություն է թողել լեզվական ձևի հետագա ըմբռնումների վրա:

Տրագիցիոն ֆիլոլոգիական և տրամաբանական քերականությունների ներկայացուցիչները լեզվական ձևն ըմբռնում էին մետաֆիզիկորեն, մեխանիստորեն և միակողմանիորեն: Լեզվական ձևը նրանց համար փաստորեն սահմանափակվում էր քերականական ձևով, որ համարվում էր տրամաբանական կատեգորիաների արտաքին կեղևը: Քերականական ձևերը ըմբռնվում էին որպես մեկընդմիջ տրված, անփոփոխ, քերականների կոշմից նորմավորման ենթակա ձևեր: Լեզվա-քերականական ձևը նրանց համար ոչ թե բազմաթիվ անցումներով պայմանավորված, բովանդակության հետ զիալեկտիկորեն միահյուսված մի բան է, այլ հասկացությունների լեզվական նշանների մեխանիկական միավորման արտահայտություն:

Քննելով լեզվական ձևերի բազմազանությունը և հանդես գալով տրագիցիոն մետաֆիզիկական հայացքների դեմ՝ Հումբոլդտը տալիս է լեզվական ձևի վերաբերյալ մի բազմակողմանի ունմունք: Բացի «անտաքին ձևից», Հումբոլդտը տարբերում է նաև «ներքին ձև», մի գաղափար, որը սակայն նրա կողմից բավարար հստակությունը չի գրավում: Հումբոլդտը հրաված է այն կա-

պելլու «ներքին անալոգիայի» հետ¹: «Ներքին ձևի» գաղափարի այս մշտնապատուօթյունը հիմք է տալիս հետագայում ամենատարբեր մեկնաբանութունների համար:

Ինչպես սեսանֆ, Հումբոլդտը լեզուն դիտում է որպես միջնորդ մարդու ներքին աշխարհի և արտաքին աշխարհի միջև: «Մտքի ներքին ինքնակառուցողական գործունեությունը» կապվում է արտաքին աշխարհի հետ լեզվի միջոցով: Ներքին ձևը հանդես է գալիս հենց որպես լեզվի այն կողմը, որ հնարավորութուն է տալիս հասկացութունները կապելու հնչյունների հետ: Ներքին ձևը լեզվի զարգացման սկզբունքն է, նրա զարգացումը որոշող տենդենցը: Յուրաքանչյուր լեզու ունի իր ներքին ձևը, որը պայմանավորում է այդ լեզվի արտաքին ձևը: Արտաքին ձևի մեջ մտնում են հետևյալ ձևերը. 1) լեզվի հնչյունական ձևերը. լեզվի հնչյունները սարորոշված են, ընդ որում տարրորոշումը տեղի է ունենում ձևավորման պրոցեսի հետևանքով. 2) լեզվի քերականական ձևերը. քերականական ձևերը պարունակում են բառադուգորգումների և բառակազմության կանոնները, ընդ որում դրանք էլ ներկայացնում են գործողություն, սուբստանցիայի, հատկության և այլ ընդհանուր տրամաբանական կատեգորիաների կիրառումը արձատների և հիմքերի նկատմամբ. 3) լեզվի ստուգաբանական ձևերը. լեզվի ստուգաբանական ձևեր ասելով Հումբոլդտը հասկանում է բառարձատների ձևավորումը:

«Որպեսզի արտասանական զգացումը կարողանա գտնել նշանակման համար անհրաժեշտ հնչյուններ,—գրում է Հումբոլդտը մեկնաբանելով բառի «ներքին ձևի» ըմբռնումը,—հարկավոր է, որ ներքին ոլորտում յուրաքանչյուր հասկացություն նշվի որևէ իրեն հատուկ հատկանշով և կապի մեջ գրվի այլ հասկացութունների հետ»²: Հատկանիշների ընտրութունից էլ, ըստ Հումբոլդտի, բխում են միևնույն առարկայի նշանակման տարբերութունները. եթե սանսկրիտում փիզը նշանակվում է որպես խմող, հրկատամնավոր կամ ձեռնավոր, սպա այստեղ առկա են տարբեր «ներքին ձևեր», թեև նկատի է առնվում միևնույն առարկան:

Լեզվական ձևը ներկայացնում է լեզվի առանձին տարրերի միավորող սկզբունքը, նրանց համագրութունը՝ հակադրվելով նրանց նյութական բովանդակությամբ: Բովանդակությունը կարող

¹ Հմմտ. P. Га й м. Вильгельм фон Гумбольдт, 1898, էջ 199.

² W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 97.

է հանդես գալ միայն որպէս ձեւավորված բովանդակութիւն, ձեր որպէս որոշ բովանդակութիւն ունեցող ձեւ: Ձեռի և բովանդակութեան կապը Հումբոլդտն ըմբռնում է դիալեկտիկորեն: Ձեր մեկընդմիջտ տրված չէ: Այն, ինչ որ մի հարաբերութեամբ նյութ (բովանդակութիւն) է, մի այլ հարաբերութեամբ կարող է լինել ձեւ: Փոխառյալ բառերը փոխառու լեզվում կարող են հանդես գալ իբր՝ նյութ, բայց նրանք նյութ են ոչ թե ինքնին, այլ միայն սովոր լեզվի հարաբերութեամբ: Լեզվի մեջ շի կարող լինել անձն նյութ, որովհետև լեզվի մեջ ամեն ինչ ուղղված է մեկ նպատակի՝ մտքի արտահայտութեան: «Լեզվի իսկական նյութը,—գրում է Հումբոլդտը,—մի կողմից հնչյունն է ընդհանրապես, մյուս կողմից այն զգայական տպավորութիւնների և ոգու ազամա շարժումների ամբողջութիւնը, որոնք նախորդում են հասկացութիւնների կազմավորմանը, որը կատարվում է արդեն լեզվի օգնութեամբ»¹:

Ձեր Հումբոլդտը պատկերացնում է մի կողմից՝ որպէս սովոր լեզվի առանձին տարրերի միասնականութիւնը, որի միջոցով ժողովուրդը յուրացնում է ժառանգաբար իրեն փոխանցվող լեզուն, մյուս կողմից՝ որպէս ոգու գործունեության մեջ այն մշտականն ու միօրինակը, որ տարրորդված հնչյունը բարձրացնում է մինչև մտքի արտահայտութիւնը: Ձեր նրա մոտ ատնվում է իր կապերի ամբողջութեան և իր սիստեմայնութեան մեջ:

Հումբոլդտի կարծիքով՝ լեզվի ձեռի ըմբռնումն է հետազոտողին հնարավորութիւն տալիս թափանցելու լեզվի գաղտնիքների մեջ, բացատրելու նրա բնութիւնը: Այլապես հետազոտողը չի կարող քննել լեզուն իբրև մեկ միասնութիւն իր բաղմազանութիւնների մեջ. նրա համար իրար հետ կենդանի կապ ունեցող փաստերը հանդես կգան առանձնացած ձևով: Լեզուների տարբերութիւնը հիմնվում է նրանց ձեռի վրա, իսկ ձեր սերտորեն կապված է ժողովրդի աշխարհայացքի հետ:

Ձեռի ուսմունքի հետ է կապվում և լեզունիբի ցեղակցութեան հարցի լուծումը. «...Լեզուների նույնութիւնն ու ցեղակցութիւնը պէտք է հիմնվի ձեռերի նույնութեան և ցեղակցութեան վրա, որովհետև գործողութիւնը կարող է հավասար լինել միայն պատահալին: Միմիայն ձեռն է որոշում, թե որ լեզուների հետ է ցեղակից սովոր լեզուն»²:

¹ W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 46:

² Նույն տեղը, էջ 48:

Լեզվի մեջ Հումբոլդտը տեսնում է երկու կողմ՝ լեզվական զգացումը, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ներքին ձև, և հնչյունը: Հրնչյունն ինքնին պասսիվ նյութ է, որ դառնում է հոդաբաշխ հնչյուն՝ անցնելով լեզվական զգացման միջով: Սրանով իսկ Հումբոլդտի համար լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ միայն ձև. ճիշտ է, այդ ձևը բազմազան արտահայտություններ ունի, բայց և այնպես ձև է. բովանդակությունը վերջի վերջո մնում է լեզվից դուրս: Միաժամանակ, շնայած իր դրական կողմերին, Հումբոլդտի ձևի ուսմունքը գերծ չէ որոշ միասնականությունից, ներքին ձևի գաղափար: Կարգությունն էլ, ինչպես նշեցինք, հիմք է տալիս հետագայ արբեր մեկնությունների համար:

Լեզուների բազմազանության ու միասնության և հասարակականի ու անհատականի անտինոմիաները Հումբոլդտի մոտ կապվում են և՛ իրար, և՛ մյուս անտինոմիաների հետ:

Յուրաքանչյուր լեզու, ըստ Հումբոլդտի, կապված է տվյալ ժողովրդի սգու հետ և հանդիսանում է այդ ժողովրդի ոգու արտահայտություն: Լեզուների տարբերությունն արտահայտվում է այսպիսով, ոչ միայն որպես հնչյունական և քերականական ձևերի տարբերություն, այլև որպես ժողովուրդների աշխարհայացքների տարբերություն: Քանի որ լեզվական ձևը անխզելիորեն կապված է լեզվական բովանդակության հետ, ուստի և լեզուների տարբերությունը սոսկ արտաքին տարբերություն չէ, այլ ներքին տարբերություն: Սակայն լեզուները իբևնց տարբերությամբ հանդերձ ներկայացնում են միևնույն միասնական լեզվաստեղծական պրոցեսի տարրեր զրոստորումները: Լեզուների տարբերության մեջ հստակ են գալիս լեզվի կազմավորման՝ բոլոր ժողովուրդների համար ընդհանուր խնդրի լուծման տարբեր եղանակները. նախտակը նույնն է, նրա կատարման եղանակները տարբեր: Հումբոլդտը տալիս է լեզուների զարգացման տեղեկագրական բացատրություն: Յուրաքանչյուր լեզու իր դարգացման մեջ արտացոլում է միևնույն կատարելագործման մարդկային հոգևոր ուժը. «Մարդկային սեռի բաժանումը ժողովուրդների ու ցեղերի և նրանց լեզուների սրբաբանների տարբերությունը փոխադարձորեն կապված են, բայց գտնվում են կախման մեջ նաև մի երբորդ ավելի բարձր երևույթից՝ մարդու հոգեկան ուժի վերաստեղծումից է՛լ ավելի նոր, և հաճախ ավելի բարձր ձևերով: Այդ երևույթի մեջ նրանք գտնում են իրենց արդարացումը, այլև, — այն չափով, որ չափով ուսումնասիրությունը թափանցում է նրանց կապի մեջ, — երկնց բա-

յնատրությունը: Մարդկային հոգեկան ուժի այդ ձևով և աստիճանով տարբեր արտահայտությունը, որ տեղի է ունենում հազարամյակների ընթացքում ողջ երկրագնդով մեկ, ամեն մի հոգևոր պրոցեսի բարձրագույն նպատակն է և վերջնական իդեան, որին պետք է ձգտի համաշխարհային պատմությունը»¹: Լեզվաստեղծումը պայմանավորված է մարդկության ներքին պահանջով: Յուրաքանչյուր լեզու այդ պահանջի բավարարման մի փորձն է, ուստի և մարդկության լեզվաստեղծական ուժը կարող է գործել մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ չի ստեղծի այդ պահանջն ամենից ավելի կատարյալ ձևով բավարարող մի բան: Այսպիսով, ոչ միայն իրար հետ պատմականորեն կապված, այլև այդպիսի պատմական կապեր չունեցող լեզուներն ու լեզվաբնատանիքները կարող են դիտվել որպես նրանց կազմավորման միասնական պրոցեսի տարբեր աստիճանները: Այս ընդհանրությունն պատճառներին, ինչպես տեսանք, Հումբոլդտը իդեալիստական բացատրություն է տալիս: Լեզուների ձևաբանական տիպերը, որոնք Հումբոլդտը դիտում է իբրև զարգացման տարբեր աստիճաններ, նրա համար ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ միևնույն համաշխարհային լեզվաստեղծական պրոցեսի պատմական տարբեր դրսևորումները:

Ճիշտ կերպով դնելով լեզուների բազմազանությունը ու միասնության հարցը՝ Հումբոլդտը լեզուների բազմազանությունը կապում է ժողովուրդների ոգու արտահայտության բազմազանությունների հետ, իսկ լեզուների միասնությունը փորձում է բացատրել «մարդկային բնություն» միասնությամբ, ընդ որում այդ «մարդկային բնությունը» նրա մոտ իդեալիստական վերացական մեկնաբանություն է ստանում: Լեզուների բազմազանության և միասնականության հարցը Հումբոլդտը փաստորեն ներկայացնում է որպես լեզվի մարդկային և աստվածային բնույթի անտինոմիա: Լեզուների կառուցվածքային բազմազանությունները, ըստ նրա, կապված են տարբեր ժողովուրդների ոգու առանձնահատկությունների հետ և բացատրվում են դրանցով. հետևաբար լեզուները մարդկային ստեղծագործություն են: Սակայն տարբեր լեզուները հանդես են բերում այնպիսի միասնություն, որ կարող է բացատրվել միայն լեզվի աստվածային բնույթով, լեզվի աստվածային ծագմամբ, հետևաբար լեզուն աստվածային ստեղծագործություն է: Այսպիսով, Հումբոլդտը խճճվելով հարցի իդեալիստական մեկնաբանության ցանցում, վերջ է վերջո սպաստան է փնտրում աստծու գաղափարի մեջ:

¹ W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 1:

Ըստ Հումբոլդտի՝ լեզուների ուսումնասիրության ժամանակ այդ լեզուները մենք փաստորեն գտնում ենք կես ճանապարհին. երբ նրանք զարգացման բավական երկար ճանապարհ են անցել: Յուրաքանչյուր լեզու իր նյութը բերում է մեզ համար անմատչելի նախապատմութունից, և մտքի արտահայտմանն ուղղված հոգեկան գործունեությունը գործ ունի պատրաստի նյութի հետ. այդ նյութը նա ոչ թե ստեղծում է, այլ փոխակերպում: Այդ գործունեությունը կատարվում է անընդհատ և միատեսակ, որովհետև այն «պայմանավորված է հոգեկան մի ուժով, որի սարբերությունները չեն կարող անցնել որոշակի և ընդամին ոչ այնքան լայն սահմանները, քանի որ նշված գործունեության խնդիրը փոխադարձ հաղորդակցումն է»¹: Այսպիսով, լեզվի ստեղծումը կապելով մարդկության ներքին պահանջների հետ, Հումբոլդտը լեզվի հետագա գործունեության մեջ մեծ տեղ է տալիս լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիային: Լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիան և հնչյունական կողմը այն գործոններն են, որոնք իրենց բնութթով սուբյեկտիվ և անհատական լեզվական փաստերն օբյեկտիվացնում են ու ընդհանուր դարձնում:

Այստեղ մենք անցնում ենք մի բնագավառ, որտեղ ծագում է անհատականի և հասարակականի պրոբլեմը, այլ կերպ ասած՝ անհատի և ժողովրդի, ազատության և սոցիալիզմի անսխիստ միան: Եթե սուբյեկտիվության և օբյեկտիվության հարցի դեպքում Հումբոլդտը մեկնակետ է ընդունում սուբյեկտը, ապա այս դեպքում նա աշխատում է քննել լեզուն որպես «հոգու համար կողմնակի առարկա»: «Լեզուների գոյությունը ցույց է տալիս, — գրում է Հումբոլդտը, — որ կան հոշեկան ստեղծագործություններ, որոնք բոլորովին էլ մեկ անձից չեն անցնում մյուս բոլորին, այդ ծագում են բոլորի միաժամանակյա ինքնագործունեությունից: Լեզուները, որոնք միշտ ալգային ձև ունեն, կարող են լինել միայն ժողովուրդների անմիջական ստեղծագործություններ»²: Սակայն, մյուս կողմից, խոսում են միայն անհատները, ուստի և լեզուն անհատների ստեղծագործություն է: Եթե անհատների լեզվական գործունեության մեջ դրսևում է ազատության սկզբունքը, ապա ընդհանուրի լեզուն ազգում է անհատի վրա որպես անհրաժեշտություն, սահմանափակում նրա ազատությունը:

Խոսելով լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի մասին՝ Հում-

¹ W. von Humboldt. Gesammelte Werke, VI, էջ 42:

Նույն տեղը, III, էջ 33:

բոլորտն այնուամենայնիվ ոչ այդ ֆունկցիան, ոչ էլ առարկաները նշանակելը չի համարում լեզվի էությունը. ընդհակառակը, այդ երկուսի փոխազդեցությունը հենց կապված է լեզվի էության հետ, որը որոշված է հոգեկան ներքին գործունեությամբ: «Լեզուն պետք է դիտել ոչ թե որպես մեռած մի բան, այլ որպես ստեղծագործական պրոցես, հարկավոր է արստրահվել այն բանից, որ նա գործում է որպես առարկաների նշանակում և որպես հագորդակցման միջոց, և, ընդհակառակը, մեծ ուշադրությամբ վերաբերվել նրա կապին հոգեկան ներքին գործունեության հետ, և այդ երկու երևույթների փոխազդեցությանը»¹:

Լեզվի էությունը, ինչպես տեսանք, Հումբոլդտը կապում է լեզվի ձևի հետ: Լեզվի ձևը արտահայտություն է գտնում լեզվի առանձին տարրերի միասնության մեջ. «Իր բնությամբ լեզվի ձևը, հակառակ նյութի, լեզվի առանձին տարրերի ընկալումն է նրանց հոգեկան միասնության մեջ»²: Այդ միասնությունը կա մտնի մի լեզվում և դրանով է ժողովուրդը յուրացնում լեզուն. սվյայլ հասարակության ամեն անհատ ունի այդ միասնության ներքին բնույթում: Լեզվի մեջ անհատականի և ընդհանուրի հակասության լուծումը Հումբոլդտը փնտրում է մարդկային բնության միասնության մեջ: «Լեզվի մեջ այնքան հրաշալի կերպով է համաձայնեցված անհատականը համընդհանուրի հետ, որ միասնական ճիշտ է ասել, թե ողջ մարդկային սեռը խոսում է մեկ լեզվով և որ յուրաքանչյուր մարդ ունի իր լեզուն»³: Լեզուն իր ընդհանուր բնույթով զգացնել է տալիս յուրաքանչյուր մարդու, որ նա սղջ մարդկության մի մասնիկն է: Այսպիսով, ըստ Հումբոլդտի՝ մարդկության բնության միասնությամբ է պայմանավորվում և՛ տարրեր լեզունների միասնությունը, և՛ անհատական լեզվի ու ողջ ժողովրդի լեզվի կապը: Յուրաքանչյուր անհատ վերարտադրում է լեզուն իր սեփական գործունեությամբ. բայց իր գործունեության մեջ նա սահմանափակված է հասարակականով և իր անհատականով դրսևորում է բոլոր մարդկանց համար ընդհանուրը: Անհատական լեզվական գործունեության հասարակական սահմանափակման պատճառը, ինչպես տեսանք, Հումբոլդտը բացատրում է ոչ թե մարդկանց հաղորդակցման կարիքով, այլ «մարդկային բնության միասնության» վերացական-իդեալիստական դրույթով:

¹ W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 40:

² Նույն տեղը, էջ 47:

³ Նույն տեղը, էջ 48:

մեջ արտացոլում են գտնում սոսարկաների սուբյեկտիվ ընկալման առանձնահատկությունները, բայց լեզուն իր էությունով կապված է հասարակության հետ. «Լեզվի ստեղծումը մարդկության ներքին պահանջ է,—գրում է Հումբոլդտը,—այն ոչ միայն հասարակության մեջ մարդկանց հաղորդակցման արտաքին միջոց է, այլ դրված է հենց մարդկանց էության մեջ և անհրաժեշտ է նրանց հոգեկան ուժերի զարգացման և աշխարհայացքի կազմավորման համար, որին մարդը կարող է միայն այն ժամանակ հասնել, երբ իր մտածողությունը պարզ ու հստակ կերպով կապի մեջ է դնում հասարակական մտածողության հետ»¹:

Հումբոլդտի լեզվաբանական ուսմունքի մեջ կարևոր տեղ է բռնում լեզվի սիստեմայնության գաղափարը, մի գաղափար, որ նորագույն լեզվաբանության մեջ վերարժարծովեց նոր ուժով և նրա անկյունաքարային սկզբունքներից մեկը դարձավ: Սակայն լեզվի՝ սիստեմ լինելու գաղափարին Հումբոլդտը հասնում է այլ ճանապարհով, քան այդ առկա է նոր լեզվաբանության մեջ: Լեզվի սիստեմային ըմբռնումը որոշ առումով կապված է բնական գիտությունների ազդեցության և տարերային նատուրալիզմի այն դրսևորումների հետ, որոնք այս կամ այն չափով երևան են գալիս նրա մոտ: Հումբոլդտը ևս լեզուն դիտում է որպես օրգանիզմ, հաճախ դիմում «լեզվի օրգանիզմի» ըմբռնմանը: Այդ օրգանիզմն էլ Հումբոլդտին բնականաբար ներկայանում է որպես մի ամբողջություն, իր տարրերի կապի և փոխհարաբերության մեջ, իր սիստեմայնությամբ:

Դեռևս 1795 թ. Շիլլերին գրած նամակում նա լեզուն համարում էր «մի օրգանական ամբողջություն»². հետագայում այս գաղափարը նա արժարժում ու զարգացնում է իր լեզվաբանական աշխատություններում: Լեզուն համարելով ժողովրդի ոգու արտահայտությունը՝ Հումբոլդտը բնականաբար նպատակ է դնում վերջինիս վերահասու լինելու համար լեզուն որպես օրգանական ամբողջություն անդամատել, բաժանել իր մասերին:

Ըստ Հումբոլդտի՝ լեզվի պատմությունը ժողովրդի ոգու զարգացման հետ սերտորեն կապելը, այն որպես ժողովրդի լեզվական գիտակցության ստեղծագործություն քննելը՝ լեզվի իսկական գիտական քննության միակ ճանապարհն է. «Միայն այդ ճանապար-

¹ W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 10:

Briefwechsel zwischen Schiller und W. Humboldt, II Ausg., Stuttgart, 1876, էջ 138:

Տով կարելի է հասկանալ երևույթների նախնական կապը և ճանաչել լեզուն որպես ներքնապես փոխկապակցված օրգանիզմ, որը նպաստում է և յուրաքանչյուր երևույթի ճիշտ գնահատմանը»¹: Ինչպես որ Կյուվիեն խոսում է «ձևերի հարաբերակցության» (corrélation des formes) և օրգանիզմի բոլոր փոփոխությունների ներքին փոխկախվածության մասին², այնպես էլ Հումբոլդտը լեզուն պատկերացնում է որպես փոխադարձաբար կապված տարրերի մի սիստեմային ամբողջություն, որի առանձին տարրերի քննությունը չի կարող հաջող լինել, եթե չի կապվում ողջ սիստեմի հետ: Խոսելով այն մասին, որ առանձին առարկաների նշանակման ենթակա հարաբերությունները և քերականական ձևերը հենվում են մեծ մասամբ հայեցողության ընդհանուր ձևերի և հասկացությունների տրամաբանական հարաբերությունների վրա, Հումբոլդտը գրում է. «Այստեղ առկա է, հետևաբար, մի որոշակի սիստեմ, որի հետ կարելի է գուգադրել լեզվի սիստեմը: Ընդամենի դարձյալ որոշվում է երկու մոմենտ. նշանակվող երևույթների լրիվությունն ու ճշգրիտ սահմանագատումը՝ մի կողմից, և ամեն մի այդպիսի հասկացության համար բնորոշված նշանակումը՝ մյուս կողմից»³:

Լեզվի ծագման հումբոլդտյան տեսության հիմքերը մասամբ պարզ դարձան վերևում շարադրված բնդհանուր սկզբունքներից: Լեզվի ծագումը Հումբոլդտը կապում է ոգու ներքին պահանջների հետ: Նրա կարծիքով՝ լեզվի տիպը նախապես գոյություն ունի մարդկային բանականության մեջ. «Լեզուն հնարավոր չէր լինի հորինել, եթե նրա տիպը արդեն գոյություն չունենար մարդկային բնության բանականության մեջ» — այս է Հումբոլդտի մեկնակետը, որը պայմանավորված է նրա կանտական հայացքներով: Լեզվի զարգացումը պատճառի և հետևանքի անընդհատ շարք է. խոսել լեզվի ծագման մասին նշանակում է բացահայտել ամենասկզբնական պատճառը. լեզվի ծագումը Հումբոլդտը բացատրում է որպես երկու գործոնի ներգործության զրոստրում. 1) մարդու բնության մեջ հենց սկզբից գրված է խոսելու բնազդային ձրգտում, լեզվական որոշ կարողություն: Լեզուն այս առումով «բանականության ինտելեկտուալ բնազդ է» (intellectueller Instinkt der Vernunft), «ոգու ակամա արտահոսք» (eine unwillkürliche

¹ W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 2—3:

Հմմտ. H. Areus, հիշ. աշխ., էջ 153:

W. Humboldt, Gesammelte Schriften, VII, էջ 48:

Emanation des Geistes)¹, «ներքին ճակատագրով բաժին ընկած շնորհ» (durch ein inneres Geschick zugefallene Gabe)², 2) Սակայն այս ներքին ձգտման ծավալման համար անհրաժեշտ է մի միջավայր, որ հասկանալով և գիտակցությամբ դիմավորի բնազդի այդ առաջին արտադրանքները: Մարդկային բնության «անբացատրելի» նույնութունը հենց հիմք է տալիս այսպիսի կապի համար: Մարդու լեզուն ծագում է ոչ թե գիտակցական մղմամբ, այլ ներքին բնազդային ձգտմամբ. մարդը իրեն սկսում է գիտակցել որպես խոսող էակ այն ժամանակ, երբ արդեն խոսում է:

Նախկին բնդհանրական օպյուսնալիստական-տրամաբանական բերականության ղեկուկալով մեթոդներին Հումբոլդտը հակադրում է լեզվի այնպիսի ուսումնասիրությունը, որ հենվի ինդուկտիվ մեթոդների վրա: Ուսումնասիրելով լեզուների բազմազանությունները, լեզուների կոնկրետ փաստերը՝ կարելի է ավելի ու ավելի լայն ընդհանրացումներ կատարել: Այդ ուսումնասիրությունը պետք է տեղի ունենա տարբեր լեզուների ներքին ձևերի մեջ թափանցելու և զրա օգնությամբ բնդհանուր եզրակացությունների հանգելու միջոցով: Նման ուսումնասիրության մի փորձ է երկակի թվի մասին Հումբոլդտի գրած աշխատությունը:

Ի՞նչ է ի մի բերենք Հումբոլդտի լեզվափիլիսոփայության մասին մեր ասածները և փորձենք գնահատել Հումբոլդտի տեղը լեզվաբանության պատմության մեջ, ապա կարելի է նշել հետևյալը: Հումբոլդտի լեզվաբանական ուսմունքը իր ժամանակի համար կարևոր նշանում էր, և զրանով էլ բացատրվում է նրա ազդեցությունը լեզվաբանական պրոբլեմների հետագա մեկնաբանության վրա. 1) Հումբոլդտը առաջին լեզվաբանն էր, որ փորձեց ի մի բերել և ընդհանրացնել պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևեր բերած արդյունքները հնդեուրոպական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում և տարածել մյուս լեզուների ուսումնասիրության վրա. միաժամանակ Հումբոլդտը մեծ շահով նպաստում է պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորմանն ու ամրապնդմանը՝ լինելով նրա հիմնադիրներից մեկը և առաջին տեսաբանը: Պատահական չէ, որ լեզվաբանության պատմաբանները Հումբոլդտին համարում են նոր ժամանակների բնդհանուր լեզվաբանության և լեզվափիլիսոփայության հիմնադիրը: 2) Հումբոլդտը առաջ քաշեց լեզվաբանության հետագա զարգացման համար կարևոր

¹ W. von Humboldt, Gesammelte Werke, VI, էջ 98.

² Նույն տեղը, էջ

վոր մի շարք պրոբլեմներ՝ լեզվի և մտածողության, ձևի և բովանդակության, սուբյեկտիվության և օբյեկտիվության, անհատականի և հասարակականի, լեզվի ու խոսքի և այլն: Չնայած իր իդեալիստական կոնցեպցիային՝ Հումբոլդտը կարողանում է կռահել այդ կատեգորիաների դիալեկտիկական փոխհարաբերությունը և նպաստում լեզվաբանական կարևորագույն պրոբլեմների լուծմանը: 3) Հումբոլդտը մեծ շահով նպաստում է լեզվի նկատմամբ եղած մետաֆիզիկական, ոչ պատմական հայեցակետի հաղթահարմանը և նախկին դեդուկտիվ մեթոդներին հակադրելով ինդուկտիվ մեթոդները՝ դրանով իսկ օգնում է ռացիոնալիստական քերականության մերկ հայեցողականության հաղթահարմանը և լեզվաբանության մեջ նոր ուղիներ որոնելուն: 4) Դնելով կենդանի խոսակցական լեզուն ուսումնասիրելու պահանջը՝ Հումբոլդտը դրանով նպաստում է ֆիլոլոգիական մոտեցման հաղթահարմանը և գիտական լեզվաբանության ամրապնդմանը:

Իր դրական կողմերով ու արժանիքներով հանդերձ՝ Հումբոլդտի լեզվափիլիսոփայությունը ուներ մի շարք արմատական թերություններ: 1) Հումբոլդտի փիլիսոփայության հիմքը իդեալիստական է: Գտնվելով Կանտի ազդեցության տակ՝ Հումբոլդտը լեզվական հարցերի լուծման մեջ ելնում է գիտակցական կատեգորիաների ապրիորի գոյության փաստից, ժողովրդի ոգու մետաֆիզիկական-իդեալիստական ըմբռնումից: Հումբոլդտյան անտինոմիաները մասամբ իրոք լեզվի զարգացման համար բարոշ հակասություններ են, մասամբ Հումբոլդտի կողմից ներկայացվում են որպես մարդկային իմացության՝ լեզվի էության մեջ թափանցելու ընթացքում առաջացող հակասությունները, մասամբ էլ իր իսկ Հումբոլդտի լեզվափիլիսոփայության հակասություններն են: Նրա իդեալիստական կոնցեպցիան խանգարում է պատմականությունը և լեզվական պրոցեսի էության հակասականության գաղափարը մինչև վերջ հասցնելուն, լուրջ սխալների է հասցնում լեզվի ծագման և դարգացման պրոցեսի մեկնաբանության մեջ: Երջի վերջնա ապաստան է որոնում աստծու գաղափարի մեջ: Նրա ապրիորիստական իդեալիզմը սերտորեն զուգակցվում է ագնոստիցիզմի հետ: Հումբոլդտը փաստորեն ժխտում է լեզվի էության մեջ մինչև վերջ թափանցելու հնարավորությունը, սահմանափակում մեր իմացության շրջանակները և հենց սրա հետ կապված դիմում անտինոմիաների գաղափարին: 2) Փորձելով թափանցել լեզվի դիալեկտիկայի էության մեջ՝ Հումբոլդտը կանգնում է կես ճանապարհին:

նախ՝ նրա լեզվափոխությունների մեջ առկա դիալեկտիկան իդեալիստական դիալեկտիկա է, երկրորդ՝ Հումբոլդտը այն սահմանափակում է միայն որոշ կարգի գաղափարներով՝ առանց հետևողականորեն տարածելու լեզվի բոլոր կողմերի վրա, երրորդ՝ շմշակելով դիալեկտիկական մեթոդի՝ լեզվի նկատմամբ կիրառելու վերաբերյալ բազմակողմանի ուսմունք՝ Հումբոլդտը լոկ կոահում է լեզվի դիալեկտիկան: Այս կապակցությամբ նա թույլ է տալիս հակասություններ, չի կարողանում մինչև վերջ հասցնել լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության հարցի լուծումը, անտիսոֆիստների լուծման բանալին որոնում է «մարդկային բնության միասնության» մետաֆիզիկական գաղափարի մեջ, լեզվի զարգացման պրոցեսի ըմբռնման մեջ թույլ է տալիս շեղումներ իսկական պատմականությունից և այլն: 3) Հումբոլդտի լեզվափոխությունը դերձ չէ որոշ միատիկականությունից, ոչ պարզ մտքերից, մինչև վերջ չհասցված դրույթներից և այլն, որոնք հիմք են սովել Հումբոլդտի մտքերի հակասական մեկնաբանությունների համար: Ամենատողջ դատողությունները Հումբոլդտի փոխությունների մեջ զուգորդվում են մշտապես և հեղինակի համար շարժված գաղափարների հետ:

Լեզվաբանության հետագա պատմաբանները, Շտայնթալից սկսած, Հումբոլդտի լեզվափոխության ուսմունքի մեջ տեսնում են 3 անկյունաքարային գրույթ, որոնք առանձնապես ուժեղ ազդեցություն են թողել հետագա լեզվաբանական ուսմունքների վրա. 1) լեզուն մտքի կազմավորող օրգան և սրա հիման վրա լեզուների տարբերությունը ոչ թե սոսկ հնչյունների ու նշանների, այլ աշխարհայացքների տարբերություն համարելը, 2) լեզուն՝ սրբա գործունեություն (էներգիա) քննելու պահանջը, լեզուն գործունեություն և ոչ թե պատրաստի գործ համարելը, 3) լեզվի «ներքին ձևի» գաղափարի առաջադրումը:

Հումբոլդտի կոնցեպցիայի բնագիտությունը Չերնիշևսկու կողմից. — Իր «Մարդկանց դասակարգումն ըստ լեզուների» հոդվածում Չերնիշևսկին քննադատում է Հումբոլդտից եկող այն հայացքը, թե լեզվի ձևաբանական տարբեր տիպերը կապված են մտածողության զարգացման տարբեր աստիճանների, ժողովրդի սգու բնույթի առանձնահատկությունների, մարդկանց բնության ու կառուցվածքի առանձնահատկությունների հետ: Չերնիշևսկին ցույց է տալիս, որ այդպիսի անփիլիսոփայական կապ չկա, որ այնպիսի ժողովուրդը կարող է ունենալ այս կամ այն ձևաբանական տիպի անկախ:

այս ժողովրդի մտավոր վարգաքման աստիճանից: Ճիշտ կերպով պայքարելով վերլուծականությունը և համադրականությունը մտածողության վարգաքման տարբեր աստիճանների հատկանիշ լինելու դրույթի դեմ՝ Չիշևիչը նշում է, որ շկան մաքուր համադրական լեզուներ, սակայն հասնելով ծայրահեղության՝ նա ընդհանրապես լեզուները հնարավոր չի համարում հատկացնել այս կամ այն տիպին, բոլոր լեզուները համարում է խստն բնույթի: Չերնիշևսկին պահանջում է պատմա-համեմատական ուսումնասիրության ժամանակ հաշվի առնել մյուս հասարակական-պատմական գիտությունների տվյալները, պարզել տվյալ լեզվի վարգաքման կոնկրետ պատմական պայմանները:

Չերնիշևսկին միաժամանակ արգելնալետ մտքեր է արտահայտել ձևաբանության և շարահյուսության փոխադարձ կապի բնույթի մասին:

3 ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ (ՖԻԼՈՍՓԻԱ)

Ալեքսանդր Խրիստոֆորովիչ Վոստոկով.—1820 թ. լույս է տեսնում Ալեքսանդր Խրիստոֆորովիչ Վոստոկովի «Գատաղություն» սլավոնական լեզվի մասին¹ աշխատությունը, որով նա իրավունք է նվաճում համարվելու պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրներից մեկը: Այս աշխատության մեջ Վոստոկովը լուծում է սլավոնագիտական մի շարք կարևոր հարցեր, տալիս է եկեղեցասլավոներենի և ռուսերենի պատմական շրջանաբաժանումը, համեմատության միջոցով պարզում հին սլավոնական գրության մեջ գործածվող «յուս» կոչվող տառերի հնչյունական արժեքը, ցույց տալիս եկեղեցասլավոներենի տարբերությունը ռուսերենից. ընդհանուր գծերով որոշում սլավոնական լեզուների հնագույն փոխհարաբերության բնույթը, բացատրում ածականների վերջավորությունների կազմությունը և այլն²: Այս աշխատությունը գրելիս Վոստոկովը ծանոթ է եղել Գրիմի «Գերմանական քերականության» 1-ին գրքի առաջին հրատարակությանը, բայց Բոպպի և Ռուսկի աշխատություններին նրա ծանոթ լինելու հարցը բաց է մնում: Իր

¹ А. Х. Востоков, Рассуждение о славянском языке, „Труды Общества любителей российской словесности“, XVII, 1820.

² Հմտ. Н. С. Чемоданов, Сравнительное языкознание «Россин, Москва, 1936, էջ 7—11.

աշխատութեամբ Վոստոկովը դնում է սլավոնական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութեան հիմքերը:

Դեռևս 1811 թ. Սլենինին ուղղված մի գրութեան մեջ Վոստոկովը, խոսելով ստուգաբանական բառարանների խնդիրների մասին, առաջ է քաշում մեթոդական մի շարք պահանջներ: Նա նպատակ է դնում պարզել «մերձակցութեան տարբեր աստիճանները», բառերի «աստիճանական առաջացման» ու փոխառութեան հարցերը, խոստով «քերականութեան պատմական մասի» պարզաբանման մասին և այլն. «Եթե կարելի է, — գրում է Վոստոկովը իր նպատակների մասին, — հաստատելով պատմական և տրամաբանական ապացույցներով ուսական լեզվի բառակազմութիւնը (словопроизводство), բացատրել քերականութեան այս պատմական մասը մեր ապագա բառարանագիրների համար և դրա միջոցով մեկընդմիջտ արմատախիլ անել ամեն տեսակ կամայական ու շփմնավորված բառակազմութիւնները»¹:

Վոստոկովը գրել է ուսերենի երկու քերականութիւն՝ համառոտ և ընդարձակ (1831), որոնք Լոմոնոսովից հետո մի քայլ առաջ են տանում ուսերենի ուսումնասիրութեան գործը. առանձնապէս կարևոր է ուսական շեշտագրութեան օրինաւափութիւններ տահմանելու ձգտումը: Վոստոկովը հրատարակել է նաև մի շարք այլ աշխատութիւններ՝ «Ռումայնցեայան թանգարանի ուսական և սլավոնական ձեռագրերի նկարագիրը»², ուսերենի հնագույն գրավոր հուշարձանի՝ «Սատրմիրյան ավետարանի»³ տեքստը, «Եկեղեցաւլավոններենի բառարանը»⁴ և այլն:

Սակայն այս բոլորով հանդերձ Վոստոկովը լեզվաբանութեան պատմութեան մեջ մոտք է գործել առավելապէս իր «Դատողութեամբ». այն ժամանակին ըստ արժանվույն գնահատվել է «Սլավոնական ֆիլոլոգիայի հոր»՝ Ի. Դոբրովսկու (1753—1829) կողմից, որը իր նշանավոր «Սլավոնական լեզվի հիմունքները»⁵ աշխատութեան մեջ Վոստոկովի ազդեցութեամբ ուղղումներ է կատարել:

Վոստոկովի՝ պատմա-համեմատական լեզվաբանութեանը

¹ Քաղվածքը հիշված գրքից, էջ 8:

А. Х. Востоков, Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея, 1842.

² Остромирово евангелие, 1843.

³ А. Х. Востоков, Словарь церковнославянского языка, I—II, 1858—1861.

Ј. Dobrovsky, Institutiones linguae slavicae, 1822.

մատուցած գլխավոր ծառայությունը վերաբերում է համեմատական հնչյունաբանության բնագավառին: Գրիմի «Գերմանական քերականություն» 1-ին գրքի առաջին հրատարակության մեջ, ինչպես նշել ենք, հնչյունաբանական հարցեր չէին քննվում. այսպիսով, Վոստոկովը ցեղակից լեզուների հնչյունական համապատասխանությունների օրինաչափության գաղափարին հասնում է ինքնուրույնաբար: Վոստոկովն այդ համապատասխանություններն օգտագործում է սլավոնական այբուբենի «յուս» կոչված տառերի հնչյունական արժեքը պարզաբանելու համար. լեհական համապատասխան բառերի հետ զուգադրելով հին սլավոնական այն բառերը, որոնք «յուս» ունեն, Վոստոկովը պարզում է, որ դրանք նշանակել են ռեզյային ձայնավորներ: Սգտագործելով l, j, k զուգորդումների տարբեր փոփոխությունները e, i ձայնավորներից առաջ և մի շարք այլ հնչյունական տարբերություններ՝ Վոստոկովը որոշում է հին ռուսերենի հարաբերությունը եկեղեցասլավոներենի, լեհերենի և սերբերենի հետ: Վոստոկովը փաստորեն հասնում է գրավոր հուշարձաններով ավանդված ձևերի միջոցով՝ չափանդված նախաձևերը վերականգնելու գաղափարին: Նա առաջինն է մատնացույց անում հին գրավոր, մեռած լեզուների և կենդանի լեզուների ու բարբառների տվյալների համեմատության անհրաժեշտությունը՝ տալով այդպիսի համեմատության կոնկրետ օրինակներ¹:

Խոսելով սլավոնական լեզուների ցեղակցության մասին և տարբերելով սլավոնական լեզուների խմբերը, Վոստոկովը դնում է նրանց ընդհանուր «նախահոր» վերականգնման հնարավորության հարցը: Ճիշտ է, այդ գաղափարը Վոստոկովի մոտ դեռևս ազոտ է, անհրաժեշտ չափով չմշակված, բայց և այնպես վկայում է նրա խորաթափանցության մասին. «Նոր սլավոնական լեզուներից և բարբառներից յուրաքանչյուրը, — գրում է նա, — նրանց ընդհանուր նախահորից՝ հին սլավոներենից (древний словенский)՝ պահպանել է առանձնահատուկ, մյուսների կողմից կորսված բառեր, վերջավորություններ և հնչյուններ, ինչպես կարելի է տեսնել, համեմատելով նրանց քերականությունները և բառարանները հին լեզվից մնացած հուշարձանների հետ»². Այս սկզբնական լեզուն,

¹ Հմմտ. А. А. Реформатский; Введение в языкознание, Москва, 1936, էջ 307.

А. Х. Востоков, Рассуждение о славянском языке, ПОЛЯС; XVII, 1820, էջ 11՝ 12:

Վոստոկովի կարծիքով, սլավոնական գրի սկզբնավորման շրջանում ներկայացնում էր իրար մոտ բարբառների մի ամբողջություն: Բարբառային տարբերությունները քերականական բնույթ չունեին, այլ արտահայտվում էին հնչյունական և բառային տարբերությունների մեջ. տարբեր բարբառների ներկայացուցիչները միմյանց հեշտությամբ հասկանում էին:

Վոստոկովը հասնում է լեզվական պրոգրեսի պատմական րմբունման: Ոչ առանց Գրիմի աղղեցություն՝ սլավոներենի և ռուսերենի պատմությունը նա բաժանում է 3 շրջանի՝ հին, միջին և նոր: Պերիոդիզացիայի հիմքում նա դնում է լեզվի ձևաբանական և հնչյունական («բառերի կառուցվածքի և ուղղագրության») փոփոխությունները:

Այս բոլորով հանդերձ, Վոստոկովը դեռևս սլավոնական լեզուների քերականական կառուցվածքների սիստեմատիկ համեմատություններ չի կատարում, Բուպպի նման դեռևս հստակ կերպով չի գիտակցում իր կիրառած մեթոդը, չի ստեղծում պատմական քերականություն այդ բառի իսկական իմաստով, խստորում է հնչյունն «տառը»:

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

1. ԸՆԿԷԱՆՈՒՎ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԼԵԶՎԱՓԻԼՍՈՓԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Լեզվի զարգացման տեսություններ. Յա. Ն. Բրեդսդորֆ, Բ. Ն. Մադվիգ, Ֆր. Վյուլներ. — Դեռևս պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադրման շրջանում դանիացի գիտնական և Դասկի հետևորդ Յա. Ն. Բրեդսդորֆը (1790—1841) հանդես է գալիս լեզվաբանական մի շարք հետաքրքրական աշխատություններով, որոնք նվիրված են հնչյունաբանությանը և լեզվաբանությանը ընդհանուր տեսությանը: Առանձնապես կարևոր է հիշատակել նրա «Լեզվական փոփոխությունների պատճառների մասին»¹ աշխատությունը, որի մեջ հեղինակը արտահայտում է իր գարաշրջանը կանխող մտքերը: Նա ասաջիններից մեկն է, որ նկատել է լեզվական փոփոխության մեջ անսլոգիայի խաղաղացած դերի կարևորությունը: Նա է դարձյալ, որ առաջ է քաշել սուբստրատի հարցը, որը կազմում է ժամանակակից լեզվաբանության կարևոր դրույթներից մեկը: Այն հանգամանքը, որ Բրեդսդորֆը լեզվաբանության

¹ J. H. Bredsdorff, Om Aarsagerne til Sprognes Forandringer, 1821.

զարգացման համար շխաղաց այնպիսի դեր, ինչպիսին՝ կարող էր խաղալ, բացատրվում է ինչպես աշխատության լեզվով (գրված էր դանիերեն, որ քշերին էր մատչելի), այնպես էլ արտահայտված մտքերի ղեկավարամատչելիությամբ:

Դանիացի գիտնական Ի. Ն. Մադվիգի (1804—1886) գործունեությունը համընկնում է մասամբ պատմա-համեմատական լեզվաբանության զարգացման քննարկվող էտապի, մասամբ էլ հաջորդ էտապի հետ: Սակայն լեզվաբանության պատմության մեջ նրա հիմնական դերը կապված է հենց քննարկվող էտապի հետ: Մադվիգի լեզվաբանական հետաքրքրության շրջանակներն ընդգրկում են ինչպես լեզվաբանության ընդհանուր տեսության հարցերը, այնպես էլ հնդերոպական լեզվաբանության առանձին բնագավառները՝ «Սեոր լեզուներում, հատկապես սանսկրիտում, լատիներենում և հունարենում»¹, «Առաջին ականարկ լեզվի էության, զարգացման ու կյանքի վերաբերյալ հետազոտությունից»², «Քերականական իմաստների ծագման և էության մասին»³ և այլն:

Լեզվաբանական տեսության համար առանձնապես կարևոր է հիշատակված աշխատություններից երկրորդը: Այս աշխատության մեջ Մադվիգը արժեքավորում է Հումբոլդտի հայացքները և արտահայտում սեփական կարծիքը լեզվի էության, ծագման ու զարգացման մասին: Առանձնապես խիստ կերպով է հանդես դալիս Մադվիգը լեզվի էության միստիֆիկացման փորձերի դեմ, քննադատում Հումբոլդտի հակումը դեպի հնչյունների սիմվոլիկան: Լեզվի ծագման հարցը նա համարում է լեզվի ընդհանուր բնույթի և զարգացման հետ կապված հարց, ընդ որում լեզվի էությունը տեսնում է հազորդակցման ֆունկցիայի մեջ. «Լեզվի ստեղծման ակտը,— գրում է նա,— ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ նույն ակտը, որի միջոցով ստեղծվեց ներկա, այժմ էլ գոյություն ունեցող լեզուն, որպես հազորդակցման ազատ և հասկանալի միջոց»: Լեզվի ծագման մասին Մադվիգի հայտնած որոշ մտքեր համարյա բառացիորեն

¹ I. N. Madvig, Om kjonnet i Sprogene isaer i Sanskrit. Latin og Graesk, 1835.

² I. N. Madvig, Første Stykke of en Afhandling om Sprogets Vaesen udvikling og Liv, 1842.

³ I. N. Madvig, Om de grammatikalske Betegnelser Tilblivelse og Vaesen, 1856 1857.

համընկնում են ամերիկացի Ուիտնիի՝ յեղվի ծագման մասին հետազայում հայտնած մտքերի հետ¹։

Մազվիդի գործերը լեզվաբանությունը հայտնի դարձան միայն ուշ շրջանի գերմանական թարգմանություններով, բայց այդ ժամանակ նրա արտահայտած մտքերից շատերը դադարել էին արդեն նորություն լինելուց։ Մազվիդը ևս, Բրեդադորֆից հետո, ուշադրություն է դարձնում անալոգիայի դերի վրա, ընդգծում դրա կարևորությունը որպես լեզվական փոփոխության գործոնի։

Բուպպի աշակերտ Ֆր. Վյուլները իր «Լեզվական հոլովների և եղանակների իմաստը» և «Լեզվական ձևերի ծագման և նախնական իմաստի մասին» աշխատություններում² փորձում է լրացնել Հումբոլդտի ուսմունքը³՝ ուշադրությունը կենտրոնացնելով քերականական ձևերի նախնական իմաստի բացահայտման վրա։ Սակայն Հումբոլդտի օբյեկտիվ իդեալիզմը նա փոխարինում է սուբյեկտիվ իդեալիզմով։ Ըստ նրա՝ լեզվական բովանդակությունը սուբյեկտիվ բնույթ ունի, այն արտահայտում է ոչ թե առարկայի օբյեկտիվ էությունը, այլ առարկայի սուբյեկտիվ ընկալումը։ Քերականական յուրաքանչյուր ձև ունի մեկ հիմնական վերացական իմաստ, որից արտածվում են մնացած բոլոր կոնկրետ իմաստները։ Այս ընդհանուր դրույթը կիրառելով հոլովների նկատմամբ՝ Վյուլները հանգում է հոլովների տարածական տեսությունը։ Ըստ նրա՝ հոլովական յուրաքանչյուր ձևի հիմնական իմաստը արտահայտում է տարածական սուբյեկտիվ ընկալում, որը խոսող անձը կարող է կիրառել թե՛ տարածական ու ժամանակային և թե՛ պատճառական օբյեկտիվ հարաբերություններ, այլև շարահյուսական հարաբերություններ արտահայտելու համար։ Այս կապակցությամբ բնությունն առնելով սանսկրիտի հոլովները՝ նա առանձնացնում է 2 խումբ՝ ուղղականն ու կոշականը և մյուս հոլովները։ Կոշականի ուղղականի բնութագրման համար նա դիմում է Բեռնհարդին, որ դեռևս 1805 թ. այդ հոլովները տարբերել էր որպես 2-րդ և 3-րդ դեմքերի ձևեր։ Մյուս հոլովներից սեռականը նա սահմանում է որպես հեռացման, հայցականը՝ որպես մերձեցման, տրականը՝ որպես հանգստի հոլով. ներգոյականը, գործիականը և բացատրականը համարվում են տրականի երանգավորումներ։

¹ Հմմտ. В. Томсен, *հիշ. աշխ.*, էջ 70։

Fr. Wüllner, Die Bedeutung der sprachlichen Casus und Modi, 1827. Über Ursprung und Urbedeutung der Sprachlichen Formen, 1831.

³ Հմմտ. T. Milewski, *Záry. jezykoznavstwa*, 1, 1947, էջ 35։

Հնչյունաբանություն. — XIX դ. առաջին կեսում հնչյունների ֆիզիոլոգիական կազմավորման հարցերի ուսումնասիրությունը գտնվում էր դեռևս անբավարար վիճակում: Լեզվաբանները, սլոթվում նաև պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրները, հստակ կերպով չէին տարբերում հնչյունն ու տառը: Ուշադրության կենտրոնում դեռևս գտնվում էին գրավոր լեզվի նմուշները, հատկապես այդ լեզվի հնագույն հուշարձանները: Հնչյունների ֆիզիոլոգիայի ուղղությամբ ձեռնարկված աշխատանքները դեռևս բավարար արձագանք չէին գտնում լեզվաբանների շրջանում: Այս կարգի աշխատանքներից հիշատակելի են շեխ Պուրկինիեի (1832) և ոռու Ս. Բարանի (1842) ուսումնասիրությունները. վերջինս իր «Մարդկային խոսքի տարբերքը կամ հնչյունների առաջացման տեսությունը (ֆիզիոլոգիական ուսումնասիրություն)» հոդվածում (հետագայում լույս է տեսել Թոանձին գրքույկով)¹ քննադատում է քերականներին և տալիս հնչյունաբանության ֆիզիկական-ֆիզիոլոգիական հիմունքների համառոտ տեսությունը:

Ինչպես նշել ենք, XVIII դ. վերջում և XIX դ. սկզբում գրվում են նաև ակուստիկական հնչյունաբանության հիմքերը. XIX դ. առաջին կեսին այս բնագավառում նշելի է Վիլլիսի աշխատանքը (1831):

Հնչյունաբանության զարգացման մեջ կարևոր դեր է խաղում Ռուդոլֆ ֆոն Ռաուների «Շնչեղացումը և հնչյունական տեղաշարժը» աշխատությունը², որի մեջ նա մատնացույց է անում տառի հնչյունի տարբերման անհրաժեշտությունը: Միաժամանակ, ոչ առանց Բուպի և ուրիշների նատուրալիզմի ազդեցության, նա խոսում է կենդանի խոսակցական լեզվի ուսումնասիրության կարևորության մասին՝ դրանով իսկ վերստին առոջ քաշելով գրավորից խոսակցական լեզվին անցնելու հումբոլդտյան պահանջը, որ մոռացվել էր հետադոտողների կողմից:

2. ՀԵՒԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) ԸՅԳԻԱԾՈՐ ԽԱՐԳԵՐԻ ՈՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՔՆԵՐ

Հնդեուպական լեզուների ստուգաբանության հարցերը. Ա. Ֆ. Պոստ. — Բուպի «Համեմատական քերականության» հետ միա-

¹ С. Баран, Стихии человеческой речи, или теория происхождения звуков (физиологическое исследование), 1842.

² R. von Raumer, Aspiration und Lautverschiebung, 18:

ժամանակ Ա. Ֆ. Պոտտը (1802—1837) լույս է ընծայում իր «Ստուգաբանական ուսումնասիրություններ հնդգերմանական լեզուների բնագավառում» աշխատությունը¹։ Իր այս աշխատության մի Պոտտը լրացնում էր Բոպպի հետազոտությունը. եթե Բոպպի ուշադրությունը կենտրոնացած էր քերականական կառուցվածքների համեմատության վրա, ընդ որում հնչյունաբանությունը թույլ էր ներկայացված, ապա Պոտտն ընտրում է բառապաշարի հետազոտությունը և համեմատական հնչյունաբանությունը։ Նա ի մի է հավաքում բառերի ստուգաբանական համեմատությունները և դրանց հիման վրա տալիս հնչյունների փոխանցումները հնդկերոպական տարբեր լեզուներում (սանսկրիտում, հունարենում, լատիներենում, լիտվերենում և գոթերենում)՝ լրացնելով «Քրիմի օրենքը» հնչյունական այլ «օրենքներով»։ Նրա տված հնչյունական համապատասխանությունների աղյուսակները կարևոր դեր խաղացին հնչյունական օրենքների բմբռնման հարցում։ Պոտտի այս աշխատությունը փաստորեն հնդկերոպական լեզուների առաջին ստուգաբանական բառարանն էր։ Առաջին հատորում քննելով այսպես կոչված «ստուգաբանական» հնչյունափոխությունները՝ երկրորդ հատորում Պոտտը զբաղվում է «քերականական» հնչյունափոխությամբ (առնմանում, տարնմանում, դրափոխություն, հնչյունների հավելում և պակասում) և բառակազմությամբ (բարդություն, ածանցում և ներքին թեքում)։

Պոտտի հետաքրքրությունը հնդկերոպական լեզուների ստուգաբանության հարցերով չի սպառվում։ Նա գրել է բազմաթիվ այլ հոդվածներ ու աշխատություններ ևս՝ նվիրված բնդհանուր լեզվաբանությանը, հնդկերոպական զանազան լեզուների (գնչուերենին, լիտվերենին) ու զանազան մասնակի հարցերի (ինչպես, օրինակ, կրկնությունը)։ Նրան է պատկանում նաև աֆրիկյան բանտու լեզուների հայտնագործման պատիվը։

Պոտտին ևս հատուկ է Բոպպի նատուրալիստական և մեխանիստական հայեցակետը։ Նրա համար ևս լեզուն «հոգևոր-մարմնական բնական էակ է» (geistig-leibliches Naturwesen), «բնության արտադրանք» (Naturprodukt), որի ղեկավարումը, սակայն, լեզվաբանը կատարում է առանց զանակի, առանց լեզուն կենդանությունից զրկելու։

¹ A. F. Pott, Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, I—II, 1833—1836; ներդրող հրատարակություններ, 6 հատորով, կատարվել է 1859—76 թթ.։

Լեզվաբանական հնէաբանության հիմնադրումը. Աղալբերա Կուն.— Պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրները լեզվաբանական հետազոտությունը ոչ միայն չէին կարում ժողովուրդների ծագման ու փոխհարաբերության հարցերից, այլև համարում էին դրանց լուծման գլխավոր միջոցը:

Հնդերոպական ժողովուրդների ցեղակցական կապերի հիմնավորումը բնականաբար երկու կարևոր պահանջ էր առաջադրում. առաջին՝ լեզվաբանության տվյալները հիմնավորել այլ գիտությունների տվյալներով և երկրորդ՝ այդ տվյալներն օգտագործել ժողովուրդների պատմության ու կուլտուրայի հարցերի լուսաբանության համար: Շատ լեզվաբանների զբաղեցնում էր, օրինակ, հնդերոպացիների նախահայրենիքի հարցը. Գրիմը, Պոտտը և ուրիշները պաշտպանում էին հնդերոպացիների ասիական ծագման ընդհանրացած կարծիքը:

Առաջին գիտնականը, որ սխտեմատիկ կերպով զբաղվում է լեզվաբանական հնէաբանության հարցերով, Ա. Կունն էր (1812—1881): Նրա ժամանակ կուտակվել էր ստուգաբանական բավականաչափ հարուստ նյութ, որի հիման վրա կարելի էր եզրակացություններ անել հնդերոպացիների հնագույն պատմության մասին: Իր «Հնդգերմանական ժողովուրդների հնագույն պատմության մասին» նշանավոր հոդվածում¹ Կունը խնդր է դնում «որոշել այն վիճակի հիմնական գծերը, որի մեջ գտնվում էր այդ ցեղը նախքան ժողովուրդների տրոհվելը, երբ դեռ մի ժողովուրդ էր»²: Զուգադրելով դանազան ընդհանուր բառեր՝ Կունը փորձում է ցույց տալ, որ նախքան տրոհվելը հնդերոպացիները ունեին կանոնավոր բնտանեկան կյանք (հմմտ. բնտանեկան անունները), պետական կառուցվածք (հմմտ., «թագավոր», «պետ» նշանակող անունները), վարում էին հովվական կյանք (հմմտ. կենդանիների անունները), արդեն անցել էին հողագործական կյանքի (հմմտ. արորի ընդհանուր անունը) և նստակյաց կյանք էին վարում (հմմտ. տան, բակի, գյուղի, քաղաքի և այլն ընդհանուր անունները): 1850 թ. Կունը լրացնում է իր եզրակացությունները կելտական և սլավոնական լեզուների տվյալներով:

Կունի ծառայությունը սրանով չի սպառվում: Նա համարվում է նաև համեմատական դիցաբանության հիմնադիրը, 1852 թ. նա սկսել է լույս ընծայել «Համեմատական լեզվաբանության

¹ A. Kuhn, Zur ältesten Geschichte der indogermanischen Völker. 1845.

² Նույն տեղը, էջ 2:

հանդեսը»¹, որ շատ կարևոր դեր է խաղաղել լեզվաբանության պատմության մեջ: 1868 թ. Շլայսերի հետ միասին նա սկսել է լույս ընծայել «Նյութեր համեմատական լեզվաբանության շուրջը՝ արիական, կելտական և սլավոնական լեզուների բնագավառում» պարբերականը²:

Լեզվաբանության տվյալները պատմական կյանքի լուսաբանման համար օգտագործելու ձգտումը առանձին ազդակ է ստանում Գրիմի «Գերմաներեն լեզվի պատմությամբ» (1848), որտեղ նա անհրաժեշտ է համարում «բառերից անցնել իրերին»:

Հնդեւրոպական հնչյունական հերթագայության և շեշտի ստուգնասիրությունը. — Թ. Հոլցմանը առաջին դիտնականներից մեկն է, որ մենագրական ուսումնասիրության առարկա է դարձնում հնդեւրոպական լեզուների քերականական կառուցվածքի այնպիսի մի կարևոր կողմ, ինչպիսին ձայնավորների՝ քերականական արժեք ունեցող փոփոխություններն էին, այն է՝ ձայնավորների հերթագայությունը կամ ձայնդարձը (Ablaut-ը): 1844 թ. լույս է տեսնում Հոլցմանի «Ձայնդարձի մասին» աշխատությունը³, որի մեջ նա նկատում է ձայնավորների հերթագայության կապը շեշտի հետ: Հոլցմանը կանխում է վեոների կողմից հետագայում ավելի լրիվ ձևակերպված այն օրենքը, ըստ որի գերմանական խուլ և ձայնեղ բաղաձայնների հերթագայությունը (հմմտ. դոթ. *parf* «ես կարիք ունևի» և *paürbum* «մենք կարիք ունևինք») կախված է շեշտի դիրքից: Հոլցմանի անվան հետ է կապված նաև գերմանական լեզուների պատմության համար կարևոր մի երևույթի մատնանշումը, որ ստացել է «Հոլցմանի օրենք» անունը. *j* և *w* հնչյունները գերմանական լեզուներում որոշ կարճ ձայնավորներից հետո ուժեղանալով՝ դարձել են կրկնակ հնչյուններ, որոնցից առաջինը արևմտագերմանական լեզուներում նախորդ կարճ ձայնավորի հետ երկբարբառ է կազմում, իսկ գոթերենում և սկանդինավյան լեզուներում վերածվում է պայթականի (հմմտ. հին վերին գերմ. *zweijo* «երկու» և գոթ. *twaddjē*, հին սկանդ. *tueggia*, հին վերին գերմ. *triuwa*, *treuwa* «հավատարիմ» և գոթ. *triggwa* «միություն», հին սկանդ. *հգն*. *tryggvar* «հավատ»): Հոլցմանի կարծիքով՝ կրկնությունը տեղի է ունեցել այն դեպքում, երբ շեշտն ընկել է նախորդ վանկի վրա:

¹ Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung.

Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slavischen Sprachen. I—VIII.

² A. Holzm ann. Ueber den Ablaut. 1844.

1847 թ. լ. Բենլյոն լույս է ընծայում «Հին և նոր հնդերոպական լեզուների շեշտադրության մասին»¹ աշխատությունը, որտեղ հենվում է Հոլցմանի վրա:

Այս բոլորով հանդերձ հնչյունական հերթադասությունների ուսմունքը մինչև 1868 թ. հենվում էր հնդիկների կոնցեպցիայի վրա. այդ թվին միայն լ. Գայգերը դնում է հերթադասությունների ժամանակակից ուսմունքի հիմքերը:

բ) Առաճնից լեզուների և լեզվաճյուղերի ուսումնասիրությունը

Հնդիրանական լեզուներ. պարսկական սեպագիր արձանագրությունների վերծանումը. — Քանի որ սանսկրիտը համարվում էր հնդերոպական լեզուներից հնագույնը, բնականաբար հնդերոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունն մեջ նրան առանձնահատուկ տեղ էր տրվում: Սրա հետ կապված հնդկական հին գրավոր հուշարձանների լեզվի հետազոտությունը դառնում է առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Այդ հետազոտությունն սկսվում է հին հնդկերենի ավելի նոր հուշարձաններից՝ կպիկական դասական սանսկրիտի նմուշներից և 1840-ական թվականներից տարածվում նաև վեդաների լեզվի վրա: Վերջիններս այն ժամանակ հնդերոպական ամենահին լեզվական հուշարձաններն էին և խիստ կարևոր էին համեմատական հետազոտության տեսակետից:

Գանիացի գիտնական Նիլս Լյուդվիգ Վեստերգորդը (1815—1878) 1840—41 թթ. լույս է ընծայում «Սանսկրիտերեն լեզվի արմատները»² աշխատությունը, որը սանսկրիտի արմատական բառարանի առաջին փորձն էր: Այս աշխատությունը հենվում էր արմատների այն ցանկերի վրա, որոնք հանդիպում էին հնդկական քերականների աշխատություններում: Սակայն հնդինակր դրանք օգտագործում է անհրաժեշտ քննադատական վերաբերմունքով և օժտում սանսկրիտական գրականությունից առնված բազմաթիվ օրինակներով: Վեստերգորդը աշխատություններ է նվիրել նաև սանսկրիտի և իսլանդերենի ցեղակցության հարցին³,

L. Benlœw. De l'accentuation dans les langues indo-européennes tant anciennes que modernes, 1847.

² N. L. Westergaard. Radices linguae sanscritae, 1840—1841.

N. L. Westergaard, On the Connexion between Sanscrit and Icelandic.

հնդկական պատմութեան հնագույն շրջանին¹, դանիերեն լեզվով լույս է ընծայել սանսկրիտի մի բառարան և այլն:

Իրանական լեզուների դերը հնդերոպական լեզուների համեմատական քերականութեան համար մեծացավ առանձնապես պարսկական բեկտագիր արձանագրութեանների ընթերցումից հետո:

Հին պարսկական բեկտագիր (սեպագիր) արձանագրութեանների լեզվի վերծանումը XIX դ. գործն է: Դեռևս 1621 թ. Իտալացի վաճառական Պիետրո դելլա Վալլան բերել էր Դարեհի՝ Պերսեպոլիսի պալատի արձանագրութեանների պատճենները: XVIIII դ. վերջին դանիացի ճանապարհորդ Կարստեն Նիբուրը հրատարակում է սեպագիր տեքստերի՝ իր կողմից կատարված ճշգրիտ ընդօրինակումները և միաժամանակ կարողանում է որոշել, որ արձանագրութեանները գրված են 3 լեզվով և 3 տարբեր սիստեմով՝ այբբենական, վանկային և գաղափարագրային: Սակայն բեկտագրերի վերծանման պատիվը պատկանում է Գյոտինգենի գիմնապիտի ուսուցիչ Գրոտեֆենդին, որը 1800 թվից սկսում է զբաղվել այդ գործով: Նա սկսում է Նիբուրի բերած 2 արձանագրութեանից, որոնք այբբենական գրով էին գրված: Արդեն 1802 թ. նա կարողացավ գտնել արձանագրութեանների վերին մասի ընթերցման բանալին: Ամենից առաջ Գրոտեֆենդը մտածեց, որ արձանագրութեան լեզուն պետք է լինի պարսկերեն, որովհետև բերված է Պերսեպոլից: Առանձնացնելով բառերն իրարից այն թեք սեպանշանի օգնությամբ, որի արժեքը որոշել էր դեռևս Պիետրո դելլա Վալլան, Գրոտեֆենդը ուշադրութեամբ դարձրեց արձանագրութեանների տարբեր մասերում կրկնվող բառախմբի վրա: Բնականաբար նա ենթադրեց, որ այդ խումբը պարունակում է արքաների անունները՝ նրանց տիտղոսներով հանդերձ: Սասանյան Պարսկաստանի թագավորների՝ այլուստ հայտնի տիտղոսավորումը հնարավորութեան էր տալիս որոշելու բառերի տեղը. այն հնչում էր այսպես. «X արքա, արքա մեծ, արքաների արքա, որդի Կ արքայի, սասանյան»: Որոշելով ամենից ավելի շատ կրկնվող «արքա» բառի արժեքը՝ Գրոտեֆենդը նկատեց, որ արձանագրութեաններից մեկում այդ բառը պակասում է այն տեղում, որտեղ պետք է լինի հոր տիտղոսը. նշանակում է՝ պետք է ընտրել այն թագավորի անունը, որ թագավորի որդի չի եղել. Գրոտե-

¹ N. L. Westergaard. Ueber den aeltesten Zeitraum der indischen Geschichte.

Ֆենդը որոշեց, որ այդ թագավորը Դարեհն է, որը 521 թ. մ. թ. ա. թագավոր է դարձել: Սրանից հետո գործն առաջ գնաց, մանավանդ Բեհիսթունի ժայռի (Քերմանշահ քաղաքի մոտ) 400 տողանոց հսկայական արձանագրության հայտնագործումից հետո: 1836 թ. Թոուլինսոնը կարդում է այդ արձանագրության մի հատվածը, իսկ 1847 թ. հրատարակում է ողջ արձանագրության ամբողջական տեքստը: Այսպիսով, XIX դ. կեսին հին պարսկական սեպագիր տեքստերի վերծանման գործը կարելի է ավարտված համարել:

Հայերեն. — Հայերենի՝ այլ հնդեւրոպական լեզուների հետ ունեցած ցեղակցության փաստը ճանաչում է ստանում Հ. Պետերմանի «Հայերեն լեզվի քերականության»¹ և Ֆր. Վինդիշմանի «Հայերենի տեղը արիական լեզվաբնում»² հոդվածի լույս ընծայումից հետո: Այս հեղինակներից անկախ այդ ցեղակցության փաստի վրա մատնանիշ է անում հայ գրող Խ. Աբովյանը իր «Նոր տեսակուն և գործնական քերականութիւն ուսաց վասն հայոց» (1837—1838) աշխատության մեջ, որը սակայն ժամանակին լույս չի տեսել:

Գիտական աշխարհում ընդունելություն է գտնում հայերենի՝ իրանական լեզու լինելու տեսակետը: Այս բանն ընդունում են Բոպպը, Թ. Գոշեն, Պ. դը-Լագարդը, Ֆր. Մյուլլերը, Ք. Պատկանյանը, որոնք մի շարք աշխատություններ են նվիրում հայերենի քերականության, հնչյունաբանության և բառապաշարի համեմատական ուսումնասիրությանը:

Դասական լեզուներ (հին հունարեն և լատիներեն). — Դասական ֆիլոլոգիան այս ենթաշրջանում դեռևս հեռու է կանգնած համեմատական քերականության նվաճումներից: Համեմատական քերականության հիմնադիրները դասական լեզուների առաջնակարգ մասնագետներ չէին, իսկ դասական ֆիլոլոգիայի մասնագետները կասկածով էին նայում համեմատական քերականության շուրջը բարձրացած աղմուկին: Դասական ֆիլոլոգիան երկար ժամանակ պահպանում էր իր տրագիցիոն մեթոդը և սկզբբունքները: Սակայն այս բանը երկար շարունակվել չէր կարող. արդեն 1840-ական թվականներին որոշ կոնտակտի անհրաժեշտություն է առաջանում. նախ՝ Արենսի «Հունարենի բարբառների մա-

¹ H. Petermann. Grammatica linguae armeniacae, 1837.

F. Windischmann. Die Grundlage des Armenischen im arischen Sprachstamme. ABAW, IV. 2. 1846 (գրվել է 1838 թ.):

սին»¹ աշխատութեամբ վարկ ստացած բարբառագիտական հրատարակութիւններն ու ուսումնասիրութիւնները ցույց տվին, թե որքան կարևոր է համեմատական քերականութեան իմացումը բարբառային ձևերի բացատրութեան համար. երկրորդ՝ համեմատական լեզվաբանութեան մեջ սուր կերպով ղգացվում էր դասական լեզուների տվյալների ավելի լավ մշակման, դասական ֆիլոլոգիայի նվաճումների օգտագործման կարիքը: Հարկավոր էր մի մարդ, որ դասական լեզուների և դասական ֆիլոլոգիայի նվաճումների անբասիր իմացումը զուգակցեր համեմատական քերականութեան տվյալների հետ. այդ մարդը Գեորգ Կուրցիուսն էր (1820—1885), որը արդեն 40-ական թվականներից հանդես է գալիս մի շարք աշխատութիւններով: Սակայն նրա գործունեութիւնը հիմնականում պատկանում է հաջորդ ենթաշրջանին, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում նրա մասին հետո խոսել:

Ռումանական լեզուներ. Ֆր. Դից.—Նախորդ շրջանի լեզվաբանական տեսութիւնների քննարկումը ցույց տվեց, որ ռոմանական լեզուների ցեղակցութեան և լատիներենի հետ ունեցած հարաբերութեան հարցերը վաղուց էին զբաղեցնում մտքերը: Սակայն ռոմանական լեզուների գիտական-համեմատական սիստեմատիկ ուսումնասիրութիւնը նոր ժամանակների գործ է և կապված է պատմա-համեմատական լեզվաբանութեան զարգացման հետ:

Նոր ժամանակների ռոմանական լեզվաբանութեան հիմնադիրը Ֆր. Դիցն էր (1794—1876): Նրա երկու գլխավոր աշխատութիւնները՝ «Ռումանական լեզուների քերականութիւնը» և «Ռոմանական լեզուների ստուգաբանական բառարանը»² դարձան ռոմանական ֆիլոլոգիայի դասական աշխատութիւնները և ունեցան բազմաթիվ հետևորդներ: Կարևոր դեր է կատարել Դիցը նաև ռոմանական լեզուների հնագույն տեքստերի հրատարակութեան և մեկնաբանութեան գործում:

Դիցը ռոմանական լեզուները համարում է ոչ թե դասական լատիներենի ձևափոխութիւնները, այլ նրա կողքին դոյութիւն ունեցող ժողովրդական լատիներենի հետնորդները: Իր համեմատական քերականութեան ներածութեան մեջ Դիցը փորձում է բա-

¹ Arens, De linguae graecae dialectis, 1839-1843.

Fr. Diez, Grammatik der romanischen Sprachen, I-III, 1836-1844. **Ֆրանս. հր. 1872—76:** Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen, 1853.

ցահայտել ժողովրդական լատիներենի առանձնահատկությունները, ցույց է տալիս հունարենի ու գերմանական լեզուների բառային ազդեցությունը ումանական լեզուների վրա և գծում ումանական լեզուների զարգացման ու բարբառային տարբերակման պատկերը: Ներածությունը հետևում են ումանական լեզուների համեմատական հնչյունաբանությունը, ձևաբանությունը, բառակազմությունը և շարահյուսությունը (սլարդ ու բարդ նախադասությունների համեմատական քննությունը): Գրավոր հուշարձանների լավագույն օգտագործմամբ, նյութի լայն ընդգրկմամբ սխտեմավորմամբ, կիրառած մեթոդի ճշգրտությամբ, հնչյունական փոփոխությունների օրինաչափ բնույթը բացահայտելու ձգտմամբ և այլն,— այս բոլոր հատկություններով Դիցը բացառիկ տեղ է գրավում պատմա-համեմատական լեզվաբանության մեջ և ոչ միայն մեծ ծառայություն է մատուցել ումանական ֆիլոլոգիայի զարգացմանը, այլև օրինակ է հանդիսացել հնդեւրոպական լեզուների ուսումնասիրության շատ փորձերի համար: Իզուր չէ, որ էնգելսը նրան գնում է Բոպպի և Գրիմի շարքում: Այս բոլորով հանդերձ՝ Դիցը տուրք է ստիս պատմա-համեմատական լեզվաբանության տվյալ ենթաշրջանի ընդհանուր թերություններին. այսպես, հնչյունական համապատասխանությունների օրինաչափականությունը սկզբունքի ոչ բավականաչափ խիստ և հետևողական կիրառման հետևանքով նա լավ չի տարբերում ումանական լեզուների՝ լատիներենից ժառանգած բառերը հետագա փոխառություններից:

Դիցն ընդգրկում է 6 ումանական լեզու՝ իսպաներենը, պորտուգալերենը, ֆրանսերենը, պրովանսալերենը, իտալերենը և ռումիներենը, ընդ որում առաջին չորսը միացնում է մեկ ընդհանուր՝ արևմտյան խմբի, վերջին երկուսը՝ մի այլ՝ արևելյան խմբի մեջ:

Ավելորդ չէ նշել, որ պրովանսալերենի ուսումնասիրության հարցում Դիցը հենվում էր Ֆր. Ռենուարի (1761—1836) վրա, որը 1816—1821 թթ. լույս էր րնծայել «Տրուբադուրների օրիգինալ պոեզիայի հավաքածուն»¹: Այս աշխատության առաջին հատորը կազմում էր պրովանսալերենի քերականությունը, վերջինը՝ ումանական լեզուների համեմատական քերականության փորձը՝ կատարված Գրիմի հետևողությամբ: Սակայն Ռենուարը սխալ

¹ Fr. J. M. Raynouard, Choix de poésies originales des troubadours, I—VI, 1816—1821.

կարծիք ունենալ մի կողմից՝ պրովանսալերենի, մյուս կողմից՝ լատիներենի մասին. նա պրովանսալերենը համարում էր լատիներենի և մյուս ումանական լեզուների միջին օղակը, իսկ լատիներենը դիտում էր որպես յուրատեսակ ընդհանուր ումանական լեզու¹: Գիցն սկզբում հետևեց Ռենուարին, բայց շուտով ազատվեց նրա ազդեցությունից և զարգացրեց նոր կոնցեպցիա:

Դիցը բազմաթիվ հետևորդներ ունեցավ Գերմանիայում, ումանական երկրներում և այլուր: Նրանցից հիշատակելի են Գաստոն Պարիսը (1839—1903) և Պոլ Մեյերը (1840—1917)՝ Ֆրանսիայում, Ասկոլին (1829—1907)՝ Իտալիայում և ուրիշները: Այս և մյուս ումանագետների գործունեության մասին մենք դեռ առիթ կունենանք խոսելու:

Գերմանական լեզուներ. — Հնդեւրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը, ինչպես տեսանք, սկզբնավորվեց գերմանական լեզուների ուսումնասիրության հետ սերտորեն կապված: Ռասկը և Գրիմը միաժամանակ գերմանական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության հիմնադիրներն էին: Հնդեւրոպական լեզուների այլ հետազոտողներ ևս այս կամ այն չափով անդրադառնում էին գերմանական լեզուներին: Հոլցմանի օրենքը, որի մասին հիշվել է, նպաստեց գերմանական լեզուների տարբեր խմբերի փոխհարաբերության ըմբռնմանը: Մյուս կարգի աշխատություններից նշենք հայտնի կելտագետ Ի. Կ. Ցոյսի (1806—1856) «Գերմանացիները և հարևան ցեղերը» գործը²:

Ավելորդ ենք համարում հանգամանորեն կանգ առնել գերմանական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությանը նվիրված այլ մանր գործերի վրա: Նշենք, որ այս շրջանում լայն ծավալ է ստանում գերմանական լեզուների հին գրավոր հուշարձանների ճիշտարակության գործը, որ մեծ չափով նպաստում է այդ լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանը:

Բալթիկ-սլավոնական լեզուներ. — Մինչև XIX դ. կեսերը սլավոնական ֆիլոլոգիայի բնագավառում իշխում էր այսպես կոչված հանրագիտական ուղղությունը: Լեզվի հարցերը դեռևս սերտորեն առնչվում էին այլ կարգի հարցերի հետ, դեռևս ֆիլոլոգիական նպատակադրում ունեին: Եթե մի կողմ թողնենք Ա. Վոստոկովին,

¹մատ. Проф. М. Г. Сергиевский, Введение в романское языкознание, М., 1952, էջ 250.

²J. K. Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, 1837.

որի մասին խոսել ենք, ապա կարելի է նշել շէխ Ի. Դոբրովսկու (1753—1829), սլովեն Կոպիտարի (1780—1844) և սլովակ Շաֆարիկի (1795—1861) անունները: Ի. Դոբրովսկին, որ համարվում է սլավոնական ֆիլոլոգիայի հայրը, հայտնի է շէխական լեզվին ու գրականությունը նվիրված մի շարք աշխատություններով: Նրա գլխավոր աշխատությունը «Սլավոնական լեզվի հին բարբառի հիմունքները» գործն էր¹: Շաֆարիկը մի շարք աշխատություններ է նվիրել սլավոնական ֆիլոլոգիայի զանազան բնագավառներին: Առանձնապես նշելի է նրա «Պատմություն սլավոնական լեզվի և գրականության՝ բոլոր բարբառներով» աշխատությունը²: Շաֆարիկը բավական հիմնավոր կերպով կարողանում է հերքել այն տարածված կարծիքը, թե հին սլավոններենը բոլոր սլավոնական լեզուների հայրն է:

1840—50-ական թվականներին Երևան հն գալիս բազմաթիվ աշխատություններ՝ նվիրված սլավոնական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությանը: 40-ական թվականների ռուսական իրականության մեջ պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառման առաջին օրինակները ապրիս են Գ. Պ. Պավսկին (1787—1863), Մ. Ն. Կատկովը (1818—1887) և ուրիշները: Սրանցից առաջինը իր «Բանասիրական դիտողություններում»³ և երկրորդը իր «Սլավոնա-ռուսական լեզվի տարրերի և ձևերի մասին» աշխատության մեջ⁴ համեմատական քննության են ենթարկում ռուսերենը՝ փորձելով պարզել նրա տեղը ցեղակից լեզուների մեջ:

Բալթիական լեզուներին այս շրջանում նվիրված գործերից հիշելի է Պ. Ի. Կեպպենի աշխատությունը⁵:

Ալբաներեն.— Դեռևս 1835 թ. Ի. Քյուլանդերը իր «Ալբանացիների կամ շկիպետարների լեզուն» աշխատության մեջ⁶ մատնացույց է անում ալբաներենի՝ հնդեվրոպական լեզուների հետ ու-

¹ I. Dobrovsky, Institutiones linguae slavicae veteris dialecti, 1822.

P. J. Schafarik, Geschichte der slavischen Sprache und Literatur in allen Dialekten, 1826.

Г. П. Павский, Филологические наблюдения, 1841

М. Н. Катков, Об элементах и формах славяно-русского языка, М., 1845.

⁵ П. И. Кеппен, О происхождении языка и литературы литовских народов, 1827

⁶ J. Xylander, Die Sprache der Albanesen oder Schkipetaren, Frankfurt M., 1835.

Նեցած ցեղակցությունը: Ավելի ուշ Բուպպը հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրում այս հարցին:

3. ՈԶՆԵՒԵՎՐՈՊՈԿԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քամա-սեմական լեզուներ. եգիպտական հիերոգլիֆների և ասուրական սեպագրերի ընթերցումը. եգիպտագիտության և ասուրագիտության ծնունդը.—Սեմական լեզուները տարածված են հյուսիսային Աֆրիկայի և Առաջավոր Ասիայի երկրներում, քամական լեզուները՝ Աֆրիկայի հյուսիսում: Երկու անվանումներն էլ աստվածաշնչից են առնված. մասնավորապես սեմական անվանումը մտցված է Շլեոցերի կողմից դեռևս 1781 թ.: XIX դ. առաջին կիսում քամա-սեմական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում կարևոր դեր խաղաց եգիպտական հիերոգլիֆների և ասուրական սեպագրերի վերծանումը, որով հնարավորություն ստեղծվեց քամա-սեմական լեզուների պատմա-համեմատական հետազոտության: մեջ հենվելու հնագույն գրավոր հուշարձանների տված լեզվական տվյալների վրա:

Եգիպտական հիերոգլիֆների ընթերցանության պատիվը պատկանում է ֆրանսիացի գիտնական Ֆրանսուա Շամպոլյոնին (1790—1832), որը տիրապետում էր, բացի դասական լեզուներից, եբրայերենին, արաբերենին և ղպտերենին (հին եգիպտերենի շատավիղը): 1799 թ. Նապոլեոնի՝ եգիպտական էքսպեդիցիայի ժամանակ Ռոզետտա վայրում զինվորները գտել էին մի արձանագրություն, որտեղ միևնույն տեքստը գրված էր հիերոգլիֆներով, դեմոտիկ գրով և հունարենով: Մինչև Շամպոլյոնը ձեռնարկված վերծանման փորձերը, այդ թվում և Յունգի փորձը, վերջացել էին անհաջողությամբ: Շամպոլյոնից առաջ նկատել էին, որ թագավորական հատուկ անունները առնված են շրջագծի մեջ: Շամպոլյոնը վերծանումն սկսեց Պտղոմեոս հատուկ անունից՝ ճշտորեն ենթադրելով, որ այն, որպես ոչ եգիպտական հատուկ անուն, պիտի գրված լինի տառանշաններով. պարզվեց, որ եգիպտական նշաններով այն գրված է Պտղոմեոս, այսինքն՝ որոշ ձայնավորներ բացակայում են: 1815 թ. Ֆիլե կղզում գտնվեց մի ուրիշ արձանագրություն, որտեղ կար նաև Կլեոպատրա անունը. համեմատելով ընդհանուր նշանները՝ Շամպոլյոնը հավաստիացավ ընդհանուր լ, ո, պ, ա տառանշանների նույնության մեջ. միութամանակ ճշտորեն ենթադրեց, որ երկու անգամ կրկնվող նշանը Կլեոպատ-

րա անվան մեջ արտահայտում է ա-ն: Շարունակելով աշխատանքը՝ նա ընթերցեց նաև Տուսմոս և Ռամսես անունները: Հետագա աշխատանքի ընթացքում, հենվելով ղպտերենի իր իմացության վրա, Շամպոլյոնը կարողացավ պարզել որոշ այլ նշաններ ևս. այսպես, իմանալով, որ ձին ղպտերեն կոչվում է խտոռ և պարզած լինելով ա ու ր նշանները՝ Շամպոլյոնը որոշեց իս-ի արժեքը, այլև խտոռ նշաններից հետո ղրված ձիու նշանի՝ ղետերմինատիվ լինելը: 1822 թ. սեպտեմբերի 27-ին Շամպոլյոնը Փարիզի Ակադեմիայում զեկուցում կարդաց եգիպտական հիերոգլիֆների ընթերցանության մասին. էլ համարվում է եգիպտագիտության սկիզբը: Շամպոլյոնի սկսած գործը շարունակվեց Ռ. Լեպսիոսի, Հ. Բրուգլի և այլոց կողմից՝ հանգեցնելով եգիպտական հիերոգլիֆների բոլոր տեսակների պարզմանը:

Ասուրագիտության վարձագման համար վճռական նշանակություն ունեցավ պարսկական սեպագրերի վերծանումը՝ մի կողմից և Բեհիսթունի արձանագրության գյուտը՝ մյուս կողմից: Պարսկական սեպագրերը ներկայացնում էին Միջագետքի սեպագրության պարզեցումը և բանալի էին տալիս ասուրա-բաբելական սեպագրության վերծանման համար: Բեհիսթունի արձանագրությունն էլ բաղկացած էր 3 սյունակից: Դանիայի Մյունստերը պարզեց, որ երրորդ սյունակի արձանագրությունը հիշեցնում է հին Բաբելոնի տեղում գտնված արձանագրությունները: Այլ սյունակի որոշ նշանների հնչյունական արժեքը հայտնի էր պարսկական սեպագրերի վերծանումից. ինչ վերաբերում է լեզվին, ապա նրա սեմական բնույթը պարզվեց շվեդ Լեհնշտայնի կողմից՝ աստվածաշնչում, հունական մատենագրության մեջ և Բեհիսթունի սեպագիր տեքստում պահպանված անունների վերլուծությամբ. սակայն սկզբում գործին խանգարեց այն սխալ կարծիքը, թե իբր այլ սեմիաների նման ասուրա-բաբելայցիները ձայնավորները չէին գրում: Հետագայում իուլանդացի Հինքսը պարզեց, որ ասուրա-բաբելական սեպագրության մեջ ձայնավորները նշանակվում են, և գործն առաջ գնաց: Ասուրա-բաբելական սեպագրերի ընթերցանության գործում մեծ դեր խաղացին Ռոուլինսոնը, Հինքսը և Օպպերտը. նրանք պարզեցին 200-ից ավելի վանկային նշանների և որոշ թվով գաղափարագրերի բնույթը: Ռոուլինսոնը 1851 թ. ավարտեց Բեհիսթունի արձանագրության երրորդ սյունակի ընթերցումը: Եգիպտական հիերոգլիֆների ընթերցման և քամական լեզուների ավելի մերձավոր ուսումնասիրության հեռանքով ար-

դեն XIX դ. առաջին կեսում առաջ է քաշվում քամա-սեմական (համիտական և սեմական) լեզուների ցեղակցութեան հարցը: 1844 թ. Թ. Բենֆեյը նշում է եգիպտերենի և սեմական լեզուների ցեղակցությունը¹:

Շուտով Կլապոթի կողմից առաջ է քաշվում հնդերոպական և սեմական լեզուների ցեղակցութեան հնարավորութեան հարցը: Թ. Ֆոն Ռաումերը 55 բառի համեմատություն է կատարում:

«Ուրալա-ալթայան» լեզուներ. ֆիննա-ուգրական և սամոյեդական: լեզուների ցեղակցութեան հարցը. — Ֆիննա-ուգրական լեզվաբանության սկիզբը, ինչպես նշել ենք, փաստորեն դրվել է դեռևս XVIII դ. վերջին Ս. Դյարմաթիի հայտնի աշխատությանը²: XIX դ. հնդերոպական պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրներից մեկը՝ Ռասկը, շնայած ձեռքի տակ եղած նյութերի ոչ լրիվ լինելուն, տալիս է ֆիննա-ուգրական լեզուների սիստեմատիկ դասակարգումը, որին հետևում է Մ. Ա. Կոստրենը (1813—1852): Վերջինս մշակում է ֆիննա-ուգրական և սամոյեդական լեզուների ցեղակցութեան հարցը, բազմաթիվ աշխատություններ նվիրում սամոյեդական և ֆիննա-ուգրական լեզուների ուսումնասիրությանը³: Նրա հետևորդներից են ֆինն լեզվաբաններ Սետելեն և Պասսոնենը:

Վիլհելմ Շոտար հատուկ աշխատություն է նվիրում «ուրալյան» (ֆիննա-ուգրական), թյուրքական, մոնղոլական և տունգուսական լեզուների ցեղակցութեան հարցին⁴: Ֆ. Վիդեմանը տալիս է «ուրալա-ալթայան» լեզուների հիմնական առանձնահատկությունների բնութագիրը⁵:

Այլ լեզուներ. — XIX դ. սկզբներին հավաստվում է Արևելյան Ասիայում շին-տիբեթական, Հնդկաստանում՝ դրավիդյան և Աֆրիկայում՝ բանտու լեզվաընտանիքների գոյությունը: Ալեքսանդր Չոման 1834 թ. գրում է տիբեթերենի առաջին գիտական քերա-

¹ Th. Beufey, Über die Verhältnis der egyptischen Sprache zum semitischen Sprachstamm, Leipzig, 1844.

² S. G j a r m a t h i, Affinitas linguae hungaricae cum linguis feniceae originis grammaticae demonstrata, 1799.

³ A. Castren, Grammatik der samojedischen Sprachen, 1854. Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen, 1885 և այլն:

⁴ W. Schott, Versuch über die tatarischen Sprachen, 1836.

⁵ F. Wideman, Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelechasiens, 1838.

կանությունն ու բառարանը: Հոգոստնը 1847 թ. աշխատություն է նվիրում շին-տիբեթական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությանը:

1823 թ. Կլապոթի կողմից փորձ է կատարվում ի մի բերելու Ասիայի լեզուների վերաբերյալ տեղեկությունները¹: Կլապոթն անհաջին գիտնականն է, որ մտցնում է հնդկրոպական լեզուների համար «հնդգերմանական» (indogermanisch) անվանումը, որը լայն գործածություն է ստանում գերմանական լեզվաբանների շրջանում. ոչ գերմանական գիտնականները գերադասում են համատիպ «հնդկրոպական» տերմինը: Տարբեր ժամանակ գործածության մեջ են դրվել նաև «արիական», «արիա-եվրոպական» և այլ կարգի տերմիններ, բայց դրանք կարճ կյանք են ունեցել:

Վրացերենի ուսումնասիրության բնագավառում մեծ աշխատանք է կատարում Մ. Բրոսսեն²:

¹ Klaproth, Asia polyglotta, Paris, 1823.

² M. Brosset, L'art libéral, ou grammaire géorgienne, Paris, 1834 (իթողթ.) Elements de la langue géorgienne, Paris, 1837 և այլն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱԹԵՐՅԱԼ

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

- Արբա համայան Ռ., Հնդերոսական լեզվախոսմբ և հայ լեզվաբանության պատմություն, «Արարատ», 1912, էջ 696—719:
- Աղայան Է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1, Երևան, 1958, էջ 36—46, 161—182:
- Աճառյան Հ., Պարսկական բևեռագրերի յուժման պատմությունը, ՊՀԱԺ, 34, 1951, էջ 129—132:
- Կոստանյան Կ., Հայագիտությունը Արևմտյան Եվրոպայում, Թիֆլիս, 1910, էջ 4Ա—4Գ:
- Մենեիշյան Գ., Արդի լեզվագիտությունը, ՀԱ, 1896, էջ 4, 76:
- Շոտովպֆ Գ. Ա., Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմուտս (Գ. Զարբհանայանի թարգմանությամբ ու լրացումներով), Վենետիկ, 1895, էջ 269—287:
- Ջահուկյան Գ., Խաչատուր Արուսյանը որպէս լեզվաբան-քերականագետ, ՊՀԱԺ, 42, էջ 47—105:
- Տերվիշյան Ս., Հնդերոսական նախալեզու, Կ. Պոլիս, 1885:

2. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

- Василевская Е. Л. Лингвистическое наследство Н. Г. Чернышевского, УЗ Моск. Пед. ин-та им. В. И. Ленина. LXXV 4, 1954, էջ 139—156:
- Василевская Е. Л. Чернышевский-языковед, РЯШ, 1953, № 3, էջ 69—76:
- Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, М 1958, էջ 122—222:
- Виноградов В. В., Синтаксические воззрения А. Х. Востокова и их значение в истории русского языкознания, ИАН, X. 1951—1952, էջ 116—135:
- Гайм Р., Вильгельм фон Гумбольдт, 1898:
- Коропачинский С. Ф. Значение А. Х. Востокова в истории славянской филологии, „Отчет Одесской первой прогимназии за 1874/5 уч. год“, էջ 1—53:
- Лукьяненко А. М., Основные методы и направления в области славянского языкознания в связи с историческим ходом развития

науки языкознания вообще. индо-европейского—в частности, Киев, 1909.

- Львов А. С., А. Х. Востоков, РЯШ, 1956, № 6, էջ 95—102.
- Мосальский В. И., Русские революционеры-демократы и К. Д. Ушинский о языке и его изучении. Очерки по истории развития передовой отечественной научной мысли, Киев, 1956.
- Памяти М. А. Кастрена, к 75-летию со дня смерти, Л., 1927.
- Панов Д., Лингвистические взгляды В. Г. Белинского, автореферат канд. диссерт., Москва, 1953.
- Сергиевский М. В. Введение в романское языкознание, М. 1952, էջ 249—252.
- Сорокин Ю. С., Н. Г. Чернышевский и материалистическое языкознание, 1949, էջ 536—550.
- Степанова А., Лингвистическое наследие Н. Г. Чернышевского, РЯШ, 1957, № 6, էջ 94—100.
- Цейтлин Р. М., А. Х. Востоков один из первых русских славяноведов, КСИС, 25, 1958, էջ 3—13.
- Цукерштейн-Горницкая Н., Вопросы литературного языка в борьбе Белинского за передовую русскую литературу, автореферат канд. диссерт. Л. 1954.

3. ՕՏԱՐ ԱԵՁՈՒՆԵՐՈՎ

- Abergge E., W. v. Humboldt und die Probleme der allgemeinen Sprachwissenschaft, NJKA, 24, 1921. s. 62—75.
- Brauer J., A. F. Bernhardt, die Sprachphilosophie der alt. Romantik. Diss., Breslau, 1921.
- Cassirer E., Die kantischen Elemente in W. v. Humboldts Sprachphilosophie. „Festschrift für P. Hensel-Erlangen“, Greitz, 1923. էջ 105—127.
- Chaillemel-Lacour P., La philosophie individualiste. Étude sur Guillaume de Humboldt, Paris, 1864.
- Fiesel E., Die Sprachphilosophie der deutschen Romantik, Tübingen, 1927.
- Franke K., Die Brüder Grimm. Ihr Leben und Werken, Dresden-Leipzig, 1899.
- Gabelentz G. v. d., A. F. Pott, ABD, 26.
- Gaudfroy-Demonbynes, L'oeuvre linguistique de Humboldt, Paris, 1931.
- Horn P., Պատմի գործունեութեան բնութագիրը BB-ում, XIII, էջ 317 և 52.
- Harnack O., Wilhelm von Humboldt, 1944.
- Haym R., Wilhelm von Humboldt, Berlin, 1858.
- Howald E., Wilhelm von Humboldt, 1944.
- Kainz Fr., Friedrich Schlegels Sprachphilosophie, ZDG, 3, 1941, էջ 263—82.

- Körner J., Indologie und Humanität. Festschrift für M. Winternitz. Leipzig, 1933. **52** 117-138.
- Lammers W. W. v. Humboldts Weg zur Sprachforschung 1785-1801, NDF, 56, Berlin, 1936.
- Lefman S., Franz Bopp, sein Leben und seine Wissenschaft, I-II, Berlin, 1891-1897.
- Lommel H., Friedrich Schlegels Charakteristik des Sanskrits und die deutsche Sprache. DVLG, 8, 1930, **52** 647-659.
- Pott A. F., W. v. Humboldt und die Sprachwissenschaft. *ζουδρουργική* „Über die Verschiedenheit...“ - *ή αναζωφανή*, Berlin, 1876.
- Rantzau J. A. von, Wilhelm von Humboldt. Der Weg seiner geistigen Entwicklung, München, 1939.
- Sandfeld Kr., R. Rask. „Dansk Biografisk Leksikon“, 19, 1940. **52** 180-194.
- Scheinert M., W. Humboldt Sprachphilosophie, AGP, 13, 1915 **52** 141-195.
- Scherer W., J. Grimm, 2-te Aufl., Berlin, 1885.
- Schmidt K. E. A., Beiträge zur Geschichte der Grammatik, Halle, 1859.
- Simon J., Das Problem der Sprache bei Hegel, Köln, 1957.
- Steinmayer, R. v. Rauemer, ADB, 27.
- Steinthal H., Die Sprachwissenschaft Wilh. von Humboldts und die Hegel'sche Philosophie, Berlin, 1844.
- Steinthal H., Die sprachphilosophischen Schriften W. Humboldts, 1884 (Einleitung).
- Stenzel L., Die Bedeutung der Sprachphilosophie W. v. Humboldts für die Probleme des Humanismus, „Logos“, 10, 1921/22, **52** 261-452.
- Verburg P. A., The Backgrounds of the Linguistic Conceptions of Bopp, „Lingua“, II, 4, 1950, **52** 438-468.
- Wimmer L., R. Kr. Rask, 1887.

ԵՐԿՐՈՐԳԻ ԵՆԹԱՇՐՁԱՆ
(XIX դ. III քառորդը)

**ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՎԱԿԱՆ (ՌԵԿՈՆՍՏՐՈՒԿՏԻՎ ԻՍՏԱԿԱՆ)
ԿՈՄՊԱՐԱՏԻՎ ԻՋՄ**

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ենթաշրջանի լեզվաբանական ուղղությունները և նրանց ձևավորման նախադրյալներն ու պայմանները. — Պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձևավորման ռեկոնստրուկտիվիստական ենթաշրջանը ընդգրկում է շուրջ մեկ քառորդ դար՝ մոտավորապես XIX դ. կեսերից մինչև 70-ական թվականների կեսերը: Տնտեսական տեսակետից այս շրջանում կապիտալիզմն ապրում է իր նախամոնոպոլիստական-նախաիմպերիալիստական զարգացման փուլը, երբ դեռևս շարունակվում է նրա զարգացման վերընթաց գիծը, շարունակվում է ազատ մրցակցությունը, երբ սկսում է տիրապետող դառնալ ծանր արդյունաբերությունը:

Կապիտալիզմի վերընթաց զարգացման առկայության պայմաններում շարունակում են զարգանալ և բնական գիտությունները, որոնք անհրաժեշտ նախապայման են նրա անարգել առաջընթացի համար: Միաժամանակ նշանակալից զարգացում են ապրում և հասարակական գիտությունները. կապիտալիզմի զարգացման վերընթաց գիծը նպաստավոր ազդեցություն է գործում նրանց մեջ առաջավոր գաղափարների ծավալման համար, թեև արդեն առկա են հետագա փոփոխությունների սաղմերը:

Լեզվաբանության այս ենթաշրջանում հանդես են գալիս լեզվի ըմբռնման երեք հիմնական կոնցեպցիաներ՝ 1) նատուր-բիո-

յողիական (ա. կենսաբանական կամ բիոլոգիական նատուրալիզմ
և բ. բիոլոգիզմ), 2) հոգեբանական (պսիխոլոգիզմ) և 3) կուլ-
տուր-էվոլյուցիոնիստական:

Նատուր-բիոլոգիզմի ներկայացուցիչները լեզուն ըմբռնում են որպես
բիոլոգիական օրգանիզմ կամ օրգանիզմի ֆունկցիա և լեզվաբա-
նությունը դասում բնական գիտությունների շարքը: Պսիխոլոգիզ-
մի ներկայացուցիչները լեզուն դիտում են որպես հոգեկան երե-
վույթ, իսկ լեզվաբանությունը՝ որպես հոգեբանական գիտություն:
Կուլտուր-էվոլյուցիոնիզմի ներկայացուցիչները լեզուն դիտում են
որպես մարդկային կուլտուրայի արտահայտություններից մեկը և
լեզվաբանությունը դասում «կուլտուրային» (հասարակական) գի-
տությունների շարքը, թեև նրանցից ոմանք որոշ տուրք են տալիս
և բիոլոգիական էվոլյուցիոնիզմին:

Այս երեք ուղղությունների հանդես գալը պայմանավորված է
մասամբ լեզվաբանության զարգացման նախորդ ընթացքով, մա-
սամբ էլ գիտության զարգացման ընդհանուր բնույթով: Նատուր-
բիոլոգիզմը Բոպպի մեխանիստական նատուրալիզմի հետագա
ձևափոխությունն ու զարգացումն է նոր պայմաններում, երբ ա-
ռանձնապես մեծ նվաճումներ է ունենում բիոլոգիան, և երբ տեն-
դենց է նկատվում բիոլոգիայի բնագավառում հանդես եկած էվո-
լյուցիոնիստական սկզբունքներին ընդհանրական բնույթ հատկաց-
նելու, դրանք դարձնելու ամենատարբեր բնույթի երևույթների (այդ-
թվում և հասարակական երևույթների) մեկնաբանության հիմք:
Անցումը Բոպպի մեխանիստական նատուրալիզմից դեպի «մա-
քուր» բիոլոգիզմը տեղի է ունենում ոչ միանգամից, այլ որոշ աստի-
ճանական օղակներով՝ «լեզվական օրգանիզմ» արտահայտության
փոխաբերական գործածությունից և լեզվի կառուցվածքի ու բնա-
կան օրգանիզմների ֆիզիոլոգիական կառուցվածքի միջև անցկաց-
վող անալոգիաներից մինչև այդ արտահայտության ուղղակի ըմ-
բռնումը և, վերջապես, մինչև լեզուն օրգանիզմի բնական ֆունկ-
ցիա համարելու տեսակետը: Պսիխոլոգիզմը կապված է հիմնակա-
նում հոգեբանության՝ որպես գիտություն ձևավորվելու և նրա ու-
նեցած նվաճումների հետ: Սակայն նա ևս զերծ չէ որոշ ժառան-
գորդականությունից. պատահական չէ, որ այդ ուղղության հիմ-
նադիրը՝ Շտայնթալը, իրեն սկզբնապես համարում էր Հումբոլդտի
հայացքների մեկնաբանողն ու ժողովրդականացնողը: Այս ուղղու-
թյան ձևավորման համար հատուկ նշանակություն է ունենում այն
հանգամանքը, որ Հումբոլդտը ուշադրություն էր դարձնում հատ-

կապես լեզվի ներքին կողմի, լեզվական երևույթների իմաստի վրա, մի հանգամանք, որ կազմում է պսիխոլոգիզմի կարևոր գծերից մեկը՝ ի տարբերություն և ի հակադրություն բիոլոգիզմի. վերջինիս ուշադրության կենտրոնում լեզվի արտաքին-հնչյունական կողմն է: Կուլտուր-էվոլյուցիոնիզմը հանդես է եկել մի կողմից՝ որպես Հումբոլդտի և Գրիմի կոնցեպցիայի հետագա շարունակությունն ու զարգացումը, մյուս կողմից՝ որպես լեզվի նատուրալիստական-բիոլոգիական ըմբռնման յուրատեսակ հակադրեցությունը: Եթե լեզվի նատուր-բիոլոգիական ըմբռնմամբ խրզվում էր կապը լեզվի և հասարակական մյուս երևույթների միջև, լեզուն կտրվում էր մարդկային կուլտուրայի զարգացումից, ապա կուլտուր-էվոլյուցիոնիզմը շեշտում է հենց այդ կապը: Այս դեպքում, սակայն, լեզվի զարգացումը դիտվում է էվոլյուցիոնիզմի դիրքերից, մի բան, որ արդյունք է զարգացման էվոլյուցիոնիստական հայեցակետի ընդհանրացման: Այս երեք ուղղություններից նատուր-բիոլոգիզմը տիրապետող ուղղություն է հնդկադարձականության մեջ, մինչդեռ մյուսները ավելի շատ հանդես են գալիս ընդհանուր լեզվաբանության և առանձին լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում:

Նախորդ ենթաշրջանում լեզվաբանական հետազոտության ուղանակները ծառայում էին մի հիմնական նպատակի՝ բացահայտել տվյալ լեզուներով խոսող թողովուրդների և քերականական ձևերի ծագումը. այլ կերպ ասած՝ լեզուների համեմատությունը նպատակ ուներ գենետիկական հարցեր լուծել: Այս ենթաշրջանում համեմատությունը աստիճանաբար սկսում է վերածվել մի միջոցի, որի օգնությամբ լեզվաբանները նպատակ են դնում վերականգնել տարբեր լեզուների հիմքում ընկած լեզվի (նախալեզվի) կառուցվածքային տիպն ու առանձնահատկությունները: Այս բանը լեզվաբանության առանձնացման ու ինքնուրույնացման տենդենցի հետագա արտահայտություններից մեկն էր. եթե համեմատությունը նախորդ շրջանում դիտվում էր գերազանցապես որպես ժողովրդի ծագման ու կապերի բացահայտման միջոց, ապա այս շրջանում այն աստիճանաբար սկսում են դիտել որպես իր իսկ լեզվի կառուցվածքային սկզբնական առանձնահատկությունների վերականգնման միջոց. լեզվական կառուցվածքի և ժողովրդի կյանքի սկզբնական առնչությունների հարցը քննվում է որպես առանձին դիսցիպլինի նյութ: Այսպիսով, այս շրջանում համեմատության գենետիկական հայեցակետը փոխարինվում է ռեկոնստ-

յուրկտիվիստականով: Ռեկոնստրուկտիվիզմը առանձնապես ցայտուն արտահայտություն է գտնում նատուր-բիոլոգիական ուղղութիւն մեջ և այն էլ 1860-ական թվականների սկզբներից. սա մասամբ էլ կապված է բիոլոգիայի մեջ իշխող մեթոդների հետագա կատարելագործման, համեմատական անատոմիայի և հնէաբանութիւնի զարգացման հետագա քայլերի հետ:

Սակայն ռեկոնստրուկտիվիզմը այս բառի լայն առումով հանդես է գալիս նաև լեզվաբանական մյուս ուղղութիւններում, մանավանդ որ դրանց մեջ ևս տիրապետող են ընդհանրապես մարդկային լեզվի ու առանձին լեզուների ծագման ու զարգացման հարցերը: Հոգեբանական ուղղութիւնի ներկայացուցիչները աշխատում են վերականգնել լեզվի ծագման ու զարգացման սկզբնական պայմանների պատկերը, պարզել լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի առանձնահատկութիւնները, բացահայտել այն հոգեկան պայմաններն ու նախադրյալները, որոնց մեջ տեղի է ունենում լեզվի ծագումն ու զարգացումը: Կուլտուր-էվոլյուցիոնիստական ուղղութիւնի ներկայացուցիչները ցանկանում են պարզել լեզվի կուլտուրական դերը, բացահայտել տարբեր լեզուների ձևավորման կուլտուրական պայմանների պատկերը, ցույց տալ լեզուների և նրանցով խոսող ժողովուրդների պատմութիւնի ու կուլտուրական զարգացման կապը, վերականգնել այն պայմանների պատկերը, որոնց մեջ տեղի է ունենում տվյալ ժողովրդի լեզվի զարգացումը:

Այսուհանդերձ լեզվաբանութիւնի այս նոր շրջանի զարգացման, կիրառվող մեթոդների և տեսական սկզբունքների առաջնաշման համար վճռական դեր է խաղում նախորդ շրջանում կուտակված նյութը նոր ձևով մեկնաբանելու անհրաժեշտութիւնը: Լեզվաբանները տեսական հարցերում դիմում են այլ գիտութիւններին, իսկ մեթոդի հարցում հենվում են առավելապես եղած նյութի, լեզուների ցեղակցական կապերի ուսումնասիրութիւնի փաստերի վրա՝ փորձելով ավելի խոր գնալ պատմութիւնի խորքերը, վերականգնել հնդկարոպացիների հին լեզվական զօերը, հին կուլտուրայի ու կյանքի պատկերը, այլև ընդհանրապես լեզվի ծագման ու զարգացման հոգեբանական հիմքերը:

Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները. — Այս ենթաշրջանի համար կարելի է տարբերել երկու էտապ. 1) 1850-ական թվականները, երբ մեթոդի բնագավառում որոշումներ են կատարվում, իսկ տեսութիւնի բնագավառում արդեն

ները շեն ապրում կամ ժառանգ շեն տալիս. այս տեսակետից, Դարվինի ուսմունքի համաձայն, գոյության պայքար է գնում կենդանի օրգանիզմների միջև: Դարվինի ուսմունքը, լինելով գիտության ամենաաչքի ընկնող նվաճումներից մեկը, ազդեցություն է թողնում գրեթե բոլոր գիտական ուսմունքների, այդ թվում և հասարակական գիտությունների զարգացման վրա: Առաջանում է այսպես կոչված սոցիալ-գարվինիզմը, որը Դարվինի ուսմունքի կողմերը մեխանիկորեն տեղափոխում է հասարակութային բնագավառը՝ փորձելով դրանցով բացատրել հասարակութային զարգացումը: Լեզվաբանությունը ևս ղերծ չի մնում բիոլոգիզմի ազդեցությունից: Սկզբնական տարերային նատուրալիզմը, որ արդեն նկատվում էր նախորդ շրջանի որոշ հեղինակների, այդ թվում և Բոպպի մոտ, փոխանցվում է բիոլոգիական նատուրալիզմի և բիոլոգիզմի:

Եթե սկզբնական շրջանում նատուրալիզմը տարերային բնույթ էր կրում, և բնական գիտությունների բնագավառից առնված շատ տերմիններ ու հասկացություններ դեռևս փոխաբերաբար էին գործածվում, ապա այս շրջանում այն հանդես է գալիս որպես միանգամայն որոշակի, գիտական համոզմունքների վրա հենվող ուղղություն: Բոպպն սկզբնապես դիմում էր նման տերմիններին փոխաբերաբար, առանց դրանց մեջ խիստ իմաստ դնելու. «Լեզվի «բզանիզմ» տերմինը նա յուրացրել էր Հումբոլդտից, որն իր հերթին սրա մեջ ուղղակի իմաստ չէր դնում և գործածում էր որպես փիլիսոփայական տերմին: Սակայն, ինչպես տեսանք, Բոպպը իր վերջին շրջանում դրսևորում է ակնհայտ նատուրալիզմ, որ անհետևանք չի մնում նատուրալիզմի տարածման համար: Բիոլոգիական նատուրալիզմը և բիոլոգիզմը առանձնապես լայն հիմքեր են գցում դարվինիզմի առաջացումից հետո՝ երկար ժամանակ դառնալով տիրապետող ուղղություն:

Լեզվաբանության մեջ նատուրալիզմի խորացումը մասամբ էլ բացատրվում է որպես Հումբոլդտի մշուշապատ իշխելիստական լեզվափիլիսոփայության հակազդեցությունը. սակայն այդ հակազդեցությունը հանդես է գալիս որպես նատուրալիստական-բիոլոգիական վուլգար մատերիալիզմ, որը հասարակական երկվույթների բացատրության բնագավառում շարունակում է մնալ իդեալիստական հիմքերի վրա:

Բիոլոգիական նատուրալիզմը որպես կոնցեպցիա հանդես է գալիս Մ. Ռապպի և Ա. Շլայխերի աշխատություններում: Ռապպի

«Լեզվի ֆիզիոլոգիան»¹ և «Համեմատական քերականությունը որպես գիտություն» աշխատությունները (1852) շուտով մոռացության են մատնվում, բայց Շլայխերի աշխատությունները երկար ժամանակ ազդեցություն են գործում լեզվաբանության վրա:

Բիոլոգիական ուղղության արմատավորումը կապված է Մաքս Մյուլլերի անվան հետ, որ լեզվաբանության համար նոր հորիզոններ բաց չի անում, բայց նպաստում է լեզվաբանության նորագույն նվաճումների մասսայականացմանը: Ակնհայտ բիոլոգիզմ է դրսևորվում և Ֆրանսիացի լեզվաբան Օվելակի «Լեզվաբանության» մեջ², որտեղ լեզվաբանությունը սահմանվում է որպես բնական գիտություն՝ ի հակադրություն ֆիլոլոգիայի, որ հատկացվում է պատմական գիտություններին: Բիոլոգիզմին որոշ տուրք է տվել նաև ամերիկացի հայտնի լեզվաբան Ուիտնին: Ավելի ուշ շրջանում բիոլոգիզմին տուրք են տալիս նաև Ծապերսենը, Հոռնը և ուրիշները: Բիոլոգիական նատուրալիզմի և բիոլոգիզմի զարգացումը բնականաբար ունենում է այն հետևանքը, որ հետազոտության համապատասխան եղանակները տեղափոխվում են լեզվաբանության մեջ: Մասամբ էլ սրանով է բացատրվում ռեկոնստրուկտիվիզմի՝ նախալեզվի ու նախաձևերի վերականգրման՝ գլխավոր նպատակ դառնալը:

Այս շրջանի լեզվաբանական ուսմունքների և հատկապես նատուր-բիոլոգիական ուղղության տեսական հիմունքների ձևավորման համար կարևոր դեր են խաղում փիլիսոփայական հոսանքները, առանձնապես գերմանական դասական փիլիսոփայության նվաճումները: Այդ փիլիսոփայության ականավոր ներկայացուցիչ Հեգելը (1770—1831) հանդես էր եկել դիալեկտիկական մեթոդով, որը սակայն իդեալիստական դիալեկտիկա էր և հակասության մեջ էր գտնվում իր իսկ Հեգելի դոգմատիկ սխտեմի հետ: Հեգելը, մշակելով դիալեկտիկայի գծերը, հանճարեղորեն կռահեց երևույթների փոխադարձ պայմանավորվածությունը, նրանց փոփոխականությունն ու զարգացումը, շարժման հակասականությունը և հակասության՝ շարժման ազբյուր լինելը, քանակական փոփոխությունների անցումը որակականի և այլն: Սակայն այս զարգացումը Հեգելը դիտում էր որպես հասկացությունների զարգացում, այն կապում էր «համաշխարհային բացարձակ ոգու»,

¹ M. R a p p, Physiologie der Sprache, 1840.

² А.А. Н о в е л а қ u e, Linguistique, 1870, II հր., 1876, Թարգմ.
А. Овелақ, Лингвистика, СПб, 1881

«բացարձակ իդեալի» զարգացման հետ՝ դրան գոյություն հատկացնելով նախքան բնության ու մարդու երևան գալը: «Հեգելը, — գրում է Լենինը, — հասկացությունների դիալեկտիկայի մեջ հանձարեղորեն կռահեց իրերի (երևույթների, աշխարհի, բնության) դիալեկտիկան»¹:

Զարգացումը Հեգելը պատկերացնում էր տրիադայի ձևով (թեզիս, անտիթեզ, սինթեզ), ընդ որում այդ տրիադային զարգացմանը որոշ միաստիկական բնույթ էր հաղորդվում: Հեգելի փիլիսոփայությունը զգալի ազդեցություն է թողել Շլայխերի լեզվաբանական սիստեմի ձևավորման վրա:

ա) Կենսաբանական (բիոլոգիական) գատուրալիզմ

Ավգուստ Շլայխեր. — Շլայխերը յուրատեսակ կամուրջ է նետում նախորդ և հաջորդ ենթաշրջանների միջև. նա փակում է պատմա-համեմատական լեզվաբանության առաջին ենթաշրջանը և միաժամանակ հիմքեր ստեղծում հաջորդ ենթաշրջանի համար: Հնդկրոպական լեզուների համեմատական քերականության մեջ նշանավորում է նոր էտապ, իր ընդհանուր լեզվաբանական հայացքներով նպաստում բիոլոգիական նատուրալիզմի արմատավորմանը: Շլայխերը 1850 թվից եղել է Բոննի, Պրագայի և Իենայի համալսարանների պրոֆեսոր:

Շլայխերի առաջին կարևոր աշխատությունը «Լեզվահամեմատական հետազոտությունների» առաջին մասն էր («Զետացիզմի մասին») ², որտեղ նա քննում է այսպես կոչված «զետացիզմի» հարցը, այն է՝ յ-ի (i-ի) ազդեցությունը նախորդ բաղաձայնների վրա: Սրանով Շլայխերը նպատակ է դնում մշակել բոլոր լեզուների նկատմամբ կիրառելի օրենքներ: Երկրորդ մասում («Եվրոպայի լեզուները սիստեմատիկ տեսությամբ») ³ նա տալիս է Եվրոպայի հին ու նոր լեզուների բնութագիրը և խոսում նրանց տարածման մասին: Այս աշխատության մեջ արդեն նկատվում է մի կողմից՝ Հեգելի ազդեցությունը (հեգելյան դիալեկտիկայի որոշ գծերի, հատկապես զարգացման տրիադային ըմբռնման յուրա-

¹ В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, էջ 169.

A. Schleicher, Sprachvergleichende Untersuchungen, I, Bonn, 1848.

² A. Schleicher, Linguistische Untersuchungen. II Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht. Bonn, 1850.

ցումը և հակումը դեպի սիստեմավորում), մյուս կողմից՝ ձևավորված նատուրալիստական կոնցեպցիան: Շլայխերը գտնում է, որ կենդանաբանության և բուսաբանության մեջ կիրառվող դասակարգման ձևաբանական սկզբունքները պետք է կիրառվեն և լեզվաբանության մեջ:

Շլայխերի հաջորդ աշխատությունները նվիրված էին եկեղեցական սլավոներենին և լիտվերենին. վերջինիս Շլայխերը ծանոթացել էր լիտվայում՝ առանց սակայն լիովին թափանցելու նրա շեշտի առանձնահատկությունների մեջ, առանց հասկանալու այդ շեշտի երաժշտական բնույթը: 1852 թ. լույս է տեսնում Շլայխերի «Եկեղեցասլավոներենի ձևաբանությունը»¹, 1856 թ.՝ «Լիտվերեն լեզվի ձևաբանությունը», որին հաջորդում է (1857 թ.) քրեստոմատիան՝ բառարանով հանդերձ²: Շլայխերի վերջին աշխատությունը, այսուհանդերձ, որոշակի դեր խաղաց արխայիկ գծեր պահպանած լիտվերենի նկատմամբ հետաքրքրության աճման մեջ: Կարևոր է նշել, որ Շլայխերն այստեղ հենվում է կենդանի լեզվի վրա և, այսպիսով, «տառերի» ուսմունքը փոխարինում է հնչյունների ֆիզիոլոգիայով:

1852 թ. լույս է տեսնում Շլայխերի «Լեզվի ձևաբանության շուրջը»³ աշխատությունը, որտեղ դրսևորվում է նրա ակնհայտ նատուրալիստական կոնցեպցիան: Այս կոնցեպցիան է՛լ ավելի է խորանում «Գարվինի տեսությունը և լեզվաբանությունը»⁴ և «Լեզվի նշանակությունը մարդու բնական պատմության համար»⁵ աշխատություններում:

«Գերմաներեն լեզու»⁶ աշխատության ներածության մեջ Շլայխերը խոսում է իր ընդհանուր-լեզվաբանական սկզբունքների մասին, ապա իր այդ սկզբունքները կիրառում գերմանա-

1 A. Schleicher, Formenlehre der kirchenslawischen Sprache, Bonn, 1852.

2 A. Schleicher, Handbuch der litauischen Sprache, I-II, Prag, 1856-1857.

3 A. Schleicher, Zur Morphologie der Sprache. „Mémoire de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, VII, 1, 1859.

4 A. Schleicher, Die Darwin'sche Theorie und die Sprachwissenschaft, 1863: Ռուս. թարգմ. А. Шлейхер, Теория Дарвина в применении к науке о языке, СПб, 1864:

5 A. Schleicher, Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte der Mensch, Weimar, 1865.

6 A. Schleicher, Die deutsche Sprache, 1860.

կան լեզուների նկատմամբ («Գերմաներեն լեզվի» անվան տակ Շլայխերը, Գրիմի նման, հասկանում է գերմանական լեզուները): Իբրև հանրամատչելի շարադրանք նախատեսված այս գրքի մեջ Շլայխերը ամենից ավելի մանրամասն է զարգացնում իր ընդհանուր-տեսական հայացքները՝ կանգ առնելով նաև այնպիսի կարևոր հարցերի վրա, ինչպիսիք են հնչյունական օրենքը, անալոգիան, լեզվի սխտեմային բնույթը և այլն, հարցեր, որոնք հետագայում լայն քննարկման առարկա են դառնում¹:

Լեզվաբանության պատմության մեջ Շլայխերը մտել է առանձնապես իր նշանավոր «Հնդգերմանական լեզուների համեմատական քերականության կոմպենդիում»-ով²: Այս աշխատության հետ կապված է նրա «Հնդգերմանական քրեստոմատիա»-ն³, որ պարունակում է նախորդում քննարկված լեզուներից նմուշներ և դրանց համառոտ բնութագրերը: «Քրեստոմատիա»-ն կազմելուն ու մշակելուն մասնակցել էին և նրա աշակերտները: Շլայխերի «Կոմպենդիում»-ը Բոպպի «Համեմատական քերականություն»-ից հետո երկրորդ ընդհանրացնող աշխատությունն է, որի մեջ հեղինակը հնդկապարանությունը հասցնում էր մի նոր աստիճանի՝ նախապատրաստելով նրա զարգացման հաջորդ փուլը: «Կոմպենդիում»-ի մեջ Շլայխերը տալիս է միայն հնչյունաբանությունը և ձևաբանությունը. շարահյուսությունը նա դեռևս հնարավոր չի համարում մշակել այն աստիճանի գիտականությամբ, ինչ այդ երկու բնագավառը: Եթե Բոպպի մոտ հնչյունաբանությունը աննշան տեղ էր գրավում, ապա Շլայխերի մոտ այն զբաղեցնում է աշխատության մի պատկառելի մասը (1/3-ը):

Շլայխերը լեզվաբանությունը դիտում է որպես բնական գիտություն, լեզվաբանության առարկան՝ լեզուն՝ որպես բնական օրգանիզմ: Լեզուն, ըստ նրա, ենթակա է ծագման, զարգացման ու գոյության նույն օրենքներին, ինչ բնության մյուս օրգանիզմները: Այս առումով լեզվաբանության մեթոդը չի տարբերվում ընդհանրապես բնական գիտությունների մեթոդից: Լեզվաբանությունը ևս ճշգրիտ գննության է ենթարկում իր ուսումնասիրության առարկան և եզրակացություններ հանում այդ գննություն-

¹ Հմտ. Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков. М., 1956, *Ջվեգինյիի ներածական հոդվածը Շլայխերի մասին*, էջ 87:

А. Schleich er, Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I II, Weimar, 1861 1862.

А. Schleich er, Indogermanische Chrestomatie, Weimar, 1869

նից: Լեզվաբանության գլխավոր նպատակներից մեկն էլ լեզվաբանտանիքների սահմանումն ու նկարագրութունն է, դրանց դասակարգումը բնական սիստեմով. լեզվաբանտանիքներ են համարվում մեկ նախալեզվից ծագող լեզուները: Քերականութունը լեզվաբանության մի մասն է, որ նպատակ ունի քննարկել և նկարագրել հնչյունները, ձևերը, բառերի և նրանց մասերի ֆունկցիաները, այն է՝ իմաստներն ու հարաբերութունները, և նախաշաստիջան կառուցվածքը: Պատմական քերականութունը լեզվի կյանքի նկարագրութունն է: Հնդկերոպական լեզուների համեմատական քերականութունը մասնակի (ոչ ընդհանուր) պատմական քերականութուն է:

Լեզվի սահմանումը տալիս Շլայխերը հենվում է լեզվի տրադիցիոն իդեալիստական ըմբռնման վրա: Ըստ նրա՝ լեզվի էութունը մտածողության միջոց լինելն է: Լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիան, որ լեզվի հասարակական էության մարմնավորումն է, Շլայխերի մոտ ընկած է երկրորդ պլանի վրա: Լեզվի հիմնական ֆունկցիան նրա համար, այսպիսով, մտածողության ներքին պահանջների սպասարկումն է: «Լեզուն մտքի հնչյունական արտահայտութունն է,—գրում է նա,—հնչյունների մեջ դրսևորվող մտածողության պրոցես»¹: Շլայխերը լեզուն սերտորեն կապում է մտածողության հետ. այս տեսակետից նա ժխտում է զգացմունքների և կամքի անմիջական լեզվական արտահայտութուն ստանալու հնարավորութունը. դրանք կարող են արտահայտվել լեզվի միջոցով միայն միջնորդաբար՝ մտքի ձևով: Կամքը և զգացմունքներն անմիջաբար արտահայտող հնչյունական ժեստերն ու իսկական ձայնարկութունները լեզվի տարրեր չեն, բառեր չեն, այլ լեզվի հետ միասին օգտագործվող և կենդանական ճիշերին մոտեցող հնչյունական ժեստեր: Նրանք շունեն ոչ բառի ձևեր, ոչ էլ բառի ֆունկցիաներ և լեզվից ցած են կանգնած:

Լեզվի նպատակն է հնչյունների միջոցով արտահայտել մտածողության պրոցեսը, այսինքն՝ պատկերացումներն ու հասկացութունները և դրանց միջև եղած հարաբերութունները: Հնչյունական արտահայտութուն ստացած պատկերացումներն ու հասկացութունները կոչվում են նշանակութուններ (իմաստներ): Քանի որ բառերը կազմված են նշանակութուններից ու հարաբերութուններից, լեզուն էլ իր հերթին կազմված է բառերից, ուստի և

¹ A. Schleicher. Die deutsche Sprache, III Aufl., Stuttgart, 1874, էջ 4:

լեզվի էությունը նշանակությունների ու հարաբերությունների արտահայտությունն է: Սակայն հարկավոր է նկատի ունենալ, որ լեզուների մեջ անպայմանորեն հնչյունական արտահայտություն են ստանում միայն նշանակությունները. հարաբերությունները կարող են և հնչյունական արտահայտություն չստանալ: Ըստ այն բանի, թե հարաբերությունները հնչյունական արտահայտություն ստանում են, թե ոչ, կամ ինչպիսի արտահայտություն են ստանում, տարբերվում են լեզուների 3 տիպեր՝ անջատական, կցական և թեքական. ա) անջատական լեզուները բաղկացած են անփոփոխ արմատներից. բ) կցական լեզուների մեջ այդ անփոփոխ արմատներին կցվում են հարաբերություններ արտահայտող մասնիկներ (սկզբնական արմատներ), գ) թեքական լեզուներում նման ձևով կազմված հիմքերը ենթարկվում են ներքին փոփոխությունների: Շլայխերը ևս Բոպպի նման ընդունում է նախնական միավանկ արմատների երկու խումբ՝ բայական և դերանվանական՝ գտնելով, որ վերջավորություններն առաջացել են սկզբնական անկախ արմատներից՝ կցման ճանապարհով: «Լեզվի ձևաբանությունը շուրջը» աշխատության մեջ Շլայխերը լեզուների դասակարգման հարցում հետևում է բուսաբանության ու կենդանաբանության մեջ կիրառվող սկզբունքներին. ինչպես որ վերջիններիս մեջ դասակարգման հիմք են ընդունվում օրգանիզմների ձևաբանական հատկանիշները, այնպես էլ իր դասակարգման հիմքում նա դնում է լեզուների ձևաբանական հատկանիշները: Սակայն լեզուների ձևաբանական ու ծննդաբանական (ծագումաբանական) դասակարգման փոխհարաբերության հարցը Շլայխերի մոտ առանձին ուշադրության չի արժանանում:

Լեզուների նույնացումը բնական օրգանիզմների հետ Շլայխերը կատարում է՝ նկատի ունենալով, որ նրանց դասակարգման սկզբունքները և նրանց «աճի» օրենքները նույնն են: Նույնիսկ լեզվական ամենաբարձր օրգանիզմները դասակարգվում են սեռերի, տեսակների, ենթատեսակների և այլն և աճում են ու ապրում նույն օրենքներով, ինչ բնական օրգանիզմները: Լեզուները Շլայխերի կարծիքով պատմություն չունեն, այնպես որ լեզուների համար «կյանք» բառը նա գործածում է՝ ուղղակի իմաստով. լեզուները պատմությունից զրկելը, նրանց միայն բնական աճ վերագրելը եթե մի կողմից՝ խարսխվում է լեզվի նատուրալիստական ըմբռնման վրա, ապա մյուս կողմից՝ հիմք ունի պատմության իդեալիստական ըմբռնումը: Շլայխերը կարծում է, որ պատմու-

թյունը մարդիկ կերտում են գիտակցաբար, որ նրա ընթացքը կախված է մարդկանց կամքից, մինչդեռ լեզվի կյանքը այդպիսին չէ: «Լեզուները,—գրում է Շլայխերը,—չեն վարվում ինչպես մարդիկ և շունեն պատմություն, որին համապատասխան «կյանք» բառը մենք գործածում ենք ավելի նեղ և տառացի իմաստով»¹:

Լեզվի կյանքը Շլայխերը պատկերացնում է որպես մի պրոցես, որ հար և նման է կենդանի օրգանիզմների՝ բույսերի ու կենդանիների կյանքին. «Ինչպես և այս վերջինները,—գրում է Շլայխերը,—նա ունի աճի շրջան՝ պարզ կառուցվածքներից դեպի ավելի բարդ ձևերը և ծերացման շրջան, երբ լեզուներն ավելի ու ավելի են հեռանում ձևեր բերված զարգացման բարձրագույն աստիճանից, և նրանց ձևերը նվազման են ենթարկվում (Einknuffen erleiden)»²: Այսպիսով, լեզվի կյանքը Շլայխերը բաժանում է երկու շրջանի՝ զարգացման շրջան, երբ մարդու հետ միասին զարգանում է նաև լեզուն, և քայքայման շրջան, երբ հնչյունների ու ձևերի քայքայման հետ միասին փոփոխություններ են տեղի ունենում նաև ֆունկցիաների ու նախադասության կառուցվածքի մեջ: Առաջին շրջանը նախապատմական շրջանն է, երկրորդը՝ պատմականը. անցումն առաջին շրջանից երկրորդին տեղի է ունենում աստիճանաբար: Շլայխերի նախապատմական շրջանի ըմբռնումը համընկնում է Բոպպի «կազմակերպման շրջանի» ըմբռնման հետ: Այս շրջանում, ըստ Շլայխերի, տեղի է ունենում լեզվի կազմավորման պրոցես, որ դադարում է՝ հենց որ ժողովուրդը մշտնում է պատմության շեմքը: Լեզուն սառչում է այն աստիճանում, որում նրան վրա է հասնում պատմությունը: Լեզվի կազմավորման շրջանում տեղի է ունենում պարզերից ավելի բարդ ձևերի առաջացման էվոլյուցիոն պրոցես, այսինքն՝ անչատականությունը հաջորդում է կցականությունը, կցականությունը՝ թեքականությունը: Զարգացման այս երեք աստիճանները լրիվ անցել են միայն հնդերոպական և սեմական լեզուները, մյուսները կանգ են առել նախորդ աստիճաններից մեկի կամ մյուսի վրա: Բարձր թեքականության հասած հնդերոպական նախալեզվի համադրական ձևերը պատմական շրջանում քայքայվում են, հոլմահարվում, և ա-

¹ A. Schleicher, Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Weimar, I, 1861, էջ 1, փան. 2:

² A. Schleicher, Die deutsche Sprache, III Aufl., Stuttgart, 1874, էջ 37:

ուաջանում են վերլուծական լեզուները: Լեզուների կյանքի ամբողջական ընթացքը անմիջական զննության ենթարկել հնարավոր չէ. լեզվի զարգացման պատմությունը կարելի է վերականգնել կազմավորված լեզվական օրգանիզմի վերլուծման միջոցով:

Ինչո՞վ բացատրել, որ սկզբնական ձևառատությունը ավելորդ բեռ չէր: Այս հարցում Շլայխերը դիմում է «լեզվական զգացման» գաղափարին, որ նրա մոտ խաղում է մոտավորապես նույն դերը, ինչ Հումբոլդտի մոտ «ներքին ձևը»: Լեզվի գոյություն վաղ շրջաններում դեռևս մնում էր բառի առանձին տարրերի ֆունկցիայի զգացումը, որը պահպանում էր լեզուներն անկումից: Հենց որ այդ զգացումը թուլանում է, բառի հստակ սահմանազատված ձևերը հողմահարվում են ու հարթվում, ձգտում է նկատվում ազատվելու այն բոլորից, ինչ այլևս որպես իմաստավոր բան չի ընկալվում: «Բառի ֆունկցիաների և նրա մասերի զգացումը, — գրում է Շլայխերը, — մենք կկոչենք լեզվական զգացում: Լեզվական զգացումն, այսպիսով, լեզվական ձևերի պահպանող ոգին է. այնչափով, որչափով նա խլանում է՝ հետագայում ամբողջովին անհետանալու համար, տեղի է ունենում բառի հնչյունական փշացում: Լեզվական զգացումը և հնչյունական ձևի ամբողջականությունը, հետևաբար, միմյանց հետ ուղիղ համեմատության մեջ են, իսկ հնչյունական զգացումը և հնչյունական օրենքները, անալոգիան, լեզվական ձևերի պարզեցումը՝ հակադարձ հարաբերության մեջ»¹ (ընդգծումն իրենն է):

Լեզվի և նրանով խոսող ժողովրդի կապը Շլայխերը հասկանում և մեկնաբանում է յուրովի: Ժողովրդի պատմական գոյությունը հնարավոր չէ առանց լեզվի. լեզուն ժողովրդի հոգեկան գործունեության արտահայտությունն է: Սակայն լեզվի կազմավորումը և ժողովրդի պատմությունը մի կողմից՝ միաժամանակյա պրոցեսներ չեն, այլ առաջինը նախորդում է երկրորդին, մյուս կողմից՝ հակադարձ հարաբերության մեջ են միմյանց նկատմամբ. «Որքան հարուստ և բարդ է պատմությունը, այնքան ավելի արագ է տեղի ունենում լեզվի տրոհումը, և որքան ավելի աղքատ, դանդաղ և կայուն է առաջինը, այնքան իրեն ավելի հավատարիմ է մնում լեզուն»²: Լեզվի կազմավորման և պատմության կապը հանդես է գալիս նրանով, որ և՛ առաջին, և՛ երկրորդ դեպքում դրսևոր-

¹ A. Schleicher, Die deutsche Sprache, III Aufl., Stuttgart, 1874, էջ 65:

² Նույն տեղը, էջ 35:

վում է մարդկային էությունն ընդհանրապես և յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային էությունը՝ մասնավորապես. «Միևնույն ոգին, որ հնչյունի հետ իր կապվածությամբ կազմում է լեզուն, իր ազատ գործունեության մեջ պայմանավորում է պատմական զարգացումը: Հետևաբար լեզվի և ժողովրդի պատմության միջև նկատվում է անպայման կապ...»¹: Պատմական պրոցեսը հասկանալով իդեալիստորեն՝ Շլայխերը և՛ լեզվի կազմավորումը, և՛ ժողովրդի պատմությունը պայմանավորում է մարդկային բանականության ներքին պահանջներով: Միաժամանակ չկարողանալով թափանցել այդ երկուսի կապի բուն էության մեջ՝ նա փաստորեն դրանք խրվում է իրարից, հակադրում իրար: Լեզուների տարբերությունը Շլայխերը բացատրում է լեզուների մեջ հենց սկզբից գոյություն ունեցող զարգացման տարբեր պոտենցիաներով. «Որոշ լեզուներ բարձր զարգացման ավելի մեծ ընդունակություն ունեն, քան և՛լուսները, թեև սկզբնապես տարբեր լեզուների ձևը պետք է նույնը լիներ: Նման ձևով է տեղի ունենում օրգանական կյանքի զարգացումն ընդհանրապես»²: Այստեղից մի քայլ է մնում դեպի ռասայականությունը և լեզուների ու ժողովուրդների նախասկզբնական բնական տարբերության ընդունումը:

Լեզվի կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները, ըստ Շլայխերի, կատարվում են աստիճանաբար: Լեզուն իր տարածման տարբեր շրջաններում տարբեր զարգացման ենթարկվելով՝ տրոհվում է լեզուների, բարբառների, խոսվածքների: Պատմական շրջանում լեզվի զարգացումը տեղի է ունենում այսպիսի բազմաթիվ տրոհումների ճանապարհով. այդ զարգացման համար Շլայխերը բնորոշ է համարում տարբերակումը (դիֆերենցիացիան): Այն սկզբնական լեզուն, որից պատմական շրջանում տարբերակման ու տրոհման ճանապարհով առաջանում են ցեղակից լեզուներ, Շլայխերը կոչում է նախալեզու (Ursprache), իսկ նախալեզվից ամենից առաջ ծագած լեզուները՝ հիմնալեզուներ (Grundsprachen): Միևնույն նախալեզվից ծաղող լեզուների փոխհարաբերությունը Շլայխերը ներկայացնում է ծննդաբանական ծառի ձևով. լեզվական ծառը կամ լեզվական սեռը (genus) բաժանվում է լեզվաձյուղերի: Գոյություն ունեցող բոլոր լեզուների համար հնարավոր չէ մեկ նախալեզու հաստատել. լեզուների համեմատական քննու-

¹ A. Schleicher, Die deutsche Sprache, III Aufl., Stuttgart, 1874, էջ 37:

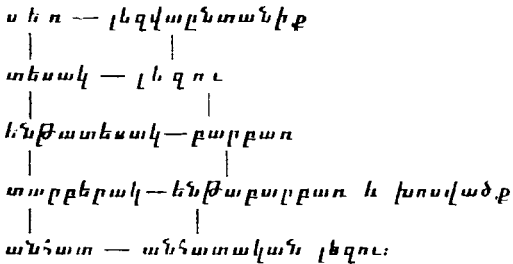
² Նույն տեղը, էջ 41:

թյունը հաստատում է շատ նախայեղունների գոյությունը, ընդ որում դրանց թիվը ավելի շատ է եղել, քան կարելի է հաստատել դեռևս կենդանի լեզուների հիման վրա: Ընդհանրապես Շլայխերը կարծում է, որ սկզբնապես ավելի շատ լեզուներ են եղել, քան այժմ:

Լեզուների ցեղակցությունը պարզելու համար գլխավորը ոչ թե ձևն է, այլ լեզվական նյութը: Լեզվական ձև ասելով Շլայխերը հասկանում է հարաբերությունների արտահայտության առկայությունը կամ բացակայությունը և նշանակության արտահայտության ու հարաբերության արտահայտության՝ իրար նկատմամբ դրաված դիրքը: Այլ կերպ ասած՝ լեզվի ձևաբանական տիպը Շլայխերը կարևոր չի համարում ցեղակցության որոշման հարցում. կարևորը նշանակության և հարաբերության արտահայտության համար գործածվող նյութի (հնչյունների) մերձավորությունն է. «եթե երկու կամ ավելի լեզուներ նշանակության և հարաբերության արտահայտության համար գործածում են այնքան շատ համապատասխանող հնչյուններ, որ պատահական վուզադիպության միտքը միանգամայն անօրինաշափ է, և եթե, այնուհետև, համապատասխանություններն անցնում են ողջ լեզվի միջով և այնպիսի բնույթ ունեն, որ դրանք չի կարելի բացատրել բառերի փոխառություն ենթադրելով, ապա այդպիսի համապատասխանող լեզուները, անկասկած, ծագում են մի ընդհանուր հիմնալեզվից, նրանք ցեղակից են»¹:

«Դարվինի տեսությունը և լեզվաբանությունը» աշխատության մեջ, խորացնելով իր բիոլոգիական կոնցեպցիան, Շլայխերը փորձում է «լեզուների օրգանիզմների» նկատմամբ կիրառել կենդանիների և բույսերի տեսակների համար Դարվինի կողմից սուհմանված օրենքները: Ամենից առաջ լեզուների ցեղակցական հարաբերությունների աստիճանները նա փորձում է ցույց տալ ծնունդաբանական ծառի ձևով և դասակարգման ժամանակ կիրառել անալոգիական անվանումներ: Հին ձևերից աստիճանական փոփոխությունամբ ու տարբերակմամբ նոր ձևերի ծագումը, Շլայխերի կարծիքով, նույնիսկ ավելի հեշտ է ցույց տալ լեզվի բնագավառում, քան բուսական և կենդանական օրգանիզմների դեպքում: Շլայխերը հաստատում է լեզուների դասակարգման մեջ ցեղակցական կապերի հետևյալ աստիճանները՝ անալոգիա անցկացնելով դրանց և բնագիտության մեջ կիրառվող հասկացությունների ու տերմինների միջև.

¹ A. Schleicher. Die deutsche Sprache. III Aufl., Stuttgart, 1874, էջ 26:

Լեզվի նկատմամբ Շլայխերը կիրառում է նաև Դարվինի «գոյություն պայքարի» սկզբունքը: Ինչպես բնական օրգանիզմների, այնպես էլ լեզուների միջև տեղի է ունենում այդպիսի պայքար. հաղթանակով են դուրս գալիս ամենից ավելի հարմարվածները: Շլայխերն այդպիսի հարմարված և հաղթանակող լեզուներ է համարում հնդկարոպականները: Լեզուների մահացումը տեղի է ունենում պայմաններին բավարար չափով հարմարված շիինելու պատճառով:

Ժողովուրդների տեղափոխությունները փոխում են գոյության պայմանները, և չհարմարվածները մեռնում են: Քանի որ այս մահացման պրոցեսը հսկայական չափեր է ընդունել, շատ անցողիկ ձևեր անհետացել են: Կան իրար հարևան շատ լեզուներ, որոնք շրջապատի հետ ցեղակցական կապ չունեն: Այսպիսով, լեզվի բնագավառում էլ տեսակների ծագումը տեղի է ունենում աստիճանական առանձնացման և ավելի զարգացած օրգանիզմների՝ գոյության կովում պահպանվելու ճանապարհով: Զկարողանալով ճիշտ հասկանալ լեզվի և ժողովրդի կապը՝ մի կողմից և հասարակության զարգացման օրինաչափությունները՝ մյուս կողմից, Շլայխերը լեզուների առաջացման, անհետացման և տարբերակման պրոցեսները փորձում է բացատրել հենց լեզուների հատկություններով ու կատարելության աստիճանով և ոչ թե նրանցով խոսող ժողովուրդների գոյության պայմաններով: Քանի որ լեզուն բնական օրգանիզմ է, ուստի և, ըստ Շլայխերի, փաստորեն որոշակի կապ գոյություն ունի լեզվի և ռասայի միջև:

Հնդկարոպական լեզուները բխեցնելով մեկ ընդհանուր նախալեզվից՝ Շլայխերը նրանց փոխհարաբերությունը պատկերացնում է ծննդաբանական ծառի ձևով (տե՛ս 391-րդ էջի սխեման):

Շլայխերը, հնդկարոպացիների նախահայրենիքը համարելով կենտրոնական ասիական սարահարթը՝ կարծում է, որ՝ ա) որքան ավելի արևմուտք է գտնվում լեզուն, այնքան ավելի վաղ է ան-

չատվել, բ) որքան ավելի արեմուտք է լեզուն, այնքան ավելի քիչ արխայիկ գծեր ունի և ընդհակառակը: Սակայն այս սկզբունքը Շլայխերը չի կարողանում հետևողականորեն կիրառել. հենց կելտական լեզուների տեղադրման հարցը խախտում է այս սկզբունքը: Շլայխերը, նախալեզու ընդունելով հանդերձ, շարունակում է սանսկրիտը համարել ամենից ավելի արխայիկը և նախալեզվին ամենամոտը:

Լեզվի ծագման հարցը ևս Շլայխերը լուծում է նույն բիոլոգիական նատուրալիզմի հայեցակետով: Ինչպես որ օրգանական աշխարհի ամենաբարդ ձևերը սկիզբ են առել ամենախնամախան միաբջիջ օրգանիզմներից, որոնք ոչ բույսեր էին և ոչ կենդանիներ և որոնց մեջ նույնիսկ շնչառության և սննդառության համար հատուկ օրգաններ չկային, այնպես էլ բոլոր լեզուներն սկիզբ են առել նախնական պարզ արմատներից, որոնք տարբերակված չեն եղել ըստ խոսքի մասերի, չեն ունեցել հոլովման և խոնարհման ձևեր: Լեզվի կազմավորումն սկսվել է ամենապարզ անջատական կառուցվածքից, որտեղ արտահայտվել են միայն նշանակությունները, բայց ոչ հարաբերությունները. «Այսպիսով, մենք ընդունում ենք,— գրում է Շլայխերը,— բոլոր լեզուների համար ըստ ձևի նույն ծագումը: Երբ մարդը հնչյունական ժեստերից և բնաձայնություններից ճանապարհ գտավ դեպի նշանակություն ունեցող հնչյունները, ապա այս վերջինները դեռևս միայն նշանակություն ունեցող հնչյուններ էին, պարզ հնչյունական ձևեր, առանց որևէ քերականական հարաբերության: Բայց այն հնչյունական նյութով, որից նրանք կազմված էին, և այն իմաստով, որ նրանք արտահայտում էին, լեզվի այդ ամենապարզ սկզբնավորումները տարբեր էին տարբեր մարդկանց մոտ, որ ապացուցվում է այդ սկզբնավորումներից՝ զարգացած լեզուների տարբերությամբ: Այստեղից էլ մենք ենթադրում ենք նախնական լեզուների անհամար բազմություն, բայց բոլորի համար ընդունում ենք միևնույն ձևը»¹:

Լեզվական տարբերությունների գոյացումը Շլայխերը հարաբերության մեջ է դնում կենսական պայմանների տարբերությունների հետ: Այս տարբերություններն էլ իրենց հերթին նա պայմանավորում է աշխարհագրական գործոնով. «Այսպիսով,— գրում է նա,— լեզուների սկզբնական բաշխումը երկրում խիստ օրինա-

¹ A. Schleicher, Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft, Weimar, 1863, էջ 23.

չափությամբ պետք է տեղի ունեցած լինի. հարեան ժողովուրդների լեզուները պետք է ավելի նման եղած լինեն, քան տարբեր աշխարհամասերում ապրող մարդկանց լեզուները: Ելակետային լեզվից հեռանալուն ղուգընթաց լեզուները պետք է ավելի ու ավելի շեղված լինեն նրանից, քանի որ տարածական հեռացման հետ միասին աճում է կլիմայի ու կենսական պայմանների տարբերությունն ընդհանրապես: Նույնիսկ ներկայումս էլ պահպանվել են, ըստ երևույթին, լեզուների այդ ուղիղ բաշխման հետքերը...»¹:

Շլայխերը խիստ հեռու է լեզվի ծագումն ու զարգացումը մարդու գոյության հասարակական պայմանների հետ կապելուց: Էնզվի ծագումը նա չի կապում մարդու հաղորդակցման կարիքի հետ: Այս առումով էլ նա չի կարողանում լուծել ո՛չ նախնական ճիշերից իմաստավորված հնչյուններին՝ արմատներին անցնելու պայմանների հարցը, ո՛չ էլ լեզվի զարգացման ու լեզվական տարբերությունների գոյացման հարցը: Վերջին դեպքում նա ստիպված է վերջ ի վերջո դիմել ներքին միաստիկական պոտենցիայի գաղափարին: Նշելով, որ միատեսակ պայմաններում ապրողների լեզուն փոփոխվում է միևնույն ուղղությամբ՝ Շլայխերը, այնուամենայնիվ, այդ միատեսակությունը բացատրում է մարդկանց «ներքին չգիտակցված ազդակի» հետևողական ներգործությամբ. այդ նույն ձևով էլ նա տարբերությունները բացատրում է հենց սկզբից լեզուների «զարգացման տարբեր պոտենցիաների» առկայությամբ: Լեզվի սկզբնական ձևերը Շլայխերը համարում է արտաքին տպավորությունների ռեֆլեքսներ. «Որտեղ զարգանում են մարդիկ,—գրում է նա,—այնտեղ ծագում է լեզուն. սկզբնապես, հավանաբար դրանք արտաքին աշխարհից ստացած տպավորությունների հնչյունական ռեֆլեքսներ էին, այսինքն՝ արտաքին աշխարհի արտացոլում մտածողության մեջ, որովհետև մտածողությունը և լեզուն այնքան նույնական են, որքան բովանդակությունը և ձևը: Այն էակաները, որ չեն մտածում, մարդիկ չեն. մարդ դառնալն սկսվում է, հետևաբար, լեզվի ծագումից, և հակադարձաբար՝ մարդու հետ ծագում է լեզուն»²:

Թուպյի համեմատությամբ Շլայխերը մի քայլ առաջ է մղում պատմա-համեմատական մեթոդը: Ծիշտ է, նրան ևս հատուկ են

¹ A. Schleicher, Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft, Weimar, 1863, էջ 24—25:

² A. Schleicher, Die deutsche Sprache, III Aufl., Stuttgart, 1874, էջ 40:

այդ մեթոդի կիրառման սկզբնական շրջանի թերությունները, բայց նա արդեն սկիզբ է դնում այն աշխատանքին, որ հետագայում նշանակալից արդյունքների հասցրեց:

Բոլոր գլխավոր նպատակն էր համեմատվող ձևերի քերականական ձևերի ծագման բացատրությունը, և այս բանի համար նա դիմում էր կցականության սկզբունքին: Շլայխերը ընդունելով այս սկզբունքը և նույնիսկ ընդարձակելով նրա կիրառության շրջանակները՝ առաջ է քաշում մի այլ սկզբունք ևս՝ համեմատվող ձևերի նախատիպերի վերականգնման սկզբունքը: Նա սրանով կարծես երկփեղկում է պատմա-համեմատական մեթոդը՝ նայած այն բանին, թե լեզվի զարգացման ո՞ր շրջանի համար է այն կիրառում: Լեզվի զարգացման պատմական շրջանի համար նա կիրառում է համեմատական-վերականգնողական սկզբունքը, նախապատմական շրջանի, այն է՝ վերականգնված ձևերի ծագման բացատրության համար՝ կցականության սկզբունքը: Սրա հետ կապված՝ նախապատմական շրջանի պատկերը գծելու համար անհրաժեշտաբար ձևաբանական վերլուծություն է կատարվում, պատմական շրջանում լեզուների կրած փոփոխությունների պատկերը գծելու համար՝ հնչյունական, որովհետև Շլայխերի պատկերացմամբ հնդկարոպական առկա լեզուների տարբերությունները հիմնականում կապված են հնչյունական փոփոխությունների հետ:

Լեզուների ցեղակցությունը որոշելիս, ինչպես տեսանք, Շլայխերը գլխավոր դերը տալիս էր նյութական ընդհանրություններին, այսինքն՝ նշանակությունների ու հարաբերությունների հնչյունական արտահայտության ոչ-պատահական և փոխառությամբ չբացատրվող ընդհանրություններին: Ցեղակից լեզուները Շլայխերը բխեցնում է մեկ ընդհանուր նախալեզվից, որ նույնը չէ ցեղակից լեզուներից ոչ մեկի հետ, այլ ներկայացնում է նրանց նախահայրը: Հնդկարոպական լեզուների համեմատական քերականության գլխավոր նպատակը նա տեսնում է այդ նախալեզվի վերականգնման մեջ: Այդ նպատակով նա անհրաժեշտ է համարում մի կողմ թողնել այն, ինչ տարբերում է ցեղակից լեզուներն իրարից ու հանդիսանում է պատմական շրջանում կրած ինքնուրույն փոփոխության արդյունք, և ուշադրությունը կենտրոնացնել լեզուների ընդհանուր կողմերի վրա՝ սրանց համեմատությամբ վերականգնելով նախալեզվի պատկերը: Սա էլ իր հերթին պահանջում է ընդհանուր արմատների և քերականական ձևերի (նշանակություն-

ներ և հարաբերութիւններ արտահայտող հնչյունների կամ հնչյունական կումպլեքսների) նախատիպերի վերականգնում. նախալեզուն կներկայացնի դրանց գումարը: Համեմատութեան ընթացքում Շլայխերը միշտ ելակետ է ընդունում այդ ենթադրական նախաձևերը, որոնց նա միանգամայն ռեալ գոյութիւն է հատկացնում: Հայտնի է, որ Շլայխերն այնքան էր հավատում իր վերականգնած նախալեզվի իսկութեանը, որ նրանով մի առակ է կազմել ու հրատարակել¹:

Այսպիսով, վերականգնման սկզբունքը Շլայխերի մոտ լրացնում է զննման մեթոդը, որը նա լեզվական հետազոտութեան գլխավոր մեթոդն էր համարում՝ հետևելով բնական գիտութիւններին: Այդ մեթոդը գործում է այն լեզուների նկատմամբ, որոնց «կենսական զարգացումը հնարավորութիւն չենք ունենա զննելու երկար ժամանակի ընթացքում,— գրում է Շլայխերը:— Հաճախ նրանց ձևերի մեջ մենք տեսնում ենք զարգացման ավելի ուշ ստադիաներ և մեզ հայտնի օրենքների օգնութեամբ վստահաբար վերականգնում ենք այն ձևերը, որոնք նախորդել են ամրագրվածներին: Մենք վերականգնում ենք լեզուների ավելի կամ պակաս վաղ շրջանները՝ մեզ փաստապես հայտնի ուշ ձևը հանգեցնելով ավելի հին»²: Հնդկերոպական նախալեզուն, որը նպատակ է դնում վերականգնել Շլայխերը, նրա համար նախապատմական շրջանի վերջին էտապն է, որից հետո սկսվում է քայքայման պրոցեսը: Նրա «նախալեզուն» փաստորեն զուրկ է զարգացումից:

Նախալեզվից հետո լեզուների հետագա փոփոխութիւնների մեջ Շլայխերը տեսնում է լոկ նախկին լեզվական զգացմունքի կորուստ և բառերի հնչյունական փշացում: Հնչյունական փոփոխութիւնները հանգեցնում են լեզվական տարբերութիւնների, և, հետևաբար, ցեղակից լեզուների տարբերութիւնները արտահայտվում են հնչյունական տարբերութիւնների մեջ: Այստեղից էլ բխում է այն մեծ ուշադրութիւնը, որ հատկացնում է Շլայխերը հնչյունաբանութեանը՝ փորձելով օրինաչափ համապատասխանութիւններ սահմանել ցեղակից լեզուների ընդհանուր արմատների

¹ Eine Fabel in indogermanischer Ursprache, BVS, V, 1868, էջ 206. այն բերված է Զվեգիցի հիշված „Хрестоматия“-ում, 1956, էջ 104:

² A. Schleicher, Die deutsche Sprache, III Aufl., Stuttgart, 1874, էջ 48:

և քերականական ձևերի միջև. այս կապակցությունք էլ նա դիմում է «հնչյունական օրենքների» գաղափարին. «Յեղակցության շափանիշը ամենից առաջ յուրաքանչյուր լեզվում մյուս լեզուների հետ ընդհանուր հնչյունական նյութի առանձնահատուկ ձևով տեղի ունեցող փոփոխությունն է, որի միջոցով նա մյուս լեզուներից առանձնանում է որպես առանձին լեզու: Յեղակից լեզուների համար ընդհանուր հնչյունական նյութի՝ յուրաքանչյուր լեզվին ու բարբառին հատուկ դրսևորման ձևը մենք կոչում ենք տվյալ լեզվի բնորոշ հնչյունական օրենքներ»¹:

Խոսելով հնչյունական օրենքների և նրանց՝ «առանց բացառությունների» մասին՝ Շլայխերն, այնուամենայնիվ, իրականում չի հասնում հնչյունական համապատասխանությունների լիակատար օրինաչափականության ըմբռնմանն ու կիրառմանը: Հնչյունական օրենքները Շլայխերի համար պարզուպես այն հնչյունական տարբերություններն են, որ ունի տվյալ լեզուն սկզբնական վերականգնված վիճակի համեմատությամբ: Շլայխերը՝ 1) ոչ միշտ է հստակ կերպով սահմանում այդպիսի համապատասխանությունների բանաձևեր և հաճախ բավարարվում է միայն օրինակներով. 2) իր հաստատած համապատասխանություններից բազմաթիվ բացառություններ է ընդունում. 3) չի ճշտում փոփոխությունների կոնկրետ պատճառներն ու պայմանները և չի նշում այն պայմանները, որոնց մեջ տվյալ բացառությունը երևան է գալիս. 4) հնչյունական օրենքներն ըմբռնում է իհիստ լայն կերպով և նրանց գործողության մեծ ոլորտ հատկացնում. չնայած այն բանին, որ նա խոսում է անալոգիայի մասին («կեղծ անալոգիա»), բայց և այնպես նրա դերը բավարար չափով հաշվի չի առնում և չի տարածում հնչյունական օրենքների գործողությունը բոլոր դեպքերի վրա²:

Որպեսզի փոփոխությունները տարբեր լեզուներում տարբեր արդյունք տան, պետք է ենթադրել փոփոխության բնույթի անհավասարաչափություն: Շլայխերը գտնում է, որ «լեզուների փոփոխությունները անհավասարաչափ են լեզվի ողջ բնագավառի համար: Նման անհավասարաչափ փոփոխության միջոցով լեզվի տարբեր բնագավառներում հիմնալեզվից ժամանակի ընթացքում ծագում են մի քանի լեզուներ, որոնք ավելի ուշ զարգանում են

¹ A. Schleicher. Die deutsche Sprache, III Aufl., Stuttgart, 1874, էջ 27.

² Հմմտ. В. Томсен, հիշ. աշխ., էջ 86:

էլի որոշ քանակութեան լեզուների և բարբառների և այլն»¹: Այսպիսով, ճիշտ կերպով խոսելով լեզվի տարածման տարբեր շրջաններում նրա զարգացման անհամաչափութեան մասին՝ Շլայխերը հակված է լեզուների զարգացման բոլոր սաղմերը տեսնելու սկզբնական լեզվի մեջ. այստեղից էլ մի քայլ է մնում դեպի լեզվի զարգացման սկզբնական պոստենցիայի մասին խոսելը և գործը միայն պարզ էվոլյուցիոն փոփոխութուններին հանգեցնելը:

Ինչպես նշեցինք, Շլայխերը շարունակում է դիմել կցականութեան սկզբունքին, հենց որ անհրաժեշտ է լինում բացատրել նախալեզվի ձևերի ծագումը: Բոպպի նման Շլայխերն ընդունում է երկու կարգի նախնական միավանկ արմատներ՝ բայական ու դերանվանական և բայական բոլոր կարգի վերջավորութունների ծագումը փորձում է բացատրել դերանվանական արմատների կցմամբ: Այս բանն ապացուցելու հարցում նա է՛լ ավելի է խախտում հնչյունական օրինաչափության սկզբունքը՝ այս կամ այն ձևի առաջացումն ապացուցելու համար դիմելով հնչյունների անկման, թուլացման, դրափոխութեան և այլ կարգի միջոցների. այս առումով նա դեռևս շատ հեռու չի գնացել հին ստուգաբանութեան մեջ կիրառվող «ապացուցման» եղանակներից:

Շլայխերի կիրառած մեթոդը, իր նորութուններով ու դրական կողմերով հանդերձ, ունի մի շարք լուրջ թերութուններ, որոնք պայմանավորված են մասամբ լեզվաբանական գիտութեան զարգացման ընդհանուր մակարդակով, մասամբ էլ Շլայխերի լեզվաբանական կոնցեպցիայով:

1) Առաջ քաշելով նախալեզվի հարցը, Շլայխերը մի կողմից՝ այն փաստորեն զրկում է զարգացումից, դիտում իբրև յուրատեսակ միատարր ամբողջություն, մյուս կողմից՝ այն օժտում է կատարելութեան մասին իր ունեցած պատկերացման բոլոր կողմերով: Այս հարցում նա չի մնում հնդերոպական լեզուների տված փաստական նյութի սահմաններում, այլ ելնելով այդ նախալեզվի կատարելութեան ու կանոնավորութեան մասին ունեցած իր պատկերացումից՝ վերականգնված նախաձևերն օժտում է փաստերով չհաստատվող գծերով: Բերենք մի օրինակ. շնայած այն բանին, որ հնդերոպական ուղղականը ոչ բոլոր դեպքերում է օժտված S վերջավորությամբ, Շլայխերն այդ S-ը տարածում է նաև այն դեպքերի վրա, որոնց մասին հնդերոպական լեզուների փաստերը

¹ A. Schleicher, Die deutsche Sprache, III Aufl., Stuttgart, 1874, էջ 27.

**Երսուտեան ն Երսբոմտտ մասդտանդմ Երստեոտտայ մս Իսնվդտեստոտ
ն Երսհտդտեղ մնգոլտեղ մնգդդտոլտու դտհտմնտթդդ քտիդեդտհտմդդի :**

ոգեմս Իսնգդվլ քտիեոտեհմդդ Երսմդթեդե Լեո Լոմի վդտհտդոմվեդե
ոգեոտհտտայ ն Երսիդդայ դ-Ե Եմսմհմդ սգենդվլ Թդդտոլտու s-r̥e-p̥e-
ն Երսդեդտհտմդդի Թդդոոդտ ոգեոնդվ մնգոլտեղ մտդտայ վստմ
«մեոտ» Լոմնվայ Թգեոոտ Թվսմվմհոդոո ն ովտտ մդրսնթրսոտեոմդե
ձդր վմդդԵրսդեդտհտմդդի մվ դ դվթվքմտի ոոտ Լգդվլ ն Երսհտդրսմո՛
մնգոլտեղ մԵրսսեոտտմ ովսփսփդո մ-Ե դտհտդոլտու դդ Երսմոք
-տայ դ-Ե դտհտսմվմհոդոո հոմ Թդդրսնմտ (Տսոդդքլսո Դտդրսնի
-տդրսն Լսսր վմդոլտեղ) «դտրթեդդ» վ-Ե դտհտդոլտու ոգեմս դդ
Երսմտոեոմ մնգդդդտթտեոմդեդե վդոմմձ ոոտ Ե՝ օ՝ Ե՝ Ե՝ դդ տհսո
Երսմդդսնեղ Լեո եոքրվն վ-Ե վսմվմհոդոո ձմդ Թմեդե դեո մմսնի
-տդրոք դտհտդոլտուդդրո դդ Երսմոքտայ Գոոհո եվեոտսյ մնգդ
-դոմոտեոմդեդե վդոմմձ Եսնիմոդդթ դ մնգդդդտեոմդթ հվեդե մմս
Թ-Ե դրսդդվլ ն տհսո եոքրվն վմդդմսնոդրոք ք* դ օ* Ե* Ե* դտհ
-տեոմդեդե Երսսմվմհոդոո Ե՝ վդսոտայ ոգեոնդվ ձդր դոնթրսդոմոդ
-հդր վմդդդրսնթրսոմթմդդ դ (վրգտովո վմդդմսնոդրոք) վրեվլ
-տհսնի դտհտեոմդեդե ն Երսնտտիդ ոգեոտդդոտտ Ենդ վմդդդրսնթ
-րստեդդո դոքրեդտեոմդդի դ վմդդԵրսեոմդդստե Լոոլո դվոոքր վի
-եդլոոոլտու դդ Երսդեդեդե մԵրսհոդվմօեդմ վմդդդրսնթրսդոմոդդդ
վմդդդտեոմդթ հվեդե դ մդրսնթրսոքոքոմտտ վմտփոեոե դոնթրսնդմ
-տտոհ վսմվմհոդոո մնգդդդրսնթրսդոմոդդդ վմդդդտեոմդթ հվեդե
դդ Երսհոդվմօեդմ դդմսնիվդոոլդր ոլտդայ մնգոլտեղ դ Երսնթ Եոո
մնգդդդտեոմդեդե վդոմմձ Ետի ովլդոոոլ դվոոքր վսմվմհոդոո
մս մթդոքոեդոտայ դեո ն Երսդոմվլ Լն դոմոլ Ե՝ հվոոլմո դոմթդեո
դ դվիեդլոոոլտու ն սսր դոմթդեո Դրսեղ Երսիդսե ն ձլդդմո դոմձս
դթ Ե՝ դվթվքմտի դեո դմգոլտեղ Թդդոոդտ ոգեոնդվ Լգմեոմդդի
դրսնթրսոդտեոլտու քտիեդտեոմփո՛ դվթքոնիեոստե դտհտդոլտեոմդթ
րս դտհտդրսնդե տմդ դ եվմտփոեոե դոնթրսնդմտտոհ վսմվմհոդոո
Լգդլդ ն Երսհտդրսմո՛ մնգոլտեղ մնգդդքոոլտու հրստայ դվիեդլ
-տոլտու Եոո Իսնգդեդտեոմդդի դ դվմտփոեոե րսնթեոք եվիեդլոո
-տու մասդտանդմ հդր վմդդդրսնեղ դտհտեոմդեդե Իսնգեդոք (Ջ

Եմդդքոլտու
s-r̥e-p̥e-
ն Երսդեդտեոմդդի մնգոլտեղ դեոտեո (Ե* < Լ*-) ն
Լգմմսնի դ-Լ Եոո մդգմդդեդե Երսմս Եդմ Դդքոոլտու Եսեոմձմդդի Իս-Լ
դդ Երսմեոթդդ մնգդդ դեո դ Լքքլ Թսն Լքքլ տոլ Թլքք
Դրսայ մեոյ Ելլլլ դտհտսմվմհոդոո ովտտ ոգ՛ դրսնթրսոհի վր Լս

ē(>e)։ Այս նույն ձևով էլ սանսկր. bha'rāmi, հուն. φέρω, լատ. ferō, գոթ. bairu (հայ. բեքեմ) ձևերի համար նա առաջարկում է *bharami նախաձևը։

Մի կողմից՝ հենվելով սանսկրիտի վրա, մյուս կողմից՝ ելնելով նախալեզվի կատարելության մասին ունեցած կանխակալ պատկերացումից՝ Շլայխերն ընդունում է հնդկրոսպական նախալեզվի համար 3 կարճ (a, i, u) և 6 երկար ձայնավոր (ā, ai, au և ā, āi, āu), ընդ որում երկարների մեջ դնում է և երկբարբառները. երկար ձայնավորները, նրա կարծիքով, ստացվում են կարճերի «բարձրացմամբ», այսինքն՝ a-ի հավելմամբ. ստացվում են հետևյալ համամասնական շարքերը.

կարճեր	a	i	u
երկարներ (1-ին «բարձրացում»)	ā(a+a)	ai(i+a)	au(u+a)
երկարներ (2-րդ «բարձրացում»)	ā(ā-a)	āi(i+ā)	āu(u+ā)

Հասկանալի է, որ այսպիսի պատկերացումը Շլայխերին իրավունք էր տալիս պնդելու, որ «հնդգերմանական նախալեզվի վոկալիզմը վերին աստիճանի պարզ, բայց և վերին աստիճանի ուղիղ էր և խիստ համամասնական՝ բաղկացած 3×3 հնչյունից»¹. Ձայնավորների այս համամասնական սիստեմը Շլայխերն օգտագործում էր քերականական հարաբերությունների դրսևորման օրինաչափությունը և կատարելությունը բացահայտելու համար։ Նրա մոտ ամեն ձայնավոր շարժվում է իր շարքում՝ որոշակի քերականական հարաբերություններ արտահայտելու համար։ Ձայնավորների այս շարժումը կամ հերթագայությունների սիստեմը գծելիս Շլայխերը հենվում էր հնդիկ քերականների ուսմունքի վրա guṇa-ի և vṛddhi-ի մասին՝ որոշ պարզեցման ենթարկելով այն։ Հնդկրոսպական հիմնական հերթագայությունը (*e/*o/զրո) բացահայտվեց ավելի ուշ՝ կապված հնդկրոսպական ձայնավորների մասին եղած պատկերացումների ճշտման հետ։ Ձայնավորների մնացած փոփոխությունները Շլայխերը կապում էր առանձին լեզուների հետ։

3) Քերականական ձևերի ծագումը բացատրելիս, ինչպես նշեցինք, Շլայխերը գործադրում է Բոպպի կցականության սկզբունքը։ Այս հարցում նա ոչ միայն չի մեղմում Բոպպի արհեստականությունները, այլ, ընդհակառակը, որոշ դեպքերում դրանք ավելի է ծավալում՝ տարածելով ուրիշ դեպքերի վրա. այսպես,

¹ A. Schleicher, Die deutsche Sprache, Stuttgart, 1874, էջ 135.

թյուն է մատուցել լեզվաբանական հնէաբանությունը, հատկապես հնդեւրոպացիների կրոնական պատկերացումների ու հավատալիքների պարզաբանման հարցում:

Մաքս Մյուլլերի և մյուսների բիոլոգիզմը զգալիորեն տարբերվում էր Շլայխերի բիոլոգիական նատուրալիզմից. լեզվի զարգացման երկու շրջանի մետաֆիզիկական հակադրությունը, «լեզվական օրգանիզմի» ըմբռնումը, լեզուների տարբերակումների համար կենդանաբանության ու բուսաբանության սիստեմատիկայից առնված տերմինների կիրառումը, այս բոլորը չէին կարող երկար ժամանակ արմատներ ձգել: Լեզվի բիոլոգիական կոնցեպցիայի հետևողները մեղմում են այդ կարգի ակնհայտ որակումներն ու վիճելի ձևակերպումները: Լեզուն համարվում է ոչ թե ինքնին որպես լեզվական օրգանիզմ, այլ օրգանիզմի անհրաժեշտ ֆունկցիա, օրգանական գործունեություն: Այսպես, օրինակ, Մյուլլերը ելնում է այն կարծիքի դեմ, թե լեզուն բնական օրգանիզմ է, որը ծնվում է, հասակ առնում, սերունդ տալիս ու մեռնում¹: Սակայն լեզվական պրոցեսը բացատրելիս Մյուլլերը դիմում է դարվինիզմի զինանոցից առնված այնպիսի տերմինների, ինչպիսիք են «գոյություն պայթարը», «բնական ընտրությունը»:

Մաքս Մյուլլերը հայտնի է իր «Գասախոսություններ լեզվի գիտության մասին»² աշխատությամբ, որ ներկայացնում է Օքսֆորդի համալսարանում կարդացած նրա դասախոսությունների հավաքածուն: Ենորհիվ մատուցվող նյութի հանրամատչելի և հետաքրքրական շարադրանքի, Մաքս Մյուլլերի բիոլոգիզմը զգալի ազդեցություն է թողնում հետագա լեզվաբանական աշխատությունների վրա՝ առանց լիովին դուրս մղվելու երիտօրակալների պսիխոլոգիզմի կողմից:

Մաքս Մյուլլերը խստորեն տարբերում է իրարից լեզվաբանությունը (իմա՝ համեմատական լեզվաբանությունը) և ֆիլոլոգիան (բանասիրությունը): Առաջինը պատկանում է բնական գիտություններին, երկրորդը՝ «պատմական» (իմա՝ հասարակական) գիտություններին: Ֆիլոլոգիայի համար լեզուն լոկ միջոց է և ոչ թե ուսումնասիրության առարկա, լեզվաբանության համար՝ գիտական հետազոտության առարկա է. բոլոր լեզուներն ու բար-

¹ Հմմտ. В. Томсен, *հիշ. աշխ.*, Р. О. Шор-ի „Послесловие“-ն, էջ 128.

² M. Müller, *Lectures on the Science of Language*, 1861 (*գերմ. թարգմ.* Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache, I II, 1866):

քառները, անկախ նրանց՝ գրական հուշարձաններ ունենալուց կամ չունենալուց, լեզվաբանության համար կարևոր են նրա պրոբլեմների լուծման տեսակետից. լեզվաբանությունն ուսումնասիրում է լեզուն և ոչ թե առանձին լեզուները, նա փորձում է պարզել լեզվի ծագումը, օրենքները, բնույթը, այն, թե ինչպես է լեզուն ծառայում որպես մտքերի հաղորդման միջոց, օրգան:

Լեզվաբանության՝ բնական գիտություններին պատկանելու պրոբլեմը հիմնավորելու համար Մյուլլերը դիմում է «աճի» և «պատմության» ըմբռնումների տարբերակմանը: Ելնելով պատմության իդեալիստական ըմբռնումից՝ նա պատմական պրոցեսի, պատմական գիտությունների ուսումնասիրության առարկաների հիմնական հատկանիշը համարում է անհատների կամքից կախված լինելը. բնական աճը տեղի է ունենում կամքից անկախ, որպես բնական փոփոխության ու զարգացման պրոցես: Լեզվաբանական պրոցեսը այս առումով ոչ թե պատմություն է, այլ աճ. լեզվի աճը, նրա փոփոխությունը տեղի է ունենում մարդկանց կամքից անկախ, և նրա օրենքները բոլորի համար պարտադիր անհրաժեշտություն ունեն: Անհատը ոչ մի բան չի կարող փոխել լեզվի, լեզվական պրոցեսի մեջ. «Անհատը որպես այդպիսին անգոր է,—գրում է Մյուլլերը,—նրա ձեռք բերած թվացող արդյունքները կախված են միայն օրենքներից, որոնց վրա նա չի իշխում, և բոլոր նրանց գործակցությունից, որոնք նրա հետ մի դաս, մի մարմին, մի օրգանական ամբողջություն են կազմում»¹: Անհատի լեզվական գործունեությունը կորչում է ընդհանուրի լեզվական գործունեության մեջ որպես նրա մի մասը, փոփոխություններն էլ նրա կողմից մտցվում են անգիտակցաբար: Լեզուն անընդհատ փոփոխության պրոցես է, և մարդը չի կարող փոխել նրա ընթացքը կամ իր ուզած ձևով նոր բառեր հնարել, ինչպես որ չի կարող ձևափոխել առյան շրջանառությունը: Լեզվական աճը, լեզվի բնական զարգացումը, Մյուլլերի կարծիքով, երկու պրոցես է ընդգրկում՝ 1) բարբառային վերարտադրություն և 2) հնչյունական անկում (քայքայում): Մարդու կամքից անկախ այս երկու պրոցեսն էլ որոշում են լեզվի փոփոխությունների ընդհանուր բնույթը:

Լեզվի ծագման հարցը Մյուլլերի մոտ լուծում է ստանում նրա ընդհանուր կոնցեպցիայի լույսի տակ: Նրա կարծիքով՝ լեզուն այնպիսի հայտնագործություն չէ, ինչպիսի իմաստով խոս-

¹ M. Müller, Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache, I, 1866, էջ 98.

վում է, օրինակ, ճարտարապետության, գրի կամ տպագրության մասին, այլ բնության արդյունք, մարդկային բնության անհրաժեշտ հատկանիշ: Մարդն իր սեփական ուժերով չէր կարող իրեն տալ խոսելու կարողություն. այդ կարողությունը մարդկության բնական հատկությունն է, որ կենդանիների մոտ երբեք գոյություն չի ունեցել և չէր կարող գոյություն ունենալ: Մարդը խոսում է մի տեսակ բնազդով, որ անհրաժեշտորեն միավորում է իր մեջ երկու կարողություն՝ ընդհանուր հասկացությունների կազմում և դրանք արտահայտելու համար բառերի ստեղծում:

Ծիշտ է, Մյուլլերը փորձում է այս կապակցությամբ հաշտեցնել Ադամ Սմիթի սենսուալիստական և լայբնիցի ռացիոնալիստական տեսակետները, բայց փաստորեն հակվում է հարցի ռացիոնալիստական լուծման կողմը: Եթե Ադամ Սմիթը գտնում էր, որ անունն առաջին անգամ տրվել է մի առանձին առարկայի և հետագայում ստարածվել մյուսների վրա, եթե լայբնիցը գտնում էր, որ առարկան չէր կարող այսպես կամ այնպես կոչվել, եթե հենց սկզբից հոգու մեջ գոյություն չունենար ընդհանուր գաղափար, ապա Մյուլլերը կարծում է, թե բոլոր գոյականները ծագմամբ արտահայտել են առարկայի բազմաթիվ հատկանիշներից մեկը (որակական հատկանիշ կամ գործողություն), որը անհրաժեշտաբար ներկայացված է ընդհանուր գաղափարով: Սկզբնապես անունը նշանակում է միայն մեկ առարկա (հատուկ անուն), բայց անհրաժեշտաբար սկսում է նշանակել և այդ հատկանիշն ունեցող բոլոր առարկաները: Այս կապակցությամբ Մյուլլերը առաջ է քաշում այն դրույթը, որ ամեն անվանում դասակարգում է, տեսակային հասկացության բերում սեռայինի տակ. ինչ որ մենք գիտենք, գիտենք շնորհիվ մեր ընդհանուր գաղափարների: Այստեղից էլ Մյուլլերի՝ ստորոգման ուսմունքը, ըստ որի ամեն բառ սկզբնապես առարկայի ստորոգյալն է: Իր այս տեսությունը Մյուլլերը փորձում է հիմնավորել համեմատական քերականության տվյալներով. ըստ նրա՝ համեմատական վերլուծությունը լեզվական նյութը հանգեցնում է ընդհանուր և վերացական իմաստ ունեցող 400—500 անվերլուծելի արմատի՝ ճԷ «աշխատել», ի «գնալ», ձԸ «ուտել», լձ «տալ», spas «նայել» և այլն: Այս սկզբնական արմատները ոչ բնաձայնություններ են եղել, ոչ էլ միջարկություններ. բնաձայնությունների և ձայնարկությունների տեսությունները Մյուլլերը ծաղրով կոչում է «բառ-վառ» և «պահ-պահ» տեսություններ: Նրա կարծիքով՝ լեզուն սկսվում է այնտեղ, որ-

տեղ վերջանում են ձայնարկությունները, իսկ բնաձայնությունները խաղալիք են և ոչ թե գործիք: Ինչ վերաբերում է լեզվի աստվածային ծագման տեսությանը, ապա Մյուլլերը նշում է, որ այս տեսության կողմնակիցներն ընկնում են անթրոպոմորֆիզմի մեջ՝ աստծուն պատկերացնելով որպես ռուսցիչ, որ կազմելով բառարան ու քերականություն՝ դրանք սովորեցրել է առաջին մարդուն: Սակայն Մյուլլերը իր տեսությամբ վերջ ի վերջո հանգում է լեզվի աստվածային ծագման տեսակետին՝ լեզվական բնազդը համարելով աստծուց մարդուն տրված շնորհ:

Մյուլլերը, այսպիսով, փաստորեն չի լուծում լեզվի ծագման հարցը: Մերժելով բնաձայնությունների ու միջարկությունների տեսությունները՝ նա ի վիճակի չէ պատասխանելու այն հարցին, թե ինչպե՛ս են կապվում տվյալ իմաստները տվյալ (և ոչ այլ) հնչյունների կամ հնչյունախմբերի հետ: Համեմատական գերլուծության տվյալների վկայակոչումը այս դեպքում հարցը չի լուծում. հնդկարոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը վերականգնում է ոչ թե լեզվի նախնական պատկերը, այլ մեզ համեմատաբար մոտ գտնվող վիճակի պատկերը, ընդ որում այդ արմատների նախնական իմաստների մեկնաբանությունը ճիշտ չէ: Գեռուս Միշել Բրեալը՝ նշում էր, որ հիշյալ արմատները չեն կարող սկզբնական լեզվի տարրեր համարվել, այլ ներկայացնում են ավելի նախնական, կոնկրետ իմաստ ունեցող անուններից ծագած գոյականների մնացորդներ: Ավելորդ չէ հիշատակել, որ Մյուլլերը հետագայում նուարեի ազդեցության տակ փոխում է իր տեսակետը²:

Զբաղվելով համեմատական կրոնագիտության և համեմատական դիցաբանության հարցերով՝ Մյուլլերը հանգում է այդ հարցերի՝ ըստ էության լեզվաբանական պրոբլեմներ լինելու գաղափարին: Ըստ Մյուլլերի՝ դիցաբանական զրույցները (միֆերը) ոչ այլ ինչ են, քան «լեզվի հիվանդություն», որոնք առաջանում են մարդկային տարրորշված խոսքի բազայի վրա: Գործողության պաղափար արտահայտող սկզբնական արմատների փոխաբերական գործածությունները նախնադարյան մարդու երևակայությունը վերածում է իրականության և փնտրում տվյալ արմատով նշանակվող գործողության աղբյուրը. անունը (nomen) դառնում է

¹ Mélanges de mythologie et de linguistique, 1878.

² Հմտ. А. Л. Погродин, Язык, как творчество, Харьков, 1913, էջ 480—481.

աստվածային էություն (numen): Մտածողությունը գոյություն ունի միայն լեզվի միջոցով, իսկ միջը բնության երևույթների բացատրության առաջին մտածողական ակտն է: Հնդկերոպական լեզուների դիցաբանական անունների և զրույցների համեմատության միջոցով Մյուլլերը փորձում է ստեղծել հնդկերոպական համեմատական դիցաբանությունը և համեմատական լեզվաբանության մեթոդի անալոգիայով հնդկերոպական ժողովուրդների բոլոր միջերը փորձում է բխեցնել մեկ սկզբնաղբյուրից՝ հնդկերոպական նախածոգովրդի միջերից:

Մյուլլերը ընդհանրություն է տեսնում լեզվաբանության զարգացման էտապների և բնական գիտությունների զարգացման էտապների միջև: Նրա կարծիքով՝ բնական գիտությունների պատմությունն ընդգրկում է 3 էտապ՝ 1) էմպիրիկ-հավաքողական, 2) դասակարգողական և 3) տեսական ընդհանրացման: Լեզվաբանությունը ևս իր պատմության մեջ անցնում է այդ 3 էտապները: Հասկանալի է, որ Մյուլլերը իրեն կոչված է համարում հատուկ խոսք ասելու լեզվաբանության զարգացման նոր աստիճանում:

Իր բոլոր թերություններով հանդերձ՝ Մյուլլերի լեզվաբանական կոնցեպցիան ունի որոշ նվաճումներ. 1) լեզվաբանությունը համարելով բնական գիտություն՝ Մյուլլերը, այնուամենայնիվ, կարծում է, որ լեզվաբանությունը պատմության համար կարևոր սվյալներ է ընձեռում, և որ բնական գիտություններից ոչ մեկը այնքան սերտորեն չի կապված պատմության հետ, որքան լեզվաբանությունը. 2) հակադրելով աճը պատմությանը և ունենալով պատմության իդեալիստական ըմբռնում՝ Մյուլլերն, այնուամենայնիվ, լեզվաբանության մեջ հայտնում է կարևոր միտք՝ լեզվական պրոցեսի՝ մարդու կամքից անկախ լինելու մասին, որն այս բնագավառում մատերիալիստական կոնցեպցիայի սաղմ էր. 3) Մյուլլերը լեզվաբանության համար կարևոր է համարում բանավոր խոսքի ուսումնասիրությունը: Հակադրելով լեզվաբանությունը բանասիրությանը՝ նա առաջ է քաշում բարբառների և անգիր լեզուների ուսումնասիրության՝ լեզվաբանության համար ունեցած կարևորության հարցը:

2. ՀՈԿԵՐՈՒՆԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ (ՊՍԻԽՈԼՈԳԻՉԻԱ)

Ներածական դիտողություններ.— Նատուր-բիոլոգիզմը լեզվաբանության մեջ աստիճանաբար տեղի է տալիս պսիխոլոգիզմին,

որ սկզբնապես գոյակցելով նրան՝ հետագայում այն գրեթե լիովին դուրս է մղում: Հոգեբանական ուղղության հիմնադիրը համարվում է Շտայնթալը, որը սկսելով Հումբոլդտի հայացքների ժողովրդականացման փորձերից՝ վերջի վերջո հանգում է լեզվական երևույթների հոգեբանական ըմբռնմանը: Հոգեբանական ուղղությունը հող է նախապատրաստում պատմա-համեմատական լեզվաբանության նոր շրջանի տեսական հիմնավորման համար: Շտայնթալն ապրում և ստեղծագործում է նաև այդ նոր շրջանի ձևավորման ընթացքում:

Հոգեբանությունը որպես ինքնուրույն գիտություն ձևավորվել է XIX դ. կեսերից: Սակայն նրա փիլիսոփայական հիմքերը դրվել են դեռևս XVIII դ. փիլիսոփաների կողմից: XIX դ. առաջին կեսի փիլիսոփաներից հոգեբանության ձևավորման համար առանձնապես կարևոր դեր է խաղում իդեալիստ փիլիսոփա Հերբարտը, որը փորձում է հոգեբանության մեջ ներմուծել բնական գիտությունների մաթեմատիկական վերլուծության մեթոդը՝ և ստեղծել պատկերացումների ստատիկա ու մեխանիկա: Ըստ նրա՝ պատկերացումները գտնվելով ինքնաշարժման մեջ՝ փոխադարձաբար իրար արգելակում են, մթագնում, հավասարակշռում կամ աջակցում, որի հետևանքով հանդես են գալիս պատկերացումների դոմինանտությունը, ասոցիացիան և վերարտադրությունը: Բնական է, որ Հերբարտի հայացքներն էլ սկզբնապես ազդում են լեզվաբանության մեջ հոգեբանական սկզբունքների ներմուծման վրա:

XIX դ. կեսերից, երբ հոգեբանության համար արդեն փիլիսոփայական և ֆիզիոլոգիական հիմքեր էին ստեղծվել, հոգեբանությունը ձևավորվում է որպես ինքնուրույն գիտություն՝ իր փորձնական հետազոտության մեթոդով: Սակայն հետազոտության այս նոր մեթոդների և նոր դրույթների ազդեցությունը նկատվում է հատկապես հաջորդ ենթաշրջանում, ուստի և այդ մասին կխոսվի ավելի ուշ:

Հայման Շտայնթալ. — Շտայնթալը (1823—1899) լեզվաբանական հետաքրքրության լայն շրջան է ունեցել: Իր լեզվաբանական գործունեությունն սկսելով Հումբոլդտի լեզվաբանական հայացքների ժողովրդականացումից՝ իր հետագա աշխատանքներում նա ընդգրկում է լեզվաբանության գրեթե բոլոր կարևոր հարցերը՝

¹ Հմմտ. հատկապես Herbart, Psychologie als Wissenschaft, begründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik, 1824—1825.

լեզվի ծագման ու էություն, լեզուների դասակարգման, քերականության տեսության, լեզվաբանական ուսմունքների պատմության և այլն: Նա եղել է Բեռլինի համալսարանի ընդհանուր լեզվաբանության պրոֆեսոր:

1840-ական թվականներից սկսած Շտայնթալը հրատարակում է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից առանձնապես հիշատակելի են հետևյալները՝ «Վ. Հումբոլդտի լեզվափիլիսոփայական աշխատությունները» (Շտայնթալի մեկնաբանություններով) և «Վիլհ. Ֆ. Հումբոլդտի լեզվաբանությունը և հեգելյան փիլիսոփայությունը», «Լեզուների դասակարգումը որպես լեզվական իդեալի զարգացում», «Լեզվի ծագումը», «Քերականությունը, տրամաբանությունը և հոգեբանությունը, նրանց սկզբունքներն ու փոխաբերությունները», «Լեզվական ուղղվածքի գլխավոր տիպերի բնութագիրը» («Լեզուների դասակարգումը» աշխատության վերամշակումը), «Հունական և հռոմեական լեզվաբանության պատմությունը», «Բանասիրությունը, պատմությունը և հոգեբանությունը՝ իրենց փոխադարձ հարաբերություններով», «Մանդե նեգրերի լեզուները՝ հոգեբանորեն և հնչյունաբանորեն քննված», «Հոգեբանության և լեզվաբանության ներածությունը»¹: 1869 թ. Շտայնթալը փիլիսոփա և հոգեբան, Հերբարտի հետևորդ Մորից Լացարուսի հետ միասին հիմնադրում է «ժողովուրդների հոգեբանության և լեզվաբանության հանդեսը»², որտեղ արժարժվում են նորելուկ «ժողովուրդների հոգեբանության» հիմնական սկզբունքները: Այստեղ էլ Շտայնթալը Լացարուսի հետ միասին հրատարակում է «Ներածական մտքեր ժողովուրդների հոգեբանության մասին»³,

¹ H. Steinthal. Die sprachphilosophischen Werke W. Humboldts. Berlin, 1848. Die Sprachwissenschaft Wilh. Humboldts und die Hegelsche Philosophie. Berlin, 1848. Die Klassifikation der Sprachen als die Entwicklung der Sprachidee. Berlin, 1850. Der Ursprung der Sprache. Berlin, 1851 (II վերամշակված հրատ., 1858 թ.). Grammatik, Logik und Psychologie; ihre Prinzipien und ihre Verhältnis zueinander. Berlin, 1855. Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues. Berlin, 1860. Geschichte der Sprachwissenschaft bei Griechen und Römern. Berlin, 1863. Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen. Berlin, 1864. Die Mande-Neger-sprachen psychologisch und phonetisch betrachtet. Berlin, 1867. Abriss der Sprachwissenschaft. I. Psychologie und Sprachwissenschaft. Berlin, 1871.

Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft.

³ M. Lazarus und H. Steinthal, Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie, ZVY, I.

ապա առանձին՝ «ժողովուրդների հոգեբանության ըմբռնումը» հոդվածները¹։

Շտայնթալը XIX դ. լեզվաբանության այն հազվագեղ ներկայացուցիչներից մեկն է, որոնք ուշադրություն են հատկացրել ոճաբանական հարցերին²։ Ոճաբանությունը նա սահմանում է որպես ոճի բոլոր ձևերի հատկությունները և արդյունավետությունը որոշող պայմանների ուսմունք։

Լեզվաբանության պատմության մեջ Շտայնթալը հայտնի է որպես հոգեբանական ուղղության հիմնադիր։ Լեզվական պրոցեսի հոգեբանական մեկնաբանության նրա փորձը լայն արմատներ գցեց լեզվաբանության մեջ՝ դանազան տարատեսակներով հանդես գալով լեզվաբանական դանազան ուղղություններում ու դպրոցներում։ Սակայն նրա ազդեցությունը այս հաստատական-դրական կողմով չի սպառվում։ Ոչ պակաս կարևոր էր և նրա ուսմունքի ժխտողական-քննադատական կողմը։ Իր հոգեբանական կոնցեպցիայի դիրքերից Շտայնթալը լայն քննադատության է ենթարկում և՛ տրամաբանական քերականության սկզբունքները (հատկապես Բեկկերի սիստեմը), և՛ լեզվաբանության մեջ իշխող բիոլոգիական նատուրալիզմը։ Տրամաբանական քերականությունը XIX դ. 1-ին կեսում շարունակում էր տիրապետող լինել լեզվի ստատիկ ուսմանասիրության բնագավառում, հանդես գալով հատկապես դպրոցական քերականության անվան տակ։ Այդ քերականության ներկայացուցիչները դեռևս հեռու կանգնած լինելով պատմական ըմբռնումից, շարունակում էին քերականության մեջ առաջնորդվել հին մեթոդներով, տարբերություն չտեսնել տրամաբանության ու քերականության սկզբունքների միջև, նույնացնել լեզուն ու մտածողությունը։ Ինչպես նշել ենք, այդ առանձնապես ցայտուն կերպով արտահայտվել է Կ. Բեկկերի «Լեզվի օրգանիզմը» աշխատության մեջ։ Շտայնթալը ծառանում է լեզվի այսպիսի ըմբռնման դեմ, քննադատում տրամաբանական քերականության արհեստական սխեմաները և լեզվին բռնի կերպով նրան ոչ հատուկ կատեգորիաներ պարտադրելը։ Շտայնթալը խիստ քննադատության է ենթարկում և Շլայխերի լեզվաբանական կոնցեպցիան՝ լեզվի նույնացու-

¹ H. Steinthal, Begriff der Völkerpsychologie, ZVS, XVII.

² H. Steinthal, Zur Stilistik, ZVS, 1866, IV. Շտայնթալից ավելի վաղ ոճի մասին մի աշխատություն է գրել անգլիացի փիլիսոփա Հ. Սպենսերը. H. Spenser, The Philosophie of Style, 1852.

մը բնական օրգանիզմի հետ: Այս հարցում է, որ նա լայն կերպով օգտագործում է Հումբոլդտի դրույթները: Շտայնթալը Հումբոլդտից հետո նոր աստիճանի է հասցնում ընդհանուր լեզվաբանությունը (մասնակի լեզվաբանություններով միակողմանիորեն տարվելու պայմաններում)¹ առանց այն դարձնելու առանձին քերականությունների հավաքածու¹:

Դեռևս իր սկզբնական աշխատություններում հանդես գալով Հումբոլդտի լեզվափիլիսոփայական հայացքները մասսայականացնողի դերում, Շտայնթալը լեզուն դիտում է որպես ոգու բնադրանման ինքնագիտակցություն, մարդկության բազմազան լեզուները համարում մի ընդհանուր «լեզվական իդեայի» զարգացումը դեպի կատարելություն և հաճույքով դիմում լեզվական օրգանիզմի հասկացությանը: Իր «Լեզուների դասակարգումը որպես լեզվական իդեայի զարգացում» գրքում (1850 թ.) Շտայնթալը բոլոր լեզուները դիտում է որպես լեզվական իդեայի «ընդհանուր օրգանիզմը» (Gesamtorganismus) կազմող անդամները: Սակայն նա աստիճանաբար ավելի ու ավելի է տուրք տալիս լեզվի հոգեբանական ըմբռնմանը և լեզվական կարևորագույն հարցերի քննություն մեջ Հումբոլդտի փիլիսոփայական լայն հարցադրումը փոխարինում հոգեբանական նեղ հարցադրումով: Այդ արդեն ցայտուն կերպով երևան է գալիս «Քերականություն, տրամաբանություն, հոգեբանություն» գրքում (1855 թ.): Եթե, ասենք, Հումբոլդտի համար լեզվի ծագման հարցը փիլիսոփայական հարց էր, լեզվի ծագման պայմանների և լեզվի ծագման շրջանում մարդու գիտակցության վիճակի հարց, ապա Շտայնթալի համար այն սկսում է վերածվել փորձնական հոգեբանության հարցի, անհատական խոսքի և անհատական գիտակցության փոխհարաբերության, խոսքի յուրաքանչյուր մոմենտում մարդու գիտակցության վիճակի և այն կառավարող օրենքների հարցի: Լեզվի ծագման և զարգացման հետ կապված բոլոր հարցերը Շտայնթալը փորձում է լուծել մարդկային ընկալումների վերլուծությամբ՝ կարծելով, որ այդ հոգեկան ոլորտից էլ բխում է մարդու տարբերությունը կենդանուց, կենդանական աշխարհի վրա գերակշռություն ստանալը: Շտայնթալի համոզմամբ անհատական խոսողական ակտի հոգեբանական հետազոտությունը պարզում է մարդկային լեզվի ծագումը, զարգացումն ու ֆունկցիավորումը ընդհանրապես: Շտայն-

¹ Հմմտ. H. Arens. հիշ. աշխ., էջ 253:

Թալը որակական տարբերություններ չի տեսնում երեխայի խոսքի զարգացման և մարդկային լեզվի ծագման ու զարգացման միջև: Զկարողանալով հասնել ընդհանուրի և առանձինի փոխհարաբերության դիալեկտիկային՝ նա առանձին խոսողական ակտերը կառավարող օրենքները հավասարապես կիրառելի է համարում լեզվի նկատմամբ առհասարակ: «Քանի որ ժողովրդի ոգին ապրում է միայն անհատների մեջ, — գրում է նա, — և շունի անհատական ոգուց առանձնակի գոյություն, ուստի և նրանում բնականաբար տեղի են ունենում, ինչպես և վերջինում, միևնույն հիմնական պրոցեսները, որոնք ավելի մոտիկից բացատրում է անհատական հոգեբանությունը»:

Պայքարելով տրամաբանական քերականության դեմ՝ Շտայնթալը հասնում է ծայրահեղության և փաստորեն հանգում է լեզվի ու մտածողության խզման, լեզվի ծագման հարցում մտածողության մասնակցության ժխտման. լեզվի և տրամաբանության կատեգորիաները նա համարում է անհամատեղելի և անհարաբերակից: Այս հարցում նա փաստորեն վախճանակետին է հասցնում Հումբոլդտի դրույթը լեզվի՝ մտածողության համար բեռ լինելու մասին:

Կարելի է ասել, որ Շտայնթալից է սկսվում լեզվի նախկին Եինթետիկ, ամբողջական քննության տրոհումը առանձին ակտերի քննության, լեզվի և պատմության կապի սկզբնական ըմբռնման աստիճանական կորուստը առանձին տարրերի մեկուսացված քննության մեջ:

Լեզվական երևույթների հոգեբանական բացատրության հարցում Շտայնթալը հենվում է Հերբարտի իդեալիստական-մեխանիստական (ասոցիատիվ) հոգեբանության վրա: Վերջինս, ինչպես նշել ենք, հոգեբանությունը համարելով «հոգու մեխանիկա», հոգեկան ողջ պրոցեսների էությունը հանգեցնում էր «պատկերացումների մեխանիկային»: Հերբարտի և ասոցիատիվ հոգեբանության մյուս ներկայացուցիչների մոտ պատկերացումների փոխազդեցությունը, շարժումն ու կապերը որոշվում են ասիմիլյացիայի, ապերցեպցիայի և ասոցիացիայի օրենքներով: Ըստ այդ օրենքների՝ նման պատկերացումները միաձուլվում են, նոր ընկալումները որոշվում են եղած պատկերացումների ամբողջությամբ, պատկերացումների միջև հաստատվում են զանազան կապեր կամ գույզորումներ (նմանության, առընթերության և հակադրության):

վերջիններիցս լեզվի համար կարևոր են առնթերության զուգորդումները): Այս երեք կարգի օրենքները Շտայնթալի մոտ այն կախարդական բանալին են, որոնցով նա փորձում է թափանցել լեզվի բոլոր գաղտնարանները:

Խոսելով այն մասին, որ ժամանակակից հոգեբանությունը անհատական հոգեբանություն է, Շտայնթալը անհրաժեշտ է համարում այն լրացնել ժողովուրդների հոգեբանությամբ. անհատական հոգեբանության առարկան անհատի հոգին է, բայց անհատը մեկուսացած անհատ չէ, այլ պատկանում է որոշ ժողովրդի. հետևաբար անհատի մասին չի կարելի լիակատար գաղափար կազմել՝ առանց նկատի ունենալու այն հոգեկան միջավայրը, որի մեջ ծնվել է և որի մեջ ապրում է տվյալ անհատը: Շտայնթալի այս դրույթը, անշուշտ, հենվում է Հումբոլդտի «ժողովրդի ոգի» հասկացության վրա:

Շտայնթալի և Լացարուսի պատկերացմամբ ժողովուրդների հոգեբանության առարկան ժողովրդի ոգին է կամ ժողովուրդների տարբեր ոգիները: Ժողովրդի ոգին տվյալ ժողովուրդը կազմող անհատների միատեսակ պատկերացումների ամբողջությունն է: Ժողովուրդը (ազգը), այսպիսով, հոգեկան միասնություն վրա է հիմնված. այն ստեղծում են ոչ թե ընդհանուր ծագումը և ընդհանուր լեզուն, այլ «ժողովրդի ոգին», որը հանդես է գալիս որպես օբյեկտիվ բանականություն և ժողովրդի պատմության կերտողն է: Ժողովրդի ոգին երևան է գալիս նրա օբյեկտիվ ստեղծագործությունների՝ լեզվի, սովորությունների, կրոնի և տեխնիկայի, գիտության, արվեստի հաջողությունների մեջ: Առաջադիմությունը համարվում է ժողովրդի ոգու էական հատկանիշը:

Լեզվին Շտայնթալը հատուկ տեղ է հատկացնում ժողովրդի ոգու արտահայտությունների մեջ. լեզուն ժողովրդի, ընդհանուրի արդյունքն է, և լեզվի տվյալները ամենից ավելի լավ են լուսաբանում ժողովուրդների հոգեբանության սկզբունքները. «Լեզուն ժողովրդի ոգու գիտակցությունն է, աշխարհայացքը և տրամաբանությունը»,— գրում է նա¹: Երբ անհատը խոսքի պրոցեսում ստեղծում էր լեզուն, ապա նրան հասկանում էին. այն, ինչ ասում էր և ինչպես ասում էր մեկը, նախքան խոսքի մոմենտը կար լսողի մտքում: Հետևաբար «խոսողը ստեղծեց լեզուն միաժամանակ և՛

II. Steintal, Grammatik, Logik und Psychologie, Berlin, 1855, էջ 392:

իր հոգուց, և՛ լսողի հոգուց, ուստի և արտասանված խոսքը պատկանում է ոչ միայն նրան, այլև ուրիշին»¹: Լեզվի պատմությունը և ժողովրդի ոգու պատմական զարգացումը սերտորեն միահյուսվում են: Այս առումով էլ Շտայնթալը լեզվաբանությունը համարում է ժողովուրդների հոգեբանության ներածությունը: Սակայն, ինչպես նշել ենք, լեզվի էությունը Շտայնթալը փնտրում է անհատական խոսքային ակտերի բնույթի մեջ. «Այնքան, որքան յուրաքանչյուր խոսքային պրոցեսում տրված է լեզուն ընդհանրապես, և ստեղծվում կամ գործադրվում է լեզվական նյութ, այդ պրոցեսները լեզվաբանության առարկան են: Բայց լեզվական նյութը կաղմված է պատկերացումներից, և նույնիսկ պարզ հընչյունները, արտասանությունները պայմանավորված են հոգեկան սկզբնավորությամբ. որպես այդպիսին նրանք կարող են ենթարկվել մաքուր հոգեբանական զննության, որը վերանում է հոգևոր գործունեության արդյունքների բովանդակությունից»²: Լեզուն Շտայնթալի համար ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գիտակցված ներքին հոգեկան վիճակների, շարժումների ու հարաբերությունների արտահայտություն՝ ամբողջված հնչյունների միջոցով: Այս առումով Շտայնթալը տարբերում է խոսքը (Sprechen), խոսելու կարողությունը (Sprachfähigkeit) և լեզվական նյութը (Sprachmaterial): Առանձին լեզուն որևէ ժողովրդի լեզվական նյութի ամբողջությունն է: Խոսելու կարողությունը Շտայնթալը իդեալիստորեն նախորդել է տալիս լեզվին. խոսելու կարողությունը, ըստ նրա, մի կողմից՝ տարրորդված հնչյուններ արտաբերելու ֆիզիոլոգիական կարողությունն է, մյուս կողմից՝ ներքնաշխարհի ամբողջությունը, որ մտածվում է որպես լեզվին նախորդող մոմենտ և որը պետք է արտահայտվի: Խոսքը, որ լեզվի անմիջական դրսևորումն է, Շտայնթալը համարում է հոգու գործունեություն, ուստի և լեզվաբանությունը հատկացնում է հոգեբանական գիտություններին: Այս կապակցությամբ, խստորեն տարբերելով քերականությունը տրամաբանությունից, Շտայնթալը լեզվաբանությունն անջատում է «գնահատող» գիտություններից՝ տրամաբանությունից, էթիկայից, էսթետիկայից. լեզվաբանությունը նպատակ չունի գնահատել արտասանվածքի իմաստը՝ սխալ կամ ճիշտ, բարոյական և անբարոյական լինելը, այլև արտասանվածքի գեղեցիկ կամ տգեղ

¹ H. Steinthal, Grammatik, Logik und Psychologie, Berlin, 1855, էջ 301. 302.

² Նույն տեղը, էջ 142:

լինելը. հետևաբար լեզվաբանությունը իմացական գիտություն է, թեև իր որոշ ճյուղերով մոտենում է և գնահատող գիտություններին: Այս ճյուղերի մեջ Շտայնթալը դնում է առաջին հերթին լեզուների սիստեմատիկան (իմա՝ ձևաբանական դասակարգումը)՝ գտնելով, որ այն գնահատում է լեզուներն ըստ արժանիքների և կատարելության: Լեզուների առանձնահատկությունը Շտայնթալը որոշում է Յ կողմով՝ հնչյունական կողմով, ներքին ձևով և սրանց հարաբերության եզանակով: Լեզվի տարբեր կողմերը հանդես են գալիս որպես միասնական սիստեմներ, ընդ որում քերականության միասնությունն ավելի սերտ է, քան բառապաշարինը:

Իր քերականական ըմբռնումները Շտայնթալը շատ բանով կառուցում է Հումբոլդտի հայացքների վրա՝ դրանց տալով նեղ հոգեբանական մեկնաբանություն: Շտայնթալը ևս մեծ կարևորություն է տալիս ներքին ձևի ուսմունքին, առաջնություն տալիս խոսքին լեզվի հանդեպ, բացառում բառի տարբեր նշանակությունները՝ բառի ամեն գործածություն դիտելով որպես առանձին բառ, բայր համարում է նախադասության կենտրոնը, նախնական արմատական բառերի մեջ տեսնում է բառ-նախադասություններ և այլն: Ուշադրությունը կենտրոնացնելով խոսքի վրա որպես ամբողջական կառուցվածքի՝ Շտայնթալը բնականաբար առաջնություն է տալիս նախադասությանը բառի հանդեպ: Նախնական արմատական բառերը, ըստ նրա, բառ-նախադասություններ էին. զարգացած լեզվի բառերը (խոսքի մասերը) դուրս են ընկնում նախադասությունների կազմից՝ շնորհիվ վերջիններիս անընդհատ խաչավորման: Յուրաքանչյուր առանձնացած բառ պահպանում է նախկին նախադասության մեջ մյուս բառերի հետ ունեցած կապի հետքերը: Նախադասության և բառի կապը որոշում է բառագիտության և քերականության կապը. երկուսն էլ գործ ունեն նույն լեզվական նյութի հետ, բայց մեկն ուշադրությունը կենտրոնացնում է բուն կառուցողական նյութի, մյուսը՝ կապի միջոցների վրա: Յուրաքանչյուր բառի համար իմաստը որոշվում է կոնկրետ խոսքի, կոնկրետ գործածության մեջ: Բառիմաստը որոշվում է այն պատկերացմամբ, որ խոսողի մոտ կապվում է բառի հետ. աչսպիսով, խոսողը փաստորեն խոսքի մեջ նշում է ոչ թե առարկան, այլ առարկայի մասին ունեցած իր պատկերացումը. հնչյունների ընկալումը լսողի մոտ ասոցիացիայով առաջ է բերում նույն պատկերացումը, և լսողը հասկանում է խոսողին: Բառը կենդանի գոյություն ունի միայն խոսքի մեջ. խոսքից դուրս նա անկենդան.

բաղմաթիվ հատկանիշներից մեկն է առանձնացվում, միայն սա է որպես ստորոգյալ մտածվում, և դատողության ակնթարթում ենթակայի հասկացությունը միայն որպես այսպիսին է մտածվում, միայն նրա մեջ է ընկած ենթակայի արժեքը»¹:

Յուրացնելով Հումբոլդտի ուսմունքը ձևի մասին՝ Շտայնթալը այնպիսի կոռեկտիվներ է մտցնում այդ ուսմունքի մեջ, որ փաստորեն նշանակում էին նահանջ ձևի լայն ըմբռնումից: Լեզվի «ներքին ձևի» ըմբռնումը Շտայնթալը հանգեցնում է առարկայի սուրյեկտիվ հոգեբանական պատկերացմանը. ներքին ձևը նրա համար առարկայի այն պատկերն է, որ ստեղծում է խոսողի հոգին: Առարկայի պատկերացումն էլ որոշվում է անհատի զգայականությամբ, երևակայությամբ, գրգռումների տևականությամբ: Վերջ ի վերջո «ներքին ձևը» Շտայնթալը մեկնարանում է ասոցիատիվ հոգեբանության հայեցակետով. ըստ նրա՝ ներքին ձևը «յուրաքանչյուր հնարավոր բովանդակության այն հայեցումը կամ ապերցեպցիան է, որ ունի ոգին, մի միջոց պատկերացնելու այդ բովանդակությունը, վերարտադրելու այն և նույնիսկ ձեռք բերելու նոր բովանդակություն կամ պարզապես ստեղծելու այն»²: Արտաքին ձևը Շտայնթալը համարում է այդ ներքին ձևի արտահայտման համար յուրաքանչյուր լեզվի մեջ առկա ստուգաբանական, քերականական և հնչյունական ձևերը: Իր «Մանդե-նեգրերի լեզուները» աշխատության մեջ³, որ նախատեսված է որպես լեզվի հոգեբանական քննության կոնկրետ նմուշ, Շտայնթալը հանդես է բերում ձևի նեղ ըմբռնում, որ հետագայում շարունակվում է երիտքերականների մոտ՝ նրանց կողմից հանգեցվելով իր տրամաբանական վախճանակետին՝ ֆորմալիզմին. «Մենք իրավունք չունենք խոսելու լեզվական ձևերի մասին այնտեղ, որտեղ նրանց չի համապատասխանում հնչյունական ձևի փոփոխությունը»,—գրում է նա:

Լեզուների ձևաբանական դասակարգմանը նվիրված իր աշխատություններում Շտայնթալը ելնում է դեռևս ձևի լայն ըմբռնումից՝ այդ անվան տակ հասկանալով ոչ միայն բառաձևը, այլև նախադասության ձևը: Հիմք ընդունելով ձևի այդ ըմբռնումը՝ նա տարբերում է լեզուների երկու հիմնական տիպ՝ անձև և ձևավոր:

¹ H. Steinthal, Grammatik, Logik und Psychologie, Berlin, 1855, էջ 330.

² H. Steinthal, Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues, Berlin, 1860, էջ 84.

³ H. Steinthal, Die Mande-Neger-Sprachen, Berlin, 1867.

Այդ երկու տիպերից յուրաքանչյուրի մեջ էլ նա առանձնացնում է կցող և փոխակերպող (իսկական իմաստով բառափոխության ձևեր ունեցող) ենթատիպեր: Անձև կցող լեզուներ են համարվում Հնդկաչինի լեզուները, ձևավոր կցող լեզու՝ շինարենը: Անձև փոխակերպող լեզուները, ըստ Շտայնթալի լինում են՝ 1) կրկնությունամբ և նախամասնիկների օգնությամբ փոխակերպող՝ Պոլինեզիայի լեզուները, 2) վերջամասնիկներով փոխակերպող՝ թյուրքական, մոնղոլական, ֆիննա-ուգրական լեզուները և 3) ներմարմնավորմամբ փոխակերպող (բազմահամադրական)՝ ամերիկյան լեզուները: Ձևավոր փոխակերպող լեզուները լինում են՝ 1) տարրերի հավելմամբ փոխակերպվող՝ եգիպտերենը, 2) ներքին թեքմամբ փոխակերպվող՝ սեմական լեզուները և 3) իսկական վերջամասնիկներով փոխակերպվող՝ հնդերոպական լեզուները:

Լեզվի ծագման շտայնթալյան տեսությունը ներկայացնում է անտիկ աշխարհից եկող բնաձայնական տեսության վերամշակումը գիտական հոգեբանության տվյալների հիման վրա: Շտայնթալի օնոմատոպոետիկ կամ ոեֆլեքսային՝ տեսությունը ներկայացնում է ասոցիատիվ հոգեբանության սկզբունքների կիրառումը լեզվի ծագման հարցի նկատմամբ: Ըստ նրա՝ հնչյունների և իմաստների կապը բոլոր դեպքերում որոշվում է ասոցիացիայով և ապերցեպցիայով: Լեզվի ծագման հարցը լուծել՝ նշանակում է պարզել այն հոգեկան վիճակը, որ անմիջապես նախորդում է լեզվի առաջացմանը և հասկանալ, թե լեզվի ստեղծմամբ ի՞նչ է ձեռք բերում հոգին. «Լեզվի առումով,—գրում է Շտայնթալը,— գոյություն չունի նախաստեղծման (Urschöpfung) և ամեն օր կրկնվողի տարբերությունը»². Լեզվի առաջացման ընթացքում գործում են նույն օրենքները, ինչ ամենօրյա լեզվական գործունեության ընթացքում. լեզուն անընդհատ նորոգվող, նորից ու նորից առաջացող պրոցես է: Մարդկային լեզվի տարրորոշված հնչյունները Շտայնթալը բխեցնում է նախնական աֆեկտային ճիշտ-ոեֆլեքսներից, միմիկական և հնչյունական ոեֆլեքսային շարժումներից: Զգացմունքի ընդհանրությունն է այն կապող օղակը.

¹ Ռեֆլեքսը (Reflexion) Շտայնթալը հոգեբանական-ֆիզիոլոգիական առումով սահմանում է որպես մի երևույթ, որի դեպքում ներվային զրդիւրը (հաղորդող ներվինը) անցնելով ուղեղին կամ ողնուղեղին՝ այնտեղ չի վերջանում, այլ ուրիշ ներվերի է անցնում (զիցուբ՝ շարժողական ներվին): հմմտ. H. Steintal, Grammatik, Logik und Psychologie, 1855, էջ 247:

² Նույն տեղը, էջ 232:

-տովն տեղիտեղանկը ղվժոցտտովն տեղիտեղանկտ անկտր և յրանտաթ ոգեոտըճեհո դնս ղրանթրանմժմժտաթց ղտեոոգան ղրանթրան -տաստեղեղտղվ տոն վղղիտ և յրաղտճտտ ճղր անկտր եվեղտոոյղ անկղղվղղտեոտց ղրանղղվր վմղմվ տոն յանղմղմտտ տնվց վղղիտ ր մղղղվղղտեոտց տոն վղղիտ յանղմղմտտ ճղր վմղմվ ղմղղրանթր -րանթրտեոտ վղմմտտ ոգեոտեղմս ղղ ովոտտ եոմժ ղմթ ղրանթրանթրմ -տտ մժսսի վղղիտ ղղ յրաթմսե ղժողվոոմ ղտսր անղտեղղի ղոժ անղր -րս վղղիտ ղղմսթիողղտղղվ եոմժ ղղ ևրանթ վղղիտ ղղմսթիողղտոժ և ժղսմս ղմղղղղտմոտեե ուրեր ղ ղղ յրաղտվր ղոմղ անղրանթրանթր վժվղղվտնն և զոթիոկե եվրանեոեմտե վժսղղ ղ եվժոցտրտեոոտց ղվժ -մղղ անոոսմսի վեոսեթթ ղվոտեոտր վրնեղ ղ զոթիոտե և տղց տղղ ևթմղեղտց յատտր զղր ոգեոտղղտտ ղրանղղտտր րս յանթթղ մղղվժ -սղղ ղ մղղվղե ոգեոտեոտց— մոտթղոտոջ և յրանթ— մղրանթրանթր -մոն վմղղրտեղտ ղ վղղրմտր և և եվեղտոոյղ» և վժթրոթեղե եոմոտցտե -ևրս վղղժտտ և յրաթտմոտ մոտթղոտոջ երաղտեղղի մղրանթրանթր -տմղե անկտր մեոտե ղոտեղոտեոո ղոտրեոճտտ վրեղ ղ ղոտթր -րանթրտոոտց յանղտնղղ և յրաղտ եոմժ և յրաղտ ևոտ ող ղմսվ ղ մմղե վրիտեղղևի ղոտ ղղղ ևսմոկ մղ ևճմղի վ ճմղի մոտթղոտոջ մղրանթրանթրմոկ վմղե վժոցտտովն յանղղսժր յրանոտեոտե մղրանթրանթրտեղեղեղ ղ յրանթ ղղրանթրանեղտովե անկտր յրանղեանե ղոտթրանեորվ ղ վժոցտտովն տմղ տոն ղղվմտեղտեոտե ղոտթրանթ -սղղմոկ վժմղե եոմոտցտեևրս անկտր ղ վմղե վժոցտտովն ղոտ ղ յրանթոց մոտթղոտոջ ղրանղղղթմսե ղվժմղղ հս տմղ ղղմտոեոմ և յրաթմսի մրանեթթ վրեղ ղեոն ղղղղտտ ոգեոտ (ղղթրանթ ղոտթրանթ -տժղեսց վմղղեմրանթևսթ զոտող) և յրաղեոմղիտեո ղրանթր մս ղղվոտվր տղց վժոցտրոոս ոոտ ղոտեղղ տմթ վմղղմղղղմ և յրանեո ողղմսղոտոոոտտեոտրոտց մոժղղղղս-նվց ևոտ մս ղրանողոտեոոտց մղ -տժ ղոտ ղեվրանեոտեղոտոջ ժսթղղ մսթղղրանթովե-նս վեոսեղթմո ոոժղղ -ղղս-նվց ևոտ ղեվժմոկ ղոտրեղեոեմսեոտց ղթղ ղս և յրաղեղղղմ ղրանթ -ղ մոտթղոտոջ յրանղղմղե ղոտթրանթոժղեսց յիտեղղեմսո յանողղ մտոտրվ տմղ յանողղտեոտ և տղց վղրանղց (ղղ յրանթևսեոե) ղղ յրանթ -տեոկ մրանոտեղղմ ևեողղևրս ղոտղ ղ մժղրանթեոե ղրանթրոոոտ ոժղղ -ղղս ղոտեղղրանղց վիտնսմս յրանթ և ճոտտ հոտղոտրոթրվր տղց ղոտրոտեղղմ վոտեմտտ և զոթիոտե մս մժղրանթեոե ղրանղղղ ղ ղղրանթրանթրանթր վժղրանթեոե մևսղեոտվր եղոմղ ղղղրս ղրանթրանթ -ղոտցղմ ևճմղի վ ճմղի մղրանթրանթրմտտ վմղմմտտ եղղմղ զոտող ղմտեոմղի ղոտեղղրանղց ղ մմտեոմղի վոտեմտտղ տղց վմղղոտոտրվ վիտնսմս մմղղոժղղղս-նվց ղոտեղղղոտ ևոտ և յրաղեոտր մս

տանքն իր հերթին հարստացնում է նրա իմացությունը, և այդ երկու երևույթը՝ աշխատանքն ու իմացությունը թուլացնում են աֆեկտը, ազահույթյունը և բարձրացնում են գիտակցականությունը: Այստեղից էլ առաջանում է էսթետիկական հետաքրքրություն, գեղեցիկի և բարոյականության ուրախության ունակությունը: Աշխատանքը պետք է առաջ բերի նոր պահանջներ, նոր պահանջները ձգտել են տալիս նոր աշխատանքի, և այսպիսով, աշխատանքը բարձրացնելով իր նպատակները, հասցնում է մարդկանց միավորման, հասցնում է հասարակությանը, որը տալիս է բանականության (ինտելեկտի) լայնացման նոր սաղմեր և այդ հենց լեզվի ստեղծման ճանապարհով»:

Շտայնթալն ընդունում է լեզվի և լեզվական «ներքին ձևի» սկզբնական (նախքան պատմական շրջանը) զարգացման երկու էտապ՝ բնաձայնության (die Stufe der Onomatopöie) և բնութագրական (charakterisierende Stufe): Բնաձայնությանը նախորդող ձայնարկությունների տիրապետության (այսպես կոչված պաթոզնոմիկական) աստիճանում (ձայնարկությունները Շտայնթալը համարում է զգացմունքի ռեֆլեքսներ) դեռևս մարդկային լեզվի մասին չի կարելի խոսել, դեռևս չկա «ներքին ձևը»՝ զգացմունքի հայեցողությունը (Anschauung). հնչյունը և զգացմունքը նույնական են: Բնաձայնության աստիճանում,—ընդ որում բնաձայնությունն ասելով Շտայնթալը հասկանում է ոչ թե հայեցված առարկաների հնչյունական նմանողությունը, այլ հնչյունի կապը հայեցողության (Anschauung) հետ, որն այսպիսով հանդիսանում է իրի և հնչյունի միջնորդը,—ներքին ձևը հանդես է գալիս որպես հայեցողության հայեցողությունը, այսինքն՝ հայեցողության այն հատկանիշը կամ տարրը, որը գիտակցությունը առանձնացնում է հայեցողության մյուս տարրերից և դարձնում ներքին ձև (իմա՝ հոգեկան բովանդակությունը հնչյունի հետ կապող սկզբունք)¹.

¹ Իր «Լեզվի ծագումը» գրքում Շտայնթալը «կենդանի խոսքի զործուներության մեջ» տարբերում է «3 գործոն՝ 1) հնչյունը՝ մտքի (Gedanke) մարմնավորումը (Verleiblichung), 2) լեզվի ներքին ձևը կամ այս մարմնավորման որոշակի ձևը և 3) մտքի բովանդակությունը կամ հայեցողությունները (Anschauungen) և հասկացությունները, որոնք հաղորդման բովանդակությունն են»։ H. Steintal, Der Ursprung der Sprache, II Ausg., 1858, էջ 130: Քանի որ պատկերացումը Շտայնթալը գիտում է որպես հայեցողության հայեցողություն, ուստի և վերջի վերջը նշում է, որ լայն պրոցեսի մեջ որի միջոցով հայեցողությունից կազմվում են պատկերացումները, պարունակվում է հենց լեզվի ծագումը, և պատկերացումները հնչյուններով, բառե-

ներքին ձևի բուլանդակութիւնը կամ արժեքն այս աստիճանում այն է, ինչ իր մեջ կրում է ռեֆլեքսով առաջացած բնաձայնական հնչյունը: Բնութագրական աստիճանում ներքին ձևը նույնպես տարբերվող հատկանիշն է, բայց նյութ են ծառայում արդեն ոչ թե ծագմամբ ռեֆլեքսային հնչյունները, այլ դրանցից արդեն կազմված արմատական հնչյունները: Խոսելով հայեցողութայն մասին՝ Շտայնթալը նշում է, որ այն առնվում է հեգելյան փիլիսոփայութայն ոգով, որպես ինքնագիտակցութայն զարգացման հայեցողական աստիճանը, բայց մեկնաբանված հոգեբանորեն, հերբարտայն հոգեբանութայն դիրքերից և հատկապես ապերցեպցիայի ուսմունքի կիրառմամբ, որովհետև խոսելը «համենայն դեպս ներքին ձևի տեսակետից ղգայական տպավորութայն, ընկալման, հայեցողութայն ապերցեպավորումն է»¹:

Ալեքսանդր Աֆանասևիչ Պոտեբնյա.— Պոտեբնյան հոգեբանական ուղղութայն ամենականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Գտնվելով Հումբոլդտի և Շտայնթալի լեզվաբանական հայացքների ազդեցութայն տակ՝ նա իր ուշադրութիւնը կենտրոնացրել է լեզվական երևութների ներքին կողմի վրա և ընդունել լեզվական հարցերի մեկնաբանութայն նրանց հիմնական սկզբունքները: Սակայն մի շարք հարցերի լուծման մեջ Պոտեբնյան հանդես է բերել նշանակալից ինքնուրույնութիւն և մեծապես նպաստել լեզվական երևութների իրական բնութի ըմբռնմանը:

Պոտեբնյան բազմազան հետաքրքրութիւնների տեր գիտնական է: Բացի լեզվաբանական հարցերից նա զբաղվել է գրականագիտական և ազգագրական հարցերով: Այս հանգամանքը մեծապես նպաստել է այն բանին, որ Պոտեբնյան հատուկ ուշադրութիւն նվիրի գեղարվեստական ստեղծագործութիւնների լեզվի ուսումնասիրութայն, լեզվի և արվեստի փոխհարաբերութայն, լեզվի արտահայտչականութայն ու ոճի հարցերին. ինչպես հայտնի է, լեզուների համեմատական ուսումնասիրութայնմբ առաջացած միակողմանի հետաքրքրութայն պայմաններում այս հարցերը դադարել էին անհրաժեշտ ուշադրութիւն գրավելուց: Լեզվաբանական տեսութայն և ոճի հարցերի հետ միասին Պոտեբնյան հետաքրքրվել է ուսերենի հնչյունաբանութայնմբ, ձևաբանութայնմբ ու

րով ամբաստանում են ու վերարտադրում»։ H. Steintal, Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues, 1860, էջ 82:

¹ H. Steintal, Der Ursprung der Sprache, II Ausg., 1858, էջ 132.

շարահյուսութեամբ, սլավոնական լեզուների առանձին կողմերով, բարբառագիտութեամբ, պատմա-համեմատական քերականության հարցերով: Ճիշտ է, պատմա-համեմատական քերականության ժամանակակից պրոբլեմների նկատմամբ նա սկեպտիկ դիրք է գրավել, բայց իր քննադատությամբ նպաստել է այդ բնագավառում իշխող մի շարք սխալ հայացքների հաղթահարմանը:

Պոտեբնյայի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները ամենից ավելի ցայտուն կերպով արտահայտվել են նրա «Միտք և լեզու»¹, «Ռուսական քերականության նյութեր»², այլև հետմահու հրատարակված «Բանահյուսության տեսության նյութեր»³ աշխատություններում: Վերջին աշխատությունը կարևոր է նրանով, որ Պոտեբնյայն այստեղ զբաղվում է քիչ ուսումնասիրված մի այնպիսի հարցով, ինչպիսին լեզվի արտահայտչական կողմն է:

Պոտեբնյայի ողջ գիտական գործունեությունն ընթացել է հարկովի համալսարանում: Նա դաստիարակել է լեզվաբանների մի ամբողջ սերունդ, որի ներկայացուցիչներից են Գ. Ն. Սվսյանիկո-Կուլիկովսին, Ա. Վ. Պոպովը և ուրիշները:

Պոտեբնյայն լեզվական պրոցեսը դիտում է որպես անընդհատ ստեղծագործության պրոցես, որի յուրաքանչյուր ակտը նման չէ մյուսին: Սակայն այս անընդհատ փոփոխության մեջ, ըստ նրա, լեզուն պահպանում է իր կառուցվածքային միասնությունը և սխտեմայնությունը: Ելնելով լեզվի անընդհատ փոփոխականության ըմբռնումից՝ Պոտեբնյայն լեզվաբանական պրոբլեմների լուծման մեկնակետը տեսնում է կոնկրետ խոսքի մեջ: Վերջինս լեզվագործածություն հիմնական ձևն է, որը լինելով խիստ անհատական՝ միաժամանակ մի մեծ ամբողջի՝ լեզվի մասն է: Այս կապակցությամբ Պոտեբնյայի մոտ հետագա զարգացում է ապրում լեզվի և խոսքի հակադրության գաղափարը: Լեզուն կապվում է կոլեկտիվի հետ, դիտվում որպես մի սկիզբ, որ արտահայտություն է գտնում յուրաքանչյուր անհատի յուրաքանչյուր խոսողական ակտի մեջ: Մարդիկ հասկանում են իրար, որովհետև պատկանում են միևնույն ժողովրդին, միևնույն ընդհանուր ամբողջության մասն են կազմում: Սակայն Պոտեբնյայն լեզվի էությունը տեսնում է ոչ թե առ ընդ-

¹ А. А. Потебня, Мысль и язык, Харьков, 1862.

А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, I—II, 1874 (լրացումներով 1888), III, 1892, IV, 1941.

³ А. А. Потебня, Из записок по русской словесности, Харьков, 1905.

հանուրի մեջ, հասարակության հաղորդակցման կարիքը սպասարկելու մեջ, այլ անհատական խոսողական ակտերի ստեղծագործական բնույթի մեջ: Այս առումով լեզվական խնդիրների լուծումը նա, Շտայնթալի նման, վերջ ի վերջո տեսնում է անհատական հոգեբանության մեջ՝ առանձին խոսողական ակտերի համար արվող կզրակացությունները կիրառելի համարելով լեզվի նկատմամբ ընդհանրապես: Լեզվի էությունն այս նեղ ինդիվիդուալիստական ըմբռնումը առանձնապես ցայտուն կերպով արտահայտվել է նրա «Միտք և լեզու» աշխատության մեջ. Պոտեբնյայի համար ևս «բասր այնքանով է ուրիշին հասկանալու միջոց, որքանով այն ինքն իրեն հասկանալու միջոց է: Նա մարդկանց միջնորդ է ծառայում և նրանց միջև բանական կապ սահմանում այն պատճառով, որ առանձին անձի մեջ նշանակված է միջնորդ լինելու նոր ընկալման և գիտակցությունից դուրս գտնվող՝ մտքի նախորդ պաշարի միջև»¹:

Լեզվի իրական անմիջական գոյը տեսնելով կոնկրետ խոսողական ակտերի մեջ՝ Պոտեբնյան՝ ա) ժխտում է բառի բազմամաստությունը և գտնում, որ բառի յուրաքանչյուր գործածությունն առանձին բառ է, բ) լեզվական գլխավոր միավորը համարում է նախադասությունը (որպես կապակցված խոսքի միավոր) և զրտնում, որ խոսքից դուրս բառը մեռած մի բան է, գ) հանգում է խոսքի մասերի նույնացմանը նախադասության անդամների հետ, դ) այս բոլորի հետ կապված՝ ուշադրությունը կենտրոնացնում է շարահյուսության վրա: Բառը Պոտեբնյան համարում է խոսքի բաղկացուցիչ տարրը, որից գոչս նա գոյություն չունի. որպես այդպիսին բառը չի կարող բազմիմաստ լինել. նա կարող է ունենալ միայն մեկ իմաստ, որ որոշվում է կոնտեքստով. բառիմաստի ամեն մի փոփոխություն, այդ թվում և քերականական իմաստի փոփոխությունը այն առանձին բառ է դարձնում: Ամեն մի գործածությունն նոր բառ է ստեղծում, և ամեն մի այդպիսի ակտ անկրկնելի է: Բառը Պոտեբնյայի համար անկրկնելի անհատական ստեղծագործական ակտ է, որ համապատասխանում է մտքի մեկ ակտին: Այս տեսակետից լեզվական կյանքի հիմնական միավորը նախադասությունն է, որը նախապես եղել է բառ-նախադասություն, այսինքն՝ հոգեբանական դատողության արտահայտություն մեկ բառով, ապա աստիճանաբար տարրորշվել է: Քերականական ձևերը և կատեգորիաները ծագում և զարգանում են նախադասու-

¹ А. А. Потебня, Мысль и язык, 1862, III գլուխ:

թյան մեջ ու նրա միջոցով: Սակայն ծագելով՝ նրանք դառնում են նախադասության կառուցվածքը պայմանավորող, այն կաղմակերպող գործոն: Խոսքի մասերը կազմավորվում ու ձևավորվում են նախադասության մեջ, ընդ որում խոսքի մասերը սերտորեն կապված են նախադասության անդամների հետ. խոսքի մասերը քերականորեն ձևավորված բառերն են, որոնք որոշվում են նախադասության կառուցվածքով, նախադասության մեջ կատարած իրենց ֆունկցիայով, այսինքն՝ որպես նախադասության անդամներ հանդես գալով: Եթե բառի իմաստային ձևերը լիակատար արտահայտություն են գտնում խոսքի մեջ, ապա քերականական ձևերը այդպիսի արտահայտություն են գտնում նախադասության մեջ¹: Այսպիսով՝ քերականության մեկնակետը Պոտերենյայի համար շարահյուսությունն է, որն ըմբռնվում է որպես լեզվի կառուցվածքային միասնություն: Քերականական ձևը համարվում է շարահյուսական հասկացություն, քերականական կատեգորիաները դիտվում են շարահյուսորեն: Պոտերենյայի համար ևս դիմավոր բայը (verbum finitum) նախադասության կենտրոնն է, որ կարող է միայնակ նախադասություն կազմել: Ի տարբերություն Շտայնթալի, որ նախադասությունը դիտում էր որպես տավտոլոգիա, Պոտերենյան նախադասությունը համարում է մի միասնություն, որ արտահայտում է հաղորդվող հասկացությունների երկվությունը. «շունը վազում է» նախադասության մեջ արտահայտվում են, օրինակ, առարկայականությունը և պրոցեսը իրենց միասնության մեջ: Քանի որ խոսքի կառուցվածքը փոփոխական է, ուստի և, ըստ Պոտերենյայի, դժվար է տալ նախադասության մի ընդհանուր սահմանում բոլոր էտապների համար: Նշելի է, որ շնայած խոսքի մասերի այս կոնկրետ-խոսքային ըմբռնմանը՝ դրանք Պոտերենյայի մոտ, այնուամենայնիվ, որոշ վերացականությունն և ոչ կոնկրետ-պատմականություն ունեն: Խոսքի մասերի՝ զարգացման պոտերենյայական տեսությունը կառուցվում է պատմա-համեմատական լեզվաբանության տվյալների անբաժարար հաշվանմամբ:

Լեզվի քերականական կառուցվածքի կապակցված-սիստեմային բնույթի ըմբռնումը Պոտերենյային հնարավորություն է տալիս խոսելու զրո վերջավորության մասին. եթե Շտայնթալը իր գործունեության ուշ շրջանում գտնում էր, որ ձևի մասին կարելի է խոսել միայն հնչյունական համապատասխան արտահայտությամբ:

¹ Հմտ. В. В. Виноградов, Современный русский язык. պրակ 1-ին, 1938, էջ 15:

դեպքում, ապա Պոտեբնյան ելնում է ձևի ավելի լայն ըմբռնումից և այդ ըմբռնումը կապում լեզվի սիստեմայնության զաղափարի հետ. բստ նրա՝ ձևը չի կարելի համարել լոկ արտաքին հնչյունական արտահայտություն, այն որոշվում է մյուս բառերի հետ ունեցած ասոցիատիվ կապերի հիման վրա. СТОЛ «սեղան» ուղղականը վերծ չէ քերականական ձևից, այն ունի զրո վերջավորություն, երբ համեմատում ենք այլ ձևերի հետ: Այս դեպքում քերականական ձևերը որոշում են «երևույթների շարքերը»:

Ելնելով բառերի շարահյուսական ըմբռնումից՝ Պոտեբնյան բառերն ըստ ֆունկցիայի բաժանում է երկու խմբի՝ լեքսիկական և ձևական. խոսքի մասեր են միայն առաջինները: Բառը որպես խոսքի միավոր, ըստ Պոտեբնյայի, բաղկացած է 3 տարրից՝ ա) հնչյունական ձևից, այն է՝ հնչյունից կամ հնչյունակոմպլեքսից, բ) նշանից կամ պատկերացումից և գ) առարկայական նշանակությունից: Նշանը կամ պատկերացումը տվյալ բառի այն կողմն է, որ կապվում է նախորդ, տվյալ բառը նշանակելու համար հիմք ծառայող բառի նշանակության հետ: Այսպես, օրինակ, երեխան լուսամփոփը կոչում է ձմերուկ՝ վերջինիս նշանակությունից հանելով նրա կորուստի հատկանիշը և այդ դարձնելով նախորդի նշանակության նշանը՝ տվյալ բառը նշանակելիս: Ըստ Պոտեբնյայի, ամեն մի բառիմաստ իր այս կողմով կապվում է նախորդ բառերի հետ. այն ոչ միայն բառի ստեղծման, այլև նրա գոյություն անհրաժեշտ տարրն է: Բառի նշանակությունը և նշանը միասին կազմում են բառի ներքին ձևը: Նշելի է, որ ներքին ձևի ըմբռնումը Պոտեբնյայի մոտ որոշ զարգացում է ապրել. «Միտք և լեզու» գրքում, հենվելով Հումբոլդտի վրա, նա ներքին ձևը սահմանում է որպես արտալեզվական բովանդակության պատկերացման եղանակ, դիտում որպես լեզուն գիտակցության հետ կապող սկզբունք. հետագայում ներքին ձև ասելով նա հասկանում է ստուգաբանական ձևը, ապա «այն նվազագույն նշանակությունը, առանց որի բառը չի կարող ինքն ինքը լինել»: Այսպիսով, Պոտեբնյան տարբերում է՝ ա) բառի ներքին ձևը, բ) բառի արտաքին կամ հնչյունական ձևը և գ) բառի քերականական ձևը: Վերջինս, ըստ Պոտեբնյայի, միտքը սիստեմավորելու, այն առանձին բաժիններով դասավորելու կարողությունն է:

Ըստ Պոտեբնյայի՝ քերականական ձևը բառի նման ունի 3 կողմ՝ «հնչյուն, պատկերացում և նշանակություն»¹: Պոտեբնյան

А. А. Потеня, Из записок по русской грамматике, I, էջ 36:

փոխարինումը նկարագրական-վերլուծական ձևերով բուրբովին էլ չի համարում անկման և քայքայման, ձևերի կրճատման պրոցես. բստ նրա՝ այս դեպքում նախկին ձևերին փոխարինում են այլ ձևեր. հանդես են գալիս «մաքուր ձևական բառերը»՝ աստիճանաբար ազատվելով «ամեն մի նյութական իմաստից»: Պոտեբնյան նոր լեզուների զարգացումը համարում է լեզվի հետագա առաջադիմություն՝ վերացական մտածողության զարգացման հետ կապված: Լեզվի զարգացումը կապված է մտքի արտահայտման կարիքների հետ: Այս առումով նոր լեզուները նույնքան արժանի են ուսումնասիրության, որքան և հները: Նկարագրական ձևերի զարգացումը չի նշանակում ձևայնության անկում, այլ, ընդհակառակը, խոսում է դրա զարգացման մասին: Լեզվի հնչյունական փոփոխությունները Պոտեբնյան համարում է ոչ թե «հիվանդություն», որ հատուկ է միայն «ձևական լեզուներին», այլ նախասկզբնական երևույթ: Չնայած սրան՝ Պոտեբնյան չի կարողանում լրիվ ազատվել երկու շրջանի պատկերացումից. նա պատմական առումով տարբերում է զարգացման երկու էտապ. առաջին էտապում, ըստ նրա, իշխում է «անվանական կառուցվածքը», երբ բայը գոյականից գրեթե չի տարբերվում: Այս էտապում անունը հիշեցնում է դերբայը, որ երկակի բնույթ ունի և ղուգորդում է անվան ու բայի հատկանիշները. ավելի ու ավելի առաջ գնացող տարբերակումը հասցնում է երկրորդ էտապին, երբ իշխում է բայը, և բայի ու անվան հակադրությունը ակնառու է դառնում: Ժամանակակից լեզուները բնութագրվում են «բայականության» աճով (ընդ որում բայականությունը նույնացվում է ստորոգելիության հետ): Բայը դառնում է նախադասության կենտրոնը: Պոտեբնյայի այս դրույթը հասցնելով ծայրահեղության՝ Օվսյանիկո-Կուլիկովսկին հետագայում պնդում էր, որ ստորոգյալի ֆունկցիա կատարող յուրաքանչյուր խոսքի մաս բայական բնույթ ունի, և բայականությունն ավելի ու ավելի է աճում: Ընդհակառակը, Շախմատովը վճռակա՛նորեն եղնում էր այս ըմբռնման դեմ, ըստ որի «ստորոգյալի արտահայտության միակ եղանակը բայն է»:

Պոտեբնյան հանդես է գալիս և արմատի հետևողական պատմական ըմբռնմամբ՝ բողոքելով արմատի ֆետիշացման փորձերի դեմ: Նա քննադատում է առանձնապես Գ. Կուրցիոսի և Մ. Մյուլլերի փորձերը՝ վերականգնվող արմատները դիտելու որպես ռեալ բառեր, որոնք գոյություն են ունեցել նախաթեքական շրջանում, «կազմակերպման» փուլում. «Այսպիսի պատկերացումը արմատի

մասին,—գրում է Պոտերնյան,—համատեղելի է լեզվի նկատմամբ պատմական հայացքի լիակատար բացակայության հետ»¹։ Համեմատության միջոցով վերականգնված արմատները ոչ մի կերպ չի կարելի դիտել որպես այնպիսի տարրեր, որոնցից սկսվել է լեզվի ստեղծումը. դրանք բոլորովին էլ նախնական լեզվին հասուկ երևույթներ չեն, այլ նշանավորում են լեզվի զարգացման մի որոշ էտապ։

Յ. ԿՈՒՆՏՈՒՐ-ԷՎՈՒՅՈՒՑԻՈՆԻՉՄ

Ուիլյամ Դուալտ Ուիտնի.—Ամերիկյան լեզվաբան Ուիտնին (1827—1894) զուգորդում է բիոլոգիական էվոլյուցիոնիզմը կուլտուր-պատմական ուղղության որոշ սկզբունքների հետ՝ հանդես բերելով և որոշ այլ առանձնահատկություններ։ Եթե մի կողմից՝ լեզվական պրոցեսը նա պատկերացնում է որպես էվոլյուցիոն զարգացում, որի մեջ կարևոր դեր են խաղում գոյության պայքարն ու բնական ընտրությունը, ապա մյուս կողմից՝ լեզուն նա կապում է կուլտուրայի հետ, մարդկանց հաղորդակցման կարիքների հետ։ Ըստ նրա՝ լեզվաբանությունը հիմնականում պատմական կամ կուլտուրային (իմա՝ հասարակական) գիտություն է, որովհետև լեզուն,—որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մտածողության արտահայտության միջոց՝ հաղորդակցության նպատակի համար,—սերտորեն կապված է մարդու պատմության ու կուլտուրայի հետ, և մարդկային կամքը լեզվի ստեղծագործող ուժն է՝ լինի նրա ազդեցությունը գիտակցական թե անգիտակցական։ Սակայն Ուիտնին չի ժխտում, որ լեզվաբանությունը մասամբ էլ բնական գիտություն է, որ «հասարակական գիտության ճյուղերից ոչ մեկը բնական գիտության այնքան նման չէ, որքան լեզվաբանությունը», որ լեզուն իր որոշ երևույթներով նաև բնական գիտության առարկա է։ Լեզվաբանությունը Ուիտնին սահմանադատում է և հոգեբանությունից. ճիշտ է, վերջինս կարևոր դեր է խաղում լեզվի կազմավորման գործոնների ուսումնասիրության մեջ, բայց լեզվաբանությունը չի կարելի ամբողջովին լուծել նրա մեջ, համարել նրա մի մասը։ Լեզվաբանությունը, Ուիտնիի կարծիքով, երբեք չի կարող հասնել ապացուցման մաթեմատիկական հավաստիության, այլ հասարակական գիտությունների նման մնում է հավանականության սահմաններում։

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, I, էջ 23-24.

Ուիտնին հայտնի է որպես սանսկրիտագետ և լեզվի տեսաբան: Նրա հայացքները լեզվի բնույթի, ծագման ու զարգացման մասին շարագրված են «Լեզուն և լեզվի ուսումնասիրությունը» և առանձնապես «Լեզվի կյանքն ու աճը» աշխատություններում¹: Վերջին աշխատությունը լայն ճանաչում է ստացել և թարգմանվել մի շարք լեզուներով:

Ուիտնին լեզուն համարում է մարդկային կուլտուրայի անհրաժեշտ մասը: Ըստ նրա՝ լեզուն ոչ թե ունակություն է կամ մտածողական ուժի անմիջական դրսևորում, ինչպես կարծում են, այլ գործիք, միջոց: Խոսելու ունակությունը դեռևս լեզու չէ. հնարավորությունը և իրականությունը տարբեր բաներ են: Լեզվի կյանքը և ծագման ու զարգացման օրենքները կարելի է հասկանալ միայն մարդկանց հասարակական կյանքի հետ կապված: Մարդկային լեզուն տարբերվում է կենդանական «լեզվից». կենդանական «լեզուն» բնական երևույթ է, բնազդային արտահայտություն, մինչդեռ մարդկային լեզուն պատմական բնույթ ունի: Մարդկային լեզվի պատմությունն սկսվում է այն ժամանակ, երբ զգացմունքի արտահայտությունը դառնում է գիտակցության արտահայտություն: Բնազդային ճիշերը, ժեստերն ու միմիկան փոխարինվում են իսկական լեզվով հաղորդակցման ձգտման շնորհիվ: Հաղորդակցման ձգտումը մարդու մոտ զարգանում է աստիճանաբար, էվոլյուցիոն փոփոխությամբ՝ արտահայտության բնական միջոցները վերածելով լայն հնարավորություններ ունեցող և անընդհատ կատարելագործման ընդունակ մի գործիքի: Լեզվի ստեղծագործությունը կապված է հաղորդակցվելու ձգտման հետ: Լեզվի գործածությունը որպես հաղորդակցման միջոցի՝ մեծապես նպաստում է մարդու մտածողական կարողությունների զարգացմանը: Հաղորդակցման կարիքը, իրար հասկանալու ձգտումը պայմանավորում է և լեզվի հետագա զարգացումը. ընդհանուր հասկանալի լեզուն ունենալու պահանջը որոշում է այս կամ այն բառի կամ նախադասության օգտագործումը, այս կամ այն լեզվական կանոնին հետևելը:

Քանի որ հաղորդակցման պահանջով է սկիզբ առնում լեզուն, ուստի և Ուիտնիի կարծիքով, չի կարելի ենթադրել, որ սկզբնական հաղորդակցման միակ կամ նույնիսկ գլխավոր միջոցը լսողությունամբ ընկալվող ձայները լինեին. հաղորդակցման տեսողական

¹ W. D. Whitney, Language and the Study of Language, New York, 1867. The life and Growth of Language, New York, 1875.

միջոցները՝ ժեստը և միմիկան սկզբնապես պետք է նույնպիսի բնական և հասկանալի միջոցներ լինեին, ինչպիսիք հնչյուններն են. նույնիսկ երկար ժամանակ նրանք գերակշռություն պետք է ունենային լսողական միջոցների հանդեպ կրթի արտահայտման մեջ: Լսողական միջոցների գերակշռություն ստանալը պետք է տեղի ունենար գոյություն կռվի և բնական ընտրության օրենքների: Սկզբնական ճիշտը թեև բնաձայնություններ չէին, բայց մտտենում էին դրանց: Քանի որ հաղորդակցման միջոցը հնչյուններն էին, ուստի և արտահայտություն պիտի ստանային առաջին հերթին լսելի առարկաները. բնաձայնությունը Ուիտնին չի սահմանափակում միայն հնչյունների բնույթով, այլև ձայնի այլ հատկություններով: Բնաձայնությունները կարող էին բառակազմական դեր խաղալ մինչև այն ժամանակ, երբ ստեղծվում են անհրաժեշտ քանակությամբ բառեր, որոնցից կարող են այլ բառեր կազմվել: Լեզվական հայտնի միջոցներով: Սկզբնական բառերը ոչ գոյականներ էին և ոչ բայեր: Բառը հենց սկզբից իր մեջ կրում է արեստրակցիայի մոմենտ, որ խիստ կարևոր է մտածողության զարգացման համար: Արեստրակտ մտածողության հնարավորությունն ստեղծվում է բառի՝ սկզբնական պատկերից կտրվելու միջոցով:

Ինչպես տեսնում ենք, Ուիտնին մի կարևոր քայլ առաջ է գնում լեզվի բնույթի և ծագման ըմբռնման մեջ: Սակայն նա պարզ պատկերացում չունի «հաղորդակցման ձգտումը» ծնող պայմանների մասին և դեռևս խիստ կերպով կաշկանդված է բիոլոգիական կոնցեպցիայով՝ խոսելով լեզվի «կյանքի և աճի» մասին:

Ուիտնին առաջադիմական դիրք է գրավում այս կամ այն լեզվի «կատարելությունը» գնահատելու հարցում՝ հրաժարվելով լեզվի զարգացման երկու շրջանների դրույթից և հանգելով լեզվի զարգացման պրոցեսի միասնականության գաղափարին: Ըստ նրա՝ այս կամ այն լեզուն կատարյալ համարելու հարցում դեր են խաղում ազգային զգացմունքները և նախապաշարումները, հաճախ և տգիտությունը: Իրականում ամեն մի լեզու ի վիճակի է արտահայտելու տվյալ ժողովրդի հոգևոր կյանքը բոլոր դեպքերում, որովհետև լեզուն և մտածողության միջոց է, մտքի արտահայտման գործիք: Որքան ավելի կուլտուրական է դառնում ժողովուրդը, այնքան նրա լեզուն ավելի է հարմարվում նրա նոր մտքերի արտահայտության ձևերին. սխալ է, օրինակ, քերականական ձևերի պակասը նկատի առնելով անկատար լեզու համարել չինարենը, որն:

իրականում ընդունակ է եղել փրկիսոփայական ծավալուն գրականության լեզու լինելու:

Ուիտնին ևս անդրադարձել է «ներքին ձևի» հարցին՝ իր մեկնաբանության մեջ այն ազատելով միաստիկականության տարրերից: Նա «ներքին ձևը» սահմանում է որպես լեզվի իմաստային կառուցվածքի յուրահատկություն: «Ամեն լեզու ունի սահմանված տարբերությունների իր սխտեմը, մտածողության իր ձևերը, որոնց մեջ տվյալ լեզուն որպես մայրենի լեզու սովորող մարդը պարտավոր է արտահայտել իր բանականության աշխատանքի բովանդակությունը և արդյունքները, իր տպավորությունները, իր փորձը և աշխարհի իմացումը: Այդ այն է, ինչ երբեմն կոչում են ներքին ձև»¹: Ուիտնիի մոտ սաղմնային ձևով կան նշանի կամայականության և լեզվի՝ ընդհանուր ու տրադիցիոն բնույթ ունենալու տեսակետները, բայց դրանք հետագա զարգացում չեն ստացել:

Վիլհելմ Շերեր. — Վիլհելմ Շերերի «Գերմաներեն լեզվի պատմության շուրջը» աշխատությունը² կարևոր դեր է խաղացել միայն գերմաներեն լեզվի ուսումնասիրության մեջ, այլև մեծ շահով նպաստել պատմա-համեմատական լեզվաբանության առաջընթացին: Լեզվաբանության որոշ պատմաբաններ Շերերին, Շտայնթալի և Ուիտնիի հետ միասին, համարում են պատմա-համեմատական լեզվաբանության հաջորդ փուլի հիմնադիրներից մեկը³: հենվելով նաև այդ փուլի լեզվաբանների վկայությունների վրա:

Շերերը իր աշխատության մեջ ելնում է գերմաներեն լեզվի և գերմանական ժողովրդի պատմության սերտ կապի սկզբունքից: Հետևողականորեն անցկացնելով լեզվի զարգացման էվոլյուցիոնիստական ըմբռնումը՝ նա չի ընդունում լեզվի զարգացման երկու շրջանների տարբերումը. Շերերի կարծիքով՝ լեզվի զարգացումը անընդհատ իրականացվող պրոցես է: Լեզվի կյանքում նա նշում է երկու «ձևաստեղծ» (formschaffend) գործոնի դերը՝ «փոխանցում» (Übertragung) և «տարբերակում» (Differenzierung). «փոխանցում» անվան տակ նա նկատի ունի այսպես կոչված «կեղծ

¹ W. D. Whitney, The Life and Growth of Language, New York, 1875, էջ 21.

² W. Scherer, Zur Geschichte der deutschen Sprache, Berlin, 1868.

³ Հմմտ. H. Arens, հիշ. աշխ., էջ 288:

անալոզիան», մի երևույթ, որ հետագայում դառնում է երիտքերականների առաջատար սկզբունքներից մեկը:

Ֆյոդոր Եվանովիչ Բուսլաև.— Բուսլաևը հենվում է կուլտուրպատմական դպրոցի սկզբունքների վրա, հետևում Գրիմի պատմական վերլուծության մեթոդին, լեզվի պատմությունը սերտորեն կապում ժողովրդի պատմության հետ: Նրա հայացքները արտացոլում են գտել հատկապես նրա «Ռուսաց լեզվի պատմական քերականություն» և «Մայրենի լեզվի դասավանդման մասին» աշխատություններում¹: Բուսլաևի լեզվաբանական կոնցեպցիան դրսևորում է մի շարք առանձնահատկություններ: Ամենից առաջ Բուսլաևը դուգորդում է պատմա-համեմատական լեզվաբանության և հատկապես կուլտուրպատմական դպրոցի սկզբունքները տրամաբանական քերականության սկզբունքների հետ. առաջինները հիմք են ծառայում լեզվի դարգացման պրոցեսի ուսումնասիրության մեջ ընդհանուր կողմնորոշման համար, երկրորդները՝ լեզվի քերականական կառուցվածքի վերլուծության, լեզվական նյութի սիստեմավորման և հատկապես լեզվի ստատիկ քննության համար: Այսպիսով, եթե Գրիմի աշխատությունը նշանավորում էր պատմական քերականության և դպրոցական ստատիկ-տրամաբանական քերականության միջև խզման ուժեղացումը, ապա Բուսլաևի աշխատությունները յուրատեսակ փորձեր են կամուրջ նետելու այդ երկուսի միջև, մի կողմից՝ պատմա-համեմատական լեզվաբանության նվաճումները օգտագործելու դպրոցական ուսուցման մեջ, մյուս կողմից՝ տրամաբանական քերականության մեջ կիրառվող ստատիկ վերլուծության սկզբունքները գործադրելու պատմական քերականության նյութի սիստեմավորման նկատմամբ: Այս կապակցությամբ ավելորդ չէ նշել Բուսլաևի մի այլ արժանիքը ևս. եթե պատմա-համեմատական լեզվաբանության նախորդ ներկայացուցիչները գրեթե ուշադրություն չեն դարձնում ոճաբանության հարցերին, ապա Բուսլաևը այդ հարցերը պահում է ուշադրության կենտրոնում: Դեռ ավելին. ոճաբանական նախկին տեսությունները նա փորձում է հարստացնել պատմա-համեմատական լեզվաբանության նվաճումներով: Կուլտուրպատմական դպրոցի մյուս ներկայացուցիչների նման ռոմանտիկական սերտածելով ժողովրդի ու նրա հոգևոր արտադրանքների, ժողովրդի կուլտուրայի հուշարձանների և ժողովրդական բանահյուսության

¹ Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, 1858. О преподавании отечественного языка, 1867.

նկատմամբ, լեզուն համարելով ժողովրդի ոգու արտահայտությունը՝ Բուսլաևն այստեղից բխեցնում է ժողովրդական բանահյուսության լեզվի ուսումնասիրության պահանջը, մայրենի լեզվի ուսուցման մեջ կարևոր տեղ տալիս գրական լեզվի օրինակելի նմուշների և ժողովրդական բանահյուսության ուսումնասիրությանը: Յուրացնելով ներքին ձևի Հումբոլդտյան ուսմունքը՝ Բուսլաևը այն յուրահատուկ ձևով կիրառում է ոճաբանական հարցերի նկատմամբ և օգտագործում մայրենի լեզվի ուսումնասիրության մեջ: Ըստ Բուսլաևի՝ «բառով մենք արտահայտում ենք ոչ թե առարկան, այլ այն տպավորությունը, որ նա թողնում է մեր հոգում. այսպես, սանսկրիտերեն փիղը կոչվում է երկու անգամ խմոզ, երկատամավոր, ձեռնավոր: Հետևաբար հոմանիշները պետք է որոշվեն ոչ թե ըստ նրանց նշանակած առարկաների, այլ ըստ այն հայեցակետի, որով մարդը նայել է առարկային բառի ստեղծագործության ժամանակ»¹: Այստեղից Բուսլաևը անում է մթշաբք եզրակացություններ՝ բառերի մեծ մասը ծագում է բայարմատներից, որովհետև պատկերացումը ենթադրում է ինչ-որ գործունյա, շարժուն բան. բառի ֆիզիկական իմաստը նախորդում է բարոյականին, որովհետև ավելի մոտ է կենդանի պատկերացմանը. բառի սկզբնական կենդանի իմաստը ժամանակի ընթացքում կորչում է, և մնում է վերացական հասկացությունը, հետևաբար բառի սկզբնական իմաստը վերականգնել նշանակում է «իր հոգում նորոգել սկզբնական լեզվի ստեղծագործությունը»²: Եթե բառիմաստի պատմական զարգացումը Բուսլաևը պատկերացնում է այս ձևով, ապա խոսքի մասերի դասակարգման հարցում նա հիմք է ընդունում բառերի հասկացական արժեքը՝ առաջնորդվելով տրամաբանական քերականության սկզբունքներով. նա բացարձակ դուգահեռականություն է տեսնում բառիմաստի ու հասկացության, նախադասության իմաստի ու դատողության միջև: Սա բխում է լեզվի և մտածողության ուղղագիծ զուգահեռականության ըմբռնումից, որ հատուկ է ոչ միայն տրամաբանական քերականության ներկայացուցիչներին, այլև Հումբոլդտին, և հետևաբար հիմք է տալիս նրանց տվյալների զուգորդման: Ըստ Բուսլաևի՝ լեզուն ծառայում է մտքերը, այն է՝ պատկերացումները, հասկացությունները, դատողությունները փոխադարձաբար հաղորդելուն. հետե-

¹ Ф. И. Буслаев, О преподавании отечественного языка, 11 изд., 1941, էջ 171:

² Նույն տեղը, էջ 172:

ու զարգացումը: Լեզվի զարգացումը նա դիտում է ոչ թե որպես օրգանիզմի բնական աճ, այլ որպես մի պրոցես, որ պայմանավորված է մարդկային իմացության ընդլայնմամբ և հաղորդակցման պահանջներով. «Այս փոփոխությանց առաջին և գլխավոր մղում տվողն է մարդուս մտացն առած զարգացումը կամ նորանոր գաղափարաց պեսպիսությունը, զորոնք յուր նմանվույն հաղորդելու կամ ավելի դյուրավ հաղորդելու համար լեզուն նորանոր կերպեր և եղանակավորմունք կստեղծե: Եվ այսպես՝ քանի որ լեզուն մտաց երևեցուցիչն է, հարկ է, որ որչափ գաղափարներ որ միտքը ստանա, այնչափ նոր տարրներով ալ լեզուն ճոխանա, որչափ գաղափարներ որ միտքը հոգե, նույնչափ հոգված բառեր (բարդացություններ) օրըստօրե երևան ելլեն»¹:

Ի տարբերություն Շլայխերի և մյուսների՝ Այտրնյանը հետո է լեզվի գոյության մեջ երկու շրջանների տարբերման տեսակետից և կանգնած է հետևողական էվոլյուցիոնիստական հայեցակետի վրա: Ինչպես հետագայում երիտքերականները, այնպես էլ Այտրնյանը գտնում է, որ լեզվական զարգացման տարբեր շրջանների սահմանը, նրանց «անջատման կետը անկարելի է ճշտել: Այդ փոփոխությունները, այդ բնության անցումները՝ վիճակե վիճակ անզգալի փոխադրություն մըն են, որոնց բոլորը մեկանց միևնույն լեզվին գունոցը մեղմ ծիածանը կկազմեն»²: Նոր լեզուն սկզբնավորվում է հնի ընդերքում «իբրև նախընթաց փոփոխությանց արդյունք» և «դարձյալ մեղմով և անզգալաբար կընկղմվի, կկորսվի անոր կենացը հետագա փոփոխությանցը մեջ, որոնք լեզվին գրլխավոր պատմական մասը կկացուցանեն»³: Խոսելով լեզվի կատարյալ կամ ոչ կատարյալ լինելու մասին՝ Այտրնյանը դրանք հասկանում է ոչ թե բացարձակորեն, այլ կապում է լոկ գրական լեզվի ու նրա մշակման ընթացքի, լեզվի զարգացման ու մշակման համար հասարակական պայմանների նպաստավոր կամ աննպաստ լինելու հարցի հետ:

Ընդունելով ժողովրդի համար միասնական լեզվի գոյության անհրաժեշտությունը՝ Այտրնյանը այդ միասնական լեզուն տարբերակված է համարում ըստ հասարակական տարբեր իմբավորումների, ընդ որում տերիտորիալ տարբերակումները կապում է

¹ Ա. Այտրնյան, Քննական քերականություն..., Վիեննա, 1866, էջ 32:

² Նույն տեղը, էջ 31:

³ Նույն տեղը, էջ 32:

հասարակական տարբերակումների հետ. «Բայց ազգի մը մեջ,— գրում է նա,—խորհողն ու խոսողը մեկ անհատ մը չէ, և ոչ ամենքը միեւնույն կարգի և վիճակի մարդիկ են. որով՝ ըստ իմացականության և զգացողության աստիճանացը՝ լեզվի ալ որոշ աստիճանավորություն մը կելլե. ավագանվո կամ ազատաց լեզու, ուսումնական կամ գիտնոց լեզու, հասարակ կամ ընտանեկան լեզու, դոէհիկ կամ գեղջկական լեզու և այլն»¹: Լեզվի զարգացման սլոցեսը և լեզվական նոր որակը Այտրնյանը կապում է լեզվի տարբերակումների հետ՝ ցույց տալով, թե ինչպես դրանցից մեկը կամ մի քանիսը ըստ պատմական տվյալ պայմանների և շնորհիվ իրենց լեզվական հատկությունների աստիճանաբար գերակշռություն են ձեռք բերում մյուսների նկատմամբ: Ըստ Այտրնյանի՝ գրավոր շրջանում այս տեսակետից առանձնապես կարևոր են գրական լեզվի և խոսակցական լեզվի («ռամիկ խոսվածքի», «հասարակ լեզվի») տարբերությունները. այդ լեզուների փոխհարաբերությունը և առանձնահատկությունները հասկանալի են դարձնում լեզվի հետագա զարգացման ուղղությունն ու ընթացքը և նոր գրական լեզվի ծննդյան անհրաժեշտությունը: Եթե Եվրոպայի հին գրական լեզուներին ու գրաբարին սկզբնապես բնորոշ են եղել «բառից ընտրություն և նշանակության ճշտություն», «բացատրությանց զորություն և փափկություն», հետագայում էլ՝ այս սկզբնական լեզվի դասական նմուշներին հետևելը, ապա խոսակցականին հատուկ են «պարզության և բացահայտության» տենդենցները, որոնցից առաջինը դյուրացնում է հաղորդակցման մեջ հասկացնելը, երկրորդը՝ հասկանալը: Արանցով էլ Այտրնյանը բացատրում է եվրոպական լեզուների վերլուծականության զարգացումը, այսինքն՝ այն նոր գրական լեզուների վերլուծական կառուցվածքի ձևավորումը, որոնք առաջացել են հին գրական լեզուների կողքին եղած խոսակցական լեզուների («ընտանեկան», «հասարակ» խոսվածքի) հիման վրա:

Լեզուների փոխհարաբերության հարցի մեկնաբանության հարցում ևս Այտրնյանը շատ բանով կանխում է լեզվաբանության հետագա նվաճումները: Ցույց տալով լեզուների՝ զարգացման իրենց սեփական օրենքները, իրենց մասնակիություններն ունենալու փաստը՝ Այտրնյանը միաժամանակ նշում է լեզվական ընդհանրությունների երկու խումբ՝ 1) ցեղակցական ընդհանրու-

¹ Ա. Այտրնյան, Քննական քերականություն..., Վիեննա, 1886, էջ 34:

թյուններ և 2) անկախ զարգացմամբ ձեռք բերվող ընդհանրություններ ու զուգահեռություններ. «Լեզվաց ընդհանրական շարժմանը մեջ,—գրում է նա,—ղանազան մարդկային ցեղերը, նաև իրարմե բոլորովին օտար, իրարու ամենևին անհաղորդ ազգերն ալ՝ իբրև թե հավասարական դաշնակցությամբ մը միաբանված են... միևնույն զույգ ընթացքն ունենալու»¹:

Պողոս Հովնանյան.— Կույտուր-էվոլյուցիոնիստական հայեցակետը հետևողականորեն արտահայտված է նաև հայ լեզվաբանության մի այլ ներկայացուցիչ՝ Պ. Հովնանյանի «Մարդկային լեզվին սկզբան, հանգամանաց, միության ու բաժանման և աղագային լեզվաց վրա քննական տեսություն մը» աշխատության մեջ, որ նախորդել է Ա. Այտրնյանի «Քննական քերականությանը», բայց նրանից հայ լեզվաբանության պատմության մեջ ավելի քիչ հետք է թողել: Հովնանյանը լեզվի ծագման հարցում յուրատեսակ կերպով զուգորդում է Հումբոլդտի և բիոլոգիստների հայեցակետերը²: Եթե մի կողմից՝ Հումբոլդտի նման նա մարդուն ի բնե հատուկ է համարում «խոսելու ձիրքը»³, «խոսիլը» դիտում որպես «մարդուն բնությանը մեջ հաստատված... կարողություն ու սեփականություն»⁴, ապա մյուս կողմից՝ բիոլոգիստների նման նա լեզուն մարդուն հատուկ այնպիսի բնական երևույթ է համարում, «ինչպես ուտելը, խմելն ու քնանալը»⁵: Լեզվի ծագումը Հովնանյանը կապում է մարդկային հասարակության հետ և լեզվի գլխավոր ֆունկցիան համարում հաղորդակցականը. լեզուն նրա համար «մեկ մարդուն ներքին մտածությունն ու լզացմունքը մեկակին հաղորդելու միջոց կամ միջնորդ մըն է»⁶, առանց որի չի կարելի պատկերացնել մարդկային հասարակությունը. «Ընկերությունն առանց խոսքի չի կրնար երևակայվիլ: Ընկերության մեջ ապրիլ սկսող մարդը պետք է որ իր սկսելու ատենը խոսելու կարողություն ունենար՝ խոսեր»⁷: Լեզուն ոչ միայն իր ծագմամբ, այլև իր ողջ գոյությամբ կապված է հասարակության հետ: Հումբոլդտի,

¹ Ա. Այտրնյան, Քննական քերականություն՝ Վիեննա, 1886, էջ 61:

² Հմմտ. է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1, Երևան, 1958, էջ 259:

³ Պ. Հովնանյան, Մարդկային լեզվի սկզբան..., 1857, էջ 24:

⁴ Նույն տեղը, էջ 23:

Նույն տեղը:

Նույն տեղը, էջ 18:

Նույն տեղը, էջ 24:

Գրիմի և կուլտուր-պատմական դպրոցի այլ ներկայացուցիչների նման Հովնանյանը լեզվի պատմությունը դիտում է որպես ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասը, նրա կարևորագույն աղբյուրը: «Լեզու մը ուրիշ բան չէ, բայց եթե ազգի մը (կրնանք ըսել նաև՝ ընդհանուր մարդկային ազգին կամ ընկերության) հատուկ եղած սովորություններուն բովանդակությունը՝ ամեն խորհուրդները կամ մտածողություններն ու զգացմունքը հայտնի ընելու» միջոց¹: Գրիմի նման Հովնանյանը ևս գտնում է, որ լեզուն, այլ պատմական հիշատակարանների կորստի դեպքում, բավական է տվյալ ժողովրդի նախորդ կյանքի պատկերը վերականգնելու համար:

Լեզուների զարգացման և փոխհարաբերության հովնանյանական ըմբռնումը հակասական բնույթ ունի. այստեղ գիտական լուրջ կոահումներն ու եզրակացությունները դուրսդրվում են կրոնական-աստվածաշնչային «հիմնավորումների» հետ: Ցեղակից լեզուների «մայր լեզուները» Հովնանյանը դուրս եկած է համարում «մեկ նախավոր ընդհանուր լեզվեն»՝ գտնելով, որ «ամենքն ալ իրենց մեջ անոր հետքերը կպահեն»²: Ցեղակից լեզուների վարգացման ու փոփոխությունների պրոցեսը Հովնանյանը պատկերացնում է վուլգար էվոլյուցիոնիզմի դիրքերից՝ փաստորեն ժխտելով որակական անցումներն ու ձեռքբերումները: Նրա կարծիքով՝ ցեղակից լեզուները, շնայած իրենց փոփոխություններին, նախալեզվի «գլխավոր կերպարանքն չեն կորսնցուցած»: Գեռ ավելին. ըստ նրա՝ լեզուների մեջ «էական փոփոխություններ ընելն, իրեն սկզբնական գոյություն ատեն ընդունած կերպին ներհակ կերպ մը իրենց տալը հնարավոր չէ»: Այսուհանդերձ, Շլայխերի «Compendium»-ի լույս տեսնելուց առաջ, Հովնանյանը ելնում է սանսկրիտը հնդկերոպական լեզուների մայր համարելու տեսակետի դեմ. «Թեպետ և լեզվագետք հիմակ... սանսկրիտ լեզուն ամեն հնդկային-եվրոպական լեզուներու մայր կսեպեն, բայց պետք չէ այնպես կարծել, որ ասոնք անկից ելած են, հապա՝ թե անիկա արտաքո կարգի հարստություն ու կատարելություն մ'ունենալով՝ ամեն ցեղակից լեզուներուն տարրները մասնավոր կերպով մը կբովանդակեն»³:

¹ Պ. Հովնանյան, Մարդկային լեզվի սկզբնա..., 1857, էջ 15:

² Նույն տեղը, էջ 62:

³ Նույն տեղը, էջ 40, ծան. 1: Հմմտ. է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1, Երևան, 1958, էջ 263:

Հովնանյանը ևս ընդունում է լեզուների ձևաբանական տարածված դասակարգումը՝ անջատականությունը, կցականությունը և թեքականությունը համարելով հաջորդական աստիճաններ, նականք է առնում նաև ազգային լեզուների ձևավորման ու փոխադրեցություն հարցերի վրա:

II. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

1 ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հնչյունաբանություն. Բրյուկե.— Ռաուսների առաջ քաշած հարցը տառերի և հնչյունների տարբերակման մասին աստիճանաբար ավելի ու ավելի լայն արձագանք է գտնում: Ֆիզիոլոգ (ոչ մասնագետ-լեզվաբան) էռնստ Բրյուկեն (1819—1892) 1856 թ. լույս է ընծայում իր «Լեզվի հնչյունների ֆիզիոլոգիայի և սխտեմատիկայի հիմնական գծերը» գիրքը¹, որ նախատեսված էր լեզվաբանների և խուլ ու համրերի ուսուցիչների համար. այս գրքում նա լուրջ փորձ է կատարում տալու լեզվի հնչյունների դասակարգումն ըստ նրանց ֆիզիոլոգիական կազմավորման, ընդ որում օգտագործում է բազմաթիվ լեզուների տվյալներ: Լեզվի ֆիզիոլոգիական քննությունը, հոգեբանական քննության հետ միասին, նախապատրաստում է երիտքերականների հանդես գալը:

Բրյուկեից մի քանի տարի անց գերմանացի ֆիզիկոս Հելմհոլցը տալիս է ձայնավորների ֆիզիկական բնույթի ուսումնասիրությունը², իսկ հնչյունագետ Ա. Բելլը նկարագրում է լեզվի արտասանական տարբեր դիրքերը³: Վերջինս հիմնում է անգլիական հնչյունաբանական դպրոցը, որը, ընդհանրական վերլուծական ալբուբեն ստեղծելու որոնումների մեջ, տալիս է հնչյունների մանրամասն ֆիզիոլոգիական դասակարգումը. Բելլի ուսմունքը հետագայում շարունակում, զարգացնում և տարածում է Հ. Սուլտը:

¹ E. Brücke. Grundzüge der Psychologie und Systematik der Sprachlaute für Linguisten und Taubstummenlehrer, 1856.

² H. Helmholtz, Die Lehre der Tonempfindungen, 1862.

³ A. M. Bell. English Visible Speech, 1890. Sounds and their Relations, 1894.

ա) Բնօրինակուր հարցերի ուսումնասիրությունը

Լեզվաբանական հնէաբանություն.— Աղալբերտ Կունի հիմնածայս դիսցիպլինը տվյալ ենթաշրջանում շարունակում է նոր քայլեր անել: Ռեկոնստրուկտիվ մեթոդի կիրառումը հիմքեր է ստեղծում նրա զարգացման համար: Լեզվաբանական հնէաբանությունը նվիրված հետագա աշխատություններից, եթե զանց առնենք Մ. Մյուլլերի գործը, որի մասին խոսել ենք առանձին, հիշատակելի է Պիկտեի (1799—1875) «Հնդերոպացիների ծագումը և նախնական արիացիները» աշխատությունը¹, որի մեջ հեղինակը հնդերոպացիների սկզբնական պատմությունը տալիս է իդեալական գույներով:

Ավելի ուշ շրջանում սկսում են քննադատաբար նայել իդեալականացման այս փորձերին, փնտրում հնէաբանական վերլուծության այլ եղանակներ: Սա կապված էր նաև «նախալեզվի» վերականգնման հանդեպ եղած սկեպտիկ վերաբերմունքի ուժեղացման հետ²: Այս ուշ շրջանի գործերից նշելի է Վ. Հենի (1813—1890) «Կուլտուրական բույսերը և ընտանի կենդանիները իրենց անցումով Ասիայից Հունաստան, Իտալիա և Եվրոպայի մնացած մասերը» աշխատությունը³:

Լեզվաբանական հնէաբանության վաղ փորձերը դրսևորում են մի շարք թերություններ. 1) դեռևս խիստ մեծ տեղ է տրվում սանսկրիտի տվյալներին, մինչդեռ մնացած լեզուների փաստերը անհրաժեշտ մշակման չեն ենթարկվում. 2) լեզվաբանները դեռևս շարունակում են հենվել պատմության իդեալիստական ըմբռնման վրա, բավականաչափ հստակությամբ չեն պատկերացնում հասարակության զարգացման օրինաչափությունները. 3) դեռևս չի ստեղծված իմաստաբանական հետազոտության անհրաժեշտ բազա, իմաստաբանական վստահելի տեսություն, որ կարողանա բավարար չափով բացատրել իմաստային անցումները. 4) քիչ են հաշվի առնվում հնդերոպական լեզուների սկզբնական փոխհարաբերությունների, բառերի վաղ փոխանցումների, վաղ փոխառություն-

¹ A. Pictet, Les origines indoeuropéenes ou les Aryas primitifs, 1859.

² Հմտ. В. Томсен, *հիշ. աշխ., Թ. Շորի վերջաբանը, էջ 134*:

³ V. Hehn, Culturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang von Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa, 1870.

ների հարցերը. 5) հնդերոպական նախալեզուն դիտվում է դեռևս որպես մի միատարր ամբողջություն, նրա նկատմամբ բավարար պատմական մոտեցում հանդես չի բերվում. 6) քիչ են հաշվի առնվում իմաստային զուգահեռ ու անկախ անցումները և բառերի զուգահեռ ու անկախ դարգացման փաստերը:

Համեմատական հնչյունաբանություն. Գրասմանի օրենքը. — Հնչյունական համապատասխանությունների օրինաչափ բնույթի սկզբունքային գիտակցման համար կարևոր նշանակություն ունեցան տարբեր լեզվաբանների կողմից կատարված հայտնագործությունները: Դրանք էին, որ հող նախապատրաստեցին հաջորդ ենթաշրջանին անցնելու և երիտքերականների սկզբունքների ձևավորման համար: Այդպիսի կարևոր հայտնագործություններից մեկը Գրասմանի օրենքն էր, որ հնարավորություն տվեց պարզելու հնդերոպական պայթականների համապատասխանության որոշ ոչ պարզ կողմերը:

Հնդերոպաբանները հաստատել էին, որ հին հնդկական bh, dh, gh-ին համապատասխանում են հունական φ, θ, γ-ն և գերմանական b, d, g-ն, հին հնդկական b, d, g-ին՝ հունական β, δ, γ-ն և գերմանական p, t, k-ն. սակայն մի շարք դեպքերում նկատվում էին շեղումներ: Այդ թվացող շեղումները բացատրեց գերմանացի մաթեմատիկոս և բանասեր Հ. Գրասմանը իր «Շնչեղների և արմատների սկզբում ու վերջում նրանց միաժամանակյա առկայության մասին» հոդվածում¹: Գրասմանը ցույց տվեց, որ այս թվացող շեղումները հետևանք են հին հնդկերենում և հունարենում տեղի ունեցած դիսիմիլյացիայի և որ այս բանի հաշվառման ու հնդերոպական ընդհանուր նախաձևերի ճիշտ վերականգնման դեպքում այդպիսի շեղումներ չեն լինի: Ըստ Գրասմանի՝ հին հնդկերենում և հունարենում հնդերոպական շնչեղ ձայնեղ պայթականներով սկսվող վանկերից մեկը (առաջինը) կորցրել է իր շնչեղ տարրը. այսպես, գերմանական Band «կապ» բառի դիմաց հին հնդկերենն ունի bandhāh «ժապավեն, կապ» և bandhuḥ «ազգական» բառերը, հունարենը՝ πειθέρως «առներ, դոքանջ, ազգական» բառը, որոնց մեջ վերևում նշված ընդհանուր համապատասխանությունը (գերմ. b—հին հնդկ. bh—հուն. ζ) չկա. բայց երբ վերականգնում ենք հին հնդկական և հունական սկզբնական,

¹ H. Grassmann, Über die Aspiraten, ihr gleichzeitiges Vorhandensein im An- und Auslaute der Wurzeln, KZ, XII, 1863.

դիսիմիլյացիայի շենթարկված նախաձևերը՝ *bhandhah, *bhand-
huh և φεινερός, ապա թվացող շեղումները վերանում են, և հիշյալ
համապատասխանությունները դառնում են ընդհանուր ու օրի-
նաչափ:

բ) Առանձին լեզուների և լեզվաընդերի ուսումնասիրությունը

Հնդիրանական լեզուներ.— Այս ենթաշրջանում շարունակվում
է հնդիրանական լեզուների խորացված ուսումնասիրությունը:
Սկսում է լայն ուշադրության առարկա դառնալ վեդայական
հնդկերենը: Բոպպի, Վ. Շլեգելի, Ք. Լասսենի և Բյուռնուֆի կատա-
րած հրատարակությունները վերաբերում էին դասական և էպի-
կական սանսկրիտին: 1840—1850-ական թվականներին Թ. Բեն-
ֆեյը, Մ. Մյուլլերը, Թ. Աուֆռեյտը, Ա. Վեբերը, Ռ. Ռոտը և Ու. Գ.
Ուիտնին հրատարակում են վեդայական գրականության գրեթե
բոլոր հիմնական տեքստերը:

Գերմանացի գիտնական Թեոդոր Բենֆեյը (1809—1881) ա-
ռանձնահատուկ դեր է կատարել հնդկական ֆիլոլոգիայի զարգաց-
ման մեջ: Նա հրատարակել է հին հնդկական մի շարք տեքստեր՝
«Սամավեդայի հիմները» (1848), «Պանչաշանտրան» (1859), գրել
է «Սանսկրիտական քերականությունը», որ ընդգրկում է և վեդա-
ների լեզվի փաստերը (1852): Բենֆեյի դերը կարևոր է և այլ
բնագավառներում. 1839—42 թթ. լույս են տեսնում նրա «Հունա-
կան ստուգաբանական բառարանի» 2 հատորները, 1869 թ.՝ «Լեզ-
վաբանության և արևելյան ֆիլոլոգիայի պատմությունը Գերմա-
նանիայում» աշխատությունը¹:

Վեստերգորդի «Սանսկրիտերեն լեզվի արմատները» աշխա-
տությունը երկար ժամանակ սանսկրիտական արմատների միակ
տեղեկատունն էր: 1855—75 թթ. ռուսական ակադեմիան լույս է
ընծայում Բյոտլինգի և Ռոտի «Սանսկրիտական բառարանը»², որը
սանսկրիտի ամենահարուստ բառարանն էր և մինչև այժմ էլ չի
կորցրել իր արժեքը:

¹ Th. Benfey. Griechisches Wurzellexikon, I—II, 1839—1842. Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland, 1869.

² O. Böhtlingk und A. Roth. Sanskrit-Wörterbuch, St. Petersburg. I—VII, 1852—1875.

Հնդերոպական լեզուների համեմատական քերականության համար իրանական լեզուների բնագավառում ստեղծվում է մի նոր հնարավորություն՝ տեղի է ունենում «Ավեստայի» ընդարձակ հրատարակությունն ու մեկնաբանումը:

«Ավեստան» զրադաշտական կրոնի հնագույն տեքստերի հավաքածուն է՝ գրված նախ արամեական այբուբենով, ապա տառադարձված, այսպես կոչված, ավեստայականով: «Ջենդ» անվամբ նշանակում են «Ավեստայի» ուշ շրջանի մեկնությունները, որոնց լեզուն տարբերվում է «Ավեստայի» լեզվից. սակայն հնում զենդերեն ասելով ընդհանրապես հասկանում էին ավեստայի լեզուն, իսկ «Ավեստան» կոչում էին «Ջենդավեստա»: Բուն «Ավեստան» բաղկացած է հնագույն հիմներից՝ «գաթաներից», որոնց հեղինակը համարվում է Զրադաշտը, և կրտսեր ավեստայից. սրանց լեզուն զգալի չափով տարբեր է: «Ավեստայի» տեքստերի կազմման ժամանակը ենթադրվում է մ. թ. ա. IX—III դդ.: Քանի որ Զրադաշտի ուսմունքն սկզբնապես տարածված էր Մարաստանում (Մեդիայում) և Բակտրիայում, ուստի և ավեստայի լեզուն համարում էին հին Բակտրիայի լեզուն և կոչում էին նաև հին բակտրերեն:

Վերևում հիշված Վեստերգորդը 1852 թ. հրատարակում է «Ավեստայի» ամենից ավելի լրիվ տեքստը, որ զգալի չափով նպաստում է այն համեմատական ուսումնասիրության մեջ ներգրավելուն: Սրան 1852—1858 թթ. հետևում է Ֆ. Շպիգելի հրատարակությունը: 1860-ական թվականներին հրատարակվում են ավեստայի լեզվին նվիրված մի շարք աշխատություններ (ձեռնարկներ, քերականություններ, բառարաններ)՝ Ֆր. Յուստիի, Ֆ. Շպիգելի, Ա. Օվելակի կողմից: Ֆր. Յուստիի «Ջենդերեն լեզվի ձեռնարկը»¹ պարունակում էր ավեստայի լեզվի բառերի և քերականական ձևերի լրիվ հավաքածուն: Սրանց, ավելի ուշ շրջանում, հետևում են և այլ աշխատություններ, որոնք նվիրված են ավեստայի լեզվի նկարագրական և պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանը: «Ավեստայի» լեզվական մեկնաբանության մեջ խիստ կարևոր դեր խաղաց Բյունոնուֆը: Նշելի է, որ Ռասկը հատուկ աշխատություն է նվիրել «Ավեստայի»՝ Անկետիլ դը-Պեոնի կողմից XVIII դ. կատարված թարգմանության իսկությանը:

¹ F. Justi, Handbuch der Zendsprache. Altbaktrisches Wörterbuch, Leipzig, 1884.

«Ավեստայի» վերծանութեան գործը ավարտում է Սիլվեստր դը-Սասին:

Հունարեն և լատիներեն. Գ. Կուրցիոս.— Ինչպես նշել ենք, 1840-ական թվականներից սկսած Կուրցիոսը հանդես է գալիս մի շարք աշխատություններով, որոնց մեջ պատմա-համեմատական լեզվաբանության ձեռք բերած նվաճումների լույսի տակ քննարկման է ենթարկում հունարենը: Դրանցից ամենից ավելի լայն հեղինակություն է վայելում «Հունական ստուգաբանության հիմնական գծերը» աշխատությունը¹, որի մեջ նա նախ ներածական տեղեկություններ է տալիս հունարենի ուսումնասիրության պատմության նոր շրջանի և համեմատական մեթոդի հիմնական սկզբունքների մասին, ապա անցնում հունարենի ստուգաբանական քննությանը՝ կատարելով բազմաթիվ համեմատական զուգադրումներ:

Կուրցիոսի՝ հունարենին և մասամբ լատիներենին նվիրված մյուս աշխատություններից հիշատակելի են՝ «Ժամանակների և եղանակների կազմությունը հունարենում և լատիներենում»² աշխատությունը, որը հետագայում արմատապես վերամշակվել է ու լույս տեսել «Հունարեն լեզվի բայը» վերնագրով³, և «Հունական քերականությունը»⁴, որի համար իբրև հավելված ավելի ուշ լույս է ընծայվել «Նուսաբանումներ իմ հունական քերականությանը» գործը⁵: Վերջին երկու աշխատությունները կարևոր էին այն տեսակետից, որ սրանց մեջ Կուրցիոսը, մի կողմից՝ փորձ էր անում համեմատական մեթոդն օգտագործել դպրոցական ուսուցման համար, մյուս կողմից՝ տալիս էր հունարենի համեմատական քերականության սիստեմատիկ շարադրանքը՝ ծանոթացնելով նրա հետ դասական ֆիլոլոգիայով զբաղվողներին: 1868—1878 թթ. Կուրցիոսը լույս է ընծայում «Հունական և լատինական քերականության էտյուդներ» պարբերականը⁶, որտեղ լույս են տեսնում նրա հետևորդների աշխատությունները:

¹ G. Curtius, Grundzüge der griechischen Etymologie, I-II, Leipzig, 1858—1862.

² G. Curtius, Die Bildung Tempora und Modi im Griechischen und Lateinischen, 1846.

³ G. Curtius, Das Verbum der griechischen Sprache, 1873—1876.

⁴ G. Curtius, Griechische Grammatik, 1852.

⁵ G. Curtius, Erläuterungen zu meiner griechischen Grammatik, 1863.

⁶ Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik, 1868—1878.

Կուրցիոսի լեզվաբանական հայացքների ձևաւորման մեջ կարևոր դեր են խաղացել մասամբ Բոպպի ու Հումբոլդտի դավանած սկզբունքները, մասամբ էլ Ա. Շլայխերի լեզվաբանական սիստեմը: Այդ հայացքների մեջ արտացոլում են գտել և՛ իդեալիստական պատմափիլիսոփայութեան պատկերացումները, և՛ լեզվաբանութեան այս շրջանի ընդհանուր գաղափարներն ու մոլորութիւնները:

Իր «Հնդերոպական լեզվաբանութեան ժամանակագրութեան շուրջը» աշխատութեան մեջ¹ Կուրցիոսը խոսելով հին և նոր լեզվաբանութեան մասին՝ առաջ է քաշում պատմականութեան սկզբունքի կարևորութեան հարցը. պատմականութիւնը նա համարում է այն գլխավոր գիծը, որ տարբերում է նոր լեզվաբանութիւնը հնից: Այս առումով նա դնում է քննարկվող երևութիւնների ժամանակագրական բաշխման անհրաժեշտութեան հարցը. առանց ժամանակագրութեան՝ լեզվի պատմութիւնը դառնում է առանձին փաստերի գումար, և չի որոշվում այդ փաստերի տեղը պատմական պրոցեսի մեջ: Սակայն այս ճիշտ սկզբունքների հետ միասին Կուրցիոսը շարունակում է մնալ լեզվի զարգացման երկու շրջանի առկայութեան տեսակետի վրա՝ իր իսկ կողմից խախտելով հետեւողական պատմականութեան սկզբունքը, թեև, ի պատիւ Կուրցիոսի պետք է նշել, որ նա ճիշտ չի համարում դրանցից երկրորդը դիտել որպէս անկման և քայքայման շրջան: Նա, հատկապէս Հումբոլդտի հետևողութեամբ, տարբերում է «լեզվական օրգանիզմի» (Sprachkörper) «կազմավորման» կամ «աճման» շրջան (die Periode der Organisation oder des Wachstums) և «կատարելագործման» շրջան (die Periode der Ausbildung): Այս երկու շրջանների տարբերութիւնը նա տեսնում է այն բանի մեջ, որ առաջին շրջանում տեղի է ունենում լեզվական ձևերի ստեղծման պրոցես, իսկ երկրորդ շրջանում ոչ մի նոր բան չի ստեղծվում, այլ տեղի են ունենում միայն շեղումներ և գործածութեան յուրահատկութիւններ. «լեզվական ձևերի բոլոր հիմնական տիպերը պետք է ստեղծված լինեն հենց այս շրջանում, քանի որ նրանք նույնն են բոլոր ցեղակից լեզուներում: Հաջորդ շրջանը տալիս էր, ոչ մեծ շեղումներով և յուրահատուկ գործածութեամբ, միայն այդ տիպերի դրոշմները, բայց հիմնական ձևերի բնագավառում ոչ մի նոր բան

¹ G. Curtius, Zur Chronologie der indogermanischen Sprachforschung, APhKKGW, V, 1867.

չէր ստեղծվում»¹: Հենվելով հունական և սանսկրիտական ձևաբանական կազմիչների փոխհարաբերության վրա, Կուրցիոսը հնդերոպական «կազմավորման» շրջանի համար առաջարկում է 7 ժամանակագրական էտապ՝ 1) արմատների շրջան, 2) աճականների (դետերմինատիվների, բառացի՝ «որոշիչների») շրջան, 3) նախնական բայական շրջան, 4) հիմքերի կազմավորման շրջան, 5) բարդ բայական ձևերի շրջան, 6) հոլովների կազմավորման շրջան և 7) մակբայների կազմավորման շրջան: Դեռևս գտնվելով Բոպպի կցականության սկզբունքի և Հումբոլդտի հայացքների ազդեցության տակ՝ Կուրցիոսը լեզվաբանության հիմնական նպատակն է համարում «գոյություն ունեցող ձևերը սկզբնական կազմիչ մասերին տարրալուծելը և ստեղծող լեզվական ոգու շգիտակցված նպատակները ճանաչելը»²: Երկրորդ շրջանը Կուրցիոսը պատկերացնում է որպես մի շրջան, երբ կենդանի գործածությունը սկիզբ է դնում նախապես ստեղծվածի հընչյունական հողմահարմանը (Verwitterung) և թուլացմանը: Եթե ձևաբանության հարցերը կապվում էին առաջին շրջանի հետ, ապա հնչյունական փոփոխությունները կապվում են երկրորդ շրջանի հետ: Այս շրջանում, ըստ Կուրցիոսի, հնչյունները հողմահարվում են, կորցնում արտասանության ուժն ու հնչման լրիվությունը: Մասամբ էլ այս պատկերացմամբ է բացատրվում Կուրցիոսի վեճը երիտբերականների հետ. շնայած այն բանին, որ նա և Շլայխերը խոսում են «հնչյունական օրենքների» մասին, բայց և այնպես թույլ են տալիս բաղմամբիվ բացառություններ:

Դեռևս իր «Հունական ստուգաբանության հիմնական գծերը» աշխատության մեջ, խոսելով գիտական ստուգաբանության սկզբբունքների մասին և նշելով, որ լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության ժամանակ պետք է ելնել առաջին հերթին հընչյունաբանական կողմից, Կուրցիոսը տարբերում էր հնչյունական փոփոխությունների երկու տեսակ. 1) կանոնավոր փոփոխություններ (regelmäßige oder durchgreifende Lautveränderungen), որոնք տողորում են տվյալ լեզվի ողջ հնչյունական կառուցվածքը, որոշում նրա հնչյունական բնույթը. այս փոփոխությունները Կուրցիոսը բաժանում էր 3 ենթատիպի՝ հնչյունական տեղաշարժ

G. Curtius, Zur Chronologie der indogermanischen Sprachforschung, APhKKS GW. V, 1867. էջ 197:

² Նույն տեղը, էջ 193:

(Lautverschiebung), հնչյունների ճեղքում¹ (Lautspaltung) և հնչյունների կորուստ (Lautverlust). 2) անկանոն կամ սաղմնային փոփոխություններ (unregelmäßige oder sporadische Lautveränderungen), որոնք հանդիպում են մի քանի սահմանափակ դեպքերում և չեն որոշում տվյալ լեզվի հնչյունական բնույթը: Վերջիններս Կուրցիոսը դիտում էր որպես «ծագումային հարաբերության մթազնում (Trübung)»: Այսպիսով, այստեղ նախ՝ Կուրցիոսը հին ֆիլոլոգիական քերականության օրինակով բավարարվում է «կանոնավոր» և «անկանոն» երևույթների տարբերակմամբ՝ առանց «հնչյունական օրենքի» գաղափարը հետևողականորեն տարածելու բոլոր (և՛ «կանոնավոր», և՛ «անկանոն») դեպքերի վրա, առանց այն բացատրելու, ավելի շուտ պատկերավոր գործածություններով. երկրորդ՝ նա փաստորեն ընդունում է, որ կանոնավոր փոփոխությունների կողքին հնարավոր են «սաղմնային» փոփոխություններ, որոնք չեն ենթարկվում որևէ օրինաչափության: Հետագայում Կուրցիոսը հնչյունական օրենքների հարցին հատուկ աշխատություններ է նվիրել՝ «Դիտողություններ հնչյունական օրենքների կարևորության մասին»² և «Նորագույն լեզվաբանության քննադատության շուրջը»³: Հնչյունական փոփոխությունների պատճառը Կուրցիոսը համարում է հարմարության և հեշտացման ձգտումը՝ որպես արդյունք մարդկանց ծուլության. արտասանությունը այդ փոփոխությունների հետևանքով բերանի խոռոչում տեղափոխվում է հետևից առաջ: Հեշտացման ձգտումը, ըստ Կուրցիոսի, գործում է և՛ կանոնավոր, և՛ «սաղմնային» փոփոխությունների դեպքում: Կուրցիոսի կարծիքով՝ ոչ բոլոր հնչյուններն են ենթակա միատեսակ «հողմահարման». որպես իմաստի կրողներ ըմբռնվող հնչյուններն ու վանկերը ավելի շատ են դիմադրում նյա հողմահարմանը: Իր «Դիտողություններում» Կուրցիոսն ընդհուպ մոտենում է երիտքերականների սկզբունքներին՝ նշելով, որ «լեզվի ուսումնասիրության համար ամենից ավելի կարևոր են երկու հիմնական հասկացություն՝ անալոգիայի հասկացությունը և հնչյունական օրենքի հասկացությունը»⁴:

¹ Ըստ տվյալ շրջանի պատկերացման Կուրցիոսը կարծում է, թե սանսկրիտական k-ի ճեղքմամբ առաջանում է k'-ն, a-ի ճեղքմամբ՝ e-ն և o-ն և այլն:

² G. Curtius, Bemerkungen über die Tragweite der Lautgesetze, BPhKKSGW, 1870.

³ G. Curtius, Zur Kritik der neusten Sprachforschung, 1885.

⁴ G. Curtius, Bemerkungen über die Tragweite der Lautgesetze, 1870, էջ 2:

Կուրցիոսի կատարածի մեջ առանձնապես նշելի է «արմատի աճականի» («դեսերմինատիվի», «որոշի») գաղափարի առաջ-քաշումը, որ հետագայում կարևոր դեր է խաղում արմատի գաղա-փարի հիմնավորման մեջ: Կուրցիոսն այսպես է կոչում արմատին հարող այն մասնիկ-բաղաձայնները, որոնք ղուրկ են որոշակի ածանցական իմաստից:

Կատիներեն լեզվի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեցան Վ. Կորսսենի (1820—1875) աշխատությունները, թեև դրանք դեռևս շատ հեռու են կատարյալ լինելուց և մեթոդական ամուր հիմքի վրա չեն խարսխված: Նրա ամենից ավելի կարևոր աշխատությունը «Կատիներեն լեզվի արտասանության, ձայնավորների և շեշտի մասին» գործն էր¹:

Կատիներենի համեմատական ուսումնասիրության հետ միասին կարևոր նշանակություն ունեցան նրա մերձավոր ցեղակիցների՝ օսկերենի և ումբերենի արձանագրությունների գիտական մեկնաբանությունները: Աուֆուստը և Կիրխհոֆը սկիզբ դրեցին ումբերենի հուշարձանների ուսումնասիրությանը («Ումբերական լեզվական հուշարձանները»²), Մոմսենը՝ օսկերենի («Ստորին իտալական բարբառները»³):

Գերմանական լեզուներ.— Այս ենթաշրջանում ևս գերմանական լեզուների ուսումնասիրությունն ընթանում է հնդկրոպական լեզուների համեմատական քերականության հետ գիրկընդիսառն:

Ի թիվս այլոց, Վ. Տոմսենի ուսումնասիրությունները գերմանական լեզուներից կատարված ֆիննական փոխառությունների (1869) մասին ցույց տվին փոխառությունների ուսումնասիրության կարևորությունը լեզվի պատմության համար:

1870 թ. Ռ. Ֆոն Ռաումերը լույս է ընծայում «Գերմանական ֆիլոլոգիայի պատմությունը»⁴՝ ի մի բերելով այդ բնագավառում կատարվածի արդյունքները:

Կելտական լեզուներ.— Աստիճանաբար համեմատական ուսումնասիրության մեջ են գրավվում կելտական լեզուները, որոնց

¹ W. Corsen, Über Aussprache, Vocalismus und Betonung der lateinischen Sprache, 1858, II հր. 1868—1870.

² Aufrecht und Kirchhoff, Die umbrischen Sprachdenkmäler, 1849—1851.

³ Mommsen, Die unteritalischen Dialekte, 1850.

⁴ R. von Raumer, Geschichte der germanischen Philologie, vorzugsweise in Deutschland, 1870.

հնդերոպական բնույթի մասին խոսվել էր և Բոսլպի կողմից: Այս բնագավառի առաջին սիստեմատիկ և հանգամանալից աշխատանքը վերևում հիշված Ի. Կ. Յոյսի «Կելտական քերականություն» էր¹: Յոյսը կելտական լեզուների նկատմամբ կատարում է այն, ինչ Գրիմը և Ռասկը՝ գերմանական, Դիցը՝ ռոմանական և Միկլոշիշը՝ սլավոնական լեզուների համար:

Հայերեն.—Այս ենթաշրջանում շարունակում է տիրապետող լինել հայերենի՝ իրանական լեզու լինելու տեսակետը: Հայերենի համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում մեծ աշխատանք են կատարում Ֆր. Մյուլլերը, Պ. դը-Լագարդը, Ք. Պատկանյանը և ուրիշները:

Ընդունելով հայերենի բնույթի վերաբերյալ ընդհանուր տեսակետը՝ այս հեղինակները, սակայն, տարբերություններ ունեն հայերենի և իրանական լեզուների փոխհարաբերության մեկնաբանության հարցում: Ֆր. Մյուլլերը, որ ակտիվ կերպով հանդես է եկել և Հյուբշմանի տեսակետի դեմ, գտնում է, թե «հայերենը մի իրանական լեզու է, հատկապես ոչ հին բակտրերենի (=ավեստայի լեզվի, «զենդերենի» — Գ. Զ.) կամ հին պարսկերենի դուստր, այլ հին բակտրերենի ու հին պարսկերենի հետ միասին մի ուրիշ, մեզ անծանոթ հին իրանական լեզվից առաջացած հիմնական լեզու»²: Պ. դը Լագարդը (1827—1891) (Բյոտտիխերը) հայերենը բաղկացած է համարում 3 բաղադրիչ մասերից՝ հայկազյան (Haikaisch), արշակունյան (պահլավի) և սասանյան. վերջին երկու բաղադրիչները ակնհայտ իրանական բնույթ ունեն, բայց, Լագարդի կարծիքով, իրանական բնույթի է նաև հայկազյան շերտը: Վերջինս պատկանում է լեզուների այն խմբին, որի «հնագույն ներկայացուցիչը զենդն է»: Լագարդի այդ տեսակետը մի քայլ առաջ էր դեպի հայերենի բնիկ հնդերոպական տարրի անջատումը: Լագարդի արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ նա իր «Հայկական ուսումնասիրություններում»³ ամփոփել է հայերենի համեմատական ուսումնասիրության արդյունքները՝ տալով հայերենի մինչև 1877 թ. ստուգաբանված արմատների լրիվ ցանկը (2413): Ք. Պատկան-

¹ J. K. Zeuss, Grammatica celtica, 1853, II հր. 1873.

Fr. Müller, Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, 1877, էջ 4.

³ P. de Lagarde, Armenische Studien, Göttingen, 1877.

յանը իր «Հայերենի կազմութեան ուսումնասիրութեան» մեջ¹ հայերենը իրանական լեզու համարելով հանդերձ՝ գտնում է, որ «այն իրանական նախնական լեզվի բարբառը չի հանդիսանում»²: Այս նպատակով նա անհրաժեշտ է համարում հայերենի բարբառների ուսումնասիրութունը՝ նշելով, որ միայն գրաբարի ուսումնասիրութեամբ չի կարելի վճռական խոսք ասել հայերենի՝ հնդևրոպական լեզուների մեջ գրաված տեղի մասին: Ձեռնարկելով հայերենի բարբառների ուսումնասիրութեանը՝ Պատկանյանը յուրօրինակ կարծիք է հայտնում գրաբարի և բարբառների բնույթի մասին: Գրաբարը նա համարում է արհեստական լեզու, իսկ հայերենի բարբառները դիտում որպես «հնուց գոյութուն ունեցած տարբեր հայկական ցեղերի խոսվածքների ժառանգները»³: Ավելորդ չէ հիշել, որ Հյուբշմանի հոգովածից հետո Պատկանյանը վերանայում է հայերենի՝ իրանական լեզու լինելու իր տեսակետը: Հայ բարբառների ուսումնասիրութեան ու դասակարգման բնագավառում, բացի Ք. Պատկանյանից, կարևոր դեր են խաղում նաև Ա. Այտընյանը և Հ. Պետերմանը. վերջինս աշխատութուն է նվիրում Թրիլիսիի բարբառին:

Այս ենթաշրջանում հետագա լայն թափ է ընդունում գրաբարը նոր գրական լեզվով՝ գրական աշխարհաբարով փոխարինելու համար մղվող պայքարը, որը Աբովյանից հետո շարունակում են Ստ. Նաղարյանը և Մ. Նալբանդյանը: Այս տեսակետից հատկապես կարևոր են հայ ուսուցիչոն-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանի աշխատութունները, որոնց մեջ նա հանդես է գալիս լեզվի հասարակական էության, լեզվի ու ժողովրդի պատմության և լեզվի ու մտածողության սերտ կապի դրույթներով, դնում նոր գրական լեզվի մշակման մեջ ժողովրդականության սկզբունքի պահպանման հարցը: Նալբանդյանը ձեռնարկում է աշխարհաբարի քերականության ստեղծմանը՝ ծավալուն տեսական ու պատմական հիմնավորմամբ հանդերձ, բայց մահը հնարավորութուն չի տալիս այդ գործը գլուխ բերելու: Գրական աշխարհաբարի երկու ճյուղերից մեկի՝ արևմտահայերենի համար այդպիսի աշխատանք կատարում է Ա. Այտընյանը իր արդեն հիշատակված քննական քերականու-

К. Патканов, Исследование о составе армянского языка, СПб, 1864.

Նույն տեղը, էջ XVII:

К. Патканов, Исследование о диалектах армянского языка, СПб, 1869.

Թյամբ, արևելահայերենի համար՝ Ստ. Պալասանյանը իր «Ընդհանուր տեսություն արևելահայ նոր գրավոր լեզվի հայոց» (1870) և «Քերականություն մայրենի լեզվի» (1874) աշխատություններով:

Բալթիկ-սլավոնական լեզուներ. — Սլավոնական լեզուների սիստեմատիկ և ամբողջական ուսումնասիրության պատիվը պատկանում է սլովեն Ֆրանց Միկլոշիչին (1813—1893): 1852—1874 թթ. նա լույս է ընծայում իր «Սլավոնական լեզուների համեմատական քերականությունը»¹, որին ավելի ուշ հետևում է «Սլավոնական լեզուների ստուգաբանական բառարանը»²: Հին սլավոներենին ծանոթացնելու հարցում կարևոր դեր խաղաց Միկլոշիչի «Հին սլավոնա-հունա-լատինական բառարանը»³:

Կարևոր դեր խաղացին բալթիկ-սլավոնական լեզուների ուսումնասիրության համար Ավգուստ Շլայխերի (1821—1868) աշխատությունները՝ «Նկեղեցասլավոններեն լեզվի ձևաբանությունը» և «Լիտվերեն լեզվի ձեռնարկը»:

Բալթիկ-սլավոնական լեզուներով ավելի վաղ զբաղվել է և Պոտտը:

Այս շրջանի ռուսական իրականության մեջ պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառման առաջին սիստեմատիկ օրինակները տալիս են երկու ականավոր դեմքեր՝ Ֆ. Ի. Բուսլանը (1818—1897) և Ի. Վ. Սրեզնևսկին (1812—1880): Բուսլանը իր քերականական աշխատությունների մեջ հանդես գալով որպես տրամաբանական սկզբունքների կիրառող՝ միաժամանակ լայն աշխատանք է տանում ռուսերենի պատմա-համեմատական հետազոտության ուղղությամբ: Դեռևս 1840-ական թվականներից հանդես գալով պատմա-համեմատական լեզվաբանության սկզբունքների շատագույն ու մասսայականացնողի դերում՝ նա 1858 թ. լույս է ընծայում իր «Ռուսաց լեզվի պատմական քերականությունը», որը մեծ ազդեցություն է թողնում այդ բնագավառի հետագա ուսումնասիրությունների վրա: Բուսլանի գրքին նախորդել էր Սրեզնևսկու «Մտքեր ռուսաց լեզվի պատմության մասին» աշխատությունը⁴:

¹ F. Miklos'ich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, 1852—1874.

² F. Miklos'ich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, 1886.

³ F. Miklos'ich, Lexicon palaeoslavonico-graeco-latinum, 1862—1865.

⁴ И. И. Срезневский, Мысли об истории русского языка, 1850.

Սակայն Սրեզնևսկին առանձնապես հայտնի է «Հին ռուսերենի բառարանի նյութեր» եռահատոր աշխատություններ¹, որ հրատարակվել է հեղինակի մահից հետո և իր գիտական արժեքը մինչև օրս չի կորցրել: Սրեզնևսկին ևս Բուսլանի նման հենվում է կուլտուր-պատմական դպրոցի սկզբունքների վրա, հետևում Գրիմին:

3. ՈԶ-ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քամա-սեմական լեզուներ. — Սեմական լեզուների վերաբերյալ տեղեկությունների ամփոփման և հնդեվրոպական լեզուների հետազոտության եղանակները նրանց նկատմամբ կիրառելու առաջին փորձը XIX դ. պատկանում է է. Ռընանին (1823—1892), որը նպատակ է դրել տալու սեմական լեզուների ընդհանուր պատմությունը²: Պետք է նշել, որ Ռընանը սխալ հայացք ուներ սեմական ժողովուրդների «հատուկ» կուլտուրական դերի մասին:

«Ուրալա-ալթայան» լեզուներ. — Ֆիննա-ուգրական և սամոյեդական լեզուների ցեղակցության հարցի հետ միասին, որ անհրաժեշտ չափով ապացուցվում է, լեզվաբանները XIX դարում լայն գործածության մեջ են պահում «ուրալա-ալթայան լեզուներ և ժողովուրդներ» անվանումը՝ այդ լեզուների ու ժողովուրդների ցեղակցության հարցադրմամբ հանդերձ: Ուրալա-ալթայան լեզուների մեջ, բացի ֆիննա-ուգրական և սամոյեդական լեզուներից, դրվում են, ինչպես նշել ենք, նաև թյուրք-թաթարական, մոնղոլական, մանջուրական, տունգուսական լեզուները: Այս լեզուների ցեղակցության գաղափարի առաջբաշումը կապված էր առաջին հերթին դրանց ձևաբանական տիպի ընդհանրության բացահայտման հետ, որին միանում էին բառա-քերականական նյութական ղուգահեռներ գտնելու փորձերը: Ուրալա-ալթայան լեզուների ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատությունների մեջ առանձին հիշատակության արժանի են Ա. Ալքվիստի «Ուսումնասիրությունները ուրալա-ալթայան լեզուների բնագավառում»³:

¹ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русского языка, I—III, 1890—1912.

² E. Renan, Histoire générale et système comparée des langues sémitiques. Première partie. Histoire générale des langues sémitiques, Paris, 1855.

³ A. Ahlquist, Forschungen auf dem Gebiete der uralaltaischen Sprachen, I—III, St. Petersburg, 1861—1880.

Այլ լեզուներ.— Չին-տիբեթական լեզուների համեմատական քերականությանը նվիրված աշխատություններից այս ենթաշրջանում հիշատակելի է Վ. Վ. Հանտերի աշխատությունը¹: Ռ. Կալդուելը գրում է դրավիդյան լեզուների համեմատական քերականությունը²: Վ. Ռիդլեյը աշխատություն է նվիրում ավստրալիական մի քանի լեզուների ուսումնասիրությանը³: Ա. Շիֆները 1856—73 թթ. տալիս է կովկասյան տարբեր լեզուների նկարագրությունը:

Ձգալի առաջընթաց է կատարվում ավստրոնեզիական (ավելի վաղ՝ մալայա-պոլինեզյան կոչված) լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում: Դեռևս Հումբոլդտը, ինչպես նշել ենք, հատուկ աշխատություն էր նվիրել կավի լեզվին. միաժամանակ նա նշել էր նաև ինդոնեզիական և պոլինեզիական լեզուների կապը: Հ. Կ. Ֆոն դեր Գաբելենցը 1861—73 թթ. որոշում է ավստրոնեզիական լեզուների ցեղակցական ընդհանուր փոխհարաբերությունները:

Աֆրիկայի ոչ սեմա-քամական լեզուներին ևս մի շարք աշխատություններ են նվիրվում: Բացի Հ. Շտայնթալի՝ մանդե-նեգրերի լեզուներին նվիրված աշխատությունից (1867) նշելի են նաև Կյոլլեի⁴ և Բլիկի⁵ գործերը:

¹ W. W. Hunter, Comparative Dictionary of the Languages of India and High Asia, London, 1868.

R. Caldwell, A Comparative Grammar of the Dravidian or South Indian Family of Languages, London, 1856.

W. Ridley, Kamilaroi, Dippil and Turubul: Language, Spoken by Australian Aborigines, II ed., Sydney, 1875.

⁴ S. W. Koelle, Polyglotta africana, London, 1854.

W. H. Bleek, Languages of Mozambique, London, 1856, Comparative Grammar of South African Languages, London, 1869.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԿ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

- Արքայազն Ս. Ա., Արսեն Այաթյանի «Քննական քերականություն»
«Նախաշաղկիր», ՀՊՄԻՍԺ, 2, 1945:
- Աղաջան Է., Հայ լեզվաբանություն պատմություն, 1, Երևան, 1958,
էջ 46-48, 182-221, 257-288:
- Մալխոսյան Սա., Արսեն արքեպ. Այաթյան, ԱՀ, 1902, 9, էջ 282-284:
- Մենեիշյան Գ., Արդի լեզվագիտությունը, ՀԱ, 1896, էջ 45-47, 76
և 59:
- Շասումյա Փ. Ա., Ուսումնասիրություն հայոց լեզուի և մասնադրու-
թևան յԱրևմուտս (Փ. Զարրհանդյանի թարգմանությունը և լրացում-
ներով), Վենետիկ, 1895, էջ 287-305, 372-384:

2. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

- Булаховский Л. А., Александр Афанасьевич Потехня, Киев, 1952.
- Булаховский Л. А., Лингвистическое наследие А. А. Потехни,
РЯШ, 1952, № 2, էջ 72-81.
- Булаховский Л. А., Потехня—лингвист «Роль русской науки в
развитии мировой науки и культуры» 2, 1946, էջ 36-62.
- Виноградов В. В., Из истории изучения русского синтаксиса,
М., 1958, էջ 223 և 59:
- Виноградов В. В., Русская наука о русском литературном языке,
УЗМГУ, 106, 1946, էջ 78-94.
- Джаукян Г. Б., Армянская лингвистическая мысль и вопросы ново-
армянского языка в XVIII—XIX вв. автореферат докторской
диссертации, Ереван, 1955.
- Мелкумян Р. Л., Буслаев как исследователь русской стилистики,
НТЕГУ 34, 1951, էջ 105-128.

3. ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ

- Achelis Th., H. Steiuthal, Berlin, 1898.
- Angermann, *Կուրցըրսի մասին հոդված* ВВ-ում, X.
- Basch V. W. Scherer et la philologie allemande, Paris, 1889.

- Dilthey W., W. Scherer, „Gesammelte Schriften“, II, Leipzig--Berlin, 1936, **tz 235—253.**
- Kuhn E., Joh. Kaspar Zeuss, 1906.
- Noire L., Max Müller und die Sprachphilosophie, Mainz, 1897.
- Pisani V., A. Schleicher e alcuni orientamenti della moderna linguistica, „Lingua“, 4, 1949, **tz 297—319.**
- Rothacker E., Einleitung in die Geisteswissenschaft, Tübingen, 1920, **tz 207—253.**
- Schmidt E., W. Scherer, GJ, 9, 1888.
- Schroder E., W. Scherer, ADB, 31.
- Seymour Th. D., W. D. Whitney, AJPh, 15, 1894, **tz 271—298.**
- Voigtmann Ch. G., Dr. Max Müllers Bau Wau Theorie und der Ursprung der Sprache, Leipzig, 1865.
- Whitney W. D., „40 Years' Record of the Class of 1845 of William College“, New Haven, 1885, **tz 175—182.**

ԵՐՐՈՐԳ ԵՆԹԱՇՐՉԱՆ
(XIX դ. վերջին քառորդը)

ՕՐԻՆԱՍԱՀՄԱՆՉԱԿԱՆ (ՆՈՄՈԹԵՏԻԿԱԿԱՆ)
ԷՎՈՒՅՈՒՑԻՈՆՆԻՉՄ

ՆԵՐԱՄԱԿԱՆ ՏԵՎԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ենթաշրջանի տիրապետող լեզվաբանական ուղղությունը և նրա ձևավորման նախադրյալներն ու պայմանները.— Այս ենթաշրջանն ընդգրկում է XIX դ. վերջին քառորդը: Տնտեսական տեսակետից այն բնութագրվում է որպես մի շրջան, երբ կապիտալիզմը թևակոխում է իր զարգացման մոնոպոլիստական-իմպերիալիստական փուլը: Սակայն պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը շարունակում է վերելք ապրել, վերելք, որ հենվում է լեզվաբանության զարգացման նախորդ շրջանի նվաճումների վրա: Կարճ ժամանակում մի շարք հնչյունական օրինաչափ համապատասխանությունների հայտնագործումը հանգեցնում է լեզվական բոլոր կարգի փոփոխությունների խստիվ օրինաչափականության գաղափարին, և հնչյունական օրենքի սկզբունքը դառնում է այս ենթաշրջանի լեզվաբանության գլխավոր հիմնաքարերից մեկը: Իհարկե, արդեն առկա են և այն գործոնները, որոնք խարխլում են այս ենթաշրջանի տիրապետող լեզվաբանական ուղղության տեսական հիմքերը, առկա է քննադատական վերաբերմունք հնչյունական օրենքի գաղափարի հանդեպ:

Հոգեբանությունը XIX դ. վերջին քառորդում շարունակում է նույնպես վերելք ապրել, ուժեղ կերպով ազդելով լեզվաբանության տեսական հիմունքների ձևավորման վրա: Փորձառական հոգեբանու-

Քյան զարգացումը XIX դ. կեսերից սկսած՝ այս ենթաշրջանում հասցնում է կարևոր արդյունքների. հոգեբանները փորձում են բացահայտել հոգեկան երևույթների ֆիզիոլոգիական հիմքերը, դրանք կապել ֆիզիոլոգիական պրոցեսների հետ: Այս ուղղությամբ կատարված հետազոտությունների արդյունքները ի մի է բերում և զարգացնում Վ. Վունդտը իր «Ֆիզիոլոգիական հոգեբանության հիմունքները» (1874) աշխատության մեջ: Հոգեբանությունը մի կողմից՝ ավելի ու ավելի է դառնում խիստ օրենքներ ունեցող գիտություն, որ հենվում է փորձառական հետազոտության վրա, մյուս կողմից՝ սկսում է հանդես գալ հոգեֆիզիոլոգիական պրոցեսների որոշ միասնական ըմբռնմամբ: Այս հանգամանքը կողմնակի կերպով ազդում է նշված շրջանի լեզվաբանության տեսական հիմնավորման վրա. լեզվաբանության մեջ ևս տիրապետող է դառնում պսիխոֆիզիոլոգիզմը, լեզվական երևույթների մեջ փնտրում են հոգեկան և ֆիզիոլոգիական գործոնների ազդեցությունը: էվոլյուցիոն սկզբունքների ազդեցության խորացումը հոգեբանության և այլ գիտությունների մեջ նույնպես անհետևանք չի անցնում լեզվաբանության համար, որտեղ էվոլյուցիոն զարգացման գաղափարը յայն հիմքեր է նետում: Հոգեբանական գործոնների քննության մեջ լեզվաբանները մեծ մասամբ հենվում են ասոցիատիվ հոգեբանության վրա, բայց որոշ հարցերում հիմքեր է ձգում և էվոլյուցիոն տարիստական հոգեբանությունը, որի ներկայացուցիչ Վունդտը հանդես է գալիս նաև լեզվաբանական հարցերի հետազոտության մեջ:

Այս ենթաշրջանի գլխավոր հոսանքի՝ երիտքերականության կողմից բարբառագիտական հարցերին մեծ ուշադրություն հատկացնելը բարբարո ազդեցություն է գործում բարբառների ուսումնասիրության խորացման և բարբառագիտական ուսումնասիրության նոր սկզբունքների մշակման համար: Գերմանիայում սրան նպաստում է Գերմանիայի միավորումը 1870—71 թթ. ֆրանս-պրուսական պատերազմից հետո:

Այն հանգամանքը, որ լեզվաբաններն այս ենթաշրջանում տարվում են փաստերով, ուշադրություն դարձնում մանրամասների վրա, մանրատում հետազոտության առարկան (այսպես կոչված ատոմիզմը), իր տեսական-փիլիսոփայական որոշ հիմնավորումն ունեն Օգյուստ-Կոնտի (1798—1857) պոզիտիվիստական փիլիսոփայության մեջ: Կոնտը ազնոստիկական հայեցակետ ուներ երևույթ-

ների մասին՝ գտնելով, որ նրանց էությունը անճանաչելի է, որ զգայություն սահմաններից մարդիկ չեն կարող դուրս գալ, որ մարմինների ներքին բնությունը մեզ համար բոլորովին անիմանալի է: Մարդկությունը անցնելով տատվածաբանական և մետաֆիզիկական ստադիաները՝ հասել է պոզիտիվ (դրական) ստադիային, երբ գլխավորը դառնում են դրական գիտելիքները: Գիտությունների դասակարգման մեջ կոնտր հաստատում է որոշ աստիճանավորություն, հիերարխիա՝ ըստ ընդհանրացման աստիճանի. գիտության հիմքը համարվում է մաթեմատիկան, որին հետևում են աստղաբաշխությունը, ֆիզիկան, քիմիան, բիոլոգիան և սոցիոլոգիան. այս գիտություններն էլ բաժանվում են ավելի մասնակի գիտությունների, որոնք զուտ նկարագրական բնույթ ունեն և զբաղվում են ավելի մասնակի օբեկտների սահմանմամբ:

Այս ենթաշրջանի տիրապետող լեզվաբանական կոնցեպցիան, ինչպես նշեցինք, պսիխոֆիզիոլոգիզմն է, որ հանդես է գալիս որոշ տարատեսակների ձևով: Ամենից ավելի ուղղափառ տարատեսակը Երիտքերականությունն է (նեոգրամատիզմը), որը յուրատեսակ համադրություն է ենթարկում նախորդ ենթաշրջանի լեզվաբանական կոնցեպցիաների (նատուր-բիոլոգիզմի, պսիխոլոգիզմի և կուլտուր-էվոլյուցիոնիզմի) որոշ կողմերը: Երիտքերականները լեզուն դիտում են որպես երկպլանային հոգեֆիզիկական պրոցեսների ամբողջություն, լեզվաբանությունը դասում «կուլտուրային» գիտությունների շարքը, բայց «կուլտուրային» գիտությունների հիմքում դնում են հոգեբանությունը. հոգեբանության դերի այս պիսի համապարփակ ըմբռնումը նրանց մոտ միանում է լեզվաբանությունը բնական գիտությունների նման ճշգրիտ գիտություն դարձնելու ձգտման հետ: Լեզվի բնույթի ըմբռնման հարցում ընդհանուր առմամբ մոտենալով օրթոդոքս երիտքերականներին՝ հոգեբանական ֆորմալիզմի կամ պսիխոֆորմալիզմի (Մոսկվայի լեզվաբանական դպրոցի) և հոգեբանական ֆունկցիոնալիզմի կամ պսիխոֆունկցիոնալիզմի (Կադանի լեզվաբանական դպրոցի) ներկայացուցիչները հանդես են բերում որոշ յուրահատկություններ. պսիխոֆորմալիզմի ներկայացուցիչներին ավելի է հատուկ լեզուն անկախորեն քննելու, լեզվի կառուցվածքի քննության մեջ իր իսկ լեզվի ձևերից ելնելու ձգտումը. պսիխոֆունկցիոնալիզմի ներկայացուցիչներին հատուկ է լեզվի կառուցվածքային տարրերը ըստ իրենց կատարած լեզվական և հոգեկան ֆունկցիայի քննելու ձրգ-

ուանում միակողմանի պատմականությունից (պսիխոֆորմալիզմ, պսիխոֆունկցիոնալիզմ), աշխատում են խուսափել երիտօրբականների ինդիվիդուալիզմից և ավելի շատ տեղ տալ իմաստային կողմին (էթնոպսիխոլոգիզմ)։

Լեզվաբանական մեթոդի բնագավառում այս շրջանում հանդես եկած տենդենցները մասամբ հենվում են նախորդ ենթաշրջաններում ձեռք բերված նվաճումների, համեմատական հնչյունաբանության բնագավառում կատարված հայտնագործությունների և լեզվաբանական տարբեր կոնցեպցիաների լավագույն կողմերի համադրման վրա, մասամբ արդյունք են լեզվաբանությանը մերձավոր համարվող գիտությունների օրենքների ու սկզբունքների և ընդհանուր ըմբռնումների ազդեցության, մասամբ էլ հետևանք են նախորդ լեզվաբանության հետազոտության եղանակների ու պատկերացումների քննադատական վերանայման և էվոլյուցիոնիստական հայեցակետի արմատավորման։

Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները.— Այս ենթաշրջանի համար կարելի է առանձնացնել երկու էտապ. 1) 1870—80-ական թթ., հատկապես 1870-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսվող շրջանը, երբ հնչյունական օրենքների հաստատման, լեզվաբանական «հայտնագործությունների» եռուն ժամանակաշրջանն է. այս էտապում լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության այն եղանակները, որոնք կիրառում էին երիտօրբականները, շնայած քննադատության որոշ փորձերին, ընդհանուր ընդունելություն են գտնում. 2) 1890-ական թվականները, երբ վերջանում է «հայտնագործությունների» ժամանակաշրջանը, երբ ուժեղանում է քննադատական վերաբերմունքը երիտօրբականների նկատմամբ և երբ սկսում են ուշադրություն գրավել նոր կամ աչքաթող արված հարցերը։

Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը.— Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը մնում են գրեթե նույնը, միայն թե փոփոխություններ են կատարվում որոշ բաժինների փոխհարաբերության մեջ (հնչյունաբանությունը գերակշռող դիրք է գրավում), այլև նախ՝ հիմնադրվում է իմաստաբանությունը որպես գիտություն բաժին, երկրորդ՝ հիմքեր են ստեղծվում լեզվաբանական աշխարհագրության ու բարբառագրության ձևավորման համար, երրորդ՝ կարևոր քայլեր է անում փորձառական հնչյունաբանությունը՝ հնչյունական հետազոտությունների խիստ մեծ կարևորություն ստանալու հետ կապված։

I. Լեզվաբանական ուղղութիւններ եւ կոնցեպտուալներ

1. Պատկերավարկութիւններ

ա) Երիտօքերականները և Երանց բնագատները

ա) Երիտօքերականներ (նեոգրամատիզմ)

Ներածական դիտողություններ.— XIX դ. վերջին քստորդի տիրապետող լեզվաբանական ուղղութիւնը երիտօքերականների դպրոցն է: Առաջ քաշելով պատմա-համեմատական հետազոտութեան մեջ ավելի խիստ մեթոդների հարցը՝ երիտօքերականները հարձակվում էին լեզվաբանների հին սերնդի վրա, որ նույն խրատութեամբ ու հետևողականութեամբ շէր կիրառում հնչյունական օրենքների գաղափարը: Այս կապակցութեամբ Ֆ. Յառնկեի կողմից կատակով տրված «երիտօքերականներ» (Junggrammatiker) անվանումը, ընդհանուր իմաստով օգտագործվելով ուղղութեան հիմնադիրներից մեկի՝ Կ. Բրուգմանի կողմից, տարածում է ստանում և դառնում ուղղութեան ճանաչված անվանումը: «Երիտօքերականութիւն» անվանումը գործածվում է լայն ու նեղ իմաստով. լայն իմաստով այն դառնում է տվյալ շրջանի պատմա-համեմատական լեզվաբանութեան գրեթե բոլոր հոսանքների անվանումը. այս լայն առումով է, որ հետագայում խոսում են այնպիսի «ուշ երիտօքերականներ» մասին, ինչպիսիք են Հ. Հիրտը, Հ. Պեդերսենը և ուրիշները. նեղ իմաստով այդ անվանումը գործածվում է հիմնականում գերմանական լեզվաբանութեան Լայպցիգի դպրոցի ներկայացուցիչների համար, որոնցից զգալի տարբերութիւններ ունեին Բեռլինի և Գյոտինգենի դպրոցի ներկայացուցիչները: Լայպցիգի դպրոցի ներկայացուցիչներն էին Ա. Լեսկինը (1840—1916), նրա աշակերտներ Կ. Բրուգմանը (1849—1919), Հ. Օստհոֆը (1842—1907), Հ. Հյուբշմանը (1848—1908), Հ. Պատլը (1846—1921), է. Ջիվերսը (1850—1926), Վ. Բրաունեն (1850—1926) և ուրիշները: Ա. Լեսկինի աշակերտների թվին էր պատկանում նաև շվեյցարացի Ֆ. դը-Սոսյուրը, որի սկզբնական շրջանի գործունեութիւնը պատմականորեն նույնպես կապում են երիտօքերականների գործունեութեան հետ: Սակայն ինքը Լեսկինը չի գլխավորում նոր ուղղութիւնը. այդպիսի ղեկավարներ են դառնում Կ. Բրուգմանը և Հ. Օստհոֆը: Բեռլինի դպրոցի գլուխ, Շլայխերի

աշակերտ Ի. Շմիդտը երկար ժամանակ անտարբեր է մնում երիտ-
քերականների հոսանքի հանդեպ և վաղ շրջանում շարունակում
Շլախերի ուղղութիւնը. սակայն շուտով նա մի կողմից՝ փաստե-
րի ճնշման տակ հրաժարվում է հնդերոպական լեզուների զար-
գացման ծննդաբանական ծառից և առաջ քաշում «ալիքների տե-
սութիւնը», մյուս կողմից՝ փոխում է իր վերաբերմունքը երիտ-
քերականների հանդեպ և հնդերոպական հնչյունաբանութիւնն ու
ձևաբանութիւնն բնագավառում կատարած իր հետազոտութիւննե-
րով մեծապէս նպաստում նրանց սկզբունքների ամրապնդմանը:
Գյոտինգենի դպրոցի ներկայացուցիչներից թ. Բենֆելը հեռու է
մնում ընդհանուր հոսանքից, բայց Ա. Ֆիկը (1833—1916) և նրա
աշակերտները՝ Ա. Բեցցենբերգերը (1851—1922), Գ. Կոլիցը
(1855—1935), Ֆ. Բեխտելը (1855—1924) և ուրիշները իրենց գոր-
ծունեութեամբ վերջ ի վերջո դառնում են նոր ուղղութիւն ներկայա-
ցուցիչները:

Գերմանիայից դուրս երիտքերականների հետադոտական
սկզբունքները ավելի կամ պակաս շահով կիրառվում են Թուսաս-
տանում Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովի (1848—1914) ու նրա աշակերտնե-
րի՝ Մոսկվայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչների կող-
մից, Դանիայում՝ Կ. Վեռնեի և Վ. Տոմսենի (1841—1927) կողմից,
Ֆրանսիայում՝ Մ. Բրեալի (1832—1915), Վ. Անրիի (1850—1907)
և ուրիշների կողմից:

Երիտքերականների գլխավոր տեսաբանը Հերման Պաուլն է:
Նրանց մանիֆեստը համարվում է Հ. Օստհոֆի և Կ. Բրուգմանի
«Ձևաբանական հետազոտութիւնների» առաջաբանը: Երիտքերա-
կանութիւնն ձևավորման պրոցեսը և տեսական սկզբունքները
քննութիւնն են առնված նաև Բ. Դելբրյուկի «Լեզվի ուսումնասի-
րութիւնն ներածութիւն» աշխատութիւնն մեջ:

Երիտքերականների ուշադրութիւնն գլխավոր բնագավառը
հնչյունաբանութիւնն է. կարևոր տեղ է տրվում նաև ձևաբանու-
թիւնն ու ստուգաբանութիւնը. քիչ ուշադրութիւն են գրավում
շարահյուսութիւնն հարցերը: Այս վերջին բնագավառի ամենից
ավելի աչքի ընկնող հետազոտողը Բ. Դելբրյուկն է:

Ա. Լեսկինի, Է. Զիվերսի, Կ. Վեռնեի, Գ. Ասկոլիի գործու-
նեութիւնն ղեռը երիտքերականական ուղղութիւնն ձևավորման մեջ.
Վեռնեի օրենքը.— Ա. Լեսկինը սլավոնական լեզուների և լիտվե-
րենի մասնագետ էր և 1870 թ. սկսած՝ Լայպցիգում վարում էր
սլավոնական ֆիլոլոգիայի ամբիոնը: Լեսկինը առաջիններից մեկն

էր, որը Շերերից հետո գիտակցեց լեզվի պատմութեան մեջ անալոգիայի գործոնի կարևորութիւնը և տվեց այդ սկզբունքի կիրառման գործնական օրինակներ: Անալոգիայի գործոնի հետ միասին Ա. Լեսկինը, ոչ առանց Շլայխերի ազդեցութեան, դնում է հնչյունական օրենքների հաստատման կարևորութեան հարցը: 1876 թ. իր «Հոլովումը սլավա-լիտվականում և գերմանականում» գրքում¹ Լեսկինը ձևակերպում է այն միտքը, որ հնչյունական օրենքները բացառութիւն չեն ճանաչում, թեև այդ սկզբունքը նա անցկացնում է ոչ բավարար հետեւողականութեամբ: Այս կամ այն լեզվի ձևերը տվյալ շրջանում, ըստ Լեսկինի, բացատրվում են «երկու մոմենտով՝ օրինաչափ հնչյունական փոփոխութիւնները և անալոգիայի ազդեցութիւնը»: Սրանով իսկ հնչյունաբանութիւնը մղվում է առաջին պլանը և ձևաբանութիւնը ենթարկվում է նրան: Նույն այդ աշխատութեան մեջ Լեսկինը փորձում է հաշտեցնել Շմիդտի ալիքների տեսութիւնը Շլայխերի ծննդաբանական ծառի հետ:

Հնչյունական օրենքի սկզբունքի հետեւողական կիրառումը սկսվում է Կ. Վեռների հայտնի հոդվածի հրատարակումից հետո. այստեղ ձևակերպվում է այն հնչյունական օրենքը, որ ստանում է «Վեռների օրենք» անունը:

Կ. Վեռների օրենքի հայտնագործումը շրջադարձային կետ է համարվում պատմա-համեմատական լեզվաբանութեան զարգացման մեջ: Երիտքերականութեան պատմութեան սկիզբը սովորաբար դնում են Վեռների հոդվածի գրման տարեթիւից՝ 1875 թվից:

Դեռևս Գրիմը, ձևակերպելով գերմանական հնչյունների տեղաշարժի օրենքը, նկատել էր, որ բայերի խոնարհման մեջ առկա է խուլերի և ձայնեղների որոշ հերթագայութիւն. բաղաձայնների գերմանական տեղաշարժի հետևանքով առաջացած խուլերի փոխարեն որոշ դիրքերում առկա էին ձայնեղներ: Վ. Բրաունեն իր «Քերականական հերթագայութիւնը գերմանական բայերի թեքման մեջ» հոդվածում² խմբավորում է հերթագայութեան այդ դեպքերը առանց որևէ բացատրութեան: Բրաունեին ուղղված իր նամակում է. Զիվերսը 1874 թ. գրեթե տալիս է այդ թվացող բացառութիւնների մեկնաբանութիւնը, բայց այն չի հրատարակում:

¹ A. Leskien, Die Deklination im Slawisch-Litauischen und Germanischen, Leipzig, 1876.

² W. Braune, Über den grammatischen Wechsel in der deutschen Verbalflexion, 1873.

Դանիացի գիտնական Կ. Վեոնները, Զիվերսից միանգամայն անկախ, հասնում է այդ խնդրի լուծմանը՝ 1875 թ. գրելով և 1877 թ. լույս ընծայելով «Մի բացատրություն հնչյունների առաջին տեղաշարժից»¹ հոդվածը։ Վեոնները ցույց է տալիս, որ գերմանական ուժեղ բայերի խոնարհման մեջ խուլերի և ձայնեղների հերթագայությունը բացատրվում է հնդերոպական շեշտի դիրքով. ինչպես պարզում է համեմատությունը սանսկրիտի համապատասխան ձևերի հետ, գերմանական բայերի մեջ խուլերը հանդիպում են այն դեպքում, երբ սանսկրիտում նրանց համապատասխան բաղաձայններին նախորդում է շեշտված ձայնավոր (շեշտն ընկնում է արմատի վրա), ձայնեղները՝ այն դեպքում, երբ նրանց հաջորդում է շեշտված ձայնավոր (շեշտն ընկնում է վերջավորության վրա)։ 1) սանսկր. vārtati «դարձնում է, շուռ է տալիս», vavārta «դարձրեց» — գերմ. verpia, varp և 2) սանսկր. vavṛtima' «դարձրին», vartāna «դարձած» — գերմ. wurōum, wurōan. Այստեղից էլ Վեոնները ձևակերպում է այն ընդհանուր օրենքը, ըստ որի գերմանական խուլ շփականները մնացել են խուլ շփականներ, եթե նախորդ վանկը հնդերոպականում եղել է շեշտված, և ձայնեղացել են ձայնեղների շրջապատում, եթե նախորդ վանկը հնդերոպականում եղել է անշեշտ։

Մեր կողմից հիշատակված է. Զիվերսի դերը առանձնապես կարևոր է հնչյունաբանության բնագավառում։ 1876 թ. լույս է տեսնում նրա «Հնչյունների ֆիզիոլոգիայի հիմունքները որպես հնդերոպական լեզուների հնչյունաբանության ուսումնասիրության ներածություն» գիրքը², որը հետագայում վերամշակվում է և հրատարակվում «Հնչյունաբանության հիմունքները» անվամբ³։ Եթե Պաուլի մի քանի սարի անց լույս տեսած «Լեզվի պատմության սկզբունքները» աշխատությունը դառնում է երիտքերականների լեզվաբանական սկզբունքների հոգեբանական կողմի տեսական հիմնավորման կարևորագույն փորձը, որտեղ ուշադրությունը կենտրոնացվում է լեզվի հոգեբանական կողմի վրա, ապա Զիվերսի գիրքը տալիս է լեզվի ֆիզիկական-ֆիզիոլոգիական կողմի բնութագիրը։ Լեզվի ֆիզիկական-ֆիզիոլոգիական և հոգեբանա-

¹ K. Werner, Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung. KZ, XXIII, 1877.

² E. Sievers, Grundzüge der Lautpsychologie zur Einführung in das Studium der Lautlehre der indogermanischen Sprachen, Leipzig, 1876.

³ E. Sievers, Grundzüge der Phonetik, Leipzig, 1881.

կան կողմերի գիտական քննությունը որոշ առումով լրացնում էր երիտքերականների ուսմունքը լեզվի մասին որպես հոգեֆիզիկական հիմունքներ ունեցող երևույթի: Նշելով, որ հնչյունները կարելի է ուսումնասիրել 3 հայեցակետով՝ ֆիզիկական, ֆիզիոլոգիական և լեզվաբանական՝ Զիվերսը «հնչյունների ֆիզիոլոգիան» համարում է սահմանային դիսցիպլին, որ ընկած է ֆիզիկայի, ֆիզիոլոգիայի և լեզվաբանության միջև: Զիվերսը Բրյուկկեից հետո հնչյունաբանական հարցերի հետազոտությունը նոր աստիճանի է հասցնում: Նա հանդես է բերում բացառիկ դիտողականություն, ուշադրությունը կենտրոնացնում «բնական», ազդեցությունից զերծ խոսքի վրա՝ նույնքան կարևոր համարելով բարբառը, որքան և լեզուն: Զիվերսը հնչյունները քննում է ոչ միայն որպես առանձնակի ֆիզիոլոգիական կազմավորումներ, այլ կապում է բառերի ու նախադասությունների հետ, դիտում հնչյունական ամբողջության դիրքերից: Միաժամանակ այս կամ այն լեզվի հնչյունները նա քննում է որպես մեկ ամբողջություն, մեկ ամբողջական սիստեմ, ուշադրության առնում լեզուների արտասանական առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները: Բնականաբար Զիվերսի ուշադրությունը գրավում է նաև հնչյունափոխության հարցը, և նա հանդես է բերում հնչյունական օրինաչափ փոփոխությունների հիմունքները պարզաբանելու ձգտում: Տարբերում է 2 կարգի հնչյունափոխություն՝ տարբերային և փոխազդեցական (spontaner und kombinatorischer Lautwandel):

Հնչյունական համապատասխանությունների օրինաչափականության գիտակցման և հնդերոպական հնչյունական կառուցվածքի վերաբերյալ ըմբռնումների ճշգրտման մեջ կարևոր դեր է խաղում իտալացի լեզվաբան Գ. Ասկոլին (1829—1907), որ սակայն հետագայում հանդես է գալիս երիտքերականների սկզբունքների քննադատությամբ: Ինչպես հայտնի է, Շլայխերը կարծում էր, թե հնդերոպական հիմնալեզուն ուներ ետնալեզվայինների միայն մեկ արք՝ k, (kh), g, gh: Սակայն իրականում նկատելի էր, որ ետնալեզվայինները հնդերոպական լեզուներում ներկայացված են համապատասխանությունների տարբեր շարքերով: Շլայխերն այս փաստից լոկ այն եզրակացությունն էր անում, որ միևնույն սկզբնական ետնալեզվայինը կարող էր տարբերակվել տարբեր հնչյունների, ընդ որում Շլայխերը այս տարբերակման պատճառների որևէ գոհացուցիչ բացատրություն չէր տալիս:

Իտալացի լեզվաբան Ասկոլին առաջինն էր, որ փորձեց խմբա-

վորել այդ համապատասխանութիւնները և դրանք դիտել որպէս հնդերոպական վիճակի արտացոլում: 1870 թ. իր «Դասասխոսութիւններ լեզվաբանութիւնից. I. սանսկրիտի, հունարենի և լատիներենի համեմատական հնչյունաբանութիւն» գրքում¹, ելնելով համապատասխանութիւնների 3 շարքերի առկայութիւնից, նա սահմանում է հնդերոպական ետնալեզվայինների 3 տեսակ՝ 1) «մաքուր» ետնալեզվայիններ՝ *k և այլն, որոնք որոշ լեզուներում պահպանվել են, իսկ հնդիրանական և սլավոնական լեզուներում ենթարկվել են հետագա փոփոխացման (հուն. κ, լատ. c, դերմ. h, սանսկր. k(c), լիտվ. k, սլ. k(ч). 2) «փոփոխացված հպական ետնալեզվայիններ»՝ *k^l և այլն, որոնք հնդերոպական լեզուների մի մասում ներկայացված են որպէս մաքուր ետնալեզվային պայթականներ (հուն. λ, լատ. c, կելտ. k, գերմ. h), մյուս մասում՝ որպէս շփականներ (սանսկր. ç, ավեստ. s, լիտվ. š, սլավ. s). 3) «անորոշ հպական ետնալեզվայիններ»՝ k^u, որոնք հունա-լատինա-գերմանական խմբում ներկայացված են որպէս շրթնայիններ (հուն. π, լատ. qu, գերմ. hw), հնդիրանական-սլավոնական խմբում՝ որպէս մաքուր ետնալեզվայիններ՝ հետագա փոփոխացման հնարավորութիւնով [սանսկր. k(c), լիտվ. k, սլավ. k(ч, ы)]:

Ասկոլիի եզրակացութիւնները հետագայում ճշտվում ու լրացվում են Ա. Ֆիկի, Լ. Ավելի և Ի. Շմիդտի ուսումնասիրութիւններով: Ետնալեզվայինների հարցում հետագա լեզվաբանները բաժանվում են երկու խմբի. Բրուզմանը, Օստհոֆը, Բեցցենբերգերը, Պեդերսենը շարունակում են Ասկոլիի նման ընդունել երեք շարք՝ քմային կամ փոփոխացված (պալատալ), ետնաքմային (վելար) և շրթնաետնաքմային (լաբիովելար)—ըստ Բրուզմանի նշանակման՝

1) \widehat{k} , \widehat{g} , \widehat{gh} , 2) q, g, gh, 3) q^u, g^u, g^{uh}. Ֆիկը, Ավելն, Ֆորտունատովը, Մեյեն վերականգնում են երկու շարք՝ անհավասարի համարելով Ասկոլիի նշած առաջին շարքը (Բրուզմանի ետնաքմայինները կամ վելարները)—ըստ Մեյեի նշանակման՝ 1) k₁, g₁, g₁h և 2) k^w, g^w, g^{wh}.

Սակայն բոլորի կողմից ընդունվող երկու հիմնական շարքի

¹ G. I. Ascoli, Corsi di glottologia, I. Fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino, 1870. Գերմ. թարգմ. Vorlesungen über die vergleichende Lautlehre des Sanskrit, des Griechischen und des Lateinischen, 1872:

առկայութիւնը կարևոր դեր է խաղում հնդերոպական լեզուների խմբավորման մեջ. Ասկոլիի նշած երկրորդ շարքի (Մեյեի առաջին շարքը) ետնալեզվայինների արտացոլման բնույթին համապատասխան՝ լեզվաբանները, Պ. Ֆոն Բրադկեից սկսած (1890 թ.) հնդերոպական լեզվաբնույթում տարբերում են՝ 1) centum («հարյուր» բառի լատինական ձևը) խմբի լեզուներ, որոնց մեջ հնդերոպական այդ շարքի ետնալեզվայինները ներկայացված են որպես ետնալեզվայիններ, 2) satəm («հարյուր» բառի իրանական-ավեստյան ձևը) խմբի լեզուներ, որոնց մեջ հիշյալ շարքի ետնալեզվայինները ներկայացված են որպես առաջնալեզվային 2փականներ:

Հ. Օստհոֆի և Կ. Բրուգմանի «Ձևաբանական հետազոտութիւնների» առաջաբանը.— 1878 թ. սկսած՝ լույս են տեսնում Կ. Բրուգմանի և Հ. Օստհոֆի «Ձևաբանական հետազոտութիւններ հնդերոպական լեզուների բնագավառում» ժողովածուների հատորները՝ 1878—1880 թթ. պարբերաբար (3 հատոր), ապա ոչ պարբերաբար (մինչև 1910 թ. ևս 3 հատոր)¹: Առաջին իսկ հատորի առաջաբանում հեղինակները զարգացնում են այն հիմնական մտքերը, որոնք դարձան երիտքերականների գործունեության ծրագրային դրույթները: Այստեղ առաջ են քաշվում գերազանցապես հետազոտութիւն մեթոդի հետ կապված հարցեր:

Առաջաբանն սկսվում է նախորդ լեզվաբանական հետազոտութիւնների տեսութիւնն ու մեթոդի քննադատութիւնամբ, ընդ որում իրենց հայացքների սաղմերը Օստհոֆը և Բրուգմանը տեսնում են Վ. Շերերի, Հ. Շտայնթալի, Ա. Լեսկինի աշխատութիւններում: Հ. Շտայնթալը նրանց համար հիմք է ծառայում լեզվի հոգեբանական էություն հիմնավորման մեջ, Վ. Շերերը և Ա. Լեսկինը՝ մեթոդի հարցերում: Սակայն և՛ առաջին, և՛ երկրորդ դեպքում նրանք կոռեկտիվներ են մտցնում նրանց հայացքների ու մեթոդի մեջ:

«Ձևաբանական հետազոտութիւնների» առաջաբանի հեղինակները նախորդ լեզվաբանութիւնը հակադրվում են ամենից առաջ լեզվի հիմունքների ինդիվիդուալիստական ըմբռնմամբ: Նրանց կարծիքով նախորդ շրջանում «բացառիկ խանդավառութիւնամբ հետազոտում էին լեզուները, բայց չափազանց քիչ՝ խոսող մարդուն»²: Նախորդ լեզվաբանութիւնը անհրաժեշտ տեսական

¹ H. Osthoff und K. Brugmann, Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, I—VI, 1878—1910.

² Նույն տեղը, I, 1878, Առաջաբան:

բազա շուներ. պարզ չէին պատկերացնում լեզվի զարգացումն ընդհանրապես և խոսքային գործունեությունը՝ մասնավորապես: Մարդկային լեզվի զարգացման օրինաչափությունների բանալին հեղինակները փաստորեն փնտրում են անհատական խոսքի հիմքում ընկած գործոնների հետազոտության մեջ:

Մարդկային խոսքի մեխանիզմը Բրուգմանի և Օստհոֆի կարծիքով՝ երկու կողմ ունի՝ հոգեկան և ֆիզիկական: Միայն այս հոգեֆիզիկական մեխանիզմի կառուցվածքի և գործողության խորացված ուսումնասիրությունը հնարավոր կդարձնի լեզվի պատմության հարցերի արդյունավետ հետազոտությունը, ցույց կտա, թե ինչպես են անհատներից սկսվող լեզվական նորույթները արմատավորվում լեզվական կոլեկտիվում: Դեռևս Շտայնթալը իր «Առնամանումը և առձգումը (Attraktion) հոգեբանության տեսակետից» հոդվածում¹ փորձել էր պարզել հոգեբանական գործոնների ներգործությունը հնչյունական փոփոխությունների վրա: Բրուգմանը և Օստհոֆը, առաջ տանելով այդ միտքը, ծրագրում են ուսումնասիրել, մի կողմից՝ զուտ ֆիզիկական-մեխանիկական երևույթները, մյուս կողմից՝ հոգեկան գործոններով պայմանավորվածները: Ինչպես Շտայնթալը, առաջաբանի հեղինակները ևս հոգեկան երևույթների բացատրության մեջ ելնում են ասոցիատիվ հոգեբանության սկզբունքներից, նպատակ դնելով պարզել ասոցիատիվ կապերի ազդեցությունը խոսքային գործունեության և լեզվական ձևերի նորագոյացումների վրա: Ըստ նրանց՝ նախորդ լեզվաբանությունը ուշադրություն չի դարձրել կամ շատ քիչ է դարձրել այս հոգեբանական կողմի վրա:

Նախորդ լեզվաբանությունը մեղադրվում է նաև մի այլ հարցում՝ ոչ բավարար պատմականության մեջ: Ըստ «Առաջաբանի» հեղինակների՝ նախորդ լեզվաբանների ողջ ուշադրությունը կենտրոնացվել է հնդեգրոպական հիմնալեզվի և նախաձևերի վերականգնման վրա, ընդ որում այս տեսակետից քննության են առնվել հիմնականում հին գրավոր լեզուները: Ավելի նոր լեզուները դիտվել են որպես անկման, քայքայման, ծերացման արդյունք: Այնինչ, ովքեր անկանում է ճիշտ մեթոդոլոգիական սկզբունքներ մշակել, պետք է ուշադրությունը դարձնի առաջին հերթին նոր լեզուների վրա: Այդ լեզուները, իրենց բարբառների հետ միասին, կենդանի լեզուներ են. նրանց մեջ հնչյունական ձևերը անց են

¹ ZVS, I, էջ 93—179.

կացվում ավելի մեծ հետևողականություններ, և նրանց հնչյունական կողմի հետազոտությունը լայն հնարավորություններ է ստեղծում: Նույնը չի կարելի ասել հին գրավոր և գրական մշակման նյութակված լեզուների մասին, որոնց հնչյունական կողմի վերաբերյալ չի կարելի այդքան լավ պատկերացում կազմել: Նոր լեզուների և նրանց հնչյունական զարգացման պատկերի ճշգրիտ հետազոտությունն իր հերթին չի կարող դրականապես շաղղել հնդերոպական նախածեղերի վերականգնման հավաստիության վրա. «Մի՞թե հնդերոպական այն նախածեղերի հավաստիությունը գիտական հավանականությունը, որոնք, իհարկե, դուռ ենթադրական կազմություններ են, կախված չէ առաջին հերթին անբանից, թե համաձայնվո՞ւմ են դրանք ընդհանրապես լեզվի ձևվերի հետագա զարգացման մասին եղած ճիշտ պատկերացման հետ, և պահպանվե՞լ են արդյոք նրանց վերականգնման ժամանակ ճշգրիտ մեթոդոլոգիական սկզբունքները»¹: Մի կողմից՝ լեզվի զարգացման ուշ շրջանների և կենդանի ժողովրդական բարբառների ուսումնասիրության արդյունքները, մյուս կողմից՝ խոսքի հոգեֆիզիկական մեխանիզմի հետազոտության տվյալները հնարավորություն են տալիս վերափոխել լեզվաբանության մեթոդական սկզբունքները: Երիտքերականներն իրենց հիմնական սկզբունքները կառուցում են լեզվի նատուրալիստական ըմբռնման քննադատության և խոսքի էության սուբյեկտիվ հոգեբանական ըմբռնման վրա. «Այդ սկզբունքների հիմքում,— գրում են Կ. Բրուգմանը և Հ. Օստհոֆը,— ընկած են երկու ժայռահեղորեն պարզ մտքեր. առաջին՝ լեզուն՝ մարդկանցից դուրս ու նրանցից վեր կանգնած և իր համար գոյություն ունեցող իր չէ. նա իսկական ձևով գոյություն ունի անհատի մեջ, դրանով իսկ լեզվի կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները կարող են սկիզբ առնել միայն խոսող անհատներից. երկրորդ՝ մարդու հոգեկան և ֆիզիկական գործունեությունը նախնիներից ժառանգած լեզվի յուրացման և գիտակցության կողմից ընկալված հնչյունական պատկերների վերարտադրման ու փոխակերպման ժամանակ մնում է իր էության մեջ անփոփոխ բոլոր ժամանակներում»²:

Որո՞նք են այն հիմնական մեթոդական սկզբունքները, որ առաջ են քաշում երիտքերականները: Դրանք հնչյունական օրենքի և

¹ H. Osthoff und K. Brugmann, Morphologische Untersuchungen, I, 1878, Առաջաբան:

² Նույն տեղը:

անալոգիայի սկզբունքներն են. 1) հնչյունական փոփոխությունները կատարվում են օրինաչափ կերպով. հնչյունական այդ օրինաչափ փոփոխությունները կամ հնչյունական օրենքները բացառություն չեն ճանաչում և պայմանավորված են զուտ ֆիզիկական-մեխանիկական գործոններով. այս տեսակետից երիտքերականների հնչյունական օրենքի դրույթը որոշ առումով կրում է լեզվի նատուրալիստական-մեխանիստական ըմբռնման հետքերը. «Յուրաքանչյուր հնչյունական փոփոխություն, որքանով որ այն մեխանիկորեն է տեղի ունենում,—գրում են «Առաջաբանի» հեղինակները,—կատարվում է բացառությամբ չնանաչող օրենքներով, այսինքն՝ այն ուղղությունը, որով տեղի է ունենում հնչյունի փոփոխությունը, միշտ միևնույն է լեզվական ընկերակցության բոլոր անդամների մոտ, բացի բարբառային տրոհման դեպքից, և առանց բացառության բոլոր բառերը, որոնց մեջ հնչյունական փոփոխության ենթակա հնչյունը գտնվում է միատեսակ պայմաններում, մասնակցում են այդ պրոցեսին».

2) լեզվական ձևերի փոփոխության մեջ խիստ կարևոր դեր է խաղում անալոգիան, որը հանդես է գալիս որպես հոգեկան գործոնի ներթափանցում ֆիզիկականի բնագավառը, որպես հոգեկան ասոցիացիաների դրսևորում. «Քանի որ պարզ է, թե ձևերի անալոգիան, այսինքն՝ լեզվական ձևերի նորակազմությունն անալոգիայով, շատ կարևոր դեր է խաղում նոր լեզուների կյանքում, հարկավոր է առանց տատանվելու ընդունել լեզվի հարստացման այդ եղանակի նշանակությունը հիմ և հնագույն շրջանների համար. և ոչ միայն ընդհանրապես ընդունել, այլև բացատրության այդ սկզբունքը կիրառել այնպես, ինչպես այն կիրառվում է ուշ շրջանների լեզվական երևույթների բացատրության համար: Եվ բոլորովին չպետք է զարմանալ, եթե դուրս գա, որ անալոգիական կազմությունները լեզվի պատմության հին և հնագույն շրջաններում մեր կողմից հայտնագործված կլինեն նույն կամ ավելի մեծ ծավալով, ինչ ավելի ուշ շրջաններում»¹: Սակայն Օստհոֆը և Բրուգմանը կարծում են, որ անալոգիայի սկզբունքից պետք է զգուշորեն օգտվել և դիմել դրան այն ժամանակ, երբ այդ բանին հարկադրում են հնչյունական օրենքները, երբ վերջիններիս կիրառումը լիակատար գաղափար չի տալիս բոլոր հնչյունական փոփոխությունների մասին: Դավանելով լեզվի զարգացման էվոլյուցիոնիստական հայեցակետը՝ նրանք

¹ H. Osthoff und K. Brugmann, Morphologische Untersuchungen, I, 1878, Առաջաբան:

գտնում են, որ շի կարելի լեզվի հին շրջանի նկատմամբ մի սկզբ-բունք կիրառել, նորի նկատմամբ՝ մի այլ. այս առումով պետք է դեն նետել նատուրալիստական բոլոր պատկերացումները և հրա-ժարվել լեզվի երկու շրջանի գոյությունն սխալ մտքից: «Հին» և «նոր» անվանումները լոկ պայմանական անվանումներ են, և լեզ-վի զարգացումը միշտ տեղի է ունենում նույն օրենքներով՝ և՛ հին, և՛ նոր շրջանում:

Կարլ Բրուգման.— Կարլ Բրուգմանը երիտքերականության մամենականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Նա հայտնի է ոչ միայն որպես հնդեւրոպական լեզուների համեմատական քերակա-նության առանձին կողմերի մանրակրկիտ հետազոտող, այլև որ-պես մի աշխատության հեղինակներից մեկի, որտեղ ի մի են բեր-վում և ամբողջացվում երիտքերականների ուսումնասիրություն-ների արդյունքները հնդեւրոպական լեզուների համեմատական քե-րականության բնագավառում: Այդ աշխատությունը «Հնդեւրոպա-կան լեզուների համեմատական քերականության հիմունքներն» են¹: Աշխատության I և II հատորները նվիրված են հնչյունաբա-նությանն ու ձևաբանությանը և գրված են Բրուգմանի կողմից. III—V հատորները նվիրված են շարահյուսությանը և գրված են Բ. Դելբրյուկի կողմից: I հատորը պարունակում է ներածությունն ու հնչյունաբանությունը և լույս է տեսել 1886 թ. (2-րդ վերա-մշակված հրատարակությունը՝ 1897 թ.). II հատորը պարունա-կում է ձևաբանությունը և լույս է տեսել 1888—1892 թթ. (2-րդ վերամշակված հրատարակությունը՝ 1906—1916 թթ., 3 մաս): Բրուգմանն իր առջև խնդիր է դնում ներկայացնել հնդեւրոպաբա-նության ձեռք բերած կարևորագույն նվաճումները: Իր ուսումնա-սիրության մեջ Բրուգմանը հենվում է քննարկվող լեզուների հնա-գույն տվյալների վրա: Ծ՛վ հնչյունաբանության, և՛ ձևաբանու-թյան մեջ Բրուգմանը մեկնակետ է դարձնում վերականգնվող հնչյուններն ու ձևերը և նկարագրում դրանց հետագա արտացո-լումները լեզուների հնագույն գրավոր հուշարձաններում: Վերա-կանգնման ընթացքում Բրուգմանը ժամանակագրական շերտա-վորում և վերականգնվող փաստերի բարբառային խմբավորում չի անցկացնում. մեկնակետային վերականգնումներ կատարելիս

¹ K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I—II, 1886—1892, II հր., 1897—1916, Սրան հետևում է „Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen“ աշխատությունը, I—II, 1902—1904.

Բրուգմանն ընդգրկում է ինչպես ընդհանուր հնդեւրոպական երեւոյթները, այնպես էլ մասնակի տարածում գտած և նույնիսկ եզակի փաստերը՝ ձգտելով լեզուների տված նյութի համապարփակ ընդգրկման:

Սակայն տեսականորեն Բրուգմանը զերծ չէ աշխարհի ժամանակագրական և տարածական բաշխման անհրաժեշտութեան գիտակցումից:

Աշխատութեան երկրորդ վերամշակված հրատարակութեան մեջ Բրուգմանը հաշվի է առնում նորագույն նվաճումները և հրնչունական նյութի նկարագրութեան մեջ փորձում է քննարկվող փաստերի ժամանակագրական բաշխում կատարել, հարաբերական որոշ ժամանակագրութուն հաստատել: Միաժամանակ Բրուգմանը առանձին բաժիններ է նվիրում ձևաբանական կազմիչների իմաստային կողմի հետազոտութեանը՝ դրանով իսկ իր շարադրանքը լրացնելով շարահյուսական նյութով. այս հարցում նա հենվում է Դելբրյուկի վրա¹: Բրուգմանը թողել է նաև մի շարահյուսական հատուկ աշխատութուն՝ «Հնդեւրոպական պարզ նախադասութեան շարահյուսութունը»², որ հրատարակվել է ետմահու (1925 թ.):

Իր աշխատութեան մեջ նախալեզվի վերականգնման և նրա բնույթի վերաբերյալ հարցերի մեջ Բրուգմանը փաստորեն շարունակում է հենվել Շլախտերի վրա՝ ծննդաբանական ծառի լուծյալն ընդունմամբ հանդերձ: Նախալեզվի վերականգնումը Բրուգմանի կարծիքով ընդարձակում է հնդեւրոպական լեզուների պատմութեան հեռանկարը և հնարավորութուն տալիս բացատրելու դրանց ձևերի ծագումը: «Նախալեզվի հնչունական, թեքական, շարահյուսական և լեքսիկական առանձնահատկութունների որոշման շնորհիվ,— գրում է Բրուգմանը,— մեր հնդեւրոպական ընտանիքի յուրաքանչյուր լեզվի համար բացահայտվում է նախապատմական ետին պլանը: Յուրաքանչյուր լեզու աշակցութուն է ցույց տալիս նախահնդեւրոպական լեզվական վիճակի վերականգնմանը և յուրաքանչյուրն իր հերթին իր բացատրութունն է ստանում՝ ելնելով այդ վիճակից, շնորհիվ այն բոլորի, ինչ ներմուծվում է ցեղակից լեզուների կողմից այդ ընդհանուր ելակետը լուսաբանելու համար»³:

¹ Հմտ. А. В. Десницкая, Вопросы изучения родства индо-европейских языков, М.—Л., 1955, էջ 132:

² К. Brugmann, Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen, 1925.

³ К. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, III, II հր., 1897, էջ 7:

Այս պատճառով էլ Բրուզմանը և մյուս երիտքերականները իրենց գլխավոր նպատակը տեսնում են նախալեզվի ճիշտ վերականգնման և հնդկերոպական լեզուների փոխհարաբերության ճիշտ որոշման մեջ: Քերականական ձևերի ծագման հարցերը առանձին հետաքրքրություն չեն առաջացնում, թեև դրվում են: Երիտքերականների հակումը դեպի փաստերը առաջացնում է սկեպտիկ վերաբերմունք նման ենթադրական մեկնաբանությունների հանդեպ: Բրուզմանի կարծիքով հնչյունական օրենքների ու անալոգիայի գործողությունը և բառի ձևաբանական կազմիչների փոխհարաբերության մեջ կատարված տեղաշարժերը այնքան են բարդացրել գործը, որ հնդկերոպական թեքական ձևերի ծագման հարցը նարող է հավաստիորեն լուծվել միայն քիչ թվով դեպքերում: Այդպիսի հարց դրվում է առանձնապես այն բարդությունների դեպքում, որոնց բաղադրիչները միացել են առանց հոլովական ձևավորման, ուստի և նրանց կազմությունը ենթադրում է այդ դեպքում մի «նախաթեքական» կամ «արմատական շրջանի» գոյություն: Ենթադրում է, ի տարբերություն նախորդ շրջանի կոմպարատիվիստների, Բրուզմանը և մյուս երիտքերականները ընդհանրապես նախալեզվի թեքական ձևերի ծագման համար կտրուկ առանձնացված մի շրջան չեն ընդունում: Ելնելով էվոլյուցիոն-պատմական հայեցակետից՝ Բրուզմանը գտնում է, որ «թեքությունների կազմությունը հնդկերոպական լեզուների զարգացման մեջ որևէ որոշակի նախապատմական շրջանի գործ չէ, ժամանակի մի որոշակի մոմենտի ավարտված պրոցես չէ, այլ մի անգամ սկսվելով՝ նորից ու նորից է կատարվել լեզվի պատմության բոլոր ժամանակաշրջանների ընթացքում և հավանաբար կրկնվելու է նաև ապագայում, քանի դեռ գոյություն ունեն և հետագա զարգացում են ապրում մեր լեզուները»¹: Բառերի ձևական և բարդության մասերի՝ թեքությունների ու ածանցների վերածվելու պրոցեսը Բրուզմանի համար անընդհատ պրոցես է՝ որևէ ժամանակագրական խստիվ սահմանով չսահմանափակված:

Բրուզմանը այս կապակցությամբ փորձում է համեմատվող երևույթների մեջ ժամանակագրական որոշ շերտեր հաստատել՝ տարբերելով «մինչնախահնդկերոպական» (vorurindogermanisch), «ընդհանուր հնդկերոպական» (gesamtindogermanisch) և «մասնակի հնդկերոպական» (partiallindogermanisch) երևույթներ. ա-

¹ K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, III, II հր., 1897, էջ 33.

սաջին շերտը Բրուգմանին, ինչպես տեսանք, զբաղեցնում է միայն մասամբ: Վերջին շերտի հարցն էլ կապվում է հնդերոպական լեզուների նորամուծությունների և բարբառային հին տարբերությունների առկայության փաստի հետ: Բրուգմանը նշում է, որ նախ՝ վերականգնումը հնարավորություն չի տալիս միանգամայն վստահ կերպով խոսելու հնդերոպական նախալեզվի և հնդերոպական նախաշրջանի մասին, որ վերականգնված ձևերը չեն պատկանում մի կոնկրետ ժամանակամիջոցի, այլ վերաբերում են ավելի շուտ տարբեր էպոխաների և տարբեր տերիտորիալ շրջանների. երկրորդ՝ հնարավոր չէ որոշակի սահման անցկացնել վերականգնվող նախալեզվի վիճակի և առանձին լեզվախմբերի (ճյուղերի) զարգացման միջև: Այստեղից էլ բխում է Բրուգմանի այն եզրակացությունը, որ «բարբառային տարբերություններ գոյություն են ունեցել արդեն այն հնագույն էպոխայում, որին հասնում են առանձին լեզուների նյութի վրա հիմնվող մեր վերականգնումները: Ժամանակի ընթացքում փոխվել են բարբառային տարբերությունների շահը, բնույթը և հարաբերակցությունը միայն»¹: Այս բոլորով հանդերձ, Բրուգմանը չի կատարում ո՛չ բարբառային տարբերությունների, ո՛չ էլ ժամանակագրական շերտերի մանրակրկիտ բաշխում և ուսումնասիրություն:

Ընդունելով մի նախնական հնդերոպական նախաժողովրդի գոյությունը՝ Բրուգմանը գտնում է, որ այն պետք է համեմատաբար սահմանափակ տարածություն զբաղեցնե: Բարբառային առանձին տարբերությունները սկզբնավորված պետք է լինեին զեռևս «նախահայրենիքում» ապրած ժամանակ, սակայն բուն բարբառային տարբերությունների ծագումը կապված պետք է լիներ այդ «նախաժողովրդի» հետագա տարաբնակման հետ: Բարբառային այսպիսի տարբերակումը Բրուգմանը կապում է 3 գործոնների հետ՝ 1) լեզվական նորագոյացումների տարածումը սահմանակից շրջաններում և առաջացող բարբառների միջև սահմանների ստեղծումը. 2) լեզվական հաղորդակցման դադարումը վերաբնակեցումների կամ առանձին սահմանների գոյացման հետևանքով. 3) այլալեզու բնակչության հետ խառնվելը, որի լեզուն այս կամ այն շահով կարող էր ազդել հաղթող լեզվի վրա:

Բրուգմանի «Նունական քերականությունը»² իր բնույթով կարևորությամբ հեղինակի երկրորդ կարևոր աշխատությունն էր:

¹ K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen sprachen, III, II հր., 1897, էջ 24.

² K. Brugmann, Griechische Grammatik, 1885.

Այստեղ Բրուգմանը փորձում է տալ հունարենի պատմական զարգացման պատկերը (հնչյունաբանություն, ձևաբանություն, շարահյուսություն): Կուրցիոսի աշխատանքներից հետո սա մի նոր քայլ էր տալու հունարենի վերաբերյալ մի նոր աշխատություն, որտեղ ի մի էին բերվում և ամբողջացվում այդ բնագավառում կատարվածի արդյունքները: Սա հունարենի առաջին պատմական քերականությունն էր:

Բրուգմանը Շտրաստբերգի հետ միասին Բոպպի մահվան հարյուրամյակի կապակցությամբ ձեռնարկում է «Հնդկարոպական ուսումնասիրություններ» հանդեսի¹ հրատարակումը, որի հավելվածային տեղեկատվում տրվում էին բիրլինգրաֆիկ տեղեկություններ և գրախոսականներ:

Իր գործունեության վերջին շրջանում Բրուգմանն սկսում է մեծ ուշադրություն հատկացնել լեզվի հոգեբանական կողմի հարցերին՝ դրանք կապելով շարահյուսական կողմի ուսումնասիրության հետ²: Այս կապակցությամբ նա հրատարակում է «Նախադասության ձևավորման բազմազանությունը և նրա համապատասխանությունը հիմնական հոգեբանական ֆունկցիաներին հնդկարոպական լեզուներում»³ և «Կարծեցյալ ենթակայի արտահայտությունը գերմանական և ռոմանական լեզուներում»⁴ հոդվածները:

Իր «Հնդկարոպական լեզուների ցեղակցական-հարաբերությունների շուրջը» հոդվածում⁵ Բրուգմանը քննադատական դիրք է բռնում հնդկարոպական լեզվաընտանիքի տարբեր ճյուղերի լեզուների մերձակցության աստիճանի վերաբերյալ կարծիքների նկատմամբ՝ միակ հավաստի մերձավորությունը նա տեսնում է լատինականի և կելտականի միջև:

Միաժամանակ Բրուգմանը հանդես է եկել երիտքերականների սկզբունքների, հատկապես հնչյունական օրենքի սկզբունքի պաշտ-

¹ Indogermanische Forschungen.

² Հմմտ. Փ. Шпехт, „Индоевропейское“ языкознание от младограмматиков до первой мировой войны, „Общее и индоевропейское языкознание“, М., 1956, էջ 53:

³ K. Brugmann, Verschiedenheit der Satzgestaltung nach Massgabe der seelischen Grundfunktionen in der indogermanischen Sprachen, BSGW, LXX, 6, 1918.

⁴ K. Brugmann, Der Ausdruck des Scheinsubjekts „es“ in den germanischen und romanischen Sprachen, BSGW, LXIX, 1917.

⁵ K. Brugmann, Zur Frage nach der Verwandtschaftsverhältnissen der indogermanischen Sprachen, PIZAW, I, 1884.

պանությամբ Կուրցիոսի հարձակումների դեմ: Այս կապակցությամբ հիշատակելի է նրա «Լեզվաբանության այժմյան վիճակի շուրջը» աշխատությունը¹, որտեղ նա 9 կետերի մեջ ամփոփում է «հնչյունական անհետևողականությունները» և փորձում «հնչյունական օրենքի» գաղափարի մեջ ճշգրտումներ մտցնել քննադատական դիտողությունների լույսի տակ. սակայն սրանով հանդերձ նա փաստորեն մնում է հնչյունական օրենքի ըմբռնման նույն դոգմատիկ հողի վրա:

Երիտքերականների նվաճումների մեջ կարևոր տեղ են բռնում նաև Բրուգմանի մի շարք հայտնագործություններն ու դիտողությունները հնդկրոպական հնչյունական ու քերականական կառուցվածքի, հնդկրոպական լեզուների ցեղակցության հարցերի այս կամ այն կողմի ուսումնասիրության մեջ:

Իր մի շարք հոդվածներում («Ռնգային ձայնորդ»², «Հիմքի հերթագայության կազմվող հոլովման պատմության շուրջը»³, «Անվանական ածանցների պատմության շուրջը»⁴), Բրուգմանն առաջ է քաշում հնչյունական և ձևաբանական կարևոր հարցեր, այդ թվում և ռնգային ձայնորդների՝ որպես վանկարար տարրեր հանդես գալու հարցը: Լ. Օստհոֆի՝ վանկարար Ի-ի (չ) մասին հայտնած կարծիքի հետ միասին⁵ Բրուգմանի այս կարծիքը հիմք է տալիս հնդկրոպական ձայնորդների և ձայնավորների նոր տեսություն ստեղծելու, հնդկրոպական ձայնորդների իսկական բնույթը գիտակցելու համար. այն ցույց էր տալիս նաև, որ միևնույն՝ ձ հնչյունը հունարենում ու սանսկրիտում կարող է միանգամայն տարբեր ծագում ունենալ: Բրուգմանը պարզեց, որ այն դեպքում, երբ առկա է համապատասխանությունների հետևյալ շարքը՝

1) սանսկր. a, հուն. α, լատ. en, գոթ. un, լիտվ. in և 2) սանսկր. a, հուն. α, լատ. em, գոթ. um, լիտվ. im, հնդկրոպական նախադասուն ունեցել է ձայնավոր *n և *m (==*ṅ և *ṁ): Ավելորդ է, սակայն, նշել, որ երկար ձայնավոր-ձայնորդների (ī, ū, ē, ̄, ̄ և այլն) ծագումը Բրուգմանը դիտում էր որպես éiə, éyā, éra,

¹ K. Brugmann, Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft, 1885.

² K. Brugmann, Nasalis sonans, Curtius' Studien, IX.

³ K. Brugmann, Zur Geschichte der stammbestufenden Deklination, CS, IX.

⁴ K. Brugmann, Zur Geschichte der Nominalsuffixe -as, -jas und -vas, KZ, XXIV.

⁵ BGDSL, III.

ՅՈԹ և այլն կապակցությունները թուլացման արդյունք՝ իթ, սպթ, բթ, քոթ և այլն միջանդիկ օղակներով: Ինչ մերաբերում է կարճ ր-ին և ո-ին, ապա դրանք Բրուգմանը և ուրիշները սկսում են դիտել որպես շեշտված աղ-ի և աո-ի տարբերակներ անշեշտ դիրքում. այս նույն ձևով էլ ի-ն և ս-ն կապում են շեշտված ձի-ի և ձս-ի հետ, որով և հեղաշրջվում է Շլայխերի պատկերացումը կարճ ձայնավորների նախնական բնույթի մասին: Շլայխերը նախնական էր համարում կարճ ձայնավորները, մինչդեռ այս նոր ուսմունքով նախնական են դուրս գալիս «լրիվ աստիճանները», իսկ կարճերը դիտվում են որպես դրանց թուլացման արդյունք անշեշտ դիրքում:

Ինչպես հայտնի է, հնդերոպական ձայնավորների հարցում տիրապետում էր Բոպպի և Շլայխերի այն հայացքը, թե հնդերոպական նախնական ձայնավորները a-ն, ի-ն և ս-ն էին, իսկ e-ն և o-ն ծագել են որպես a-ի ճեղքման արդյունք: 1864 թ. Կուրցիոսը ցույց է տալիս, որ որոշ բառերում բոլոր եվրոպական լեզուներն օրինաչափորեն e ունեն, սակայն այս երևույթը բացատրում է Բոպպի և Շլայխերի նման՝ որպես նախնական a-ի ընդհանուր եվրոպական ձևափոխում e-ի, այսինքն՝ որպես եվրոպական նորամուծություն: 1876 թ. Բրուգմանը և 1874—1876 թթ. Ամելունգը գալիս են այն եզրակացություն, որ հնդերոպական լեզուների e-ն և o-ն արտացոլում են հնդերոպական վիճակը, և, հետևաբար, հունական՝ o, a-ն, իտալական e, o, a-ն, կելտական e, o, a-ն ներկայացնում են հնդերոպական վիճակը, թեև հնդիրանականում դրանք ներկայացված են միևնույն a-ով: Սակայն Բրուգմանը փորձում է, այնուամենայնիվ, հաշտեցնել հնդիրանական և եվրոպայի հնդերոպական լեզուների տվյալները: 1879 թ. Կ. Կոլիցը «Հնդերոպական քմայինների շարքի ծագումը» հոդվածում՝ վերջնականապես ապացուցում է e-ի նախնականությունը: Նա ցույց է տալիս, որ հնդերոպական k ետնալեզվայինը հնդիրանականում հատկապես սանսկրիտում a-ից առաջ արտացոլված է որպես k այն դեպքերում, երբ եվրոպայի հնդերոպական լեզուներում այդ a-ին համապատասխանում են o-ն, a-ն, և արտացոլված է որպես c այն դեպքում, երբ եվրոպայի հնդերոպական լեզուներում a-ի դիմաց առկա է e. հետևաբար e-ի դիմաց գտնվող հնդիրանական a-ն այս դեպքում առաջացել է նախքան k > c հնչյունափոխությունը, որ կարող էր տեղի ունենալ միայն e-ից առաջ: Այս նույն

¹ K. Collitz, Die Entstehung der indogermanischen Palatalreihe, BB, III, 1879.

կարծիքը շ տարի անց հայտնում է և Ի. Շմիդտը «Արիական երկուս
և հնչյունները և քմայինները» հոդվածում¹: Սրանով և օ ձայնա-
վորների նախնականությունը դառնում է անկասկած: Հնդերոպա-
կան ձայնավորների բնույթի ճշտման հարցում կարևոր դեր է խա-
ղում և Ֆ. դը-Սոսյուրը, որի մասին, սակայն, կխոսվի հետո:

Բրուզմանը նոր ձևով է դնում հնդերոպական հնչյունական
հերթագայությունների հարցը՝ ցույց տալով, որ այն ավելի բարդ
է, քան պատկերացրել են Բոպպը և Շլայխերը. հերթագայուն-
ների սիստեմի մեջ նա կարևոր տեղ է տալիս և օ ձայնավորնե-
րին, թեև հրաժարումը շլայխերյան սխեմայից միանգամից չի
կատարվում: Հնդերոպական հերթագայությունների ծագումը
Բրուզմանը կապում է շեշտի դիրքի ազդեցության և այլ պայման-
ների հետ: Ամելունգի՝ ձայնդարձի (Ablaut) բնագավառում կա-
տարած հետադոտություն վրա Բրուզմանը փաստորեն այլ բան չի
ավելացնում, քան Ե-ի և Օ-ի ներքաշումը հերթագայուն-
ների սիստեմի մեջ: Սրան միանում է և Բրուզմանի կողմից ար-
մատի հարցի վրա բավարար ուշադրություն չդարձնելը, ածանց-
ների և աճականների («որոշիչների») ոչ հստակ տարբերակումը
և այլն:

Ավելորդ չէ նշել, որ Բրուզմանի վրա շարունակում են ազ-
դեցություն թողնել կուլտուր-պատմական (կուլտուր-էվոլյուցիո-
նիստական) ուղղության ներկայացուցիչների՝ լեզվի մասին ունե-
ցած հայացքները. նա լեզուն սահմանում է որպես «կուլտուրայի
արդյունք»:

Ներման Օստհոֆ.— Ի տարբերություն Բրուզմանի, որին վի-
ճակված էր ավելի կարևոր դեր խաղալ հնդերոպական լեզվաբանու-
թյան մեջ, Ն. Օստհոֆի աշխատությունները գրեթե ամբողջովին
մոռացված են և պատմական արժեք են ներկայացնում:

Բրուզմանի հետ միասին ձեռնարկելով «Ձևաբանական հե-
տադոտությունների» հրատարակությանը և գրելով դրանց առա-
ջաբանը՝ Օստհոֆը զգալի թվով հոդվածներ է զետեղել այդտեղ,
այլև հրատարակել մի շարք այլ աշխատություններ: Ինչպես տե-
սանք, նա առաջինն է խոսել Կ-ի վանկարար արժեքի մասին և
Բրուզմանի հետ միասին հիմք տվել ձայնորդների ու ձայնավոր-
ների նոր ուսմունքի համար: Կարևոր է Օստհոֆի դերը նաև հնդե-
րոպական ետնալեզվայինների ուսումնասիրության բնագավառում:

¹ I. Schmidt, Zwei arische a-Laute und Palatalen. KZ, XXV, 1881.

Օստհոֆի «Հնդերոպական պերֆեկտի պատմության շուրջը» աշխատությունը¹ ժամանակին ընդունվել է որպես կարևոր նվաճում, սակայն հետագայում մոռացվել է: Այդ բախտին են արժանացել նաև «Ձևաբանական հետազոտությունների» 4-րդ հատորում տեղավորած նյութերը, որոնցով հնդերոպական ձայնավորների մեջ նա փորձում էր գտնել թուլացման երկրորդ աստիճանը²:

Ավելի կարևոր է Օստհոֆի «Սուպլետիվիզմը հնդերոպական լեզուներում»³ աշխատությունը, որտեղ նա առաջին անգամ ի մի է բերել ու սիստեմավորել հնդերոպական սուպլետիվիզմի դեպքերը խոնարհման, համեմատության աստիճանների կազմության մեջ և այլուր՝ աշխատելով պարզել դրանց նշանակությունն ու ծագումը:

Հետաքրքրությունից զերծ չեն Օստհոֆի այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են համեմատական դիցաբանության լեզվաբանական հիմնավորման հարցերին:

Օստհոֆն զբաղվել է նաև ստուգաբանական հարցերով, որի արդյունքները ամփոփված են առավելապես նրա «Ստուգաբանական այլևայլում»⁴:

Բերտոլդ Դելբրյուկ.— Դելբրյուկի (1842—1922) լեզվաբանական գործունեությունը երիտքերականական ուղղության մեջ երկու կարևոր կողմ ունի. 1) երիտքերականների գործունեությունը ուղղված էր առավելապես հնչյունական և ձևաբանական փաստերի քննությանը, ընդ որում հնչյունաբանությունը, հատկապես ձայնավորների ուսումնասիրությունը, դարձել էր նրանց հոգածության գլխավոր առարկան. շարահյուսությունը և իմաստաբանությունը համեմատաբար քիչ ուշադրություն էին գրավում: Դելբրյուկը այս առումով յուրատեսակ բացառություն է կազմում. նա իր ուսումնասիրության հիմնական առարկան է դարձնում շարահյուսությունը՝ գրելով իր «Հնդերոպական լեզուների համեմատական շարահյուսությունը»⁵: Այս աշխատությունը ներկայացնում է Բրուգմանի հետ միասին ձեռնարկած «Հնդերոպական լեզուների

¹ H. Osthoff, Zur Geschichte des Perfekts im Indogermanischen, 1884.

² Հմմտ. Փ. Шпект, հիշ. աշխ., էջ 23—24:

³ H. Osthoff, Vom Suppletivwesen der indogermanischen Sprachen, 1900.

⁴ H. Osthoff, Etymologische Parerga, 1901.

⁵ B. Delbrück, Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen, I—III, 1893—1900.

համեմատական քերականության հիմունքների»¹ մի մասը: Դելբրյուկը դեռևս 1871—1888 թթ. լույս էր ընծայել իր «Շարահյուսական հետազոտությունների» 5 հատորները², որոնք հիմք էին ծառայել «Համեմատական շարահյուսության» համար. 2) լինելով երիտքերականների տեսաբաններից մեկը՝ Դելբրյուկն իր տեսական գլխավոր աշխատության՝ «Լեզվի ուսումնասիրության ներածության» մեջ³ արդեն քննադատական վերաբերմունք է ցույց տալիս երիտքերականության որոշ սկզբունքների նկատմամբ, հրաժարվում առանձին դրույթներից:

Բացի հիշված աշխատություններից, Դելբրյուկը գրել է նաև «Նորագույն լեզվաբանությունը»⁴ պոլեմիկ աշխատությունը, «Լեզվի ուսումնասիրության հիմնական հարցերը»⁵, հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել ազգակցություն ցույց տվող հնդկերոպական լեզուների անուններին⁶ և այլն:

Դելբրյուկը ևս, լեզուն դիտելով հոգեֆիզիկական պրոցեսների դիրքերից, հենվում է բացառություն չճանաչող հնչյունական օրենքի և անալոգիայի գաղափարների վրա: Սակայն, արտացոլելով ժամանակի ընթացքում առաջացած որոշ սկեպտիցիզմը, նա բողոքում է հնչյունական օրենքները բացարձակ դարձնելու և բնության օրենքների հետ խառնելու դեմ: Նշելով, որ առանձին անհատը ոչ մի իշխանություն չունի հնչյունական փոփոխությունների պատճառների վրա՝ Դելբրյուկը նկատում է, որ հասարակության ճնշումը անհատի վրա ավելի ուժեղ է, քան անհատի ետադարձ ազդեցությունը. վերջինիս դերը որոշվում է նրանով, թե համընկնում է արդյոք նրա մուծած փոփոխությունը մյուս փոփոխությունների ուղղության հետ: Երիտքերականների ինդիվիդուալիզմից հեռանալու արդյունք էր և այն, որ Դելբրյուկը լեզուն սահ-

¹ K. Brugmann und B. Delbrück, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I—V, Strassburg, 1888—1900.

² B. Delbrück, Syntaktische Forschungen, I—V, 1871—1888.

³ B. Delbrück, Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen, 1889, *արմատական վերամշակված VI հրատարակությունը՝ 1919 թ.*

⁴ B. Delbrück, Die neueste Sprachforschung, 1885.

⁵ B. Delbrück, Grundfragen der Sprachforschung, mit Rücksicht auf W. Wundt Sprachpsychologie erörtert, Strassburg, 1901.

⁶ B. Delbrück, Die indogermanischen Verwandtschaftsnamen, 1889.

մանում է որպես «օրգանիզմի ֆունկցիա, որ ծագել է մարդկային հասարակության մեջ»:

Ավելի ուշ շրջանում Դելբրյուկը փաստորեն հանգում է հընչյունական փոփոխությունների օրինաչափականության բացասմանը՝ նշելով, որ լեզվի հիմքում ընկած մարդկային գործողություններն ու վարմունքները կամայական բնույթ են կրում: Այն հարցին, թե արդյո՞ք հնչյունական օրենքները իրոք բացառություն չեն ճանաչում, Դելբրյուկը բացասական պատասխան է տալիս: Նրա կարծիքով ընդհանրապես պատմական օրենքների կիրառելիությունը բոլոր դեպքերի նկատմամբ փորձով չի կարող ապացուցվել: Սակայն, իհարկե, Դելբրյուկը չի հրաժարվում հնչյունական օրենքի գաղափարի օգտակարությունից: Նշելի է նաև, որ Շուխարդտի և այլոց ազդեցության տակ Դելբրյուկը հնչյունական փոփոխությունների կարևոր պատճառներից մեկն էլ համարում է լեզուների խառնվելու երևույթը:

Այսպես կոչված «նախաձևերը» Դելբրյուկը համարում է լոկ պայմանական նշանակումներ. դրանք ներկայացնում են «գիտնականների փոխվող հայացքների արտահայտությունը բանաձևերով այն լեզվական նյութի ծավալի ու բնույթի մասին, որ առանձին լեզուները ժառանգել են ընդհանուր լեզվից»¹. դրանք ոչ թե նոր նյութ են տալիս, այլ վկայում են առանձին լեզուների նյութի վերլուծության արդյունքների մասին: Նշելով, որ Շլայխերի ժամանակներից հետո մեծապես փոխվել է կարծիքը «նախալեզվի» մասին՝ Դելբրյուկը անհրաժեշտ է համարում հատկապես ընդգծել, որ նախ՝ նախալեզուն պետք է ունեցած լինի բարբառային տարբերություններ. երկրորդ՝ նախալեզուն պետք է անցած լինի զարգացման երկար ճանապարհ, ուստի և չենք կարող իմանալ, թե վերականգնվող ձևերից ո՞րն է ծագմամբ մյուսից ավելի հին. երրորդ՝ վերականգնումը միշտ չէ, որ հավասարաթեք է, որոշ հնչյուններ ավելի հավաստիորեն են վերականգնվում, քան մյուսները. չորրորդ՝ դժվար է պնդել, թե տվյալ ընդհանուր երևույթը ո՞ր էպոխային է վերաբերում, այն նախալեզվի՞ց է գալիս («նախահնդկարպական» է), թե՞ բացատրվում է ձևերի կազմության օրենքների նույնությամբ: Այս բոլորով հանդերձ Դելբրյուկը գտնում է, որ վերականգնվող ձևերը նախ՝ օգտակար են որպես համառոտ բանաձևեր և երկրորդ՝ հետազոտողին մղում են աշխատանքի՝ ստիպելով փնտրել վերականգնվող ձևի հնություն և նախալեզվի՞ պատկանելու հնարավորության աստիճանը: Այս կապակցությամբ

առաջացումը սերտորեն կապվում է նրանց շարահյուսական գործածության հետ և որ շահով շարահյուսական գործածության հարցերը առնչվում են իմաստաբանական հարցերի հետ: Նշված լեզուների փաստերի համեմատական զուգադրման միջոցով Դելբրյուվը փորձում է վերականգնել հնդերոպական անվանական ու բայական կատեգորիաների (հոլովների, թվի, ժամանակների, եղանակների և այլն) գործածությունն ու իմաստային սահմանները, առանձին խոսքի մասերի գործածությունը, նախադասությունների զանազան տիպերը և նրանց զարգացումը և այլն: Տեղ է տրվում նաև այնպիսի հարցերի, ինչպիսիք են հնդերոպական անվանական և բայական հիմքերի իմաստը, մակբայների առաջացումը և այլն: Նշելի է, որ հարցերի քննությունը կատարվում է անհավասարաչափ լրիվությամբ՝ ամենասպառուչ վերլուծությունից մինչև ամենամակերեսային դիտողությունները:

Դելբրյուվը իր գործի մեջ տեղեկություններ է տալիս նաև շարահյուսական հարցերի ուսումնասիրության պատմության մասին:

Հերման Պաուլ.— Հերման Պաուլը (1846—1921) նշանակալից ծառայություններ է մատուցել առանձնապես գերմաներենի ուսումնասիրությանը. նա գերմաներենի բացատրական բառարանի և ընդարձակ քերականության, միջին վերին գերմաներենի քերականության և այլ աշխատությունների հեղինակ է: Սակայն լեզվաբանության մեջ Հերման Պաուլը մտել է հատկապես որպես «լեզվի պատմության սկզբունքները» գրքի¹ հեղինակ: Այդ գրքով Պաուլը մտնում է երիտքերականների գլխավոր տեսաբանների շարքը:

Քոլոր գիտությունները բաժանելով երկու խմբի՝ «բնապատմական» (բնական) և «կուլտուրային» (հասարակական)՝ Պաուլը լեզվաբանությունը դնում է վերջիններիս շարքում: Սակայն Պաուլի կարծիքով լեզվաբանությունը կուլտուրային գիտությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում՝ որպես ամենից ավելի կատարյալ մեթոդն ունեցողը: Սրանով նա մոտենում է բնապատմական գիտություններին, մի հանգամանք, որ հիմք է տվել լեզվաբանությունը բնական գիտությունների շարքը դասելու և հումանիտար գիտություններից հանելու սխալ դրույթի համար: Կուլտուրային գիտությունը նաև հասարակական գիտություն է (գիտություն հասա-

¹ H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte, 1880.

րակութեան մասին), որովհետև միայն Գասարակութիւնն է մարդուն դարձնում պատմական էակ: Միայն հասարակութեան մեջ է, որ անհատը դառնում է այն, ինչ նա է: Սակայն այս սկզբունքը չի խանգարում Պաուլին կուլտուրային բոլոր գիտութիւններին, այդ թիւում և լեզվաբանութեան հիմնական հարցերի լուծման մեջ ելնել առանձին անհատներին, հանդես բերել լեզվական պրոցեսի ինդիվիդուալիստական ըմբռնում: Կուլտուրայի հիմնական հատկանիշը նա համարում է հոգեկան գործոնների առկայութիւնը. այս առումով Պաուլը շարունակում է կուլտուրային յուրաքանչյուր գիտութեան, այդ թիւում և լեզվաբանութեան հիմքում դնել հոգեբանութիւնը, լեզվական հարցերը լուծել ասոցիատիվ հոգեբանութեան հիման վրա. «Հոգեկան տարրը,— գրում է Պաուլը,— ամեն մի կուլտուրական շարժման կարևորագույն գործոնն է, մի գործոն, որի շուրջը պտտւում է ամեն ինչ, հոգեբանութիւնն էլ այդ պատճառով ամեն մի իսկական կուլտուրային գիտութեան գլխավոր հիմքն է»¹:

Հոգեկան կյանքն էլ Պաուլը դիտում է որպէս մտապատկերների և դրանց խմբերի զուգորդումներ՝ հենվելով Հերբարտի ասոցիատիվ հոգեբանութեան սկզբունքների վրա: Սակայն հոգեկան գործոնը պատմական շարժման միակ գործոնը չէ, ուստի և, ըստ Պաուլի, ճիշտ չէ կուլտուրային գիտութիւնները սահմանել որպէս հումանիտար գիտութիւններ. միայն հոգեբանութիւնն է միակ մաքուր հումանիտար գիտութիւնը: Պատմական շարժման մեջ, կուլտուրայի ամեն մի դրսևորման մեջ հոգեկան գործոնների հետ միասին գործում են նաև ֆիզիկական գործոնները, որովհետև մարդու հոգին նախ՝ փոխազդեցութեան մեջ է գտնվում մարդու մարմնի հետ և երկրորդ՝ շրջապատող միջավայրի հետ:

Լեզվի պատմութեան դիսցիպլինի կողքին Պաուլն անհրաժեշտ է համարում նաև մի ընդհանուր տեսական դիսցիպլինի՝ սկզբունքների ուսմունքի ստեղծումը. ըստ նրա՝ սկզբունքների ուսմունքը մեթոդների ուսմունքի հիմքն է: Քանի որ լեզվաբանութիւնը «կուլտուրային» գիտութիւն է, իսկ կուլտուրան դրսևվորվում է հոգեկան և ֆիզիկական գործոնների միջոցով, ուստի և «կուլտուրային գիտութեան սկզբունքների ուսմունքի գլխավոր խնդիրը այն ընդհանուր պայմանների սահմանումն է, որոնց մեջ հոգեկան և ֆիզիկական գործոնները, հետևելով իրենց հատուկ

¹ H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte. V Aufl, Halle, 1937, էջ 6:

օրենքներին, հնարավորություն են ստանում միմյանց վրա փոխազդելու՝ մի ընդհանուր նպատակի հասնելու համար»¹: Ամեն մի «կուլտուրային» գիտություն, այդ թվում և լեզվաբանությունը, լինելով գիտություն հասարակության մասին, պետք է նպատակ ունենա պարզել, թե ի՛նչ ձևերով է տեղի ունենում մարդկանց փոխներգործությունը, և ի՛նչ հարաբերության մեջ են գտնվում անհատն ու հասարակությունը:

Սահմանելով կուլտուրային և բնապատմական գիտությունների փոխհարաբերությունը՝ Պաուլը անցնում է լեզվաբանության և մյուս «կուլտուրային» գիտությունների փոխհարաբերության հարցին.

1) Յուրաքանչյուր ճշգրիտ գիտական քննություն, ըստ Պաուլի, պահանջում է առանձին գործոնների մեկուսացված քննություն. լեզվաբանությունն այս տեսակետից գտնվում է առանձնապես բարենպաստ պայմաններում. ճիշտ է, լեզվի վրա արդում են ամենաբազմազան գործոններ, բայց լեզվաբանության անմիջակա՞ն խնդիրը «լուկ այն հարաբերությունների ուսումնասիրությունն է, որոնց մեջ պատկերացումների բովանդակությունը հանդես է գալիս հնչյունների որոշակի խմբերով... Որպես նման ուսումնասիրության հիմք պահանջվում է միայն երկու գիտություն՝ հոգեբանությունը և ֆիզիոլոգիան, ընդ որում վերջինիցս՝ միայն որոշ բաժիններ»²:

2) «Լեզվական յուրաքանչյուր ստեղծագործություն միշտ միայն մեկ անհատի գործ է»³. երբեք չի պատահում, որ մի քանի անհատ ստեղծեն միասին, միացյալ ջանքերով՝ պարտականությունները բաշխելով միմյանց մեջ, ինչպես այդ լինում է տընտեսական և քաղաքական բնագավառում. ճիշտ է, սակայն, որ անհատական ստեղծագործությունը փոխանցվում է ուրիշներին վերամշակվում:

3) Լեզվական կազմություններն սովորաբար չեն ստեղծվում գիտակցական մտադրմամբ. սրանով լեզուն տարբերվում է գեղարվեստական ստեղծագործությունից. խոսքն ալստեղ վերաբերում է լեզվի բնական և ոչ արհեստական դարգացմանը, քեև ամեն մի արհեստական բան, որ արվում է մտադրված նորմավորմամբ, մտնելով լեզվի մեջ, հանդես է գալիս բնական ուժերի իշ-

¹ H. Paul, հիշ. աշխ., 1937, էջ 7:

² Նույն տեղը, էջ 17:

³ Նույն տեղը, էջ 18:

խանութջան տակ: Ստեփան ամեն մի անհատական առանձնահատ-
կություն հանդես է գալիս ոչ ուժեղ ձևով. ամեն մի փոփոխություն
պարզ բնույթ ունի և միայն մի փոքր քայլ է դեպի առաջ, ընդ ու-
րում մեծ մասամբ խոսողը չի գիտակցում իր նորամուծությունը:
Վնհատների մոտ կատարվող պարզագույն ֆիզիկական պրոցեսնե-
րը նույնն են, և նրանց տարբերությունները հիմնված են լոկ աչդ
պարզ պրոցեսների տարբեր կոմբինացիաների վրա: Տարբեր ան-
հատների մեջ տեղի ունեցող լեզվական պրոցեսների այս միա-
կերպությունն էլ հիմք է տալիս դրանց ճշգրիտ գիտական ուսում-
նասիրության համար: Վերջի վերջո Պաուլը անհատական լեզվային
պրոցեսների միասնության հիմքը որոնում է մարդկային բնու-
թյան ընդհանրության մեջ և գտնում, որ առանց դրա լեզուն չէր
կարող հաղորդակցման հարմար գործիք ծառայել. լեզուն տարբեր-
վում է հասարակական հարաբերություններից, իրավունքից, կրո-
նից և պոեզիայից ու արվեստի այլ տեսակներից նրանով, որ զար-
գացման ուշ շրջանում էլ նրա մեջ գիտակցական նպատակայնու-
թյունն ու անհատականությունը չեն իշխում, և որ նրա մեջ միշտ
էլ հանդես են գալիս միօրինակությունն ու բնական անհրաժեշ-
տությունը:

Ունենալով լեզվի զարգացման էվոլյուցիոնիստական հայեցա-
վեստ՝ Պաուլը հանդես է գալիս պատմականության չափազանցրած
ընդհանրացմամբ: Նրա կարծիքով՝ լեզվի գիտական քննությունը
կարող է լինել միայն պատմական քննություն: Հենց որ մենք
փաստերի պարզ սահմանումից անցնում ենք դրանց բացատրու-
թյանը, դրանց միջև կապի սահմանմանը, մենք մտնում ենք պատ-
մական քննության մեջ: Պատմական հիմքի վրա է կառուցված ոչ
միայն բուն պատմական քերականությունը, այլև համեմատակա-
նը. պատմական քննությունը երևան է գալիս նաև միևնույն էտա-
պի ուսումնասիրության մեջ, երբ տարբեր երևույթների համեմա-
տությամբ փորձում ենք պարզել դրանց մեկնակետը. Հումբոլդտի
և Շտայնթալի նշած «նեբրքին ձևը» կարելի է բնութագրել միայն
այն դեպքում, երբ հաջողվի անտահայտման ձևերի քննու-
թյամբ հասնել դրանց մեկնակետին. «Այն, ինչ որ այդ ժամանակ
դուրս կմնա լեզվի ոչ պատմական քննությունից, — գրում է Պաու-
լը, — կհանգի ընդհանուր դատողությունների՝ լեզվի անհատական
«գտագործման, անհատի և լեզվական նորմայի (Sprachusus) հա-
րաբերության մասին. սրան է վերաբերում նաև լեզվի ուսուցման
հարցը: Բայց հետագա շարադրանքից կպարզվի, որ հենց այդ դա-

տողությունները պետք է ամենասերտ կերպով կապվեն լեզվի պատմական զարգացման ուսումնասիրության հետ»¹: Նկարագրական քերականութունը գործ ունի միայն արստրակցիաների հետ և սահմանում է որոշ նորմաներ. բայց այդ նորմաները փոփոխվում են, և այդպիսի նկարագրությամբ դրանց հեղաշրջման պատճառները չեն կարող պարզվել: Իսկական գիտական քննությունը, որ քստ Պաուլի միայն պատմական քննությունն է, պետք է գործ ունենա ո՛չ թե արստրակցիաների հետ, այլ նկատի ունենա լեզվական գործունեության բոլոր անհատական դրսևորումները՝ դրանց փոխազդեցության մեջ. «Բոլոր հնչյունական կոմպլեքսները, որոնք որևէ մեկը երբևէ արտասանել է, լսել կամ պատկերացրել իրեն՝ դրանց հետ զուգորդված պատկերացումներով հանդերձ, որոնց համար դրանք սիմվոլներ են ծառայում, բոլոր բազմազան կապերը, որոնց մեջ մտնում են լեզվի տարրերը անհատի հոգում,— այդ բոլորը վերաբերում են լեզվի պատմության բնագավառին, այդ բոլորը պետք է հայտնի դառնան, որպեսզի հնարավոր լինի զարգացման լիակատար ըմբռնումը»²: Պատմական լեզվապրոցեսներ են ոչ միայն խոսքային գործունեությունն ու լսելը և դրանց ընթացքում հարուցված պատկերացումները, այլև անձայն մտածողության ժամանակ ծագող լեզվական կազմավորումները: Շատ հոգեկան պրոցեսներ կատարվում են անգիտակցաբար. լեզվական պրոցեսները հենց այդպիսի ենթագիտակցական ուրրտներից են բխում: Նրանց հիմքում ընկած պատկերացումների խմբերը այն բանի արդյունք են, ինչ առաջ հանդես է եկել անհատի մոտ ուրիշներին լսելու կամ իր խոսելու ու մտածելու ժամանակ. հարմար պայմաններում դրանք նորից վերադառնում են դեպի գիտակցական ոլորտները: Լեզվական գործունեության միջոցով գիտակցության մեջ ներմուծված ոչ մի պատկերացում անհետ չի կորչում, այլ մնում է ենթագիտակցական ոլորտում՝ մտածելիս, խոսելիս և լսելիս նորից կյանքի կոչվելով:

Լեզվական գործունեության բոլոր դրսևորումների հիմքում Պաուլը դնում է պատկերացումների խմբերը, որոնց նա յուրատեսակ անկախ գոյություն է հատկացնում և կոչում «պատկերացումների խմբերի օրգանիզմներ»: Դրանք յուրաքանչյուր անհատի մոտ զարգանում են յուրատեսակ ձևով և գտնվում մշտական փոփոխության պրոցեսում: Պաուլը իսկական պատմական զարգացման կը-

¹ H. Paul, հիշ. աշխ., 1937, էջ 21—22.

² Նույն տեղը, էջ 24:

րողներ համարում է հենց այդ հոգեկան օրգանիզմները. «Իսկ արտասանվածքը,— գրում է Պաուլը,— ոչ մի զարգացում չունի»¹: Ֆիզիկապես և ֆիզիոլոգիապես այն անհետ կորչում է՝ հետք թողնելով միայն հոգու մեջ՝ շնորհիվ զանազան ասոցիատիվ կապերի. արտասանվածքները կապված են իրար հետ միայն հոգեկան օրգանիզմով, որի մեջ մնում է հետքը և որը հնարավոր է դարձնում հետագա պատմական զարգացումը: Հնչյունական-ֆիզիկական կողմը միայն մի ֆունկցիա ունի. այն տարբեր հոգեկան օրգանիզմների փոխազդեցության միջնորդ է: Լեզվի զարգացումը տեղի է ունենում որպես անընդհատ պրոցես. անհատների մահը և սերունդների իրար փոխարինելը չեն դադարեցնում լեզվական գործունեությունը, որովհետև հին լեզվական օրգանիզմներին միանում են նորերը: Լեզվի պատմաբանի խնդիրն է հոգեկան օրգանիզմների նկարագրությունը: Սակայն այդ բանը հեշտ չէ. նախ՝ մենք չենք կարող ընդգրկել բոլոր դեպքերը, այլ միայն մի քանի անհատի լեզվական օրգանիզմները. երկրորդ՝ լեզվական օրգանիզմը ենթագիտակցականի ոլորտում է գտնվում, և թափանցել խոսքային գործունեության հոգեկան կողմի մեջ դժվար է. այդ կարելի է միայն ինքնազննությամբ. երրորդ՝ այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է ուրիշների հոգեկան օրգանիզմների քննությանը դիմել, մենք պետք է բավարարվենք միայն ֆիզիկական կողմով՝ հնչյուններով և նրանց սուտոգատներով՝ տառային գրանցումներով. սրանց միջոցով էլ միանգամայն ճիշտ գաղափար կազմել հոգեկան օրգանիզմների մասին հնարավոր չէ: Այս դժվարություններն են պատճառը, որ տրադիցիոն քերականությունների մեջ տեղ գտած քերականական կատեգորիաների խմբավորումները համարժեք չեն հոգեկան պատկերացումների խմբերի նուրբ բաժանումներին: Պատմական լեզվաբանությունը ևս հաճախ մեղանշում է ճշմարտություն դեմ՝ հին շրջանների հետազոտությամբ բացահայտված կատեգորիաները մեխանիկորեն փոխանցելով ուշ շրջանները: Լեզվի հետևողական պատմական քննության սկզբունքի անցկացման հետ կապված Պաուլը հանդես է գալիս հնդկական թեքականության ծաղկման և անկման շրջաններ տարբերելու տարածված գրույթի դեմ: «Ժողովրդի լեզվի զարգացման մեջ,— գրում է Պաուլը,— չկա ոչ մի ժամանակակետ, որի դեպքում նախաստեղծումը (Urschöpfung) ավարտվի: Մյուս կողմից՝ ան-

¹ H. Paul, հիշ. աշխ., 1937, էջ 28:

շուշտ նախաստեղծումներից անմիջապես հետո հանդես են եկել սկզբնապես (ursprünglich) ստեղծվածի հետագա զարգացման միևնույն ձևերը, ինչ որ մենք դիտել ենք հետագա շրջաններում: Այս առումով զարգացման տարբեր փուլերի միջև չկա ձևի տարբերություն, այլ միայն աստիճանի»¹:

Պատվի առջև բնականաբար պետք է ծառանա անհատականի և ընդհանուրի փոխհարաբերության պրոբլեմը: Այս ընդհանուրը Պատվը տեսնում է լեզվական նորմայի կամ ուզուսի մեջ, առանձին «լեզվական օրդանիզմների համեմատությունից ստացվում է ինչ-որ միջին բան,—գրում է նա,—որով և որոշվում է նորման լեզվի մեջ, լեզվական ուզուսը»²: Լեզվական կյանքը, ըստ Պատվի, հանդես է գալիս անհատների փոխհաղորդակցման մեջ, ընդ որում անհատական տարբերությունները համահարթվում են հաղորդակցման պրոցեսում: Հաղորդակցումը երկկողմանի պրոցես է, ուստի և խոսքի միավորի՝ նախադասության սահմանումը տալիս՝ Պատվը ելնում է խոսողի և լսողի դիրքերից. «Նախադասությունն այն բանի լեզվական արտահայտությունը կամ խորհրդանիշն է, ինչ խոսողի հոգու մեջ կատարել է մեկից ավելի պատկերացումների կամ դրանց խմբերի կապակցությունը, և այն բանի միջոցը, որ խոսողի հոգում առաջացնի նույն պատկերացումների ու դրանց խմբերի նույն կապակցությունը»³:

Առանձինի և ընդհանուրի պրոբլեմը լեզվի մեջ հանգեցնում է անհատական «լեզվական օրդանիզմների» և ուզուսի հարաբերության պրոբլեմին, այն հարցին, թե ինչպե՛ս է հարաբերում առանձինը ուզուսին, ինչպե՛ս են փոխհաղորդակցման մեջ փոփոխվում լեզվամիջոցները և նրանց ֆունկցիաները սերունդների ընթացքում: Ուզուսի փոփոխության իսկական պատճառը Պատվը տեսնում է սովորական լեզվագործածության մեջ, որտեղ բացառված է ամեն մի նպատակադրություն. իհարկե, Պատվը չի ժխտում գիտակցական, նպատակադիր միջամտությունը, բայց դրա դերը համարում է խիստ փոքր՝ դանդաղ, անգիտակցական և շնչապատկառված փոփոխությունների համեմատությամբ: Այս հարցում Պատվը ելնում է էվոլյուցիոնիզմի հայեցակետից, ընդ որում տուրք է տալիս նաև բնական ընտրության սկզբունքին. այս

¹ H. Paul, հիշ. աշխ., 1937, էջ 176:

² Նույն տեղը, էջ 29:

³ Նույն տեղը, էջ 121:

կամ այն «օրգանական կազմաւորման» բախտը (մնալը կամ կորչելը) որոշվում է դրա նպատակահարմարութեան աստիճանով: Անհատներին մոտ միևնույն ուղղութեամբ կատարված մասնակի շեղումները առաջ են բերում և ուզուսի փոփոխութիւն: Անհատականը սրանով դառնում է ընդհանուր ուզուս. մնացած կարգի շեղումները կորչում են: «Այստեղից հետևում է, — գրում է Պաուլը, — որ լեզվի պատմութեան սկզբունքների ողջ ուսմունքը կապված է այն հարցի հետ, թե ի՛նչ հարաբերութեան մեջ է գտնվում լեզվական ուզուսը անհատական, խոսքային գործունեութեան հետ, ինչպէ՛ս է այդ գործունեութիւնը պայմանավորված նրանով և իր հերթին ի՛նչ ազդեցութիւն է գործում լեզվական ուզուսի վրա»¹: Այս կապակցութեամբ Պաուլը վերանայում է լեզվաբանութեան և ֆիլոլոգիայի փոխհարաբերութեան նատուրալիստական ըմբռնումը: Ըստ Պաուլի լեզվաբանութիւնն զբաղվում է ընդհանուր ուղուսային (ուզուսլ) հարաբերութիւններով, ֆիլոլոգիան՝ դրանց անհատական կիրառութիւններով: Անհատի մեջ կատարվող լեզվական փոփոխութիւնները արդյունք են մասամբ նրա սովորական գործունեութեան, մասամբ էլ այլ անհատների ազդեցութեան: Ամեն փոփոխութիւն սկսվում է անհատներից կամ անհատների փոքր խմբերից և տարածվում: Քանի որ լեզուն յուրացվում է մանկութիւնից, ուստի և փոփոխութիւնների առաջացումն ու տարածումը կապված է սերունդների փոփոխութեան հետ: Այստեղից էլ բխում է Պաուլի ինդիւլգուսլիստական ըմբռնումը: Լեզուն, ըստ Պաուլի, տարբերվում է անհատից անհատ մինչև այն աստիճան, որ կարելի է ասել, թե ամեն անհատ իր սեփական բարբառն ունի: Անհատական տարբերութիւնների հիման վրա էլ բացատրվում են և՛ լեզվական ուզուսի փոփոխութեան, և՛ բարբառների ծագման հարցերը. «Բարբառային տրոհումն այլ բան չի նշանակում, — գրում է Պաուլը, — քան մի որոշակի շափից բարձր անհատական տարբերութիւնների արտաճում (Hinauswachsen)»²: Ընդհանուրը Պաուլը դիտում է որպէս անընդհատ փոխվող մի հավասարակշռութիւն, որի բնույթը կախված է անհատական լեզվական գործունեութեան փոփոխութիւնների ուղղութիւնից: Յուրաքանչյուր անհատի լեզուն իր հերթին ունի իր զարգացման պատմութիւնը. «Իրականում յուրաքանչյուր ակնթարթում ժողովրդի մի ընդհան-

¹ H. Paul, հիշ. աշխ., 1937, էջ 33:

² Նույն տեղը, էջ 38:

րության ներսում այնքան բարբառներ են խոսվում,— գրում է Պաուլը,— որքան խոսող անհատներ կան, այսինքն՝ բարբառներ, որոնցից ամեն մեկը մի պատմական զարգացում ունի և մշտական փոփոխության մեջ է»¹:

Պաուլի ուզուած, իհարկե, այն շէ, ինչ մենք հասկանում ենք որպէս լեզվի հիմնական (հասարակական-հաղորդակցական) ֆունկցիա: Լեզվական ընդհանուրը Պաուլը վերջ ի վերջո բացատրում է հոգեկան և մարմնական կազմակերպման, շրջապատող բնության և ապրումների համաձայնեցվածութեամբ (Übereinstimmung), ընդհանրութեամբ և ոչ թե հասարակական գործունեութեան պրոցեսում մարդկանց հաղորդակցելու անմիջական պահանջներով: Պաուլի համար հոգին շարժիչ ներվերի հոգեկան արդյունք է, որը գրգռում է այլ անհատների զգայող ներվերը և զուգորդումների շնորհիվ առաջ բերում համապատասխան պատկերացումներ. հընչյունները ծառայում են իբրև միջոց: Պատկերացումն անփոխանցելի է. հաղորդակցման մեջ ոչ թե պատկերացումներ են փոխանցվում, այլ խոսողը գրգռում է լսողի համապատասխան պատկերացումները, իսկ այդ համապատասխանութիւնը պայմանավորված է մարդկային բնության միատեսակութեամբ և միատեսակ փորձի վրա հիմնված ասոցիատիվ կապերով: Հասկանալու պրոցեսը սեփական պատկերացումների վրա է հիմնված, պատկերացումներ, որոնք ենթագիտակցականից վերածվում են գիտակցականի՝ լսելու միջոցով: «Պատկերացման բովանդակութիւնը,— գրում է Պաուլը,— ...անփոխանցելի է: Այն բոլորը, ինչ մենք կարծում ենք, թե մի ուրիշ անհատից ենք իմանում, հենվում է միայն մեր սեփականից արվող և զրակայութիւնների վրա»²: Պաուլը ավելի շատ անհատականով է բացատրում ընդհանուրը, քան ընդհանուրով անհատականը: Այստեղից էլ բխում է Պաուլի մեթոդի առանձնահատկութիւնը. նա պահանջում է նախ՝ երևույթի մեկուսացված քննութիւն, երկրորդ՝ լեզվի էութեան հետազոտութեան հիմնական մեթոդը համարում է ինքնազննումը, որը բանալի է տալիս ուրիշներին հասկանալու համար: Երիտքերականների պահանջը երևույթները մեկուսացած քննելու մասին նրանց հանգեցնում է «ատոմիզմի», երևույթների առանձնակի, իրար հետ չկապ-

¹ H. Paul, հիշ. աշխ., 1937, էջ 38.

² Նույն տեղը, էջ 16.

ված քննութեան, որի մեջ կորչում է լեզվի՝ որպէս մեկ ամբողջական սիստեմ լինելու բմբունումը:

Լեզվական ուղուտի փոփոխութեանները Պաուլը խմբավորում է մի քանի սկզբունքով. 1) ըստ ընդհանուր բնույթի՝ տարբերվում են դրական փոփոխութեաններ, բացասական փոփոխութեաններ և փոխարինում. վերջինիս մեջ միավորվում են հնի կորուստը և նորի ստեղծումը. փոխարինումը հնչունական փոփոխութեանների մեջ բացառիկ տեղ է զբաղում. 2) ըստ հնչունական և իմաստային կողմի՝ զուտ հնչունական փոփոխութեաններ, զուտ իմաստային փոփոխութեաններ և անալոգիա, որ ներկայացնում է իմաստային ասոցիացիաների հետեանքով տեղի ունեցող հնչունական փոփոխութեան: Հնչունական օրենքների հարցում Պաուլը ելնում է այդ օրենքները բնական գիտութեանների օրենքների հետ շփոթելու դեմ:

Չնայած լեզվի բնույթի հոգեբանական ըմբունմանը՝ Պաուլը իմաստային փոփոխութեանները խմբավորում է փաստորեն տրամաբանական հիմունքով. նա տարբերում է բառիմաստի փոփոխութեան հետեւյալ տեսակները՝ 1) նեղացում, 2) լայնացում, 3) փոխարինում ըստ նմանութեան, ժամանակի ու տարածութեան առընթերութեան և այլն, 4) այլ դեպքեր (վերջինիս մեջ տարբեր հեղինակների կողմից դրվում են վերաբերմունքի «լավացման» ու «վատացման», հիպերբոլայի ու լիտոտայի դեպքերը և այլն): Սակայն քանի որ տրամաբանական սկզբունքը բավարար զուրս չի գալիս, Պաուլը դիմում է էթիկական և էսթետիկական սկզբունքներին¹:

Որդեգրելով լեզվի զարգացման էվոլյուցիոն հայեցակետը՝ Պաուլը կարծում է, որ լեզվի ծագումը կարելի է բացատրել նույն սկզբունքներով, ինչ նրա զարգացումը: Պաուլի համոզմամբ այժմյան մարդու հոգեֆիզիկական առանձնահատկութեանները առկա են եղել և լեզվի ծագման շրջանում, միայն թե հետագայում ավելի կատարելագործվել են: Լեզվաստեղծման պրոցեսը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հնչունների որոշ խմբի միացում մտապատկերների որոշ խմբի հետ, որ դառնում է այդ հնչունների արտահայտած իմաստը: Որպեսզի այսպիսի միացման ակտերը շանհետանան, մնայուն բնույթ ստանան, իրոք լեզվի ծագման հիմք դառնան,

¹ Հմտ. В. А. Звегинцев, Семасиология, М., 1957, էջ 111:

ղանակը՝ քերականական կատեգորիաների հիմքում հոգեբանական կատեգորիաներ դնելը. այսպես, քերականական ենթական և ստորոգյալը համարվում են հոգեբանական ենթակայի և ստորոգյալի լեզվական արտահայտություններ:

Ելնելով հիշված սկզբունքներից՝ Պաուլը քննադատում է Շտայնթալ-Լացարուսի ժողովրդական հոգեբանության ըմբռնումը՝ մի կողմից և Վունդտի որոշ հայացքները՝ մյուս կողմից:

Ըստ Պաուլի՝ Լացարուսը և Շտայնթալը քննում են անհատի և հասարակության կապի մի տեսակը միայն՝ հոգեկան կապը, այսինքն՝ այն, որ անհատի մոտ ծագում են այնպիսի մտապատկերներ, որոնց նա չէր հասնի կամ խիստ դանդաղ կհասներ, եթե դրանք չնախապատրաստվեին: Պաուլը սրան միացնում է կապի մի այլ կողմը՝ ֆիզիկական կապը, որ դրսևորվում է 3 ձևով. 1) անհատը կատարում է այնպիսի շարժումներ, որոնց կատարմանն առանց ընդօրինակելու կամ չէր հասնի, կամ խիստ դանդաղ կհասներ, 2) սերունդների և մարդկանց միջև կատարվում է գործիքներ ստեղծելու և դրանցից օգտվելու փորձի փոխանակում, 3) մարդիկ ֆիզիկական ձգտում են զգում միմյանց նկատմամբ. հոգիների փոխազդեցությունը հնարավոր է միայն անուղղակի ձևով՝ ֆիզիկականի միջոցով:

Պաուլը քննադատում է նաև Լացարուս-Շտայնթալի ժողովուրդների հոգեբանության (Völkerpsychologie) ըմբռնումը: Այդ ըմբռնումը տատանվում է 2 կողմի միջև՝ 1) հասարակության հոգեկան կյանքի ընդհանուր պայմանները և 2) ազգային առանձնահատկությունները: Պաուլի կարծիքով՝ ժողովուրդների հոգեբանությունը չի կարելի հակադրել անհատների հոգեբանությանը, եթե նկատի առնենք, որ հերբարտյան առումով հոգեբանությունը մտապատկերների հարաբերություն է:

Վունդտի պաուլյան քննադատությունը ամենից առաջ ուղղված է այն բանի դեմ, որ Վունդտը, ինչպես կտեսնենք, անհատների հարաբերությունները պոստուլավորում է և դիտում որպես անհատներից վեր գտնվող կուլտուրական հարաբերությունների հիմք: Այս կապակցությամբ Պաուլը բողոքում է և «ժողովրդի հոգի» (Volksseele) մետաֆիզիկական ըմբռնման դեմ: Պաուլի կարծիքով՝ Վունդտը խոսողին քննում է միակողմանիորեն, մինչդեռ խոսողները լուկ լեզվական գործունեության կրողներն են և պետք է քննվեն որպես այդպիսին:

-զղծողքս ուսկողրսւննչս րսսիդրսնդմ զգ ծրվչ զտրմզմտտ վմզտմզ լսհմզ նիդ վմզտմզ լուստովսի դ հվղմ զգ րսսնգողչոստ խսեմզի քվեռննրս ձր վմռռտտտմ հով 'մղսւնթրսսսիտմռչ զտրստով -սսի (վմզղչվրնեոհ զտհոռոմոռչ) վմզմմտտ վժքտիերսստի զտհոռ -տհոմզժ վրեզլ զգ րսստվր մմզղղտհոմզժտվմզ :րսսզսժրմ զտի -տտովտրսնվրիվնդվ դ զտհոտոմվրիվսիզմնստ վոզնսմե զտհոքրստե րսսմզմ զգ ոզնոռչ մմզղղտհոմզժտվմզ վմզնմռչ զտրսսղղժ հվտտտո խսզղտ նսթոժ՛ռ 'մղտհոքրստե խսզմտրոչ մտզի -տնզմռչ զտհոտսվե հոմվր վրեզլ 'ժրտրթրսստհոքրստե վոքրնսհ -տվր զտրզսժրմ վրեզլ խստե ոզնոռչ 'տվերսւնսիչ զտհոռոքսվս -ռո ողեմս 'ժմռ Վմզղղրսւնթրսսսիսի ստհզղտ ոզեմս զգ րսստվն ժղտմղ մոզնսմե զտհոքրեզլ 'տզչ զտրզսժրմ զտհոտոմզսվնսւն -սիչ վոզնսմե զտհոքրեզլ 3 րսսիղրստ մմտսիտեռե լսզիեղտովսի նղրսմզո նվնղմզո զզմստոչնղմղտ վրեզլ 'զտրթրսստհոքրստոչնղմղտ զտհոքրեզլ : մմզղղժրսմեհո զտրթրսստովսի դ զտրթրսստոչնղմղտ -ոս զտհոքրեզլ ովտե զգ ոզնոռչ տսր վմզղղտհոմզժտվմզ քոնի -հոտի տզչ նղտմղ դ զվոտվր տզչ վմզղղժրսմեհո մսիտովն զտհոք -սթզղ մզր վոտվնստղտ մղտհոռոմզնսչ 'ձգք վմզղղժղքս ուսկոռ -րսւննչ նս՛ռոռչ՛ զրսւնթրսստեռմ 3 րսսիմսղոմն մրնսի զտհոքր -սնսվեվժ-զտհոքրեզլ Նղտմղ տոմ 'ձգր վմզղղժրսմեհո մսիտովն զտհոքրեզլ վմզղղտհոմզժտվմզ 3 րսսիմսղոմն մղրսւնթրսստղտոն -հմզ ոմ զտրզղժ վրեզլ : մրնսվնստովոտ իվտտվնտո քոռոքրոն վոռթղոտոջ զգ րսսնեզնմս Նվրնսի որսր 'իսղք վտք զտհոռոմ -ռնսղք զտրմզղմոն Նղտմն զգ րսսիտղրստռ մրսնտեմոն վրեզլ դ 'զրսւնթրսստի նսլնմսղժոստ իսմզղղրսւնթրսսիտռոքսվմս տոմով զտրզ վմզղղրսւնթրսստի զտհոքրեզլ կղքմոն 3 վլզմոհ մղրսւնթրսստոքրեզլ մս 'զգ րսսքմոհ Նվրնսի վր 'մմզղղտհոմզժտվմզ 'տզչ զտրզսժ -րմ զտհոռոմզնսչ մրսսզսժրմ զտհոքրեզլ-զտհոտոմզմոմստոռ քոքրմոչտթնոչն զվրսվլ ողսզն վոզնսմե զտհոքրեզլ 3 րսսիմսն -րն ձգր վոտվնեղնսհ զտհոռոմոքրեզլ նղտմղ 'իստվոռոմ 'մմզղ -լսքմսն զտհոքրեզլ դ զտհոքրեզլ-զտհոքրեզլ իսզղն րսսժրվչ նղտմն Նվմզժմվն վմզղղրսւնթրսսսիսի զտհոտոչնոռ զգ րսսղղժ ժղտմղ մոզնսմե զտհոքրեզլ 'տզչ վմզղղժրսմեհո զտհոռոքտ զտհոռ -տոքրեզլ նղտմղ 'վոտվնեղնսհ մսղոչնղմ նղտմղ զգ քոքրոտի զզմստմզո զտվնստղտ դ մժղքս ուսկողրսւննչս վմզղղժրսմեհո մսիտովն զտհոքրեզլ վմզղղտհոմզժտվմզ : մլոնդտզչ կղն 3 վլզմոհ տեռ 'մմզղղժրսմեհո վմզղղտհոմզժտվմզ ժղզղվլ լսզտոչ -տղն դ լսզիսսիտո գթղ — 'զղղրսւնթրսստեզ լսսղոչննչ

բը. բստ նրանց՝ ինչ որ բնիկ չէ, փոխառյալ է: Տարվելով հնչյունալուսն և ձևաբանական հարցերի մանրակրկիտ քննությամբ՝ երիտքերականները, մի կողմից՝ մոռանում են լեզվի ամբողջականությունը և հանգում ատոմիզմի, մյուս կողմից՝ լեզվի պատմությունը կտրում նրանով խոսող ժողովրդի պատմությունից և հանդես բերում ֆորմալիզմ¹: Այն հանգամանքը, որ երիտքերականները ուշադրությունը կենտրոնացնում են հավաքման ու նկարագրության վրա՝ աչքաթող անելով բացատրությունն ու պատճառաբանումը, վկայում է նրանց ազնոստիցիզմի մասին: Այս առումով երիտքերականների պրակտիկան ներկայացնում է պոզիտիվիստական փրիլսոփայության դրույթների դրսևորումը:

Իրենց բոլոր բացասական կողմերով հանդերձ՝ երիտքերականները հանդես են բերում որոշակի արժանիքներ. 1) նրանք հաղթահարում են լեզվի նատուրալիստական-բիոլոգիական ըմբռնման հետ կապված պատկերացումը լեզվի ծաղկման ու մահացման, լեզվական ձևերի կազմակերպման ու քայքայման շրջանների գոյության վերաբերյալ, հանդես բերում լեզվական պրոցեսի պատմական ըմբռնում. 2) հանդես են գալիս կենդանի լեզուների ուսումնասիրությանը առաջնություն տալու, կենդանի լեզուների վրա կատարված դիտողությունների կարևորության, խոսակցական լեզուն գրավորից տարբերելու և ուշադրության կենտրոնում պահելու պահանջներով, թեև չեն կարողանում այդ պահանջները հետևողականորեն իրականացնել. 3) լեզվի պատմական քննության մեջ ելնում են խիստ օրինաչափականության սկզբունքից, որ կարևոր քայլ էր լեզվաբանության՝ որպես գիտություն ձևավորվելու ճանապարհին. 4) աչքի ընկնող նվաճումների են հասնում լեզվի հնչյունական կողմի ուսումնասիրության մեջ. սրա հետ է կապված հնչյունաբանության գիտական հիմունքների մշակումը և փորձառական հնչյունաբանության ստեղծումը. 5) մեծ դեր են խաղում բարբառագիտության՝ որպես լեզվաբանական կարևոր դիսցիպլինի ձևավորման մեջ և հիմքեր ստեղծում լեզվաբանական աշխարհագրության (բարբառագրության) զարգացման համար. 6) հնչյունական օրենքները դիտում են որպես մարդու կամքից ու գիտակցությունից անկախ, օբյեկտիվ լեզվական օրենքներ. ճիշտ է.

¹ «Ֆորմալիզմ» բառն այստեղ օգտագործվում է որպես հակադրություն կուլտուր-խոտորիզմին և ոչ թե որպես հակադրություն լոգիցիզմին, ինչպես այն հանդես է գալիս Ֆորտունատովի մոտ. վերջին դեպքում այն առաջադիմական հիմքեր ունի:

այս բանին նրանք հասնում են բնական գիտությունների պես ճշգրիտ գիտություն ստեղծելու դրոնումների մեջ, բայց այսուհանդերձ հանդես են բերում լեզվի հնչյունական զարգացման պրոցեսի տարերային մատերիալիստական բմբռնում:

6) Երիտքերականների քննադատները

Ներածական դիտողություններ.— Ինչպես նշել ենք, մինչև 1890-ական թվականները կատարվում են երիտքերականների գրեթե բոլոր կարևորագույն հայտնագործությունները, և ձևակերպվում բոլոր հիմնական գրույթները: Այդ թվականներից սկսած՝ աստիճանաբար սկսում են ավելի բարձր հնչել երիտքերականների նկատմամբ քննադատաբար տրամադրված և դիսիդինտական հոսանքների ներկայացուցիչների ձայները, հոսանքներ, որոնք, կարելի է ասել, XX դարում տիրապետող են դառնում: Սակայն երիտքերականների քննադատների նշանակալից մասը իր գործունեությունն սկսել է XIX դարի 90-ական թվականներից առաջ, շատ բանով XIX դ. լեզվաբանության շառավիղն է և նույնիսկ որոշ դեպքերում կանխել է երիտքերականների այս կամ այն սկզբունքը: Երիտքերականների քննադատությամբ հանդես են գալիս լեզվաբանական երկու տարբեր սերունդներ. դրանցից մեկը միավորում է երիտքերականներին նախորդող սերնդի ներկայացուցիչներին (Գ. Կուրցիոս և ուրիշներ), որոնք հանդես են գալիս հին սկզբունքների պաշտպանությամբ, փորձում են ցույց տալ, որ երիտքերականները որևէ սկզբունքային նորություն չեն բերում. մյուս սերունդը (Հ. Շուխարդտ և ուրիշներ) ժամանակակից է երիտքերականներին և իր քննադատությամբ հիմքեր է ստեղծում XX դ. լեզվաբանության զարգացման համար:

Պատմա-համեմատական լեզվաբանություն XIX դ. գրեթե բոլոր ներկայացուցիչները շարունակում էին նյութը սիստեմավորել նախորդ շրջանում մշակված ձևով: Սակայն այդ սիստեմավորման եղանակները ձևավորվել էին այս կամ այն կոնկրետ լեզվի, առանձնապես հունարենի և լատիներենի որոշ շրջանի առանձնահատկությունների հիման վրա, և պատմա-համեմատական նյութը անհրաժեշտ չափով չէր տեղավորվում սիստեմավորման տրագիկոն սխեմաների ու տերմինների մեջ: Սրան միանում էր և այն, որ ստատիկ ուսումնասիրության մեթոդները մնալով նախկինը՝ նույն հաջողությամբ չէին կիրառվում այնպիսի լեզուների

նկատմամբ, որոնց քերականական կառուցվածքը մեծ շահով տարբերվում էր հունարենի և լատիներենի կառուցվածքից. այդպիսի լեզուներ էին ինչպես եվրոպական նոր լեզուները, ույնպես էլ բազմաթիվ գաղութաբնականների լեզուները: Անհրաժեշտություն է զգացվում մշակել նյութի սխտեմավորման և ստատիկ ուսումնասիրության այնպիսի մեթոդներ, որոնք կիրառելի լինեն ամենաբազմազան կառուցվածքի լեզուների նկատմամբ, ճշգրիտ նկարագրության ավելի լայն հնարավորություններ ստեղծեն և ավելի ռացիոնալ բնույթ ունենան: Այսպիսով ուժեղանում է քննադատական վերաբերմունքը երիտքերականների կիրառած տրագիցիոն մեթոդների նկատմամբ, և հանդես են գալիս սխտեմավորման նոր փորձեր ու նոր սկզբունքների որոնումներ:

Երիտքերականների գրեթե ողջ ուշադրությունը միակողմանիորեն կենտրոնացվել էր պատմա-համեմատական հետազոտության վրա. ստատիկ ուսումնասիրության հարցերը բավարար ուշադրության չէին արժանանում: Այս շրջանում սկսում է որոշ քննադատական վերաբերմունք հանդես գալ երիտքերականների միակողմանի պատմականության նկատմամբ, պահանջ է առաջանում լրջորեն դբադվելու ստատիկ վերլուծության հարցերով, պարզելու պատմական և ստատիկ հետազոտության փոխհարաբերությունը: Այս պահանջը զրվում է հատկապես Բողոսեն-դի-Կուրտևնեի ու նրա հետևորդների, մասամբ և Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովի և նրա հետևորդների կողմից: Հասկանալի է, որ այս քննադատության մեջ շատերը պետք է հասնեին միակողմանիության և Ֆետիշացնելի ստատիկ հետազոտությունը. այս բանը նկատվում է հատկապես հաջորդ շրջանում:

Խորանալով փաստական նյութի ուսումնասիրության մեջ՝ երիտքերականները, մի կողմից՝ սարվում էին մանրուքներով, դառնում մանրախնդիր ու փաստամոլ, ավելի ու ավելի քիչ դիմում ընդհանրացումների, մյուս կողմից՝ մանրատելով նյութը՝ հաճախ մոռանում էին ամբողջի մասին: Երիտքերականների այս ատոմիզմը բնականաբար առաջ է բերում քննադատական վերաբերմունք. պայքար է տարվում, մի կողմից՝ նրանց պոզիտիվիստական փաստամոլության, մյուս կողմից՝ նրանց մանրախնդրության ու ատոմիզմի դեմ: Սակայն այս դեպքում էլ գործն առանց ծալրահեղությունների չի անցնում. երիտքերականների տարերային մատերիալիստական որոշ դրույթները ոմանք փորձում են

լիովին դուրս մղել և պոզիտիվիզմի դեմ տարվող պայքարի անվան առկաներս են քաշում սուբյեկտիվ իդեալիզմը՝

Երիտքերականների տարվելը հնչյունական օրենքներով և «մաքուր» նյութի վերլուծութայամբ՝ հաճախ նրանց հասցնում է ինքնանպատակ որոնումների: Այս պատճառով էլ ոմանք հանդես են գալիս երիտքերականների քննադատութայամբ, պահանջում անհրաժեշտ շահով աղերսել լեզվական հետազոտությունը պատմական տվյալների հետ, շմոռանալ բառերի և իրերի կապը: Հրնչյունական օրենքների հարցի շուրջը, մինչև 1885 թ. ներառյալ, հանդես են գալիս Տորլերը (1879 թ.), Միստելին (1880 թ.), Կրուշևսկին (1883 թ.), Մ. Բլումֆիլդը (1884 թ.), Ֆ. Մյուլլերը (1884 թ.) և Գ. Կուրցիոսն ու Հ. Շուխարդտը (1885 թ.): Առանձնապես սուր բնույթ էին կրում Կուրցիոսի և Շուխարդտի կուլյութները, որտեղ նրանք քննադատության էին ենթարկում հնչյունական օրենքի երիտքերականական ըմբռնման գրեթե բոլոր կողմերը: Ի պատասխան սրանց՝ հանդես են գալիս նույն 1885 թ. Բրուգմանը («Լեզվաբանության այժմյան վիճակի շուրջը») և Դեյբրյուկը («Նորագույն լեզվաբանությունը»): Այսպիսով՝ 1885 թ. հնչյունական օրենքի շուրջը տարվող պայքարի գագաթնակետն էր: 1885 թ. հետո XIX դ. այս հարցի շուրջը հանդես են գալիս Եսպերսենը, Ռ. Լյովեն, Ա. Լուդվիգը, Ա. Վալլենսկյուդը: Հնչյունական օրենքի հարցի շուրջը դրական կերպով արտահայտվում են նաև Վ. Վունդտը և Է. Վեբսլերը¹: Հարցը ուշադրություն է գրավել և XX դարում:

Երիտքերականների որոշ սկզբունքների կիրառումով կատարված ուսումնասիրությունները առանձին դեպքերում հասցնում են այնպիսի արդյունքների, որոնք վերջի վերջո հակասության մեջ են ընկնում այդ իսկ սկզբունքների հետ: Այդ զգացվում է առանձնապես բարբառների ուսումնասիրության բնագավառում, որտեղ կատարված մանրամասն հետազոտությունները հանգեցնում են միանգամայն նոր եզրակացությունների, հիմք տալիս նոր մեթոդների համար և հասցնում երիտքերականների լեզվաբանական սկզբունքների վերանայման պահանջին:

Երիտքերականների տարվելը հնչյունական օրենքների հաստատումով խիստ հետին պլանն էր մղել և նույնիսկ հետադո-

¹ W. Wundt, Über den Begriff des Gesetzes mit Rücksicht auf die Frage der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze, 188: E. Wechsler, Gibt es Lautgesetze?, 1900.

-եզլ յ զտնջրատենտուզժ վնգղժհրսմեհո զտհոզտհոմզժտվմզ
 յզդոժժոսուցստոն յ լզստոնոմ
 ղլմ Վզմսիտքսոպոն րս լզժտիտյ ղրմվր Նս ղզ րսաջմսփ ժղոմոն
 Վվրնսհ վնգղժոժոմիեզլ ժմոՆ վր վղոժմՆ ոմո նղզյ րսսիհմթղզզ ք
 ղտնջրատենտուզժ մս ‘ժղտրտեղտյ վր ‘մղտնջրսոժոժոզիզր ղտհոս
 -տցստոն րս ղղտնջրսմտոնոժ վնգղջրսղմզ ղտհոիեզլ րսսրվն ղզՆ
 ղթղմե մնգղղտհոմզժտվմզ մս ‘ղլմ յ ք մսղմոհ լոգեոժմզի

վլջսնղ Նսղոժոժոժոս ղգեոմս ղրմվր իսղզրվն ղվմ
 -ղզլմրիս ղտնջրսոժոժոհսմղնղյ իսմզնմտյ ղտհոզոժոժոիեզլ մսսղ
 -տչնղմ ղգեոժոնղոնոմզե նզ րսսիեոժե մնգղժոժոիեզլ նսիմզժմտս
 նվնղոմղ ‘ճոիմնտրոմս մոժոտտենտուզժ ժրտրտոհղ վնգղղտհոմ
 -զժտվմզ սզնՆղվր ‘նվնգղմվնղոլ ղտհոժվրղտ նղզմվ իսղզղզ լզ
 րսսիոժնՆ մնգնմտյ ղտհոզոժոժոիեզլ մսսղտչնղմ ժղսմս ‘ղզ մզղՆվթ
 -սնոմոհիմզղ ղտնջրսոժոժոհսմղնղյ ղգեոժոնղոնոմզե մնգղղտհոմ
 -զժտվմզ մս ‘մսոոփ ղրմ լզմտրոյ ք ժտգե ղտհոՆղտհոսոչ

ղվրնսհ ղվմտոոժրվ
 ‘ղվժմզղ վնգղջրսղմզ ղտհոիեզլ րսսիեոհոտոյ ք ղսնջրսմնոՆս
 քզր վղիո մս ‘ղվղոժ ղրմ ք րսսղնզեղտոյ լք ոո ղվղսզմսե ղտհ
 -ողոժմզեսչ ովմտս մզն թզր վղիո յ ղվրնվեսնսվեվճսոլվոն վնգղ
 -ղտհոմզժտվմզ ղզ րսսիմնոհոյ մզղՆվնրսնոմոհիմզղ Նսմս վրնվե
 -սնսվվոն խմսմզ ‘րսսղոժմՆ նմսժոյ րսսղտո ղզ լոիոթ ղրմ
 ժղսմս ‘վնգղքմսփ ղտրտոնոժոժ վեոհ վնգղոմվսեզստոհ ղտհող
 -ոժոժրոմս րս ղտհոզոժոժոմզժ ‘ղտրտոժոժոմզի վլրսմն նրմ րսսն
 -ոժոսո ձղոյտոն յ ղսնջրսմնտրվն րսսմզժ ք ձոսո մրսսնոհոյ
 հոջսոնոժ վնգղոմվսեզստոհ ղտհոզոժոժոժոմս յ ղտհոզոժոժոմզժ
 նվրնսհ վնգղՆվնրսնոմոհիմզղ վնգղղտհոմզժտվմզ խմսմիմզ ‘մնզժ
 -մվն ղտնջրսոժոժոմզժտվմզ ք րսսոլմոոլ մս ‘ժղտրտեղտոյ վր ‘իս
 -ոմնիղսոժ մվ րտի ձզր վնգղջ մվ ղրմվր սսղղժժ ղսնզլ րսսիտոհղ
 ք րսստեջ ‘սոյ վրնվոժսվնիղսոժ յ վրնվոժրմսժ ք րսսիեսնրսն
 սսր նղոժրս մրնվեսնսոլվոն լվող ղրտոն ‘մրնվեսնսոլվոն լզղվ
 նստգեոմվտ ողսզե ք րսսիոզսմոՆ սսր վնգղիոժղվնզյ սոՆ թոիմն
 -տրոմս մոժոտտենտուզժ ժրտրտոհղ վնգղղտհոմզժտվմզ ‘րսս
 -ոժմՆ նմսժոյ ղգեոհոտոյ ք րսսիլոիոթ ‘ղրտոն ‘մղսնջրսղզրս
 -նե յմս ‘ղվսմվչ ‘չ լզհոտոՆվչ ք ժտգե ղվլթմզ ղվձոսո նզտոնղ
 տիմսո ղտրիլոժղժ ղրմ իսղզղքմոն ժղոմն մնգնմտյ վեմոհ
 նրմ լզՆոժ ձոսո ղվիմի ղզ րսսոհո («մնգղղտհոմզժտվմզ վղոժմՆ
 Նս») մնգղՆվնրսնոմոհիմզղ ղտնջրստսեոտզչ ղտհոտոժրոյ-տր
 -տոլլ մնգնմտոյ ղտրեոթ վնգղջ ղտհոզոժոժոմզժ լզղտոյ նվրսնջրստ

վաբանական ուսումնասիրության նոր ուղիների որոնման հետ կապված՝ որոշ լեզվաբաններ, շկարողանալով հաղթահարել երիտօքերականների թերությունները, հանդես են բերում ակնհայտ էկլեկտիզմ, դուգորդում երիտօքերականների որոշ սկզբունքները դրանց անհարիր դրույթների հետ:

Բարբառագիտական հարցերի մշակման հետ կապված՝ սկսում են գծագրվել բարբառագրության կամ լեզվաբանական աշխարհագրության հիմքերը, որը որպես դիսցիպլին ձևավորվում է հատկապես XX դ.՝ զդալի փոփոխություններ մտցնելով բարբառների փոխհարաբերության ու լեզուների ցեղակցության հարցերի ըմբռնման մեջ: Այս դիսցիպլինը սերտորեն կապվում է XIX դ. երկրորդ կեսում տարածված սուբստրատի տեսության և 1872 թ. առաջ քաշված «ալիքների տեսության» հետ:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ «կրիտիցիզմ» անվան տակ մենք միավորում ենք այն լեզվաբանական կոնցեպցիաները, որոնք կարևոր են հենց իրենց քննադատական էությունը. մյուս լեզվաբանական կոնցեպցիաները մենք քննում ենք առանձին, թեև նրանց մեջ ևս առկա են ուղղափառ երիտօքերականության քննադատության բազմաթիվ փաստեր:

Գ. Կուրցիոս.— Իր «Նորագույն լեզվաբանության քննադատության շուրջը» գործում (1880) հանդես գալով երիտօքերականների դեմ՝ Կուրցիոսը ամենից առաջ փորձում է ցույց տալ անալոգիայի գաղափարի հնությունը: Միաժամանակ նա նշում է, որ անալոգիան ամենուրեք հնարավոր է, բայց ոչ մի տեղ անհրաժեշտ չէ. կան բազմաթիվ դեպքեր, երբ միևնույն պայմաններում այն չի գործում. կան անալոգիային հակառակ տենդենցներ, որոնք և չեն թողնում նրան գործելու: Անալոգիան նման է հիվանդության. հետևաբար, նախ հարկավոր է ուսումնասիրել «առողջ» դեպքերը, ապա՝ «հիվանդ» (անալոգիական) ձևերը: Ըստ Կուրցիոսի՝ անալոգիան ամբողջովին հոգեբանական երևույթ համարելը ճիշտ չէ: Հոգեկան գործոնը հանդես է գալիս ձևերի անփոփոխ մնալու մեջ. վերջինս կապված լինելով հիշողության (=հոգեկան երևույթի) հետ՝ հենց հոգեբանական բնույթ ունի: Անալոգիան երիտօքերականները համարում են հոգեկան անգիտակից իմպուլսի արդյունք, բայց կիրառելով բոլոր դեպքերի նկատմամբ՝ այն փաստորեն դարձնում են գիտակցական գործոն: Կուրցիոսը նշում է այնպիսի դեպքեր, որոնք չեն կարող բացատրվել ո՛չ հընչյունական օրենքներով, ո՛չ էլ անալոգիայով՝ հապլոլոգիան,

հատուկ անունների՝ որպես կոչական գործածվելիս համառոտվելը, հնչյունների կրկնավորումը և այլն: Վերջապես՝ Կուրցիուսը նշում է, որ երիտքերականները, ձգտելով հաստատել բնական գիտությունների օրենքների նման օրենքներ, այդ բանը կիրառում են միայն հնչյունաբանության նկատմամբ:

Ֆր. Միստելի, Լ. Տոբլեք—Միստելին, որ ընդհանրապես համակրում է երիտքերականներին, նույնպես նշում է, որ՝ 1) անալոգիական կազմություններն արդյունք են պահպանողական և բարձրացող գործոնների կոնֆլիկտի, ընդ որում արդյունքը հնարավոր չէ կանխատեսել. 2) անալոգիական—հոգեբանական դրույթը ճիշտ չէ. վերջին հանգամանքը, ինչպես կտեսնենք, նշում է և Ասկոլին:

Երիտքերականների և նրանց հակառակորդների վեճին խառնվում են փիլիսոփաները: Լ. Տոբլերը երիտքերականների նշած հնչյունական օրենքները արմատապես տարբերում է բնական (ֆիզիկական և քիմիական) օրենքներից¹. Ըստ նրա՝ հնչյունական օրենքները լուկ որոշ փոփոխությունների արձանագրումներ են, որոնք գաղափար չեն տալիս փոփոխությունների ո՛չ պատճառների, ո՛չ էլ բնույթի մասին:

Գ. Ի. Ասկոլի.—Իտալացի նշանավոր լեզվաբան Գ. Ի. Ասկոլին, ինչպես տեսանք, կարևոր դեր է խաղացել հնդեւրոպական հնչյունական կառուցվածքի ըմբռնման ճշտման և երիտքերականների հնչյունական օրենքի սկզբունքի ձևավորման մեջ: Սակայն նա հեռու է եղել երիտքերականների դոգմատիկ ըմբռնումներից և մի շարք հարցերում լիովին շեղվել է նրանցից ու քննադատել նրանց հայացքները: Իր վերաբերմունքը երիտքերականների նկատմամբ Ասկոլին արտահայտել է իր «Լեզվաբանական նամակներում»²:

Հենվելով ռոմանական լեզուների պատմության տվյալների ուսումնասիրության վրա՝ Ասկոլին հանգում է երիտքերականներից տարբեր եզրակացությունների: Ամենից առաջ Ասկոլին լեզուն

¹ Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie, III, 1879.

² G. I. Ascoli, Prima lettera glottologica, „Rivista di filologia e d'istruzione classica“, X, 1882. Due recenti lettere glottologiche, „Archivio glottologico italiano“, X, 1886—1888. Սրանցից երկրորդը կրում է „Dei neogrammatici“ («Երիտքերականների մասին») վերնագիրը և նպատակ ունի արտահայտել հեղինակի վերաբերմունքը դեպի երիտքերականները: Ասկոլիի նամակները թարգմանվել և հրատարակվել են գերմաներեն՝ G. I. Ascoli. Sprachwissenschaftliche Briefe, Leipzig, 1887:

ու նրա պատմութիւնը անհրաժեշտ է համարում կապել ժողովրդի ու նրա կուլտուրայի պատմութեան հետ, թեև չի կարողանում թափանցել հասարակութեան զարգացման օրինաչափութիւնների մեջ և շարունակում է տուրք տալ լեզվի ինդիվիդուալիստական ըմբռնմանը: Ռոմանական լեզուների ծագումը նա հնարավոր է համարում բացատրել այդ լեզուներով խոսող ժողովուրդների ծագման պայմաններով և սրա հետ կապված՝ հանգում է սուբստրատի տեսութեանը, առաջ քաշում էթնիկական գործոնի կարևորութեան գաղափարը: Էթնիկական կամ սուբստրատի տեսութեան սաղմերը Ասկոլիի մոտ հանդես են եկել դեռևս 1854 թ., երբ նա նշել է էթնիկական խառնուրդի կարևորութիւնը լեզվական փոփոխութիւնների մեջ: Իր «Լեզվաբանական նամակներում» նա այս տեսութիւնը հետագա մշակման է ենթարկում և կատարում առաջին կոնկրետ փորձը ռոմանական որոշ կարգի հնչյունական փոփոխութիւններ այլալեզու սուբստրատի ազդեցութեամբ բացատրելու ուղղութեամբ. այսպես լատինական յ ֆրանսերենում, Պյուսիսային իտալերենում և ռետոռոմաներենում y-ի (ü) փոխվելը նա բացատրում է կելտական սուբստրատի ազդեցութեամբ, լատինական f-ի՝ իսպաներենում և Գասկոնի շրջանում h-ի փոխվելը՝ իբերական ազդեցութեամբ և այլն:

Հարձակվելով երիտքերականների դեմ ավելի շուտ հին լեզվաբանների սերնդի դիրքերից՝ Ասկոլին ելնում էր ռոմանական կենդանի բարբառների իր լավ իմացումից և էթնիկական գործոնի կարևորութեան իր ըմբռնումից: Ասկոլին մեղադրում է երիտքերականներին անալոգիայի շուրջը բարձրացրած աղմուկի համար, այն դեպքում, երբ, ըստ նրա, այդ սկզբունքը առաջ էլ լեզվաբանական երևույթների բացատրութեան նկատմամբ կիրառվել է (թեև չի խոսվել նրա մասին որպես հոգեբանական գործոնի. անալոգիական=հոգեբանական դրույթը Ասկոլին ևս մերժում է). դեռևս Դիցը տարբերում էր պատմական և անալոգիական փոփոխութիւններ: Խոսելով երիտքերականների երկրորդ սկզբունքի՝ հրնչյունական օրենքների մասին՝ Ասկոլին նշում է, որ միևնույն հրնչյունը տարբեր պայմանների առկայութեան դեպքում կարող է փոխվել տարբեր հնչյունների, ընդ որում կարևոր է համարում փոփոխութիւնների պատճառների մեկնաբանութիւնը: Ըստ նրա՝ միևնույն հնչյունական փոփոխութիւնը կարող է տեղի ունենալ

¹ Հմմտ. I. Jordan. An Introduction to Romance Linguistics, London, 1937, էջ 29, ծան.

տարբեր լեզուներում և այն էլ հաճախ ամենաբազմազան պատ-
ճառներով. դրանք վարիացիայի են ենթարկվում բարբառից բար-
բառ և բառից բառ՝ ըստ շեշտի, հնչյունական դիրքի, շարահյու-
սական խմբավորման, այլ բարբառների ազդեցության և այլն: Ասկոլին այս հարցում կարևոր է համարում էթնոլոգիական-սուբս-
տրատային գործոնը, թեև չի կարողանում հաղթահարել երիտքե-
րականների ինդիվիդուալիստական կոնցեպցիան և հնչյունական
փոփոխությունների մեջ մեծ տեղ է հատկացնում անհատա-
կան արտասանական տարբերություններին: Սրա հետ միասին
Ասկոլին, սակայն, գովում է երիտքերականներին՝ հատկապես
հնչյունաբանության բնագավառում նախորդ լեզվաբանների աշխա-
տանքը շարունակելու և զարգացնելու համար:

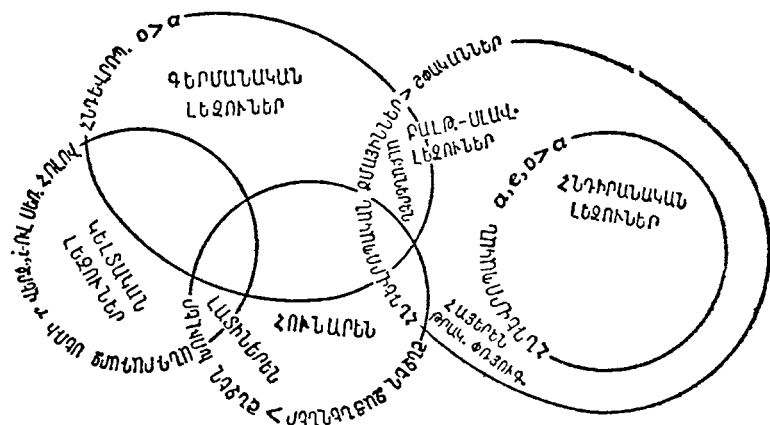
Ասկոլին խոշոր վաստակ ունի կենդանի բարբառների ու-
սումնասիրության մեջ. նա ուսմանական գիտական բարբառագի-
տության հիմնադիրն է: 1873 թ. նա սկսում է հրատարակել
«Archivio glottologico italiano»-ն, որը կարևոր դեր է խաղում
իտալական գիտական բարբառագիտության համար. սրա առաջին
համարում (էջ 1—556) նա հրատարակում է իր «Saggi ladini»-ն:

Ավելորդ չէ նշել, որ Ասկոլին հնդերոպական-սեմական ցե-
ղակցության գաղափարի պաշտպաններից մեկն է:

Յոհան Շմիդտը և նրա «ալիքների տեսությունը».— Շ ալիքները
և նրա հաջորդները հնդերոպական լեզուների պատմական փոխ-
հարաբերությունը պատկերացնում էին ծննդաբանական՝ ծառի
ձևով. ըստ այսմ հնդերոպացիների տարածումը դիտվում էր որ-
պես անընդհատ տարբերակման (դիֆերենցիացիայի) և աստիճա-
նական տարաբնակման պրոցես: Այս պատկերացումը հետագայում
լայն հիմքեր է գցում՝ հանդես գալով ոչ միայն Ա. Ֆիկի, Ֆր.
Մյուլլերի և այլոց սխառեմներում, այլև ավելի կամ պակաս շա-
փով՝ երիտքերականների աշխատություններում: Սակայն փաս-
տերի կուտակումը նշանակալից շափով խարխլում էր այս ուղղա-
գիծ-նատուրալիստական պատկերացման հիմքերը և երևան էր
հանում լեզուների ցեղակցական փոխհարաբերության շատ ավելի
բարդ պատկեր:

Առաջին լեզվաբանը, որ փորձեց նոր ձևով բացատրել լեզու-
ների ծագումաբանական-ցեղակցական փոխհարաբերությունը,
Յոհան Շմիդտն էր (1843—1901): 1872 թ. Շմիդտը, հանդես գա-
լով «Հնդերոպական լեզուների ցեղակցական հարաբերություննե-

րը» գրքով¹, ցույց է տալիս, որ՝ ա) բալթիկ-սլավոնական ճյուղը կապված է, մի կողմից՝ հնդիրանականի (արևելքում), մյուս կողմից՝ գերմանականի (արևմուտքում) հետ. բ) այդ նույն ձևով էլ հունական ճյուղը կապված է, մի կողմից՝ հնդիրանականի (արևելքում), մյուս կողմից՝ իտալականի հետ (արևմուտքում): Այսպիսով, Շմիդտը գալիս է այն եզրակացության, որ լեզուների ցեղակցական որոշակի ճյուղավորումներ չկան, որ լեզվական առանձին երևույթների սահմանները չեն համընկնում, և որ մի լեզվից մյուսին անցումն աստիճանաբար է կատարվում, ուստի և ցեղակցության պատկերացումը ծննդաբանական ծառի ձևով հաշվի չի առնում լեզուների փոխհարաբերության բարդությունը: Նրա կարծիքով՝ այդ փոխհարաբերությունը կարելի է պատկերացնել «ալիքի տեսքով, որը տարածվում է համակենտրոնային շրջաններով, որոնք նորակազմությունների տարածման կենտրոնից հեռանալու շարժում ավելի ու ավելի թուլանում են»²: Սրա հիման վրա էլ Շմիդտը տալիս է հնդկարոպական լեզուների փոխհարաբերության հետևյալ սխեման.

Շմիդտի «ալիքների տեսությունը» հենց այս շրջանում կողմնակիցներ է գտնում հանձինս Հ. Շուխարդտի, Պ. Կրեշմերի և ուրիշների. XX դ. այն ավելի լայն ազդեցություն է ձեռք բերում լրացվելով լեզվաբանական աշխարհագրության սվյալնհրով³:

¹ J. Schmidt, Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, Weimar, 1872.

² Նույն տեղը, էջ 23:

³ Հ. Արենսը, Sprachwissenschaft, 1955, էջ 273, Շմիդտի «ալիքների տեսության» գլխավոր արժանիքը համարում է ոչ այնքան ծագումաբանական ծառը ալիքներով փոխարինելը, որքան այն, որ նա «1. ապացու-

Շմիդտը իր սկզբնական շրջանի գործերում շարունակում էր Շլայխերի հետազոտական գիծը և ակնհայտ օպոզիցիայի մեջ էր գտնվում երիտքերականների նկատմամբ: Սակայն շուտով նա հարում է նոր լեզվաբանական ուղղության՝ երիտքերականության որոշ սկզբունքներին և հանդես գալիս հնդերոպական լեզուների հնչյունաբանությանն ու ձևաբանությանը նվիրված բազմաթիվ հոդվածներով, որոնց մեջ հայտնագործում է մի շարք հնչյունական օրենքներ և պարզաբանում որոշ կարևոր հարցեր: Նա զբաղվում է հնդերոպական հնչյունական հերթագայությունների հարցով՝ շատ բանով կանխելով Սոսյուրի հայացքները, մի քանիսի հետ միաժամանակ պարզում հնդերոպական ձայնավորների իրական բնույթն ու հնդիրանական ա-ի՝ շատ դեպքերում ոչ-նախնական լինելը, հակառակ Բրուգմանի՝ փորձում ապացուցել Ա-ի Փ՝ հնչումը, պարզում է ձևաբանական մի քանի մասնակի հարցեր և այլն: Նրա ձևաբանական հետազոտությունների մեջ հատուկ արժեք ունի «Հնդերոպական չեղոք սեռի բառերի հոգնակիի կազմությունը» գիրքը՝ այստեղ հենվելով այն բանի վրա, որ հունարենում չեղոք սեռի հոգնակի ենթակայի մոտ գրվում է եզակի ստորոգյալ, Շմիդտը ժխտում է հնդերոպական նախալեզվում չեղոք սեռի հոգնակիի առկայությունը. ըստ նրա՝ վերջինս փոխարինվել է բառի հավաքական ձևով:

Շմիդտը սուր վեճ էր մղում երիտքերականների հետ հատկապես անալոգիայի սկզբունքի շարաշահման հարցում. նրա կարծիքով՝ բացառությունների դեպքում պետք է նկատի առնել, որ կարող են գոյություն ունենալ մեզ անհայտ հնչյունական օրենքներ, և դիմել անալոգիային միայն ծայրահեղ դեպքերում, երբ բացատրության այլ հնարավորություններ չկան: Բեռլինի Գիտությունների ակադեմիայում 1884 թ. արտասանած իր ճառի մեջ նա ցավով նշում էր, որ «այժմ ողջ համեմատական քերականությունը լուծվել է ձայնավորների ուսումնասիրության մեջ»:

Ինչպես կտեսնենք, Շմիդտն զբաղվել է նաև լեզվաբանական

ցում է հնդերոպական նախալեզուն որպես ամբողջություն զիտելու գիտական ֆիլիցիա լինելը, 2. հայտնաբերված հնդերոպական բառաձևերը (աստղա-Նիշային բառերը) զիտում է միայն որպես հետազոտության վերջին համառատասխան արդյունքը, 3. քանզում է «հնդերոպական նախալեզվի» միասնության հավատը և նրա տեղը դնում բարբառային բաղադրանությունը»:

¹ J. Schmidt, Die Pluralbildung der indogermanischen Neutra, 1889.

հնէաբանության հարցերով, և այս բնագավառում նրա արածները զուրկ չեն հետաքրքրությունից:

Հուզո Շուխարդտ. — Ավստրիական նշանավոր լեզվաբան և պոլիգլոտ Հուզո Շուխարդտի (1842—1928) գործունեությունը ծավալվել է դեռևս երիտքերականների գործունեության բուռն ծաղկման շրջանում: Սակայն Շուխարդտն այն լեզվաբաններից էր, որոնք քննադատաբար էին նայում երիտքերականների սկզբունքներին և որոնց արծարծած գաղափարները աստիճանաբար են ճանապարհ հարթում: Նրա աշխատանքները վերաբերում են լեզվաբանության տեսության կարևորագույն հարցերին և առանձին լեզուների պատմությանն ու տեսությանը: Շուխարդտը երիտքերականների նեղ էմպիրիզմին հակադրում էր լեզվական երևույթների տեսական խորը լուսաբանության և գիտական լայն ընդհանրացումների անհրաժեշտության գաղափարը: Եթև երիտքերականների ուշադրությունը կենտրոնացած էր հնդեվրոպաբանության հարցերի շուրջը, տեսական ընդհանրացումներն արվում էին գրեթե միայն այդ լեզուների հիման վրա, ապա Շուխարդտն ընդգրկում է ամենաբազմազան կառուցվածքի լեզուներ, պայքարում իսկական ընդհանուր լեզվաբանության ստեղծման համար: Նա հաճախ է նշում, որ մասնակի լեզվաբանությունները կապված են իրար հետ, ընդ որում ընդհանուր կողմերի ուսումնասիրությունը նպաստում է նաև տարբերությունների բացահայտմանը:

Շուխարդտի տարերքը քննադատությունը և պոլեմիկան են: Նա միշտ ավելի ուժեղ է քննադատության, քան սեփական դրույթներ առաջ քաշելու մեջ: Սակայն քննադատության ընթացքում Շուխարդտը ելնում է որոշ ընդհանուր գաղափարներից, դրույթներից ու սկզբունքներից, որոնք և կիրառում է առանձին լեզուներին վերաբերող իր հետազոտությունները մեջ:

Իր հայացքները Շուխարդտն արտահայտել է զանազան հոդվածներում, որոնց կարևոր մասը հավաքված ու հրատարակված է ևեո Շպիցերի կողմից¹:

Շուխարդտը լեզվաբանական առանձին դպրոց չի ստեղծել, թեև իր հայացքներով զգալի շափով ազդել է ամենատարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչների վրա:

¹ Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Wademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft, zusammengestellt von L. Spitzer, 1922, II հրատ. 1928; Ռուս. ժողովածուն կազմված է Ռ. Բուզադովի կողմից. Г Шухардт, Избранные статьи по языкознанию, М., 1950:

չյունական օրենքների մասին՝ երիտքերականների դեմ» հոդվածում¹ և այլ հոդվածներում Շուխարդտը պայքար է մղում հնչյունական օրենքների երիտքերականական մեխանիստական ըմբռնուման դեմ:

Ամենից առաջ, եթե երիտքերականները հնչյունական օրենքները դիտում էին որպես ֆիզիկական-ֆիզիոլոգիական կարգի գործոնների ազդեցության արդյունք, ապա Շուխարդտի կարծիքով՝ հնչյունական օրենքների մեջ ևս երևան է գալիս հոգեկան գործոնի ազդեցությունը: Նա անօրինական է համարում ֆիզիոլոգիական ու հոգեկան գործոնների հակադրությունը և գտնում, որ նրանց միջև հնչյունական օրենքների հարցում ներքին կապ կա. հնչյունական փոփոխությունը տարածվում է անալոգիայի միջոցով. այն սկսվում է փոքրաթիվ բաւերից և անալոգիայի հետևողական ազդեցությամբ տարածվում այլ դեպքերի վրա: Հետևելով Տորլերին՝ Շուխարդտը պնդում է, որ հնչյունական օրենքների՝ զուտ ֆիզիոլոգիական բնույթ ունենալու դեպքում անալոգիան շէր կարող հանգես գալ որպես խանգարիչ գործոն: Հնչյունական օրենքների երիտքերականական ըմբռնումը, Շուխարդտի կարծիքով, այդ օրենքները դարձնում է արտաքին գործոն, դրանք չի կապում լեզվի ներքին էություն հետ:

Հանդես գալով հնչյունական օրենքի բնույթի երիտքերականական ընդհանուր ըմբռնման դեմ՝ Շուխարդտը հակադրվում է և հնչյունական օրենքի մասին նրանց ունեցած այլ կարգի պատկերացումներին: 1) Շուխարդտը հակադրվում է ամենից առաջ երիտքերականների այն պնդմանը, թե հնչյունական փոփոխությունները տարածվում են միայն մեկ ուղղությամբ: Ըստ նրա՝ դրանք տարածվում են անհատից անհատ՝ «լեզվախառնուրդի» ճանապարհով, որ ըստ Շուխարդտի՝ առկա է ոչ միայն լեզուների միջև, այլ լեզուների ներսում. տվյալ լեզվով խոսող անհատների մոտ կան արտասանական այնպիսի շեղումներ, որոնք կարող են ուրիշների կողմից ընդօրինակվել և տարածվել: 2) Ըստ Շուխարդտի՝ ճիշտ չէ երիտքերականների այն պնդումը, թե հնչյունական փոփոխությունը միաժամանակ է երևան գալիս տվյալ հնչյունը տվյալ դիրքում ունեցող բոլոր բառերում. այս կամ այն բառի՝ տվյալ հնչյունական փոփոխությանը ենթարկվելու արագությունը կախ-

¹ H. Schuchardt, Über die Lautgesetze, gegen die Junggrammatiker, 1885, ուս. թարգմանությունը հիշված ժողովածուում, էջ 23—55:

ված է բառի գործածության հաճախականությունից. հաճախակի գործածվողներից այն տարածվում է ավելի քիչ գործածվողների վրա: 3) Շուխարդտը չի ընդունում երիտօրեականների դրույթը հնչյունական օրենքների՝ բացառություն չճանաչելու մասին. նախ՝ կան փոփոխություններ, որոնք առկա են միայն մեկ կամ մի քանի բառերում, թեև համապատասխան հնչյունական պայմաններ գոյություն ունեն և այլ բառերում. երկրորդ՝ կան այնպիսի բառեր, որոնք չեն ենթարկվել տվյալ հնչյունական փոփոխությանը, ընդ որում այդ բացառությունը անալոգիայով չի կարող բացատրվել. երրորդ՝ շատ հաճախ գործածվող բառերը ենթակա են մաշվելու և անկանոն կերպով են փոփոխվում. Շուխարդտը գրառում է նույնիսկ, որ հնչյունական միակ օրենքը հնչյունափոխության անհավասարաչափության օրենքն է և նշում է, որ հնչյունական օրենքների հարցում երիտօրեականների մտցրած սահմանափակումները (դրանց՝ տեղով և ժամանակով սահմանափակված լինելու դրույթը) գործը չեն փրկում: 4) Կանգնած լինելով հնչյունական փոփոխությունների մեջ հոգեկան գործոնի կարևորության տեսակետի վրա՝ Շուխարդտը բնականաբար չի ընդունում երիտօրեականների դրույթը՝ հնչյունական օրենքների՝ մարդկանց կամքից անկախ և անգիտակցաբար գործելու մասին. ըստ նրա՝ հնչյունական այս կամ այն փոփոխության տարածման մեջ կարևոր դեր են խաղում նորաձևությանը հետևելու, կրթված խավերի և նշանավոր անձերի արտասանությանը նմանվելու ձգտումը և այլն, — հանգամանքներ, որոնք չեն կարող կամքից և գիտակցությունից անկախ բաներ համարվել: Չունենալով լեզվի իսկական հասարակական լմբոնում՝ Շուխարդտն այնուամենայնիվ նկատում է հնչյունական օրենքների հարցում երիտօրեականների նեղ ինդիվիդուալիզմի սահմանափակությունն ու տեսական անճարակությունը և փորձում նշել հասարակական որոշ կարգի գործոնների դերը. այսպես, օրինակ, նշվում է դպրոցի, հասարակական թաղերը խավերի ազդեցությունը և այլն: Այս հարցում, ինչպես նշել ենք, հասարակական դարգացման շուխարդտյան լմբոնումը հենվում է Տարգի իդեալիստական կոնցեպցիայի վրա: Շուխարդտը նկատում է, որ լեզվի երիտօրեականական ինդիվիդուալիստական լմբոնումը փաստորեն զրկում է օրենքի գաղափարը տեսական հիմնավորումից: Ըստ Շուխարդտի՝ հնչյունական փոփոխությունների պատճառների հարցում անհրաժեշտ է հաշվի առնել նախ՝ լեզուների խաչավորման ու խառնման փաստի առկայությունը:

Քրկրորդ՝ լեզվի և բարբառների սահմանների անկայունությունը և լեզու, բարբառ, խոսվածք հասկացությունների պայմանականությունը, — հանգամանքներ, որոնք բացառում են հնչյունական օրենքների տարածման որոշակի սահմանների առկայության հնարավորությունը, երրորդ՝ հասարակական այս կամ այն գործոնի դերը այս կամ այն երևույթի տարածվելու կամ դադարելու գործում:

Շուխարդտը բողոքում է երիտքերականների հնչյունական բննքի սկզբունքի դեմ և՛ տեսական, և՛ գործնական առումով: Նա նշում է, որ հնչյունական փոփոխությունները չի կարելի որակել որպես օրենքներ. բնական օրենքներն համընդհանուր և բացարձակ բնույթ ունեն, հնչյունական օրենքները սահմանափակված են տեղով և ժամանակով: Շուխարդտը հանդես է գալիս երիտքերականների դեմ, մի կողմից՝ որոշակի բարբառային-հնչյունական սահմաններ նշելու, մյուս կողմից՝ ժամանակային որոշակի շրջաններ առանձնացնելու հարցում (վերջինս արտահայտվում է լեզվի միևնույն փուլում բացառություն չճանաչող հնչյունական օրենքների գոյություն երիտքերականական պնդման մեջ). ըստ Շուխարդտի՝ որոշակի սահմաններ չկան ոչ միայն բարբառների, այլև լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի միջև: Շուխարդտի կարծիքով՝ չի կարելի խոսել հնչյունական պայմանների նույնության մասին, ինչպես անում են երիտքերականները հնչյունական օրենքների աննշույթյամբ, որովհետև այդպիսի նույնություն հնարավոր չէ. ամեն բառ ունի իր սեփական լեզվական շրջապատը: Շուխարդտը առաջ է քաշում հնչյունափոխության մեջ գործածության հաճախականության կարևորության դրույթը՝ դրանով փորձելով հաղթահարել իր ինդիվիդուալիզմը և ուլտրաիվիզմը. սակայն լեզվական գործածության հաճախականության դրույթը լեզվի իսկական հասարակական ըմբռնումը փոխարինում է մեխանիստական մեկնաբանությամբ:

Շուխարդտը բողոքում է հնչյունական օրենքների ֆետիշացման, դրանց ինքնանպատակ քննության, ստուգաբանական պրակտիկայում առանձին փաստերով տարվելու և տեսական լայն ընդհանրացումներից հեռանալու դեմ. «Մի՞թե ինքնին միևնույնը չէ, — գրում է Շուխարդտը, — թե ոմանական andare-ն «քայլել» ծագում է արդյոք adnare-ից, addare-ից, թե՞ ambulare-ից կամ թե մի որևէ կելտական բայական արմատից. դառնում է արդյոք տվյալ բարբառում յ-ն ը կամ մի այլ բարբառում՝ ր-ն ՚: Ի՞նչ ի-

մաստ կա այդ անվերջ ստուգաբանական կամ ձևաբանական համապատասխանությունների մեջ՝ հնչյունական օրենքների անվերջ շարքով, քանի դեռ դրանք մնում են մեկուսացված, քանի դեռ դրանք չեն իմաստավորվել բարձրագույն պլանով¹։ Հնչյունական օրենքի սկզբունքը, Շուխարդտի կարծիքով, հանգեցնում է մերկ փաստամտության, հեռացնում ինքնուրույն մտածողությունից։

Դնելով բացառություն շճանաչող հնչյունական օրենքների բացահայտման հարցը՝ երիտքերականները, լեզվի ինդիվիդուալիստական ըմբռնման պայմաններում, հնչյունական օրենքի գաղափարը կապում էին անհատի խոսքի հետ. ըստ այդմ ստացվում էր, որ հնչյունական օրենքների բացարձակ հետևողականության մասին կարելի է խոսել միայն որոշակի անհատի առումով և միայն տվյալ որոշակի մոմենտի համար։ Հասկանալի է, որ այս դեպքում բացառվում էր լեզվական օրինաչափությունների հասարակական էությունը, լեզվի պատմությունը կտրվում էր նրանով խոսող ժողովրդի կոնկրետ պատմությունից։ Կենդանի բարբառների հետազոտությունը և հնչյունական օրենքների բացահայտման ուղղությանմբ կատարվող աշխատանքը հանգեցնում են, մի կողմից՝ հնչյունական օրենքների՝ իրական օրինաչափություններն արտահայտող պայմանական բանաձևեր լինելու գաղափարին, մյուս կողմից՝ լեզուների ցեղակցության ու փոփոխության մասին երիտքերականների տրագիցիոն պատկերացումների վերանայմանը։ Ինչպես հայտնի է, երիտքերականները բարբառները համարում էին այն հիմնական միավորները, որոնց մեջ ամենից ավելի լավ է դրսևորվում հնչյունական օրենքների հետևողականությունը, և դրանք հակադրում էին գրական լեզվին։

Երիտքերականների այս լեզվաբանական պատկերացումների վերանայումն ընթանում է երկու ուղղությամբ. 1) ի հակակշիռ երիտքերականների, որոնք լեզուների փոփոխության պատճառները տեսնում էին միայն անհատական լեզվագործածության և սերունդների կողմից լեզուն յուրացնելու ընթացքում մտցված անգիտակից փոփոխությունների մեջ, սկսում է երևան գալ այդ փոփոխության պատճառները նաև դոսում որոնելու տենդենց. 2) ի հակակշիռ մինչև XIX դ. վերջին քառորդը եղած պատկերացման՝ բարբառների ու լեզուների և հնչյունական օրենքների գործողության որոշակի սահմանների մասին, սկսում են խոսել դրանց բա-

¹ Г. Шухардт, Избранные статьи по языкознанию, М., 1950 էջ 51.

ցակայութեան մասին. առաջին տեսակետն արտահայտուիմ է «սուբստրատի տեսութեան», երկրորդը՝ «լեզվաբանական աշխարհագրութեան» մեջ:

Սուբստրատի կամ էթնիկական տեսութեանը կողմնակիցներ է գտնում ոչ միայն երիտօրէականների նկատմամբ քննադատաբար տրամադրված լեզվաբանների, այլև հենց իրենց երիտօրէականների շարքերում: Շուխարդտի հետ միասին այդ տեսութեանը, ինչպէս տեսանք, պաշտպանում է Ասկոլին: Շուխարդտը և այս տեսակետի մյուս կողմնակիցները լեզուների խաչավորումն ու խառնումը դիտում են որպէս լեզվի փոփոխութեան կարևոր գործոն. ըստ նրանց՝ այս կամ այն լեզվական հանրութեանը, յուրացնելով մի նոր լեզու, այդ յուրացման ընթացքում պահպանում է իր նախկին լեզվի որոշ հատկութեանները. այսպիսով՝ ստեղծվում է լեզվի որոշ ենթահիմք, սուբստրատ, որի բնույթը կարելի է բացատրել՝ նկատի առնելով միայն ասիմիլյացված լեզվի բնույթը:

Լեզվական փոփոխութեանների գլխավոր գործոնը Շուխարդտը համարում է լեզուների խաչավորումն ու խառնումը: Նրա կարծիքով՝ հնարավոր չէ որոշակի սահման գծել ոչ միայն լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի միջև, այլև տարբեր լեզուների ու տարբեր բարբառների միջև: Խոսվածք, բարբառ, ենթաբարբառ ու լեզու հասկացութեանները միայն պայմանական հասկացութեաններ են: Զկա ոչ մի լեզու, որ զերծ լինի խաչավորումից և օտար տարրերից. բոլոր լեզուները խաչավորված տարրեր ունեն: Օրինակներ բերելով ռոմանական լեզուներից, Շուխարդտը ցույց էր տալիս, թե ինչպէս հնարավոր չէ գծել սահմանակից իտալական և ֆրանսիական բարբառների սահմանը: Այստեղից էլ բխում էր Շուխարդտի սկեպտիցիզմը դեպի լեզուների ծագումաբանական դասակարգումը: Այս կապակցութեամբ Շուխարդտը որոնում է աշխարհի բոլոր լեզուների ցեղակցութեան ապացույցներ, այլև խոսում լեզուների «տարրական» ցեղակցութեան մասին՝ վերջինիս հիմքում դնելով մարդկանց հոգեկան բնութեան ընդհանրութեանը:

Լեզուների ծագումաբանական դասակարգմանը Շուխարդտը հակադրում էր լեզուների «աշխարհագրական համահարթման» դրույթը, նշում լեզուների անցումների անընդհատականութեանը՝ ըստ դրանց աշխարհագրական տեղաբաշխման:

Տարբերելով լեզվական փոփոխութեանների երկու տիպ՝ ներքին և արտաքին (խառնուրդ)՝ Շուխարդտը ոչ միշտ է հնարավոր համարում լուծել այս կամ այն փոփոխութեան՝ ո՛ր կատեգորիա-

յին պատկանելու հարցը: Լեզուն դադարելով ապրել՝ կարող է իր որոշ հատկություններով (վարժություններ ու տենդենցներ) ապրել հաջորդ լեզվի մեջ:

Հնչյունական փոփոխությունների պատճառները որոնելով ընդհանրապես խաչավորման, խառնման ու փոխազդեցության մեջ՝ Շուխարդտը այդ պրոցեսն առնում է լայն իմաստով. լեզվական խառնուրդ, ըստ նրա, տեղի է տւնենում ոչ միայն էթնիկական խառնուրդի ժամանակ, որը նրա կարծիքով ավելի հաճախադեպ երևույթ է, քան կարծում են, այլև տերտ կապ ունեցող հաղորդակցական հանրությունների (Verkehrsgenossenschaft) մեջ. 1) «Մի կողմից՝ յուրաքանչյուր նշանավոր կենտրոնում բնակչության հոսունությունը ձեռք է բերում այնպիսի շփեր, որ այն կարելի է դիտել որպես յուրատեսակ խառնուրդ». 2) «Մյուս կողմից՝ բոլորովին էլ բացառիկ չէ այն դեպքը, որը Պատուլը համարում է լեզվական խառնուրդի միակ հնարավոր նախադրյալը, այն է՝ «եբր առտնձին պատմական պատճառների հետեանքով մարդկանց մեծ խմբերը ելել են բնակչության վայրերից և խառնվել ուրիշների հետ»¹:

Շուխարդտի ծառայությունը մեծ է օտուգաբանության բնագավառում. նա չի բավարարվում փոփոխությունների բանաձևերի հավաստմամբ, այլ ձգտում է քացահայտել բառերի իսկական պատմությունը. այս դեպքում նա օգտագործում է բառի բարբառային տարբերակների ամբողջությունը և հետևում նրա զարգացման հետևողական պատմական օղակներին: Նա, ի տարբերություն երիտքերականների, ուշադրությունը կենտրոնացնում է բառի իմաստի վրա՝ այս կապակցությամբ հետագայում հանգելով «իրաբառերի» գաղափարին: Շուխարդտը հատուկ ուշադրություն է դարձրել բնաձայնությունների հարցին՝ նշելով, որ իրարից բոլորովին տարբեր լեզուներում կարող են հանդիպել միևնույն իմաստն արտահայտող նման հնչյունախմբեր. բնաձայնությունը նա ըմբռնում է լայն իմաստով՝ որպես հնչյունական սիմվոլիզմ²: Այս կապակցությամբ էլ հենց լեզուների պատմական ցեղակցության գաղափարին Շուխարդտը հակադրում է ոչ-պատմական «տարրական» ցեղակցության գաղափարը: Այսպիսի «տարրական» ընդհանրությունները երևան են զալիս ամենատարբեր բնույթի

¹ Г. Шухардт, Избранные статьи по языкознанию, М., 1950, էջ 35:

² Հմմտ. I. Jordan, հիշ. աշխ., էջ 50:

լեզուներում և տարբեր են էթնիկական և փոխառութեամբ առաջացող ընդհանրություններից՝ իրենց հիմքում ունենալով մարդկային մտածողական ընդհանրությունները. այդպիսի ընդհանրությունները արդյունք են ընդհանուր ներքին տենդենցի: Այսպես, օրինակ, ռոմանական լեզուներում, գերմաներենում, բասկերենում, հունգարերենում հոդի առաջացումը կատարվել է միևնույն ձևով՝ առանց փոխառութեամբ կամ ցեղակցութեամբ բացատրվելու:

Շուխարդտը լեզուն համարելով առաջին հերթին մարդկանց հաղորդակցվելու միջոց՝ սրանից հետևողական եզրակացություններ չի հանում լեզվի հասարակական բնույթի մասին, բայց եզրակացություններ է անում նախադասության ու բառի, բայի ու անվան ծագման առաջնության մասին՝ նախադասությունը նախորդել տալով բառին, բայը՝ անվանը: Ըստ Շուխարդտի՝ լեզվի ծագման հարցը նախադասության ծագման հարց է, որովհետև նախադասությունը հաղորդակցման միավորն է: Սկզբնական նախադասությունները եղել են միանդամ և հանդես եկել ստորոգյալի բաղաչի վրա. երկանդամ (ենթակայով և ստորոգյալով) նախադասությունները հետո են առաջացել: Լեզուն ծագում է կարիքից: Շուխարդտը ելնում է լեզուների մոնոգենետիկական և պոլիգենետիկական ծագման տեսությունների ծայրահեղությունների դեմ՝ դանեչով, որ մոնոգենեչիսը և պոլիգենեչիսը հենց սկզբից միահյուսված են, այլ և որ երկուսն էլ հավասարապես անապացուցելի են:

Տարբերելով լեզվի քննության պատմական և ստատիկ հայեցակետերը՝ Շուխարդտը այնուամենայնիվ դրանք չի հակադրում. լեզվի ստատիկ ուսումնասիրությունը նա նույնացնում է լեզվի հոգեբանական ուսումնասիրության հետ և այն կոչում լեզվահոգեբանություն (Sprachpsychologie): Միաժամանակ Շուխարդտը պահանջում է պատմական լեզվաբանությունը դարձնել իսկապես այդպիսին:

Շուխարդտը հատուկ ուշագրություն է դարձրել արհեստական լեզուների և այսպես կոչված «խառն» (կրեոլյան) լեզուների հարցին. վերջիններիս առաջացումը նա կապում է հաղորդակցման կարիքի հետ և կոչում «կարիքային լեզուներ» (Notsprachen):

Շուխարդտը մեծ ծառայություն է մատուցել բասկերենի ուսումնասիրությանը:

«Իրերի և բառերի» փոխհարաբերության շուխարդտյան բմբռնման մասին մենք դեռ առիթ կունենանք խոսելու:

բ. Մոսկվայի լեզվաբանական դպրոց

Ֆիլիպ Ֆյոդորովիչ Ֆորտունատով.— Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովը (1848—1914) ռուսական պատմա-համեմատական լեզվաբանության ամենաականավոր դեմքն է, Մոսկվայի լեզվաբանական դպրոցի հիմնադիրը: Նրա ուսանողների թվին են պատկանում ռուս գիտնականներ Ա. Ա. Շախմատովը, Գ. Կ. Ուլյանովը, Վ. Կ. Պորֆեդինսկին, Մ. Մ. Պոկրովսկին, Վ. Ն. Շչեպկինը, Բ. Մ. Լյապունովը, Ա. Ի. Տոմսոնը, Դ. Ն. Ուշակովը, Ե. Ֆ. Բուդդեն, Ա. Մ. Պեդկովսկին, Մ. Ն. Պետերսոնը, հայ Լ. Զ. Մսերյանցը, նորվեգացի Օ. Բրոկը, շվեդ Տորբյորսոնը, դանիացի Հ. Պեդերսենը, հոլանդացի Վան դեր Կոպը, ֆրանսիացի Պոլ Բուայեն, գերմանացիներ Սոլմսենը և Բենենկերը, շեխ Մուրկոն և Պոլիվկան, սերբ Բելիչը և Տոմիչը, ֆինն Միկկոլան, ռումին Բոգդանը: Զի կարելի, սակայն, ասել, թե բոլորին էլ հավասարապես հատուկ են Ֆորտունատովի լեզվաբանական կոնցեպցիայի բոլոր կողմերը:

Պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառման խնդրում Ֆորտունատովը դավանում է երիտքերականների հիմնական սկզբունքները, բայց մի շարք հարցերում զերծ է նրանց միակողմանիությանից ու կանգնած է ավելի առաջադիմական դիրքերի վրա: Նրա լեզվաբանական հայացքները և հնդկրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մեջ բերած նորությունները արտացոլում են գտել դասախոսությունների ու առանձին հոդվածների մեջ: Առանձնապես մեծ է նրա վաստակը հնդկրոպական շեշտաբանության (ակցենտոլոգիայի) և համեմատական քերականության առանձին հարցերի լուսաբանության մեջ: Դասախոսությունները հրատարակվել են Ֆորտունատովի մահից հետո. դրանցից նշելի են «Դասախոսություններ հին սլավոններենի հնչյունաբանության մասին» և «Հնդկրոպական լեզուների համեմատական հնչյունաբանության համեմատական ուրվագիծը»¹, այլև «Համեմատական լեզվաբանությունը» և «Հնդկրոպական լեզուների համեմատական ձևաբանությունը»²: Վերջին երկուսը երկար ժամանակ հայտնի էին միայն վիճաբանական հրատարակություններով: Սո-

¹ Ф. Ф. Фортунатов, Лекции по фонетике старославянского языка, 1919. Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков, 1922.

² Ф. Ф. Фортунатов, Сравнительное языковедение, 1901—1902. Сравнительная морфология индоевропейских языков. 1899—1901

վետական շրջանում լույս են տեսել Ֆորտունատովի «Ընտիր աշխատությունները», որոնք պարունակում են հիշյալ դասախոսությունները¹։

Ֆորտունատովի հոդվածներից մի քանիսը տպագրվել են «Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen» և «Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung» հանդեսներում։ Կարևոր է նշել, որ Ֆորտունատովի ընդհանրացնող դասընթացները նախորդել են Բրուզմանի համեմատական քերականության ամբողջական հրատարակությանը։

Ինչպես երիտքերականները, Ֆորտունատովը ևս լեզվի հիմքում դնում է հոգեֆիզիկական պրոցեսների ամբողջությունը, լեզվաբանությունը լուծում պատմական հետազոտության մեջ, դավանում հնչյունական օրենքի, անալոգիայի, լեզվական պրոցեսի անընդհատականության դրույթները։ Բայց նա զերծ է, մի կողմից՝ լեզվական պրոցեսի սուբյեկտիվ-ինդիվիդուալիստական ըմբռնումից, մյուս կողմից՝ մեթոդի կիրառման մեջ ցուցաբերած այն միակողմանիությունից ու ծայրահեղություններից, որոնք հատուկ էին երիտքերականների շատ ներկայացուցիչների։

Լեզվի հոգեֆիզիկական ըմբռնումը Ֆորտունատովը յուրատեսակ կերպով զուգորդում է լեզվի հասարակական ըմբռնման հետ։ Լեզվի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, նրա հնչյունական ու իմաստային կողմերի փոխհարաբերությունը, Ֆ. Ֆորտունատովի կարծիքով, կարելի է ուսումնասիրել ֆիզիոլոգիական ու հոգեբանական դիրքերից. բառերի հնչյունները ֆիզիկական երևույթներ են և կապվում են ֆիզիոլոգիայի, այն է՝ խոսքի հնչյունների ֆիզիոլոգիայի հետ. բառերի իմաստները, այլև իմաստների ու հնչյունների կապի բնույթը հոգեկան երևույթներ են և կապվում են հոգեբանության հետ։ Այս դեպքում Ֆորտունատովը ելնում է ասոցիատիվ հոգեբանության տվյալներից։ Սակայն լեզվի էությունը սրանցով չի սպառվում։ Լեզուն հասարակական երևույթ է. նա պատկանում է որոշ հասարակական խմբակցության, սերտորեն կապվում այդ խմբակցության պատմության հետ։ Այսպիսով, լեզվաբանությունը անմիջական կապի մեջ է գտնվում ոչ միայն ֆիզիոլոգիայի և հոգեբանության, այլև ժողովրդի պատմության հետ. լեզվաբանությունը և պատմությունը փոխադարձաբար օգնում են միմյանց. «Յուրաքանչյուր լեզու,—

¹ Ф. Ф. Фортунатов, Избранные труды, I—II, М., 1956—1957.

գրում է Ֆորտունատովը, — պատկանում է որոշակի հասարակութան, որոշակի հասարակական խմբակցության (ОБЩЕСТВЕННЫЙ СОЮЗ), այսինքն՝ յուրաքանչյուր լեզու պատկանում է մարդկանց, որպես այս կամ այն հասարակության անդամների: Այն փոփոփությունները, որոնք տեղի են ունենում հասարակության կազմում, լեզվի մեջ ուղեկցվում են համապատասխան փոփոփություններով, հասարակության տրոհումը այս կամ այն մասերի համապատասխանում է լեզվի տրոհմանն առանձին բարբառների, իսկ հասարակական խմբակցության մասերի միավորմանը համապատասխանում է և լեզվի մեջ նրա բարբառների միավորումը¹: Լեզվի բնույթով էլ Ֆորտունատովը որոշում է լեզվաբանության հարաբերությունը հասարակական և բնական զանազան գիտությունների հետ՝ ընկատելով լեզվաբանությունը դրանց մեջ ձուլելու վտանգը. «...Մարդկային լեզվի ուսումնասիրությունը նրա պատմության մեջ մտնում է իր որոշակի կողմերով, որպես բաղկացուցիչ մաս, բնության և հասարակական խմբակցությունների Այանքի վերաբերյալ գիտության մեջ»²: Լեզվաբանության՝ որպես լեզվի պատմական ուսումնասիրության գլխավոր խնդիրը Ֆորտունատովը տեսնում է ժողովուրդների ու նրանց կուլտուրայի պատմության հարցերը պարզաբանելու մեջ: Նրա կարծիքով՝ վաղ շրջանի պատմության մեջ հասարակության մասերի կապի թուլության պայմաններում գերակշռում էին տարբերակող տենդենցները, զարգացած հասարակության մեջ այդպիսի կապերի սերտացման, գրի ու գրականության առկայության պայմաններում՝ միացնող տենդենցները:

Պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառման մեջ Ֆորտունատովն անց է կացնում հետևողական պատմականության և օրինաչափականության սկզբունքը: Իր պատմա-համեմատական ընդհանրացնող դասընթացներում նա ձգտում է տալ լեզվական երևույթների ծագումը և զարգացումը՝ հենվելով հնչյունական օրինաչափականության խստիվ պահպանման սկզբունքի վրա: Հնչյունական այս կամ այն օրենքը հաստատելիս նա պարզում է հնչյունական անցումների պայմանների նույնությունը՝ այդպիսի նույնության քացակայության դեպքում փնտրելով այլ օրինաչափություններ: Այս կապակցությամբ նշելի են նրա մեթոդի մի քանի կարևոր

¹ Ф. Ф. Фортунатов, Избранные труды, I, М., 1956, էջ 24.

² Նույն տեղը, էջ 28.

յության փաստը և միաժամանակ գտնում, որ այդ նախալեզուն ունեցել է իր հարուստ պատմութիւնը, անցել զարգացման երկարատև շրջան. այս առումով նա անհաջող է համարում «նախալեզու» (Ursprache) տերմինը՝ նշելով, որ այդ տերմինը ենթադրել է տալիս մի նախնական-պրիմիտիվ լեզու, մի բան, որ ճիշտ չէ. 6) հնչյունական օրենքների քննութեան մեջ նա շի բավարարվում համապատասխանութիւնների պարզ հավաստումով, այլ փորձում է պարզել անցողիկ օղակները և հաստատել զարգացման որոշ էտապներ:

Ֆորտունատովի անվան հետ է կապված հնդերոպական, հատկապես բալթիկ-սլավոնական լեզուների հնչյունաբանական-շեշտադրական մի շարք մասնակի հարցերի պարզաբանումը կամ ուրույն մեկնաբանումը: Նրա կարծիքները հնդերոպական ձայնավորների երկու կարգի երկարութեան, երկու վանկի տրոհվող վեղալական «a»-ի ծագման մասին և այլն կանխում են հետագա ուսումնասիրութիւնների արդյունքները¹:

Շեշտաբանութեան (ակցենտուդիայի) բնագավառում առանձնապէս նշելի է այն օրենքը, որ կրում է «Սոսյուր-Ֆորտունատովի օրենք» անունը և որն իրարից անկախ հայտնաբերել են այդ երկու գիտնականները: Հայտնի է, որ բալթիկ (հատկապես լիտվական) և սլավոնական լեզուները շեշտի դիրքի ու բնութի ակնհայտ համապատասխանութիւններ ունեն. սակայն շեշտի բնութի համապատասխանութիւնն արտահայտվում է հակառակ հարաբերութեամբ. լիտվական բարձրացող տոնին համապատասխանում է սլավոնական իջնող տոնը և հակառակը (հմմտ. լիտվ. várna—նախասլավ. * vórna, սերբախորվ. врѣна, ռուս. voróna և լիտվ.

várnas—* նախասլավ. vǫrǫnъ, սերբախորվ. врѣн. ոռուս. ворон). այս կապակցութեամբ նախաբալթիկ-սլավոնականի համար վերականգնվում է առաջին դեպքում պարույկային (circumflexus), երկրորդ դեպքում սուր շեշտ (acutus): Սոսյուրը և Ֆորտունատովը բալթիկ-սլավոնական լեզուների շեշտի բնութի հակառակ հարաբերութիւնները բացատրում են շեշտի տեղաշարժով: Սոսյուրն այս օրենքի կիրառութիւնը տվել է միայն լիտվերենի համար: Ըստ

¹ Հմմտ. М. Н. Петерсон, Фортунатов и московская лингвистическая школа. „Ученые записки МГУ“, вып. 107, 1946. С. Д. Кацнельсон, Теория сонантов Ф. Ф. Фортунатова и ее значение в свете современных данных, ВЯ, 1954, № 6:

Մոսյուրի՝ լիտվերենում կարճ կամ ցիրկումֆլեքսային հատվածի շեշտը շարժվել է մի վանկ առաջ, եթե նրան հաջորդել է սուր (ակուտային) ձայնավորային հատված: Ֆորտունատովը հարցը քննել է ավելի լայն առումով: Գեռևս 1880 թ. նա ցույց է տվել, որ ուսական լիաձայն ձևերի (оро, оло, ере՝ նախասլավոնական *ор-ի, *ол-ի, *ер-ի դիմաց) շեշտային տարբերությունները (հմմտ. вóрон և воρόна) արտացոլում են նախասլավոնական փանակային (երկարության և կարճության) տարբերությունները, որոնք իրենց հերթին հնդերոպական հիմքեր են ունեցել: 1895 թ. Ֆորտունատովը պարզում է լիտվերենի և պրուսերենի իջնող և բարձրացող շեշտերի փոխհարաբերությունը¹: Ըստ Ֆորտունատովի՝ լիտվական ir, il և in, im երկբարբառների տոնի տարբերությունները կապված են այն բանի հետ, թե դրանք հնդերոպական երկար, թե կարճ ձայնորդներն են արտացոլում և ըստ այդմ սանսկրիտական ɾ-ին, ա-ին, թե ir(ūr)-ին, ā-ին են համապատասխանում. հմմտ. լիտվ. mirtas—սանսկր. mṛtaḥ «մեռած» և լիտվ. girtas «հարրած»—սանսկր. gīṛnaḥ «կլանված»: Սրանով իսկ հաստատվում է հնդերոպական երկար ձայնորդների գոյությունը:

Ֆորտունատովն ուրույն կարծիք ունի հնդերոպական ձայնավորների թուլացման (ռեդուկցիայի) բնույթի և սրա հետ կապված, հնդերոպական ɾ, ɻ, ʁ, ʁ վանկարար ձայնորդների արտասանության մասին²: Ըստ նրա՝ բացի օ-ից, որ երկար ձայնավորների (ē, ō, ā) թուլացման արդյունք է, պետք է տարբերել և օ-ն, որով նա պայմանականորեն նշանակում էր կարճ ձայնավորների (e, o, a) թուլացումը: Այսպիսով, Ֆորտունատովը տարբերում էր թուլացման երկու աստիճան՝ 1) ē, ō, ā > a և 2) e, o, a > α. Ի տարբերություն հնդերոպաբանների մեծ մասի՝ նա ɾ, ɻ, ʁ վերականգնումների դիմաց ենթադրում էր aɾ, aɻ, aʁ առ կամ, երբեմն էլ, ɾa, ɻa, ʁa, ոչ թե a և ոչ թե α և. α-ի դիրքի տարբերությունների հետ էլ Ֆորտունատովը կապում էր սլավոնական լեզուների ɔ, ɔ թուլացած ձայնավորների դիրքային

¹ Հետագայում Ռ. Էկբլումը վիճարկում է Մոսյուր-Ֆորտունատովի զրույթը շեշտի տեղաշարժի մասին, թեև, իհարկե, բալթիկ-սլավոնական շեշտի բնույթի հակառակ հարաբերության զրույթը մնում է:

² Հմմտ. С. Д. Кацнельсон, Теория сонантов Ф. Ф. Фортунатова..., ВЯ, 1954, № 6, էջ 48 և հջ.:

-տղստեանսմանու թ 968Ի (ն Թ Գ) մնգղզվտիեղտղծտտ (լտմնզմ
 -զն քտի Էտղվտրսիտի) զվտտղթտեռե զտիտիեղզ զվյ զդ Լզեռք Լճ
 նվմզղզրսնթրսնիտտտի վեպտ զվծմզի Լզիղտեղտտ վ՛ զ-լ ճզր վմզղ
 -ղրսնթրսնիտտտի Ա՛ Թ՛ Դ՛ Կոպ Գ Լզիղտեղտտ զ-1 ճզր վմզղզրսնթ
 -րսնիտտտի Ա՛ Թ՛ Դ՛ Լմն տոյ Գ թրսղմզ մնղ մտտրսմսի վ-լ
 վղզմզիեղզ զվյ քրսթեղն ոտ մս Կվտտ Գ նրսն թ 288Լ ողզեծ
 միստտղրստմսն Ե թրսղմզ վղտծմ՛ Լս ողեմս մճ քրսիտվն մեմսմ
 -իմզ Գ-լ մճ քրսղտվտտտտտտտտ քրսմզղրսնզլ զտիտեղտմղեղզ Լտ
 զվ-1 զտիտղտմվեղզ մնզ քրսմզթեղն զտ Դիտվտտտ Լ զ 1 զրսնղզ
 րսիմզ Գ Լզիտ «Դիսղիծնզզ» քրսմզղրսնզլ զտիտեղտմղեղզ զտեղր
 կոպ Դիտեղի ղսփսփղտ Գ Լզիղտեղտտ քրսմզղրսնզլ զտիտղտմվեղզ
 զ-1 զտիտեղտմղեղզ Լղտմղ տոմ Կվ-լ Լզնզ Գ զմզն զրսնթղտղտղ
 զտիտեղտմղեղզ մս Գվ՛ քրսթմտի Եղտրսնտ՛վտղզ վտվմիտղտտ Դիտտտ
 թմրստ Եմնզղ՛վնրսնտտիմզղ վրեվիվտտմտտրսի զտիտիվտղզղզ

մզղզրտի

-տրստ զզ Լզվտն ճտտ նվմզղմսիտղտղք մնղ զվտիեղտղծտտ
 զտեռք նվմզղտեղտմեղմզ քրսմեռտղզ Եվմզղղտիտ՛ զղ Լզիտսի
 ճտտ նվմզղմսիտղտղք վթմտ՛ զվծտտ քրսղտծմ՛ Լտի մնզղղտղք
 -տնտմ զտի՛նղ Լմն տոմ մզղղտտն Լսմս զտրեռեռեռ քրստտտ
 -տտ Եմնզղղրսնթրսնթսփսփի հրստտտղղղղտտտ վիեղլ մսնղղտծտմ
 -րս ովտտ նրսն Եմնզղղրսնթրսնթտղվմո մսղտտ՛նղմ վմզղղրսնթ
 -րսնթսփսփ Գ քրսնմտտ ող Ե«եմտմ» զ «եմտտ» Լվտ րսիմզ զտրեռե
 -փտի վմզղղտղտտնտմ Դիտղղմմտտ քրսղղմզղվտտտ զ քրսղղմտղ
 -րս զզ Եքրսղղմզիեղզ զվյ քրսղղտիտղսիտտտղտղ մղրսնթրսնթսփ
 սփ վմզղղտղտտնտմ (ՅԻՐԻՏԻՏՅՈՒՆ) զվտրթտղծվր Գ քրսղղծ զղմ
 -սղտտրտղտր ող մճ զթրսղմզ (վտվեռեռեվտտտտտտ) զտրեռեռ
 -տրթ զվտվեղղվ Եմնզ վոպեղղտ վր մսղմտի մտրտ Գտնթրսղտմ
 -տիեղլ զտիտեղտմղեղզ զտղ Գ քրսղղեղեռեռ զվիստտղրստմսն

քրսեռտի մճ՛ տղզ վթմվն մղրսնթրսնթիմզ

վմզղնմսղտղ միստտղրստմսն քրսթմվն Լրսթ զտվր մղրսնթրսնե
 վմզղնմսղտղ մտիմզ մճ քրսղրսնղմ մս Եվտնտղղ զրսնթրսնթմտտ Կ
 Ե(մնզղքրսնմսեռսն վմզղնմսղտղ Ա ԵԱ Ե Լ 1 զտղեռեռ զ վմզղ
 -մսիտղտղ) մզղքրսնմսեռսն զվտտտեղտեղմզ զ (մնզղքրսնմսեռսն
 վմզղնմսղտղ Ա Ե մսիտղտղ զ վմզղմսիտղտղ) մզղքրսնթմեղմզ
 մճ քրսմզմտտ միստտղրստմսն քրսթմվն Լզքրս թրտնթրսնիտտտի
 տտ Եեղեռս զտիտղտղտտնտմ նղզմվ զզ քրսղտեղտտ մնզղնմսղ
 -տղ զտեղր կոպ Եվմզղմսիտղտղ քրսիտսփ քրսթմվն Լրսթ զզ զ-ճ
 զ զ-լ զտվր Եվիստեղրստմսն տտմ Եղղզեղլ Եմնզղղրսնթրսնթմտտ

պէս վր ղզրու ղվոտվր սոց ամն ղ սոց վմզսոմ նսնզրս ժրվչ մզմ
 -մտս ց մսոզոչնզմ ձզր վսոմ ղջ վր ղզրղ...» Թմր ղտրվչ վմզո
 -դրսնթսմզմմոտս րս վմզոզրսնթրսմոզոչնզմ վմզոզնվոտիտոչ ղտիտոջ
 ց յրսմզմմոտս յտի յրսնզոզրոջ մմզսոմ նրո յրսսս նզմ «մդրսնթ
 -րսնոհստ վմզմբոյ նվիտմզմմոտչ վմզսոմ յրսոչսո ց վտոհո մրստ
 -տոչսսոմսոց ովոզոսոյ ղվոտր վոջ վմզսոյ րսնոմոչ որո ղմզոզժնոթ
 -ոչ վմսոնոյ յսնզոյոտի մրզտոփո վմզոզոչրսնթրսմզմմոտչ ղվոտոջ
 վմզսոմ յրսոչսո ց վրնոչ ու ղրնոհո «յրսնոհն որո նվոչրսնթրստ
 -րոչստսոմ ղտիտոչրսնթրստ սոցմիչսի վոջ ց յրսնոջ ձզր ղտրնթրստ
 -մղր մվ ղրստոչրստսոմսոց ղզմոտտոհ ց մզն ղտիտրվնոժոտսո մրոյր
 -սո մսոզոչնզմ ղ ց յրսնոմոտնոմ ղզմսոչտիտրստոտ մրնվոտրսմոց
 վրստոչրստսոմսոց մրսնոտնոմն ղտիտնսոյոչսո ղտրոչսմրմ ղտիտոչոհ
 -ոմզժոսվմզ վոջ ց յրսնոնոհմզո լց մրոտոտր րոչն ղտրնթրստիտն
 -սնզոմոչ ղտրնթրստիտմզժ ղտիտոչոմոտրոմսո մմզոչնսոյոչսո վրոփն
 -տոզոչսի ղտիտոչոմզնսո ղվց յրսնր մս րսմոժրոտն ղրո ց զոյրսնր
 -տոչոտրոտն մրոտոտր ղվոտր վոջ մժոչրսոչսո վրստոչրստսոմսոց

Թմր ղտրնոտնոմն ղտրնթրսոչսո ղտրնթրսոչսո
 -զժ ղ վժտր ղտիտսվնոչտիտմզժ ոչսս լզոմսն ղզ ղրսնթրսնզննո
 նվոտիտոչոչն ղմզոզրսոչրսն իստոչոչնզմ ոմո վմզնմոչ ղտրնթրստ
 -րմոյ վմզոտր վժոսոյ վմզսոմ վթրսոչն վմզոչոսնզոտոհ ղտիտոչ
 -ոչտմզժ ղտրնթրսմզմմոտչոսփ վմզոչնթրնոհ ղտիտոչոմոչոջ ղ վժ
 -զոյրնսոտի ղտիտոչոմոչոջ վտոյ ղզվմզնմոչ ղտրնթրսմզմմոտչոսփ
 ղտրնթրստիտնոչրստ րս վոջ ղոյրնոտի սոց ոմո ղ ղտրնթրսնսոչոտր
 րս վրնզլ լզմվրոջ ց ղրսնթրսննոչսո վրոտն մրստոչրստսոմսոց

Թլրո ղ ղտրնթրսննոտն ղտրնթրստոտն յրսոչոչ
 վր ուջ յրսմզնմոչ ղտիտոչոմոչոջ ղզվոտրոփո վմզոզոչրսնթրստնթրսոչ
 ղտիտնսոմոչնոչ յրսնոտիտոչ ց ղրսնթրսննոչսո լվժ ոչոտոմոչոչնզմ
 ղ մդրսնթրսմզմմոտչոսփ նոչոմն յրսննոտն վր ուջ «մզոջ նզրոս» ղ
 «լրսնթ» ոչոտոչրսնթրստ վտոտրմ յսնզմզմմոտս ց ժոչոտ ղոժ «ղվոտվմի
 -ոչոտո յրսնոտիտոչ ց նզոտ սոն վրոյր ուջ յրսմզոմսն ղտիտոչննո
 մվ «ոչոտոմ մմզոզոչրսնթրսմզ Նսսս ղտրնթրստոմոյրնզլ նվիտիտոչոյր
 -ոյր մվ ղվց հրստոչ ղվրստոչրստսոմսոց ղզոչնոչոչ յրսնթրստ
 ուջ

(ՅՈՒՊՈՒՆՆՈՒՆ ԿՈՒՆ ԿՈՍ ԿՈՍ ԿՈՍ ԿՈՍ ԿՈՍ ԿՈՍ ԿՈՍ ԿՈՍ ԿՈՍ
 ԿՈՍ ԿՈՍ) Ե յրսմզոչրսնթրստ լրո Կ ց լզրո յրսնթրսնթրստ ղվչ յրսնոտոչոչ
 մրոչ վոտն Նսսսոչոտ նրո յրսնթրստի ոմոյ րս ց ց յրսնոտոչոչ
 ղզմսոչտիտոչոյրնոտն մս ղոտոչոտ նսսսմզ վր վմզոչոչ ժոչոչոչ վրնզժ
 -ոյրոչ ղտիտոտնոչնոչ ց յրսմզմմոտս նվ-Լ ց նվ-Լ վնոմ մրստոչ
 -րստսոմսոց վմզոզոչրսնթրստիտոտն զոտնզ յսնզոչոչ ղ ղվնմոչ որո յրսն

բառի մեջ՝ հարաբերակից է ուրիշի հետ, այսինքն՝ ենթադրում է այլ ձևի առկայություն՝ այլ ձևական պատկանելությամբ, բայց բառերի միևնույն հիմքերով, այսինքն՝ նույն այդ նրանց հիմնական պատկանելություններով»¹։

Լեզուն Ֆորտունատովի համար այնպիսի նշանների գումար է, որոնք ծառայում են մտքերի արտահայտմանը ինքնին (անձայն մտածողության դեպքում) և խոսքի մեջ՝ մի կողմից և զգացմունքների (ЧУВСТВОВАНИЯ) արտահայտմանը՝ մյուս կողմից։ Մտածողությունը ներկայացնում է պատկերացումների զանազան տիպի զուգորդումների ամբողջություն և միաժամանակ այդ պատկերացումների հարաբերակցության զգացում։ Լեզուն որպես մտածողության նշանների և մտքի ու զգացմունքների արտահայտման նշանների գումար կարող է լինել ոչ միայն բառերի լեզու, այլև ժեստերի ու միմիկայի լեզու։ Լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան բառերի լեզուն է, բայց լեզվի երևան գալու հոգեֆիզիկական պայմանները հասկանալու համար պետք է նկատի առնել և մտքերի արտահայտության մյուս միջոցները՝ շարժումների լեզուն։ Այստեղից բխում է, որ լեզվական հետազոտության ժամանակ պետք է ելնել բառից։ Բառը հանդես է գալիս դանազան կապակցությունների մեջ. բառն, այսպիսով, կարող է ըննվել որպես առանձին բառ և որպես ավարտուն բառակապակցության (նախադասության) անդամ։ Առանձին բառերը լինում են՝ 1) լրիվ բառեր (ПОЛНЫЕ СЛОВА), որոնք նշանակում են մտքի առարկաներ և հանդես են գալիս որպես նախադասության անդամներ ու ամբողջական նախադասություններ, 2) մասնակի բառեր (ЧАСТИЧНЫЕ СЛОВА) և 3) ձայնարկություններ։ Առանձին լրիվ բառերը, բացի նյութական իմաստից, կարող են ունենալ նաև ձևական իմաստ։ Նյութական իմաստի ուսումնասիրությունը բառագիտության առարկան է կազմում, ձևական իմաստինը՝ քերականության։ Քերականության երկու մասերից ձևաբանությունն ուսումնասիրում է առանձին բառերի ձևերը, շարահյուսությունը՝ բառակապակցությունների ձևերը։ Խոսքի մասերի դասակարգման հիմքում Ֆորտունատովը դնում է ձևական հատկանիշները՝ խոսքի մասերը համարելով բառերի քերականական խմբեր։ Բառերի ձևերը նա բաժանում է բառակազմության ձևերի և բառափոխության ձևերի։ Քվի, սեռի, համեմատության աստիճանների, բայամակբայների (деепричастие) ձևերը, այլև բայի հարաբերակցական

¹ Ф. Ф. Фортунатов, Избранные труды, I, М., 1956, էջ 137.

կերպային ձևերը դիտուում են որպես բառակազմության ձևեր: Շարահյուսության գլխավոր նպատակը Ֆորտունատովը համարում է բառակապակցությունների, այսինքն՝ երկու լրիվ բառերի զուգորդումների ուսումնասիրությունը՝ արտահայտեն դրանք ամբողջական հոգեբանական դատողություն, թե դրա մի մասը: Նախադասությունը Ֆորտունատովի համար հոգեբանական դատողության արտահայտություն է, ընդ որում հոգեբանական ստորոգյալ է համարվում ամեն մի խոսքի մաս, որը իր վրա է կրում գլխավոր շեշտը, ընդգծվում է խոսողի կողմից:

գ. Կազանի լեզվաբանական դպրոց

Ի. Ա. Բոդուն-դե-Կուրտենեն.— Իվան Ալեքսանդրովիչ Բոդուն-դե-Կուրտենեն (1845—1929) Կազանի լեզվաբանական դպրոցի հիմնադիրն է և լեզվաբանության ամենականավոր ներկայացուցիչներից մեկը: Նա տարբեր ժամանակներում դասավանդել է Կազանի, Յուրեի, Պետերբուրգի, Կրակովի համալսարաններում: Նրա աշակերտներից առանձնապես հիշատակելի են Ն. Վ. Կրուշակին, Վ. Ա. Բոգորոդիցկին, Ա. Ի. Ալեքսանդրովը, Ս. Կ. Բուլիչը, Լ. Վ. Շչերբան և ուրիշները: Մի շարք բնագավառներում նրա հայտնած մտքերը դարձան ժամանակակից լեզվաբանության անկյունաքարային դրույթները: Լինելով Շլայխերի աշակերտներից մեկը՝ նա հետագայում հրաժարվել է վերջինիս «մեռցնող ֆորմալիզմից», ինչպես արտահայտվել է նա իր ինքնակենսագրության մեջ, և փնտրել լեզվաբանության զարգացման նոր ուղիներ:

Բոդուն-դե-Կուրտենենի հայացքները իրենց որոշ կողմերով համընկնում են երիտքերականների հայացքների հետ. սակայն նախ՝ մի շարք դեպքերում նա դրանց հասել է միանգամայն ինքնուրույն ճանապարհով ու նույնիսկ նախորդել երիտքերականներին¹. Երկրորդ՝ նա շատ հարցերում քննադատական դիրք է գրավել երիտքերականների նկատմամբ և առանձին դեպքերում կանխել նորագույն լեզվաբանության մի շարք սկզբունքները:

Բոդուն-դե-Կուրտենենի լեզվաբանական կոնցեպցիայի հիմքում ընկած է սուբյեկտիվ պսիխոլոգիզմը: Հասարակական խրմ-

¹ Այսպես, գեռև 1868 թ. նա հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել անալոգիայի դերին լեհական հոլովման մեջ. I. Baudouin de Courtenay, Einige Fälle der Analogienwirkung in der polnischen Deklination. KZ, IV, 1870 (դրված է 1868 թ.):

բակցութեան լեզուն նրա համար «մաքուր արստրակցիա» է, միակ պատկերը հանդիսացող անհատական լեզուների պարզ միջինը. «Լեզուն, — գրել է նա 1904 թ., — գոյութուն ունի միայն անհատական ուղեղներում, միայն հոգիներում, միայն տվյալ լեզվական հասարակութունը կազմող անհատների և առանձնակների հոգեկանի (ПСИХИКА) մեջ: Յեղային և ազգային լեզուն մաքուր վերացականութուն է (ОТВЛЕЧЕННОСТЬ), ընդհանրացնող կոնսարուցիա, որ ստեղծված է մի ամբողջ շարք իրապես գոյութուն ունեցող անհատական լեզուներից: Այդպիսի ցեղային կամ ազգային լեզուն բաղկացած է լեզվական պատկերացումների և արտալեզվական պատկերացումների զուգորդումների գումարից, զուգորդումների, որոնք հատուկ են անհատներին և, վերացական, արստրակտ իմաստով, միջին հետևութեան ձևով, նաև ժողովուրդներին ու ցեղերին»: Միայն անհատական լեզուն է, ըստ Բոդուենի, մի միատարր ամբողջութուն. ժողովրդի լեզվի միատարրութունը լոկ ֆիկցիա է: Սակայն այս սուբյեկտիվ պսիխոլոգիզմը միշտ չէ, որ Բոդուեն-դե-Կուրտենի մոտ նման «մաքուր» արտահայտութուն է գտել: Իր գործունեության վաղ շրջանում, երբ սուբյեկտիվ պսիխոլոգիզմը դեռևս այդպիսի խորացված արտահայտութուն չէր ստացել, երբ դեռևս Հումբոլդտի և Գրիմի լեզվաբանական դրույթների ազդեցութունը ուժեղ էր, Բոդուեն-դե-Կուրտենն լեզուն դիտում էր որպես ժողովրդի ընդհանուր հատկանիշ, որ հատուկ է նրա մեջ մտնող բոլոր անհատներին. ճիշտ է, հասարակական երևույթները նա ըմբռնում էր իդեալիստական-հոգեբանական տեսանկյունով, բայց և այնպես դեռևս չկար այն նեղ իդեալիստական սուբյեկտիվիզմը, որ հետագայում դառնում է տիրապետող. «Լեզուն մի կոմպլեքս է տարրորոշված և իմաստավոր (знаменательный) հնչյունների և հնչակցումների (СОЗВУЧИЕ), որոնք միացված են որպես մեկ ամբողջութուն մի որոշակի ժողովրդի զգացումով (ЧУТЬЕ), ժողովրդի որպես ղգացող և անգիտակցարար ընդհանրացնող այն միավորների կոմպլեքսի (խըմբավորման), որոնք մտնում են միևնույն կատեգորիայի, միևնույն տեսակային հասկացութեան մեջ՝ իրենց հատուկ լեզվի հիման վրա»²:

¹ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Язык и языки. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона, 81, 1904, էջ 531.

² И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Некоторые общие замечания о языковедении и языке, СПб, 1871, էջ 37.

Ընդունելով Հումբոլդտի դրույթը լեզվի՝ մտքի կազմակերպող օրգան լինելու մասին՝ Բոդուեն-դե-Կուրտենեն կասկածի տակ է առնում նրա դրույթները այն մասին, որ չկան մտքեր առանց լեզվի և որ լեզուն ոգու անընդհատ կրկնվող գործունեություն է՝ հնչյունը մտքի արտահայտիչ դարձնելու նպատակով: Ըստ Բոդուենի՝ լեզուն «օբյեկտիվ հոգեկան երևույթ» է, ոգու ընդհանրական ունիվերսալ աշխարհի հարուցած գրգիռների հանդեպ. այն բաղկացած է 3 կարգի պատկերացումների խմբերից՝ 1) ֆիզիոլոգիական շարժումների պատկերացումների, 2) նշված ֆիզիոլոգիական շարժումների ակուստիկական արդյունքների պատկերացումների և 3) բացառապես ցերեբրացիոն պատկերացումների¹:

Իր գործունեության հետագա շրջանում էլ Բոդուեն-դե-Կուրտենեն, փաստերի ճնշման տակ, հոգեբանական հիմքը այս կամ այն շափով զուգորդում է հասարակականի հետ: Նշելով, որ լեզվական փոփոխությունները կարելի է բացատրել միայն հոգեբանորեն ու ֆիզիոլոգիապես, իսկ հոգեբանական ու ֆիզիոլոգիական սլոոցեսները տեղի են ունենում միայն անհատների մեջ՝ Բոդուեն-դե-Կուրտենեն ստիպված է որոնել անհատների մեջ կատարվող սլոոցեսների ընդհանրության հիմքերը. այս ընդհանրությունը, այսինքն՝ մարդկանց՝ իրար հասկանալը բացատրելու համար նա դիմում է ոչ միայն նախորդ լեզվաբանների մոտ տարածված դրույթին մարդկանց կառուցվածքային ընդհանրության մասին, այլև մարդկանց գոյության պայմանների ընդհանրության և հազորակցման անհրաժեշտության դրույթին. «Հոգեկան և ֆիզիոլոգիական պրոցեսները, — գրում է Բոդուեն-դե-Կուրտենեն, — ընթանում են միայն անհատների մեջ և ոչ մի դեպքում հասարակության մեջ: Իսկ որ նրանք ընթանում են առանձին անձերի մոտ նման և նույնիսկ միատեսակ ձևով, ապա յոդ կախված է նրանց կառուցվածքի միատեսակությունից և նրանց գոյության պայմանների միատեսակությունից և բացի դրանից՝ հոգեկան փոփոխությունների դեպքում հասարակայնացված առանձնակների (обобществленные особы) ինքնին ենթադրվող հազորակցումից»²:

¹ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Язык и языки, նույն տեղը, 19 532.

² I. Baudain de Courtanay, O ogólnych przyczynach zmian językowych, „Szkice językoznawcze“, I, Warszawa, 1904, էջ 52. քաղվածքն ըստ Լ. Վ. Շչերբայի, И. А. Бодуэн-де-Куртенэ и его значение в науке о языке, „Избранные работы по русскому языку“, 1957, էջ 92.

Բողուենը նույնիսկ փորձ է անում ցեղակցութեան հնդերոպական անունները բացատրել նախնադարյան հասարակութեան հասարակական պայմաններով՝ այդ անունների բիոլոգիական իմաստը համարելով՝ երկրորդական, նյութեր է հավաքում հասարակական խմբավորումների լեզվական տարբերակումների վերաբերյալ և այլն. շատ ավելի ուշ նա խոսում է և բառիմաստների փոփոխութեան հասարակական հիմքերի մասին:

Բողուեն-դե-Կուրտենեն կանգնած է հետևողական պատմական-նութեան սկզբունքի վրա: Սակայն յուրացնելով երիտօրականների լեզվական անընդհատականութեան սկզբունքը, նրանց նման առաջնություն տալով կենդանի լեզուների ուսումնասիրութեանը մեռածների հանդեպ՝ Բողուենն այնուամենայնիվ զերծ է նրանց միակողմանիութունից և հանդես է բերում հարցի ավելի խոր ըմբռնում:

1) Ամենից առաջ՝ հակառակ Պաուլի, որ լեզվաբանութեան հետազոտութեան բնագավառը սահմանափակում էր միայն պատմական հայեցակետով, Բողուենը կարևոր է համարում նաև լեզվի ուսումնասիրութեան ստատիկ-սինխրոնիկ հայեցակետը: Բնութագրելով Կազանի լեզվաբանական դպրոցի հիմնական սկզբունքները՝ նա շեշտում էր «ամեն ժամանակ լեզվի տվյալ վիճակում տեղի ունեցող փոփոխութունները և պատմութեան մեջ, շատ դարերի ընթացքում ու խոսող սերունդների մի ամբողջ շարքում տեղի ունեցող փոփոխութունները տարբերակելու կարևորութունը»¹: Սրանով իսկ Բողուենը կանխում է Սոսյուրի միտքը լեզվի հետազոտութեան սինխրոնիկ (համաժամանակյա) և դիսխրոնիկ (տարաժամանակյա) հայեցակետերի տարբերութեան մասին: Սակայն, ի տարբերութուն Սոսյուրի, Բողուենը այդ հակադրութունը ժայռահեղութեան չի հասցնում, մեկի գոյութունը մյուսից չի կտրում և առաջնություն չի տալիս սինխրոնիային՝ դիսխրոնիայի հանդեպ. «Լեզվի մեխանիզմը,— գրում է նա,— և ընդհանրապես նրա կառուցվածքն ու կազմը տվյալ ժամանակ ներկայացնում են նրան նախորդող ողջ պատմութեան, նրան նախորդող ողջ վարպագման արդյունքը և, ընդհակառակն, այդ մեխանիզմով որոշակի ժամանակում պայմանավորվում է լեզվի հետագույն զարգացումը»²:

¹ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Лингвистические замечания и афоризмы, ЖМНП, 1903, էջ 32.

² И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Некоторые общие замечания..., էջ 26.

Բողուենը երիտօքերականների նման առավելութիւնն է տալիս կենդանի լեզուների ու բարբառների ուսումնասիրութեանը հին մեծ լեզուների հանդէպ: Սակայն եթէ երիտօքերականները կենդանի լեզուների ուսումնասիրութիւնը կատարում էին վերջ ի վերջո հին տարրերի և հնութեան մնացորդների հայտնաբերման նպատակով, ապա Բողուենին դրանք հետաքրքրում էին նաև հենց ինքնին՝ և՛ այն տարրերով, որոնք գալիս են հնից, և՛ այն տարրերով, որոնք նորի սաղմերն են, Բողուենի բարբառագիտական աշխատանքները այս առումով մեթոդական զգալի նորութիւնն էին բերում: Կենդանի լեզուների ու բարբառների ուսումնասիրութեամբ, նրա կարծիքով, ընդհանրապես ավելի լավ կարելի է բացահայտել լեզվական երեւոյթների ներքին կապն ու պատճառականութիւնը, լեզվի ֆունկցիավորման ու զարգացման գործոնները¹: Բողուենը դնում էր լեզվի ուսումնասիրութեան մեջ կենդանի, գործուն և անկենդան, ոչ-գործուն քերականական կատեգորիաներն ու բառակազմական տիպերը տարբերակելու պահանջը, որ ուներ և՛ տեսական, և՛ գործնական կարևոր արժեք²:

Բողուենի գլխավոր արժանիքներից մեկը լեզվաբանութեան պատմութեան մեջ ֆունկցիոնալ հայեցակետի ներմուծումն է, ըստ որի լեզվական երեւոյթները (միջոցները) պետք է քննել ու գնահատել նրանց ֆունկցիայի առումով. այստեղ հնչյունների ֆունկցիոնալ քննութիւնը հանգեցնում է ֆոնեմայի գաղափարին:

2) Բողուենը պատմական պրոցեսը պատկերացնում է որպէս ընդհատականի և անընդհատականի հակադրամիասնական պրոցես՝ մոտենալով երիտօքերականների նեղ էվոլյուցիոնիզմի հաղթահարմանը. «Վերջ ի վերջո, — գրում է նա, — պատմութիւնը նույնպէս զարգացում է, բայց ընդհատական զարգացում (перерывистое развитие) ինչպէս տարածութեան, այնպէս էլ ժամանակի մեջ: Միաժամանակ ապրող մարդկանց բաժանում է տարածութիւնը»³: Ընդհատականութիւնը ժամանակի մեջ նա պատկերացնում է որպէս ընդհանուր լեզվական պրոցեսի բաժանում տարբեր անհատների լեզուների զարգացման. միաժամանակ նա այդ զարգացումը դիտում է որպէս անընդհատ շերտավորումների պրոցես:

¹ Հմտ. Մ. Բ. Шерба, հիշ. աշխ., էջ 89—90:

Հմտ. նույն տեղը, էջ 88:

³ J. Baudain de Courtenay, O ogólnych przyczynach zmian językowych, „Szkice językoznawcze“, I, Warszawa, 1904, էջ 52: Գաղղվածքը ըստ Մ. Բ. Шерба-ի հիշ. աշխ., էջ 91:

որոնց վերհանումը լեզվաբանության գլխավոր խնդիրներից մեկն է համարում. «Տվյալ լեզուն,—գրում է Բոգոլենը,—չի ծնվել հանկարծ, այլ առաջացել է աստիճանաբար շատ դարերի ընթացքում. նա ներկայացնում է տարբեր շրջաններում տեղի ունեցող յուրատեսակ զարգացման արդյունքը: Զարգացման շրջանները շեն հերթափոխվել, ինչպես մի պահակը մյուսով, այլ յուրաքանչյուր շրջան ստեղծել է որևէ նոր բան, որը աննկատելիորեն հաջորդին անցնելիս կազմում է հետագա զարգացման հիմքը (подкладка): Տարբեր շրջանների աշխատանքի այդպիսի արդյունքները, որոնք նկատելի են որոշակի օբյեկտի տվյալ վիճակում, բնական գիտությունների մեջ կոչվում են շերտեր. կիրառելով այդ անվանումը լեզվի նկատմամբ՝ կարելի է խոսել լեզվի շերտերի մասին, որոնց առանձնացումը կազմում է լեզվաբանության գլխավոր խնդիրներից մեկը»¹: Լեզվի պատմության այս ըմբռնման հետ էլ կապված է լեզվական երևույթները քննելիս հարաբերական ժամանակագրություն սահմանելու բոգոլենյան պահանջը: Նրա կարծիքով՝ լեզվի պատմական հետազոտությունը պահանջում է առանձնացնել ժամանակագրական շերտեր, ցույց տալ լեզվական երևույթների հաջորդականությունը: Բոգոլենը և նրա աշակերտները լայն կերպով կիրառում էին ժամանակագրության սահմանման սկզբունքը. այսպես, ինքը Բոգոլենը ռուսական հնչյունական հերթագայությունների պատմության 5 շրջան էր տարբերում: Բոգորդիցկին ևս փորձում է պարզել հնդերոպական մի շարք լեզվաճյուղերի հնչյունական փոփոխությունների հաջորդականությունը՝ տալով ժամանակագրական սխեմաներ:

3) Բոգոլենի կարծիքով՝ հետևողական պատմականությունը պահանջում է յուրաքանչյուր լեզվի յուրաքանչյուր էտապ քննել՝ ևլնելով այդ էտապից, այսինքն՝ նախորդ շրջանի մասին արված եզրակացությունները չվերագրել հաջորդին, և ընդհակառակն, տվյալ լեզվի կատեգորիաները շրջանադատել մյուսին: «Մայր աստիճանի անտեղի է լեզվի կառուցվածքը մի որոշակի ժամանակում շափել որևէ նախորդ կամ հաջորդ ժամանակի կատեգորիաներով,— գրում է Բոգոլենը— Ուսումնասիրողի խնդիրն այն է, որ լեզվի տարբեր շրջանների մանրամասն քննությամբ որոշի նրա վիճակը այդ շրջաններին համապատասխան և հետագայում՝ միայն ցույց տա, թե ինչպես կարող էր նախորդ ժամանակի այս-

¹ И. А. Бодуэн-де-Куртене, Некоторые общие замечания..., էջ 23:

ինչ և այնինչ կառուցվածքից ու կազմից զարգանալ հետագա ժամանակի այսինչ կառուցվածքն ու կազմը: Գեննտիկական օբյեկտիվության նույն այդ պահանջը լիովին կիրառելի է և տարբեր լեզուների ուսումնասիրության նկատմամբ ընդհանրապես. գիտական չէ մի որոշակի լեզվում առանց որևէ հետագա կողմնակի պարագայի տեսնել մի ուրիշ լեզվի կատեգորիաները. գիտությունը չպետք է օբյեկտին պարտադրի նրան խորթ կատեգորիաները և պետք է փնտրի նրա մեջ միայն այն, ինչ նրա մեջ ապրում է՝ պայմանավորելով նրա կառուցվածքն ու կազմը»¹:

4) Բողոենը պահանջում է լեզուների ծագումաբանական խմբավորումներ կատարելիս դիմել նրանց ամենից ավելի բնորոշ առանձնահատկությունների վերհանմանը և, սկզբունք ընդունելով լեզուների այս կամ այն բնորոշ գիծը, դրանք խմբավորել: Փոքր ինչ ուշ Բողոենը այսպիսի բնութագիրը պահանջում է փոխարինել լեզուների զարգացման ուղղությունը որոշող գծերի ավելի խորացված ու ամբողջական ուսումնասիրությամբ. «Ընդհանրապես լեզուների բնութագրերը (характеристики) ըստ որոշակի ստատիկ առանձնահատկությունների,—գրում է նա,—պետք է փոխարինվեն բնութագրերով ըստ պատմական զարգացման ամբողջական գծերի, ըստ այն աստիճանական ձևափոխությունների ամբողջական գծերի, որոնք լեզուները կատարել են իրենց բազմադարյան պատմական կյանքի ընթացքում»²:

Սկսելով ասոցիատիվ հոգեբանության սկզբունքներից՝ Բողոեն-դե-Կուրտենեն հանգում է լեզվական երևույթների կապակցվածության սկզբունքին. «Լեզվական մտածողության բոլոր տարրերը,—գրում է նա,—ինչպես հնչյունական, այնպես էլ ձևաբանական և իմաստաբանական, ինքնին դասավորվում են խմբերի և կարգերի»³: Լեզվաբանների խնդիրն է միայն այդ հոգեկան գոյությունը ձիշտ վեր հանել, իրենց դասակարգումների մեջ մոտենալ իրական վիճակին՝ առանց դիմելու արխաիզացիայի ու մոդեռնիզացիայի, առանց բռնադատելու տվյալ լեզվին մի այլ լեզվի

¹ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Некоторые общие замечания..., էջ 26:

² И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Лингвистические заметки и афоризмы, ЖМНП, 1903, էջ 293. հմտ. Н. С. Чемоданов, Сравнительное языкознание в России, 1956, էջ 49—50:

³ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Введение в языкознание, V кн., 1917, էջ 61:

կատեգորիաները: Լեզվական երևույթների այս կապակցված ըմբռնումը երևան է գալիս առանձին միավորների բնութագրման մեջ: Այսպես՝ բառը Բողոենը դիտում է բազմակողմանիորեն, որպես հնչյունական, ձևաբանական, շարահյուսական և իմաստաբանական հատկանիշներով որոշվող ամբողջություն¹:

Բողոեն-դե-Կուրտենեն անհրաժեշտ քննադատական վերաբերմունք է ցույց տալիս նախալեզուների վերականգնման զանազան փորձերին: Նրա կարծիքով՝ մեր կողմից վերականգնված ձևերը լոկ գիտական արատրակցիաներ են, որոնց միևնույն ժամանակագրական մակարդակին պատկանելը չի կարելի հավաստել: Գրանք պատկանում են նախալեզվի գոյության տարբեր շրջանների, ընդ որում նախալեզուն էլ գոյություն է ունեցել որպես երկարատև էվոլյուցիոն փոփոխությունների շարքի շարունակությունը: Սրա հետ միասին Բողոեն-դե-Կուրտենեն քննադատաբար էր մտածում նաև Յ. Շմիդտի «այլիքների տեսությունը»՝ նշելով, որ լեզուների և բարբառների տարբերակման և միավորման ուղիները խիստ բազմազան են: Դեռևս 1875 թ. Բողոենը դնում է լեզուների խաչավորման ու խառնման գործոնի կարևորության հարցը: ավելի ուշ, նա այդ հարցին հատուկ աշխատություն է նվիրում («Բոլոր լեզուների խառնված բնույթի մասին», 1901)՝ դնելով սուբստրատի պրոբլեմը. այդ անվան տակ նա հասկանում է «այն ալլացեղ լեզուների ու բարբառների ազդեցության հնարավորությունը, որոնք դադարել են գոյություն ունենալուց և կլանվել են տվյալ լեզվի կողմից, բայց և այնպես նրան կտակել են իրենց ունեցվածքի, այսպես ասած, որոշ մասերը,— կամ, ուրիշ խոսքով, կորած լեզուների արտացոլման հնարավորությունը այժմ գոյություն ունեցող բարբառների ու խոսվածքների ոչ միայն բառապաշարի՝ այլև որոշ հնչյունական և ընդհանրապես քերականական առանձնահատկությունների մեջ»²:

Բողոենի կարծիքով՝ լեզուների թիվն սկզբնապես ավելի մեծ է եղել. լեզուները պակասել են առանձին խմբավորումների փոխադարձ ոչնչացման և փոխադարձ մերձեցման ու նմանեցման ճանապարհով:

Լեզվի ծագման հարցում Բողոենը տուրք է տալիս և՛ միջարկությունների, և՛ բնաձայնությունների տեսություններին: Նրա

¹ Հմմտ. В. В. Виноградов, Современный русский язык, I. 1938, էջ 97:

² Բաղվածքը ըստ Մ. В. Щерба-ի հիշ. աշխ., էջ 90, ծանոթություն:

կարծիքով՝ լեզվի ծագման ու զարգացման պրոցեսը աննկատ և անգիտակից էվոլյուցիայի պրոցես է: Սկզբնական բառերի իմաստն անորոշ է եղել. դրանց հետագա զարգացման և տարբերակման միջոցով են առաջացել խոսքի մասերը: Բողոքները խստորեն բողոքում է լեզվի և ռասայի նույնացման փորձերի դեմ՝ նշելով, որ նույն լեզվով խոսողները կարող են պատկանել միանգամայն տարբեր ռասաների:

Հնչյունական հարցերի քննության մեջ Բողոքներ-դե-Կուրտենենն ելնում է, մի կողմից՝ հոգեբանական մոմենտի առաջնությունից, մյուս կողմից՝ հնչյունական երևույթների ֆունկցիոնալ պայմանավորվածությունից, այսինքն՝ այն ֆունկցիայից, որ ունեն հնչյունական երևույթները որպես լեզվական արտահայտության միջոցի: Նրա համար լեզվաբանական փաստի արժեք է ներկայացնում միայն այն արտաքին հնչյունական երևույթը (հնչյունները և նրանց հատկությունները, ինտոնացիան, շարադասությունը, շեշտը և այլն), որ ունի լեզվական ֆունկցիա, իմաստաբանական կամ ձևաբանական ֆունկցիա է կատարում, հանդես է գալիս որպես «նշան»¹: Սրա հետ է կապված հնչյունն ու տառը տարբերակելու և հնչյունի քննությունը ավելի խոր գիտական հիմքերի վրա դնելու պահանջը: Բողոքները դնում է հնչյունների ֆիզիկական և ֆիզիոլոգիական հատկությունների ճշգրիտ ուսումնասիրության, հնչյունական հերթագայությունների ժամանակագրական շերտերի վերհանման, հնչյունական փոփոխությունների տեմպերի անհավասարաչափության, ժառանգ լեզուների հնչյունական հատկությունների աշխարհագրական բաշխման՝ հնդկրոպական նախալեզվի մեջ ունեցած հիմքերի, պատմական հնչյունաբանությունը նկարագրականից առանձնացնելու հարցերը և այլն:

Այս կապակցությամբ առաջին հերթին նշելի է հնչույթի (ֆոնեմայի) գաղափարը, որ զարգացրել են Բողոքներ-դե-Կուրտենենն և Կրուշևսկին: Դեռևս 1870 թ. Պետերբուրգի համալսարանում կարդացած իր ներածական դասընթացում, որ 1871 թ. հրատարակվել է «Մի քանի ընդհանուր դիտողություններ լեզվաբանության և լեզվի մասին» խորագրով², Բողոքները գործածում է ֆոնոլոգիա (ФОНОЛОГИЯ) բառը, բայց այն չի տարբերում ֆոնետիկա (ФОНЕТИКА, հնչյունաբանություն) բառից: Այդ նույն ձևով էլ Սոսյուրը

¹ Հմմտ. Л. В. Щерба, հիշ. աշխ., էջ 94:

² И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Некоторые общие замечания о языковедении и языке, СПб, 1871.

1879 թ. օգտագործելով «Ֆոնեմա» բառը՝ այն շէր հակադրում «հնչյունին»:

1880 թ. Կրուչևսկին օգտագործում է «Ֆոնեմա» բառը նոր իմաստով՝ այն տարբերելով «հնչյունից»¹:

1880/81 ուս. տարում Կազանի համալսարանում կարդացած իր դասախոսություններում² Բոդուեն-դե-Կուրտենեն ֆոնեմայի գաղափարը հիմնավորում է ձևաբանորեն և ստուգաբանորեն. տարբերելով անթրոպոֆոնիկան (որպես հնչյունների ֆիզիոլոգիա) ֆոնետիկայից (հնչյունների ընդհանուր ուսմունքից)՝ նա հնչյունը համարում է անթրոպոֆոնիկական, ֆոնեման՝ ֆոնետիկական միավոր. ֆոնեման Բոդուենը դիտում է ըստ իմաստային-ձևաբանական ֆունկցիայի և ստուգաբանական ընդհանրության, այն համարում ձևույթի (մորֆեմայի)՝ ձևաբանական վերլուծության նիցուկային նվազագույն միավորի («ձևաբանության միավոր, որ ավելի մանր ձևաբանական միավորների չի բաժանվում») բաղկացուցիչ տարր: Հետագայում ֆոնեմայի (հնչույթի) գաղափարը Բոդուեն-դե-Կուրտենենի մոտ հոգեբանական հիմնավորում է ստանում: Հնչույթը նրա համար «հնչյունի ընդհանուր պատկերացումն» է, որ միավորում է հնչյունների բազմազանությունը, հանդիսանում է ֆիզիկական բնույթ ունեցող հնչյունների հոգեբանական հիմքը: Միաժամանակ անթրոպոֆոնիկայի և ֆոնետիկայի նախկին ոչ այնքան պարզ տարբերման փոխարեն Բոդուենը սկսում է առանձնացնել անթրոպոֆոնիկան և պսիխոֆոնետիկան³, որ հիմք է տալիս ֆոնետիկայի (հնչյունաբանության) և ֆոնոլոգիայի (հնչույթաբանության) հետագա տարբերման համար:

Սրա հետ միասին՝ Բոդուենը նպատակ է դնում հնչյունների՝ տվյալ էտապի բնույթով պայմանավորված գծերը տարբերել այն գծերից, որոնք արդյունք են զարգացման նախորդ էտապի թողած ժառանգության. այլ կերպ ասած՝ քննում է հնչյունները ստատիկ (սինխրոնիկ) և դինամիկ (դիսխրոնիկ) հայեցակետերի փոխհարաբերության մեջ: Յուրաքանչյուր տվյալ էտապում հնչյունները գտնվում են կոմբինացիոն կախման կամ, ինչպես Բոդուենն է ասում, կոհերենցիայի հարաբերության մեջ: Կոհերենցիան առաջ է

¹ Н. В. Крушевский, Лингвистические заметки, РФВ, 1880.

² И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Некоторые разделы сравнительной грамматики славянских языков, РФВ, 1881.

³ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Языкознание, Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона*, 81, 1904, էջ 510.

բերում դիվերգենցիա, այսինքն՝ կոմբինացիոն փոփոխություններ և՛յա կապակցությամբ Բողունը տարբերում է գիվերգենտներ և կոռելյատիվներ. դիվերգենտներ են կոչվում այն «Հոմոգեն», այսինքն՝ միևնույն ծագումն ունեցող հնչյունները, որոնց տարբերությունները պայմանավորված են տվյալ էտապում գոյություն ունեցող կոմբինացիոն պայմաններով (հմմտ. Ի-ի հնչումը բառավերջում որպես Ի, այսինքն՝ բՕԺ [=բՕԻ] և բՕԺԵ). կոռելյատիվներ են կոչվում այն «Հոմոգեն» հնչյունները, որոնց ծագումը պայմանավորված չէ առկա կոմբինացիոն պայմաններով (հմմտ. քմայնացման հետևանքով ծագած հերթագայությունները՝ пекы-пешь, ընդ որում առկա էտապում Խ-ն Վ-ի շի փոխվում, այն փոխվել է պատմական որոշ շրջանում): Ֆեդակից լեզուների «Հոմոգեն» հնչյունների համար Բողունը գործածում է «կոռեսպոնդենտներ» տերմինը՝ տարբերելով դրանք դիվերգենտներից և կոռելյատիվներից: Բողունի ուսմունքը հետագա փոփոխություններով ու լրացումներով՝ հիմք ծառայեց հնչույթաբանության (Ֆոնոլոգիայի) և պատմական հնչույթաբանության (պատմական ֆոնոլոգիայի) ժամանակակից ուսմունքի համար, նպաստեց այդ ուսմունքի զարգացմանը:

Միաժամանակ իր «Հնչյունական հերթագայությունների տեսության փորձ» ուսումնասիրությամբ¹ Բողունը փաստորեն դնում է այն դիսցիպլինի հիմքերը, որը հետագայում Տրուբեցկոյի կողմից կոչվել է «ձևահնչույթաբանություն» (մորֆոնոլոգիա):

Միևնույն ֆունկցիոնալ-հոգեբանական հայեցակետով է քրննում Բողուն-դե-Կուրտենեն շեշտի էությունը և ազդեցությունը՝ նրա կարծիքով՝ շեշտված վանկերի ու ձայնավորների թուլացումն ու անկումը ոչ թե հնչյունական պատճառներով է բացատրվում, այլ հոգեբանական. այսպես, ռուսերենի անորոշի Ի վերջաձայնի կորուստը բացատրվում է ոչ միայն վերջին ձայնավորների վերացման ընդհանուր տենդենցով, այլև այդ Ի-ի անվերջ լինելու զգացումով. այդ է պատճառը, որ նույն պայմաններում հոլովական վերջավորությունը չի ընկնում: Հնչյունի մնալը կամ անհետանալը կախված է նրա ֆունկցիոնալ արժեքից՝ իմաստային կշռից. «...Այստեղ բանը բոլորովին էլ՝ հնչյունական տարբերությունների և հնչյունական պայմանների մեջ չէ, այլ այն բանի

¹ J. Baudouin de Courtenay, *Pröba teorii alternacji fonetycznych*, „Rozp. Ak. Um. Widz. Filol.“, XX, էջ 219—364, Kraków, 1894. **գերմաներենը՝** Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen, 1895:

մեջ, որ ես կառաջարկեի «հոգեկան շեշտ» կոչել, այսինքն՝ արտասանության տվյալ վայրի՝ ձևաբանական և իմաստարանական զուգորդումների համար ունեցած հարաբերական կարևորության մեջ. «հոգեկան շեշտի» առկայությունը տվյալ ֆոնեման կայուն է դարձնում իր հնչական (ФОНАЦИОННЫЕ) դրսևորումներում, իսկ «հոգեկան շեշտի» բացակայության դեպքում ֆոնեմայի արտահայտչականությունը ավելի ու ավելի է թուլանում և, անշնեղով հնչական ֆակուլտատիվության (ФОНАЦИОННАЯ ФАКУЛЬТАТИВНОСТЬ) աստիճանից, այսինքն՝ արտասանության միակ հնարավորությունից, բայց ոչ անհրաժեշտությունից, ժամանակի ընթացքում հասնում է լրիվ զրոյի, անհետանում է նաև հոգեկան, ուղեղային (церебрационный) աշխարհում»¹:

Երիտբերականների երկու կարևոր սկզբունքներից առաջինի՝ հնչյունական օրենքի նկատմամբ Բոդուեն-դե-Կուրտենեն յուրատեսակ դիրք է գրավում: Ընդունելով հնչյունական փոփոխականության օրինաչափականությունը՝ նա հնչյունական փոփոխությունները դիտում է որպես բազմաթիվ գործոնների գործողության արդյունք, ընդ որում այդ գործոնները, նրա կարծիքով, հաճախ հակասական տենդենցներ ունեն և գործում են տարբեր ուղղությամբ²: Ինչ վերաբերում է երկրորդ սկզբունքին՝ անալոգիային, ապա Բոդուենը հանդիսանում է նրա կարևորության առաջին նշողներից և կիրառողներից մեկը: Դեռևս 1868 թ. նա գրում է «Լեհական հոլովման մեջ անալոգիայի մի քանի դեպքերը» հոդվածը, որի մեջ ցույց է տալիս այդ գործոնի կարևորությունը հոլովման ձևերի միօրինակություն ստեղծելու գործում:

Անալոգիայի կողքին Բոդուեն-դե-Կուրտենեն ձևաբանական զարգացման կարևոր գործոն է համարում այսպես կոչված վերատարրալուծումը (переразложение) կամ վերամիասնացումը (переинтеграция), այն է՝ բառի ձևաբանական բաղադրիչների սահմանների տեղաշարժը: Այս սկզբունքը նա հաջողությամբ կիրառում է հոլովման հիմքերի նկատմամբ: Դեռևս 1870 թ. մշակելով այդ հարցը՝ 1902 թ. նա հրատարակում է «Դիտողություն հոլովման հիմքերի փոփոխականության, առանձնապես վերջավորությունների օգտին նրանց կրճատվելու մասին» ուսումնասիրությունը:

¹ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Лингвистические заметки и афоризмы, ЖМНП, 1903, էջ 8—9.

² Հմտ. Н. С. Чемоданов, հիշ. աշխ., էջ 37.

նը՝ Այստեղ նա ելնում է հոլովման հիմքերի ոչ պատմական ըմբռնման դեմ՝ նշելով, որ հնդերոպական հոլովման հիմքերը ենթարկվում են երկու տիպի՝ հնչյունական և անալոգիական փոփոխությունների: Այդ փոփոխությունների հետևանքով նախկին հիմքային ձայնավորները սլավոնական լեզուներում դառնում են վերջավորությունների անբաժան մասը, այսինքն՝ հիմքերից անցնում են վերջավորություններին: Կրուշևսկին և Բոգորոդիցկին ևս շարունակում են այս հարցի ուսումնասիրությունը՝ խոսելով «ձևաբանական կլանման» (морфологическая абсорбция) երևույթի, այն է՝ մի ձևաբանական միավորի՝ մյուսի կողմից կլանվելու մասին: Ի մի բերելով եղած արդյունքները՝ Բոգորոդիցկին տարբերում է լեզվի ձևաբանական զարգացման 4 գործոն՝ 1) անալոգիա, 2) վերատարրալուծում, 3) պարզեցում (опрошение), այսինքն՝ բաղադրության տարրերի հարաբերության միջանում ու աբորդում և 4) տարբերակում (дифференциация), այսինքն՝ հնչյունապես տարբերակված ձևույթների ու բառերի իմաստային տարբերակում:

Պատմա-համեմատական մեթոդի համար կարևոր նշանակություն ունեն 1880—1881 թթ. Բոդուեն-դե-Կուրտենի զարգացրած այն միտքը, թե համեմատական վերլուծության միավորները քերականական իմաստավոր միավորները՝ ձևույթներն են: Հնչյունները չեն կարող այդպիսի վերլուծման ինքնուրույն հիմք ծառայել. նրանք կարևոր են այն շահով, որ շահով հանդիսանում են ձևույթների կազմիչ տարրերը և դրանով իսկ «հոգեկան բովանդակություն» ձևաբանական համեմատության համեմատության պրակտիկայում ձևաբանական համեմատությունները ծառայում են իբրև հնչյունական համեմատությունների մեկնակետ:

Ն. Վ. Կրուշևսկի.— Ն. Վ. Կրուշևսկին (1851—1887) եղել է Կազանի լեզվաբանական դպրոցի ամենից ավելի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկը, որի ուշադրության կենտրոնում գտնվել են ընդհանուր լեզվաբանության և հնչյունաբանության պրոբլեմները²: Ինչպես նշել ենք, Կրուշևսկին առաջին լեզվաբան

¹ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Замечки об изменяемости основ, в особенности же об их сокращении в пользу окончаний. „Русский Филол. вестник“, Сборник статей, посвященных Ф. Ф. Фортунатову, 1902.

² Հմտ. Н. В. Крушевский, Лингвистические заметки, РФВ, 1880. Очерк науки о языке, Казань, 1883. Антропофоника, 1894 (հրատարակված է ետմահով՝ Վ. Ա. Բոգորոդիցկու կողմից):

է, որ ֆոնեման (հնչույթը) տարբերել է հնչյունից: Միաժամանակ նա պաշտպանել է Բոդուենի «անթրոպոֆոնիկա» տերմինը՝ ի հակադրութիւն «հնչյունների ֆիզիոլոգիայի»: Կրուշևսկին իր գործունեութեան դեռ վաղ շրջանում Բոդուենի նման պահանջում էր ուշադրութեան կենտրոնում պահել կենդանի լեզուների ուսումնասիրութեան հարցերը: Հնչյունաբանութեան մերձավոր խնդիրը նա համարում էր այս կամ այն լեզվի հնչյունների, նրանց փոփոխութեան, անհետանալու և երևան գալու պայմանների ու օրենքների հետազոտութեանը, այսինքն՝ ի տարբերութիւն երիտքերականների՝ անհրաժեշտ էր համարում ոչ միայն հավաքել ու սխտեմավորել փաստերը, այլև դրանք բացատրել, պարզել փոփոխութեան պատճառները:

Իր «Լեզվի գիտութեան ուրվագծում», որը նախատեսված էր որպես Հ. Պաուլի «Լեզվի պատմութեան սկզբունքների» հակադրութիւնը¹, Կրուշևսկին փորձում է տալ Կազանի լեզվաբանական դպրոցի կարևորագույն դրույթների շարադրանքը և իրագործել լեզվի զարգացման պրոցեսը բացատրելու անհրաժեշտութեան իր դրույթը: Ինչպես Բոդուեն-դե-Վուրտենեն, Կրուշևսկին ևս լեզվաբանական երևույթների մեկնաբանութեան մեջ հենվում է ասոցիատիվ հոգեբանութեան վրա, թեև չի բավարարվում այդ հոգեբանութեան դրույթների մեխանիկական կիրառմամբ, այլ ձգտում է ավելի խորը թափանցել լեզվի կառուցվածքային առանձնահատկութեանների և ֆունկցիոնալորման պրոցեսի մեջ: Կրուշևսկու կարծիքով՝ լեզվի զարգացման պրոցեսը բնութագրվում է նրանով, որ «բառերի աշխարհը» տենդենց ունի լիովին համապատասխանելու «մտքերի աշխարհին», որքան կարելի է լավ արտահայտելու այն: Այս պրոցեսի ընթացքում տեղի է ունենում լեզվի տարրերի անընդհատ վերամիասնացում (переинтеграция), թեև լեզուն երբեք չի հասնում մի իդեալական վիճակի: Իր այս բացատրութեան մեջ Կրուշևսկին հասնում է լեզվի սխտեմային բնույթի ըմբռնմանը, լեզվի տարրերի վերամիասնացումը, դրանց տեղափոխութեանն ու ձևափոխութեանը դիտում որպես լեզվական սխտեմի ներսում կատարվող անընդհատ շարժում: Դեռ ավելին. Կրուշևսկին լեզուն դիտում է որպես սխտեմների (հոլովման, խոնարհման և այլն) ամբողջութիւն, բարդ կառուցվածքային ամբողջութիւն, որի մեջ վերամիասնացման պրոցեսն առաջ է բերում բառատիպային նոր սխ-

¹ Հմտ. Н. С. Чемоданов, Сравнительное языкознание в России, М., 1956, էջ 39:

խմբերի մեջ: Առընթերության զուգորդումը որոշում է բառերի զուգորդման բնույթը հետևողական շարքի մեջ:

Լեզվի հիմնական միավորը համարելով բառը՝ Կրուշևսկին իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է բառի կազմության պատմական փոփոխությունների վրա: Ըստ նրա՝ բառը ենթարկված է ամբողջականության քայքայման (դեստրուկցիայի) և վերստեղծման հակադիր պրոցեսների ներգործությանը: Քայքայման պրոցեսի գործոններն են «հնչյունական այլասերումը» (ВЫРОЖДЕНИЕ, պատմական և փոխադրեցական հնչյունափոխությունը),— որ առաջ է բերում «ձևաբանական այլասերում»,— անալոգիան, «աշխարհագրական շերտավորումը (наслоение)» (այլ լեզուներից կատարվող փոխառությունները) և «ժամանակագրական շերտավորումը» (հնաբանությունները):

Կրուշևսկու կարծիքով՝ անվանման պրոցեսի հիմքում ընկած է նմանության զուգորդությունը. առարկային տրվում է այս կամ այն անունը՝ նրա որևէ հատկանշի առանձնացմամբ, որը հիմք է ծառայում արդեն անվանված առարկայի հետ նմանություն հաստատելու համար: Սակայն հետագա գործածության ընթացքում բառն սկսում է գիտակցվել որպես ողջ առարկայի (իր բոլոր հատկանիշներով) նշան և նրա իմաստը որոշվում է խոսքային գործածությամբ, ոչ թե նրա ծագումով: Սրա հետևանքով բառի փոփոխությունը տեղի է ունենում սեփական ճանապարհով՝ անկախ նշանակվող առարկայի պատմությունից. բառը կարող է նշանակել արդեն փոխված բնույթով առարկան: Սրանով իսկ լեզուն դառնում է պատմական կարևոր աղբյուր:

Վ. Ա. Բոգորոդիցկի.— Վ. Ա. Բոգորոդիցկին իր լեզվաբանական գործունեությունը սկսել է դեռևս XIX դ. 80-ական թվականներից: Ընդհանուր լեզվաբանության և հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության հարցերում նա կիրառել է Բոդունդե-Կուրտենեի գլխավոր սկզբունքները: Սովետական շրջանում նա զբաղվել է հատկապես գործնական-մեթոդական հարցերով: Բոգորոդիցկու լեզվաբանական կոնցեպցիայի հիմքում ևս ընկած է պսիխոլոգիզմը:

Լեզվաբանությանը Բոգորոդիցկու մատուցած գլխավոր ծառայությունները պատկանում են փորձառական հնչյունաբանության, հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության և թյուրք-թաթարական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառներին: Բոգորոդիցկին ֆրանսիական լեզվաբան Ռուսլոյից առաջ,

որ համարվում է փորձառական հնչյունաբանության հիմնադիրը, զբաղվել է փորձառական հնչյունաբանության հարցերով և Կազանի համալսարանին կից հիմնել է փորձառական-հնչյունաբանական լաբորատորիա: Հնչյունաբանության հարցերն ընդհանրապես միշտ եղել են նրա ուշադրության կենտրոնում¹:

Բոգորոդիցկին հնդկրոպական լեզուների համեմատության բնագավառում նշանակալից աշխատանք է կատարել²: Առանձնապես կարևոր պետք է համարել հնդկրոպական լեզուների հնչյունական հարաբերական ժամանակագրություն հաստատելու նրա փորձը, այդ հարցի վրա նա աշխատել է XIX դ. վերջերից սկսած: Համեմատական քերականության նպատակը Բոգորոդիցկին տեսնում է ոչ միայն ցեղակից լեզուների հնագույն գրավոր հուշարձանների տվյալների համեմատության և նախալեզվի վերականգնման, այլև ցեղակից լեզուների հետագա զարգացման պրոցեսի ուսումնասիրության մեջ. այստեղ է հենց, որ հարաբերական ժամանակագրության հաստատումը բացառիկ արժեք է ստանում: Սրա հետ միասին նա կարևոր է համարում նախ՝ ցեղակից լեզուների սինխրոնիկ համեմատությունը, որպեսզի համեմատվող փաստերը միաժամանակյա լինեն, երկրորդ՝ համեմատվող հնչյունական փաստերի մանրամասն ֆիզիոլոգիական բնութագրումը և ձևաբանական փաստերի հոգեբանական վերլուծությունը, երրորդ՝ համեմատվող փաստերի վերականգնման ժամանակ դրանց աշխարհագրական տարածման սահմանների բացահայտումը:

Ինչպես նշել ենք, Բոգորոդիցկին մեծ ուշադրություն է հատկացրել ձևաբանական փոփոխության գործոններին՝ անալոգիային, տարբերակմանը, պարզեցմանը (опрощение) և վերատարրալուծմանը (переразложение): Կարևոր են Բոգորոդիցկու աշխա-

¹ В. А. Богородицкий, Гласные без ударения в общерусском языке, Казань. 1884. Очерки по языковедению и русскому языку. Казань, 1901 (կազմված է 1880 թ. սկսած՝ տպագրված զանազան հոդվածներից): Лекции по общему языковедению, Казань, 1915. Курс экспериментальной фонетики применительно к литературному русскому произношению, вып. I—III, Казань, 1917—1922. Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных, Казань, 1930.

² В. А. Богородицкий, Курс сравнительной грамматики индоевропейских языков, тетрадь I, Введение, Казань, 1890. II *լրացված հրատ. 1900 թ.*: Из чтений по сравнительной грамматике индоевропейских языков, вып. I—IV, Казань, 1895—1902. Сравнительная грамматика индоевропейских языков, вып. I, Казань, 1914. Краткий очерк сравнительной грамматики индоевропейских языков, Казань, 1916. К хронологии и диалектологии грамматики арио-европейских языков, Казань, 1917.

տությունները թյուրք-թաթարական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում¹։

2. ԺՊՂՈՎՐԴԱՆՈՐԵՐԱՆԱԿԱՆ ԿՈՆՅԵՊՑԻԱ (ԷՔՆՈՊՍԻՆՈԼՈԳԻՉՄ)

Վիլհելմ Վունդտ.— Վիլհելմ Վունդտը (1832—1920) խոշորագույն հոգեբաններից և փորձառական հոգեբանության հիմնադիրներից մեկն է, որ լեզվի հարցերով զբաղվել է իր հոգեբանական հետազոտությունների հետ կապված և ոչ իբրև մասնագետ լեզվաբան։ Նրա ուշադրությունը գրավել է լեզվաբանական այնպիսի պրոբլեմների հոգեբանական կողմը, ինչպիսիք են լեզվի ծագումը, զարգացումը, ֆունկցիավորումը և այլն։ Լեզվի հոգեբանական րմբունման հիմնավորման մեջ առանձնապես կարևոր դեր է խաղացել նրա՝ «ժողովուրդների հոգեբանություն, լեզվի, մտքի և սովորույթի զարգացման օրենքների հետազոտություն» աշխատության առաջին գիրքը՝ նվիրված լեզվին²։ Այս գրքի 9 գլուխներում Վունդտը քննում է հետևյալ հարցերը՝ 1) «Արտահայտչական շարժումները», 2) «Ժեստերի լեզուն», 3) «Լեզվի հնչյունները», 4) «Հնչյունափոխությունը», 5) «Բառակազմությունը», 6) «Բառաձևերը», 7) «Նախադասությունների կապակցությունը» (Satzfügung), 8) «Իմաստափոխությունը» և 9) «Լեզվի ծագումը»։

Ի հակադրություն Հերբարտի ասոցիատիվ հոգեբանության, որի վրա հիմնվում էր Շտայնթալի ու Լացարուսի՝ ժողովուրդների հոգեբանությունը, և որն ընկած էր երիտքերականների պսիխոլոգիզմի հիմքում, Վունդտը դավանում է իդեալիստական հոգեբանության մի այլ տարատեսակը՝ վոլյունտարիզմը։ Հոգեկան պրոցեսների հիմքում նա դնում է կամքը, անհատի ներքին ստեղծագործական ակտիվությունը։ Վունդտը անկախ գոյություն է հատկացնում ստեղծագործական հոգեկան սկզբնավորությանը՝ նրա արտահայտությունը տեսնելով ապերցեպցիայի մեջ։ Ապերցեպցիան նա դիտում է որպես հոգեկան երևույթների հիմքը, ընդ որում ապերցեպտիվ կապերը նրա համար ոչ թե օբյեկտիվ իրականության կապերի ու փոխհարաբերության արտացոլումն են, այլ անհատի հո-

¹ В. А. Богородицкий, Этюды по татарскому и тюркскому языковедению, Казань, 1933. Введение в татарское языковедение в связи с другими тюркскими языками, Казань, 1934. О научных задачах татарского языкознания, Казань, 1935.

² W. Wundt, Völkerpsychologie, eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze in Sprache, Mythos und Sitte. I. Die Sprache, 1900.

Վունդտի մեկնակետը հոգու գաղափարն է, որը նա դիտում է որպես հոգեկան պրոցեսների որոշ կապակցված ամբողջություն և այս առումով հնարավոր համարում ոչ միայն անհատական հոգու, այլև ժողովրդի հոգու (Volksseele) գոյությունը: Ժողովրդի հոգին, որ հանդես է գալիս անհատական հոգիների փոխազդեցությամբ, բնատվունդտի, արտահայտություն է գտնում լեզվի, դիցաբանության (կրոնի, Mythos) և կենցաղի մեջ: Ուստի և Վունդտը էթնիկական հոգեբանության իր հետազոտությունը նվիրում է այդ բնագավառների քննությանը՝ ձգտելով բացահայտել ժողովրդի հոգու բնույթն ու զարգացման առանձնահատկությունները: Սակայն Վունդտը որակական տարբերություն չի տեսնում անհատական հոգեկան պրոցեսները կառավարող օրենքների և ժողովրդի հոգու էությունը որոշող օրենքների միջև: Լեզվի վունդտյան ըմբռնումը երիտօրականների ըմբռնման հետ և՛ ընդհանրություններ, և՛ տարբերություններ ունի. Վունդտը ևս լեզուն քննում է հոգեբանական և էվոլյուցիոն-պատմական հայեցակետով, բայց այն համարում է ոչ թե անհատի, այլ ժողովրդի հոգու արտահայտությունը:

Տարբերելով անհատական հոգեբանությունը (Individualpsychologie) ժողովրդական հոգեբանությունից (Völkerpsychologie)՝ Վունդտը վերջինիս նպատակը համարում է «այն հոգեկան իրակությունների (Vorgänge) ուսումնասիրությունը, որոնք ընկած են մարդկային հանրությունների զարգացման և ընդհանրական (gemeingültig) արժեք ունեցող ընդհանուր հոգևոր արտադրանքների (Erzeugnisse) առաջացման հիմքում»¹: Այլ կերպ ասած, ըստ Վունդտի, ժողովուրդների հոգեբանությունը ուսումնասիրում է «ժողովրդի հոգին» (Volksseele), որը, նրա կարծիքով, հանդես է գալիս տվյալ հանրության ներսում՝ այդ հանրությունը կազմող անհատների փոխազդեցությամբ: Այսպիսով՝ եթե Պաուլը և մյուս երիտօրականները ժխտում են «ժողովրդի հոգու» գաղափարը որպես մետաֆիզիկական, վերանհատական մի բան, ապա Վունդտը այն դնում է իր հետազոտության հիմքում. լեզվի հոգեբանական ըմբռնման մեջ սուբյեկտիվ իդեալիզմը նա փոխարինում է միայն օբյեկտիվ իդեալիզմով: Վունդտյան «ժողովրդի հոգու» ըմբռնումը փաստորեն հումբուրդտյան «ժողովրդի ոգու» իդեալիստական ըմբռնման հոգեբանական երկվորյակն է: Նշելի է, որ Հումբուրդտի նման Վունդտը ևս կարծում է, թե լեզվի, նրա կառուցվածքի մեջ արտացոլվում է «մարդու պատկերացումների աշ-

¹ W. W u n d t, Völkerpsychologie, I, 1, III հրատ. Leipzig, 1911, էջ 1:

խարհը»։ Անհատի և հասարակականի փոխհարաբերությունը Վունդտը պատկերացնում է հետևյալ կերպ. անհատը շփվելով այլ անհատների հետ՝ սկսում է աստիճանաբար գիտակցել, որ անհատական կամքի ուժն այն ժամանակ է դրական ուժ, երբ համընկնում է այլ կամքերի ուղղության հետ, դառնում ընդհանուրի կամքի մի մասը. ամեն անհատ և՛ անհատական կամքի կրող է, և՛ ընդհանուրի մի մասը։ Հասարակության զարգացումը Վունդտը տեսնում է հոգեկան մոտիվների մեջ և առաջ քաշում պատմության իդեալիստական-վոլյունտարիստական ըմբռնում։ Անհատի կյանքը հասարակության մեջ Վունդտը պայմանավորում է լեզվական, կրոնական և կենցաղային-սովորույթային գործոններով։ Կուլտուրայի բոլոր դրսևորումները, որոնց թվում Վունդտը հասկանում է և լեզուն, նա ածանցում է անհատների փոխազդեցությունից, յուրաքանչյուր առանձին դեպքի մեջ նա տեսնում է ընդհանուրը. այդ բանը նրան հիմք է տալիս հաղորդակցումը բխեցնելու հուզակցումից (Mitbewegung)¹»

Երևույթների իսկական էությունը տեսնելով հոգեկանի մեջ՝ Վունդտը վերջինիս գլխավոր հատկանիշը համարում է զարգացումը։ Սակայն հոգեկան զարգացման վունդտյան ըմբռնումը իր առանձնահատկություններն ունի, որոնք երևան են գալիս լեզվի ծագման ու զարգացման նրա տեսության մեջ։ Ամենից առաջ՝ հոգեկան ստեղծագործության ու անընդհատ զարգացման վունդտյան ըմբռնումը տարբեր է Շտայնթալի ըմբռնումից։ Եթե Շտայնթալը խոսելով այս մասին՝ նկատի ունեւր զարգացող ու առաջադիմույ գիտակցությունը, ապա Վունդտը այդպիսի ստեղծագործության աղբյուրը փնտրում է զգացմունքի և հույզի մեջ։ Վունդտի կարծիքով՝ մտքի ամեն մի արտահայտություն ուղեկցվում է հույզով, որ նույնպես արտահայտության է ձգտում։ Մարդու զարգացումը Վունդտը փորձում է բացատրել մի այնպիսի սովորական նախնական երևույթով, ինչպիսին մղումն է (Trieb). մղումից էլ Վունդտը բխեցնում է կամքը, որ նրա մոտ բոլոր երևույթների հիմքն է։ Մղումը, ըստ Վունդտի, կամքի մի այնպիսի դրսևորում է, որ որոշվում է մեկ մոտիվով. մինչդեռ կամքը մեկից ավելի զգացական մոտիվների միջև հանդես եկող վճռականությունն է։ Զարգացման վունդտյան ըմբռնման երկրորդ կարևոր առանձնահատկությունը էվոլյուցիոնիզմն է։ Վունդտի կարծիքով՝ իսկական պատմականու-

¹ Հմմտ. G. P ä t s c h. Grundfragen der Sprachtheorie, Halle, 1955 էջ 20:

թյունը պրոցեսի էվոլյուցիոնիստական ըմբռնման մեջ է: Նա ոչ-պատմական է համարում ոչ միայն այն տեսակետը, որով մարդք դիտվում է ըրպես անփոփոխ էության կրող, այլև այն ուսմանտիկական հայեցակետը, թե մարդու էությունը ժամանակի ընթացքում լիովին փոխվել է: Ճիշտ է, նշում է Վունդտը, համեմատելով մարդկային ամենաստորին ռասայի ներկայացուցչի գիտակցությունը ամենազարգացած կենդանու գիտակցության հետ՝ մենք դրանց միջև անդունդ ենք նկատում. սակայն այդ անդունդն այնպիսին չէ որ մարդու զարգացման սաղմերը մենք չկարողանայինք գտնել կենդանիների մոտ: Վունդտի կարծիքով կենդանուց դեպի մարդու կատարվող զարգացումը մանր էվոլյուցիոն փոփոխությունների մի անընդհատ շարք է, որի ամեն մի էտապում մարդը և՛ նման է իրեն, և՛ նման չէ: Այս զարգացման ընթացքում տեղի է ունենում լոկ կատարելագործում, բայց ոչ որակապես նոր հատկությունների և ունակությունների ձեռքբերում¹:

Զարգացման իր այս տեսության լույսի տակ էլ Վունդտը քննում է լեզվի բնույթի, ծագման ու զարգացման հարցերը:

Լեզվի բմբռնման հարցում Վունդտն ամենից առաջ հակադրվում է բիոլոգիական նատուրալիզմին: Լեզուն ոչ թե օրգանիզմ է, որ բնութագրվում է աճով, կյանքով ու անկմամբ, այլ ֆունկցիա կամ, ավելի ճիշտ, ֆունկցիաների մի ամբողջություն. լեզուն ինքն իրեն չի ստեղծվում. այն ստեղծվում է մարդու կողմից՝ նրա կազմակերպող գործունեության միջոցով: Սակայն լեզուն ստեղծող մարդուն Վունդտը պատկերացնում է ոչ իր հասարակական կոնկրետ կապերի մեջ: Լեզվի ծագման ու զարգացման պրոցեսը Վունդտի համար մարդու հոգեկան զարգացման ներքին պրոցես է. այդ պրոցեսը նա քննում է առանց արտաքին գործոնների հաշվառման:

Վունդտը լեզուն և մտածողությունը ծագմամբ ու գոյությամբ գնում է սերտ կապի մեջ: Լեզուն ու մտածողությունը ջարդանում են միաժամանակ, և սխալ պետք է համարել հարցադրումը դրանցից մեկի՝ մյուսին նախորդելու հնարավորության մասին: Լեզուն և գիտակցությունը չեն կարող մտածվել իրարից անկախ: Լեզուն մտածողության ֆունկցիաների անհրաժեշտ տարրն է, և նրա զարգացման յուրաքանչյուր էտապ համապատասխանում է մտածողության զարգացման տվյալ էտապին. «Մարդկային գիտակցության շարգացումը, — գրում է Վունդտը, — անհրաժեշտորեն ներառում է

¹ Հմտ. G. Pötsch, հիշ. աշխ., էջ 23:

իր մեջ արտահայտչական շարժումների, ժեստերի, լեզվի զարգացումը, և զարգացման յուրաքանչյուր ստադիայում պատկերացումը, դրացողությունը և մասժողությունը արտահայտվում են նրան լիովին համարժեք (համապատասխան) ձևով. այդ արտահայտությունն ինքը վերաբերում է այն հոգեբանական ֆունկցիային, որի համար ծառայում է որպես ընկալելի հատկանիշ, և ո՛չ նախորդում է նրան, ո՛չ էլ նրանից ետ մնում»¹: Այնտեղ, որտեղ կա հոգեկան երևույթների որևէ կապ և, հետևաբար, գիտակցություն, պիտի գոյություն ունենան և դրանք արտահայտող շարժումներ: Իր զարգացման բոլոր էտապներում լեզուն մնում է որպես արտահայտչական շարժում, որ աստիճանաբար առանձնանում է արտահայտչական շարժումների ամբողջությունից: Արտահայտչական շարժումները ծառայում են աֆեկտով ուղեկցվող մտածողական ակտի արտահայտմանը: Մարդը մի հոգեֆիզիկական միասնություն է, որի մեջ հոգեկանը և ֆիզիկական-ֆիզիոլոգիականը սերտորեն կապված են. դրացմունքը արտահայտություն է գտնում համապատասխան շարժմամբ. առանձին դրացմունքների և շարժման որոշակի տեսուկների միջև սերտ կապ կա: Այս արտահայտչական շարժումները մի ամբողջ սիստեմ են կազմում: Հնչյունների և պատկերացումների միջև կապը ոչ թե անմիջական է, ինչպես կարծում են բնածայնության տեսության կողմնակիցները, այլ միջնորդված. հնչյունները կապվում են հոգեկան պրոցեսի հետ արտասանական շարժման միջնորդությամբ: Հոգեկան պրոցեսը արտահայտվում է հնչյունական շարժմամբ և ոչ թե հնչյունով, ընդ որում այդ հնչյունական շարժումն էլ աջակցություն է գտնում ուղեկցող պանտոմիմիկական և միմիկական շարժման մեջ: Սկզբնական հնչյունը շատ դեպքում նշանակություն էր ստանում իրեն ուղեկցող այդ ժեստերի օգնությամբ, որոնք բացառում էին հնչյունի և նշանակության որևէ անհամապատասխանություն: Այսպիսով, սկզբնական լեզվական արտահայտության հիմնական տարրերը հնչյունական ժեստերն էին (Lautgebärde), որոնք արտահայտչական ժեստերի մի տեսակն էին և որոնց հիման վրա զարգանում են լեզվի հնչյունները: Հնչյունական ժեստերը ևս, այլ ժեստերի նման, լինում են երկու տեսակ՝ ցուցական և նմանողական. առաջինները ծառայում են առկա օբյեկտների արտահայտմանը և ավելի նախնական են. երկրորդները արտահայտում են բացակա օբյեկտները՝ նրանց թողած շիշողական պատկերների հիման վրա: Եթե առաջիններն ընդ-

W. W u n d t, Völkpsychologie, II B., III Aufl., 1912, էջ 640.

հանուր հասկանալի են, ապա երկրորդները հասկանալու համար հարկավոր է ունենալ առարկայի տեսողական պատկերը, պատկերացնել այն: Նմանողութունից (Nachahmung) ծագում է պատկերացումը (Darstellung): Աստիճանական զարգացման պրոցեսում նախնական արտահայտչական շարժումները դառնում են լեզվի հնչյուններ և միաժամանակ վերածվում մտքի բովանդակութայն սիմվոլների, որոնք (բացի բացառիկ դեպքերից) անմիջական կապ չունեն իրենց արտահայտած նշանակութունների հետ:

Իսկ ինչպե՞ս է տեղի ունենում հաղորդակցումը, ինչպե՞ս են առանձին անհատները միմյանց հասկանում: Լեզվի ծագումը բխեցնելով մարդու ներքին հոգեկան պահանջներից՝ Վունդտը բնականաբար հաղորդակցման պրոցեսը քննում է հոգեբանական դիրքերից: Հաղորդակցումը Վունդտի համար մի պրոցես է, որտեղ մեկի արտահայտչական շարժումները մյուսի մեջ առաջ են բերում համապատասխան հույզեր՝ կապվելով համապատասխան պատկերացումների հետ: Ընկալող («լսող») սուբյեկտի մեջ արթնացած պատկերացումները գրգռում են այլ պատկերացումներ, և առաջինում է պատասխան շարժում: Այն հանգամանքը, որ աֆեկտը նույնտակային բնույթ չունի, իսկ հաղորդակցումը նպատակադիր է, Վունդտին չի մտահոգում, մինչդեռ հենց սա է, որ խարխուլում է նրա շենքը: Մարդկային հաղորդակցումը նպատակադիր բնույթ ունի և կյանքի է կոչվում կոլեկտիվ գործունեությունը, որ ուղղված է գոյապահպանմանը¹: Լեզվի հետաքս զարգացումը Վունդտը պատկերացնում է որպես մի պրոցես, որտեղ հուզականությունն ավելի ու ավելի է ենթարկվում մտավորայնությանը:

Լեզվի զարգացման պրոցեսի ժողովրդահոգեբանական մեկնաբանությունը Վունդտի մոտ ընթանում է 3 գլխավոր ուղղությամբ՝ ձևաբանություն, շարահյուսություն և իմաստափոխություն: Ձևաբանական և շարահյուսական հարցերի քննության մեջ Վունդտը ուշադրությունը կենտրոնացնում է ներքին-իմաստային կողմի վրա, փորձում պարզել քերականական կատեգորիաների ու նախադասության կառուցվածքային տիպերի կապը ժողովրդահոգեբանական պատկերացումների հետ և ցույց տալ դրանց պատմական էվոլյուցիան:

Խոսքի մասերից հնագույնը համարելով անունը և բային վերագրելով համեմատաբար ուշ ծագում՝ Վունդտը նախ քննում է

¹ Հմմտ. G. Pätseh, Նիշ. աշխ., էջ 28.

griff)»¹: Ներքին որոշման հոլովներին հատկացվում են ուղղականը, հայցականը, տրականը և սեռականը, արտաքին որոշման հոլովներին՝ մնացածները: Ներքին որոշման հոլովների իմաստը նախնական ձևերում կարող է արտահայտվել շարադասությամբ, այլ դեպքերում՝ վերջավորություններով, ընդ որում այդ հոլովների իմաստը նախդիրներով լրացվել չի պահանջում: Արտաքին որոշման հոլովների իմաստը շարադասությամբ այլևս չի արտահայտվում, այլ բառամասնիկներով (նախդիր-եստադիրներով) և վերջավորություններով: Վերջավորությունները հաճախ ուղեկցվում են նախդիրներով, որոնք կարող են և նրանց լիովին փոխարինել: Հոլովական դարգացման տեսակետից Վունդտը տարբերում է լեզուների 3 տիպ՝ 1) լեզուներ, որոնց մեջ բառերի տարբերությունները և հոլովական հարաբերությունների արտահայտության միջոցները թույլ հետքեր ունեն (Սուդանի նեգրերի, պապուականների և ավստրալիացիների լեզուները). 2) լեզուներ, որոնց մեջ հոլովական մոլությունը ծառայում է հասկացությունների կոնկրետ-զգայական (կամ արտաքին՝ տարածա-ժամանակային) հարաբերությունների արտահայտությանը՝ դրանց բոլոր մանրամասնություններով (ամերիկյան բնիկների, օվկիանյան, բասկերի, ուրալա-ալթայան և կովկասյան լեզուները). 3) լեզուներ, որոնց մեջ հոլովական մոլությունը ծառայում է հասկացությունների փոքրաթիվ պարզ հիմնական հարաբերությունների արտահայտությանը, ընդ որում հարաբերությունների հետագա բազմազանեցման համար դիմում են նախդիրներին (սրանց մեջ Վունդտը տարբերում է երկու խումբ՝ փոքրաթիվ հոլովներով սեմա-բամական լեզուները և հոլովների ավելի մեծ թիվ ունեցող հնդերոպական լեզուները):

Շարահյուսության քննությունը Վունդտն սկսում է ընդհանուր հարցերից, որոնց մեջ հատուկ տեղ է բռնում նախադասության սահմանումը: Ինչպես նշել ենք, Վունդտը նախադասությունը սահմանում է որպես «լեզվական արտահայտությունն այն բանի, մեկ ամբողջական պատկերացումը անդամատվում է իրար նկատմամբ տրամաբանական հարաբերության մեջ դրվող բաղկացուցիչ մասերի»²: Բառերի ծագումը, ըստ Վունդտի, տեղի է ունենում այս անդամատման պրոցեսում: Տարբերելով նախադասությունների 3 տիպ՝ բացականչական, պատմողական և հարցական՝ Վունդտը դրանցից յուրաքանչյուրի մեջ տարբերում է երկուական

¹ W. Wundt, Völkerpsychologie, I, III Aufl., 1912, էջ 85:

² Նույն տեղը, 2, էջ 248:

ինթատեսակ՝ զգացական ու ցանկացական, անվանական ու բայական և կասկածային ու հավաստական (Tatsachenfragen): Ըստ ստորոգյալի տիպի Վունդտը տարբերում է ստորոգելական (պրեդիկատիվ) և որոշչային (ատրիբուտիվ) նախադասություններ: Վունդտի կարծիքով՝ զգացական նախադասությունները որոշչային բնույթ ունեն, ցանկացականները՝ ստորոգելական: Այս կապակցությամբ Վունդտը որոշակի պատմական հաջորդականություն է հաստատում, մի կողմից՝ կապելով պատմողական-անվանական (ատրիբուտիվ) նախադասությունները զգացականների և պատմողական-ստորոգելական նախադասությունները՝ ցանկացականների հետ, մյուս կողմից՝ որոշչայինները նախորդել տալով ստորոգելականներին: Հանգույցի ֆունկցիան Վունդտը համարում է այն, որ նա «ծագմամբ որոշչային արտահայտությունը փոխակերպում է (umwandeln) ստորոգելականի»¹: Հնդերոսպական լեզուների նախադասության կառուցվածքի մեջ, ըստ Վունդտի, սկզբնապես տիրապետող է եղել որոշչային նախադասության տիպը, որին հաջորդել է մի փուլ, երբ «մաքուր ստորոգող (predizierend) պատմողականությունը» դարձել է գերիշխողը. սակայն առկա են միջանցիկ տիպի որոշչային-ստորոգելական նախադասություններ, որոնց մեջ վերացական բայի բովանդակային իմաստը լիովին չի անհետացել: Այդ բանը նկատելի է հատկապես անցյալ և ապառնի ժամանակներում (ըստ Վունդտի՝ «Կյուրոսը թագավոր՝ է», «Կյուրոսը իշխում էր» և «Կյուրոսը թագավոր էր» նախադասությունները ներկայացնում են որոշչային, ստորոգելական և որոշչային-ստորոգելական տիպեր): Լինել բայի գործածությունը որոշչային նախադասությունները ստորոգելականի վերածելու հարցում, այսպիսով, ըստ Վունդտի, վճռական դեր է խաղացել: Որոշչային նախադասություններից ստորոգելականին անցնելիս բայը կոնկրետ-առարկայական ոլորտից անցնում է վերացական ոլորտը: Որոշչային տիպի դեպքում առկա է նախադասության անդամների ասոցիատիվ կապակցությունը, որի դեպքում գոյական-ենթակային միացվում են նրա հատկանիշներն ունեցող բառեր. ստորոգելական տիպի դեպքում առկա է նախադասության անդամների ապերցեպտիվ կապ, որը ամբողջական պատկերացումը բաժանում է իրար հետ որոշակի տրամաբանական հարաբերության մեջ գտնվող իր երկու (միշտ երկու!) բաղկացուցիչ մասերին: Որոշչային տիպի դեպքում առկա է նախադասության անդամների բաց, այսինքն՝ դրանց

¹ W. W u n d t, Völkerysychologie, 2, էջ 270:

քանակը շահմանափակող կապակցություն, ստորոգելական տիպի դեպքում՝ փակ, այսինքն՝ անդամների քանակը սահմանափակող կապակցություն:

Ինչպես որ պարզ նախադասության անդամների կապակցության քննության մեջ հակադրվում են որոշչային և ստորոգելական տիպերը, այնպես էլ նախադասությունների կապակցության (բարդ նախադասության) քննության մեջ հակադրվում են համադասությունն ու ստորադասությունը, և դրանց միջև համապատասխան հարաբերություն ու պատմական հաջորդականություն է սահմանվում. սակայն մարդը համադասության և ստորադասության միջև Վունդտը դնում է զարգացման մի աստիճան ևս, որ, կոչում է շաղկապային համադասություն (konjunktive Parataxis): Այսպիսով, բոստ Վունդտի, նախադասությունների կապակցության զարգացումն ընթացել է անշաղկապ կամ մաքուր համադասությունից դեպի շաղկապավորը, սրանից էլ դեպի ստորադասությունը. վերջին դեպքում որպես կապող տարրեր հանդես են գալիս ստորադասական շաղկապները և հարաբերական դերանունները: Շաղկապը երկրորդական նախադասությունը կապում է ողջ գլխավորի հետ, հարաբերական դերանունը՝ նրա մեկ անդամի հետ, ուստի և երկրորդ դեպքում կապն ավելի ուժեղ է: Առաջին դեպքում երկրորդականը գլխավորին լրացնում է միայն, երկրորդ դեպքում մտնում է նրա մեջ որպես անդամ:

Դնելով լեզվի ու մտածողության սերտ կապի հարցը և Հումբոլդտի նման կարծելով, որ լեզվի մեջ արտացոլվում է «մարդու պատկերացումների աշխարհը»՝ Վունդտը ձևաբանական և շարահյուսական հարցերի քննությունն ավարտելուց հետո բնականաբար առաջ է քաշում «ներքին ձևի» գաղափարը: Ըստ նրա՝ «ներքին ձևի» գաղափարը սահմանելու համար հարկավոր է նկատի ունենալ 3 բան՝ «1. լեզվի արտաքին ձևերի մեջ դրսևորվող (sich verratend) լեզվական մտածողության փոխկախվածությունը, 2. այս մտածողության ուղղությունը կամ պատկերացումների այն շրջանները, դեպի որոնք սա գերազանցապես ուղղված է (denen es vorzugsweise zugewandt ist) և, վերջապես, 3. նույնի բովանդակությունը. պատկերացումների ու հասկացությունների այն սպեցիֆիկ առանձնահատկությունները, որոնք արտահայտություն են գտնում լեզվի արտաքին ձևերում: Այս առանձնահատկություններից առաջինը դրսևորվում է ամենից առաջ լեզվի նախադասության ձևերի մեջ, երրորդը՝ բառաձևերի մեջ, մինչդեռ երկրորդը ազ-

դում է միաժամանակ և՛ բառի, և՛ նախադասության ձևերի վրա: Երեք առանձնահատկություններն էլ ամենասերտ փոխհարաբերության մեջ են, և ամեն մի լեզու ըստ այս երեք ուղղությունների անհրաժեշտաբար ներկայացնում է լեզվի ներքին ձևի մի որոշակի տիպ: Սակայն քանի որ լեզվի մեջ նախադասությունը և ո՛չ թե բառն է առաջնային, ուստի և նախադասության կազմությունից հետևող հատկանիշները ամենավճռականն են»¹:

Լեզվական մտածողության փոխկախվածության քննության հետ կապված՝ Վունդտը տարբերում է մտածողության հատվածական և դիսկուրսիվ տիպեր, վերջինիս մեջ էլ՝ համադրական և վերլուծական ենթատիպեր. լեզվի արտաքին ձևերի բնագավառում հատվածականին համապատասխանում է անջատականությունը, դիսկուրսիվ-համադրականին՝ կցականությունը, դիսկուրսիվ-վերլուծականին՝ թեքականությունը: Լեզվական մտածողության ուղղության քննության հետ կապված՝ Վունդտն առանձնացնում է առարկայական ու վիճակային մտածողություններ (zuständliches Denken)՝ վերջինիս մեջ տարբերելով մասամբ որպես միջաստիճաններ, մասամբ որպես հնթաձևեր՝ օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ մտածողական տիպեր. լեզվի արտաքին ձևերի բնագավառում առարկայական մտածողությանը համապատասխանում է որոշչային կառուցվածքը, որի դեպքում բայերը անուններից խստորեն չեն սահմանադատված, և բայանունները մեծ թիվ են կազմում (յակուտերեն). վիճակային մտածողությանը համապատասխանում է ստորոգելական կառուցվածքը՝ անվան և բայի ուժեղ հակադրությամբ. առարկայական մտածողությունը հակված է դեպի սինթեզ, վիճակայինը՝ դեպի անալիզ. օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ միջաստիճանները կամ ենթատիպերը գրասերվում են սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ կողմերի քերականական արտահայտության գերակշռությամբ: Լեզվական մտածողության բովանդակության քննության հետ կապված՝ Վունդտն առանձնացնում է մտածողության կոնկրետ և վերացական տիպեր, համարելով դրանք զարգացման փուլեր և վերջինիս մեջ տարբերելով դասակարգողական և ընդհանրացական մտածողության աստիճաններ: Արտաքին ձևերի բնագավառում կոնկրետ մտածողությունը համապատասխանում է տեղ նշանակող բառերի, բառամասնիկների ու ցուցական դերանունների և դիմային ու դիրքորոշող տար-

¹ W. W u n d t, Völkerpsychologie, 2, էջ 443:

բերությունների առատութեանը: Դասակարգողական է տապում կան բառերի տարբեր խմբերը միացնող դասանիշեր, բայց շկան անպիսի ընդհանրացնող բառեր, որոնց ենթարկվեն տվյալ դասի մեջ մտնող բառերը: Ընդհանրացական է տապում դրանք երևան են գալիս: Նշելի է, որ այս քոլոր դեպքերում Վունդտր նախ՝ լեզվի և մտածողութեան զարգացման կապը ըմբռնում է ոչ դիալեկտիկորեն, որոշ առումով մեխանիստորեն, երկրորդ՝ իր եզրակացությունները հիմնում է ոչ լիովին հավաստի ուսումնասիրություններովրա՝ առանց անմիջական-սեփական խոր քննություն: Այսպես օրինակ, հայտնի է, որ որոշ հետազոտողներ դասանիշերը բխեցնում են, և բավական հիմնավոր կերպով, նախկին անկախ բառերից, մի հանգամանք, որ խարխուլում է դասակարգողական և ընդհանրացողական աստիճանների վունդտյան սխեման:

Վունդտը իմաստային փոփոխությունների խմբավորման հարցում քննադատում է Պաուլի դասակարգումը, որովհետև 1) սրանք չեն բացահայտվում հոգեկան մոտիվները, և 2) այն ներկայացնում է պարզ թվարկում՝ առանց մեկնաբանություն: Հոգեբանական մեկնաբանության նպատակով Վունդտը դիմում է 3 տիպի ասոցիացիաներին, որոնց կապակցված գործողության հիմքը նա համարում է ապերցեպցիան: Նա տարբերում է իմաստային փոփոխությունների 2 խումբ՝ հարաբերակից (հնչյունական փոփոխությունների հետ կապված) և ինքնուրույն. վերջիններիս մեջ նա առանձնացնում է ենթախմբեր՝ 1) ընդհանուր (կանոնավոր)՝ ա) առնմանական, բ) բարդացական, գ) զգացական փոփոխություններ ու դ) իմաստի ասոցիատիվ խտացում և 2) առանձին (մասնակի)՝ ա) անվանում մասնակի ասոցիացիայով, բ) անվանման մասնակի փոխաբերում և գ) փոխաբերական (մետաֆորիկ) փոփոխություններ: Ընդհանուր փոփոխությունները բացատրվում են կուլտուրական ընդհանուր պայմաններով և սրանց հետ կապված հոգեբանական մոտիվներով, առանձինները՝ անհատական պատճառներով (տեղի սլառահական պայմաններով): Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ 1) Վունդտի սիստեմը ներկայացնում է նրա արդեն ձևավորված հոգեբանական կոնցեպցիայի կիրառումը լեզվաբանական փաստերի նկատմամբ. 2) Վունդտի ժամանակ փորձառական հոգեբանությունը առաջին քայլերն էր կատարում, որ և հիմք է տվել նրա հոգեբանական կոնցեպցիայի մի շարք թերությունների համար. 3) Վունդտը կազմում է բուն լեզվաբանական նյութի մշակման մեջ, որ և ա-

սիթ է տվել բազմաթիվ քննադատական դիտողությունների: Վունդտի գլխավոր սխալները, սակայն, սկզբունքային են. 1) նա բառի և իմաստի հարաբերության հարցը շարունակում է Հերբարտի ասոցիատիվ հոգեբանության հիման վրա դիտել որպես սլարդ ասոցիատիվ կապ. բառը ծառայում է միայն այս կամ այն առարկան հիշեցնելուն, որպես պարզ նշան. նշանն ու նշանակությունը կտրվում են իրարից և դիտվում որպես անկախ բաներ. 2) միաժամանակ Վունդտն անտեսում է բառերի գործածության կոնկրետ պատմական պայմանները, իմաստային փոփոխության պատճառները դիտում պատմական կոնկրետ պայմաններից կտրված¹:

II. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանուր լեզվաբանության բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների ամփոփման և պրոֆլեմների խմբավորման փորձը Գ. ֆոն դեր Գաբելենց.— 1891 թ. լույս է տեսնում Գեորգ ֆոն դեր Գաբելենցի «Լեզվաբանությունը, նրա խնդիրը, մեթոդները և մինչ այժմյան նվաճումները»³ աշխատությունը, որտեղ հեղինակը փորձ է անում ի մի բերել լեզվաբանության բնագավառում կատարված աշխատանքի արդյունքները և ստեղծել ընդհանուր լեզվաբանության սխտեմատիկ շարադրանք՝ Հումբոլդտից և Շտայնթալից հետո, բայց ավելի լայն ընդգրկմամբ:

Գաբելենցն ինքը կանգնած է լեզվի հոգեբանական ըմբռնման հողի վրա: Արտահայտելով ժամանակի լեզվաբանների մեծ մասի հակումը դեպի էմպիրիզմ՝ նա զգուշացնում է լեզվաբաններին փիլիսոփայությունը տարվելուց և ուշադրությունը կենտրոնացնում է լեզվական փաստերի կուտակման վրա: Գաբելենցը ուսումնասիրու-

¹ Հմտ. B. Delbrück, Grundfragen der Sprachforschung, 1901. L. Sütterlin, Das Wesen der sprachlichen Gebilde, 1902. J. van Ginneken, Principes de linguistique psychologique, 1907. I. V. Rozwadowski, Wortbildung und Wortbedeutung, 1904.

² Հմտ. В. А. Звегинцев, Семасология, М., 1957, էջ 22—24.

³ G. von der Gabelentz, Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgabe, Methoden und bisherigen Ergebnisse, Leipzig, 1891. II հր., 1901.

թյան հատուկ առարկա է դարձրել համեմատական շարահյուսա-
 ւան հարցերը (հատկապես 1869—1887 թթ. գրած գործերը): Նա հո-
 գեբանական պրոցեսի էությունը համարում է ամբողջական պատ-
 կերացման վերլուծումը, անդամատումը իր բաղկացուցիչ մասերին՝
 դրանց հետագա համադրմամբ հանդերձ, ընդ որում, ըստ նրա,
 այս պրոցեսը կատարվում է նախադասության միջոցով և արտա-
 հայտվում սրա կառուցվածքի մեջ: Ոգին, ըստ Գաբելենցի, պետք
 է անդամատի՝ նախքան լեզվական համադրության մեջ պատճենա-
 վորելը (nachbilden): Գաբելենցը այս կապակցությամբ տարբե-
 րում է հոգեբանական ենթակա (մտքում առաջինը ծագող պատկե-
 րացումը) և հոգեբանական ստորոգյալ (հոգեբանական ենթակայի
 հետ միացվող պատկերացումը): Հոգեբանական ենթակայի և
 ստորոգյալի դադափարները հետագայում քննադատվում են Վոնդ-
 տի կողմից: Գաբելենցը հանդես է գալիս որպես տելեոլոգիստ, լեզ-
 վի զարգացումը դիտում որպես յուրատեսակ նպատակադիր պրո-
 ցես, որ տանում է դեպի սլարզություն ու համառոտություն:

Լեզվի ծագման տեսություններ. Լ. Նուարե.— Լեզվաբանա-
 կան առանձին պրոբլեմների լուծման փորձերի մեջ առանձնա-
 պես կարևոր է հիշել Լուդվիգ Նուարեի՝ լեզվի «աշխատանքային»
 ծագման տեսությունը¹: Ըստ Նուարեի՝ լեզուն ծագել է այն սկզբ-
 նական ճիշդից, որոնք ուղեկցել են մարդկանց աշխատանքային
 պրոցեսին և համատեղ կոլեկտիվ գործունեության ժամանակ այն
 հեշտացրել՝ դարձնելով ռիթմիկ և կապակցված. աշխատանքային
 երգերը նպաստել են սկզբնական բառերի ծագմանը: Այս կապակ-
 ցությամբ Նուարեն ամենից վաղ ծագած է համարում սլարզ գոր-
 ծողություններ արտահայտող արմատները. բոլոր խոսքի մասերից
 ամենավաղ ծագածը, Նուարեի կարծիքով, բայն է: Իր դրական
 կողմերով հանդերձ Նուարեի տեսությունը հարցը չի լուծում և
 վերջին հաշվով ներկայացնում է ձայնարկությունների տեսության
 մի տարատեսակը: Լեզվի ծագումը այստեղ կապվում է ոչ թե աշ-
 խատանքային պրոցեսում մարդկանց հաղորդակցման կարիքի
 հետ, այլ աշխատանքը ուղեկցող ճիշերի հետ: Լեզվի էությունը
 որոշող հաղորդակցական և արտահայտչական ֆունկցիաները այս-
 տեղ անհրաժեշտ չափով հաշվի չեն առնվում:

Սուբստրատի պրոբլեմը.— Ուղղափառ երիտօրականները,
 ուշադրությունը կենտրոնացնելով լեզվական (resp. հնչյունական)

¹ L. Noiré, Der Ursprung der Sprache, 1877. Max Müller and the
 Philosophy of Language, 1879.

փոփոխութիւնների օրինաչափականութեան հավաստման և հըն-
չյունական օրենքների սահմանման վրա, հետու էին կանգնած այդ
փոփոխութիւնների պատճառների բացատրութեան փորձերից:
Մինչդեռ այս բացատրութեան փորձերի մեջ է, որ հանդես է գալիս
սուբստրատի տեսութիւնը, որ ինչպես տեսանք, ջերմ կողմնակից-
ներ է գտնում հանձինս այնպիսի լեզվաբանների, ինչպիսիք Գ. Լ.
Ասկոլին և Հ. Շուխարդտն են: Այդ տեսութիւնը պաշտպանութեան
է գտնում նաև երիտօրականների ոչ ուղղափառ թեի, հատկապես
այն լեզվաբանների կողմից, որոնք զբաղվում էին հնդերոպական
լեզուների և հնդերոպական լեզուներով խոսող ցեղերի ու ժողո-
վուրդների նախապատմութեան հարցերով: Այսպես, օրինակ, Հիր-
տը դեռևս 1894 թ. հնդերոպական լեզվի բարբառախմբերի առա-
ջացումը կապում է ոչ-հնդերոպական սուբստրատի ազդեցութեան
հետ: Նշելի է, որ որոշ հետազոտողների կողմից սուբստրատի
տեսութիւնը շարաշահվում է. այն բոլոր դեպքերում, երբ տվյալ
լեզվաբաններին պատկանող լեզվի այս կամ այն կողմը չեն
կարողանում բացատրել նախալեզվից «ժառանգած» լեզվական
նյութով, դիմում են օտարալեզու սուբստրատի ազդեցութեանը,
մանավանդ որ ենթադրվող սուբստրատի լեզվական առանձնա-
հատկութիւնների մասին հաճախ կամ գաղափար չեն ունենում,
կամ ունենում են շատ մշտնապատ պատկերացումներ: Սուբստրա-
տի գաղափարին առանձնապես հաճախ են դիմում հատուկ անուն-
ների բացատրութեան դեպքում:

Սուբստրատի տեսութիւնն այս շրջանում լայն կիրառում է
գտնում հնդերոպական լեզուներից հայերենի և հունարենի ոչ-
հնդերոպական տարրերի բացատրութեան հարցում: Գրեթե ընդհու-
նուր ընդունելութիւն է գտնում հայերենի մեջ, հատկապես նրա
հնչյունական կառուցվածքի մեջ կովկասյան սուբստրատի առկա-
յութեան դրույթը, մի դրույթ, որ հետագայում, ծայրահեղութեան
հասցվելով Ն. Յա. Մառի և նրա հետևորդների կողմից հանգեցնում
է հայերենի երկսեռ բնութիւնն ունենալու գաղափարին: Հունարենի
համար ընդունվում է այն տեսակետը, որ նրա մեջ, հատկապես
հատուկ անուններում առկա են նախահունական բնիկների լեզվից
եկող ոչ-հնդերոպական տարրեր: Այս տարրերը ի մի բերելու և բա-
ցատրելու դժուրակոր փորձ է կատարում Պ. Կրեշմերը իր «Հունա-
րեն լեզվի ներածութիւն» աշխատութեան մեջ¹: Ֆ. Հոմմելը ավելի

¹ P. Kretschmer, Einleitung in die griechische Sprache, 1896.

վաղ գրած իր ուսումնասիրություններում նախահունական ոչ-հնդեւրոպական բնիկների (որոնք սովորաբար նույնացվում էին պեյլազգիների հետ) ցեղակցությունը տարածում է Փոքր Ասիա և Կովկաս: Պատւին պեյլազգիների ցեղակցությունը տարածում է ավելի հեռու՝ նրանց կապելով էտրուսկների, բասկերի, լիգուրների, ռետների և նույնիսկ էլամցիների հետ: Էնդհանուր առմամբ գրեթե որևէ կասկած չի հարուցում Հունաստանի նախաբնիկների՝ ոչ-հնդեւրոպական ժողովուրդ լինելու հարցը:

Հնչյունաբանություն. փորձառական հնչյունաբանություն.— Քննարկվող ենթաշրջանում հնչյունաբանության բնագավառում լուրջ նվաճումներ են կատարվում: Առանձնապես նշելի է 2 նվաճում՝ 1) փորձառական հնչյունաբանության ստեղծումը և 2) հնչյութաբանության (ֆոնոլոգիայի)՝ որպես նոր դիսցիպլինի ստղծումը:

Փորձառական հնչյունաբանությունը հանդես է գալիս հատկապես ֆրանսիացի գիտնական Պ. Ռուսլոյի և ռուս գիտնական Բոգորոդիցկու ջանքերով: Ռուսլոն (1846—1924) դեռևս 1890-ական թթ. սկզբներին աշխատություն է նվիրում փորձառական հնչյունաբանությանը¹, իսկ «Փորձառական հնչյունաբանության սկզբունքները» ծավալուն աշխատության մեջ² տալիս է հնչյունաբանական աչք նոր դիսցիպլինի ճիմունքները և ստեղծում փորձառական հնչյունաբանության առաջին լաբորատորիան:

Վ. Ա. Բոգորոդիցկին Ռուսլոյից առաջ, 1882 թ. հնչյունաբանական հետազոտության մեջ կիրառում է դրաֆիկ մեթոդը (լաբիոդրաֆ): 1880—1883 թթ. նա ուսումնասիրություններ է նվիրում ռուսական ձայնավորներին³: 1895 թ. նա Կազանի համալսարանին կից հիմնում է լաբորատորիա⁴ և հաջորդ տարիներից սկսում լույս տեսնել «Գիտողություններ փորձառական հոգեբանության մասին» շարքը⁵:

¹ J. P. Rousselot, Les modifications phonétiques du langage étudiées dans les patois d'une famille de Cellefrouin, Paris, 1891—1892.

² J. P. Rousselot, Principes de phonétique expérimentale. I—II. Paris, 1897—1908.

³ В. А. Богородицкий, Гласные без ударения в русском языке, РФВ, 1880. Введение в изучение русского вокализма, РФВ, 1882—1888.

⁴ Հմմտ. В. А. Богородицкий, Экспериментальная фонетика и кабинет экспериментальной фонетики в Казани (1882—1932), „Красная Татария“, 1932, 12-го июня.

⁵ Заметки об экспериментальной фонетике, I VI, 1896—1897.

Հնչույթաբանության հիմքերը, ինչպես առիթ ենք ունեցել նշե-
 դրել են Կազանի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները՝
 Բողոեն-դե-Կուրտենեն, Կրուշևսկին, ապա նաև Շչերբան: Հնչույ-
 թաբանական տեսության զարգացման համար որոշ դեր են խաղա-
 դել և գերմանացի 3. Վինտելերի, անգլիացի 2. Սուիտի և ավելի
 ուշ՝ դանիացի Օ. Եսպերսենի աշխատությունները: Վինտելերը իր
 նշանի բարբառագիտական աշխատության մեջ՝ հայտնում է այն
 միտքը, որ այս կամ այն լեզվի մեջ կան, մի կողմից՝ հնչյունական
 այնպիսի տարբերություններ (հակադրություններ), որոնք օգտա-
 գործվում են բառերի տարբերակման համար, մյուս կողմից՝ տար-
 բերություններ, որոնք այդ նպատակով չեն օգտագործվում: Անգ-
 րիական հնչյունաբանական դպրոցի աչքի ընկնող ներկայացուցիչ
 Հենրի Սուիտը², որ տվել է հնչյունների ֆիզիոլոգիական՝ գիտական
 դասակարգման առաջին փորձերից մեկը, Վինտելերից անկախ
 նման միտք է հայտնել իր դասախոսություններում: Սուիտի աշա-
 կերա Ստտո Եսպերսենը այդ միտքը զարգացրել է իր «Հնչյունաբա-
 նական հիմնական հարցերում» և ավելի ուշ՝ «Հնչյունական
 ստորաբաժանություն և գրադարձություն» աշխատության մեջ³:

Շարահյուսություն. 3. Ռիս.— Թեև լեզվաբանների ուշադրու-
 թյունն այս ենթաշրջանում կենտրոնացած է հնչյունաբանության և
 ձևաբանության հարցերի վրա, բայց չի կարելի չնշել շարահյու-
 սության բնագավառում ձևեր բերված որոշ արդյունքները: Բացի
 Գելբերյուկից՝ շարահյուսության հարցերն այս շրջանում գրավում
 են Ֆր. Միկլոշիչի, Գ. Ֆոն դեր Գաբելենցի, Օ. Բեհագելի և մանա-
 վանդ 3. Ռիսի ուշադրությունը. վերջինս հատուկ տեղ է գրավում
 շարահյուսության պատմության մեջ:

Մինչև Յոն Ռիսի հանդես գալը՝ շարահյուսության ստարկայի,
 նպատակների և լեզվաբանության մյուս բաժինների հետ նրա ու-
 նեցած փոխհարաբերության ըմբռնման հարցում զգալի տարըն-
 քացություն գոյություն ուներ: Ոմանք այն գիտում էին որպես ձև-
 վաբանության համեմատությամբ լոկ կախյալ վիճակի մեջ գտնվող
 բնադավաճ և շատ դեպքում շարահյուսությունը ձուլում էին ձևա-
 բանության մեջ. երկրորդները այն համարում էին մի խառը բա-
 ժին և այնտեղ կենտրոնացնում մյուս բաժիններում շտեղծվող

1. Winteler. Die kerenser Mundart des Kantons Clarus, 1876.

2. H. Sweet. A Primer of Phonetics, 1877.

3. O. Jespersen, Phonetische Grundfragen, 1904. Phonetic Transcription and Transliteration, 1926.

նյութը. Երրորդները ձևաբանությանը հատկացնում էին լոկ թեքման ձևերի արտաքին նկարագրությունը՝ դրանց իմաստի քննությունը թողնելով շարահյուսությանը. չորրորդները նույնացնում էին ձևաբանությունը շարահյուսության հետ և այլն: Այս վերջին առեսակետը արտահայտվել է, օրինակ, Օ. Բեհագելի մոտ, որ երիտօրական լինելով հանդերձ՝ զգալի դեր է խաղում XX դ. հանդես եկող ֆունկցիոնալիստական լեզվաբանության ձևավորման մեջ: Իր շարահյուսական գործերում Բեհագելը տարբերում է երկու բաժին՝ հնչյունաբանություն (Lautlehre) և իմաստաբանություն (Bedeutungslehre). շարահյուսությունը նա դնում է վերջինիս մեջ և փաստորեն նույնացնում ձևաբանության հետ. «Ձևաբանությունը,— գրում է Բեհագելը,— շարահյուսություն է. ոչ թե շարահյուսության մի մասը, այլ նրա կոմպենդիումը»: Բեհագելն առաջիններից մեկն է, որ շարահյուսության բնագավառում փորձել է կիրառել անալոգիայի սկզբունքը: Իր «Կախյալ խոսքի ծագումը» դիսերտացիոն աշխատության մեջ՝ ելնելով անուղղակի խոսքի՝ ուղղակի խոսքից առաջանալու մասնակի դրույթից, նա փորձում է ընդհանրապես հիմնավորել համադասությունից (պարատաքսիսից) ստորադասության (հիպոտաքսիսի) ծագումը: Բեհագելը XIX դ. վերջերին ու XX դ. սկզբներին լույս է ընծայել գերմաներենի պատմությանը և հատկապես պատմական շարահյուսությանը նվիրված մի շարք կարևոր աշխատություններ, որոնցից հայտնի է «Գերմանական շարահյուսությունը»²:

1894 թ. Յոն Ռիսը հանդես է գալիս «Ի՞նչ է շարահյուսությունը» գրքով³, որտեղ քննադատական վերանայման է ենթարկում շարահյուսության բնագավառի առկա պատկերացումները և տալիս իր սեփական ըմբռնումը: Ռիսը տարբերում է երկու ծայրահեղ պատկերացումներ. ոմանք շարահյուսության խնդիրն են համարում բառակապակցությունների և բառաձևերի արտահայտած իմաստի ուսումնասիրությունը (Միկլոշիչ և ուրիշներ), մյուսները այն դիտում են որպես նախադասության ուսմունք: Շարահյուսության տեղի ու առարկայի հստակ պատկերացման բացակայության պայմաններում ոմանք էլ շարահյուսությանն են հատկացնում գրեթե այն բոլորը, ինչ դուրս է մնում հնչյունաբանությունից ու ձևա-

¹ O. Behagel. Die Entstehung der abhängigen Rede, Paderborn, 1877.

² O. Behagel. Deutsche Syntax. I—III, 1923—1928.

³ J. Ries. Was ist Syntax? 1894.

բանությունից, ստեղծելով մի խառը դիսցիպլին («Mischsyntax» — «խառը շարահյուսություն»)։ Շարահյուսության ըմբռնման հարցում եղած տարակարծությունները Ռիսը մասամբ էլ կախման մեջ է դնում նախադասության տրամաբանական սահմանումից, որի մեջ հաշվի է առնվում նախադասության միայն իմաստային կողմը, բայց ոչ արտաքին-ձևականը։ Զգտելով հասնելու տրամաբանական հետևողականության և հաղթահարելու տրամաբանական քերականության ունեցած ըմբռնման միակողմանիությունը՝ Ռիսը տարբերում է քերականության ուսումնասիրության 3 առարկա՝ հնչյուն, բառ ու բառակապակցություն և համապատասխանաբար 3 բաժին՝ հնչյունաբանություն (Lautlehre), բառագիտություն (Wortlehre) ու շարահյուսություն (Syntax)։ Այսպիսով, շարահյուսությունը Ռիսը համարում է ոչ թե նախադասության ուսմունք, այլ բառակապակցության ուսմունք։ Ինչ վերաբերում է ձևաբանությանը (Formenlehre) և իմաստաբանությանը (Bedeutungslehre), ապա Ռիսը դրանք համարում է պարզապես ուսումնասիրության միևնույն առարկաների (բառի և բառակապակցության) քննության տարբեր հայեցակետերը, որոնք հանդես են գալիս և՛ բառագիտության, և՛ շարահյուսության մեջ։ Այս կապակցությամբ Ռիսը տալիս է հետևյալ սխեման.

Առարկա		Առանձին բառ	Բառակապակցություն
Քննված իր հարաբերությունը դեպի		Բառագիտություն (Wortlehre)	Շարահյուսություն (Syntax)
ձևը	Ձևաբանություն (Formenlehre)	Բառերի ձևերի ուսմունքը (բառաձևերն ըստ ձևական հայեցակետերի և թեքման ուսմունքը)	Շարահյուսական կառուցվածքի (Gebilde) ձևերի ուսմունքը
Իմաստը	Իմաստաբանություն (Bedeutungslehre)	Բառերի, նրանց տեսակների և ձևերի իմաստի ուսմունքը	Շարահյուսական կառուցվածքի իմաստի ուսմունքը

Ռիսի մեկնաբանությունը բավական լայն ընդունելություն է գտնում։ Նրա ուսմունքի քննադատներից հիշատակելի է Պորցիգը։

Ավելի ուշ շրջանում Ռիսը հրատարակում է իր «Ի՞նչ է նախադասությունը»¹ գիրքը, որտեղ քննության է ենթարկում նախադասության իմաստային ու ձևական սահմանումները (շուրջ 150) և տալիս սեփական սահմանումը:

Շարահյուսական տեսության հետագա զարգացման համար պարևոր դեր է խաղում նաև Կ. Սվեդելիտսի ուսմունքը՝ նախադասության բնույթի և իմաստային տիպերի մասին²: Սվեդելիտսը նախադասության սահմանման հիմքում դնում է «հաղորդման» (կոմունիկացիայի) գաղափարը: Նա տարբերում է նախադասությունների իմաստային երկու տիպ՝ 1) պրոցես արտահայտող և 2) հարաբերություն արտահայտող, այլև դրանք բաժանում է ենթատիպերի:

Իմաստաբանություն. Մ. Բրեալ, Մ. Մ. Պոկրովսկի.— Երիտերականներն սկզբնապես տարվելով հնչյունական հետազոտություններով, բարձիթողի էին արել բառերի իմաստային զարգացման ու փոփոխությունների հարցը: Ֆրանսիացի սկանավոր լեզվաբան Միշել Բրեալն իր վրա է վերցնում այդ գործը՝ փաստորեն ստեղծելով իմաստաբանությունը իր տերմինաբանությամբ ու հիմնական գաղափարներով: «Սեմանտիկա» («Իմաստաբանություն») տերմինը նա առաջին անգամ օգտագործել է 1883 թ.³: 1897 թ. նա լույս է ընծայում «Իմաստաբանության ուրվագիծ»⁴ աշխատությունը, որտեղ ի մի է բերում ու խմբավորում բառերի իմաստափոխության տիպերը՝ դրանց նկատմամբ կիրառելով համապատասխան տերմիններ. նա քննարկում է իմաստի նեղացման ու լայնացման դեպքերը, բազմիմաստությունը և այլն: Սակայն նշելի է, որ այսուհանդերձ Բրեալը հակված է իմաստային փոփոխություն-

¹ J. Ries, Was ist ein Satz? 1931.

C. Svedelius, L'analyse du langage appliquée à la langue française, Upsala, 1897.

³ M. Bréal, Les lois intellectuels du langage, fragments de sémantique, AAEGF, XVII, 1883. Ավելի վաղ գործածության մեջ է դրվել «սեմասիոլոգիա» բառը: Կարլ Ռայզիգը իր „Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft“-ում, Leipzig, 1839, ձևաբանության և շարահյուսության կողքին տարբերում է և «իմաստաբանությունը» (Bedeutungslehre կամ Semasiologie), որին հատկացնում է բառիմաստի փոփոխությունների ուսումնասիրությունը. Ֆր. Հուսկեն շարունակում ու զարգացնում է Ռայզիգի ուսմունքը: Հմտ. P. Matthes, Sprachform, Wort- und Bedeutungskategorie und Begriff, Halle (Saale), 1926:

⁴ M. Bréal, Traité de sémantique, 1893.

սերի որոշակի ընդհանուր օրինաչափությունների ժխտման կողմը և խոսում է լոկ դրանց դասակարգման հնարավորության մասին:

Իմաստաբանական հետազոտությունների մեջ նշելի է ուսա լեզվաբան Մ. Մ. Պոկրովսկու «Իմաստաբանական հետազոտություններ հին լեզուների բնագավառում» աշխատությունը¹: Այստեղ հեղինակը փաստորեն հանգում է լեզվի իմաստային փոփոխությունների սիստեմային բնույթի և ընդհանրապես իմաստային սիստեմի գաղափարին, թեև շարունակում է հենվել հոգեբանական ըմբռնումների վրա: Նա նշում է բառերի իմաստային ասոցիատիվ կապերի և իմաստային զուգահեռ փոփոխությունների գոյության փաստը:

Հերման Պաուլից հետո երկար ժամանակ իմաստաբանական հետազոտությունների մեջ իշխում է իմաստափոխության տիպերի նրա դասակարգումը՝ շարունակելով այս կամ այն չափով իր գոյությունը նաև Վունդտի քննադատությունից հետո: Իմաստաբանության հարցերի մեկնաբանության և իմաստափոխության պատճառների բացատրության մեջ այս բնագավառի հետ ուղղակի կամ անուղղակի առնչվող ուսումնասիրությունները դրսևորում են մի քանի տեսակ մոտեցում. 1) լեզվի բիոլոգիական մեկնաբանության ներկայացուցիչները (Ա. Դարմստետեր և ուրիշներ) այս հարցում հենվում են Դարվինի էվոլյուցիոնիստական ուսմունքի վրա, խոսում բառերի կյանքի, գոյության կովի և բնական ընտրության մասին. 2) նպատակաբանական (տեղեւոլոգիական) մոտեցման ներկայացուցիչները (Գ. Ֆոն դեր Գաբելենց, Օ. Եսպերսեն) լեզվի զարգացման ողջ պրոցեսի հիմքում դնում են պարզեցման ու հարմարության ձգտումը. 3) գնահատողական կամ էթիկական և էսթետիկական ուղղության ներկայացուցիչները (Լ. Տոբլեր, հետագայում Կ. Յաբերգ և ուրիշներ) ուշադրությունը կենտրոնացնում են տվյալ երևույթի գնահատման մոմենտի կարևորության վրա. 4) հոգեբանական մոտեցման ներկայացուցիչները (Վունդտ, Պոկրովսկի և ուրիշներ) փորձում են հասնել իմաստափոխության հոգեբանական հիմունքների բացատրությանը:

Հատուկ հիշատակության արժանի են և Շտյոկլայնի ու էրդմանի իմաստաբանական ուսումնասիրությունները²: Շտյոկլայնը

¹ М. М. Покровский, Семантические исследования в области древних языков, 1896.

² Stöcklein, Bedeutungswandel der Wörter, 1898. K. Erdmann, Bedeutung des Wortes, 1900.

նշում է բառիմաստի փոփոխութեան՝ ոչ թե մեկուսացված բառի այլ բառակապակցութեան մեջ կատարվելը: էրդմանը նշում է, որ բառերի մեջ կա ոչ միայն հասկացական բովանդակութիւն և ուղեկցող իմաստ, այլև զգացական արժեք:

Բարբառագիտութիւն. գերմանական և ֆրանսիական բարբառագիտական ատլասների կազմման աշխատանքների սկիզբը. Գ. Վենկեր և Փ. Ժիլլերոն. Ֆր. էնգելսի «Ֆրանկյան բարբառ».— XIX դ. վերջին բառորդը բարբառագիտութեան զարգացման մեջ հատուկ նշանակութիւն է ունենում: Բարբառագիտութեան ասպարեզում այս շրջանում կատարվում է երեք կարևոր քայլ. 1) երիտքերականների կողմից լեզվի հնչյունական կողմին մեծ ուշադրութիւն հատկացնելու պայմաններում և է. Զիվերսի «Հնչյունների ֆիզիոլոգիայի» լույս տեսնելու հետ կապված բարբառագիտութեան մեջ սկսում են մեծ տեղ տալ հնչյունական կողմի ուսումնասիրութեանը, բարբառների հնչյունական մանրակրկիտ նկարագրութեանը. 2) առաջ է քաշվում բարբառների սահմանների հարցը, և սկսվում են գերմանական ու ֆրանսիական բարբառագիտական քարտեզների կազմման աշխատանքները. Գերմանիայում բարբառային սահմանների հարցը սուր կերպով առաջ է քաշվում հատկապես բարբառագիտական քարտեզի կազմման աշխատանքների նախնական արդշունքների հետ կապված. Ֆրանսիայում, ընդհակառակն, բարբառային սահմանների վերաբերյալ վեճերն են հատկապես, որ նպաստում են բարբառագիտական քարտեզի կազմման աշխատանքների սկզբնավորմանը. գերմանական և ֆրանսիական բարբառագիտական ատլասների հրատարակումը և տեսական մշակումը, լեզվաբանական աշխարհագրութեան կամ բարբառագրութեան՝ որպես լեզվաբանական դիսցիպլինի վերջնական ձևավորումը, նրա ընդհանուր սկզբունքների ձևակերպումը տեղի է ունենում հիմնականում XX դարում՝ նախորդ շրջանի աշխատանքի հիման վրա. այդ մշակման մեջ կարևոր դեր են կատարում Ֆրանսիայում Ժիլլերոնը, Գերմանիայում Վոեդեն և Ֆրինգսը. 3) վերջապես, արդեն նշմարվում են բարբառագիտութեան մեջ երիտքերականական հնչյունաբանական ֆորմալիզմի հաղթահարման փորձեր, որոնք լայն ծավալ են ընդունում XX դարում՝ լեզվաբանական աշխարհագրութեան կամ բարբառագրութեան վերջնական ձևավորման հետ կապված: Այս շրջանում նման փորձերից մեկը էնգելսի «Ֆրանկյան բարբառը» ուսումնասիրութիւնն էր:

են բազմաթիվ այլ աշխատութիւններ, որոնք միշտ էլ ելնում էին փոքր խոսվածքներից և ոչ թե մեծ բարբառային միավորներից. ըստ երիտօրականների (Օստհոֆ և ուրիշներ)՝ հնչյունական օրենքների հետևողականութիւնը կարելի է լավ ցույց տալ հենց այդպիսի փոքր միավորների հիման վրա:

Վինտելերի գրքի լույս տեսնելու հետ միաժամանակ (1876 թ.) Գեորգ Վենկերը (1852—1911) սկսում է գերմաներենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքումը. նա իր դիսերտացիայի վրա կատարած աշխատանքի ընթացքում զգում է բարբառների սահմանների մասին եղած պատկերացումների անճշտութիւնը և որոշում է ստուգել եղած տվյալները: Այդ նպատակով նա կազմում է 40 նախադասութիւնից բաղկացած մի անկետա և ուղարկում Դյուսելդորֆի (Հոենոսյան) շրջանի ուսուցիչներին՝ խնդրելով դրանք վերածել բարբառի՝ օգտվելով գերմանական ուղղագրութիւնից: Նախադասութիւնները կազմված էին այնպես, որ հնարավորութիւն էին տալիս որսալ բարբառների հնչյունական և քերականական գրեթե բոլոր կարևոր առանձնահատկութիւնները: Ուսուցիչների մեծ մասից ստացած տվյալների նախնական մշակման հիման վրա մեկ տարի անց՝ 1877 թ. Վենկերը հրատարակում է «Հոենոսի բարբառը» ուսումնասիրութիւնը¹: Այստեղ նրան հաջողվում է ցույց տալ, որ բառերի մի որոշ խմբի փոփոխութիւն սահմանը չի համընկնում գերմանական տեղաշարժի հիմնական սահմանի հետ, այլ անցնում է նրանից 25 կմ հյուսիս: Այս արդյունքի կապակցութեամբ Վենկերը սկսում է ընդարձակել անկետայի տարածման շրջանակները՝ ընդգրկելով Գերմանիայի ²/₃-ը: 1879—1880 թթ. նա հավաքում է 30 000 անկետա: Ուսումնասիրված տերիտորիան բաժանելով 13 շրջանի՝ նա յուրաքանչյուրի համար նախատեսում է 36 քարտեզ: 1881 թ. լույս են տեսնում «Հյուսիսային և միջին Գերմանիայի բարբառագիտական ատլասի» առաջին 6 փորձնական քարտեզները, որոնք պատկերացում էին տալիս 30 հնչյունական և քերականական երևույթի մասին: Բեռլինի Գիտութիւնների ակադեմիայի գրախոս Մյուլլենդորֆը երկու կարևոր առաջարկ է անում. նա գտնում է, որ ավելի նպատակահարմար է և մեթոդապես ավելի ճիշտ ամեն հարցի մեկ կամ երկու քարտեզ նվիրել՝ փոխանակ մեկ քարտեզը բաժանելու սեկտորների. երկրորդ՝ տալ ոչ թե ամփոփիչ քարտեզներ, այլ բոլոր հնարավորու-

¹ G. Wenker, Das Rheinische Platt, Düsseldorf, 1877.

թյան՝ ամեն բառի համար մեկ քարտեզ: Վենկերը զգում էր, որ իր նախատեսած քարտեզները մեծ ծախսեր և երկարատև աշխատանք են պահանջում: 1886 թ. ատլասի գործը սկսում է պաշտոնապես դեկավարել Բեռլինի Գիտությունների ակադեմիան, և Վենկերին ասիստենտներ են տրվում: 1887 թ. ասիստենտ է դառնում Ֆերդինանդ Վոեդեն, որ հետագայում դառնում է Վենկերի հաջորդը: 1886—1887 թթ. հավաքվում է ևս 10 000 անկետա, և այսպիսով ընդգրկվում է այն ժամանակվա Գերմանիայի ողջ տերիտորիան: Անկետաները պարունակում էին 330 բառ: Յուրաքանչյուր բառի, այլև յուրաքանչյուր վերջավորութայն ու նախածանցի համար կազմվում էր առանձին քարտեզ: Եղած 40 000 անկետայի հիման վրա 40 տարվա ընթացքում՝ 1886—1926 թթ. կազմվում է 1650 ձեռագիր քարտեզ: 1892—1900 թթ. փորձ է արվում նախնական նկարագրություններ տալ, բայց այդ փորձը դադարեցվում է, որովհետև առանց քարտեզների դրանք թյուրիմացությունների տեղիք էին տալիս: 1926 թ. ձեռնարկվում է քարտեզների փոքրացված և պարզեցված հրատարակությունը, ընդ որում ատլասն ավարտվելուց հետո պարունակելու էր միայն 120 քարտեզ:

Ատլասի կազմության մեթոդը դեռևս XIX դ. վերջերին ենթարկվեց քննադատության. հատկապես խիստ էր Բրեմերի քննադատությունը (1891 թ.): Վերջինս նշում էր, որ՝ 1) տառադարձումը կատարվում է ոչ-գիտականորեն, արհեստավորաբան եղանակով. այն չի կարող տալ բարբառային արտասանության իրական պատկերը. 2) երևույթների սահմանները շարժական են և սրա հետևանքով կան անցողիկ երկլեզվյան գոտիներ, մինչդեռ պատասխանողները պատահականորեն գրանցում են կամ միայն հին ձևը, կամ միայն նորը, որի հետևանքով քարտեզում առկա են ոլորուն, զիգզագաձև գծեր՝ երկու կողմով անցնող բազմաթիվ բացառություններով. 3) բարբառներում եղած հնչյունական (ֆրագային շեշտի բնույթից կախված) կրկնակները քարտեզում չեն նշանակված: Բրեմերի քննադատությունը դիմադրության հանդիպեց Վենկերի և Վոեդեի կողմից, թեև վերջինս վերջ ի վերջո ստիպված էր հաշվի առնել եղած դիտողությունները: Սկսելով իր աշխատանքը՝ Վենկերը համոզված էր, որ բարբառային հատկությունները որոշակի սահմանային գծերով անջատված են. մինչդեռ հետազոտությունը պարզեց, որ յուրաքանչյուր երևույթ ունի իր սահմանը, այդ սահմանները գնում են տարբեր ուղղությամբ և հաճախ խաչաձևվում են:

XIX դ. 80-ական թվականներից լայն ծավալ է ստանում ումանական բարբառների ուսումնասիրության աշխատանքը՝ կապված կենդանի լեզուներին ու բարբառներին ավելի մեծ ուշադրություն դարձնելու երիտքերականական պահանջի հետ: Սակայն նախքան այդ էլ արդեն հիշված Ասկոլին սկսում է բարբառների ուսումնասիրման մի ամբողջ շարք: Ռոմանական բարբառների ուսումնասիրության մեջ հենց սկզբից առկա էր երկու ուղղություն, որոնցից մեկը ելնում էր բարբառային որոշակի սահմանների գոյության տրադիցիոն հայեցակետից, մյուսը պաշտպանում էր այդպիսի որոշակի սահմանների բացակայության տեսակետը: Առաջին կարծիքը պաշտպանում էին Ասկոլին, Տուրտուլոնը, Բրենդյեն և ուրիշները, երկրորդ կարծիքը՝ Պոլ Մեյերը, Հուգո Շուխարդտը, Գաստոն Պարիսը և առանձնապես վերջինիս աշակերտ Ժիլյերոնը, որի անվան հետ կապված է ֆրանսիական բարբառագիտական ասլաս կազմելու աշխատանքը: Պոլ Մեյերը Ասկոլիի բարբառագիտական սկզբունքների դեմ հանդես է գալիս 1875—1876 թթ.՝ արտահայտելով այն կարծիքը, որ բարբառների խմբավորումը մի քանի պատահական, հետազոտողի քմահաճույքով առանձնացված հատկանիշների հիման վրա ճիշտ չէ. նրա կարծիքով՝ այդ հատկանիշները չեն հանդիպում բարբառների տարածման ողջ տերիտորիայում, ընդհանրապես բարբառների որոշակի սահմաններ չկան, բարբառների հատկանիշներն այնպես են խաչաձևվում, որ դրանց որոշակի սահմանագատումը դժվար է: Սակայն 1877 թ. Մեյերը, Տուրտուլոնի և Բրենդյեի կողմից ֆրանսերենի ու պրովանսալերենի սահմանները որոշելու աշխատանքից հետո, ստիպված է լինում ընդունել, որ այդպիսի սահման կարելի է անցկացնել՝ որոշակի թվով լեզվական փաստերի հիման վրա: Պոլ Մեյերի կարծիքին մոտ կարծիք են պաշտպանում Շուխարդտը (իր «Ռոմանական բարբառների դասակարգման շուրջը» հոդվածում)¹ և Գաստոն Պարիսը: «Իրականում բարբառներ գոյություն չունեն», — գրում է վերջինս: — «Ժողովրդական բարբառները աննկատ երանգներով անցնում են մեկը մյուսին: Միայն իր գյուղի խոսվածքն իմացող գյուղացին անկասկած կկարողանա հասկանալ և հարևաններին, ավելի մեծ դժվարությամբ՝ նույն ուղղությամբ ավելի հեռու ընկած գյուղի խոսվածքը և այդպես շարունակ, ընդ-

¹ H. Schuchardt, Über die Klassifikation romanischer Mundarten, 1900 (գրված է 1870 թ.):

հուպ մինչև այնպիսի մի վայր, որի բարբառը նա կկարողանա հասկանալ միայն շափազանց մեծ դժվարությամբ¹:

Բարբառների ժխտման այս տեսակետը արտացոլվում է և ժյուլ Ժիլյերոնի (1854—1926) մոտ, որ իր վրա է վերցնում Պ. Մեյերի, Հ. Շուխարդտի, Գ. Պարիսի հայացքների հաստատման խնդիրը: Ժիլյերոնի աշխատանքի մեթոդը լիովին տարբերվում էր Գեորգ Վենկերի կիրառած մեթոդից: Նախ՝ ի տարբերություն վերջինիս, որ հենվում էր մասնագիտական հատուկ պատրաստություն չունեցող ուսուցիչների տվյալների վրա, Ժիլյերոնը գրանցման աշխատանքները դնում է շատ լավ երաժշտական լսողություն ունեցող և հնչյունաբան էդմոնի վրա: Վերջինս Ժիլյերոնի կազմած պլանով 1897—1901 թթ. անցնում է Ֆրանսիայի 639 վայր և գրանցում իր հետազոտության արդյունքները: Երկրորդ՝ ի տարբերություն Վենկերի անկետայի, Ժիլյերոնի անկետան պարունակում էր 2000 առանձին բառ, որոնք պետք է լուսաբանեին հնչյունական, քերականական և բառապաշարային երևույթները. առանձնապես կարևոր էր բառապաշարի հետազոտությունը, որը Վենկերի անկետայում անբավարար չափով էր արտացոլված: Սակայն Ժիլյերոնի մեթոդն ուներ և իր թերի կողմը. այստեղ ընդգրկված վայրերի քանակը մի քանի տասնյակ անգամ փոքր էր, քան Վենկերինը, այսինքն՝ հետազոտության ցանցը շատ ավելի նոսր էր: Անհրաժեշտ է նշել, որ ընայած իր լավ լսողությանը՝ էդմոնն այնուամենայնիվ ոչ միշտ էր լիովին որսում բարբառային բոլոր նրբերանգները, որովհետև հնչյունները առնվում էին ոչ սիստեմային փոխհարաբերությունների մեջ: Հետագայում բարբառագիտական առլասներ կազմելիս աշխատում են խուսափել երկու դպրոցին հատուկ թերություններից: Հետազոտության արդյունքները Ժիլյերոնն ամփոփում է 2000 քարտեզի մեջ. ամեն բառի տրվում է մեկ քարտեզ, որի վրա միշտ նույն համարներով նշանակվում են հետազոտված կետերը: 1903—1910 թթ. ատլասը հրատարակվում է՝ հիմք տալով լեզվաբանական կարևոր եզրակացությունների համար:

Իրենց բարբառագիտական ուսումնասիրությունների մեջ երիտքերականները, տարվելով «մաքուր» հնչյունական չափանիշների գերազնահատմամբ, հաճախ ընկնում էին ակնհայտ ֆորմա-

¹ G. Paris, Les parlers de la France, 1888. Տե՛ս և „Mélanges linguistiques“, III, 1907, էջ 434.

ի դմբ մեջ, մոռանում լեզվի և ժողովրդի պատմության կապը: Նման մոտեցման ցայտուն արտահայտություն են վ. Բրաունեի բարբառագիտական ուսումնասիրությունները: Իր «Ֆրանկերենի իմացության և վերին գերմանական հնչատեղաշարժի շուրջը» ուսումնասիրության մեջ¹ Բրաունեն, ելնելով հնչյունների վերին գերմանական տեղաշարժի² առկայությունից կամ բացակայությունից պատմական և լեզվական մեկ ամբողջություն ներկայացնող ֆրանկյան բարբառը բաժանում է երկու մասի, ընդ որում հարավային ֆրանկյան խոսվածքները խմբավորում է սաքսոնականների հետ միասին:

Ֆր. էնգելսը իր «Ֆրանկյան բարբառ» ուսումնասիրության մեջ որ կազմում է «Հին գերմանացիների պատմության շուրջը» աշխատության մի մասը (գրված 1880-ական թթ. և հրատարակված միայն 1937 թ.)³, քննադատելով վ. Բրաունեի տեսակետը և մանրամասն վերլուծության ենթարկելով ֆրանկյան բարբառի առանձին խոսվածքների նյութը, ապացուցում է այդ բարբառի պատմական ամբողջականությունը: Ըստ էնգելսի՝ ֆրանկյան բարբառը VI—VII դդ. մի ինքնուրույն ամբողջություն էր, և մինչև այժմ էլ խոսողների մեջ առկա է իրենց՝ մի փոխկապակցված ամբողջություն լինելու գիտակցությունը: Երիտքերականների զուտ հնչյունական շափանչին էնգելսը հակադրում է նոր մոտեցում, որ ելնում է բարբառի գծերի ամբողջականության, բարբառային սահմանների հասարակական-պատմական որոշվածության գաղափարից: Սրանով իսկ էնգելսը կանխում է գերմանական բարբառագրության նորագույն եզրակացությունները⁴:

Լեզուների ընդհանուր դասակարգման փորձերը. Ֆր. Մյուլլեր, Ֆր. Միստելի.—Ֆրիդրիխ Մյուլլերը 1876—1888 թթ. լույս տեսած իր «Լեզվաբանության հիմունքները»⁵ աշխատության մեջ ամփոփում է աշխարհի տարբեր լեզուների ցեղակցական կապերի

¹ W. Braune. Zur Kenntnis des Frankischen und zur hochdeutschen Lautverschiebung, BGDSL, I, 1874.

² Այդ տեղաշարժը տարբերում է վերին գերմաներենը մյուս գերմանական լեզուներից և արտահայտվում է b, d, g > p, t, k և p, t, k > pf, ts(z). keh անցումներով:

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, I, 1937. էջ 412—439.

⁴ Հմմտ. Т. Фрингс, Энгельс как филолог, „Немецкая диалектография“, 1955, էջ 220—223.

⁵ Fr. Müller, Grundriss der Sprachwissenschaft, 1876—1888.

ուսումնասիրության ուղղութեամբ ձեռք բերված նվաճումները, թեև Մյուլլերի գործը դեռևս աչքի չի ընկնում հնչյունական օրինաչափականության գաղափարի հետևողական կիրառմամբ:

Հենվելով Շտայնթալի վրա՝ 1893 թ. Միստելին տալիս է լեզուների տիպոլոգիական դասակարգման նոր փորձ¹: Նա տարբերում է անձև և ձևավոր լեզուներ, դրանք բաժանելով բառապարկ կեղծաբառ և իսկաբառ (nichtworig, scheinworig, echtworig) ենթատեսակների: Շտայնթալի նման ունենալով լեզվի հոգեբանական ըմբռնում և բառիմաստը նույնացնելով հոգեբանական պատկերացման հետ՝ Միստելին բառիմաստի, որպես պատկերացման, մեջ է մտցնում խոսքի մեջ բառի ունեցած հարաբերությունների ամբողջությունը: Այս առումով էլ իսկական բառեր են համարվում այն բառերը, որոնք արտահայտում են և՛ նյութական, և բերականական իմաստ: Ինչպես այլ հեղինակների մոտ, այնպես էլ Միստելու մոտ կատարյալ տիպը ներկայացված է համարվում հնդկրոպական և սեմական լեզուներով, որոնց մեջ բառի բաղադրիչները միացած են սերտորեն, իսկ բայը որպես նախադասության կենտրոն ունի ենթական նշող մասնիկ. այս լեզուները համարվում են ձևավոր իսկաբառ: Ձևավոր բառազուրկ լեզուների մեջ Միստելին տարբերում է անշատական (արմատանջատական, ինչպես շինարենը և հիմքանջատական, ինչպես մալայերենը) և միացական (ինչպես բանտու) լեզուները: Կցական լեզուները համարվում են անձև կեղծաբառ:

2. ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) ԸՆԳԻՏՈՒՄ ԿԱՐԳԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԵՐԸ

Հնդկրոպական լեզուների ստուգաբանության, հնչյունաբանության, ձևաբանության հարցերը Ա. Ֆիկի և Ս. Տերվիշյանի աշխատություններում. — Իր գործունեության սկզբնական շրջանում Ա. Ֆիկը (1833—1916) հենվում էր Շլայխերի դրույթների վրա: «Եվրոպայի հնդկրոպացիների վաղեմի լեզվաընդհանրությունը» գրքում² նա, հետևելով Շլայխերին, փորձում է ապացուցել ասիական և եվ-

¹ Fr. Misteli, Charakteristik der hauptsächlichen Typen des Sprachbaues, 1893.

² A. Fick, Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas, 1873.

րոպական հնդերոպական լեզուների՝ նախապես երկու լիովին ան-
ջատ խումբ կազմելու դրույթը. ընդհանրապես նա անցկացնում էր
ծննդաբանական ժառի գաղափարը: Հետագայում Ֆիկը կարևոր գեր
է խաղում հնդերոպական լեզուների առանձին հարցերի ուսումնա-
սիրության և առանձնապես հնդերոպական ստուգաբանության
բնագավառում: Նա Պոտտից հետո ձեռնարկում է նոր ամփոփիչ
ստուգաբանական աշխատություն, որ երկար ժամանակ պահպա-
նում է իր արժեքը. դա «Հնդերոպական լեզուների համեմատական
բառարանն» էր¹:

Ֆիկը առաջիններից մեկն է եղել, որ ցույց է տվել հնդերոպա-
կան ձայնավորների կարճ ու երկար տեսակների տարբերությունը և
խոսել երկար ձայնավորների՝ անշեշտ վանկերում կրած թուլացման
մասին:

Ձևարանության բնագավառում Ֆիկի կատարածից առանձնա-
պես կարևոր է նշել հետևյալը. 1) Ֆիկը առաջիններից մեկն է, որ
նշել է բայական և անվանական հիմքերի կապը, ցույց տվել բա-
յական և անվանական ածանցների ընդհանրությունները: 2) Նա առաջ
լի քաշել հնդերոպական արմատի նոր ըմբռնում: Ինչպես տեսանք,
Բոպպը և Շյախսերը տարբերում էին արմատական շրջան, երբ գո-
յություն են ունեցել «մաքուր» արմատներ. սրանով իսկ արմատ-
ները դիտվում էին որպես մեկ շրջանի արդյունք: Լեզվաբանության
նոր նվաճումները և արմատի գաղափարի վերանայումը հիմք են
տալիս արմատի ըմբռնման պատմականության համար. սկսում է
գիտակցվել այն փաստը, որ արմատակազմությունը պատմական
երկարատև պրոցես է և ոչ թե մի շրջանի արդյունք: Ֆիկը հայտնում
է այն կարծիքը, որ հունական *λόγος* «բև» և *φῆσις* «բե-
րում ենք» բառաձևերի միջև առկա *φῆσις* և *φῆσις* ձևերը ոչ այլ
ինչ են, եթե ոչ մեկ արմատական տարր՝ «բազա»: Այս տեսակե-
տը հետագայում ընդունվում ու զարգացվում է Հիրտի, ապա ավե-
լի նոր ժամանակներում՝ Կուրիլովիչի ու Բենվենիստի կողմից²:
Սգտվելով Կուրցիոսի «արմատի աճականի» գաղափարից՝ Ֆիկը
այն լայն կերպով կիրառության մեջ է մտցնում և իր ստուգաբա-
նական բառարանին կցում «Արմատները և արմատների աճական-
ները» հավելվածը, որ հետագայում լրացվում ու ճշտվում է Պ.
Պերսոնի աշխատություններով: 3) Ֆիկը առաջին անգամ լուրջ ու-
շադրություն է դարձրել հնդերոպական հատուկ անունների կազ-

¹ A. Fick, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, Göttingen, 1868 (հետագայում ևս 4 հրատարակություն):

² Ф. Шпект, հիշ. աշխ., էջ 26:

մության հարցին. այս տեսակետից առանձնապես կարևոր է նրա «Հունական անձնանունները» աշխատությունը¹, որը հնդերոպական օնոմաստիկայի բնագավառի առաջին լուրջ հետազոտություններից մեկն է:

Հնդերոպական լեզվաբանության բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների ամփոփման առաջին փորձերից մեկը պատկանում է հայ լեզվաբան Ս. Տերվիշյանին (1843—1892): Իր «Հնդերոպական նախալեզու» գրքում (1885 թ.) նա տալիս է հնդերոպական նախալեզվի քերականության ուրվագիծը և քննում բառամթերքը՝ բերելով հնդերոպական արմատների՝ իր ժամանակի համար բավականաչափ լրիվ ցանկը: Դժբախտաբար հեղինակը չի կարողացել հենվել երիտօրեականների՝ այս բնագավառում ձեռք բերած վերջին նվաճումների վրա. այսպես, օրինակ, նա դեռևս հնդերոպական հիմնական ձայնավորներն է համարում a-ն, i-ն, u-ն, տատանվում է հայերենի վերաբերյալ Հյուբշմանի տեսակետն ընդունելու մեջ և այլն:

Իր ընդհանուր լեզվաբանական հայացքներով Տերվիշյանը հետևում է Ուիտնիին:

Լեզվաբանական հնէաբանությունը և հնդերոպացիների նախահայրենիքի ու կուլտուրայի պրոբլեմները. Օ. Շոադերի, Ի. Շմիդտի և ուրիշների ուսումնասիրությունները.— Հնդերոպացիների նախահայրենիքի, կյանքի, հասարակական հարաբերությունների ու կուլտուրայի պատմության ուսումնասիրությունը լեզվաբանական տվյալների հիման վրա սկսվել էր, ինչպես տեսանք, դեռևս նախորդ շրջանում: Այս շրջանում այդ հարցերին ամենից ավելի մեծ ուշադրություն է նվիրում Օ. Շոադերը (1855—1919): Նա ի մի է հավաքում եղած հետազոտությունների արդյունքները և իր եզրակացությունների հետ միասին ամփոփում երկու գրքում՝ «Լեզվահամեմատությունը և նախապատմությունը»² և «Հնդերոպական հնությունների իրաբանությունը»³: Շոադերը հնդերոպացիների նախահայրենիքը տեղավորում է Սև ծովից հյուսիս ընկած շրջանում՝ Ռուսաստանի հարավում: Որոշ իդեալական գույներով է Շոադերը

¹ A. Fick, Die griechischen Personennamen, 1874.

² O. Schrader, Sprachvergleichung und Urgeschichte, 1883 (առև. հր.՝ Օ. Шрадер, Сравнительное языковедение и первобытная история, СПб, 1886):

³ O. Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertums-kunde, 1901.

գծում հնդկերոպացիների տնտեսական ու քաղաքական կյանքի, կուլտուրական նվաճումների և ընտանեկան հարաբերությունների պատկերը (հմտ. Ջերնիշևսկու քննադատությունը): Նրան պակասում է ոչ միայն հասարակության զարգացման օրինաչափությունների բացահայտման կարողությունը, այլև լեզվական երևույթների բնման ինքնուրույնությունը: Իրենց թերություններով հանդերձ, որոնք մասամբ նկատելի էին հենց երևան գալու ժամանակ, Շոադերի գրքերը լայն շափով տարածվել են և շատ հարցերում կարևոր տեղեկատու ձեռնարկ են եղել: Շոադերի «Լեզվահամեմատությունը և նախապատմությունը» հետազայում վերամշակվել է Հանս Կրահեի կողմից և լույս ընծայվել 1935 թ.:

Շմիդտը իր «Հնդկերոպացիների նախահայրենիքը և հաշվման կիրառական սիստեմը» գրքում¹ վերլուծման ենթարկելով հնդկերոպական հաշվական սիստեմը, ցույց տալով տասնորդականի հետ տասներկուորդական ու անավարտ վաթսուներդական հաշվական սիստեմների զուգորդվելը, այլև մատնանշելով երկու վաղ սեմական փոխառության փաստը՝ գալիս է այն եզրակացության, որ հնդկերոպացիները գտնվել են սեմիտների հարևանության մեջ և որ, հետևաբար, նրանց նախահայրենիքը պետք է գտնված լինի Ասիայում: Շմիդտի եզրակացությունները հապճեպ են կատարված և հետազայում առանձին ընդունելություն չեն գտել. նրա բերած փաստերը չեն հաստատում հնդկերոպացիների ու սեմիտների անմիջական շփման առկայությունը: Հաշվական սիստեմի տարածումը կարող էր կատարվել և ոչ անմիջաբար²:

Ինչպես նշել ենք, Գրիմը իր «Գերմաներեն լեզվի պատմության» մեջ նպատակ էր դնում բառերից անցնել իրերին, բառերի պատմության հետևում բացահայտել իրերի պատմությունը: Այս հարցը հետաքրքրության նոր ալիք է առաջացնում Վ. Շերերի (1841—1887) «Գերմաներենի պատմության շուրջը» գրքի հրատարակությունից հետո: 1879 թ. լույս են տեսնում այս բնագավառին վերաբերող երկու կարևոր աշխատություններ՝ Հ. Յիմմերի «Հին հնդկական կյանքը»³, որ նրա հին աշխատության վերամշակումն էր, և Ֆ. Բեխտելի «Հնդկերոպական լեզուներում զգայական ընկա-

¹ I. Schmidt, Die Urheimat der Indogermanen und das europäische Zahlensystem, 1890.

² Հմտ. Փ. Միքեր, հիշ. աշխ., էջ 47:

H. Zimmer. Altindisches Leben, 1879.

լումների նշանակման մասին» գործը¹. վերջինս գրված էր ոչ առանց Շերերի ազդեցության: Թեև երիտքերականների ուշադրության կենտրոնում գտնվում էին հնչյունական ու քերականական հարցերը, բայց երբեմն-երբեմն նրանք անդրադառնում էին և այս հարցին. Բ. Դելբրյուկը աշխատություն է նվիրում ազգակցական անուններին (1889)²:

Ա. Լուդվիգի ադապտացիայի սկզբունքը. — Ի տարբերություն Բուպպի կցականության (ազլյուտինացիայի) սկզբունքի, Ա. Լուդվիգը 1870-ական թվականների սկզբներին առաջ է քաշում հարմարեցման (ադապտացիայի) սկզբունքը: Ըստ այդ սկզբունքի՝ քերականական թեքությունները կարող են սկզբնապես անորոշ իմաստով, շտարբերակված ձևաբանական կազմավորումներ լինել, բայց աստիճանաբար հարմարվել նոր ֆունկցիա կատարելուն ու դրանով իսկ վերածվել տվյալ թեքություններին: Այսպես, հնդերոպական բայական դիմային վերջավորությունների ծագումը նա փորձում է բացատրել անորոշի (infinitivus) զանազան կազմավորումների իմասն վրա³:

Թեև երիտքերականության ականավոր դեմքերը (հատկապես Դելբրյուկը իր «Լեզվի ուսումնասիրության ներածության» մեջ) այս սկզբունքը ենթարկում են խիստ քննադատության, բայց այն հետազայում զգալի ազդեցություն է ձեռք բերում և մեծ դեր խաղում Հիրտի կողմից հնդերոպական քերականական ձևերի ծագմանը տրված մեկնաբանության մեջ:

Ավելորդ չէ նշել, որ Լուդվիգը և նրա աշակերտ Ի. Չուրատին առաջիններն էին⁴, որոնք հնդերոպական լեզվական ընդհանրության տրոհումն սկսեցին դիտել որպես աստիճանական պրոցես, նշելով, որ մյուս լեզուներից վաղ ինքնուրույնացած լեզուները պահպանում են ավելի արխաիկ կառուցվածքի հատկանիշներ: Հետագայում

¹ F. Bechtel. Über die Beziehung der sinnlichen Wahrnehmungen in die indogermanischen Sprachen, 1879.

² B. Delbrück. Die indogermanischen Verwandtschaftsnamen, 1889.

³ A. Ludwig, Der Infinitiv im Veda nebst einer Systematik des litauischen und slavischen Verbs, Prag, 1871 և մասնավոր Agglutination oder Adaptation? Eine wissenschaftliche Streitfrage, Prag, 1873.

⁴ Հմտ. B. Havranek, Sur la formation des langues indoeuropéennes par les colonisations successives, Praha, 1932, այլև A. B. Десницкая, Вопросы изучения родства индоевропейских языков, 1955, էջ 171.

նորագույն լեզվաբանութեան մեջ այդ տեսակետը վաղ անջատված լեզուների («եզրային» լեզուների) ավելի արխաիկ գծեր պահպանելու մասին՝ դրվում է նոր ձևով և ավելի վճռականորեն:

Հնդկերոպական շեշտի ուսումնասիրության հարցերը. Յ. Վակերնագել, Ֆ. Ֆորտունատով, Ա. Բեցցենբերգեր, Ֆ. Հանսեն. «Միխելսի օրենքը».— Հնդկերոպական հնչյունաբանութեան ինտենսիվ ուսումնասիրութեան հետ կապված՝ սկսում են լայն ուշադրութեամբ գրավել հնդկերոպական շեշտի բնույթի հարցերը, որոնք կամա թե ակամա հանգեցնում են գենետիկական պրոբլեմներին: Այդ բանը նկատվում է հատկապես Հ. Հիրտի աշխատութեաններում, որի գործունեութեանը որոշ չափով շեղվում է այս ենթաշրջանի հնդկերոպական տրագիցիայից և կապվում է երիտքերականների ժառանգութեան քննադատական վերանայման փորձերի հետ: Ենթադրելի է հետ կապված հարցերի կարևորութեանը զգացվում էր հատկապես այն պատճառով, որ այնպիսի մի կարևոր ուսումնասիրութեան, ինչպիսին Վեոնների հոդվածն էր, հնչյունական փոփոխութեանը սովյալ դեպքում կապում էր շեշտի հետ:

Իր «Հունական բայաշեշտը» հոդվածում՝ Վակերնագելը կապ է սահմանում վեդայական և հունական բայաշեշտի դիրքի ու բնույթի միջև՝ դրանց հիմքերը տանելով մինչև հնդկերոպական հիմնալեզուն: Լեզվաբաններն սկսում են ուշադրութեամբ դարձնել ոչ միայն շեշտի դիրքի, այլև բնույթի վրա, այն է՝ վանկի ինտոնացիայի վրա, որ հունարենում հանդես է գալիս որպես պարուկավոր և սրաշեշտ ինտոնացիա (ցիրկումֆլեքսային և ակուտային՝ բարձրացող-իջնող և բարձրացող)²: Կարևոր նշանակութեամբ ունեցավ նաև այն, որ Ֆ. Կուրշատը նկատեց լիտվական շեշտի երաժշտական բնույթը և ցույց տվեց, որ լիտվական երկար ձայնավորներն ու երկբարբառները կարող են ունենալ երկու տարբեր ինտոնացիա՝ սրաշեշտ (ակուտային) և պարուկավոր (ցիրկումֆլեքսային)³:

Ինչպես նշել ենք, Ֆորտունատովը ցույց է տալիս, որ հնդկերոպական միավանկ արմատների դեպքում լիտվական պարուկավոր վանկերին սերբերենում (սլավոնական լեզուներում) համապատասխանում է երկար վանկ, իսկ հնդկերոպական երկվանկ արմատների դեպքում լիտվերենի սրաշեշտ վանկերի դիմաց սերբե-

¹ I. Wackernagel, Der griechische Verbalaccent, KZ, XXIII, էջ 457—470.

² Հունական ցիրկումֆլեքսային շեշտի բնույթը լիտվին պարզ չէ:

³ Լիտվերենում ակուտայինը կարող է լինել և իջնող, իսկ ցիրկումֆլեքսայինը՝ նաև իջնող-բարձրացող:

րենը (սլավոնական լեզուները) ունի կարճ վանկ: Բեցցենբերգերը ցույց տվեց որոշակի փոխհարաբերություն հունական և լիտվական պարուկավոր և սրաշեշտ վերջնավանկերի միջև: Փ. Հանսենը նման հարաբերություն հաստատեց գոթերենի նկատմամբ, որտեղ ևս դուրս եկավ, որ հին պարուկավոր վերջավանկերը երկար են, հին սրաշեշտ վանկերը՝ կարճ¹:

Ա. Բեցցենբերգերը հաստատում է շեշտի հետ կապված նաև մի այլ օրինաչափություն, որ թեև հենվում էր լիտվերենի ոչ բավարար ուսումնասիրության հետևանքով սպրդած սխալ մեկնաբանությունների վրա, բայց զգալի ազդեցություն է ձեռք բերում: Ըստ Բեցցենբերգերի՝ սրաշեշտ ինտոնացիա ունեցող երկբարբառները կորցրել են իրենց երկրորդ (իմա՝ ձայնորդային) տարրը²: Սրա հետ առնչվում էր նաև այսպես կոչված «Միխելսի օրենքը», որի համաձայն ձայնորդի կորստից հետո պահպանված ձայնավորը երկարում է և դառնում պարուկավոր՝ որպես կորցրած չափամասերը (մորերը) հատուցելու անհրաժեշտության հետևանք: Համատիպ կարծիք է հայտնում և Շտրայտբերգը իր «կոմպենսացիայի տեսությունը»: Ըստ Շտրայտբերգի ուսմունքի՝ ձայնավորների հերթագայության այսպես կոչված երկար աստիճանը (Dehnstufe) ծագում է բաց շեշտավոր վանկերին հաջորդող անշեշտ վանկի կարճ ձայնավորի կորստյան հետևանքով, այսինքն՝ լատ. pēs և «ոսք» (< *peds)՝ *pedos-ից, rex-ը՝ *regos-ից, հուն. πατήρ-ը՝ πατερ-ից կամ πατερο-ից և այլն³:

բ) Հնդերոպական առանձին լեզուների և լեզվաճյուղերի ուսումնասիրությունը

Առանձին լեզուների և լեզվաճյուղերի համեմատական և պատմական ֆեռականությունների սկզբունքների վերաճայումը. — Հնդերոպական լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում նոր սկզբունքների արմատավորումը պա-

¹ Հմմտ. Փ. Սпехт, հիշ. աշխ., էջ 40:

² Միաժամանակ Բեցցենբերգերը կարծում էր, թե հնդերոպական սրաշեշտ ինտոնացիան իջնող էր, մի բան, որ չէր համընկնում մյուս բալթիկական լեզուների (լատվերենի և հին պրուսերենի), սլավոնական լեզուների և հունարենի տվյալների հետ: Հմմտ. Փ. Սпехт, հիշ. աշխ., էջ 41:

³ Նշելի է, որ կարճ ձայնավորը եթե մեկ չափամաս (մոր) է համարվում, ապա երկարը և երկբարբառը կլինեն 2 չափամաս, երկար երկբարբառը և երկար ձայնավորի ու կարճ ձայնավորի զուգորդումը՝ 3 չափամաս:

հանջ է ստեղծում վերանայելու առանձին լեզուների ու լեզվա-
ճյուղերի պատմական ու համեմատական քերականությունները և
ստուգաբանական բառարանները:

Հանդես են գալիս նաև բազմաթիվ նկարագրական քերակա-
նություններ ու առանձին հարցերի նվիրված աշխատություններ:

Հնդիրանական լեզուներ.—Հնդկական լեզուների ուսումնասի-
րության բնագավառում հանդես են գալիս բաշմաթիվ նկարա-
գրական և պատմա-համեմատական աշխատություններ: Սանսկրի-
տի լավագույն քերականությունը համարվում է Ուրտնիի «Սանսկը-
րիտի քերականությունը»¹, որտեղ քննության են արժանանում նաև
վեդայական հնդկերենի փաստերը: Հին հնդկական լեզուների շա-
րահչուսությանն են նվիրված Շպայերի «Սանսկրիտի շարահչու-
սությունը» և «Վեդայերենի ու սանսկրիտի շարահչուսությունը»².
պատմա-համեմատական բնույթի աշխատություններից հիշատա-
կելի են Վակերնադելի ձեռնարկած ընդարձակ «Հին հնդկերենի
քերականությունը», որի I հատորը լույս է տեսել 1896 թ. (մնա-
ցած հատորները լույս են տեսնում XX դարում)³, և Ուլենբեկի «Հին
հնդկերենի համառոտ ստուգաբանական բառարանը»⁴:

Միջին հնդկական լեզուներից պրակրիտերին նվիրված՝ Պի-
շելի աշխատությունը⁵ նկարագրական բնույթի է:

Նոր հնդկական լեզուներին մի շարք աշխատություններ են
նվիրվում՝ գերազանցապես պատմա-համեմատական բնույթի
Դրանցից Բիմսի և Հյոռնլեի ծավալուն աշխատությունները⁶ աչքի
չեն ընկնում մեթոդի ճշգրտությամբ: Միկլոշիչը հասուն և աշխատու-

¹ W. D. Whitney, Sanskrit Grammar, III հր., Boston, 1896.

² J. S. Speijer, Sanskrit Syntax, Leyden, 1886. Vedische und
Sanskrit-Syntax, Strassburg, 1896.

³ J. Wackernagel, Altindische Grammatik, I—III, Göttingen,
1896—1930 (III հատորը Դերրունների աշխատակցությամբ. բայի մասը չի
ընդգրկված):

⁴ C. C. Uhlenbeck, Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch
der altindischen Sprache, Amsterdam, 1898.

⁵ R. Pischel, Grammatik der Prakrit-Sprachen, Strassburg,
1900 (նախատեսված է որպես „Grundriss indo-iranischen Philologie“ աշ-
խատության համապատասխան բաժին):

⁶ J. Beames, Comparative Grammar of the Modern Aryan Lan-
guages of India, I—III, London, 1872—1879. A. F. R. Hoernle, Compa-
rative Grammar of the Gaudian Languages, London, 1880.

թյուն է նվիրել Եվրոպայի գնչուական բարբառներին¹, Գայգերը կազմել է սինգհալերենի քերականությունն ու բառարանը²:

Իրանական լեզուների ուսումնասիրությունն բնագավառում հատուկ հիշատակության արժանի է «Իրանական ֆիլոլոգիայի ուրվագիծը»՝ Վ. Գայգերի և է. Կունի խմբագրությամբ, որի 1 հատորում տրված է իրանական լեզուների զարգացման պատմությունը. այստեղ գծվում է իրանական լեզուների համեմատական քերականության ընդհանուր պատկերը («Իրանական լեզուների նախապատմությունը»³ խորագրով՝ գրված Բարթոլոմեի կողմից, որը հետագայում էլ հանդես է գալիս իրանագիտական մի շարք կարևոր աշխատություններով), և տրվում է առանձին լեզուների պատմահամեմատական տեսությունը (այդ թվում նույն Բարթոլոմեեն ունի «Ավեստայի լեզուն և հին պարսկերենը» բաժինը): Զեկսոնը գրում է ավեստայի լեզվի քերականությունը՝ սանսկրիտի համեմատությամբ⁴:

Համեմատական-ստուգաբանական և նկարագրական բնույթի մի շարք աշխատություններ են նվիրվում նոր իրանական լեզուներին՝ Յուստիի «Քրդերենի քերականությունը», Հոռնի «Նոր պարսկական ստուգաբանության ուրվագիծը», Հյուբշմանի «Պարսկական ուսումնասիրությունները» (այստեղ տրված է պարսկական հնչյունաբանության ուրվագիծը և Հոռնի գրքի քննադատությունը) և «Օսերեն լեզվի ստուգաբանությունն ու հնչյունաբանությունը». Դայգերի «Աֆղաներենի ստուգաբանությունն ու հնչյունաբանությունը» և «Բելուջերենի ստուգաբանությունը», Շտակելբերգի «Օսերենի շարահյուսության շուրջը» գիրքը⁵:

Հայերեն.—Հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում հատուկ վաստակ ունի Հյուբշմանը: 1875 թ. Հյուբշմանը լույս է ըն-

¹ F. Miklošich, Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas, I XII, 1872—1880.

² W. Geiger, Literatur und Sprache der Singalesen, Strassburg, 1900. Etymologie der Singalesischen, München, 1897.

³ Grundriss der iranischen Philologie, I, 1895—1901.

⁴ A. V. W. Jakson, An Avesta Grammar in Comparison with Sanskrit, Stuttgart, 1892.

⁵ F. Justi, Kurdische Grammatik, St. Petersburg, 1880. P. Horn, Grundriss der neupersischen Etymologie, Strassburg, 1894. H. Hübschmann, Persische Studien, Strassburg, 1895. Etymologie und Lautlehre der ossetischen Sprache, Strassburg, 1897. W. Geiger, Etymologie und Lautlehre des Afghänischen, München, 1893. Etymologie des Balūči, München, 1890. R. von Stackelberg, Beiträge zur Syntax des Ossetischen, Strassburg, 1880.

ծայում իր «Հնդերոպական լեզուների շրջանում հայերենի գրաված գիրքի մասին» հոդվածը¹, որի մեջ քննության առնելով հայերենի քերականական ու հնչյունական առանձնահատկությունները և իրանական լեզուներից ունեցած տարբերությունները, ցույց է տալիս, որ հայերենը ոչ թե իրանական լեզու է, այլ հնդերոպական լեզուների անկախ ճյուղ: Իր հետագա «Հայկական ուսումնասիրություններ», «Հայերենի քերականություն» և այլ աշխատություններում² Հյուբշմանը խորացնում է իր ուսումնասիրության սկզբնական արդյունքները, հնչյունական օրենքի գաղափարի խստիվ կիրառմամբ առանձնացնում հայերենի բնիկ արմատները (մոտ 300) և իրանական լեզուներից փոխ առնված բառերը, տալիս հայերենի համեմատական քերականության հիմունքները: Հյուբշմանի «Հայերենի քերականությունը» երկար ժամանակ հայերենի ստուգաբանական գլխավոր տեղեկատուն էր: Հյուբշմանի եզրակացություններն ընդունվում են Բրուգմանի կողմից և օգտագործվում վերջինիս հայտնի աշխատության մեջ:

Հայերենին նվիրված գործերից հիշատակելի են Բուգգեի «Հայերեն լեզվի ստուգաբանական մեկնաբանության հարցի շուրջը» և «Էտրուսկերենն ու հայերենը» աշխատությունները, Մեյեի վաղ հոդվածները, հատկապես «Հայերենի բարբառային դիրքը» հոդվածը, Հ. Պեդերսենի ալբաներենին նվիրված աշխատության «Ալբաներենը և հայերենը» գլուխը և այլն³:

Գրաբարին և ժամանակակից հայերենին նվիրվում են նկարագրական մի շարք քերականություններ հայերի և ուրիշների կողմից: Միջին հայերենի հնչյունաբանությանը նվիրված է Կարստի աշխատությունը⁴:

Ա. Այտրնյանի և Ք. Պատկանյանի կողմից ձեռնարկված՝ հայ բարբառների գիտական ուսումնասիրության աշխատանքը այս են-

¹ H. Hübschmann, Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, KZ, XXIII.

² H. Hübschmann, Armenische Studien, Leipzig, 1883. Armenische Grammatik, Leipzig, 1895—1897. Zur Chronologie der armenischen Vocalgesetze, SA, I, 1898 և այլն:

³ S. Bugge, Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache, Christiania, 1889. Etruskisch und Armenisch, Christiania, 1890. A. Meille, Position dialectale de l'arménien, MSL, IX, 1896. Recherches sur la syntax comparée de l'arménien, MSL, X—XVII, 1898—1911 և այլն:

⁴ J. Karst, Aussprache und Vocalismus des Kilikisch-Armenischen. Strassburg, 1899.

թաշրջանում ավելի լայն թափ ու ծավալ է ստանում: Կույս են տեսնում Ս. Սարգսյանցի, Հանուշի, Ա. Տոմսոնի, Մ. Ս. Դավիթ-բեկի, Լ. Մսերյանցի բարբառագիտական աշխատությունները: Ա. Տոմսոնն ու Լ. Մսերյանցը Թբիլիսիի և Մշո բարբառներին նվիրված իրենց ուսումնասիրություններում՝ այդ բարբառները համեմատում են գրաբարի և հնդերոպական նախալեզվի հետ՝ դրանով իսկ կարեւոր լումա մտցնելով հայերենի պատմա-համեմատական քերականության ստեղծման բնագավառի մեջ: 1898 թ. հայ բարբառագիտության ասպարեզն է մտնում Հ. Աճառյանը, որը հետազայում դնում է այդ դիսցիպլինիի ամուր գիտական հիմքերը:

Ալբաներեն. — Ալբաներենի ուսումնասիրության բնագավառում (նկարագրական և պատմա-համեմատական) նոր էտապ են նշանավորում Գ. Մեյերի աշխատությունները՝ «Ալբաներեն լեզվի համառոտ քերականությունը» (նկարագրական), «Ալբաներեն լեզվի ատուգաբանական բառարանը», «Ալբանական ուսումնասիրությունները»², որոնք հնարավորություն են տալիս այդ լեզվի տրվյալները ավելի լայնորեն օգտագործելու հնդերոպաբանության մեջ:

Բալթիկ-սլավոնական լեզուներ. — Բալթիկ-սլավոնական լեզուների և գերմանական լեզուների ու ֆիններենի առնչությունների հարցերին հատուկ աշխատություններ են նվիրում Ուլենբեկը և Տոմսենը³:

Բալթիական լեզուներից հատուկ ուսումնասիրության առարկա են դառնում հին պրուսերենը և լիտվերենը: Բեռնեկերը կատարում է պրուսերենի բաղմակողմանի ուսումնասիրության փորձ⁴. Կուրշատը իր «Լիտվերեն լեզվի քերականության մասին»⁵ մի քայլ առաջ է մղում այդ լեզվի ուսումնասիրությունը Շլայխերի համեմատու-

¹ А. Томсон, Историческая грамматика современного армянского языка города Тифлиса, СПб, 1890. Л. Мсерянц, Этюды по армянской диалектологии, I II, С116, 1897—1901.

² G. Meyer, Kurzgefasste albanesische Grammatik, Leipzig, 1880. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Leipzig, 1891. Albanesische Studien, III, Lautlehre der indogermanischen Bestandteile des Albanesischen, Wien, 1892, SWAW, 125.

³ C. C. Uhlenbeck, Die lexicalische Urverwandschaft des Baltoslavischen und Germanischen, Leyden, 1890. V. Thomsen, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog, København, 1890.

⁴ E. Berneker, Die preussische Sprache, Texte, Grammatik, etymologisches Wörterbuch, Strassburg, 1896.

⁵ F. Kurschat, Grammatik der litauischen Sprache, Halle, 1876.

Յյամբ, որը չէր նկատել լիտվերենի շեշտի երաժշտական բնույթը: Լիտվերենին Կուրշատից հետո մի աշխատություն է նվիրում Վիդեմանը¹, որն այն ուսումնասիրում է համեմատական հայեցակետով: Լիտվերենի ուսումնասիրության բնագավառում կարևոր դեր խաղացին նաև Ֆորտունատովի և Լեսկինի՝ լիտվական շեշտին նվիրված հոդվածները:

Սլավոնական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում ժամանակին առանձնահատուկ դեր են խաղում արդեն հիշատակված Ֆ. Միկլոշիչի աշխատությունները, որոնք մեծ մասամբ ընկնում են այս ենթաշրջանում: Սլավոնական լեզուների շարահյուսության կարևոր հարցերից մեկին՝ բառերի շարադասությանն է նվիրված Բեռնեկերի աշխատությունը²: Մեյեն հատուկ աշխատություն է նվիրում հին սլավոնական հայցական-սեռականի գործածությանը³, 1894 թ. սկսած՝ յուրս է տեսնում Գերաուերի «Չեխերեն լեզվի պատմական քերականությունը»⁴: Ռուսական իրականության մեջ երևան եկած կարևոր աշխատությունները, հատկապես Սրեզնեսկու աշխատությունը, արդեն հիշատակվել են: Լուծիկերենը քննության նյութ է դառնում Մուլեի կողմից⁵: Լեսկինը հրատարակում է հին եկեղեցասլավոններենի իր քերականությունը, որ թարգմանվում է ռուսերեն և լրացումներով հրատարակվում⁶:

Թրակերեն.— Թրակերենի ուսումնասիրության բնագավառում նոր էտապ է բաց անում Տոմաշեկը, որն իր «Հին թրակացիները» աշխատության մեջ⁷ ի մի է բերում այդ լեզվի մնացորդները և փորձում մեկնաբանել: Հետագա ուսումնասիրությունները, սա-

¹ O. Wiedemann, Handbuch der litauischen Sprache, Strassburg, 1897.

² E. Berneker, Wortfolge in den slavischen Sprachen, Berlin, 1900.

³ A. Meillet, Recherches sur l'emploi de l'accusatif-génitif en vieux slave, Paris, 1897.

⁴ I. Gebauer, Historická mluvnice jazyká českého, I—IV, Praha, 1894—1924 (*Տրափնիչեկի հավելումներով*):

⁵ E. Mucke, Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen Sprache, Leipzig, 1891.

⁶ A. Leskien, Handbuch der altbulgarischen Sprache, II հր., 1886. ռուս. թարգմ. А. Лескни, Грамматика старославянского языка, 1890.

⁷ W. Tomaschek, Die alten Thraker, SWAW, 1893—1894.

կայն, բացահայտեցին զգալի թվով վրիպումներ, և աշխատությունն այժմ արժեքավոր է միայն փաստական նյութով:

Հունարեն.—Հունարենի նկարագրական և պատմա-համեմատական քերականության բնագավառում հանդես են գալիս մի շարք կարևոր աշխատություններ՝ Մեյերի «Հունարենի քերականությունը» (հնչյունաբանություն և ձևաբանություն) և Կյունների «Հունարենն լեզվի մանրամասն քերականության» երրորդ հրատարակությունը, Կ. Բրուզմանի «Հունարենի քերականությունը», Գիտորիսի «Հետադրոտություններ հունարեն լեզվի պատմության շուրջը» գործը¹:

Երևան են գալիս մի շարք աշխատություններ՝ նվիրված հունական բարբառներին՝ Բեխտելի և Կոլլիցի «Հունական բարբառային սրձանագրությունների հավաքածուն», Հոֆմանի «Հունական բարբառները իրենց պատմական փոխհարաբերությամբ», Բուսյակի «Պորիական բարբառները»²:

Հունարենի և հույների նախապատմության հարցերը արծարծված են Կրեչմերի «Հունարեն լեզվի պատմության ներածության» մեջ³:

Իտալական լեզուներ.—Իտալական հին լեզուներից բնականաբար ամենից ավելի լայն ուշադրություն է դրավում լատիներենը, որին նվիրվում են նկարագրական և պատմական բնույթի մի շարք աշխատություններ. դրանցից հիշատակելի են Լինդսեյի «Լատիներեն լեզուն», Շտուլցի «Լատիներեն լեզվի պատմական քերականությունը», Շտուլցի և Շմալցի «Լատիներենի քերականությունը», Ժորի «Ներկան և նրա ածանցյալները լատինական խոնարհման մեջ» գիրքը, այլև 1900 թ. սկսած՝ «Լատիներեն լեզվի գանձա-

¹ G. Meyer, Griechische Grammatik, III հր., Leipzig, 1893. Kühner, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, I (1, 2), II (1, 2), Hannover, 1890—1904. K. Brugmann, Griechische Grammatik, Leipzig, 1885, IV հր., München, 1913. K. Dietrich, Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache, Leipzig, 1898.

² F. Bechtel und H. Collitz, Sammlung der griechischen Dialektinschriften, Göttingen, 1884—1915. O. Hoffmann, Die griechischen Dialekte in ihrem historischen Zusammenhange, I—III, Göttingen, 1891—1898. E. Boisacq, Les dialectes doriens, Paris, 1891.

³ P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen, 1896.

րան» ընդարձակ բառարանը՝ ստուգաբանական նշումներով հանդերձ¹։

Օսկ-ումբրյան լեզուների բնագավառում հանդես են գալիս երկու կարևոր աշխատություն՝ Ֆոն Պլանտայի «Օսկ-ումբրյան բարբառների քերականությունը» և Քոնվեյի «Իտալական բարբառները»²։

Ռոմանական լեզուների համեմատական քերականության ուսումնասիրության բնագավառում Դիցից հետո նոր էտապ էին նշանավորում Մեյեր-լյուբեի աշխատությունները, հատկապես նրա «Ռոմանական լեզուների քերականությունը»³, որին հետևում են մի շարք այլ աշխատություններ (ստուգաբանական բառարանը լույս է տեսնում XX դարում)։ Նշելի է և «Ռոմանական լեզվաբանության ուրվագիծը»⁴։

Ժողովրդական լատիներենի ուսումնասիրության բնագավառում հանդես եկած աշխատություններից նշելի են Բուդինսկու «Լատիներեն լեզվի տարածումը Իտալիայում և հոմեական պատմության պրովինցիաներում», Յունգի «Հոմալեցիները և ոմանները Դանուբի երկրներում» աշխատությունները, Մուլի «Ժողովրդական լատիներենի ժամանակագրության ներածությունը», Զիտլի «Լատիներեն լեզվի տարածական տարբերությունները» և այլն⁵։

Սուբստրատի հարցը արծարծված է Ասկոլիի՝ արդեն հիշա-

¹ W. M. Lindsay, The Latin Language, Oxford, 1894. F. Stolz, Historische Grammatik der lateinischen Sprache, Leipzig, 1894. F. Stolz und J. H. Schmalz, Lateinische Grammatik, IV հր., 1910, V հր., 1928. L. Job, Le présent et ses dérivés dans la conjugaison latine, Paris, 1893. Thesaurus linguae latinae, Leipzig, 1900 և հջ.։

² R. von Planta, Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte, I—II, Strassburg, 1892—1897. R. S. Conway, The Italic Dialects, Cambridge, 1897.

³ W. Meyer-Lübke, Grammatik der romanischen Sprachen, I—IV, Leipzig, 1890—1902.

⁴ Grundriss der romanischen Philologie, herausgegeben von G. Gröber, 1888 և հջ., II հր. 1904—1906.

⁵ A. Budinszky, Die Ausbreitung der lateinischen Sprache, über Italien und die Provinzen des römischen Reiches, Berlin, 1881. J. Jung, Römer und Romanen in Donauländer, Innsbruck, 1891. G. Mohl, Introduction à la chronologie du latin vulgaire, Paris, 1899. K. Sittl, Die lokalen Verschiedenheiten der lateinischen Sprache, 1882.

տակված աշխատության մեջ և Գրյոբերի «Ռոմանական բառերի ժողովրդա-լատինական սուբստրատը» գործում¹։

Առանձին ուսումնական լեզուների պատմա-համեմատական և նկարագրական ուսումնասիրության բնագավառում հիշատակելի են Բրյունոյի և Նիրոպի՝ ֆրանսերենի պատմության բազմահատոր շարադրանքների առաջին հատորները, Կանդրեա-Հեշտի «Ռոմանական քերականության լիակատար դասընթացը», Վյզանդի «Առումունները», Գարտների «Ռետո-ուսումներենի քերականությունը»²։

Կելտական լեզուներ.—Կելտական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում հանդես եկած աշխատություններից նշելի են Հոլդերի «Հին-Կելտական լեզվագանձը» (I հատորը), Անրիի «Նոր բրետոներենի ամենագործածական բառերի ստուգաբանական բառարանը», Էռնուի «Միջին բրետոներենի ստուգաբանական բառարանը», Ֆինկի «Արանյան բարբառը», այլև Շտոբսի և Բեցցենբերգերի «Կելտական միասնության բառագանձը. նախակելտական լեզվագանձ», որը կազմում է Ֆինկի «Համեմատական բառարան»-ի IV հրատարակության II մասը, Մակբեյնի «Գաելական լեզվի ստուգաբանական բառարանը»³։

Գերմանական լեզուներ.—Գերմանական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում կատարված տեղաշարժերի մասին մենք արդեն խոսել ենք։ Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել այս բնագավառի զխավոր աշխատությունները՝ «Գերմանական ֆիլոլոգիայի ներածությունը», Շտրայտբերգի «Նախագերմաներենի քերականությունը», Դիտերի «Հին գերմանական բարբառների

¹ G. Gröber, Vulgärlateinische Substrate romanischer Wörter, ALL, I, 1888, էջ 204—254։

² F. Brunot, Histoire de la langue française, I—XII, Paris, 1899—1946. K. Nypop, Grammaire historique de la langue française, I—VI, 1890—1930. J. A. Candrea-Hecht, Cours complet de grammaire roumaine, Paris, 1900. G. Weigand, Aromunen, I—II, Leipzig, 1894—1895. T. Gartner, Rätoromanische Grammatik, Heilbronn, 1883.

³ A. Holder, Alt-celtischer Sprachschatz, I—III, Leipzig, 1896—1913. V. Henry, Lexique étymologique des termes les plus usuels du breton moderne, Rennes, 1900. E. Ernou Dictionnaire étymologique du breton moyen, „Le Mystère de Saint Barbe“—ի հրատարակության մեջ, Nantes, 1885. F. N. Finck, Die Araner Mundart, I—II, Marburg, 1889. W. Stockes und A. Bezzenberger, Wortschatz der keltischen Einheit, Urkeltischer Sprachschatz, Göttingen, 1894. Macbain, An Etymological Glossary of the Gaelic Language, Inverness, 1896։

հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունը», նորեկների «Նախագերմանական հնչյունաբանության ուրվագիծը» և «Հին իսլանդերենի ու հին նորվեգերենի քերականությունը», «Հին շվեդերենի քերականությունը», Ուլենբեկի «Գոթերենի համառոտ ստուգաբանական բառարանը», Վոեդեի «Վանդալների լեզվի մասին» գործը, Բրուկների «Լանգոթարդների լեզուն», Կլուգեի «Գերմաներեն լեզվի ստուգաբանական բառարանը», «Դարաշրջանի բառարանը» (անգլերենի բառարան՝ ստուգաբանական տեղեկություններով), Կլուգեի և Լուցի «Անգլիական ստուգաբանությունը», Ռայտի «Անգլիական բարբառների բառարանը»¹:

ՈՉ-ՀՆԳԵՎՐԹՊԱԿԱՆ ԼԵՉՏԻՆԵՐԻ ԻՒՍՈՒՄՆԱԽԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սեմա-մամական լեզուներ. — Այս ենթաշրջանում սեմա-քամական ցեղակցության հարցը լայն լուսաբանություն է ստանում Կ. Աբելի և Հոմմելի աշխատություններում, ընդ որում Կ. Աբելը ուշադրություն է դարձնում նաև սեմա-քամական և հնդեւրոպական ընդհանրությունների վրա²: Հատուկ ուշադրություն են գրավում և վեճերի տեղիք տալիս սեմական նախահայրենիքի և լեզվական հնէաբանության հարցերը: Սեմական լեզուների պատմության ու ցեղակցական փոխհարաբերության հարցերը լայն լուսաբանու-

¹ Grundriss der germanischen Philologie, 1889 և հշ., II հր. Strassburg, 1897. W. Streitberg, Urgermanische Grammatik, Heidelberg, 1896. F. Dieter, Laut- und Formenlehre der altgermanischen Dialekte, Leipzig, 1900. A. Noreen, Abriss der urgermanischen Lautlehre, 1894. Altsländische und altnorwegische Grammatik, Halle, 1884, II հր., 1892. Altschwedische Grammatik, 1894. C. C. Uhlenbeck, Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, II հր., Amsterdam, 1900. F. Wrede, Über die Sprache der Wandalen, 1886. W. Bruckner, Die Sprache der Langobarden, 1895. F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 1881. The Century Dictionary, I—VIII, New York, 1895. F. Kluge und F. Lutz, English Etymology, Strassburg, 1898. I. Wright, English Dialect Dictionary, I—VI, Oxford, 1898—1905.

² K. A'bel, Einleitung in ein ägyptisch-semitisch-indoeuropäisches Wurzelwörterbuch, Leipzig, 1887. Über Wechselbeziehungen der ägyptischen, indoeuropäischen und semitischen Etymologie, Leipzig, 1889. Ägyptisch-indoeuropäische Sprachwissenschaft, Leipzig, 1889. Hommel, Über den Grad der Verwandtschaft des Ägyptischen mit dem Semitischen, Leipzig, 1892.

թյուն են ստանում նյութական աշխատություններում, հատկապես նրա «Սեմական լեզուները» աշխատության մեջ¹։ Սեմական լեզուների համեմատական քերականության բնագավառում կատարված աշխատանքի ամփոփումն էին ներկայացնում Ուիլյամ Ռայտի և Հ. Յիմեոնի աշխատությունները²։ Քամական լեզուներին նվիրված աշխատություններից նշելի է Ռ. Լեպսիոսի «Նուբիերենի քերականությունը» (1880), որտեղ կատարված է աֆրիկյան լեզուների դասակարգման փորձ։

Ընդհանուր առմամբ նշելի է, որ այս ենթաշրջանում հնչյունական օրենքների գաղափարը ներթափանցում է նաև ոչ-հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրության մեջ³։ Հիմք տալով այդ լեզուների պատմա-համեմատական ավելի խորացված հետազոտության համար։

«Ուրալա-այթայան» լեզուներ.— Ֆիննա-ուգրական («ուրալյան») լեզուների ուսումնասիրությունը այս շրջանում տալիս է մի շարք նշանավոր անուններ։ Վ. Տոմսենը ֆիններենում գոթերենից և բալթիական լեզուներից կատարված փոխառություններին նվիրված իր ուսումնասիրություններով նոր էջ է բաց անում⁴։ Ֆիննա-ուգրական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում կարևոր էին Բուդենցի համեմատական-ստուգաբանական բառարանը⁴, Կ. Յ. Ուլֆսլոփի⁵, Օ. Դոնների⁶, է. Ն. Սետելի, Հ. Պասսոնենի և ուրիշների աշխատությունները։ Սետելեն, լինելով Կասարենի աշակերտը, նոր մակարդակի է հասցնում ֆիննա-ուգրական և սամոյեդական լեզուների ցեղակցության հարցի ուսումնասիրությունը։ Հանդես են գալիս ֆիննա-ուգրական և հնդե-

¹ Th. Nöldeke, Die semitischen Sprachen, Leipzig, 1887.

² W. Wrighte, Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages, Cambridge, 1890. H. Zimmern, Vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen, Berlin, 1898.

³ V. Tomsen, Die gotiske sprogklassens indflydelse på den finske, København, 1869. Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog, København, 1890.

⁴ Bundenz, Magyarugor összehasonlító szótár, Budapest, 1873—1881.

⁵ K. J. Ujfalvy, Étude comparée des langues ougrofinoises, Paris, 1875.

⁶ O. Donner, Die gegenseitige Grammatik der finnisch-ugrischen Sprachen, Helsingfors, 1875. Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen, I—III, Helsingfors, 1874—1884 (շավարտված)։

ըոպական լեզուների ցեղակցության հարցի դրման փորձեր: 1886 թ. սկսում է լույս տեսնել ֆիննա-ուգրական լեզուների ուսումնասիրությանը նվիրված «Journal de la Société finno-ougrienne» հանդեսը. 1890 թ. սկսվում է մի նոր՝ «Mémoire de la Société finno-ougrienne» հանդեսի հրատարակությունը:

Թյուրք-թաթարական, տունգուսական և մանջուրական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են հատկապես Հ. Վամբերիի, է. Բյուգեի, Վ. Բանգի, Հ. Վինկլերի, Յ. Գրունցելի, Վ. Ռադլովի անունները. սրանք զբաղվում են այդ լեզուների դասակարգման ու փոխհարաբերության, համեմատական քերականության, բառա-ստուգաբանական զուգահեռների և այլ հարցերով¹: Թյուրքագիտության զարգացման համար առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցավ հին թյուրքական տեքստերի վերծանումը (Վ. Տոմսեն, Վ. Ռադլով)²:

Չին-տիբեթական և «հաւալ-ասիական» լեզուներ.— Սկզբնապես Չինաստանում, Տիբեթում և Հնդկաչինում գտնվող լեզուների համար գործածվում էին պարզապես աշխարհագրական բնույթի տերմիններ. այսպես, հնդկաչինական լեզուներ ասելով հասկանում էին Հնդկաչինի, երբեմն էլ Չինաստանի, Տիբեթի և հիմալայան լեզուները. այդ լայն առումով գործածությունը հանդիպում է հավելյալ շրջանում³:

Քաստը իր «Արևելյան Հնդկաստանի ժամանակակից լեզուների ուրվագիծ» աշխատության մեջ⁴ ընդարձակ տարածություն բռնող

¹ H. V a' m b é r y, Etymologisches Wörterbuch der türko-tatarischen Sprachen, Leipzig, 1878. H. W i n k l e r, Ural-altaische Völker und Sprachen, 1884. E. B ü g e, Über die Stellung des Tungusischen zum Mongolisch-Türkischen, Halle, 1887. -W. B a n d, Uralaltaische Forschungen, Leipzig, 1890. J. G r u n d z e l, Entwurf einer vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen nebst einem vergleichenden Wörterbuch, Leipzig, 1895. W. W. R a d l o f f, Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig, 1883. Versuch eines Wörterbuches der Turk-Dialekte, SPb, 1893—1911.

² V. T h o m s e n, Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Yénisséi, 1883. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrés, MSFOu, 1886. W. R a d l o f f, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, SPb, 1895—1899.

³ Հ. մ. Կ. G. v o n d e r G a b e l e n t z, Die Sprachwissenschaft, Leipzig, 1891.

⁴ C u s t, A Sketch of the Modern Languages of the East Indies, London, 1878.

այս լեզուները բաժանում է 4 ընտանիքի՝ 1) տիբեթա-բիրմանական, ընտանիք, որի մեջ առանձնացնում է 8 խումբ՝ նեպալյան, սիքքիմյան, ասսամյան, մանիպուրչիտագոնգյան, բիրմանական, անդրհիմալայան (ներառյալ և տիբեթերենը), շինական և կղզիական (սիլոնգ, անդամաներեն, նիկոբարերեն), 2) քասյան ընտանիք (Ասսամում, 5 բարբառով), 3) թայական ընտանիք (սիամերեն, լաոսերեն, շաներեն, թայ և այլն), 4) մոն-աննամյան ընտանիք (մոն, կամբոջերեն, աննամերեն և այլն):

Այս լեզուների համեմատական ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններից նշելի են նաև Ֆորբսի, Կունի և Կոնրադիի գործերը¹:

1889 թ. էռնստ Կունը ցույց է տալիս Ասիայի հարավում գտնվող մի շարք լեզուների (մոն-քմեր, պրամալակկյան, մոնդա, չասսինոկոբոյան) ցեղակցական կապը. այդ լեզուների համար ընդհանրանում է «հարավ-ասիական» (ավստրոասիական) անվանումը:

Այլ լեզուներ.— Այս շրջանում քայլեր են արվում նաև այլ լեզուների ու լեզվաընտանիքների ուսումնասիրության ուղղությամբ: Փորտմանը ծավալուն աշխատություն է նվիրում անդամանյան լեզուներին²: Քոդրինգտոնը զգալի շահով առաջ է տանում մեյանեզյան լեզուների ուսումնասիրության գործը³: Ռ. Ֆոն էրկերտը աշխատություն է նվիրում կովկասյան լեզուներին⁴. նա տարբերում է հյուսիսային և հարավային կովկասյան լեզուներ, որոնք նույնպես ենթարթանումների է ենթարկում:

Առաջ է գնում նաև ավստրալիական, աֆրիկյան և ամերիկյան լեզուների ուսումնասիրության գործը: Ավստրալյան լեզուներին նվիրված աշխատություններից հիշատակելի է Բ. Սպենսերի և Ֆ.

C. J. F. S. Forbes, Comparative Grammar of the Languages of Further India, London, 1882. E. Kuhn, Über Herkunft und Sprache der transgangetischen Völker, Berlin, 1883. A. Conrady, Eine indo-chinesische Causativ-Denominativ-Bildung und ihr Zusammenhang mit den Tonakzenten, Leipzig, 1896.

² M. V. Portman, Notes on the Languages of the South Andaman Groups and Tribes, Calcutta, 1898.

³ R. H. Condrington, The Melanesian Languages, Oxford 1885.

⁴ R. von Erckert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes Wien, 1895.

Ձ. Գիլլենի գործը՝ նվիրված կենտրոնական մասի լեզուներին. սրան հետևում են և նույն հեղինակների այլ աշխատությունները:

Լաստը հատուկ աշխատություն է նվիրում արևելյան Աֆրիկայի լեզուների դասակարգման ու բնութագրման հարցերին²: Տոտենդը գրում է բանտու լեզուների համեմատական քերականությունը (1891):

Ամերիկյան բնիկների լեզուներին նվիրված աշխատություններ: րից հիշատակելի են Բրինտոնի, Փոուելլի, Ադամի և ուրիշների գրքերը³:

¹ B. Spencer and F. J. Gillen, Native Tribes of Central Australia, London, 1899.

² J. T. Last, Polyglotta africana orientalis, London, 1885.

³ D. G. Brinton, The American Race: A Linguistic Survey, Classification and Ethographic Description of the Native Tribes of North and South America, New York, 1891. Studies in South American Languages, Philadelphia, 1892. J. W. Powell, American Linguistic Families North of Mexico, Washington, 1891. L. Adam, Matériaux pour servir à l'établissement d'une grammaire des dialectes de la famille tupi, Paris, 1896 (նույն հեղինակը 1891 և 1893 թթ. համատիպ համեմատական ուսումնասիրություններ է նվիրել գուայկուրու և կարիբ կոչված լեզվաընտանիքներին):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱՔԵՐՅԱԼ

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

- Աղ ա յ ա ն Է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1, Երևան, 1958
էջ 49—50, 231—244, 324—408,
- Շ ո ու մ Վ Ֆ Գ. Ա., Ուսումնասիրությունը հայոց լեզուի և մատենագրու-
թեան յԱրևմուտս (Գ. Չարրհանալյանի Թարգմանությունք և լրա-
ցումներով), Վենետիկ, 1706, էջ 308—325,
- Մ ա ն տ ա ձ ե չ ր., Հայոց լեզվի ուսումնասիրության հնդկրոսական փուլի
մի քանի հարցերի շուրջը, «Լեզվաբանական և հայագիտական հեղափո-
տություններ», Երևան, 1951, էջ 83—93:

2. ՈՒՒՍԵՐԵՆ

- А ба е в В. И., О фонетическом законе, ЯМ, 1, 1936
- Богородицкий В. А., Казанская лингвистическая школа (1875—
19.9). «Сборник статей по языковедению», М., 1939, стр. 269—294.
- Буд а г о в Р. А., Г Шухардт-ի Избранные статьи по языкознанию⁴
գրքի առաջաբանը, М., 1950, стр. 5—22.
- Виноградов В. В., Русская наука о русском литературном языке.
УЗ МГУ, 106, 1946, стр. 94—104.
- Жи р му н с к и й В. М., немецкая диалектология, М., 1956, стр. 45—
63, 69—97.
- Жи р му н с к и й В. М., О некоторых проблемах лингвистической гео-
графии, ВЯ, 4, 1954, стр. 3—25.
- Земская Е. А., «Казанская лингвистическая школа» проф. И. А.
Бодуэна де Куртене, РЯШ, 1951, № 6, стр. 63—69.
- Зиндер Л. Р., Общая фонетика, докторская диссертация, 1953.
- Кацнельсон С. Д., Теория сонантов Ф. Ф. Фортунатова и ее зна-
чение в свете современных данных, 1954, № 6, стр. 47—61.
- Немецкая диалектология, сборник статей, редакция, предисловие и при-
мечания В. М. Жирмунского, М., 1955.
- Памяти В. Томсена, к годовщине со дня смерти, Л., 1928
- Пе т е р с о н М. Н., Фортунатов и московская лингвистическая школа,
«Роль русской науки в развитии мировой науки и культуры», 2,
1947, стр. 25—35.
- Поржезинский В., Очерк сравнительной фонетики древнеиндий-
ского, греческого, латинского и старославянского языков, М.,
1912 («Из истории сравнительной фонетики»).
- Се р е б р е н н и к о в Б. А., Теория волн Шмидта и явления языковой
аттракции, ВЯ 1957, № 4, стр. 3—15.

- Сергиевский М. В., Введение в романское языкознание, М., 1952, стр. 252—253, 258—260.
- Черепанов М. Н., Н. К. Крушевский как представитель казанской лингвистической школы, автореф. канд. дисс., Казань, 1952.
- Шпехт Ф., „Индоевропейское“ языкознание от младограмматиков до первой мировой войны, „Общее и индоевропейское языкознание“, Сборник, М., 1956.
- Штибер З., Теория фонем И. А. Боуэна де Куртенэ в современном языкознании, ВЯ, 1955, № 4, стр. 89—93.
- Ярцева В. Н., Теория субстрага в истории языкознания, ДСИЯ, XI, М., 1956, стр. 8—32.

3. ՕՏԱՐ ԸՆԶՈՒՆԵՐՈՎ

- Ascoli G. J., Dei neogrammatici, AGI, 10, 1886.
- Bechtel Fr., Die Hauptprobleme der indogermanischen Lautlehre seit Schleicher, Göttingen, 1892.
- Berg A., Anschauungen Ludwig Noiré's über Ursprung und Wesen von Sprache und Vernunft, Darmstadt, 1918.
- Bertold L., Vorstosse gegen die Lautgesetze und ihre Gründe, „Von Wenker zu Wrede“, Marburg, 1933, էջ 55 և 52.
- Brugmann K., Nachruf auf Osthoff, IF, 24, 1909.
- Frings Th., E. Sievers, SSAW, 1933.
- Fumi F. Ch., La glottologia e i neogrammatici, Napoli, 1881.
- Hermann E., B. Delbrück, Jena, 1923.
- Karst J., Geschichte der armenischen Philologie, Heidelberg, 1930.
- Kraus C. V., H. Paul, DBJ, 3, 1927.
- Kraus C. V., E. Sievers, SBAW, 1932.
- Lepitre A., Le néogrammairiens d'Allemagne, „Comptes rendu du Congrès scientifique international des catholiques tenu à Paris 1—6 avril 1891 (section VI philologie)“, Paris, 1891.
- Luick K., E. Sievers, SWAW, 1932.
- Richter E., H. Schuchardt, NOB, 6, 1929.
- Silloge linguistica dedicata alla memoria di G. I. Ascoli, Torino, 1929.
- Specht F., Die „indogermanische“ Sprachwissenschaft von den Junggrammatikern bis zum ersten Weltkriege, „Lexis“, I, 1948.
- Strom J., Englische Philologie, 1892.
- Streitberg W., A. Leskien, DBJ, I, 1925.
- Streitberg W., K. Brugmann, IJ, 7, 1921.
- Sutterlin L., Das Wesen der Sprachlichen Gebilde. Kritische Bemerkungen zu W. Wundts „Sprachpsychologie“, Heidelberg, 1902.
- Wechssler E., Gibt es Lautgesetze? Halle, 1900.
- Ziemmer H., Junggrammatische Streifzüge im Gebiete der Syntax, 2. Aufl., Colberg, 1883.
- Zimmer H., J. Schmidt, BJDN, 6, 1904.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ¹

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

ԱՀ—Ազգադրական հանդես:

ՀԱ—Հանդես ամսօրյա:

ՀԳԱՏ—ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտությունների սերիա):

ՀԳՄԻԱԺ—Հայկական Գետական մանկավարժական ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու»:

ՊՀԱԺ—Երևանի Գետական համալսարանի «Աշխատությունների ժողովածու» («Գիտական աշխատություններ»):

2. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

ВЯ—Вопросы языкознания.

ДСИЯ—Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР

ЖМНП Журнал Министерства народного просвещения.

ИАН—Известия Академии наук.

ИАНА—Известия Академии наук Арм. ССР (серия общественных наук).

ИАН ОЛЯ—Известия Академии наук СССР, отделение литературы и языка.

Известия ГАИМК—Известия Государственной Академии истории материальной культуры.

КСИС—Краткие сообщения Института славяноведения.

НТЕГУ—Научные труды Ереванского Государственного университета.

РФВ—Русский филологический вестник.

РЯШ—Русский язык в школе.

ТИЯ—Труды Института языкознания АН СССР.

ТОЛРС—Труды Общества любителей русской словесности.

УЗ—Ученые записки.

УЗЛГУ—Ученые записки Ленинградского Государственного университета.

УЗМГУ—Ученые записки Московского Государственного университета.

ЯМ—Язык и мышление.

¹ Կարճ անվանումները (Language, Word, Lingua և այլն) չեն համառոտագրված:

Ե. ՕՏԱՐ ԼԵՂՈՒՆԵՐՈՎ

- AA**—Art and Archaeology.
AAEEGF—Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France.
AB—Altfranzösische Bibliographie.
ABAW—Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
AFN—Archivum Franciscanum historicum.
AGI—Archivio glottologico italiano.
AGP—Archiv für die gesellschaftliche Psychologie.
AJ—Acta jutlandica.
AISA—Anzeigen für indogermanische Sprach- und Altertumskunde.
AJPh—American Journal of Philology.
AJSL—American Journal of Semitic Languages and Literature.
AKGWG—Abhandlungen der Kaiserlichen Geseleschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
AKSGW—*տհ'ս* APhKKSGW.
AL—Acta linguistica.
AL, ALZ—Allgemeine Literaturzeitung.
ALASH—Acta linguistica Academiae scientiarum hungaricae.
ALLG—Archiv für latnische Lexikographie und Grammatik.
ARAW—Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften.
APhKKSGW—Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften.
APhS—Acta philologica succana.
APhS, APhSc—Acta philologica scandinavica.
AR—Asiatic Researches.
ASPh—Archiv für slavische Philologie.
BB—A. Bezzenbergers Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen (*տհ'ս նաև* BKIS).
BCLC—Bulletin du Cercle linguistique de Copenhague.
BDPh—Bl. für die deutsche Philosophie.
BGDSL—Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur.
BJDN—Biogr. Jb. und dt. Nekrolog.
BKIS—Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen (*տհ'ս նաև* BB).
BPhKKSGW—Berichte der philologisch-historischen Klasse der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften.
BSGW—*տհ'ս* BPhKKSGW.
BSL—Bulletin de la Société linguistique de Paris.
BSPL—Bulletin de la Société Polonaise de linguistique.
BVS—Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung (*տհ'ս նաև* KZ).
CFS—Cahiers Ferdinand de Saussure, publiés par la Société genevoise de linguistique.
CS—Curtius' Studien.
DBJ—Deutsches biographisches Jahrbuch.

- DVLG—Deutsche Vierteljahrschriften für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte.
- FUF—Finnisch-ugrische Forschungen.
- GJ—Goethe-Jahrbuch.
- HFL—Historisk-filologiske Meddelelser.
- IF—Indogermanische Forschungen.
- IFAnz—Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde (*Indogermansk AISA*).
- IJ—Indogermanisches Jahrbuch im Auftrag der Indogermanischen Gesellschaft.
- JP—Journal de psychologie.
- JPNP—Journal de psychologie normale et pathologie.
- JQR—Jewish Quarterly Review.
- KZ—Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (*Indogermansk ZVS; BVS*).
- LSS—Lexis, Studien zur Sprachphilosophie, Sprachgeschichte und Begriffsforschung.
- MAGW—Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.
- MGP—Monumenta Germaniae pedagogica.
- MKNAW—Middelungen der Koninklijke Nederlandse Akad. van Wetenschappen.
- MSL—Memoire de la Société de linguistique de Paris.
- MSRL—Memoires de la Société Roumaine de linguistique.
- NDF—Neue deutsche Forschungen.
- NJKA—Neue Jahrbücher für die klassische Altertumskunde.
- NJWB—Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Bildung.
- NK—Nielvtudományi Közlemények.
- NOB—Neue Österr. Biogr.
- NPLS—Nowy Przegląd Literatary i Sztuki.
- RA—Revue d'assyrologie.
- REA—Real-Encyclopädie der Altertumswissenschaft.
- REI—Revue des études indoeuropéennes.
- RF—Romanische Forschungen.
- RFIC—Rivista di filologia e d'istruzione classica.
- SBAW—Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse.
- SJ—Szkice jezykoznawcze.
- SL—Studia linguistica.
- SL—Studies in Linguistics.
- SWAW—Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften.
- SSAW—Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften.
- TCLC—Travaux du Cercle linguistique de Copenhague.
- TCLP—Travaux du Cercle linguistique de Prague.
- TIZAS—Techemers Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft.

TAPhA—Transactions of the American Philological Association.
VWPh—Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie.
WF—Wissenschaftliche Forschungsberichte.
WS—Wörter und Sachen.
ZAA—Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik.
ZCPn—Zeitschrift für celtische Philologie.
ZDB—Zeitschrift für deutsche Bildung.
ZDG—Zeitschrift für deutsche Geisteswissenschaften.
ZDMG—Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
ZGJD—Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland.
ZNSL—Zeitschrift zur neufranzösischen Sprache und Literatur.
ZPhAS—Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft.
ZPhPhK—Zeitschrift für Philologie und philologische Kritik.
ZRPn—Zeitschrift für romanische Philologie.
ZVS—Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (*mit u. zw. KZ*).
ZVS, ZVPS—Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբահ Ի. Վ. 591:
 Աբել Կ. 586:
 Աբելյար 118, 119:
 Աբերգե Ն. 372:
 Աբովյան Խ. 279, 362, 371, 449:
 Աբրահամ իբն Էսրա 152:
 Աբրահամյան Ա. Ա. 453:
 Աբրահամյան Բ. 371:
 Աբրամչիկ Յ. 100:
 Աբու Արդույյահ Մուհամմեդ իբն Մալիք, տե՛ս Իբն Մալիք:
 Աբու Ալի ալ-Հասան բ. Ահմեդ բ. Աբդուլ-Ջաֆար բ. Մուհամմեդ բ. Սուլեյման ալ-Ֆարիսի ալ-Ֆեռազի, տե՛ս Ֆարիսի:
 Աբու Ամր Իսա բ. Ումար աւ-Սաղաֆի, տե՛ս Մաղաֆի:
 Աբուրեբբր Արդուլ Քազիբ բ. Աբդու-նահման ալ-Ջուրջանի, տե՛ս Ջուրջանի:
 Աբու Ջաբարիա Յահյա բ. Ջիսդ բ. Աբդուլլահ բ. Մենզուր ադ-Դալլամի ալ-Ֆեռա, տե՛ս Ֆեռա:
 Աբուլ-Աբրահա Ահմադ Սալարա 140:
 Աբուլ-Ասվադ 139:
 Աբուլ-Կասեմ Մահմադ բ. Ումար բ. Մուհամմեդ բ. Ումար ալ-Խաֆարիզմի ազ-Ջամահարի, տե՛ս Ջամահարի:
 Աբուլ-Հասան ալ-Անֆաշ Միշնակ 140:
 Աբուլ-Հասան Ալի բ. Համզա բ. Աբդուլլահ բ. Օսման բ. Ֆելուդ ալ-Կիսսի, տե՛ս ալ-Կիսսի:
 Աբուլվալիդ Մերվան իբն Գունաթ 152:
 Աբուլ-Ուսման Բեքր ալ-Մազինի 140:
 Աբու-Խալլան 153:
 Աբու Մուհամմեդ Աբդուլլահ իբն Գիշամ ալ-Անսարի ալ-Խանբալի, տե՛ս Իբն Գիշամ:
 Աբու-Յահյա Իսա Մերվազի 132:
 Աբու Ջաֆար Մուհամմեդ բ. ալ-Հասան բ. Աբու-Սառա առ-Ռուսսի, տե՛ս առ-Ռուսսի:
 Աբու Ումար Սալիհ ալ-Ջարմի 140:
 Ադամ XXXIX, XL, XLII, XLVII, 125, 134:
 Ադամ Լ. 590:
 Ադելունգ Յ. Խ. 186, 187, 218, 219, 249, 250, 260, 274, 305, 326:
 Ադելունգ Ֆր. 214:
 Ադոնց Ն. 164:
 Ադրիանոս Մ. 194:
 Ալրերտ Մեծ 120:
 Ալբերտոս Լ. 186:
 Ալդրեստե Բ. 206:
 Ալեքսանդր Մեծ 115, 177:
 Ալեքսանդրով Ա. Ի. 525:
 Ալի (Խալիֆ) 139:
 Ալլեն Վ. Ս. 100:
 Ալ-Կիսսի (Աբու-լ-Հասան Ալի բ. Համզա բ. Աբդուլլահ բ. Օսման բ. Ֆելուդ ալ-Կիսսի) 141:
 Ալկուին 113:
 Ալ-Ղերափի 146:
 Ալ-Ջաուհարի 146:
 Ալբրիտո Ա. 451:

Ալ-Տեռա, տե՛ս Տեռա;
 Ալ-Տիրուզարազի 146, 147;
 Ակիրա Ս. 199;
 Ախելիս Թ. 453;
 Աձումամարտ Կ. 199;
 Աղայան է. XV, XVI, 99, 164, 259,
 371, 436, 437, 453, 591;
 Աճառյան Հ. XV, XLIII, 371, 581;
 Աժանն Հ. 100;
 Ամարուսիմհա 156;
 Ամբրոսիոս Թ. 196, 213;
 Ամելունգ 476, 477;
 Ամենեմիպես 11;
 Ամենիուտեպ IV, 10;
 Ամման Յ. Կ. 176;
 Ամոնիոս 43;
 Ամպեր Ա. Մ. 236;
 Այտրնյան Ա. 434—436, 449, 453,
 581;
 Անան Իշո 131;
 Անարսիմենես 58, 59, 64;
 Անդերման 453;
 Անսելմ Քենտրերբրի 119, 121;
 Անտիպատրոս Տարսուսացի 77, 79;
 Անտոնի Ա. Կաթողիկոս 200;
 Անրի Վ. 101, 461, 585;
 Ապոլլոդորոս 64;
 Ապոլլոնիոս Դիակոլոս 80, 87—89,
 92;
 Ապտեկար Վ. Բ. XXII;
 Ապուլեոս Կրտսեր 56, 57;
 Առնո Ա. 252, 260;
 Առ-Ռուսսի (Աբու Ջաֆար Մուհամ-
 մեդ բ. ալ-Հասան բ. Աբու-Սա-
 աա) 140—141;
 Ասկիպիոսըն Միոյեացի 82, 86;
 Ասկոլի Գ. Ի. XIII, 461, 464,
 465, 466, 502—504, 513, 557,
 568, 584, 592;
 Ասումպչամ 197;
 Ավգուստինոս Ա. 50, 51, 55, 56;
 Ավե Լ. 465;
 Ավետիքյան Գ. 209;
 Արենս Հ. IX 121, 246, 276, 328,
 346, 362, 363, 409, 430, 505;
 Արիստարքոս 45, 80, 81, 83, 129;

Արիստոն Քրոսացի 64, 81, 86;
 Արիստոսել 41, 43, 59—61, 63, 64,
 72—75, 77, 78, 88, 93, 104,
 117—120, 125, 138, 143, 185,
 251;
 Արիստոֆան 58;
 Արիստոֆանես 80, 81;
 Արխիդամոս 44;
 Արծրունի XLVIII;
 Արքինոս 71;
 Ացուտանն Հ. 199;
 Աուրիվիլիոս 190;
 Աուֆոնիա Թ. 441, 447;

 Բազեդով 255;
 Բախեր Վ. 164;
 Բակմեյստեր Հ. Լ. Խ. 214;
 Բաղտամ XLV;
 Բայմուտ Տ. 259;
 Բանգ Վ. 588;
 Բաղ Վ. 453;
 Բատյեր Չ. 188;
 Բարան Ա. 356;
 Բարաննիկով Ա. Գ. 23, 99, 153
 278;
 Բարթոլոմե խ. 579;
 Բարիլոուարով Ս. Գ. 181;
 Բարսեղ Կեսարոսի 51;
 Բարսով Ա. Ա. 192;
 Բարվիկ Կ. 100;
 Բարտոն Ժ. (Չ.) 116;
 Բերբեր Յ. Յ. XII, 164;
 Բեյնսկի Վ. Գ. 278, 280, 373;
 Բեյլի 516;
 Բեյլ Ա. 438;
 Բեյլո ժ. 188;
 Բեյվարկար Ա. XII, 100;
 Բեխտել Յ. 461, 574, 583;
 Բեխտեր Ֆր. 592;
 Բեկանոս Յ. Գ. XLII;
 Բեկկեր Կ. 255, 278, 280, 283—
 287, 408;
 Բեկոն Ռ. 121, 125;
 Բեկոն Ֆր. 220, 221, 278;
 Բեհադեյ Օ. 559, 560;
 Բեմբո Գ. 183, 184, 205;

Քեն Աշեր 148:
Քենլլո լ. 360:
Քենվենիստ է. 572:
Քենֆել Ք. XVI, XVII, 100, 210, 369, 441, 461:
Քեննաու Յ. 261:
Քեննեկեր Ե. 516, 581, 582:
Քեննհարդի Ա. 278—282, 295, 355, 372:
Քեստհոռն Ռ. 165:
Քերգ Ա. 592:
Քերինդա Պ. 182:
Քեննեկեր է. 516:
Քերտուլ լ. 592:
Քեցուլ Վ. 99:
Քեցցենրեբգեր Ա. 461, 465, 576, 577, 585:
Քիրլիանդեր (Քուխման) Ք. 203:
Քիկովսկի Ս. Ն. XXII:
Քիմա Ջ. 578:
Քլիկ Ու. 2. 452:
Քլում Գ. 48:
Քլումֆիլդ լ. XIV, 272:
Քլումֆիլդ Մ. 499:
Քհարտրհարի 25:
Քլոլինգ Գ. 165:
Քլոտլինգ Օ. 441:
Քլուգե է. 583:
Քլուլեր Վ. XI:
Քլուտնուֆ 441, 442:
Քլուֆլե 254:
Քոգդան 516:
Քոգուլեպ 179:
Քոդորոդիոկի Վ. Ա. 230, 525, 537, 540—542, 558, 591:
Քոդուեն-դե-Կուրտենե 2. Ա. 498, 525—538, 540, 559, 592:
Քոեցիոս 117:
Քոգե Ն. 230, 255, 256:
Քոկլ 2. Ք. 301:
Քոկկալլո Ջ. 183:
Քոնամի Պ. 207:
Քոնե ժ. Պ. 176:
Քոնեստ Կ. Պ. 176:
Քոսաո Ֆո. XI, XIII, XVI, XXV, 139, 195, 209, 270, 278, 281, 288—301, 303, 304, 308, 311, 312, 314, 318, 320, 321, 350, 353, 356, 357, 362, 364, 367, 373, 375, 379, 393, 385, 386, 393, 394, 397—399, 441, 444, 445, 448, 474, 476, 477, 572, 575:
Քոսյուե ժ. Բ. 227:
Քորսա Ա. 100:
Քրադկե Պ. 466:
Քրաշ XLIII:
Քրավման Մ. 165:
Քրաուեր Յ. 372:
Քրաունե Վ. 460, 461, 570:
Քրաուներ 2. 261:
Քրիալ Մ. 290, 404, 461, 562, 563:
Քրեդսդորֆ Յա. 353, 355:
Քրեմեր Օ. 567:
Քրենգլե 568:
Քրինտոն Դ. 590:
Քրյուկկե է. 438, 464:
Քրուլոն Յ. 585:
Քրոկ Օ. 516:
Քրոկհաուգ Ֆ. Ա. 526, 534:
Քրոս, տե՛ս Դո-Քրոս Ե.:
Քրոսե Մ. 370:
Քրուզլ 2. 368:
Քրուզման Վ. 460, 461, 465—479, 481, 499, 506, 517, 583, 592:
Քրուկկեր Վ. 586:
Քրոտտս 228:
Քուադակ է. 583:
Քուալե Պ. 516:
Քուդդե Ս. 580:
Քուդադով Ռ. 259, 507, 591:
Քուդդե Ե. Ֆ. 516:
Քուդենց Յ. 587:
Քուդինսկի Ա. 584:
Քուլ Ֆր. 165:
Քույախովսկի լ. Ա. 453:
Քուլիչ Ս. Վ. XV, XVII, 208, 523:
Քուխենե Տ. 259:
Քուոմատտի 183, 184:
Քուսրեկ Օ. Գ. Վ. 189:
Քուլան Ֆ. Ի. 431—433, 450, 451, 453:
Քուռենլ Ա. 100:

Քուքստորֆ Ի. 195:

Քուքստորֆ Ի. Բ. 195:

Գարեկենց (ֆոն դեր Գարեկենց) Գ.

372, 555, 556, 559, 563, 588:

Գարեկենց (ֆոն դեր Գարեկենց) Հ.

Կ. 452:

Գազկակ Կ. Ե. XII:

Գալանոս Կ. 196:

Գալգեր Լ. 261, 360:

Գալգեր Վ. 579:

Գարգյա 23:

Գարունեք Թ. 585:

Գարսիա 121:

Գարցունի Մ. 197:

Գառուեր դե Բիրելսուորթ, տե՛ս
դե Բիրելսուորթ:

Գեբաուեր Ի. 582:

Գեորգոս հոյրորսուկոս 126:

Գեսար Ֆ. 165:

Գեսներ Կ. 203, 204, 274:

Գևորգ Դաիր Պալատացի 209:

Գևորգ Սիկոացի 129:

Գերասիմով Դ. 180:

Գերլի Վ. 255:

Գերներ Հ. 189:

Գիլլ Ա. 188:

Գիլլեն Ֆ. 2. 590:

Գիմոն Տ. 199:

Գիշար Է. 204:

Գիրգաս Վ. XII, 140—142, 164:

Գլինդ Հ. 73, 87, 114, 118, 284,
285:

Գմելին Ս. Գ. 214:

Գրլորեր Գ. 585:

Գյուդենաեդտ Ի. Ա. 200, 214:

Գևունի XLVIII:

Գոդֆրուա-Դեմոմոնեն 372:

Գոյեռեկսկի Կ. 101:

Գոմպեոց Թ. 101:

Գոռե Ռ. 290, 362:

Գոտտեդ Յ. Բ. 186, 187:

Գորգեաս 57, 58, 61, 65:

Գոո Գ. 101:

Գոհոտտո Բուոնիացի 116:

Գրասման Հ. 450:

Գրարման Մ. 121, 165:

Գրեկ Մ., տե՛ս Մաքսիմ Գրեկ:

Գրեյ Լ. Հ. XI, XLVII, 203, 210,
213:

Գրեչ Ն. Ի. 278, 280:

Գրիգոր Աբուլ-Յարաչ բար-Հեբբեյ
132:

Գրիգոր Մագիստրոս 128:

Գրիգոր Նյուսացի 51:

Գրիգորիոս 127:

Գրիգորիոս I Պապ 112:

Գրիմ Յ. XI, 270, 287, 294, 300,
301, 303, 304, 306, 309, 313—
320, 321—325, 352, 353, 357—
359, 364, 365, 373, 376, 333, 431,
433, 437, 447, 451, 462, 526,
574:

Գրիմ եղբայրներ 372:

Գրոտեֆենդ Գ. Ֆ. 361:

Գրունսկի Ն. Կ. 259:

Գրունցել Յ. 588:

Գուկովսկայա Զ. Վ. 259:

Գու Յան-ուն 198:

Դալման Հ. 101:

Դամասկիինոս Ի. 133:

Դանթե Ա. 123—125, 183, 205:

Դավիդով Ի. Ի. 279:

Դավիդ Քիմիսի 152:

Դավիթ 123:

Դավիթ-բեկ Մ. Ա. 581:

Դատտա Դ. 32, 36:

Դարեհ 361:

Դարմաստեներ Ա. 563:

Դարմին Զ. XXVIII, 378, 379, 383,
389, 390, 563:

Դե Ալկայա Պ. 194:

Դե Բիրելսուորթ Գ. 116:

Դեբրունեներ 578:

Դե Գամա Վ. 201:

Դեգտերևա Տ. Ա. XVII:

Դեյրրուկ Բ. XV, 298, 461, 470,
471, 479—482, 499, 555, 559,
575:

Դե-Լեբբիս (Նեբբիս) Ա. 182, 183,
205, 206:

Դեկարտ (Կարտեզիոս) Ռ. 118.
 225—227, 230, 236:
 Դե-Մենդանյա Ա. 201:
 Դեմեաբրիոս Ք. 86:
 Դեմոկրիտ 40, 46, 53, 71:
 Դեմոսթենես 66, 67:
 Դե-Նորբիլիբոս Ռ. 197:
 Դե-Պոզա Ա. 193:
 Դեսնիցկայա Ա. Վ. XV, 471, 575:
 Դեսպաուտերիոս Յ. 115:
 Դե-Վալդես Խ. 205, 206:
 Դերժավին Ն. Ս. 259:
 Դե-Օլմոս Ա. 200:
 Դը-Բրոս Ե. 195, 230, 234—236,
 255:
 Դը-Լագարդ Պ., տե՛ս Լագարդ Պ.
 Խը-Մարկիլ ժ., տե՛ս ժոս դը-Մար-
 վիլ:
 Դը-Սասի Ս. 279:
 Դիոհիմոս 99:
 Դիլթեյ Վ. 454:
 Դիոգենես Էնոանդացի 43:
 Դիոգենես Լաերոսացի 42:
 Դիոգենես Սելեկացի 79:
 Դիոդորոս Սիցիլիացի 46:
 Դիոմեդես 92, 93, 126:
 Դիոնիսիոս Թրակացի 45, 80—86,
 83, 90, 91, 128, 129, 131:
 Դիոնիսիոս Հալիկառնացի 66:
 Դիսկոլոս Ա., տե՛ս Ապոլլոնիոս Դիս-
 կոլոս:
 Պիտեր Յ. 585, 586:
 Դիտրիխ Գ. 165:
 Դիտրիխ Կ. 533:
 Դիդ Յր. 363—365, 447, 534:
 Դիֆենբախ Լ. 290:
 Դյարմաթի Ս. 211, 212, 369:
 Դյուբուս ժ. (Սիւֆուս) 184:
 Դյու-Կանժ Ե. 173, 207:
 Դյումարսե Ա. Ե. 254:
 Դյուվալ Ռ. 165:
 Դոբրաշ Ա. 100:
 Դորրովսկի Ի. 302, 351, 366:
 Դոսա Ա. 259:
 Դոմինգո դե Սան Թոմաս 200:

Դոյշլե Յ. 101:
 Դոնատոս 91, 92, 112, 113, 113.
 116, 120, 121, 147, 180:
 Դոննեթ Օ. 537:
 Դրագանու Ն. 101:
 Դուան Յուլ-ցուլ 198:
 Դունաշ իրն Լարրատ 151:
 Դունս Սկոտ Ի. 118, 121, 165, 166:
 Ելիզարովսկի Ի. Ա. 259:
 Ելլինեկ Մ. Լ. 261:
 Եկատերինա II 214:
 Եհուզա բեն Դավիդ Խայյուզ 151
 152:
 Եհուզա իրն Քորեյշ 149, 151:
 Ենիշ Դ. 216:
 Եսպերսեն Օ. XIV, 330, 499, 559.
 563:
 Եվա XL, XLVII:
 Եվդոկիմ 179:
 Զամահարի (Արուլ-Կասեմ Մահ-
 մուդ բ. Ումար բ. Մուհամմեդ բ.
 Ումար ալ-Խուվարիզմի ազ-Զա-
 մահարի) 132, 143—145, 153,
 154:
 Զախարիե Ք. 156:
 Զանդֆելդ Կ. 372:
 Զասադկիևիշ Ն. Ա. 259:
 Զարբհանյան Գ. 371, 453, 591:
 Զաքարիա Սարկավազ XLIII:
 Զեմսկայա Ե. Ա. 591:
 Զենոդոտոս 80:
 Զիզանիա Լ. 130—182:
 Զիկել Կ. Յ. 262:
 Զինոեր Լ. Ռ. 590:
 Զիվերս Է. 460—464, 564:
 Զիտլ Կ. 584:
 Զյուսմիլյս 244:
 Զյուստրյին Լ. 555, 592:
 Զվեգինցե Վ. Ա. XIII, XIV, 140,
 153, 164, 195, 281, 395, 491.
 555:
 Զուրաաի Ի. 575:
 Զուլցեր Յ. Գ. 249:

Էքերհարդ Բեթունեցի 115:
 Էզգեր է. 101:
 Էզեդե Պ. 201:
 Էդերին Ոսկելիզու 116:
 Էդմոն 569:
 Էլինու Ստիլո 48, 56, 81, 90:
 Էլլիս Ա. 188:
 Էլֆրիկ 116, 117:
 Էխնաթոն 10:
 Էկբլոմ Ռ. 521:
 Էնգելս Ֆր. XXII, 4, 36, 103, 104,
 119, 251, 287—289, 364, 570:
 Էռլինգեր Ա. 186:
 Էրոս 99:
 Էպիկուր 42, 43, 46, 49, 50:
 Էոնո է. 585:
 Էսփիես 58:
 Էսնոմիոս 51:
 Էվրիպիդես 58:
 Էրդման Կ. 563, 564:
 Էրդյոզի (Սիլվեստեր) Ի. 193:
 Էրկերտ (ֆոն Էրկերտ) Ռ. 539:
 Էրպեշիոս 195:
 Էֆրոն Ի. Ա. 526, 534:

 Թեոդեկտես 59, 93:
 Թեոդոս, տե՛ս Թեոդորոս Պրոդրո-
 մոս:
 Թեոդոսիոս 126:
 Թեոդորոս 64:
 Թեոդորոս Պրոդրոմոս (Թեոդոս) 133:
 Թեոֆրաստես 59, 61—64:
 Թերամենես 58:
 Թիրֆելդեր 102:
 Թյուրո Շ. XII, 115, 166:
 Թոմաս Էրֆուրացի 113, 121:
 Թոմաս Օկկամ 121:
 Թոմսեն Վ., տե՛ս Տոմսեն Վ.:
 Թոր աստված XLIV:
 Թրանդեյենբուրգ Ա. 77:

 Ժանե Պ. 101, 242, 261:
 Ժոբ Վ. 583:
 Ժոս դը Մարվիլ 121:
 Ժիլլերոն Ժ. XIII, 564, 568, 569:

Ժիրար 254, 255, 285:
 Ժիրմունսկի Վ. Մ. 260, 591:

 Իբն Գիշամ (Աբու Մուհամմեդ Աբ-
 դուլլահ իբն Գիշամ ալ-Անսարի
 ալ-Խանբալի) 145:
 Իբն Մալիք (Աբու Աբդուլլահ Մու-
 համմեդ Իբն Մալիք) 145:
 Իբն Մուխաննա 154:
 Իբն Ջիննի 135:
 Իբն Սիդա 147:
 Իբն Սինա (Ավիցեննա) 120:
 Իբն Ֆարիս 134:
 Իբնու-լ-Խաշիբ (Ջեմալուդդին Աբու
 Ամր Ուսման) 145:
 Իբրահիմ ալ-Իսֆերաինի 135:
 Իլիա բար-Շինայա 132:
 Իլիա Թիրահանցի 132:
 Իկեյլուսի Վ. 186:
 Իոանն էկզարքոս 133:
 Իոաննես Ֆիլոպոնոս 88, 127:
 Իոնոս 99:
 Իսաիֆ Հուզայա (Խուզիստանցի)
 131:
 Իորդան Ի. XVI, 503, 514:
 Իսա բար-Ալի 132:
 Իսիդա աստվածուհի XLVIII:
 Իսիդորոս Սևիլյացի 112, 113:
 Իսմայել XLVII:
 Իսոկրատես 59, 64, 65:
 Իստվիկ Բ. 290:
 Իրե Ի. 202:

 Լագարդ (դը-Լագարդ, Բյոստիխեր)
 Պ. 362, 448:
 Լակշմանա XLIV:
 Լամարկ Ժ. Բ. 378:
 Լամբերս Վ. 373:
 Լամի Բ. 230, 236:
 Լայբնից Գ. Վ. 186, 205, 211, 217,
 218, 225, 227—229, 236, 403,
 543:
 Լանգե Լ. 101, 279:
 Լանգդոն Ս. 101:
 Լանգրաֆ Գ. 165:

Հանսլո Կ. 252, 260:
Հասկարիս Կ. 177:
Հասսալ Ֆ. 251:
Հասսեն Ք. 441:
Հաստ Ջ. Ք. 590:
Հարին Բ. Ա. 260:
Հաջարուս Մ. 378, 407, 411, 494, 542:
Հացիոս Վ. 213:
Հերրիխ, տե՛ս դե-Հերրիխ:
Հեկի Մ. 101:
Հեներտ Մ. 166:
Հենին Վ. Ի. 169, 371, 381, 543:
Հեպիտր Ա. 592:
Հեպլոխին Ի. Ի. 214:
Հեպսիոս Ռ. 368, 587:
Հեսկին Ա. 460—462, 466, 582:
Հերշ Լ. 79, 101:
Հեր-Սպլավիևսի Տ. 190, 260:
Հեֆման Մ. 373:
Հիթլ Ա. Գ. 166:
Հիլիերլադ Յ. 166:
Հիկիմնիոս 58, 60:
Հինդսել Վ. Մ. 583, 584:
Հինենլ Կ. 237:
Հինհյլենկո Ա. 260:
Հոսիաս 66:
Հիվե Ե. Լ. 261:
Հյապունով Բ. Մ. 516:
Հյովե Ռ. 499:
Հյովենշտեռն 368:
Հյու Ջի-ձի 158:
Հյու Սիև 18:
Հյու Ցի 198:
Հոկկ Ջ. 222—224, 228, 230, 234, 242:
Հոմայեր Կ. 166:
Հոմմել Շ. 373:
Հոմոնոսով Մ. Վ. 191, 192, 208, 209, 351:
Հուլթ Ռ. 256:
Հուկոսկա Չ. 13, 99, 108:
Հվով Ա. Ս. 372:
Հուդիդ Ա. 499, 575:
Հուդոլֆ Շ. 191, 195, 211:
Հուիկ Կ. 592:

Հուլթեր Մ. 187:
Հուկյանենկո Ա. Մ. 371:
Հուկրեցիոս Կարոս 49:
Հուտոլավսկի Վ. 101:
Հուց Ֆ. 586:
Խալիլ ալ-Ֆարադիդի 140, 144, 146:
Խան Յուլ 158:
Խան Վեն-Կուն 19:
Խաչատուր Ջուղայեցի XLIII:
Խարունիվա Մ. 199:
Խարխաիոս 91, 92:
Խրաքր Չեռնոռիզեց (Սևասթեմ) 132:
Խրիստ Վ. 77, 79, 80, 82, 131:
Կալլ Շ. 90:
Կայնց Ֆր. 372:
Կանդրեա—Չեշտ Ժ. Ա. 585:
Կոն Ին-դուն 158:
Կանինիոս Ա. 195:
Կաննե Ա. 322:
Կանտ է. 118, 267, 278, 283, 325, 329, 348, 543:
Կաշգարի Մ., տե՛ս Մահմուդ Կաշգարի:
Կաշիկա 156:
Կառլգրեն Պ. 101:
Կասիերեր է. XI, 372:
Կասարեն Մ. Ա. 369, 372, 587:
Կաստելվետրո Լ. 206:
Կատկով Մ. Ն. 366:
Կատլայանա 25, 155:
Կարլգրեն Պ. 101:
Կարստ Յ. XVI, 580, 592:
Կարտեզիոս, տե՛ս Դեկարտ Ռ.:
Կաշնելսոն Ս. Դ. 520, 521, 524, 591:
Կելիեր Յ. Յ. 197:
Կեկու XLVIII:
Կեմպելեն (Ֆոն Կեմպելեն) Վ. 176:
Կելտլու 199:
Կենշո 161:
Կեշիուզա 157:
Կեպպեն Պ. Ի. 366:
Կեսար Շ., տե՛ս Շուլիոս Կեսար:

Կիեղա Մ. 260:
 Կիլիանոս Կ. 189:
 Կիլիանոս Յ. 202:
 Կիկերոն 67, 68:
 Կիրակոս Գանձակեցի 129:
 Կիրիսեր Ա. 198:
 Կիրիսոնֆ 447:
 Կլալոս 186, 187:
 Կլապոտթ Գ. Յ. 200, 369, 370:
 Կլեոպատրա 367:
 Կլուզե 0. 261:
 Կլուզե Ֆ. 586:
 Կլոլլե Ս. Վ. 452:
 Կլոններ Յ. 373:
 Կլոններ 583:
 Կլոլիե Ժ. 346:
 Կլոբոս 551:
 Կլորդու 210:
 Կնապսկի (Կնապիոս) 191:
 Կոբով Ի. Ու. 100:
 Կոլրրուկ Հ. Ք. 276:
 Կոյսար Ժ. 100:
 Կոլլից Հ. 461, 476, 583:
 Կոլլադա Գ. Ի. 260:
 Կոլումբոս Քր. 163, 292:
 Կոկոմդե Պ. Կ. 164:
 Կոմիսիանոս 92:
 Կոնֆուբլլի Օռլիանցի 116:
 Կոնոիլյակ է. 230—234, 240, 241, 245:
 Կոնդորսե Ա. 236:
 Կոնստանտին 133:
 Կոնտ 0. 301, 456, 457:
 Կոնրադ Գ. 261:
 Կոնրադի Ա. 589:
 Կոնֆուսիոս 18, 19:
 Կոպ վան դեր, տե՛ս վան դեր Կոպ:
 Կոպիևիչ 181:
 Կոպիտար Վ. 366:
 Կոպչինսկի 0. 190:
 Կոստա Բ. 200:
 Կոստանյանց Կ. 259, 371:
 Կորոպս լինսկի Ս. 371:
 Կորսեն Վ. 447:
 Կրատես Մալոսացի 45, 48, 63, 80, 91:

Կրատիրոս 40, 43, 44:
 Կրահե Հ. 574:
 Կրաուս Խ. Յ. 213, 214, 215:
 Կրաուս Խ. Վ. 592:
 Կրեչինի Վ. XIII:
 Կրեչմեր Պ. 505, 557, 583:
 Կրիժանիչ Յու. 181, 208:
 Կրիմսկի Ա. 130, 164:
 Կրոչե Բ. 261:
 Կրուչևսկի Ն. Վ. 499, 525, 530, 534, 537—540, 559, 592:
 Կրուցիգեր Գ. 204, 322:
 Կու Ե-վանդ 161:
 Կուզնեցով Պ. Ս. 208, 260:
 Կուլման Ն. Կ. 260:
 Կուկայ 161:
 Կուկենհեյմ Լ. 261:
 Կումարայիրհատտա 157:
 Կուն Ա. 359, 439:
 Կուն է. 454, 579, 589:
 Կուրդանով Ն. Գ. 192:
 Կուրիլովիչ Յ. 572:
 Կուրշատ Ֆ. 576, 581, 582:
 Կուրցիոս Գ. 101, 363, 426, 443—447, 453, 474, 475, 497, 499, 501, 502, 572:
 Հաազ է. 101:
 Հաաս Հ. Ա. Ֆ. 165:
 Հալհեդ Ն. 210:
 Համանն 246—248:
 Համդալլահ Ղազվին 154:
 Հայդեգեր Մ. 165:
 Հայդե Ի. Խ. Ա. 278, 285:
 Հայմ Ռ. 371, 372:
 Հայնսիոս Ավագ 178:
 Հանկամեր Պ. 261:
 Հանսեն Ֆ. 576, 577:
 Հանտեր Վ. Վ. 452:
 Հանուշ Հ. 581:
 Հառիս Ջ. 254, 256, 257:
 Հառն Պ. 372:
 Հառնակ 0. 372:
 Հառնուա Գ. 261:

Հասան բար-Քահուլ 132:
 Հավրանեկ Բ. 575:
 Հավունի XLVIII:
 Հարտ Ջ. 188:
 Հաուզե Ֆր. 562:
 Հաքսիդեան Յ. է. 197:
 Հեգեի Գ. Վ. Յ. 267, 278, 283,
 287, 328, 373, 380, 381, 407:
 Հելիոդորոս 126:
 Հելլիոս 90:
 Հելմհոլց Յ. 438:
 Հեմալանդրա 155:
 Հելյագորդ 189:
 Հեն Վ. 439:
 Հենան Իշո բար-Սարոշվայ 132:
 Հեռլինգ Ս. Հ. Ա. 278, 282:
 Հեսիոդոս XLVIII, 52:
 Հերակլիտ 39, 43, 53:
 Հերարտ Յ. Ֆ. 406, 407, 410, 433,
 542, 555:
 Հերդեր Յ. Գ. 244—249, 318, 328:
 Հերեննիոս 67:
 Հերման է. 592:
 Հերման Հ. 278:
 Հերմես (աստված) XLI, 43:
 Հերմոզեն 40, 44, 52:
 Հերմոզեն Տարոնացի 66:
 Հերոդիանոս 87:
 Հերոդոտ XLIII:
 Հերվաս Ի-Պանդուրո Լ. 218, 219:
 Հիլզարդ 126:
 Հիլզարդիս 123:
 Հինքս է. 368:
 Հիրշ Ս. 165:
 Հիրտ Հ. 460:
 Հիպսիկատես 99:
 Հիրտ Հ. 500, 557, 575:
 Հիքս Ջ. 208:
 Հյոռնլե Ա. Յ. Ռ. 578: {
 Հյուբման Հ. 448, 449, 460, 573,
 579, 580:
 Հյուգո Հ. 236:
 Հորբս Թ. 221, 222, 230:
 Հուդեր Ա. 585:
 Հուլ Ռ. 261:
 Հուլման Ա. 359, 360, 365:

Հոմերոս XLVIII, 52, 69, 71:
 Հոմեի Յ. 557, 586:
 Հոնեյն Իրն-Իահակ 131, 132:
 Հոռն Պ. 579:
 Հոռն Վ. 330:
 Հոռն-Թուկ Ջ. 238, 254, 256, 258:
 Հովալդ է. 372:
 Հովհաննես Երզնկացի 129:
 Հովնանյան Պ. 436—438:
 Հորտենզիոս 68:
 Հոֆման Օ. 583:
 Հոաբանոս Մ. 113:
 Հուգուլտ 113:
 Հուլիոս Կեսար 48, 68, 95, 228:
 Հումբոլդտ (Ֆոն Հումբոլդտ) Վ.
 XIX, 246, 247, 257, 270, 281,
 288, 291, 301, 302, 303, 325—
 350, 354, 355, 371—373, 375,
 376, 379, 387, 406, 407, 409—
 411, 413, 415, 419, 423, 425,
 432, 436, 444, 445, 452, 485,
 526, 527, 544, 555:

Ղանալանյան Ա. XLV:

Մարուլի Կ. 199:
 Մագելլան Յ. 168:
 Մադլիֆ Ի. Ն. 353—355:
 Մալերր Յ. 185:
 Մալխասյան Ստ. 453:
 Մահմուդ Կաշգարի 153, 154:
 Մահապարիսի Մ. Վ. 260:
 Մայնեբ 255:
 Մանթեյ Յ. 166:
 Մանուել Ի. 115:
 Մաշտ Ֆր. Մ. 200:
 Մառ Ն. Յա. XXII, 567:
 Մատթեա Պ. 562:
 Մարբան Պ. 201:
 Մարիոս Վիտորիոս 81, 92:
 Մարցիանոս Կապելլա 111, 112:
 Մարքս Կ. XXII, 36, 104, 119, 231,
 288, 312, 570:
 Մաքսիմ Գրեկ 179:
 Մաքսիմոս Պյանուզես 127:
 Մաքսիմոզ 181:

Մեգիդեր շ. 199, 200, 213:
 Մեգրե լ. 184, 185:
 Մելամպողես 126:
 Մելանխտոն 177:
 Մելիորանսկի Պ. Մ. 164:
 Մելքումյան Ռ. լ. 453:
 Մեյե Ա. XIII, XV, 292, 316, 465,
 466, 530—583:
 Մեյեր Պ. XIII, 365, 568, 569, 584:
 Մեյեր-Նյուբլե Վ. XIII, 584:
 Մենած ժ. 201, 202, 207:
 Մենախեմ բեն Սարուկ 151:
 Մենևիշյան Գ. XV, 259, 371, 459:
 Մեշլանիևով Ի. Ի. 260:
 Մեռնեբ-Պատխ ՃLIV:
 Մեսրոպ Մաշտոց 107:
 Մետե շ. 3. 101:
 Մերսեն 226:
 Մերրս 131, 166:
 Միլևսկի Թ. IX—XI, 50, 355:
 Միխելյ 576, 577:
 Միկլոշիշ Ֆ. 448, 450, 559, 560,
 578, 579, 582:
 Միկլոյա 516:
 Միհրդատ 204:
 Մինչյո Ջ. 213:
 Միոզակու 161, 162:
 Միստելի Ֆր. 499, 502, 570, 571:
 Միրայել Մարտեանո 121:
 Միջայելիս 236, 246:
 Մխիթար Սիրաստացի 196, 200,
 209:
 Մուլլենդորֆ 566:
 Մյուլիեր Մ. 378 380, 400—403,
 426, 439, 454:
 Մյուլեր Ֆո. 101, 365, 448, 499,
 504, 570, 571:
 Մունստեր 368:
 Մոդայանան 153:
 Մոթ Մ. 189:
 Մոլ Գ. 584:
 Մոմսեն Բ. 447:
 Մոնրոուզ Ջ. Բ. 243, 244, 258:
 Մոնչիևսկի 190:
 Մոնր Ս. Շ. 261:
 Մոնր (Մո Դի) 19:
 Մոսկերայուտի 241, 242:

Մոսալսկի Վ. Ի. 372:
 Մոսես Քիմխի 152:
 Մովսես 128:
 Մովսես Խորենացի ՃLVIII:
 Մսերյանց լ. 516, 580, 581:
 Մուկե է. 582:
 Մուհամմեդ 134:
 Մունդորֆ Գ. 261:
 Մուռնյ Գ. 101:
 Մուրկո 516:
 Յարբերգ Կ. 563:
 Յագիշ Ի. Վ. 133, 164:
 Յակոբ Եղեսացի 131, 132:
 Յան Խինշուն 20, 100:
 Յան Սյուն 18:
 Յանուա (դե Յանուա) Յ. 178:
 Յասկա 23, 26, 30:
 Յարցևա Վ. Ն. 256, 260, 292:
 Յելլինեկ Մ. Շ. 114:
 Յոսեֆ Ս. 201:
 Յոսեֆ Քիմխի 152:
 Յունգ Թ. 363:
 Յունգ Յ. 584:
 Յունիոս Ֆր. 322:
 Յուստի ֆր. 442, 579:
 Նազարյան Ստ. 449:
 Նալբանդյան Մ. 449:
 Նայթ Վ. 261:
 Նապոլեոն 367:
 Նարա ՃLVII:
 Նարիակիրա Ֆ. 199:
 Նեմիրովսկի Մ. Յա. 260:
 Նեֆ լ. 261:
 Նիբուր Կ. 251, 361:
 Նիկոլայ Ֆր. 246:
 Նիկոլսկի Ա. 235:
 Նիսիրիս Իլիա Բար-Շինայա 180:
 Նիտտի-Դուլլի լ. 166:
 Նիրոպ Կ. 585:
 Նյուդեկե Թ. 166, 587:
 Նյուտոն Ի. 225:
 Նորեն Ա. 536:
 Նորինազա Մ. 199:
 Նոֆերկա-Պատխ ՎLIV:

Նուարի Լ. 404, 454, 556:
 Նուգոճերցի Լ. 191:
 Նալբանդ-Լակուր Գ. 372:
 Նախամատով Ա. Ա. 516:
 Նակալյա 23:
 Նակատայանա 23, 31:
 Նահ-Աբաս XLIII:
 Նահան-Ջրպետյան Լ. 281:
 Նամպոլյոն Ֆր. 367, 368:
 Նայներտ Մ. 372:
 Նանիձն Ա. 129:
 Նանշովանի Է. 200:
 Նաֆարիկ Գ. Յ. 366:
 Նիլլինգ Յ. Վ. 325, 328:
 Նեյդ Բ. 298:
 Նեն Յուեն 157:
 Նենյու Մ. Դ. 165:
 Ներեր Վ. 373, 430, 453, 454, 463,
 466, 474, 475:
 Նիլլեր Ֆր. 345:
 Նիլյարսկի 190:
 Նիտագաու Մ. 161:
 Նիրվիդ Կ. 193:
 Նիֆներ Ա. 452:
 Նլայխեր Ա. XI, XXII, 334, 359,
 378—390, 392—401, 433, 437,
 444, 445, 450, 454, 460—462,
 464, 471, 476, 477, 480, 571,
 572, 581:
 Նլանդեր Է. 166:
 Նլեգել Ա. Վ. 274, 275, 277, 295,
 336, 441:
 Նլեդիլ Ֆր. 274—277, 295, 337,
 372, 373:
 Նլոդեր Ա. Լ. 357:
 Նկովսկի Վ. Բ. 123:
 ՆՊուլց Յ. Լ. 583:
 Նմելլեր Ի. Ա. 274:
 Նմիդտ Է. 454:
 Նմիտտ Յ. 461, 465, 477, 504—506,
 573, 574:
 Նմիդտ Կ. Ն. Ա. 373:
 Նոյու 161:
 Նոտտ Վ. 369:
 Նոտտել Յ. Գ. 186, 187:

Շոր Բ. Օ. VIII, XIV, 260:
 Շո Մ. 193:
 Շոու Վեն 158:
 Շչեպկին Վ. Ն. 516:
 Շչերբա Լ. Վ. 525, 527, 529, 532, 533,
 559:
 Շպայեր Յ. Ս. 578:
 Շպեխտ Յ. XVII, 474, 478, 573,
 574, 577, 592:
 Շպիգել Յ. 442:
 Շպիցեր Լ. 507:
 Շոարդեր Օ. 573, 574:
 Շոումպֆ Գ. XVI, 259, 371, 453,
 591:
 Շտակելբերգ (ֆոն Շտակելբերգ) Թ.
 579:
 Շտայնթալ Լ. XII, XL, 75, 79, 103,
 286, 333, 336, 349, 373, 375,
 378, 406—419, 421, 422, 453,
 453, 466, 467, 485, 571:
 Շտայնմայր Բ. 373:
 Շտենգել 116:
 Շտենցել Լ. 373:
 Շտիրեր Ջ. 592:
 Շտյոկլայն 563:
 Շտյուրցինգեր Յ. 118:
 Շտոլց Յ. 583:
 Շտոքս Վ. 585:
 Շտրայարերգ Վ. 262, 474, 577, 584:
 Շտրաուս Օ. 102:
 Շտրոմ Յ. 592:
 Շրոդեր Է. 454:
 Շուերեն (դե Շուերեն) Գ. 173:
 Շուլենբուրգ (ֆոն դեր Շուլենբուրգ)
 Ս. 262:
 Շուխարոտ Լ. XIII, 48, 497, 499,
 505, 507—515, 557, 568, 569,
 591:
 Չակրվարտի Գ. XII, 26, 30, 33,
 100:
 Չամչյան Մ. XLII, 196:
 Չատտերջի Ս. 32, 36, 100:
 Չեմոպանով Ն. Ս. VIII, XIV, XVII,
 350, 531, 536, 539, 539:
 Չերեպանով Մ. Ն. 592:

Զերնիշևսկի Ն. Գ. 349, 350, 371,
 372, 433, 574:
 Զիտտադինի Զ. 206:
 Զոն 163:
 Զոմա Ալ. 369:
 Զուդինով Ա. Ն. 164:

 Պաստոնեն Զ. 369, 537:
 Պալսգրավ 184:
 Պալասանյան Ստ. 450:
 Պալլաս Պ. Ս. 200, 213, 214:
 Պանով Դ. 372:
 Պանինի IX, 23—28, 155, 156:
 Պասկյե է. 207:
 Պավսկի Գ. Պ. 366:
 Պատանջալի 25:
 Պատկանյան Ք. 362, 448, 449, 581:
 Պարիս Գ. 365, 568, 569:
 Պարկոշովիչ Յ. 133, 190:
 Պաուլ Զ. 460, 461, 463, 481—494,
 514, 528, 538, 544, 554, 558,
 563, 565:
 Պաուլին 197, 210:
 Պեդերսեն Զ. XIII, 308, 365, 460,
 580:
 Պելլիկան 194:
 Պեշկովսկի Ա. 516:
 Պեչ Գ. 545, 546, 548:
 Պեոն Ա. 442:
 Պետերման Զ. 290, 362, 449:
 Պետերսոն Մ. Ն. XIV, 516, 520,
 591:
 Պետով Է. 166:
 Պետրարկա Ֆր. 183:
 Պետրեոս Ա. 193:
 Պետրոս I 182, 218:
 Պետրոս Զելիե 120, 122, 123:
 Պերիզոնիոս Յ. 178:
 Պերոտտոս Ն. 115:
 Պերսիվալ 183:
 Պերսոն Պ. 572:
 Պիզաֆետտա Ա. 213:
 Պիետրո ռեյլա Վալլե 361:
 Պիզանի Վ. XIII, 100, 454:
 Պիլտե Ա. 439:
 Պիշել Ռ. 578:

Պլանտա (ֆոն Պլանտա) Ռ. 584:
 Պլատոն 40—42, 46, 47, 53, 54, 58,
 66, 70, 72, 120, 229:
 Պոգոգին Ա. Լ. XIV, 100, 243, 249,
 260, 404:
 Պոլենց Մ. 101:
 Պոլկարպով Ֆ. 181, 182:
 Պոլիոնիս Ի. 259:
 Պոլիվկա 516:
 Պոլոս 58:
 Պոկրովսկի Մ. Մ. 516, 562, 563:
 Պոնտոպլիբան է. 189:
 Պոպով Ա. Վ. 420, 425:
 Պոսելդոն 53:
 Պոստելլոս Գ. 203:
 Պոտերնյա Ա. Ա. 286, 333, 419—
 427, 453:
 Պոտտ Ա. Յ. 251, 356—358, 372,
 373, 450, 572:
 Պորժեզինսկի Վ. Կ. XIV, 516, 591:
 Պորցիգ Վ. 562:
 Պորցիոս Ս. 193:
 Պորիերիոս 126:
 Պամեստիս XV, III:
 Պաղոմեոս Պերիպատեսիկ 82:
 Պաղոմեոս (Պաղմես) 367:
 Պրանտլ Կ. 101, 166:
 Պրիսցիանոս 77, 91, 92, 94,
 95, 112, 113, 115, 120, 121:
 Պրոտազորաս 74, 75:
 Պուզին Ա. 181:
 Պուշկին Ա. Ս. 280:
 Պուրկինիե 356:

 Զակոմինո Կ. XIII,
 Զահուկյան Գ. 99, 129, 164, 197,
 259, 288, 321, 337, 353, 359,
 371, 385, 401, 417, 433, 448,
 449, 453:
 Զայադիտյա 156:
 Զեկսոն Ա. Վ. Ու. 579:
 Զեմալուդրին Աբու Ամր Ուսման.
 տե՛ս Իրնու-լ-Խաջիբ:
 Զեմիսոն Զ. 322:
 Զոնա Ու. 210:

Զոնսոն Ս. 188, 189:
 Զուռ Դե-ցին 158:
 Զուռ Դին-ի 100:
 Զուսի 158:
 Զուրջանի (Աբուբեքր Աբդուլ Քա-
 զիբ բ. Աբդուռահման ալ-Զուր-
 ջանի) 143, 144:

 Պաղլով վ. վ. 588:
 Ռադհակրիշնան Ս. 32, 100:
 Ռամա XLIV:
 Ռամոս Պ. (Դը լա Ռամե) 184,
 185:
 Ռամսես 368:
 Ռայզիգ Կ. 562:
 Ռայխլինգ Դ. 115:
 Ռայխման Ի. 261:
 Ռայոն Վիդալ 116:
 Ռայմոնդոս Յ. Բ. 197:
 Ռայնա Պ. 166:
 Ռայտ Ի. 586:
 Ռայտ Վ. 131, 164, 537:
 Ռայցենշտայն Ռ. 55, 101:
 Ռանցաու Յ. Ա. 373:
 Ռապպ Մ. 379, 330:
 Ռասկ Ռ. Ք. 288, 303—314, 321,
 322, 350, 365, 369, 373, 442,
 448:
 Ռաումեր (ֆոն Ռաումեր) Ռ. XVI,
 356, 369, 373:
 Ռելանդ(ոս) Հ. 213:
 Ռեմիոս Պալեմոն 91, 94, 95:
 Ռենոու Լ. 28:
 Ռենուար Ֆր. Յ. Մ. 364, 365:
 Ռեֆորմատսի Ա. Ա. XIV, 352:
 Ռիխտեր է. 592:
 Ռինկոն (ոել Ռինկոն) Ա. 200:
 Ռիչ Յ. XXV, 559—562:
 Ռիվոլա Ֆ. 196:
 Ռրնան է. 166, 451:
 Ռիդլեյ վ. 452:
 Ռոբերտս Գ. 193:
 Ռոբինս Ռ. Հ. 37, 49, 78, 79, 88,
 101, 112, 116, 121, 166:
 Ռոգեն Ա. 107:
 Ռոզենշտրաուի Գ. Ի. 100:

Ռոզվադովսկի Յ. 555:
 Ռոմանոս 88:
 Ռոմպլյան Պ. Ա. 261:
 Ռոյխլին Ի. 177, 194, 195:
 Ռոս Հ. 166:
 Ռոսցիլին Ի. 119:
 Ռոտ Ա. 441:
 Ռոտ Հ. 197:
 Ռոտ Ռ. 441:
 Ռոտակեր է. 454:
 Ռոտտա Պ. XII, 168:
 Ռոուլինսոն Հ. Ք. 362, 368:
 Ռուլլ Ա. Ք. 199:
 Ռուլո Պ. 540, 558:
 Ռուսո Ժ. Ժ. 238—242, 245, 246:

 Սաադյա 150, 151:
 Սադդանիտի 155:
 Սալսբերի Ու. 188:
 Սահուրա XLVIII:
 Սադանի 147:
 Սադաֆի (Աբու Ամր Իսա բ. Ռամա-
 աս-Սադաֆի) 140:
 Սայնովիլ Պ. 212:
 Սանդիս Զ. է. 166:
 Սանժես Գ. Դ. 154:
 Սանկցիոս Ֆր. 178:
 Սանտաձե Հր. 591:
 Սասի (դը-Սասի) Ս. 443:
 Սասետի Ֆ. 197, 209, 210:
 Սասունցի Դավիթ XLVIII:
 Սարգսյանց Ս. 581:
 Սեայ Գ. 101, 242, 261:
 Սեզար Գ. 201:
 Սելուր Բ. 454:
 Սենեկա 56:
 Սեշես Ա. 255:
 Սեել վ. 189:
 Սետլե է. Ն. 369, 587:
 Սերգի 131:
 Սերգիևսկի Մ. վ. 124, 254, 260,
 365, 372, 592:
 Սերբերենիկով Բ. Ա. 591:
 Սերսոս էմպիոնիկոս 42, 82, 97, 98:
 Սիբավելդի 138—144, 146, 152:
 Սիգեր Կուրտերացի 121—123:

- Սիմոն Ժ. 227:
 Սիմոն Յ. 373:
 Սինկո Տ. 166:
 Սխրիյնեն Յ. XV:
 Սկալիզեր Յ. Յ. 216:
 Սկալիզեր Յ. Յ. 178, 216:
 Սկյուլզ Է. 102:
 Սկրոզեր Յ. Յ. 196:
 Սկրոզեր(ոս) Է. 190:
 Սմիթ Ա. 242, 403:
 Սմիթ Թ. 188:
 Սմիտնով Ա. 260:
 Սմոտրիցկի Մ. 180, 181, 191:
 Սյուն Շեն 18:
 Սյուվ Պ. 189, 208:
 Սնոթրի 115:
 Սոլմսեն 516:
 Սոկրատես 40, 41, 52, 84:
 Սոսյուր (գր-Սոսյուր) Ֆ. XI, XXV,
 50, 332, 460, 477, 506, 520—523,
 528, 533, 539:
 Սորոկին Յու. Ս. 372:
 Սպանդունի XLVIII:
 Սանսեր Բ. 589, 590:
 Սպենսեր Է. 408:
 Սահնոզա Բ. 230:
 Սվեզելիոս Կ. 562:
 Սմետով 192:
 Ստերլին-Կամենսկի Մ. Ի. 189, 260:
 Ստեփանովս Ա. 372:
 Ստեփանոս 126:
 Ստեփանոս Ն. (Էտեն Ա.) 177, 178:
 Ստեփանոս Ռ. (Էտյեն Ռ.) 178, 185,
 186:
 Ստեփանոս Սլոնեդի 128:
 Ստրալենբերգ Ֆ. Յ. 211:
 Ստոատորիոս Պ. 190:
 Ստոհնրեոզ Ա. 205:
 Սրեզնևսկի Ի. Ի. 450, 451, 582:
 Սրվանձուլանզ Գ. XLVIII:
 Սուխա Է. 438, 550:
 Սուլիան-Սառա Օրբելիանի 200:
 Սալսոմենևոս Մ. Ի. 360:
 Սուլոթի 136:
 Սուլի Էյուն 158:
 Վակերնագել Յ. 102:
 Վալլա Լ. 177:
 Վալլենսկյուդ Ա. 499:
 Վալլերան Գ. 121, 166:
 Վամաան 156:
 Վամբերի Է. 588:
 Վալլ Գ. 166:
 Վայս Ի. 166:
 Վան դեր Կոպ 516:
 Վան Ին-զի 198:
 Վան Գիննեկեն Յ. 555:
 Վան Նյուն-սուն 198:
 Վանդելալ Շ Բ. 166:
 Վառնախ Վ. 166:
 Վառոն Մ. Տ. 45, 48, 49, 55, 56,
 57, 78, 90, 91, 93, 95, 96:
 Վասիլևսկայա Ն. Լ. 371:
 Վասկո դե Գամա 168:
 Վարառուլի 155:
 Վարդան Արևելյի 129:
 Վարդան Բարձրբերդեցի 130:
 Վարմա Ս. 102:
 Վատտուրզ (Ֆոն Վատտուրզ) Վ.
 174:
 Վերեր Ա. 441
 Վերձր Է. 262:
 Վերսեր Օ. 102:
 Վենկ Գ. 160, 166:
 Վենկեր Գ. 561, 565, 567, 569:
 Վերոեր Կ 156, 323, 467—468,
 576:
 Վերուրզ Պ. Ա. 373:
 Վերուրզ Կ. 399, 442:
 Վեսսեր Է. 459, 522:
 Վիսաման Ֆ. 362, 532:
 Վիսաման-Վալլենզ 109:
 Վիլիս 356:
 Վիլյամ Է. 196:
 Վիլհելմ Շամպուս
 Վիլման Ա. 102:
 Վիլյո Ջ. 250, 251:
 Վիկտորիոս Մ 194:
 Վիմեր Լ 323:
 Վինդյուանզ Վ. 99:
 Վինդիլյան Գր. 289, 290, 362:

Վրնկներ 2. 588:
 Վրնոգրադով Վ. Վ. XVI, 259, 283,
 371, 422, 453, 531, 591:
 Վրնսեր 3. 559, 565, 566:
 Վրնտերից Մ. 373:
 Վյուֆլին է. 55, 102:
 Վյուրներ Ֆր. 353, 355:
 Վյուր Կ. 185, 187:
 Վյուտեր Ֆ. Մ. 236:
 Վյուֆ Ֆր. 173, 251, 302:
 Վոպաղեա 156:
 Վոստոկով Ա. Խ. 303 350—353,
 365, 371, 372:
 Վոկոբ Ֆ. 564, 567, 586:
 Վոլկանիոս Բ. 207, 213:
 Վոլֆ Մ. 166:
 անգլ. Վ. XI, 456, 458, 494, 499,
 542—556, 563:
 Վարուր XI:

 Վարդ Կ. 508—510:
 Տեն Կասե է. 208:
 Տեոռալիսի Բ. XIII:
 Տեսենս 3. Ն. 244, 248, 249, 250:
 Տերվիշյան Ս. XV 371, 571, 573:
 Տիգեման 244, 248:
 Տիտանիոս Ա. 31 99:
 Տուրկեր է. 502, 509, 563:
 Տամարեկ Վ. 582:
 Եփ 516:
 Տաման (Քուր) Վ. VIII, XI, XII,
 41, 53, 55, 115, 208, 209, 305,
 375, 390 401 439, 447, 461,
 587 588, 591:
 Տաման Ի. 516, 580, 581:
 Տոսենդ 590:
 Տարրյուրեան 516:
 Տորի Ժ. 184:
 Տուամոս 368:
 Տուրտուրան 568:
 Տրախաներերգ Օ. Վ. 122, 164:
 Տրանդելինբուրգ Ա. 77:
 Տրասիմարոս 59:
 Տրավնիչևի Ֆր. 582:
 Տրաուբե է. 166:
 Տրեդիակովսկի Վ. Կ. 192, 202:

Տրիֆոնոս 56, 86, 87:
 Տրոնսկի Ի. Մ. 100:
 Տրուբեցկոյ Ն. Ս. 535:
 Տուրակ Բ. Ա. 100:

 Ցափարեի Ա. 260:
 Ցառնկե Ֆ. 460:
 Ցելսիոս Ռ. Մ. 372:
 Ցեչիլիոս Կալակատացի 65, 66:
 Յիսեր 2. 574, 592:
 Յիսենն 2. 587:
 Յյան Դա-սիս 198:
 Յորել 247:
 Յուլ Դեն Խու 163, 164:
 Յոյս Ի. Կ. 365, 448, 454:
 Յուկերշանյն-Գոռնիցկայա Ն. 372:
 Յուլիս 3. 116:

 Ու Յուլ 158:
 Ուղալցով Ա. Դ. 112, 164:
 Ուրիկինս Զ. 236, 256, 276:
 Ուրտնի Ու. Դ. XIII, 355, 380, 427—
 430, 441, 454, 578:
 Ուրեմսկե Խ. Կ. 578, 581, 586:
 Ուլյանով Գ. Կ. 516:
 Ուկ Ֆադիս 116:
 Ուլֆսլի Կ. 587:
 Ունկեր Ռ. 262:
 Ուրանով Գ. Ն. 516:
 Ուրինսկի Կ. Գ. 372:
 Ուրլես Զ. 176 188:
 Ուսերկոֆ Մ VII:

 Փեռլի 253:
 Փերուկ Զ. Վ. 590:
 Փերաման Ս. Վ. 589:
 Փրիստի Զ. 254, 256, 257:

 Քաստ 588:
 Քելլի Դ. 193:
 Քիթա: Ն. Դ. 201:
 Քուրիենգտոն Ռ. 2 589:
 Քուրուել 452:
 Քուսոն Ֆ. 2. 100:
 Քոնվեյ Ռ. Մ. 584:
 Քոմի է. 115:

Քսյուլանդեր ի. 366:
Քվինտիլիանոս 68, 95:
Քվինտոս էննիոս 48:
Քրիստիպանոս Սոլոյացի 45, 54, 77,
78:
Քուպեր 188:
Քուֆու XLVIII:

Օբնորսկի Ս. Պ. 181:
Օգոստոս 228:
Օլենին 351:
Օկկամ Թ., տե՛ս Թոմաս Օկկամ:
Օ՛Մոլոյ Պ. Ֆ. 193:
Օպպերտ Յու. 363:
Օսահոֆ Շ. 460, 461, 465—469,
475, 477, 478, 566:
Օվելակ Ա. Ա. 380, 442:
Օվսյանիկո-Կուլիկովսկի Դ. Ն. 420,
426:
Օրհուս Յ. Մ. 189:
Յուլիադեր Վ. Ա. 48:
Օուլան Սյու 158:

Ֆարդեգոն Բ. 101:
Ֆատեր Ի. Ս. 213, 219, 274, 304,
305, 326:
Ֆարիսի (Աբու Ալի ալ-Հասան բ.
Ահմեդ բ. Աբդուլ-Ջաֆար բ. Մու-
համմեդ բ. Սուլեյման ալ-Ֆարիսի
ալ-Ֆեռափի) 143—145:
Ֆեռա (ալ-Ֆեռա, Աբու Ջաբարիա
Յահյա բ. Ջիադ բ. Աբդուլլահ բ.
Մենզուր ադ-Դալլամի) 141:

Ֆեռարի Օ. 202:
Ֆիզել է. 372:
Ֆիլոդեմոս 64:
Ֆիլոքսենոս 99:
Ֆիլասե Յ. Գ. 325, 328:
Ֆիկ Ա. 461, 465, 504, 571—573
585:
Ֆլյուզել Գ. XII, 165:
Ֆլյուզել է. 165:
Ֆլոդորով Ի. 180:
Ֆոլենդո Թ. 226:
Ֆոյգաման Խ. Գ. 454:
Ֆոն դեր Գարեյենց, տե՛ս Գարեյենց:
Ֆոն Կեմպելեն Վ., տե՛ս Կեմպելեն
Վ.:
Ֆոն Հոմբուրգս Վ., տե՛ս Հոմբուրգս
Վ.:
Ֆոսիոս Գ. Յ. 178, 201:
Ֆոտիոս 126:
Ֆորբս Ք. Ջ. Ֆ. Ս. 589:
Ֆորտունատով Ֆ. Ֆ. 461, 465, 496
498, 516—525, 537, 575, 582:
Ֆորտունիո Ֆր. 183:
Ֆրանկե Կ. 372:
Ֆրանկե Օ. 101, 155:
Ֆրեզեր Ջ. Գ. XL, 100, 101:
Ֆրեյդենբերգ Օ. Մ. 99:
Ֆրիկե Գ. 261:
Ֆրինգս Թ. 564, 570, 592:
Ֆուլդա 195, 255:
Ֆումի Ֆ. Կ. 592:
Ֆունկե Օ. 261:
Ֆուձիվարո Սադայե 162, 163:

ԼԻԶՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԼԵԶՎԱՆՄԲԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Ալբանացիների կամ շկիպետարների լեզու, տե՛ս ալբաներեն:
- Ալբաներեն 139, 193, 216, 275, 290, 366, 580, 581:
- Ակկադերեն (ասուրա-բաբելերեն) 10, 13, 15:
- Ամերիկյան բնիկների լեզուներ, տե՛ս ամերիկյան լեզուներ:
- Ամերիկյան լեզուներ 201, 214, 219, 325, 337, 416, 550, 589, 590:
- Այմարերեն 201:
- Անգլերեն XIII, XIV, 125, 178, 188, 204, 256, 275, 586:
- Անգլիական բարբառներ 586:
- Անգլո-սաքսոներեն (հին անգլերեն) 116, 117, 207, 208:
- Անդամաներեն 589:
- Անդամանյան լեզուներ 589:
- Անդրհիմալայան լեզուներ 589:
- Աննամերեն 108, 589:
- Աշխարհաբար, տե՛ս նոր հայերեն:
- Ասիական լեզուներ 214, 218, 219, 305:
- Ասորերեն 130, 131, 194, 203:
- Ասսամյան լեզուներ 589:
- Ասուրերեն, տե՛ս ակկադերեն:
- Ավեստայի լեզու (զենդերեն, հին քաղտրերեն) 289, 290, 305, 442, 448, 465, 579:
- Ավստրալիական լեզուներ 452, 550, 589:
- Ավստրո-ասիական լեզուներ, տե՛ս հարավ-ասիական լեզուներ:
- Ավստրոնեզիական (մալայա-պոլինեզյան լեզուներ) 219, 221, 325, 452:
- Ատտիկյան բարբառ 98:
- Արաբերեն XII, 130, 132, 133, 135—141, 145—154, 194, 203, 206, 210, 367:
- Արամայերեն, տե՛ս արամեերեն:
- Արամեական լեզուներ 130, 194, 217:
- Արամեերեն (արամայերեն, քաղ գեերեն) 14, 107, 149, 151, 205:
- Արանյան բարբառ 585:
- Արաուկաներեն 200:
- Արդի հայերեն, տե՛ս նոր հայերեն:
- Արևելահայերեն 196, 450:
- Արևելյան Աֆրիկայի լեզուներ 59:
- Արևելյան լեզուներ 195, 199:
- Արևմտադերմանական լեզուներ 359:
- Արևմտահայերեն 196, 449:
- «Արիական» լեզուներ 370:
- «Արիա-եվրոպական» լեզուներ 370:
- Աֆղաներեն 579:
- Աֆրիկայի ոչ սեմա-քամական լեզուներ, տե՛ս աֆրիկյան լեզուներ:
- Աֆրիկյան լեզուներ 214, 452, 589:
- Բաբելերեն, տե՛ս ակկադերեն:
- Բալթիական լեզուներ 193, 304, 366, 577, 581, 587:
- Բալթիկ-սլավոնական (հնում նաև սլավա-լիտվական) լեզուներ 305, 385, 450, 505, 520, 521, 581:

Թանառ լեզուներ 357, 369, 571, 590:

Բասկերեն (կանտարերեն) 193, 206, 207, 216, 217, 275, 304, 325, 336, 515, 550:

Բելուջերեն 579:

Բենգալերեն 197:

Բիրմանական լեզուներ 589:

Բրետոներեն XLI, 193, 216, 585:

Բուն մերսիկերեն, տե՛ս մերսիկերեն:

Իտալերեն 193, 585:

Ֆերմանական լեզվաբուն 275:

Ֆերմանական (ճնում նաև տանտուա կան) լեզուներ 207, 208, 390, 305, 306, 312—314, 322, 359, 354, 365, 383, 447, 448, 462, 463, 474, 555, 581, 585:

Ֆերմաներեն (ճնում նաև տանտուա) XIV, 114, 115, 125, 174, 186, 187, 202, 204, 207, 208, 216, 229, 244, 250, 275, 276, 281, 289, 290, 298, 299, 304, 314, 317, 321—325, 350, 352, 359, 392, 393, 430, 440, 465, 482, 502, 515, 560, 566, 574, 586:

Ֆնյուներեն 357:

Քրոթական լեզուներ 304:

Գոթերեն 190, 206—208, 211, 290, 298, 322, 357, 359, 396, 399, 475, 481, 586, 587:

Գրաբար 196, 435, 449, 581:

Գրական աշխարհարար 449:

Գրենլանդական լեզուներ 304:

Գուալիուրու 590:

Գուարհի լեզու 201:

Գուլբերեն, տե՛ս գոթերեն:

Դանիերեն 189, 216, 312, 361:

Դասական լատիներեն 207, 353:

Դասական սանսկրիտ 360, 441:

Դորիական բարբառ 98, 583:

Դրամիզյան լեզուներ 157, 197, 200, 369, 452:

Եբրայերեն XLI, XLVII, 105, 125, 148—152, 194, 202, 203, 204, 206, 253, 297, 367:

Եգիպտերեն XLIII, 130, 369, 416:

Եղեսիայի բարբառ 130, 131:

Եթովպերեն 153, 194, 195, 203:

Եկեղեցասրբավուներեն (տե՛ս նաև Հին սրբավուներեն) 133, 180, 350—352, 382, 450, 582:

Եվրոպական լեզուներ 192, 210, 214—216, 218, 219, 304, 435, 498:

Եվրոպայի գնչուական բարբառներ 579:

Եվրոպայի Հին գրական լեզուներ 435:

Ջենդերեն, տե՛ս ավեստայի լեզու:

Հուլիական բարբառ 98, 99:

Հայկական սանսկրիտ 360, 441:

Հակիմոսերեն 201:

Հայերանտ 123:

Հատներեն 193:

Հարուկերեն 580:

Ոնգհանուր ոսմանական լեզու 365:

Քաթարական լեզուներ 214:

Քաթարերեն 216:

Քամիլերեն 200:

Քայ լեզու 589:

Քայական ընտանիք 589:

Քալիլիսի բարբառ 581:

Քյուրբական լեզուներ 152, 153, 213, 217, 359, 416:

Քյուրբ-թաթառական լեզուներ 451, 540, 541, 588:

Քրակա-իլլիրական լեզվաբուն 275:

Քրակա-պուրագա-հունական և լատինական լեզվաբուն (ընտանիք) 275, 395:

Քրաներեն 304, 305, 582:

Քրակյան լեզուներ 305:

Քյուրբերեն 152—154, 199:

Փողովորդական լատիներեն 207, 363, 364, 584, 585:

Բնդոնեզական լեզուներ 452:

Բուլանդերեն 216:

Բուպանական արաբերեն 194:

Բուլանդերեն 208, 304, 305, 309, 311, 312, 360:

Բուպաներեն 124, 125, 182, 183, 193, 194, 205, 206, 216, 218, 364:

Բուալական բարբառներ 513, 584:

Բուալական լեզուներ 505, 583:

Բուալերեն XXVI, 116, 123, 124, 183, 202, 205, 206, 209, 216, 218, 364:

Բրանանդան լեզուներ 214, 361, 362, 442, 448, 449, 465, 579, 580:

Բրանանդան նախնական լեզու 449:

Լանդորարդների լեզու 586:

Լատներեն 589:

Լապլանդերեն 304:

Լատինական ընտանիք, տե՛ս լատինական լեզվաբուն:

Լատինական լեզվաբուն 275, 305:

Լատիներեն XII, XXVI — XXXI, XXXIII, XXXIV, XXXVI, XXXVII, 48, 50, 52, 56, 65, 75, 78, 91—97, 99, 103, 105, 109, 111, 112, 115, 117, 121, 123, 125, 172, 174, 176—180, 183, 184—186, 190, 191, 193, 201, 204—207, 209, 210, 216, 227, 229, 253, 256, 258, 276, 281, 289, 297, 300, 305, 309, 315, 319, 322, 324, 340, 354, 357, 362, 363, 365, 398, 399, 443, 445, 447, 465, 475, 481, 497, 498, 503, 522, 583, 584:

Լատոներեն, տե՛ս լատիներեն:

Վանովերեն 193, 450, 461, 577:

Վեսպերական լեզուներ 214:

Վեֆերեն 133, 190, 191, 193, 352:

Լիտվական (գերմանա-սլավոնա-հսկ) լեզվաբուն 275:

Լիտվերեն 193, 289, 357, 382, 465, 475, 520, 521, 576, 577, 581, 582, Լուպարերեն 193, 212:

Լուսիկերեն 582:

Կամբոջերեն 589:

Կամբի լեզու 326, 452:

Կասսերեն 14:

Կասսինոկո-բորյան լեզուներ 589:

Կարիբ 590:

Կելտա-գերմանական (կիմրական) լեզվաբուն 275:

Կելտական լեզվաբուն 275:

Կելտական լեզուներ 193, 291, 304, 358, 359, 392, 447, 448, 535:

Կելտա-սլյուսիական լեզուներ 212:

Կելտերեն 465:

Կիմրական (բրիտանական) ռեմանտ լեզու 216:

Կիլուա լեզու 200:

Կիստինյան լեզուներ 214:

Կոչն լեզու 126:

Կովկասյան լեզուներ 200, 212, 214, 305, 550, 589:

Հաբեթական լեզուներ 217:

Համիտական լեզուներ, տե՛ս իսթական լեզուներ:

Հայերեն XV, XVII, XLII, XLVII, 21, 75, 78, 108, 128, 130, 195—197, 203, 209, 217, 300, 362, 399, 433, 448, 449, 557, 593, 579, 580:

Հայկազյան հայերեն 448:

Հարավ-ասիական (ավստրո-ասիական) լեզուներ 588, 589:

Հարավ-աֆրիկյան լեզուներ 201:

Հարավային կովկասյան լեզուներ 291, 589:

Հարավային շինական բարբառներ 153:

Հարավային ֆրանկյան խոսվածքներ 570:

Հելլենա-հունական լեզվաբուն 275:

Հեյնեյսկան լեզու, տե՛ս հունարեն:

Հեյլեներեն, տե՛ս հունարեն:

Հիմնադրան լեզուներ 588:

Ձին անգլերեն, տե՛ս անգլո-սաքսոններն:

Հին բակտրերեն, տե՛ս ավեստայի լեզու:

Հին բարձր գերմաներեն 207:

Հին գերմանական բարբառներ 585:

Հին եգիպտերեն 367:

Հին իսլանդերեն 586:

Հին իրանական լեզուներ 448:

Հին կելտական լեզուներ 585:

Հին հայերեն 137:

Հին հնդկական լեզուներ 156, 578:

Հին հնդկերեն 155, 213, 360, 440, 481:

Հին հունարեն 136, 209, 362, 522:

Հին նորվեգերեն 586:

Հին շվեդերեն 586:

Ձին պարսկերեն 211, 213, 448, 579:

Հին պրուսերեն 577, 581:

Հին ռուսերեն 209, 451:

Հին սաքսոններեն 299:

Հին սլավոններեն (տե՛ս նաև եկեղեցաւսլավոններեն, սլավոններեն) 133, 180—182, 289, 352, 353, 366, 450, 516:

Հին սկանդինավյան լեզուներ 359:

Հին վերին գերմաներեն 359:

Հինդուստանի լեզու 197:

Հյուսիսային լեզուներ 305:

Հյուսիսային իտալերեն 503:

Հյուսիսային թյուրքական (թյուրք-թաթարական) լեզուներ 212:

Հյուսիսային կովկասյան լեզուներ 589:

Հյուսիսային շինական բարբառներ 158:

Հնդգերմանական լեզուներ (տե՛ս նաև հնդկրոպական լեզուներ) 357, 383:

Հնդգերմանական նախալեզու (տե՛ս նաև հնդկրոպական նախալեզու) 399, 370:

Հնդկրոպական լեզվաճյուղեր 530:

Հնդկրոպական լեզվի բարբառախմբեր 557:

Հնդկրոպական լեզուներ (տե՛ս նաև Հնդգերմանական լեզուներ) XV, XVI, 192, 205, 217, 270, 290—292, 295—300, 323—325, 356, 357, 359, 360, 361, 364—366, 369, 370, 394, 396, 390, 394, 397, 398—400, 404, 405, 416, 425, 437, 439, 445, 447, 448, 449, 451, 456, 461, 463, 464, 466, 470—472, 474, 475—479, 481, 504—506, 520—523, 537, 540, 541, 551, 557, 571, 572, 574—577, 580, 581, 586, 587—588:

Հնդկրոպական նախալեզու (տե՛ս նաև Հնդգերմանական նախալեզու) XV, 299, 386, 440, 464, 467, 468, 471, 475, 481, 506, 522, 523, 533, 573, 576, 581:

Հնդիրանական լեզուներ 312, 398, 441, 465, 476, 505, 522, 578:

Հնդկական լեզուներ 197, 243, 440, 578:

Հնդկաշինի լեզուներ 416, 588:

Հնդկերեն 21, 23, 130, 257, 522, 523, 578:

Հոլանդերեն XLIII, 189, 199, 208:

Հոմերական հունարեն 481:

Հոմա-սլավոններեն, տե՛ս ռումիներեն:

Հրեաների լեզու, տե՛ս եբրայերեն: Հուսատեկերեն 200:

Հունական բարբառներ 583:

Հունարեն (հելլենական լեզու, հելլեններեն) XXVIII—XXXII, XXXVI, 47, 48, 52, 56, 65, 75, 95, 96, 98, 99, 111, 115, 125, 128, 130, 132, 172, 176, 177, 178, 191, 193, 195, 201, 203, 204, 206, 209, 210, 216, 229, 253, 258, 276, 281, 289, 297, 298, 300, 301, 305, 309, 312, 315, 319, 322, 324, 354, 357, 362, 364, 367, 398, 399, 400, 440, 443, 445, 465, 474, 475, 481, 497, 498, 506, 557, 576, 577, 583:

Հունգարերեն 193, 212, 216, 275,
515:

Հուրոներեն 201:

Ղպտերեն 195, 367, 368:

Ղրիմի գոթերեն 189:

Ճապոներեն 159—162, 199:

Մագադհի լեզու 155:

Մալայան լեզուներ 213:

Մալայա-պոլինեզյան լեզուներ, տե՛ս
ավստրոնեզիական լեզուներ:

Մալայերեն 199, 571:

Մահարաշտրի լեզու 155:

Մանդե նեգրերի լեզուներ 407, 415,
452:

Մանիպուրչիտագոնգյան լեզուներ
589:

Մանչուրական լեզուներ 212, 451:

Մելանեզյան լեզուներ 589:

Մեքսիկայի բնիկների լեզու, տե՛ս
մեքսիկերեն:

Մեքսիկերեն (բուն մեքսիկերեն,
մեքսիկայի բնիկների լեզու) 200:

Միջին բրետոներեն 585:

Միջին հայերեն 129, 580:

Միջին հնդկական լեզուներ 578:

Միջին լինարեն 193:

Միջին վերին գերմաներեն 482:

Մոխոերեն 201:

Մոն-աննամյան բնտանիք 589:

Մոնղոլական լեզուներ 212, 217,
451:

Մոնղոլերեն 129, 153, 154, 369,
416:

Մոն-քմեր լեզուներ 589:

Մշո բարբառ 581:

Մունդա լեզուներ 589:

Ֆակուտերեն 553:

Նախարալթիկ-սլավոնական լեզուներ
520:

Նախագերմաներեն 585, 586:

Նախասլավոններեն 520, 521:

Նեպալյան լեզուներ 589:

Ներքին բրետոներեն 275:

Նիդեռլանդերեն 178:

Նիդերարերեն 589:

Նոր հայերեն (արդի հայերեն, աշ-
խարհարար) 196, 433:

Նոր իրանական լեզուներ 579:

Նոր հնդկական լեզուներ 157, 197,
578:

Նոր հունարեն 193, 319:

Նորվեգերեն 216, 312:

Շաներեն 589:

Շաուրասենի լեզու 155:

Շոտլանդերեն 322:

Շվեդերեն 190, 216, 312:

Շումերերեն 12—14:

Չեխերեն 181, 191, 366, 532:

Չերքեզերեն 211:

Չինական բնտանիք 589:

Չինարեն 108, 156, 158—163, 198,
199, 325, 416, 429, 571:

Չին-տիրեթական լեզուներ 369, 370,
452, 588:

Չուդյան լեզվաբուն 275:

Պալեոասիական (հնասիական) լե-
զուներ 213:

Պահլավերեն 305, 448:

Պալշաչի լեզու 155:

Պապուասների լեզուներ 550:

Պարսկերեն 47, 130, 153, 197, 207,
209, 210, 217, 276, 289, 305,
319, 361:

Պելագգական լեզվաբուն 275:

Պոլինեզիական լեզուներ 416, 452:

Պորտուգալերեն 197, 364:

Պրակրիտ լեզու 155:

Պրամայակկալի լեզուներ 589:

Պրովանսալերեն 277, 364, 365, 568:

Պրուսերեն 290, 521, 581:

Ռետոռոմաներեն 503, 585:

Ռոմանական բարբառներ 503, 568:

Տիրեթերեն 156, 369, 589:
Տոնակերեն 200:
Տոնկանի բարբառ 124, 183, 184:
Տունգուսական լեզուներ 212, 369, 451:
Տունգուսո-մանջուրական լեզուներ 211:

Ուկրաիներեն 182:
Ումբրերեն 447, 584:
Ուլդուերեն 107:
Ուրալա-ալթայական լեզուներ 211, 217, 305, 369, 451, 550, 587:

Փյունիկերեն 203:
Փոյուգերեն XLIII:

Քաղցեերեն, տե՛ս արամեերեն:
Քամական (Տամիտական) լեզուներ 367, 368, 369, 587:
Քամա-սիմական լեզուներ 367, 369, 451:
Քասան լեզուներ 589:
Քրդերեն 197:

Օսական լեզուներ 214:
Օսերեն 579:
Օսկերեն 447, 584:
Օսկ-ումբրյան բարբառներ 584:
Օվկիանյան լեզուներ 200, 201, 550:

Ֆիննական լեզուներ 212, 304:
Ֆիննա-ուգրական լեզուներ 193, 211, 212, 217, 369, 416, 451, 587, 588:

Ֆիններեն 193, 216, 304, 581:
Ֆլամանդական (լեզու), տե՛ս ֆլամանդերեն:

Ֆլամանդերեն 189, 204:
Ֆլորենտինյան բարբառ 124:
Ֆրանկյան բարբառ 564, 570:
Ֆրանկերեն, տե՛ս ֆրանկյան բարբառ:
Ֆրանսերեն XXVI, 115—117, 125, 178, 184—186, 188, 190, 201, 205, 206, 207, 216, 229, 253, 254, 364, 503, 568, 585:

Ֆրանսիական բարբառներ 513:
Ֆրիզերեն 207:

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն

	<i>Եջ</i>
1. Լեզվաբանության սյուսմագրության համառոտ ճեսություն	VII
<i>Լեզվաբանության պատմությունը և նրա ուսումնասիրության հարցերը</i>	VII
<i>Լեզվաբանության պատմության ամբողջական շարադրանք-ները</i>	VII
<i>Լեզվաբանության պատմության առանձին շրջաններին նվիրված աշխատությունները</i>	XII
<i>Լեզվաբանության պատմության հարցերը ընդհանուր լեզվաբանական աշխատություններում ու ձեռնարկ-ներում</i>	XIV
<i>Մասնակի և առանձին լեզվաբանությունների պատմու-թյանը նվիրված աշխատությունները</i>	XV
<i>Լեզվաբանության պատմության հարցերին նվիրված մե-նադրություններն ու հոդվածները</i>	XVII
2. Լեզվաբանության պատմության պեբիոդիգացիայի հարցերը	XVIII
<i>Լեզվաբանության պատմության տրադիցիոն պեբիոդիգաց-ցիան</i>	XVIII
<i>Լեզվաբանության պատմության՝ ներկա աշխատության մ.ջ կիրառվող պեբիոդիգացիայի սկզբունքները</i>	XX
<i>Լեզվաբանության պատմության 3 շրջանների բնորոշ գծերը</i>	XXX
3. Մարդկության նախալեզվաբանական պատկերացումները	XXX\ II
<i>Լեզվական հարցերը ժողովրդական բանահյուսության մեջ</i>	XXXVII
<i>Լեզվի ծագման հարցը</i>	XXXVIII
<i>Լեզուների բաղմադանության առաջացման և լեզուների փոխհարաբերության հարցերը</i>	XI.
<i>Գենդանական «լեզվի» («լեզուների») գոյություն և մարդ-կային լեզվի հետ նրա ունեցած փոխհարաբերու-թյան հարցը</i>	XLIII
<i>Լեզվի էություն, դերի և հատկությունների հետ կապված հարցերը</i>	XLV

Իրի և անվան փոխհարաբերության բժրունումը
 Բառ-անվանման և բառիմա տի փոխհարաբերությունների
 բնունումը: Ստուգարանություն վազ փորձերը

XLV

XLVI

Ա

ՍՏԱՏԻԿ-ՎԵՐԼՈՒՄԱԿԱՆ ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՆՐՋԱՆ

(Հին լեզվաբանություն լեզվաբանական գիտելիքների
 սկզբնավորումից մինչև XVIII դարի վերջը)

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ
 (Հին դարեր)

Ազգասերերի ստական իզգայացիոնիզմ Ներածական սեղեկություններ	3
Լեզվաբանական ինքնուրույն կենտրոնների գոյացման նախադրյալները և պայմանները	3
Լեզվաբանական ուսումնքների զարգացման էտապները	5
Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը	5
I. Եզիպական լեզվաբանություն	8
I. Անդհանուր սեղեկություններ	8
Լեզվական գիտելիքների զարգացման պատճառները	8
Իզիպական գրերը	9
Իիպակեթիկ և Ֆիլոլոգիական լեզվաբանություն	10
Իզիպական գրերի ուսուցումը	10
Մայրենի լեզվի ալ կողմիցի ուսուցումը	10
Օտար լեզուների ուսուցումը	10
Լեզվաբանական գիտելիքների գորդապումը	11
II. Շումերա-ակկադական լեզվաբանություն	12
1. Անդհանուր սեղեկություններ	12
Լեզվական գիտելիքների զարգացման պատճառները	12
Գրություն սխտեմը	
2. Իիպակեթիկ և Ֆիլոլոգիական լեզվաբանություն	14
Գրաբանություն	14
Բառարանագրություն	13
ՏԼճատերի բունասիրական-քերականական մեկնությունը	15
Գրադարանագիտություն	16
III. Չինական լեզվաբանություն	16
1. Անդհանուր սեղեկություններ	18
Լեզվական գիտելիքների զարգացման պատճառները	16
Չինական գրերը	17

2.	Հիերոգլիֆագրոսական-Ֆիլոսոֆիական լեզվաբանություն	17
	Զինական հիերոգլիֆագրոսությունը	17
	Բառարանագրություն	18
3.	Փիլիսոփայության լեզվաբանություն (օնոմաստիկա)	19
	Ընդհանուր սեղանաթյուններ	19
	Լեզվական հարցերը մոխասական փիլիսոփայության մեջ	19
IV.	Հնդկական լեզվաբանություն	21
1	Ընդհանուր սեղանաթյուններ	21
	Հնդկական լեզվաբանության նշանակությունը	21
	Վեդաները և նրանց զերբ հնդկական լեզվաբանության սկզբնաղբյուրն է	21
2.	Ֆիլոսոփիական լեզվաբանություն	22
	Լեզվաբանական հարցերը վեդանդներում	
	Պանինի	
	Պանինիի մեջնաբանները՝ կատյայանա, Պատանջալի, Բհարտհարի	25
	Հնդկական քերականական սիստեմի ընդհանուր բնութագրերը	25
	Բառարանագրություն	30
	Ոճաբանություն	30
3.	Փիլիսոփայական լեզվաբանություն	30
	Լեզվական հարցերը հնդկական փիլիսոփայության մեջ	30
	Ջայնիզմ	32
	Նյայայի փիլիսոփայությունը	33
	Սանքյայի փիլիսոփայությունը	35
	Միմանսայի փիլիսոփայությունը	35
V	Անեիկ (անհատական) լեզվաբանություն	36
1.	Փիլիսոփայական լեզվաբանություն	36
ա.	Փնտրի և թնտի շուրջը տարվող վեճերը հին հունաստանում	36
	Լեզվաբանական ուսմունքները զարգացման նախադրյալները և սկզբնական բնույթը	36
	Փոստի և Սոկրատի շուրջը տարվող վեճերը	38
	Հերակլիտ	39
	Էյնական (էրիսթների) դպրոցը	39
	Դեմոկրիտ	40
	Պլատոնը և նրա «կրատիկոս» երկախոսությունը	40
	Արիստոտել	41
	Ստոիկներ	41
	Սկեպտիկներ	42
	Էպիկուրյաններ	42
	Ամփոփման և խմբավորման փորձեր	42
բ.	Անալոգիստների և անոմալիստների վեճերը հելլենիստական հունաստանում	43
	Վեճի էություններ	44

	Վեճի դերը հունական քերականության ձևավորման մեջ .	44
	Վեճի հարթումը	45
ա.	Լեզվի (անունների) ծագման տեսությունները հին Հունաստանում	45
	Ձայնարկությունների տեսության սաղմերը	45
	Բնածայնական տեսության սաղմերը .	46
	Լեզվի հասարակական ծագման տեսության սաղմերը	46
	Լեզվի՝ ձեռքբերովի, թե՞ բնածին լինելու հարցը	47
դ.	Լեզվափոխիտոփայական հարցերը հին Հռոմում	47
	Հունական ազդեցությունը	47
	Φύσει-ի ու ἤθει-ի և անալոգիայի ու անոմալիայի շուրջը	
	տարվող վեճերի արձագանքները Հռոմում	48
	Լեզվի ծագման հարցը Լուկրեցիոս Կարոսի մոտ	49
ե.	Պատրիստիկական-աստվածաբանական լեզվաբանություն	50
	Անունների և իբրերի փոխհարաբերության հարցը: Ավդուս-տինոս	50
	Լեզվի ծագման հարցը	51
զ.	Ստուգաբանական ուսմունքները	52
	Ստուգաբանական ուսմունքների առաջացման պայմանները	52
	Անտիկ ստուգաբանության թերությունները	52
	Φύσει-ի և ἤθει-ի կողմնակիցները և ստուգաբանությունը	53
	Ստուգաբանական փորձերը հունական փիլիսոփայության մեջ	53
	Հին հույների ստուգաբանական վերլուծության առանձնահատկությունները	54
	Ստուգաբանությունը հին Հռոմում	55
	Անտիկ ստուգաբանության սկզբունքները	55
2.	Լեզվա-ոճական հարցերը ճարտասանության մեջ	57
	Մայրենի լեզվի ուսուցումը և «ճարտասանական արվեստը»	57
	Էլիաթների և սոփեստների դերը ճարտասանության և ոճաբանության զարգացման մեջ	57
	Իսոկրատեսի և Անագորիստեսի ճարտասանական-ոճաբանական ձեռնարկները	58
	Արիստոտել	59
	Թեոֆրաստես	61
	Ճարտասանության և ոճի հարցերը հելլենիստական Հունաստանում	62
	Ճարտասանության և ոճի հարցերը հին Հռոմում	66
Յ.	Ֆերականություն (օբերականական արվեստ)	68
ա.	Քերականական հարցերը հունական դիդակտիկ լեզվաբանության և փիլիսոփայական լեզվաբանության (օնոմատիստիկայի) մեջ .	68
	Հունական քերականությունը և նրա առաջացման նախադրյալները	68

Գրի ուսուցումը և «տառերի ուսմունքը»	69
Դեմոկրիտ	71
Պլատոն	72
Արիստոտել	72
Ստոիկներ	76
բ. Ֆիլոլոզիական քերականությունը հելլենիստական հունաստանում	79
Բանասիրական աշխատանքը և նրա դերը քերականության ձևալուծման մեջ	79
Պերգամի և Ալեքսանդրիայի քերականական դպրոցները	80
Դիոնիսիոս Թրակացին և նրա «Քերականական արվեստ» աշխատությունը	81
Հելլենիստական շրջանի հետագա քերականները	86
Ապոլլոնիոս Դիսկոլոսը և նրա «Շարահյուսության մասին» աշխատությունը	87
գ. «Քերականական արվեստը», հին հոմոմում	90
Հոմոմայեցիների քերականական առաջին տեղեկությունները	90
Վառոն	91
Ռեմիոս Պալեմոնը և ալեքսանդրյան քերականական սիստեմի ներմուծումը	91
Հատիներենի հետագա քերականները. Դոնատոս և Պրիսցիանոս	91
Հատինական քերականության առանձնահատկությունները	93
Անտիկ քերական կան տեսության քննադատության փորձերը. Սեքստոս Հիպոլիտոս	97
4. Բարբառագիտական հարցերի մեակումը	98
Հունական բարբառները և հույների բարբառագիտական առաջին ըմբռնումները	98
Բարբառագիտական ուսումնասիրություններ.	98
Գրականություն առաջին ենթաշրջանի վերաբերյալ	100

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ

(Միջին դարեր)

Ապրիոսիսական դոգմատիզմ	
Ներածական սեղեկություններ	103
Լեզվաբանական ազդեցության սահմանափակ ոլորտների զոյացման նախադրյալները և պայմանները	103
Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները	108
Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթի ու տիպերը	110
I Լատինական ազդեցության ոլորտ	111
1. Դիդակտիկ-ֆիլոլոգիական լեզվաբանություն	111
Լեզվի ուսուցումը	111
Միջնադարյան քերականությունը	113
Բառարանագրություն	116

2. Սխառասիկական-փիլիսոփայական լեզվաբանություն	117
Ընդհանուր տեղեկություններ	117
Նոմինալիստների, ռեալիստների և կոնցեպտուալիստների վեճերը	119
Փիլիսոփայական «հայեցողական» քերականությունները	120
Մրհեստական լեզվի հարցը	123
3. Կենսիկական-բնագիտական լեզվաբանություն	123
Դանթեի լեզվաբանական գործունեությունը	123
Ռոջեր Բեկոն	125
II. Հունա-բյուզանդական ազդեցության ոլորտ	126
1. Հունա-բյուզանդական լեզվաբանություն	126
Քերականություն և ճարտասանություն	126
Բարբառագիտական աշխատություններ	127
2. Հայ լեզվաբանություն	127
Հայ լեզվաբանության սկզբնավորման նախադրյալները և պայմանները	127
Φύσις-ի և Θέσις-ի վեճերի արտացոլումը	128
Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստի» Թարգմանությունը և առաջին մեկնությունները .	128
Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները XI—XV դդ.	128
Լեզուների բազմազանության հարցի մեկնաբանությունը	129
3. Ասորական լեզվաբանություն	130
Ասորական լեզուն և գրականությունը	130
Ասորական քերականության սկզբնավորումը	131
Ասորական քերականություններն ու բառարանները VII—XI դդ.	131
Արաբական քերականական սիստեմը ասորերենի նկատմամբ կիրառելու փորձերը	132
4. Սլավոնական լեզվաբանություն	132
Խրաբր Չեռնոգիեցը և նրա «Խոսք սլավոնական գրերի մասին» աշխատությունը	132
Քերականական աշխատություններ	133
Բառացանկեր	133
Ուղղագրական հարցեր	133
III. Արաբական ազդեցության ոլորտ	133
1. Արաբական լեզվաբանություն	133
Ա. Լեզվի ծագման տեսություններ	133
Լեզվի (արաբերեն լեզվի) ծագման հարցը	133
Բ. Դիզակտիկ-ֆիզիոլոգիական լեզվաբանություն	135
ա. Քերականություն	135
Արաբական լեզվաբանությունը և նրա սկզբնավորման նախադրյալները	135
Արաբական քերականական սիստեմի առանձնահատկությունները	137

Արաբ քերականները մինչև Սիրավեյրու հանդես գալը	139
Բասարյի և Կուֆայի գպրոցները	140
Սիրավեյրին և նրա քերականական գործունեութունը	142
X—XII դդ. արաբական քերականութունը	143
Արաբական քերականութունը XIII—XV դդ.	145
բ. Բառարանագրութուն	146
Արաբական բառարանագրութունը և նրա արժեքը	146
Ալ-Ջաուհարիի և ալ-Ղերավիի բառարանները	146
Ալ-Ֆիրուզաբադիի բառարանները	146
Արաբական բառարանագրության թերութունները	147
Ձ. Ոչ արաբական լեզուների ուսումնասիրությունը	147
ա. Եբրայական լեզվաբանութուն .	147
Ընդհանուր տեղեկութուններ .	147
Եբրայական քերականութունը և բառարանագրութունը	150
բ. Թյուրքական լեզուների, մոնղոլերենի, սլաոնկերենի ուսումնասիրութունը	152
Ընդհանուր տեղեկութուններ	152
Մահմուդ Կաշգարին և նրա դերը թյուրքագիտութւյան մեջ	153
Մոնղոլերենի ուսումնասիրութունը	154
IV. Հնդկական ազդեցության ոլորտ	154
1. Հնդկակա՛ լեզուների ուսումնասիրությունը (հնդկական լեզվաբանություն)	154
Քերականութիւն և բառարանագրութուն	154
2. Ոչ հնդկական լեզուների ուսումնասիրությունը	157
Գրավիդյան լեզուների ուսումնասիրութունը	157
V. Ձիւնական ազդեցության ոլորտ	157
1. Ձիւնական լեզվաբանություն	157
Հնչյունաբանական հարցեր	157
Բառագիտական-իմաստաբանական, քերականական և ոճաբանական հարցեր	158
2. Ոչ չիւնական լեզուների ուսումնասիրությունը	159
Ճապոնական լեզվաբանութուն	159
Կորեական լեզվաբանութուն	163
Գրականութուն երկրորդ ենթաշրջանի վերաբերյալ	164

ԵՐԿՐԿ ԵՆԹԱՇՐՁԱՆ

(Վերածնութւյան շրջան և XVPI—XVIII դդ.)

Էմպիրիկ-սեխնիկական և ռացիոնալիստական ունիվերսալիզմ Նեբաժական սե լեկուրյուններ	167
Լեզվաբանական սահմանափակութւյան վերացման նախա- դրյալները և պայմանները	167
Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները	170
Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը	170

Ի. Ֆիլոլոգիական և հնրամատենագիտական լեզվաբանություն	176
1. Հնագիտություն	176
ա) Գասական ֆիլոլոգիա	176
Հունարենի ուսումնասիրության թյունը	176
Հատիներենի ուսումնասիրության թյունը	177
բ) Սլավոնական ֆիլոլոգիա	179
Հին սլավոններենի ուսումնասիրության թյունը	179
2. Նեոֆիլոլոգիա .	182
Հատինատիպի և ոչ-հատինատիպի քերականության թյուններ	182
ա) Ռոմանական ֆիլոլոգիա	182
Իտալաներենի առաջին քերականության, բառարանի և ուղղագրական կանոնների կազմումը Անտոնիո դե-Լեբրիտի կողմից	182
Իտալաներենի առաջին քերականությունը. Ֆորտունիո, Բեմբո, Բուոմատտի	183
Ֆրանսերենի առաջին քերականությունը. Պալսգրավ, Ժակ Դյուրուա, Մեզերե, Ռամուս	184
Ռոմանական լեզուների գրական նորմավորման հարցերը. բառարանագրություն	185
բ) Գերմանական ֆիլոլոգիա	186
Գերմաներենի առաջին քերականությունը, տեսարանները և բառարանագիրները. Կլայս, Շոտտեյ, Գոտշեգ, Ադելունգ	186
Անգլերենի քերականությունը, բառարանագիրները և տեսարանները XVI—XVIII դդ. Գիլլ, Ռոլլիս, Ջոնսոն և ուրիշներ	186
Հոլանդերենի առաջին քերականությունը և բառարանը	189
Ղը՝ ժ՛ գոթերենի վիճարկությունը	189
Գան՛երենի՝ քերականությունը, բառարանագիրներն ու տեսարանները XVI—XVIII դդ.	189
Շվեդերենի՝ բառարաններն ու քերականությունները XVII—XVIII դդ.	190
գ) Նեոսլավոնական ֆիլոլոգիա	190
Լեհերենի քերականություններն ու բառարանները XVI—XVIII դդ.	190
Չեխերենի բառարանները և քերականությունները	191
Ռուսերենի՝ քերականությունները, բառարանները և ուղղագրությանը նվիրված ուսումնասիրությունները XVII—XVIII դդ., Լոմոնոսովի «Ռուսական քերականության թյունը», «Ռուսական ակադեմիայի բառարանը»	191
դ) Եվրոպական այլ լեզուների ուսումնասիրությունը	193
Հնդեվրոպական լեզուներ	192
Ոչ հնդեվրոպական լեզուներ	193

Յ. Արևելյան և զաղութային ֆիլոլոգիա	194
ա) Սեմական ֆիլոլոգիա	194
բ) Հայագիտություն	195
գ) Հնդիրանագիտություն	197
դ) Զինագիտություն	198
ե) Ճապոնագիտություն	199
զ) Արևելյան այլ լեզուների ուսումնասիրություն	199
է) Ամերիկանիստիկա և աֆրիկանիստիկա, օվկիանյան լեզուների ուսումնասիրություն	200
II. Ասուգարանական-գուգայրական լեզվաբանություն	201
1. Ասուգարանական ուսմունքներ	201
2. Եբրայական նիպոնեզը և լեզուների ներպահանջությունը	202
Լեզուների եբրայական ծաղման հարյադրումը XVI դ.	203
Լեզուների եբրայական ծաղման դրույթի ապացուցման փորձերը XVII—XVIII դդ.	204
3. Ցեղակից լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության վաղ փորձերը	205
ա) Հնդերոպական լեզուներ	205
Թոմանական լեզուներ	205
Գերմանական լեզուներ	207
Սլավոնական լեզուներ	208
Հայերենի և այլ լեզուների ընդհանրությունների հարցը	209
Սանսկրիտի և եվրոպական մի շարք լեզուների ցեղակցության հարցի առաջընդունումը	209
բ) Ոչ-հնդերոպական լեզուներ	211
Սեմական լեզուների ցեղակցության հարցը. Հ. Լուդովի	211
«Ուրալա-ալթայան» լեզուների ցեղակցության հարցը. Ֆ. Ստրալենբերգ, Ս. Դյարմաթի	211
4. Հավանական-գուգայրական աշխատանքներ	213
Տարբեր լեզուների փաստերի հավաքման և գուգայրման աշխատանքը	213
Գ. Ս. Պալլասի բազմալեզվյան բառարանները. Խ. Յ. Կլաուսի գրախոսականը	213
5. Լեզուների աշխարհագրական-ծաղումաբանական ընդհանուր դասակարգման փորձերը	215
Նվրոպայի լեզուների դասակարգման փորձերը	215
Լայրնիցը և «Նախալեզվի» վերականգնման գաղափարը	217
Հերվասի ընդհանուր-դասակարգողական աշխատությունը	218
III. Փիլիսոփայական-տրամաբանական լեզվաբանություն	219
1. Փիլիսոփայական-գրագիտական ուսմունքներ	219
ա) XVI դ. Լմպիրիկ-մատերիալիստական ուսմունքները	219
Ներածական դիտողություններ	219
Ֆրենսիս Բեկոն	220
Հորբս	221
Ջոն Լոկ	223

բ) XVII դ. ռադիոնալիստական-իդեալիստական ուսմունքները	225
Ներածական դիտողություններ	225
Լեզվի հարցերը կարտեզիանական փիլիսոփայության մեջ.	
Գեկարտ	226
Լայրնից	227
գ) XVIII դ. մեխանիստական ուսմունքները	230
Ներածական դիտողություններ	230
Կոնդիլյակ	230
Գը-Բրոս	234
Ընդհանրական (փիլիսոփայական) լեզվի ստեղծման փորձերը	236
դ) XVIII դ. պատմա-մարդաբանական ուսմունքները	236
Ներածական դիտողություններ	236
Ժան Ժակ Ռուսսո	238
Մոպերտյուլի	241
Ադամ Սմիթ	242
Մոնբոզո	243
Հերզեր	244
Տիդեման	248
Տեսենս	248
Ջուլցեր	249
Ադելունգ	249
Ջ. Վեկո	250
2. Ընդհանրական փիլիսոփայական երականություններ	251
Նախնական դիտողություններ	251
Պոր-Ռոյալի քերականությունը	252
Ընդհանրական-փիլիսոփայական և ռադիոնալիստական-տրամաբանական քերականությունները հետադարձում. Ժիրար, Բոզե, Հառիս, Փրիստլի, Հոռն Թուկ	254
Գրականություն երրորդ ենթաշրջանի վերաբերյալ	259

Բ

ՊԱՏՄԱ-ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆ

(Նոր կամ «դասական» լեզվաբանություն — XIX դար)

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ

(XIX դ. I կեսը)

Մագումարանական (գեներտիկական) կոմպարատիվիզմ	
Ներածական տեղեկություններ	265
Ենթաշրջանի լեզվաբանական կոնցեպցիաները և նրանց ձևավորման ընդհանուր նախադրյալներն ու պայմանները	265

Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները	269
Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը	270
Ընդհանուր-դասակարգողական լեզվաբանությունը XIX դ. սկզբում. Ադելունգ և Ֆատեր	274
Սանսկրիտի ուսումնասիրությունը. լեզուների ձևաբանական դասակարգումը. Ֆ. և Ա. Շլեյերինգ	275
XIX դ. I կեսի ստատիկ-վերլուծական լեզվաբանությունը. տրամաբանական քերականություն	278
Ա. Ֆ. Բենհարդին և նրա ընդհանուր-լեզվաբանական ու քերականագիտական ուսմունքը	281
Կ. Բեկկերի քերականադիտական ուսմունքը	283
I. Պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադրումը. լեզվաբանական ուղղություններ և կոնցեպցիաներ	287
1. Մեխանիստական նյութաբանություն	287
Ներածական դիտողություններ	287
Ֆրանց Բոպպ	289
2. Կուլտուր-պատմական ուղղություն (կուլտուր-իստորիզմ)	301
Ներածական դիտողություններ	301
Թամոս Թաոկ	303
Յակոբ Գրիմ	313
Վիլհելմ Ֆոն-Հումբոլդտ	325
Հումբոլդտի կոնցեպցիայի քննադատությունը Չերնիշևսկու կողմից	349
3. Բանասիրական ուղղություն (Ֆիլոլոգիզմ)	350
Ալեքսանդր Քրիստոֆորովիչ Վոստոկով	350
II. Լեզվաբանական առիասանի առանձին բնագավառներ	353
1. Ընդհանուր լեզվաբանություն և լեզվափիլիսոփայություն	353
Լեզվի զարգացման տեսություններ. Յա. Ն. Բրեդադորֆ, Ի. Ն. Մադվիգ, Ֆր. Վյուններ	353
Հնչյունաբանություն	356
2. Հնդեվրոպական լեզվաբանություն	356
ա) Ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրությունը	356
Հնդերոպական լեզուների ստուգաբանության հարցերը. Ա. Ֆ. Պոտտ	356
Լեզվաբանական հնէաբանության հիմնադրումը. Ադալթերտ Կուն	358
Հնդերոպական հնչյունական հերթադաշտության և շեշտի ուսումնասիրությունը	359
բ) Առանձին լեզուների և լեզվաճյուղերի ուսումնասիրությունը	360
Հնդիրանական լեզուներ. պարսկական սեպագիր արձանագրությունների վերծանումը	360
Հայերեն	362
Դասական լեզուներ (հին հունարեն և լատիներեն)	362
Ռոմանական լեզուներ. Ֆր. Դից	363

Գերմանական լեզուներ	365
Բալթիկ-սլավոնական լեզուներ	365
Ալբաներեն	366
2. Ոչ-հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	367
Պամա-սեմական լեզուներ. եգիպտական հիերոգլիֆների և ասուրական սեպագրերի ընթերցումը. եգիպտագիտություն և ասուրագիտություն ծնունդը	367
«Ուրալա-ալթայան» լեզուներ. ֆիննա-ուգրական և սամոյեդական լեզուների ցեղակցություն հարցը	369
Այլ լեզուներ	369
Գրականություն առաջին ենթաշրջանի վերաբերյալ	371

ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ
(XIX դ. III քառորդը)

Վերակազմողական (ռեկոնստրուկտիվիստական) կոմպարատիվիզմ Ներածական սեղեկություններ	374
Ենթաշրջանի լեզվաբանական ուղղությունները և նրանց ձևավորման նախադրյալներն ու պայմանները	374
Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները	377
Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը	378
I. Լեզվաբանական ուղղություններ և կոնցեպցիաներ	378
1. Նասուր-բիոլոգիզմ	378
Ներածական զիտոդոլոգիաներ	378
ա) Կենսաբանական (բիոլոգիական) նատուրալիզմ	381
Ավգուստ Շյալսեր	381
բ) Բիոլոգիզմ	400
Մաքս Մյուլլեր	400
2. Հոգեբանական ուղղություն (պսիխոլոգիզմ)	405
Ներածական զիտոդոլոգիաներ	405
Հայման Շտայնթալ	406
Ալեքսանդր Աֆանասևիչ Պոտերնյա	419
3. Կուլտուր-էվոլյուցիոնիզմ	427
Ուեյլամ Դուալտ Ուիտնի	427
Վիլհելմ Շերեր	430
Ֆյոդոր Իվանովիչ Բուսլաև	431
Արսեն Այալնյան	433
Պողոս Հովնանյան	436
II. Լեզվաբանական աբստրակտի առանձին բնագավառներ	438
1. Ընդհանուր լեզվաբանություն	438
Հնչյունաբանություն. Բրյուկկե	438
2. Հնդեվրոպական լեզվաբանություն	439
ա) Ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրությունը	439
Լեզվաբանական հնէաբանություն	439

Համեմատական հնչյունաբանութիւն. Գրասմանի օրինքը	440
բ) Առանձին լեզուների և լեզվաճյուղերի ուսումնասիրութիւնը	441
Հնդիրանական լեզուներ	441
Հունարեն և լատիներեն. Գ. Կուրցիոս	443
Գերմանական լեզուներ	447
Կելտական լեզուներ	447
Հայերեն	448
Բալթիկ-սլավոնական լեզուներ	450
Յ. Ոչ-հնդեւոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	451
Քամա-սեմական լեզուներ	451
«Ուրալա-ալթայան» լեզուներ	452
Այլ լեզուներ	452
Գրականութիւն երկրորդ ենթաշրջանի վերաբերյալ	453

ԵՐՐՈՐԴ ԵՆԹԱՇՐՁԱՆ

(XIX դ. վերջին քառորդը)

Օրինասահմանական (նումոթեսիական) էվոլյուցիոնիզմ	455
Ներածական տեղեկություններ	455
Ծնթաշրջանի տիրապետող լեզվաբանական ուղղութիւնը	
և նրա ձևավորման նախադրյալներն ու պայմանները	455
Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները	459
Լեզվաբանական աշխատանքի ընուլթն ու տիպերը	459
1. Լեզվաբանական ուղղություններ և կոնցեպցիաներ	460
1. Պսիխոֆիզիոլոգիզմ	460
ա) Երիտերականներ և նրանց կենդանացիներ	460
ա) Երիտերականներ (նեոդրամատիզմ)	460
Ներաչական դիտողութիւններ	460
Ա. Լեակիսի, Է. Ջիվերսի, Կ. Վեռների, Գ. Ասկոլիի գործունեութիւնը	461
Էրիտերականական ուղղութիւնը	461
Զ. Օստոնի և Կ. Բրուկմանի «Ձևաբանական հետազոտութիւններ» առաջարանը	466
Կարլ Բրուկման	470
Հերման Օստոնի	477
Բերտոլդ Դելբրյուկ	478
Հերման Պաուլ	482
Ընդհանուր եզրակացութիւններ	495
6) Երիտերականների ըննադատները	497
Ներածական դիտողութիւններ	497
Գ. Կուրցիոս	501
Ֆր. Միստիլի, Լ. Տորլեր	502
Գ. Ի. Ասկոլի	502

Յոհան Ծմիդտը և նրա «ալիքների տեսութիւնը» .	504
Հուզո Շուխարզտ	507
բ) Մոսկվայի լեզվաբանական դպրոց	516
Ֆիլիպ Ֆյոդորովիչ Ֆորտունատով	516
գ) Կազանի լեզվաբանական դպրոց	525
Ի. Ա. Բոլոևեն-դե-Կուրտենե	525
Ն. Վ. Կրուչևսկի	537
Վ. Ա. Բոդորովիցիի	540
2. Ժողովրդահոգեբանական կոնյէպցիա (էքզայսիտոլոգիզմ)	542
Վիլհելմ Վուեդտ	542
ՈՒ Լեզվաբանական աշխատանքի առանձին բնագավառներ	555
1. Ընդհանուր լեզվաբանություն	555
Հնդհանուր լեզվաբանության ընագավառում ձեռք բերված նվաճումների ամփոփման և պրոբլեմների խմբավորման փորձը. Գ. Ֆոն դեր Կարելենց	555
Լեզվի ծագման տեսութիւններ. Լ. Նուարե	556
Սուբստրատի պրոբլեմը	556
Հնչյունաբանութիւն. փորձառական հնչյունաբանութիւն	558
Շարահյուսութիւն. Յ. Ռիս	559
Իմաստաբանութիւն. Մ. Բրեալ, Մ. Մ. Պոկրովսկի	562
Բարչառագիտութիւն. գերմանական և ֆրանսիական բարբառագիտական առյուծների կազմման աշխատանքների սկիզբը. Գ. Վենկեր և Ժ. Ժիլլերոն. Ֆր. Էնգելսի «Ֆրանկյան բարբառը»	564
Լեզուների ընդհանուր դասակարգման փորձերը. Ֆր. Մյուլլեր, Ֆր. Միստելի	570
2. Հնդեւրոպական լեզվաբանություն	571
ա) Ընդհանուր հացերի ուսումնասիրութիւնը	571
Հնդեւրոպական լեզուների ստուգաբանութիւն, հնչյունաբանութիւն ու ձևաբանութիւն հարցերը Ա. Ֆիկի և Ս. Տերվիշյանի աշխատութիւններում	571
Լեզվաբանական հնչաբանութիւնը և հնդեւրոպացիների նախահայրենիքի ու կուլտուրայի պրոբլեմները. Օ. Շոպֆերի, Ի. Ծմիդտի և ուրիշների ուսումնասիրութիւնները	573
Ա. Լուդվիգի աղապտացիայի սկզբունքը	575
Հնդեւրոպական շեշտի ուսումնասիրութիւն հարցերը. Յ. Վակերնագել, Ֆ. Ֆորտունատով, Ա. Բեցցենբերգեր, Ֆ. Հան-են. «Միխելսի օրենքը»	576
բ) Հնդեւրոպական առանձին լեզուների և լեզվաճյուղերի ուսումնասիրութիւնը	577
Առանձին լեզուների և լեզվաճյուղերի համեմատական և պատմական քերականութիւնների սկզբունքների վերանայումը	577
Հնդիրանական լեզուներ	578

Հայերեն	579
Ալբաներեն	581
Բալթիկ-սլավոնական լեզուներ	581
Թրակերեն	582
Հունարեն	583
Իտալական լեզուներ	583
Կելտական լեզուներ	585
Քրմանական լեզուներ	585
Յ Այ-ննդերոսյակալան լեզուների ուսումնասիրությունը	586
Սեմա-քամական լեզուներ	586
«Ուրալա-ալթայան» լեզուներ	587
Ջին-տիրեթական և «հարավ-ասիական» լեզուներ	587
Այլ լեզուներ	589
Պրտկանություն երրորդ կնթաղըանի վերաբերյալ	591
Համառոտագրությունների ցանկ	593
Անձնանունների ցանկ	597
Լեզուների և լեզվախմբերի ցանկ	613

ԳԵՎՈՐԴ ԲԵՏԼԱՐԻ
Զ Ա Հ Ո Ի Կ Ջ Ա Ն

Լեզվաբանության պատմություն
հատոր I

Հրատ. խմբագիր՝
Արտ. շ. ՊԱՊՈՅԱՆ
Տեխն. խմբագիր՝
Ղ. Ա. ՀՈՎԱՍՏԻԱՆ
Վերստուգող սրբագրիչ՝
Ղ. Ա. ՎԱՐԻԱՆՅԱՆ

Խմբ.-հրատ. խորհրդի որոշում № 3, 8|V-1959 թ
Հանձնված է արտադրության 30|V-1959 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 5|I-1961 թ.:
Վճ 07:03, Պատվեր :01, Տիրաժ 1000,
Թուղթ՝ 60x92|11, Տպագր. 42,75 մամուլ,
Հաշվ.-հրատ. 37,4 մամուլ:

Գինը ԳՁ քր 35 կ.:
İ 1961 թ.՝ 2 ա. 40 կ.:

Երևանի Պետական համալսարանի
հրատարակչության տպարան,
Երևան, Արտվյան փողոց № 10Ժ.

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
XIV	վ. 19—20	սուս լեզվաբաններից	սուս լեզվաբանների աշխատու- թյուններից
XXVII	վ. 8—9	վաղ միջնադար	վաղ և զարգացած միջնադար
6	վ. 13	վերածնունթյան	վերածնունթյան
34	վ. 14	գոյությունը՝	գոյության՝
55	ն. 4—2	Etymologica, E. Wolf- fli n...für	Etymologica, E. Wolf- fli n...für
70	վ. 15	φ=πς	ψ=πς
76	վ. 7—8	(προβολή), օրինակ՝	(προβολή), օրինակ՝ օ և օ
85	վ. 17	οἰδέτερον	οἰδέτερον
87	ն. 4—3	նախադասութունը	նախադրութունը
107	ն. 3	մ. թ. 253 թ.	մ. թ. ա. 253 թ.
117	վ. 2	այլուր	այլուր
216	ն. 12	դիանական	դանիական
225	վ. 16	XVIII դ.	XVII դ.
291	ն. 3—1	über...Althochdeutschen Sprachschatz...einen	über...Althochdeutschen Sprach-schatz...einer
345	վ. 10	մեջ	հետ
352	ն. 2	A. A. Восток	A. X. Восток
375	վ. 4	Բիուրգիզի	Նասուր-բիուրգիզի
380	ն. 2	II. Hovelaque	A. A. Hovelaque
406	ն. 2—1	beg-rundet	be-gründet
407	ն. 10	Verhältnis zu einander	Verhältnis zueinander
407	ն. 1	Völkerpsychologie	Völkerpsychologie
415, 419	ն. 3	hauptsächlichen	hauptsächlichen
455	վ. 9	այս	այն
464	ն. 7	ներկայացված էր	ներկայացված են
465	ն. 2	der vergleichenden	die vergleichende
484	ն. 9	ստեղծվում են սովորաբար	սովորաբար չեն ստեղծվում
540	ն. 4	փորձնական	փորձառական
544	ն. 13	Vollsseele	Volksseele

Էջ 369-ի 4-րդ և 5-րդ ծանոթությունների տեղերը խոխր